

ISSN:1304-4796

e-ISSN:2146-2844

CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

2024

CİLT:22

SAYI:3

ISSN: 1304 – 4796

E-ISSN: 2146 – 2844

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uluslararası Hakemli Bir Dergidir.

Manisa Celal Bayar University Journal of Social Science is
the International Peer Reviewed Journal.

Dergimiz “TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı”, “DERGİPARK”, “EBSCO”, “Central and Eastern European Online Library”, “Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)”, “SCIP10”, “ASOS İndeks”, “İDEAL ONLINE”, “İSAM İlahiyat Makaleleri Veritabanı”, “Türk Eğitim İndeksi”, “Akademik Türk Dergileri İndeksi”, “Modern Language Association” ve “Arastirmax Bilimsel Yayın İndeksi” tarafından taranmaktadır.

This journal is indexed by ULAKBİM, DERGİPARK, EBSCO, CEEOL, SOBIAD, SCIP10, TEI, ASOS, ISAM, AKADEMİK DİZİN, IDEAL ONLINE, MLA and ARASTIRMAX.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos>
+902362012757 | cbusbe.dergi@gmail.com

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

Sahibi ve Baş Editörü / Owner and Editor in Chief
Prof. Dr. Kamil ŞİRİN
Yönetim Kurulu Adına, Lisansüstü Eğitim Enstitü Müdürü
On Behalf of the Administration Board, Director of The Graduate School

Editörler / Editorial Board

Doç. Dr. Coşkun ÇILBANT	
Prof. Dr. Zafer ATAR	Doç. Dr. Ayşe GÖNÜLLÜ ATAKAN
Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR	Doç. Dr. Deniz DİRİK
Prof. Dr. Nazmi AVCI	Doç. Dr. Osman İYİLİKCİ
Prof. Dr. Ceren ÜNAL	Doç. Dr. Fatih DOĞAN
Prof. Dr. Anarkul URDALETOVA	Doç. Dr. Turan KOCABIYIK
Prof. Dr. Meryem AYAN	Doç. Dr. Bilal ELBİR
Prof. Dr. Halit YANIKKAYA	Doç. Dr. H. Harika DURGUN
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Dr. Öğr. Üyesi Gözde ŞAKAR
Prof. Dr. Zeki Atıl BULUT	Dr. Öğr. Üyesi Emre ÇAKAR
Doç. Dr. Serkan CURA	Arş. Gör. Musa OVALI
Doç. Dr. Duygu ALPTEKİN	Arş. Gör. Gencay TEPE
Doç. Dr. Selim DURAMAZ	
Doç. Dr. Kadir ADAMAZ	
Doç. Dr. Fatih KAHRAMAN	

İletişim Adresi / Correspondence: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Prof. Dr. İlhan VARANK Yerleşkesi, 45030 Manisa, TÜRKİYE.

Telefon / Phone: +902362012757 | Faks / Fax: +902362332766 | E-mail: cbusbe.dergi@gmail.com

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos> Basım Yeri / Place: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa.

©Copyright: MCBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Dergide yer alan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir.
Writers are responsible for the content of their articles.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi yılda dört (4) sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences is a four times a year published, refereed international journal.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ali EROL	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe İLKER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Bünyamin DURAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Cahit TELCİ	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Chakib BENAFRİ	Cezayir 2 Üniversitesi
Prof. Cherifa TAYENE SAHED	University of Algier-z
Prof. Dr. Cüneyt Yenal KESBİÇ	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Feridun EMECEN	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ERDEMİR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan ERDOĞAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KARĞIN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ALKAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa MİYNAT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Nejdet HAYTA	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer TURAN	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Serhat BAŞTAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar AYBEK	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel SELİM	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Ceren ÜNAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. F. Şayan ULUSAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Âdem SEZER	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Aylin ÜNAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Buğra ÖZER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Burak KARTAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Coşkun ÇILBANT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. F. Şayan ULUSAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Hande ŞAHİN	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Doç. Dr. Necdet BİLGİ	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Selhan ÖZBEY	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Gökhan BİÇER	Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ARSLAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi H. Saim PARLADIR	Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Mahmut SÖNMEZ	University of Texas San Antonio
Dr. Timo Müller	University of Augsburg

BU SAYININ HAKEM KURULU / REFEREES OF THIS ISSUE

Sıra	Hakem	Kurum
1	Ahmet Gökçen	Samsun Üniversitesi
2	Alparslan Uğur	Kırıkkale Üniversitesi
3	Aydın Kayabaşı	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
4	Aylin Çalışkan	Yaşar Üniversitesi
5	Ayşe Gönüllü Atakan	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
6	Bahattin Erden	Ataturk University
7	Burak Kayıhan	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
8	Burhan Yılmaz	Düzce Üniversitesi
9	Bünyamin Duran	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
10	Cengiz Gürbıyık	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
11	Elif Erer	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
12	Erkin Kıryaman	Mustafa Kemal Üniversitesi
13	Esra Şolentaş	Ankara Üniversitesi
14	Eyüp Cücük	İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa
15	Görkem Neşe Şenel	Niğde Omer Halisdemir Üniversitesi
16	Gülbeniz Akduman	İstanbul Bilgi Üniversitesi
17	Habibe Polat	Turgut Özal Üniversitesi
18	Hatice Oğuz Özgür	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
19	Mahinur Akşehir	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
20	Mehmet Dinç	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
21	Mehmet Ali Çelikel	Marmara Üniversitesi
22	Mehmet Emin Mutlu	Anadolu Üniversitesi
23	Mehmet Nurullah Kurutkan	Düzce Üniversitesi
24	Meral Timurturkan	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
25	Merve Kutlu Mutluer	Anadolu Üniversitesi
26	Musab Talha Akpınar	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
27	Mustafa Tepeci	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
28	Mutlu Yoruldu	Balıkesir Üniversitesi
29	Ramazan Uykur	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
30	Ruhi Can Alkın	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
31	Saniye Vatandaş	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
32	Seher Yastıoğlu	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
33	Selim Duramaz	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
34	Seçil Yıldırım-Karaman	Marmara Üniversitesi
35	Sinem Söyler	Pamukkale Üniversitesi
36	Taner Taş	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
37	Tuna Can Güleç	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
38	Tuncer Özdil	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
39	Tuncer Özdil	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
40	Tuncer Özdil	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
41	Turgut Akyüz	Gümüşhane Üniversitesi
42	Türkan Yılmaz Irmak	Ege Üniversitesi
43	Uğur Çiçek	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
44	Yeşim Dilek	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
45	Zafer Kalfa	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

BU SAYININ HAKEM KURULU / REFEREES OF THIS ISSUE

46	Özlem Çakır	Dokuz Eylül Üniversitesi
47	Şeyda Yıldırım	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
48	Şeyma Ayyıldız	Boğaziçi Üniversitesi

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Başlık / Title	Yazar / Author	Sayfa / Pages
Aristoteles'in Tarih Algisinin İbn Haldûn'un Tarih Felsefesi İle Benzerliği Üzerine Bir İnceleme	Murat Serdar & Sami Okan Köse	1-16
Platform Çalışmanın Bibliyometrik Analizi	Ekrem Erdoğan & Meryem Kaytan	17-34
Trends in Influencer Marketing: A Bibliometric Analysis and Future Directions	Hamit Erdoğan & Burcu Mucan Özcan	35-55
Havacılıkta Ekip Kaynak Yönetimi ve Emniyet Kontrol Odağı İlişkisi: Öz Yeterlilik ve İş Akış Deneyiminin Rolü	Nusret Erceylan & Gaye Atilla & İnan Eryılmaz	56-72
Genç Nüfusta İşsizlik Kaygısı Üzerine Bir Saha Araştırması	Özgür Emre Koç & Gökben Bayramoğlu & Neslihan Koç	73-92
Unruly Female Characters in Augusta Webster's Selected Poetry	Dilek Bulut Sarıkaya	93-107
Fonosemantik: Rus Dilbiliminde Ekoller ve Yaklaşımlar	Keziban Topbaşoğlu	108-120
Ege Denizi ve Frederic Edwin Church	Ufuk Çetin	121-136
Manisa Lala Paşa Camisi'nin Mimari Özellikleri ve İnşa Evreleri Hakkında	Görkem Yalçın & Şakir Çakmak	137-155
Hayvan Hakları Çerçevesinde Türkiye'de Afet Yönetimi	İnci Çoban İnce & Aslı Yöntem Balaban	156-173
Algılanan Örgütsel Destek ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Araştırma	Seda Uyar	174-187
Üniversite Öğrencilerinin Muhasebe Dersine Yönelik Tutum ve Bakış Açılarının Başarı Faktörleriyle İlişkileri	İpek Yaylalı	188-204
The Use of Deconstructive Parody in Muriel Spark's Novel <i>Not to Disturb</i>	Volha Korbut Salman	205-224
Analysis of Digital Skills in European Union Countries with IQRBOW-Based Multi-Moora Approach	Üzeyir Fidan	225-239
Sultan II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şerbethaneler ve Ermeni Şerbethaneleri Üzerine Bir İnceleme (1876-1900)	Gülşen Ulukaya	240-261
Algılanan Sosyal Desteğin Akran Zorbalığı Mağduriyeti Etkisinde Boyun Eğici Davranışların Aracı Rolü	Erdal Çetin	262-276
Üniversite Öğrencilerinde Dijital Oyun Bağımlılığının Duygu Düzenleme Güçlüğüne ve Sosyal Kaygı Düzeyine Etkisinin İncelenmesi	Sevim Altıok & Sait Kahraman	277-295
Akıllı Kişisel Asistanlar: Bibliyometrik Analiz	Muhammet Talha Yılmaz	296-316
Gelişmekte Olan Avrupa Ekonomileri Para Birimlerinin Ağ Bağlanmışlığı	Erhan Uluceviz	317-336
Uluslararası Göç Hukuku Açısından Türkiye'nin Göç Mevzuatında Türk Soyluluk Sorunsalı	Metin Kışık	337-354
Teknolojik Gelişimin İstihdam Üzerindeki Etkisi: G-20 Ülkeleri Panel Veri Analizi	Çağatay Tunçsiper	355-367
Erken Evlilik Yapmış Yaşlı Bireylerin Evlilik Deneyimleri Üzerine Bir Çalışma	Meyrem Tuna Uysal	368-389
BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi İşletmelerinde Borsa Performans Modellemesi	Mazhar Dede & Ahmet Yavuz Çamlı	390-408

Aristoteles'in Tarih Algısının İbn Haldûn'un Tarih Felsefesi İle Benzerliği Üzerine Bir İnceleme

Murat Serdar^{1,2}, Sami Okan Köse³

ÖZET

Tarih felsefesi en basit tanımıyla tarihin felsefi bir zihinle telakkisi, bir nevi felsefileştirilmesi veya felsefileştirilmiş halidir. Genel kabul, tarih felsefesini isim olarak ilk dillendirenin Voltaire ve kurumsal manada bir disiplin haline sokan kişinin de Vico olduğu üzerinedir. Her ne kadar genel kabul bu yönde olsa da aslında bu iki isimden çok daha önce ilk olarak Aristoteles ve sonrasında da İbn Haldûn, çeşitli yöntem ve söylemlerle tarihin ancak felsefi bir mahiyete bürünmek suretiyle değer ve anlam kazanacağı minvalinde bir yaklaşım ortaya koymuştur. Böylelikle de tarih felsefesinin ilk nüvelerinin oluşturulmasına katkıda bulunmuşlardır. Aristoteles ve İbn Haldûn'un tarih anlayışlarını veya tarih felsefelerini karşılaştırmayı amaç edinen bu çalışma; hem Aristoteles'in hem de İbn Haldûn'un aralarındaki birtakım basit nüansların sayılmaması halinde, tarihin, sadece felsefi bir karaktere sahip olmakla kıymetli olabileceği düşüncesinde hemfikir olduklarını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Aristoteles, İbn Haldûn, Tarih, Felsefe.*

A Study On The Similarity Of Aristotle's Perception Of History With Ibn Khaldûn's Philosophy Of History

ABSTRACT

Philosophy of history, in its simplest definition, is the understanding of history with a philosophical mind, a kind of philosophizing or philosophizing. It is generally accepted that Voltaire was the first to articulate philosophy of history as a name and Vico was the first to institutionalize it as a discipline. Although this is generally accepted, in fact, long before these two names, first Aristotle and then Ibn Khaldûn, with various methods and discourses, put forward an approach that history could only gain value and meaning by taking on a philosophical nature. Thus, they contributed to the formation of the first nuclei of the philosophy of history. This study, which aims to compare Aristotle's and Ibn Khaldûn's conceptions of history or philosophies of history, reveals that both Aristotle and Ibn Khaldûn, apart from some simple nuances between them, agree on the idea that history can only be valuable by assuming a philosophical character.

Keywords: *Aristotle, Ibn Khaldûn, History, Philosophy.*

¹ İletişim Yazarı: mserdar61@live.com

² Doç. Dr. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-2922-1096.

³ Dr., ORCID: 0009-0002-1669-9007.

1. GİRİŞ

Tarih felsefesi isminden de anlaşılacağı üzere iki farklı kavramdan bir araya gelmiştir. İlki “tarih” bir diğeri ise “felsefe” dir. Öncelikle burada her iki kavrama yönelik yapılan tanımlamalara ayrıntılı olarak yer vermenin gereksiz olacağını söylemek gerekmektedir. Bu düşünceden hareketle tarih felsefesinin ilk sözcüğü olan tarih kavramını genel bir ifadeyle tanımlamak doğru olacaktır. Tarih, genel kabul olunan şekliyle geçmişteki olayları yer ve zaman belirterek sebep sonuç ilişkisi içerisinde aktaran bilim dalıdır (Çakırbaş ve Çelik, 2020, s. 247). Felsefe kelimesi ise Yunanca “sevgi” anlamına gelen “fıla” ile “bilgelik” anlamına gelen sofiadan oluşmaktadır. “Bilgelik sevgisi” demek olan “filosofia” kelimesi Arapça’ya felsefe şeklinde geçmiştir (Kaya,1995, s. 311). Felsefe, isminin içerdiği bu anlamdan da anlaşılacağı üzere merkezine bilgiyi almıştır. Fakat felsefeyi felsefe yapan basit bir bilgelik ya da bilgi sevgisi değildir. Felsefeyi felsefe yapan temel şey her çeşit çıkar ve faydadan arınmış bir şekilde bilgiyi sadece kendisi için talep eden salt bir bilgelik sevgisidir. Ayrıca felsefeyi değerli kılan bir diğer unsur bilgiye ulaşmada son derece yoğun olarak kullandığı ve felsefe için vazgeçilmez olan sorgulama faaliyetidir. Yani özetle felsefe; sorgulama ve eleştirel yaklaşım eşliğinde doğrudan doğruya sadece bilgiyi veya bilgeliği elde etme faaliyetidir. Burada şunu da belirtmek de fayda vardır; felsefe, ortaya koyduğu bilginin ya da teorinin, doğru veya yanlış niteliği ne olursa olsun, bu bilginin ya da en azından kendi içerisinde tutarlı olmasına azami ölçüde özen gösterir ya da göstermek zaruretindedir.

Tarih felsefesi kavramı veya sözcüğü ise ilk olarak, Voltaire tarafından, tarihsel düşünme etkinliği manasında kullanılmış özellikle de Hegel’in bu konudaki çalışmalarından sonra evrensel tarih veya dünya tarihi anlamlarına gelecek bir bilme faaliyetine dönüştürülmüştür. Bu faaliyetin temelinde, tarihsel olgulara yaslanılarak yapılmış olan genellemeler üzerine kapsamlı açıklamalar yapmak vardır. Filozoflar veya tarih felsefesini kendisine meşgale edinen düşünürler, tarih felsefesinin yukarıda söz edilen ve özünü teşkil eden amacı doğrultusunda, bir bütün olarak insanlık tarihinin başlangıcından sonuna kadar olan süreci, tüm aşamalarıyla gösteren tarih tasarımları oluşturma yoluna gitmişlerdir (Aysevener ve Barutça, 2003, s. 10).

Tarih tasarımlarını veya felsefelerini dönemsel olarak ikiye ayırabiliriz. Birincisi genel olarak Aydınlanma Dönemine kadar olan yani Rönesans ve Reform hareketi öncesini kapsayan dönemdir. Bu dönemde filozofların zihinlerinde kurguladıkları tarih tasarımları genellikle tanrı odaklıdır. Diğer bir ifade ile tarih tasarımları sekülerlikten oldukça uzaktır. Bu dönem tarih teorisyenlerinin veya filozoflarının isimleri genel olarak şöyledir: Vico, Kant, Hegel, Karl Marx, Spengler ve çalışmamızın ana odak noktalarından birini oluşturan İbn Haldûn’dur. Rönesansla birlikte ise tarihe olan bakış açısı tümenden değişikliğe uğramıştır. Rönesans’ın meydana getirdiği yeni felsefi anlayış ile birlikte tarih veya tarih

felsefesi seküler bir bakış açısıyla ele alınmaya başlamıştır. Bu dönemle beraber tarih tanrının etkisinden soyutlanmış bir anlayış ile daha insani ve doğal bir süreç olarak telakki edilmiştir. Yani aydınlanma felsefesi ile insan tarihin merkezine yerleştirilip tarihin öznesi yapılmıştır. Böylelikle bireye kaderini tayin hakkı verilmiştir. Birey bu anlayışa göre tanrının iradesine göre değil kendi özgür iradesine göre tarih içinde kendine bir rol edinecektir. Bireyin kendi kaderini hürce tayin etme hakkını elde etmesi ulus yaratma fikrine dönüştürülmüştür. Ulusların kendi kaderini tayin etme hürriyeti anlayışı ise tanrının bu çerçevede saf dışı edilmesine sebebiyet vermiştir. Buraya kadar ortaya konan bilgiler neticesinde denilebilir ki Aydınlanma felsefesi seküler bir tarih felsefesi ve tasarımı yaklaşımı doğrultusunda, ondan önceki dönem ise tanrısal tarih teori ve tasarımları etrafında şekillenmiştir (Çevik, 2014, s. 92-93). Fakat burada şunu ifade etmek gerekmektedir, ister tanrısal ister seküler tarih felsefesi odaklı tasarımlar olsun, her iki anlayışta da tarihi sadece en basit haliyle geçmişteki olayların aktarımı, diğer tabirle “nakilcilik” şeklinde gören anlayış yoktur. Her iki tarih felsefesi de tarihin; belli bir felsefi ilkeye göre olaylar üzerinden değil olgular üzerinden okunmasını amaçlamaktadır. Collingwood'da tarih felsefesini genel olarak açıklamaya çalışırken salt olayların nakline dayalı tarih anlayışına tepki göstermektedir. Collingwood bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir: *“Tarih felsefesi ismini, on sekizinci yüzyılda, onunla eleştirel veya bilimsel tarihten, tarihinin eski kitaplarda bulunduğu öyküleri yinelemek yerine, kendi zihninde kendi kendine kurduğu bir tarihsel düşünme tipinden başka bir şey kastetmeyen Voltaire buldu”* (Collingwood, 1996, s. 31). Bu bağlamda tarih felsefesi, özünde tarihi salt olaylara yani tekil durumlara indirgenip yalnızca nakille yetinen tarih anlayışına karşı daha tümel ve daha olgusal bir bakış açısı sunan bir başkaldırıdır. Diğer bir anlatımla tarih felsefesi kuru, donuk, nakilci, belgeci ve ruhsuz (klasik) tarih anlayışına ruh ve canlılık katmıştır. Yani tarih felsefesi özellikle de felsefenin etkisiyle cansız bir beden misali olan veya öyle algılanan tarihe, can vermiştir. Burada şüphesiz en büyük pay felsefeye aittir. Felsefe, özü itibarıyla tarihin dar ve katı kalıplarını kırarak ona daha esnek ve daha işlevsel bir form vermiş bu etkileşim sonucunda da tarih felsefesi zuhur edivermiştir. Bu çalışmada; tarihi alışılmışın dışında bir biçimde felsefe disiplini üzerinden telakki etmek suretiyle tarih felsefesi gibi yeni bir ilmi sahayı, kavramı ya da olguyu vücuda getiren ilk düşünürlerden biri olan Aristoteles'in, ondan yıllar sonra yaşamış olan Ortaçağ bilginlerinden İbn Haldûn'un tarih felsefesi üzerindeki bir anlamda düşünce yansımaları üzerinde durulacaktır. Diğer bir deyişle bu çalışma, tarihe yükledikleri anlam açısından Aristoteles ve İbn Haldûn'un fikri bakımdan benzerliklerini ele almayı gaye edinmektedir.

2. ARİSTOTELES'İN HAYATI (YAŞADIĞI ÇEVRE), MAHİYETİ VE TARİH ALGISI/FELSEFESİ

Ortaçağ Batı Hıristiyan dünyasının; “Filozof”, İslam dünyasının “İlk Öğretmen” şeklinde nitelendirdiği ve bütün felsefe tarihinin Platon'la beraber en büyük diğer düşünürü olan Aristoteles, M.Ö. 384 senesinde Kuzey Yunanistan'da bir İonia sömürgesi olan Stageira kentinde doğmuştur. (Arslan, 2007, s. 3). Aristoteles'in babası Nikomakhos, bir hekim ailesinden gelmekle beraber kendisi de doktordu. Nikomakhos, Makedonya Kralı II.

Filip'in babası II. Amyntas'ın özel doktoru ve yakın dostuydu (Kaya, 1991, s. 375). Aristoteles'in annesi Phaestis ise Eubea adasında bulunan Khalkis'in oldukça varlıklı bir ailesinden gelmekteydi. Bir hayli erken yaşlarda hem anne ve hem de babasını kaybeden Aristoteles yakın akrabası olan Proxenos tarafından büyütülmüştür (Erkızan, 2003, s. 561). Aristoteles'in hem ailesi hem içinde yaşadığı kültür çevresi kendisini deneysel araştırma ile pozitif ilimlere önceden hazırlama noktasında oldukça etkili olmuştur (Kaya, 1991, s. 375).

Aristoteles'in bundan sonraki yaşamındaki ilk önemli olay, yaşı yaklaşık on yedi dolaylarında iken yani M.Ö. 367 senesinde Atina'ya gelmesi ve o esnada tüm Yunan dünyasının adeta bir eğitim merkezi statüsünde olan Platon'un "Akademi" ismini taşıyan okuluna girmesidir. Kaynaklarda söylendiği kadarıyla Platon, o sıralar genç bir delikanlı olan Aristoteles'e özel bir ihtimam göstermiş, onu okulun "bilgin"i, "beyni/aklı" olarak isimlendirecek kadar çok beğenmiştir. Ne var ki Platon'un hayatının son yıllarında Pythagorasçılığın tesirinde kalması, İdeaları sayılar olarak tasvir etmesi, felsefeyi matematiğe dönüştürme yönelimi ve de politika ile ilgili görüşleri Aristoteles'in bazı itirazlarına sebep olmuştur. Buna rağmen ikili arasındaki dostluk ilişkisi eskisi kadar olmasa da belli bir ölçüde devam etmiştir. Nitekim Aristoteles'in hocası Platon'un son yıllarındaki görüşlerine tenkitlerde bulunmasına rağmen Platon'dan ne denli etkilendiğini William David Ross şu sözlerle ortaya koymaktadır: "*Aristoteles'in, bilimsel eserlerinden farklı olarak felsefi eserlerinde Platon'un mührünü taşımayan bir tek sayfa yoktur.*" Aristoteles'in, bahsi geçen hususlarda Platon ve onun bu yöndeki yönelimini sürdüren diğer Platoncular ile fikrîsel manada ters düştüğü doğru olmaklar beraber gerek varlığa gerekse bilgiye karşı takındığı felsefi tutumda yaşamı boyunca genel olarak bir Platoncu, yani bir idealist ve rasyonalist olarak kalmıştır (Arslan, 2007, s. 4).

Platon öldüğünde, Akademi'nin başına, kurumun en donanımlı kişisi değil de, felsefeyi matematiğe indirgeyen anlayışın destekleyicisi Speusippos getirilmişti. Aristoteles Speusippos'un görüşlerine tam anlamıyla karşıydı. Aristoteles, Speusippos ile arasındaki görüş karşıtlığı ve Akademinin başına getirilmemesi sebebiyle (Erkızan, 2003, s. 562) Akademi'den dolayısıyla Atina'dan ayrılmayı kafasına koymuştu. Son olarak Prens Hermias'ın kendisini Anadolu sahillerinde bulunan Assos şehrine davet etmesi bu duruma tuz biber olmuş ve neticede Aristoteles Atina'dan ayrılmıştı. Prens Hermias'ın davetlisi olarak geldiği bu yerde Akademicilerden müteşekkil olan bir çevrede, dersler vermiştir. Aristoteles daha sonra Kral Philipp tarafından o vakit on üç yaşında bulunan oğlu İskender'i eğitmek üzere, Makedonya'ya davet edilmiştir. Büyük İskender'in dünyayı fethetmek gayesi ile Asya seferine çıkınca, Aristo da Atina'ya geri dönüş yapmış ve Leykeion Gymnasion'unda, Peripatos ismindeki, kendi okulunu kurmuştur. Bu okul, Platon'un Akademisi'ne benzer bir şekilde, ilmi ve felsefi düşüncenin merkezi olarak varlığını uzun yıllar sürdürmüştür. (Birand, 1958, s. 70).

Aristoteles mahiyeti ve şahsiyeti itibarıyla özünde sadece bir filozof değildir. O hem pozitif hem de sosyal bilimler açısından dünya tarihindeki en etkili şahsiyetlerden biridir. Aristoteles'in; insanı, doğayı veyahut yaşamı ilgilendiren konularda hemen hemen söz söylemediği tek bir saha yok gibidir. Onu değerli kılan; yalnızca tüm bu alanlarda bir şeyler yazıp çizmesi değildir, onu değerli kılan esas şey, kalem oynattığı bütün bu alanlarda olağanüstü seviyede adından söz ettirmesi ve iz bırakmasıdır. Ünlü Rus düşünür Ayn Rand, bu konu çerçevesinde şunları dile getirmektedir: *“Eğer Batı Uygarlığının bütün yükünü omuzlarında taşıyan felsefi bir Atlas varsa bu Aristoteles'tir.”* O, sadece Batı uygarlığının Atlas'ı olarak kalmamış, deyim yerindeyse her iki dünyanın yani Batı'nın ve Doğu'nun bütün bilimsel ve felsefi birikimlerinin temelinde bulunup, onu inşa eden bir Atlas olmuştur. Bu sebeptendir ki, Müslümanlar Aristoteles'i *“İlk Öğretmen'leri”* olarak saymışlardır. Bu düzlemde; Aristoteles'i tanımadan, anlamadan ve onu bilmeden Batı kültürünü ya da Batı medeniyetini anlamamanın ve de bilmenin imkânsız olduğunu ifade etmek de yarar vardır (Erkızan, 2003, s. 561). Aslında benzer durum dolaylı yoldan olsa da Doğu medeniyeti içinde bir o kadar geçerlidir. Şöyle ki Doğu dünyası ya da medeniyeti Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Kindi gibi Ortaçağ İslam filozoflarına, bilim ve kültür anlamında çok şey borçludur. Aristoteles'in bu Ortaçağ İslam filozofları üzerindeki muazzam derecedeki tesiri gerçeği düşünüldüğünde ise Aristoteles'in Batı medeniyetini etkilediği kadar doğu medeniyetine de büyük ölçüde çeşitli tesirler yaptığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Felsefeci Ahmet Arslan ciltler halinde hazırladığı *“İlkçağ Felsefe Tarihi”* adlı eserinin üçüncü cildinde, bu cildi başlı başına Aristoteles'e tahsis ettiğini söyleyerek Aristoteles'in sahip olduğu öneme ilişkin önsözde şu değerlendirmede bulunmuştur: *“Eğer felsefenin gerçek anlamda kurucusunun Platon olduğu sözü doğruysa, Aristoteles de gerçek anlamda bilimin kurucusu olarak kabul edilebilir. O, çeşitli alanlarda ve çeşitli yönlerden bilime hizmet etmiştir. Kant mantık alanında dair yaptığı çalışmalardan ötürü, Darwin ise biyoloji bilimine yaptığı katkılardan dolayı ondan büyük bir övgüyle bahsetmektedirler. Aristoteles; Yunan dünyasında ilk büyük bilimsel kütüphaneyi kurmuş, ilk harita koleksiyonunu düzenlemiş, ilk doğa tarihi müzesini meydana getirmiş, diğer yandan ilk bilim sınıflamasını yapmıştır. Böylelikle her biri varlığın ayrı bir türü veya çeşidini ele alan ve bu varlık türüne ilişkin özel problemleri inceleyen “bağımsız bilimler” kavramını ortaya atmıştır. Bu suretle de bilimlerin kavram ve terminolojilerini oluşturarak, netice itibarıyla bu bilimlere tahsis ettiği özel eserlerinin başında kendi dönemine kadar söz konusu alanda yapılan çalışmalar, ortaya atılan görüşler hakkında verdiği bilgi ve yaptığı analizlerle de ilk bilim tarihçisi olma unvanını kazanmıştır”* (Arslan, 2007, s. XIII). Hem Kant'ın mantık alanında hem de Darwin'in biyoloji alanında Aristoteles'e yönelik yaptığı övgüler, bu alanlarda kalem oynatmış ilim otoritelerinin görüşleri ve bu alanların sahip olduğu külliyyatın Aristoteles'e dair çizdiği portre düşünüldüğünde son derece haklı ve yerinde bir övgülerdir. Aristoteles'in mantığın babası (kurucusu) (Birand, 1958, s. 71) ve biyolojinin kurucusu (Erkızan, 2003, s. 580) olarak gösterilmesi bu övgülerin haklılığının muhtemelen en somut ve kıymetli göstergesidir.

Aristoteles'in hayatına ve mahiyetine ilişkin verilen bu genel bilgilerin ardından, onun tarih kavramına yönelik bakış açısına veya tarih algısına değinmek, çalışmanın gayesine ve düzenine uygun olacaktır. Aristoteles'in tarih kavramına yönelik bakış açısına veya tarih algısına göz atıldığında bu hususa dair en açık ve net bilgiyi veren şey onun, "Poetika" adlı kitabındaki sözleridir. Aristoteles söz konusu kitapta şöyle demektedir: *"Bunun için şiir, (bir) tarih yapıtına nazaran daha felsefi olmasının yanında, daha üstün olarak da addedilebilir. Zira şiir, daha ziyade genel olanı, tarihsel tek olanı aktarır veya konu edinir. Genel olan denilince de, olasılık veya zorunluluk kanunlarına göre, belli özellikteki birisinin böyle ya da şöyle konuşmasını, böyle ya da şöyle bir davranış da bulunmasını anlıyoruz. Tek olan denilince de, bir Alkibiades şunu yaptı ya da başına şu geldi, bunu anlıyoruz"*(Aristoteles, 1987, s. 30-31).

Ahmet Arslan, Aristoteles'in bu sözlerine şu şekilde bir açıklama getirmektedir: *"Aristoteles'e göre; "tarihte yaşamış kişiler ve onların yaptıkları şeyler, olaylar "gerçekten olup bitmiş" şeylerdir, ama bunlar "tek bir defaya mahsus olarak" meydan gelmiş şeylerdir. Fakat bireylerin ve bireysel olayların, mesela Alkibiades'in kendisinin ve onun gerçekleştirdiği bireysel, tarihsel şeylerin bilimi mümkün değildir. Bununla birlikte onların, bilimlerinin yapılmasını mümkün kılacak bir biçimde tümelleştirilmesi, tiplendirilmesi de doğru olamaz. Zira Aristoteles'in kanaatinden anlaşıldığı kadarıyla bunu yapmamız halinde tarih, tarih olmaktan çıkacaktır. Ancak bu tümelleştirme, tiplendirme için elimizde bir başka metot vardır: Sanatta veya sanat aracılığıyla bunu yapabiliriz. Örneğin Alkibiades'in kendisini bir müzikli dramanın, tragedyanın başkahramanı, karakteri yapabiliriz. Bu durumda tarihsel bir kişi olarak ondan ve onun gerçekten yapmış olduğu şeylerden değil de bir tip, bir karakter olarak ondan ve yine bir tip, bir karakter olarak onun duygularından, tutkularından, zaaflarından söz edebiliriz. Bu türden duygu, tutku ve zaafları olan bir karakter olarak yapması imkân ve ihtimal dâhilinde olan, hatta bazı durumlarda zorunlu olan fillerinden bahsedebiliriz"* (Arslan, 2007, s. 363-364).

Collingwood ise Aristoteles'in tarih görüşü ve felsefesi hakkında şunları söylemektedir: *"Öte yandan, tarihin öğrettikleri değerlidir, ama bunların değeri konularının kavranamaz oluşu ile sınırlanmıştır; Aristoteles'in şiir sanatının tarihten daha bilimsel olduğunu söylemesi bu sebepten dolayıdır. Çünkü tarih deneysel olgulardan bir koleksiyondur sadece; oysa şiir bu olgulardan tümel bir yargı ortaya koyar. Tarih bize Kroisos'un düştüğünü ve Polycrates'in düştüğünü söyler; şiirse, Aristoteles'in şiir tasarımına göre, tek tek bu yargıları vermez, çok zengin insanların düştükleri şekilde tümel nitelikte bir yargıyı verir. Aristoteles'e göre, bu bile kısmen tümel bir yargıdır, çünkü zengin insanların neden düşmeleri gerektiğini kimse anlayamaz; tümel olan, tasım yoluyla tanıtlanamaz; ama onu bu genellemeyi yeni durumlara uygulayan yeni bir tasımın büyük öncülü olarak kullanabildiğimiz için, tam bir tümel durumuna yaklaşır. O halde denilebilir ki, Aristoteles için şiir tarihin öğrettiğinin damıtılmış özüdür. Şiirde tarihin dersleri daha anlaşılır hale gelmez ve tanıtlanmadan, dolayısıyla ancak olası olarak kalır; ama daha özlü, dolayısıyla*

daha yararlı olur” (Collingwood, 1996, s. 55-56). Hem Ahmet Arslan hem de Collingwood burada ufak tefek nüanslar sayılmaz özetle Aristoteles'in; tarihin salt tek başlarına bir anlam ifade etmeyen olayların aktarımından başka bir şey olmadığı düşüncesinde olduğunu, şiirin ise felsefeyle benzer bir şekilde bu olayları değil de bu olayları var eden olguları yani tümel ve genel ilkeleri konu edindiği şeklindeki görüşü benimsediğini ifade etmektedirler.

Aristoteles aslında kendi felsefesi içinde çok basit bir akıl yürütmeye bu sonuca varmıştır. Aristoteles'e göre felsefe ya da felsefi bilgi en değerli şeydir. Yine ona göre felsefe demek tümelin genelin bilgisi demektir. Şiir tümelin, tarihte tekilin bilgisini verdiği için bu sebeple şiir tarihten daha üstündür çünkü felsefeye daha çok benzemektedir. Aristoteles yine “Poetika” isimli kitabının bir başka yerinde: *“Ayrılık daha çok şu noktada bulunur: tarihin daha çok gerçekten olan'ı, ozansa olabilir olan'ı anlatır,”* demek suretiyle yine dolaylı olarak, tarihin sadece var olan tekillerin bilgisini aktararak aslında hiçbir şekilde hiçbir fayda ortaya koymadığını anlatmaktadır. Fakat şiir ise bir nevi bu tekil olaylardan yaptığı tümel, olgusal veya kavramsal çıkarımlarla veya bu olaylara yönelik tümel, olgusal bir biçimdeki yaklaşımıyla daha nitelikli, faydalı bir iş yapmaktadır. Bu konuyu daha iyi anlayabilmek şöyle bir metafora başvurulması yerinde olabilir: Sokakta gerçekleşmekte olan bir sokak kavgası olsun, Aristoteles'e göre bir tarihçi bu sokak kavgasını sadece gerçekleştiği şekliyle anlatmakla yetinir. Fakat yine Aristoteles'e göre felsefe ve bir bakıma şiir öncelikle bu kavganın sebep sonuçlarını izaha yönelir hemen ardından kavga olayından ziyade kavga olgusunu ele alıp bu olgunun sözcüklü yararları, zararları, mahiyeti ve niteliği üzerinde analizlerde bulunur. Yaptığı bu teorik analiz neticesinde elde ettiği sonucun pratik hayata ne tür bir işlevsellik, anlam veya yarar sağlayacağı üzerine rasyonel bir şekilde düşünmeye çalışır. Yani felsefe veya dolaylı yönden de olsa şiir, tarihin yaptığı gibi bütün odak noktasını gerçekte olana odaklayıp kendini pasifize etmez. Bilakis gerçekte olandan yola çıkarak; “başka ne olabilirdi?”, “başka ne olması gerekirdi?”, “nasıl olması gerekirdi?”, “başka şekilde olması için neler yapılabilirdi?”, “neden böyle oldu?”, “bunun bir daha olma olanağı nedir?”, “bu olay nasıl bir olaydır?”, vb. soruları sormak suretiyle daha aktif ve yaratıcı bir yol izler. Tabi ki bunları yaparken tarihi realiteyi göz önünde bulundurmamak ve felsefenin temel ilkelerine sırtını dayamak suretiyle yapmaktadır. Aslında Aristoteles'in burada tarih ilmi konusunda dem vurduğu en önemli noktalardan biri kendi bakış açısınca tarihin yaratıcılıktan uzak olmasıdır. Nitekim ondan çok sonraları yaşamış olan ünlü Alman filozofu Friedrich Nietzsche de tarih disiplinine yönelik benzer bir eleştiride bulunmuştur. Nietzsche: *“Eskiye bağlı tarih yaşamı korumayı bilir yalnızca, yaratmayı değil; bundan dolayı her zaman oluş halinde olanın değerini düşürür”* (Nietzsche, 2000, s. 90) şeklinde ifade ettiği düşüncesiyle Aristoteles gibi o da tarihin yaratmadan yoksun olduğunu belirtmektedir. Fakat burada şunu belirtmekte fayda vardır. Şöyle ki Aristoteles her ne kadar *“Poetika”* adlı eserinde tarihi değersiz gibi tasvir ederek bu şekilde bir görüşe sahip olduğunu ortaya koysa da bir başka kitabı olan *“Retorik”* de tarih için daha itidalli bir yaklaşım sergilemekte ve tarihin bir takım durumlarda gayet faydalı ve değerli olduğunu söylemektedir. Aristoteles *“Retorik”* isimli kitabının bir

pasajında şunları söylemektedir: “Yasaları oluştururken, bir ülkeye hangi anayasanın faydalı olduğunu anlayabilmek için insanın sadece kendi ülkesinin geçmiş tarihini tetkik etmek değil, aynı zamanda başka ülkelerin anayasaları hususunda da bilgi edinmek ve çeşitli anayasaların hangi ülkelere uyduğunu da öğrenmek, araştırmak faydalıdır. Bundan, farklı ırklardan insanların yasalarını ve teamüllerini öğrenebileceğimiz için, gezi kitaplarının yasa yapanlar için çok faydalı olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Politik konuşmacı tarihçilerin araştırmalarını da yararlı bulacaktır. Ancak tüm bunlar retoriğin değil politika biliminin işidir. Öyleyse bunlar politik konuşmacının sahip olması gereken en önemli türden bilgilerdir” (Aristoteles, 1995, s. 48). Görüldüğü üzere Aristoteles tarih bilimini külliye değersiz ve işe yaramaz olarak görmemektedir. Buna karşın Aristoteles kendi döneminde olduğu kadar günümüzde de hala nispeten varlığını koruyan ve hatalı bir şekilde salt nakilciliğe indirgenen veya sıkıştırılan tarih tasavvuru ile yazımına karşıdır. Diğer bir şekilde ifade edilecek olunur ise, Aristoteles esas itibarıyla doğrudan tarih ilmini değil fakat hatalı ve değersiz gördüğü mevcut tarih algısını eleştirmekte ve onu kıymetten yoksun olarak nitelendirmektedir. Bu anlamda Aristoteles’e göre hali hazırda hatalı olan tarih ilmi veya tarih algısı eğer ki meselelerin ilk nedenlerine daha fazla yoğunlaşarak meseleleri tikellikten kurtarıp daha tümel ve daha genel bir perspektiften değerlendirmeye imkân tanırorsa daha kıymetli olacak yani felsefe gömleğini üzerine giymiş olacaktır. Diğer bir ifadeyle Aristoteles’i tarih hakkında böyle olumsuz düşüncelere iten şey, özünde bizzat tarihin kendisi veya yapısı değildir. Onu buna sevk eden temel şey ilk çağlardan yani tarihin ilk nüvelerinin atıldığı dönemden İbn Haldûn dönemine kadar devam eden tarihin hatalı bir şekildeki algısı ve tasavvurudur. Bu bağlamda Aristoteles’e göre tarih yapısı gereği en üstün ve değerli bilim değildir belki, ancak o en üstün ve en değerli bilgi veya bilimlere elde etmede, şayet doğru algılanıp kullanılırsa en iyi araçlardan biridir. Bu araç basit bir araç olmayacaktır elbette; bu araç, amaç veya amaçlarla büyük ölçüde yekvücut oluşturacak kadar onlarla sıkı sıkıya bağlı bir nitelikte olacaktır. Nihayetinde denilebilir ki; Aristoteles felsefesince, tarihin doğru bir şekilde algılanıp kullanılmasındaki tek yol bu çerçevede tarihe “felsefe gözlüğü” ile bakmaktan geçmektedir.

3. İBN HALDÛN’UN HAYATI, MAHİYETİ (ÇEVRESİ) VE TARİH FELESFESİ/ANLAYIŞI

H. 732/ m.1332 senesinde Tunus’ta doğan İbn Haldûn’un tam ismi Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Câbir b. Muhammed b. İbrahim b. Abdurrahman b. Haldûn’dur. İbn Haldûn adının kökeni ise dedesi Hâlid bin Osman’ın sahip olduğu itibardan ötürü Endülüs adetlerine göre ailenin üyesi olan kişilerin Hâlidun (Haldûn), zamanla Benî Haldûn (Haldûn oğulları) şeklinde ifade edilmesine dayanmaktadır (İrğat, 2015, s. 92-93).

İbn Haldûn ilk ilmi öğrenimini babasından almıştır. Hayatının ilerleyen yıllarında Fahreddin er-Râzî gibi büyük alimlerden de dersler alması yetiştiği çevrenin nitelik olarak ne kadar iyi olduğunu göstermektedir (Uludağ, 1999, s. 538-539).

İbn Haldûn on sekiz yaşına geldiğinde onu ilim öğrenmekten uzaklaştıran ve hayatı boyunca üzerinde tesiri olan iki önemli gelişme yaşamıştır: İlk gelişme veya hadise h. 749/ m. 1348'de doğu ve batı İslam dünyasını etkileyen veba hastalığıdır. Veba, onun annesini, babasını ve kendilerinden ders aldığı hocalarını birer birer alıp götürüvermiştir. Bir diğer gelişme ise, vebadan kurtulan âlimlerin h. 750/ m. 1349 senesinde Merîniler hanedanlığının sahibi Ebû Hasan ile beraber Magrib'e hareket etmeleri üzerine İbn Haldûn'un da hocalarıyla birlikte Magrib'e (Fas) giderek öğrenimine orada devam etmeye karar vermesi ancak ağabeyi Muhammed'in onu bu düşüncesinden onu vazgeçirmesidir. Bu iki gelişme İbn Haldûn'un Tunus'ta eğitimine devam etme imkânını bir hayli zora sokmuştur. İbn Haldûn bu olayların üzerinde yarattığı olumsuz tesir sebebiyle bir süre ilmi eğitime ve çalışmalarına ara verip, siyasi ve idari alanlarda görev almaya başlamıştır. Bir süre önemli siyasi ve idari görevler üstlenen İbn Haldûn bir müddet sonra bu işlerden yorulmuş kendini tekrar ilme adamaya karar vermiştir. Bu amaç doğrultusunda (Hacıbekiroğlu, 2008, s. 2-3) Benî Arîf kabilesinin yanına gitmiştir. Kabilenin önde gelenleri, onlarla beraber kalması ve ailesinin de yanına gönderilmesi için Ebû Hammû'dan izin almışlardır. Benî Tûcîn kasabasındaki İbn Selâme Kalesi'ne yerleşen İbn Haldûn burada dört sene sakin bir yaşam sürmüş ve "el-İber" adlı tarihini de burada kaleme almaya başlamıştır. "El-İber" in birinci kitabını meydana getiren ünlü "Mukaddimesi"sinin müsveddelerini (h. 779/ m. 1377) yine burada tamamlamıştır. Ardından "el-İber" in Arap, Berber ve Zenâte bölümünü yazmaya koyulmuştur. Eseri için kaynak eserlere gerek olması sebebiyle Sultan Ebü'l-Abbas'tan icazet alarak, h. 780/ m. 1378'de Tunus'a gitmiştir. Sultanın himayesi altında ilmi faaliyetlerine devam ederken aynı zamanda dersler vermiştir. "El-İber"i tamamladıktan sonra onu sultana ithaf etmiştir (Uludağ, 1999, s. 540).

14. yüzyıl İslâm düşüncesinin en önemli simalarından biri olan İbn Haldûn, çok yönlü ve özgün bir düşünür olma niteliği ile göze çarpmaktadır. Bu sebeple onu, belli bir alanın düşünürü olarak ele almak oldukça zordur. İbn Haldûn, genel olarak tarih, kültür tarihi, tarih yazıcılığı (historiyografi) gibi bilimsel tarih alanlarının öncüsü olduğu gibi, aynı zamanda sosyoloji, sosyal psikoloji, iktisat gibi sosyal bilimlerin de kurucusudur. Bunun yanı sıra İbn Haldûn siyaset bilimi ve eğitim psikolojisinin özgün bir kuramcısı olarak da kabul edilmektedir. Sahip olduğu bu çok yönlü birikim kendisini disiplinler arasında ontolojik ve epistemolojik bağlar kuran bütüncül (holistik) bir düşünür yapmıştır (İrğat, 2015, s. 91). Bu açıdan denilebilir ki, İbn Haldûn'un dünyayı veya üzerinde yaşayan canlı-cansız toplulukları açıklarken takındığı düşünce yapısı disiplinler ya da bilimler çerçevesinde oldukça kapsayıcı bir bakış açısıdır. O, bir meseleyi ele alırken sadece sosyolojik veya sadece felsefik yönüyle değil olayın ya da konunun irtibatlı olabileceğini düşündüğü bütün bilim dallarıyla o meseleyi izah edip anlamaya çalışmıştır. Bundan dolayı da İbn Haldûn'un özellikle "Mukaddime" adıyla ünlü olan eserini, bir tarihçi okuduğunda İbn Haldûn'u bir tarihçi, bir felsefeci okuduğunda onu bir filozof, bir sosyolog okuduğunda onu bir sosyolog, bir iktisatçı okuduğunda onu bir iktisatçı bir siyaset bilimci okuduğunda onu bir siyaset bilimcisi olarak algılayacak veya konumlandıracaktır (İrğat, 2015, s. 91-

92). Bu anlamda İbn Haldûn'un ortaya koyduğu eserler, yukarıda da bahsi geçtiği şekliyle özellikle "*Mukaddime*" isimli eseri ve bu eserdeki "*umran teorisi*" araştırmacılar ve ilim adamları üzerinde büyük tesirler yapmıştır. Yarattığı bu etki, yalnızca kendi toplumuyla sınırlı kalmamış, diğer Arap ülkelerini, Osmanlıyı ve 19. asırdan sonra Avrupa'yı da içine almıştır (Hacıbekiroğlu, 2008, s. 6-7).

Çalışmanın, Aristoteles ile ilgili bölümünde olduğu gibi bu bölümünde de, İbn Haldûn'un hayatına ve mahiyetine ilişkin az evvel verilen genel bilgilerin ardından İbn Haldûn'un tarih algısına veya tarih anlayışına değinmek çalışmanın amacına ve hiyerarşisine uygun olacaktır. Bu bağlamda İbn Haldûn'un tarih algısını veya tarih anlayışını izah ederken ilk söylenmesi gereken şey İbn Haldûn'un tarihi ikiye ayırdığıdır. O, "*Mukaddime*" adlı eserinde iki farklı tarih algısına sahip olduğunu şu sözlerle belirtir: "*Çünkü tarih, zâhirine (görünen/açık/anlaşılan) bakıldığında geçmişteki günlerden (zamanlardan), devletlerden ve geçmiş asırlarda meydana gelen olaylardan haber vermenin öte tarafına geçemez. (Bu tarih anlayışına göre) toplantı mekânları insanlarla dolduğunda, geçmiş ile ilgili olarak güzel şeyler sözler söylenir (nakledilir), bu hususta örnekler verilir ve (böylelikle) toplantılar güzelleşir. (Zâhiri) Tarih; bize göçüp gitme zamanları kendilerine ilan edileceğe zamana kadar olan süre zarfında yaratılmışların durumunu, durumlarının nasıl değiştiğini, dünyada kurulan devletlerin sınırlarının ve hâkimiyet sahalarının nasıl genişlediğini, yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildirir. Tarihin bâtını'si ise incelemek, araştırmak ve kâinatın (varoluş) nedenlerini tespit etmek, (kâinatın) başlangıcı (hususunu) doğru bir şekilde irdelemek, olayların nasıl oluştuğunu ve olayların nedenlerini derin bir biçimde mütalaa etmekten ibarettir. İşte bundan ötürü tarih saygındır/değerlidir (hikmetin içinde soylu bir köke sahiptir) ve felsefe (hikmet) ilimlerinden biri olarak addedilmeğe lâyıktır."* (İbn Haldûn, 1992, s. 2) Görüldüğü üzere İbn Haldûn zahir ve bâtın olmak üzere iki farklı tarih algısından bahsetmektedir. O, zâhiri tarih olarak nitelendirdiği tarihin sadece geçmişte olan olayların nakliyle kendini sınırlandıran bir yapıda olduğunu söylemektedir. Hatta zâhiri tarihin yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı üzere insanların bir araya geldikleri ortamlarda insanları sadece teselli edip hoş vakit geçirmelerine yarayan basit bir şeyden ibaret olduğunu ifade etmektedir. Bu doğrultuda İbn Haldûn için zâhiri tarih insan topluluklarının bir anlamda "sohbet mezesinden" başka bir şey değildir. Bu yapısıyla zâhiri tarih değersiz önemsiz olmakla beraber hem teorik hem pratik açıdan doğrudan doğruya hiçbir işlevselliğe sahip değildir. Burada İbn Haldûn aslında kendisine kadar olan dönemdeki tarih anlayışına ince bir eleştiri getirmektedir. Çünkü kendi dönemine kadar olan tarih anlayışı genel olarak birkaç istisna dışında salt nakil ve rivayetlerden ibarettir (Yıldız, 2010, s. 31). Ona göre; ondan önceki tarihçiler, daha doğrusu zâhiri tarih anlayışına bağlı bir tarih anlayışı güdenler; tekil tarihsel olayları, bu olaylar arasında nedensel bir ilişki kurma çabasına girmeksizin (olayları) kendi tekillikleriyle aktarmaktan öteye geçememişlerdir (Özlem, 2012, s. 43).

İbn Haldûn, zâhiri tarih anlayışına bağlı olan iki çeşit tarihçi sınıflandırması yapmaktadır. Bunlardan ilki “asalak (taklitçi) tarihçiler” dediği kimselerdir. Mukaddimede onlardan şu şekilde söz etmektedir: “*Büyük İslam tarihçileri (geçmiş) çağların haberlerini kapsamlı bir şekilde derlemiş ve defter sayfalarına yazmışlardır. Ancak “asalak (taklitçi) tarihçiler bu haberleri yaptıkları tertip ile asılsız haberleri (rivayetler) kullanmak suretiyle değiştirip karıştırdılar. Bu konuda vehme kapılıp haber uydurdular. Süsledikleri zayıf rivayetleri doğru/sağlam rivayetlerin üzerine koyarak doğru rivayetleri de bunların alt seviyesine indirdiler. Bunlardan sonra gelenlerin birçoğu da bunların eserlerini örnek alıp onlara uydu Bu gibi rivayetleri ne şekilde duydularsa o biçimde bize aktardılar. Olayların ve durumların nedenlerini iyice değerlendirmediler Yalan olana hadisleri terk edip reddetmediler.* (İbn Haldûn, 1992, s. 2-3). İbn Haldûn bu sözleriyle açık bir şekilde bu tarih türünün veya buna bağlı olan tarihçilerin taklitçi veya tekrarcı olmaktan başka hiçbir şey olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre bu yapıdaki tarih yukarıda da ifade edildiği üzere hiçbir surette bir fayda sağlamayarak yeni hiçbir şeyde ortaya koyamaz. İşte tamda burada ifade etmek gerekir ki İbn Haldûn’un tasavvur ettiği ve adına zâhiri tarih adını verdiği bu tarih anlayışı Aristoteles’in değersiz gördüğü, salt tikel olayların aktarıma indirgenen; tümele, genele ve de öze yönelik hiçbir şey söylemeyen daha doğrusu söylemekten aciz olan şiirin bile kendisinden daha üstün olduğu tarih anlayışıdır. İbn Haldûn’da Aristoteles gibi bu tarih anlayışının bu çerçevede felsefenin yapısal dinamikleri düşünüldüğünde hiçbir kıymeti olmadığı şeklinde bir görüşe sahiptir. İbn Haldûn’un burada zâhiri tarih olarak nitelendirdiği tarih türü aslında kadim dönemlerden kendi dönemine kadar devam eden Aristoteles’in de eleştirdiği hali hazırdaki hatalı ve yanlış tarih tasavvuru veya fikridir. İbn Haldûn’un tarihi bu şekilde ikiye ayırması birçok defa yanlış olarak anlaşılmış olan Aristoteles’in tarih felsefesi anlayışının bir nevi bir şerhidir. Aristoteles’in tarih felsefesi anlayışı bölümünde de izah edildiği üzere, Aristoteles’i tarihe yönelik bu aşağılayıcı bakış açısına iten temel şey, uzun asırlar boyunca kök salmış olan tarihin yanlış tasavvuru ve kullanılışı durumudur. İbn Haldûn’da aslında tarihin böyle bir şey olmadığını yani sadece basit bir olay anlatımı veya tekrarı olmadığını fakat yanlış ve hatalı kullanılıp o şekilde bir algıya sahip olmaya zorlandığı kanaatindedir. İbn Haldûn’un bâtini tarih anlayışı dediği tarih çeşidi temelde, mevcut ve yanlış olan tarih algısı ve felsefesine karşı, olması gereken nitelikli ve yaratıcı tarih anlayışının bir tarifidir. Konu bütünlüğü açısından Aristoteles’in zâhiri tarih anlayışına sahip olan “asalak (taklitçi) tarihçiler” dışındaki tarihçilerin kim olduğunu izah edip bâtini tarih türünü ele almak daha doğru olacaktır. Bir diğer zâhiri tarih geleneğine bağlı olanlar “kısa tarih yazıcılarıdır.” İbn Haldûn Mukaddimede bu kişileri şöyle tarif etmektedir: “*Bunların (asalak/taklitçi tarihçilerin) arkasından, bir hayli kısa eser yazanlar geldi. Bunlar, hükümdarların isimlerini anmakla yetinerek, soylarını ve onlara dair olan haberleri dahi zikretmeden bölük pörçük bir şekilde verdiler.*” (İbn Haldûn, 1992, s. 5).

İbn Haldûn’un daha öncede ifade edildiği üzere zâhiri tarih dışında, asıl olması gereken tarih olarak gördüğü tarih veya tarih anlayışı bâtini tarihtir. İbn Haldûn kendisine göre felsefi bir kıymete haiz, daha doğrusu felsefileştirilmiş bir tarih olan bâtini tarihin veya

tarihçiliğin nasıl bir nitelikte olması gerektiğini Mukaddimede şu sözlerle ortaya koymaktadır: “*Bundan dolayı bu ilimle iştilal eden; siyasetin ilkelerini, varlıkların doğalarını, milletler, ülkeler ile çağların seyir (öyküsü), ahlak, adet, din ve mezhep ve diğer tüm durumlar itibariyle değişimlerini (aralarındaki farklılıkları) ve bunların hali hazırdaki durum ile mevcut olmayan durum arasındaki uygunluğu karşılaştırmayı veya iki durum arasındaki farkı ortaya çıkarıp kavramayı, birbirine uyan ve uymayan yönlerinin sebep ve illetlerini açıklamayı, devletlerin, milletlerin ne tür temeller üzerine kurulduğunu, ortaya çıkışlarındaki başlangıç hallerini, meydana gelmelerini sağlayan nedenleri ve oluşmalarında etkili olan sebepleri, bu devletleri yönetenlerin hallerini ve haberlerini bilmeye muhtaçtır*” (İbn Haldûn, 1992, s. 43). İbn Haldûn’un buradaki sözleriyle bâtini tarihi veya tarihçiliği birkaç tane saç ayağı üzerine oturttuğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki tarihi olayları kat’i surette dayandığı sebeplerle değerlendirmemiz gerektiğini söyleyen nedensellik ayağı, bir diğeri tarihi olayları sosyal, fiziki, doğal her türlü genel yönüyle ele almamızı salık veren tümelilik ilkesidir. İbn Haldûn’un bu düşüncesi Aristoteles’ten kendisine açıkça yer bulmaktadır. Aristoteles’in telakkisine göre de her şeyin anlaşılmasına, anlamlandırılmasına, izah edilmesine yarayan en yüce bilim olan felsefenin yüceliği, onun ilk nedenlerin, en genelin veya en tümelin bilgisine odaklanmasından ileri gelmektedir. Öyle ki Aristoteles “*Metafizik*” adlı eserinde nedensellik meselesinin önemine şu şekilde temas etmektedir: “*Her şeyin ancak ilk nedenini bildiğimizi düşündüğümüzde veya bildiğimizi söylediğimize göre kazanmamız gereken bilimin, ilk nedenlerin bilimi olduğu açıktır*” (Aristoteles, 1985, s. 90). Bu konu hakkındaki bir diğere pasaj da: “*Bir bilim ne ölçüde nedenleri araştırıyorsa o ölçüde öğreticidir. Çünkü öğretmek (demek) her şeyin nedenlerini söylemektir*” (Aristoteles, 1985, s. 86) şeklinde serdettiği düşünceyle, ilk nedenlerin bilimi olarak gördüğü felsefeye en değerli bilim koltuğunu tahsis etmektedir. Aristoteles tümelikle ilgili olarak da yine “*Metafizik*”te şunları söylemektedir: “*Her şeyi bilmenin en yüksek ölçüde tümelin bilgisine sahip olana ait olması gerekir. Çünkü o, bir anlamda tümelin içine giren bütün özel durumları bilir*” (Aristoteles, 1985, s. 86). Buradan şu çıkarıma varılabilir: Aristoteles’in kendisinden bağımsız olarak meydan gelen ve zihninde haklı olarak değersiz bir biçimde yer edinen mevcut tarih algısı, İbn Haldûn’daki zâhiri tarih anlayışına karşılık gelmektedir. Bu tarih daha öncede ifade edildiği üzere tikel olayları tekrarlayıp bu olayların ilk nedenlerine ya da dayandığı temel olgulara dair bir şey söylememekle beraber tümel bir bakış açısından ve nitelikten de yoksundur. İbn Haldûn’un bâtini tarih anlayışı ise Aristoteles’in tamda (tarih) felsefesine uygun olarak tarihi tikel den tümele taşımış ve yine tarihi veya tarihi olayları arkasındaki ilk neden ya da temel olgularla açıklamaya çalışmıştır. Nitekim İbn Haldûn da, Aristo’nun “*Politika*” isimli eserinde “*umran ilmine*” benzer dağınık, az ve eksik bilgilerin yer aldığı ancak bu bilgilerin başka meselelerle karıştırılmış olduğunu ifade etmiştir (İrğat, 2015, s. 123).

4. İBN HALDUN’UN “UMRAN İLMİ’NİN” ARİSTOTELES’İN TARİH ALGISI/FELSEFESİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

İbn Haldûn tarihçiliği, olayları nakil yoluyla hikâye eden zâhiri tarihçilikten kurtarıp aynı olayları sebepleriyle izah edecek bâtini tarihçiliğe yükseltmenin, ancak felsefeye temellendirilmiş “*umran ilmi*” ile mümkün olacağı görüşündedir. İbn Haldûn'a göre “*umran ilmi*”, tarihsel olayları hikâye etmenin ötesinde, onların nasıl ve neden meydana geldiklerini izah etmekle sorumlu olması gereken tarihçinin müracaat edeceği temel bilimdir. Böyle bir temel bilim de sadece, her zaman en genel veya en tümel ve de en temel olanın teorisi ile ilgilenen felsefe içinde temellendirilebilir (Özlem, 2012, s. 44). Bu felsefede yukarıda görüldüğü şekliyle Aristoteles'in benimsediği felsefedir. İbn Haldûn; *umran yöntemi* sayesinde asırlar boyunca zâhiri tarih olarak algılanan tarihi, üzerine Aristoteles'in felsefesini giydirmek suretiyle onu, daha kıymetli, daha işlevsel, daha nitelikli ve daha yaratıcı bir tarih türüne yani bâtini tarihe evirmiştir. O, Aristoteles'in tarihi değersiz addetmesinin sebebini tarihin felsefeden yoksun olmaya dayandırmasını iyi ve derin bir şekilde analiz etmiştir olacak ki buna bir çözüm mahiyetinde genel olarak özünü yine Aristoteles felsefesinden alan, “*umran ilmi*” aracılığı felsefileştirilmiş bir tarih anlayışı (bâtini tarih) tasarlamıştır. Bu çerçevede denilebilir ki Aristoteles'in tarihin felsefi bir karakterden yoksun olduğunu söylemesi, İbn Haldûn'un ise tarihi felsefileştirme çabası her iki filozofunda tarih kavramı özelinde düşünüldüğünde temel amaçlarının aynı olduğunu göstermektedir. Daha farklı bir deyişle; her iki düşünürün de tarih kavramı hususundaki temel doktrinlerini; sırtını felsefeye dayayan veya felsefi gömleği üzerine geçiren bir tarihin çok daha değerli ve önemli olacağı veya olduğu kabulü üzerine inşa ettikleri açıkça görülmektedir.

İbn Haldûn'un tarihin felsefileştirilmesi veya kıymete mazhar olabilmesi için nedensellik ve tümellik dışında bu ikisiyle dolaylı yönden de olsa ilintili olarak, tarihi olayların temel zorunluluk yasalarına veya olgularına dayandırılması gerektiğini savunmaktadır. İbn Haldûn tarihin, konusu hakkında doğru bilgiler veren bir bilim olması için, tarihsel olayların birtakım düzenlilikler içinde meydana geldiklerinin kabul edilmesi gerektiği kanaatindedir. Diğer bir deyişle ona göre tarihsel olayların temelinde kimi süreklilikler ve devamlılıklar olduğu kabul edilmelidir. Bu süreklilik ve devamlılıkların kökeni ise her bir tarihsel olayın kendilerinden veya kendilerine uygun olarak ortaya çıktıkları “tarihsel doğalar” olacaktır. Nasıl ki fizikle uğraşan bir fizikçi, fizik olaylarının kendilerinden zorunlu olarak çıktığı birtakım “fiziksel doğaların” varlığından yola çıkıyorsa benzer bir biçimde tarihsel olaylarla uğraşan bir tarihçi de tarihsel olayların kendilerinden zorunlu olarak çıktıkları birtakım “tarihsel özlerin” veya “tarihsel doğaların” varlığını kabul etmek mecburiyetindedir. Bu tarihsel özlerin veya doğaların varlığını ve bilgilerinin imkânını kabul etmesi halinde tarihçi, karşısına çıkan herhangi bir tarihsel haber hakkında, onun doğru ya da yanlış olup olmadığını önceden kestirmek imkânına sahip olacaktır. Bunu da o kişiye temin edecek şey (ilim-araç) “*umran ilmidir*” (Arslan, 2009, s. 45). İbn Haldûn bu noktada da büyük oranda Aristoteles'in tarih felsefesi anlayışına yakın bir görüntü çizmektedir. Aristoteles'in tarih felsefesi anlayışının ele alındığı bölümde de ifade edildiği üzere, Aristoteles “olması gereken tarih anlayışının” merkezine tikel olayları değil bu olayları var eden temel olguları veya nedenleri almanın gerektiğini dolaylı olarak da olsa

vurgulamıştır. Nitekim bazı felsefe tarihçileri İbn Haldûn'un Aristotelesçi ontolojiye bağlılığının altını çizerek onun varlık, bilgi ve bilim felsefesi anlayışının Aristoteles'e dayandığını ifade etmişlerdir. Bilindiği üzere Aristoteles'te felsefenin temel işlevi, varlığın doğasını, ne'liğini, özneliklerini ortaya koymaktır (*theoria*). İşte İbn Haldûn da aynı zihniyetle, ancak bu defa tarihin ve toplumun doğasını, ne'liğini, özneliklerini ortaya koymayı arzulayan bir tarih felsefesi, bir çeşit *tarih ontolojisi* peşindedir. Bu bağlamda da "umran ilmine" böyle bir tarih ontolojisi şeklinde bakmak mümkündür. Aristoteles'te varlığın doğası, ne'liği değişmez bir özellik arz etmekle beraber evren (kozmos) değişmez bir düzenlilik ve yasalılık içinde olup aynı evren yine bu nedenden dolayı tam bir döngüsellik şuuruyla kavranabilir vaziyettedir. Aynı şekilde İbn Haldûn'da da tam anlamıyla Aristoteles'te olduğu gibi; tarihin ve toplumun doğası değişmez bir özellik de olmakla beraber insanlık (beşeriyet) değişmez bir düzenlilik ve yasalılık içinde aynı döngüsellik şuuruyla idrak edilebilir (Özlem, 2012, s. 46).

5. SONUÇ

Tarihin; kadim dönemlerden günümüze kadar genellikle yalnızca geçmişin aktarıcısı olduğu şeklindeki düşünce onun insan zihninde değersiz ve basit bir şey olarak resmedilmesine neden olmuştur. Voltaire ve Vico hatırı sayılır geniş bir düşünür ve araştırmacı çevresince bu duruma ilk isyan bayrağını çeken kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Fakat bu konuya ilişkin yapılacak kapsamlı ve derinlemesine bir incelemenin ardından, tarihi salt nakilci veya aktarıcı bir niteliğe indirgeyen anlayışa karşı ilk anti tezi ya da muhalif sesi Aristoteles'in ve sonrasında Aristoteles felsefesine birçok yönden sıkı sıkıya bağlı olan İbn Haldûn'un ortaya koyduğu görülecektir. Gerçekten de nakilci tarihe diğer bir değişle salt tikel olayların aktarımına dayanan, olayları var eden ana olguları veya onların arkasındaki temel sebepleri dikkate almayan, olayların mahiyetine ilişkin herhangi bir yorumda bulunmayan, tarihi olayları felsefi bir kimlikle okuyamayan tarih anlayışına karşı ilk karşıt sesi yükselten kişiler Aristoteles ve İbn Haldûn'dur.

Aristoteles veya Aristotelesçi felsefe genel itibari ile şekilcilikten çok öze küçük resimden ziyade büyük resme odaklanır. Öyle ki Aristoteles'in büyük resme odaklanan bir felsefe benimsemesi onun, felsefe ve bilim tarihçilerince tündengelim metodunun en önemli temsilcilerinden bir olarak gösterilmesine yol açmıştır. Bu durum veya bu metot Aristoteles'in tarih kavrayışı ile algısını muazzam bir tesirle kökten etkilemiştir. Aristoteles'in, şiirin tarihten daha üstün olduğunu söyleyerek onu tarihten daha üstün bir konuma yerleştirmesi muhtemelen bunun en belirgin tezahürü olmuştur. Tarihin böylesi bir tavırla izahı Aristoteles'in daha doğrusu felsefesinin yukarıda da ifade edildiği şekliyle temel dinamiklerinin çok doğal bir sonucudur. Aristoteles, asırlar boyunca kök salarak vücut bulmuş olan dolayısıyla kendi zihninde de yer edinen, tikel olayların aktarımına dayanan tarihin ya da tarihçiliğin; büyük resmi göremediğini, öze dair hiçbir şey söyleyemediğini ve tümel bir bakış açısında yoksun olduğu kanısındadır. Yani ona göre bu tarzda bir vasfa sahip olan bir tarih, en doğrudan anlatımıyla felsefeden yoksundur

dolayısıyla da kıymetsizdir. Şiir ise mahiyeti veya işlevi hasebiyle tarihe göre bir nebze daha felsefidir ve de sahip olduğu bu karakter sebebiyle daha yücedir.

İbn Haldûn'a baktığımızda ise öncelikle onun Ortaçağ İslam filozofları arasında Aristoteles'i ve onun felsefesini en iyi anlayıp izah eden kişi olduğu ifade edilmelidir. Bu durum haliyle İbn Haldûn'un tarihe bakış açısını veya tarih felsefesinin teşekkülünü etkilemiştir. İbn Haldûn da, Aristoteles de olduğu gibi yalnızca içi felsefe ile doldurulmuş bir tarih tasavvurunun kıymetli ve nitelikli olabileceği minvalindeki bir görüşü savunmaktadır. İbn Haldûn ortaya koyduğu tarih felsefesiyle, tarih hakkında bir iki cümle ile bölük pörçük birkaç şey demekle yetinen ve bu nedenle çoğu düşünür veya araştırmacı gözünde tarihe karşı olumsuz bir tavır takındığı algısı oluşmuş olan Aristoteles'in bu bağlamda doğru anlaşılmasına çok büyük bir katkı sağlamıştır. Bu çerçevede ilk olarak İbn Haldûn, bir tarih ayrımı yapmanın zorunlu olduğunu görmüş ve nihayetinde tarihi ikiye ayırmıştır. O, tarihi; zâhiri ve bâtini tarih olarak ikiye bölerek kategorize etmiştir. Zâhiri tarih olarak nitelendirdiği tarih türü genel olarak tikel olayların aktarımına dayanan nakilci tarihten başka bir şey değildir. İbn Haldûn, tanımladığı bu tarih türüyle dolaylı olarak; Aristoteles'in, tikel olayların hikâye edilmesinden başka bir şey olarak görmediği, öze dair bir şey söyleyemeyen, olgusal ve nedensel açıklama yapma meziyeti olmayan ve bundan dolayı da kıymetsiz olarak nitelendirdiği tarih kavramına veya anlayışına işaret etmektedir. İbn Haldûn aslında bu düzlemde üstü kapalı bir şekilde, Aristoteles'in bizzat tarihin kendisini değersiz görmediğini buna karşın Aristoteles'in aslında değersiz gördüğü tarihin kendisinin zâhiri tarih olarak isimlendirdiği tarih türü olduğunu izah etmeye çalışmıştır. Böylelikle Aristoteles'in tarih konusu özelinde üzerine yönelen eleştiri oklarına felsefi manada bir çeşit kalkan olmuştur.

Aristoteles'in ontolojik anlamdaki zorunlu, değişmez ilke veya yasa tasavvuru, tikelin aksine daha kapsamlı bir bakış açısı sunan tümelci ve olgucu tavrı; İbn Haldûn'un tarih felsefesini inşa sürecinde adeta bir harç veya çimento vazifesi görmüştür. İbn Haldûn, "*umran ilmini*" ve bu ilim aracılığı ile meydana getirdiği başta tarih felsefesi olmak üzere daha başka birçok farklı ve tarihe damga vurmuş kuramını Aristoteles'in felsefesiyle temellendirmiştir. İbn Haldûn'un zâhiri tarih dışında tarif ettiği bir diğer tarih türü veya anlayışı daha öncede bahsedildiği üzere bâtini tarihtir. Ona göre bâtini tarih; tikel olarak nitelendirilen olayları anlatmakla kendini sınırlamayan bu olayların ilk nedenlerini ve bu olaylar arasındaki neden sonuç ilişkisini irdeleyen, olaylardan da ziyade olayların özünü teşkil eden tümel mahiyetteki olguları veya zorunlu sosyolojik yasaları merkeze alarak bu eksende yapılan okumalara dayanan bir tarih türü ya da tasavvurudur. Bu özellikleri taşıyan bir tarih anlayışı İbn Haldûn'a göre felsefidir ve bu yapısından ötürü de büyük bir değere haizdir. Bu çerçevede İbn Haldûn'un tarih felsefesi; Aristoteles felsefesi penceresinden bakıldığında, Aristoteles'in kendisi kaynaklı olan veya olmayan sebeplerin bir ürünü olarak yanlış ve hatalı bir biçimde anlaşılan tarih algısının açıklamalı bir dipnotudur. Bunun yanında her iki filozofun tarih anlayışlarının birebir aynı olduğunu söylemenin en başta felsefenin ruhuna aykırı olacağı aşikârdır. Öte yandan farklı dönemlerde yaşamış olmaları sebebiyle kullandıkları terminoloji doğal olarak farklılık gösterecektir. Netice olarak

Aristoteles ve İbn Haldûn'un zihinlerindeki tarih olgusu veya ortaya koydukları tarih felsefeleri için kullanılabilir en öz fakat muhtemelen en kapsamlı metaforik ifade; "her iki anlayışında aynı maddenin farklı formları olduğudur".

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, (1985). *Metafizik* (c. 1, çev. A. Arslan). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Aristoteles, (1987). *Poetika* (çev. İ. Tunalı). İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Aristoteles, (1995). *Retorik* (çev. M. H. Doğan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Arslan, A. (2007). *İlk Çağ Felsefesi Tarihi 3 (Aristoteles)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Bilgi Yayınları.
- Arslan, A. (2009). *İbni Haldun* (2.bs.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aysever, K. & Barutca, E. M. (2003). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Birand, K. (1958). *İlk Çağ Felsefesi Tarihi* (c. 23). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Collingwood, R. G. (1996). *Tarih Tasarımı* (çev. K. Dinçer). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Çakırbaş, A. & Çelik, M. Y. (2020). Tarihin Bilimselliği ve Teorisi. S. Topgöl (Ed.), *Sosyal ve İnsani Bilimler* içinde (s. 231-249). Karadağ: İvpe Yayınları.
- Çevik, M. (2014). *Tarih Felsefesi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Erkızan, H. N. (2003). Aristoteles. A. Cevizci (Ed.), *Felsefe Ansiklopedisi* içinde (c. 1, s. 561-588). İstanbul: Etik Yayınları.
- Hacıbekiroğlu, A. (2008). *İbn Haldûn'un Kelâmcılığı* (Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- İbn Haldûn. (1992). *Mukaddime* (c. 1, tahkik. Etienne-Marc Quatremère). İstanbul: Mektebet Lübnân.
- İrgat, M. (2015). *Tarihselcilik Düşüncesi Bakımından İbn Haldun*. (Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Kaya, M. (1991). "Aristo", TDV İA İstanbul, Cilt:3, s. 375-378.
- Kaya, M. (1995). "Felsefe", TDV İA, İstanbul, Cilt:12, s. 311-319.
- Nietzsche, F. (2000). *Tarih Üzerine* (6. bs. çev. N. Bozkurt). İstanbul: Say Yayınları.
- Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Uludağ, S. (1999). "İbn Haldûn", TDV İA, İstanbul, Cilt:19, s. 538-543.
- Yıldız, M. (2010). İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 25-55.

Platform Çalışmanın Bibliyometrik Analizi

Ekrem Erdoğan¹, Meryem Kaytan^{2,3}

ÖZET

Bu makale, platform çalışmaya dair yapılan yayınların bibliyometrik analizini sunmayı ve alanın entelektüel yapısını keşfetmeyi amaçlamaktadır. Bibliyometrik analizler; yayınlar, alıntılar, yazarlar, anahtar kelimeler ve kurumlar açısından önde gelen eğilimleri belirleyerek, bir alandaki akademik araştırmalara genel bir bakış sağlamaktadır. Bu nedenle mevcut bilimsel üretim ve gelecekteki araştırma hatlarındaki gelişmeleri anlamak için önemlidir. Web of Science Core Collection veri tabanında "platform çalışma" kavramı ile yapılan tarama sonucunda 266 dokümana ulaşılmıştır. Analiz birimi olarak 2017 ile Temmuz 2023 arasında yayınlanan 203 belgenin bibliyometrik verisi kullanılmıştır. Veri seti yazarlar, dergiler, kurumlar, ülkeler, metinler, ortak yazarlar gibi çeşitli bibliyometrik göstergeler açısından incelenmiştir. Araştırma bulguları, atıf sayıları dikkate alınarak en etkili yazarın Schor, en etkili ülkenin ABD, en etkili derginin Annual Review of Sociology, en etkili kurumun Boston Üniversitesi ve en etkili makalenin Vallas (2020) olduğunu göstermektedir. Platform çalışma ile ilgili yayınlarda en sık kullanılan ilk üç kavram sırasıyla algoritmik yönetim, Uber ve güvensizlik.

Anahtar Kelimeler: Platform Çalışma, Web of Science, Bibliyometrik Analiz.

Bibliometric Analysis of Platform Study

ABSTRACT

This article aims to present a bibliometric analysis of publications on platform work and explore the intellectual structure of the field. Bibliometric analysis: It overviews academic research, identifying leading trends in magazines, citations, authors, keywords, and institutions. It is, therefore, essential to understand current scientific production and developments in future lines of research. As a result of scanning the Web of Science Core Collection database with the "platform study" concept, 266 documents were reached. Bibliometric data from 203 papers published between 2017 and July 2023 were used as the unit of analysis. The data set was examined regarding various bibliometric indicators such as authors, journals, institutions, countries, texts, and co-authors. Research findings show that considering the number of citations, the most influential author is Schor, the most influential nation is the USA, and the most influential journal is the Annual Review of Sociology. The most influential institution is Boston University. The most significant article is Vallas (2020). The first three concepts most frequently used in publications about platform work are algorithmic management, Uber and insecurity, respectively.

Keywords: Platform Work, Web of Science, Bibliometric Analysis.

¹ Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, eerdogan@sakarya.edu.tr, 0000-0002-3480-4758

² İletişim Yazarı: meryemkaytan@sakarya.edu.tr

³ Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, meryemkaytan@sakarya.edu.tr, 0000-0002-3215-0375

1. GİRİŞ

Son kırk yıldır işgücü piyasalarının ekonomi politiği standart istihdam koşullarından uzaklaşmaktadır (Muntaner, 2018). İstihdamın bu görünümü araştırmacılar tarafından, “standart dışı, esnek, geçici, atipik, yeni, güvencesiz” gibi farklı ifadelerle anılmaktadır. Bu dönemde dijital teknolojiler çalışma yaşamında daha görünür hale gelmeye başlamış (Woodcock, 2021, s. 88) ve çalışmanın dijital dönüşümü işgücü piyasalarını eş zamanlı olarak şekillendiren trendlerden biri olmuştur (Baycık, Civan, Yılmaz ve Bosna, 2021, s. 715). Yaşanan hızlı teknolojik gelişmeler beraberinde diğer ekonomik ve toplumsal faktörlerle birleşerek yeni iş modellerini yaygınlaştırmıştır (Graham vd., 2017, s. 137). Platform çalışma, yaşanan bu gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan ve işgücü piyasası dinamiklerini hızla dönüştüren yeni istihdam biçimlerinden biridir (Hoang vd., 2020).

Dünyanın dört bir yanından çok sayıda kişi, uygulamalar veya dijital platformlar aracılığıyla her geçen gün daha fazla platform ekonomisine katılmaktadır (Woodcock ve Graham, 2020; Bonina, 2021; Howson, 2022). Ancak platformların kendilerine ait verileri paylaşma zorunluluğu olmadığından bu yeni ekonominin büyüklüğünü ölçmek oldukça zordur (Graham vd., 2020; Duggan vd., 2020, s. 115). Ayrıca çoğu esnek çalışma düzenlemesi gibi platform çalışma da işgücü piyasası ölçüm araçlarının mevcut kapasitesinin dışında kalmaktadır. Bu nedenle, platform ekonomisindeki işgücüne ilişkin elimizde kesin bir bilgi yoktur. Pek çok uluslararası kuruluş ve araştırmacı platformlar aracılığıyla gelir elde eden işgücünün, küresel işgücü piyasasının küçük bir kısmını oluşturduğunu ifade etmektedir (Kässi ve Lehdonvirta, 2018, s. 242; Johnston ve Land-Kazlauskas, 2019, s. 3; Brancati vd. 2020). Küresel Güney’de 30-40 milyon ve Küresel Kuzey’de yaklaşık 10 milyon aktif platform çalışanı olduğu tahmin edilmektedir (Graham vd., 2019). Birleşik Krallık’ta 1,1 milyon insanın, Amerikalıların ise yüzde sekizinin platform çalışma kapsamında olduğu bilinmektedir (Graham vd., 2020).

Şu anda dijital emek platformları aracılığıyla gerçekleşen istihdam küçük görünse de zamanla daha fazla iş ve görev, çevrimdışı ekonomiden çevrimiçi ekonomiye geçtikçe platform ekonomisinin genişlemesi beklenmektedir (Kenney ve Zysman, 2016; Athique ve Parthasarathi, 2020). 2025’e kadar tüm emek işlemlerinin üçte birinin dijital platformlar aracılığıyla gerçekleşeceği ve 540 milyona yakın insanın platformları kullanacağı tahmin edilmektedir (Standing, 2016). Birçok gözlemci platform çalışmanın gelecekte baskın bir iş ilişkisi haline geleceğine inanmaktadır (Schor vd., 2020, s. 833). Örneğin şu anda AB’de aktif olan 500’den fazla dijital çalışma platformu bulunmakta, 28 milyondan fazla insan dijital çalışma platformları aracılığıyla çalışmaktadır. Bu rakamın 2025’e kadar 43 milyona ulaşması beklenmektedir (European Commission, 2021, s. 1).

Platform ekonomisindeki hızlı büyüme, bunun iş ve istihdamın doğası üzerindeki sonuçlarının bilimsel olarak tartışılmasına yol açmıştır (Vallas ve Schor, 2020, s. 274). Bu nedenle platform çalışma son yıllarda popüler bir araştırma fenomeni haline gelmiş ve bu alandaki bilimsel üretim artmıştır (Schor vd., 2020; Heeks vd., 2021). Konuya farklı açılardan yaklaşan büyüyen bir literatür bulunmaktadır (Heeks vd., 2021). Platform çalışmaya yönelik tartışma sadece akademik çevre ile sınırlı değildir, aynı zamanda politikacıların da gündeminde yer almaktadır (Polkowska, 2021). Platform çalışmasının çeşitli yönleri uluslararası kuruluşlar ve araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bir grup araştırma, platform ekonomisinin ölçeği ve buradaki işgücünün boyutunu tahmin etmeye çalışmaktadır (Kenney ve Zysman 2016; Hall ve Krueger 2018; Piasna ve Drahokoupil, 2019; Piasna, 2021). Diğer bir grup, platform çalışma deneyimine odaklanmakta ve ücret, güvencesizleşme, çalışma koşulları, toplumsal cinsiyet ve diğer eşitsizlikler açısından platform çalışmayı değerlendirmektedir (Kullmann, 2018; Goods vd., 2019; Del Bono, 2019; Kahancová vd., 2020; Schor vd., 2020; Moore ve Joyce, 2020; Gerber, 2022; Cirillo vd., 2023).

Platform çalışma sağladığı bazı avantajların yanı sıra yaygın olarak birtakım risk ve güvencesizlikle anılmaktadır (De Stefano, 2016; Huws vd., 2018; Gerber, 2022). Bu nedenle bilimsel literatür, platform çalışma ile bağlantılı sorunları dijital emek platformlarının sosyo-ekonomik etkisi, politika çıkarımları, kurumsal meseleler, organizasyonel yapılar, iş organizasyonu ve risklerin düzenlemesi çerçevesinde ele almaktadır. (Remeikienė vd., 2022, s. 187). Platform çalışanlarının istihdam statüsünün belirsizliği ve bunun çalışanların refahı üzerindeki etkileri önemli tartışmalara neden olmuştur. Bu nedenle platform çalışanların istihdam statüsü ve sosyal korumaya erişim zorluğu başta olma üzere bu durumun platform işgücüne etkileri hakkındaki tartışmalara odaklanan ve genelde politika odaklı birçok araştırma yapılmıştır (Donavan vd., 2016; Harris ve Krueger, 2015, s. 5; ILO, 2018; De Stefano ve Aloisi, 2019; Rosin, 2021; Eichenhofer, 2021; Lyutov ve Voitkovska, 2021; Jacqueson, 2021; Aloisi, 2022).

Sosyal bilimler genelinde, araştırmacıların platform çalışmaya yaklaşımları noktasında belirgin farklar bulunmaktadır. Ekonomistler genelde verimlilik ve istihdam fırsatlarının altını çizen bir anlatım sunmaktadır (Edelman ve Geradin, 2016). Sosyoloji içinde ise güvencesizlik ve algoritmik kontrol olmak üzere iki yaklaşım öne

çıkılmaktadır (Vallas ve Schor, 2020). Platform çalışmadaki güvencesizliğe odaklanan araştırmacılar, platform emeğini savaş sonrası dönemin tam zamanlı, istikrarlı ve güvenceli istihdamının yerini alan prekarizasyon sürecinin bir sonraki aşaması olarak görmektedir (Kahançova vd., 2020; aktaran, Vallas ve Schor, 2020). Algoritmik kontrolü konu alan araştırmalar (Griesbach vd., 2019; Wood vd., 2019; Möhlmann vd., 2021), algoritmalar yoluyla teknolojik kontrol üzerinde durmaktadır. Bu araştırmacılar, dijital teknolojilerin platformları geleneksel firmalardan ayırdığını ve algoritmik kontrolün çalışanların deneyimlerinde çok önemli bir faktör olduğunu düşünmektedir.

Yapılan çalışmaların bir kısmı da platform çalışmanın iş dünyası ve işgücüne etkisine odaklanmaktadır (Behrendt vd., 2019; Sun ve Chen, 2021; Higgins ve Caro, 2022; ILO, 2022; Aleksynska vd., 2019; Vandaele, 2021; Masiero, 2021; ILO, 2021). Son olarak, özellikle geçtiğimiz birkaç yılda gelişen ve platform emeğindeki direniş ve örgütlenme biçimleri üzerinde duran bir literatür bulunmaktadır (Polkowska, 2021; Morales-Munoz ve Roca, 2022; Johnston ve Land-Kazlauskas 2018; Webster vd., 2021; Bessa vd., 2022; Vandaele 2018; Akorsu vd., 2020; Joyce vd., 2023; Akorsu vd., 2023; Riesgo Gómez, 2023). Bu alandaki bilimsel bilgi birikimi çoğunlukla teorik tartışmalar ve ikincil verilerin kullanıldığı çalışmalardan beslenmektedir. Ancak son yıllarda araştırma makaleleri ve raporlarının sayısında artış yaşanmaktadır. Bu sayede platform çalışmanın istihdama ve işgücüne etkisi, bu iş modelindeki çalışma koşulları, istihdamın büyüklüğü ve niteliği ampirik veriler ışığında tartışılmaya başlamıştır. İlgili araştırmaların hızla artmasına rağmen hala bilinmeyen çok şeyin bulunduğu belirtilmelidir. Bu belirsizlik platform çalışmanın henüz olgunlaşmamış doğasının yansımasıdır (Vallas ve Schor, 2020, s. 284). Bu nedenle hem belirsizliklerin giderilmesi ve hem de yaşanan sorunlar ve çalışma koşullarının anlaşılabilmesi için daha fazla ampirik temelli çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Bir alandaki bilimsel bilgi üretimi ve birikiminin temel göstergelerinden biri hakemli dergilerde yapılan ve Web of Science (WoS) ve Scopus gibi uluslararası veri tabanlarında dizinlenen yayınlardır (Tonta, 2017, s. 1). Uluslararası atıf dizinleri, bilimsel araştırmalar ve araştırmacıların “kalite belgesi” olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle bir konuya dair bilimsel üretim değerlendirilirken bu veri tabanlarındaki çalışmaların incelenmesi önemlidir (Şeref ve Karagöz, 2019, s. 214-215). Bu makale, Web of Science veri tabanında dizinlenen ve “platform çalışma” anahtar kelimesi ile taranan yayınların bibliyometrik bir analizini sunmaktadır. Bibliyometrik çalışmalar, bir alana özgü detaylı bilgi sunması bakımından araştırmacılar için faydalı ve yol göstericidir. Makalede ilk olarak platform çalışma kavramına yer verilecektir. İkinci olarak araştırma metodolojisi ve veri seti açıklanacaktır. Son olarak sırasıyla alandaki en etkili yazarlar, en etkili dergiler, en etkili kurumlar, en etkili ülkeler ve en etkili yayınlar belirlenecektir. Ardından anahtar kelime analizi, metinlerin bibliyografik eşleşme analizi, ortak yazarlık analizi, yazarların bibliyografik eşleşme analizi ve son olarak yazarların ortak atıf analizi yapılarak araştırma bulguları paylaşılacaktır. Böylece platform çalışma literatürünün nicel bir değerlendirmesi yapılmış olacaktır.

2. PLATFORM ÇALIŞMA KAVRAMI

Platform çalışmasının ayırt edici unsurlarından biri işin gerçekleştirilmesinde kullanılan dijital platformlardır. Platformlar, hem ödeme için mal ve hizmetlerin sağlanması gibi ticari hem de gönüllü faaliyetleri veya sosyal medya gibi ticari olmayan işlemleri koordine eden dijital ağlardır (Eurofound, 2022). Moore ve Joyce (2020, s. 3), platformları ücretli işler de dahil olmak üzere çevrimiçi ekonomik faaliyetlere aracılık eden uygulamalar veya web siteleri şeklinde tanımlamıştır (Moore ve Joyce, 2020, s. 3). Avrupa Komisyonu (2021) ise işçiler veya serbest meslek sahipleri tarafından üçüncü taraf müşterilere sağlanan işe aracılık eden ve organize eden internet tabanlı şirketler olarak tanımlamaktadır. Dijital platformlar, en az iki taraf (çalışanlar ve müşteriler) arasındaki etkileşimi kolaylaştıran çevrimiçi işletmeler olarak işlev görerek, işleri organize etmenin ve hizmet sunmanın yeni bir yolunu sunmaktadır (Aloisi ve Gramano, 2019). Bu, işçi ile müşteri arasındaki buluşmayı sağlamaktadır. Altta yatan iş modeli, hizmet sunan kişilerle onlar için ödeme yapmaya istekli tüketiciler ve işletmeler arasında bağlantı kurmak için ücret talep etmektir. İşgücü ihtiyacının karşılanması için teknolojiyi kullanmaktadırlar.

Platformların toplu olarak faaliyetlerine genellikle platform ekonomisi denmektedir. Platform ekonomisi, bağımsız çalışanlar veya satıcıların müşterilere hizmet veya mal sunabilecekleri bir platform sağlayan çevrimiçi bir aracıyı içeren ekonomik faaliyetlerden oluşmaktadır (Farrell ve Greig, 2016, s. 5). Platform ekonomisi hem emek hem de sermaye platformlarını kapsamaktadır. Platform ekonomisindeki büyük dijital platformlar, genelde ortak malların paylaşımından daha çok özel kişiler tarafından sunulan çeşitli hizmetlerin ticari koordinasyonuna dayanmaktadır (Schmidt, 2017). Bu nedenle dijital emek platformları, platform ekonomisi içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bunlar ticari faaliyetlerin yürütüldüğü platformlardan konusu ücret karşılığı hizmet sunumu olan dijital emek platformlarıdır (Behrendt vd., 2019). Dijital emek platformlarında yürütülen işler platform çalışma olarak ifade edilmektedir.

Platform ekonomisinin çatısı altında yer alan platform çalışma, son on yılda ortaya çıkan yeni bir standart dışı istihdam şeklidir (Aloisi, 2022, s. 5). Dünyanın dört bir yanından çok sayıda kişi uygulamalar veya dijital platformlar aracılığıyla her geçen gün daha fazla platform ekonomisine dahil olmaktadır (Woodcock ve Graham, 2020; Bonina, 2021; Howson, 2022). Platform çalışma, bu yeni ekonomi içinde doğmuştur ve esnek ekonomideki hızlı büyümenin bir sonucu olduğu söylenebilir (Kuhn ve Maleki, 2017, s. 4).

Platform çalışma Eurofound tarafından ilk olarak grup istihdamı (crowd employment) olarak tanımlanmış ancak daha sonra daha fazla görev türünü içine alan platform çalışması kavramı kullanılmaya başlamıştır (Erdoğan, 2021, s. 10). Platform çalışma yerine farklı yazarlar tarafından gig ekonomi, gig iş, paylaşım ekonomisi, talep üzerine çalışma, talebe bağlı ekonomi, işbirlikçi ekonomi ve eşler arası ekonomi gibi farklı kavramlar kullanılmaktadır (De Stefano, 2016; Eurofound, 2018, s. 10). Bu çalışmada nispeten nötr bir kavram olması nedeniyle (Hoang vd., 2020) daha avantajlı olduğu düşünülmüş ve “platform çalışma” tercih edilmiştir. Platform çalışmayı tanımlamaya yönelik çok sayıda çabaya rağmen çalışma biçiminin heterojenliği nedeniyle henüz net bir fikir birliği sağlanamamıştır. Bu nedenle alanda çok fazla tanım ortaya çıkmıştır. Avrupa Konseyi, platform çalışmayı “kuruluşların ve bireylerin, belirli sorunları çözmek veya ödeme karşılığında belirli hizmetleri sağlamak amacıyla diğer kuruluşlara ve bireylere erişmek için çevrimiçi bir platform kullandığı istihdam şekli” olarak tanımlamaktadır (Avrupa Konseyi, 2023).

Platform çalışma, müşteri, çalışan ve platformdan oluşan üçlü yapısı bakımından geleneksel istihdam ilişkisinden farklılaşmaktadır (Schmidt, 2017; Kutlu, 2021). Dijital emek platformları bir algoritma aracılığıyla işgücü arzı ve talebini eşleştirme yoluyla hizmet sunmaktadır (Aykaç, 2020; Eurofound, 2021). Büyük görevler, genellikle bağımsız, homojen ve belirli bir çıktı üreten daha küçük alt görevlere veya 'mikro görevlere' bölünmektedir (Eurofound, 2021). Bu görevler ayrı ayrı yürütülmekte ve yaygın, hatta küresel bir görev bölümü ile sonuçlanmaktadır. Platform çalışmadaki iş bölümünün bu yapısı bazı araştırmacılarca “dijital taylorizasyon” olarak ifade edilmektedir (Aloisi, 2016, s. 658).

Dijital emek platformları aracılığıyla yürütülen işlerin içeriği son derece heterojendir (Johnston, 2020, s. 26). Bu nedenle literatürde platform çalışmaya ilişkin çeşitli sınıflandırmalar bulunmaktadır (De Stefano, 2016; Schmidt, 2017; Vallas ve Schor, 2020; Baycık vd., 2021). Bunlar arasında çalışmanın mekânsal olarak nasıl organize edildiğine ilişkin model, platform çalışmayı web tabanlı ve konum tabanlı olarak ikiye ayırmaktadır (De Stefano, 2016; Rosin, 2021; Aloisi, 2022; Rosin, 2022; Heeks vd., 2021). Web tabanlı platform çalışması, grup istihdamı (crowdwork), çevrimiçi platform çalışması, dijital gig çalışma, sanal çalışma ya da bulut çalışması gibi farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Web tabanlı çalışma, internet üzerinden sınırsız sayıda kuruluş, işletme ve bireyle iletişim kuran ve potansiyel olarak müşterilerin ve çalışanların küresel bazda bağlantı kurmasına izin veren çevrimiçi platformlar aracılığıyla yürütülen çalışmadır (De Stefano ve Aloisi, 2019). Genelde büyük bir işin geniş çalışan grupları arasında dağıtılmasına dayanmaktadır (Berg vd. 2018). Bu işler yeterli internet bağlantısının bulunduğu her yerden yürütülebilmektedir. Konum tabanlı işler, diğer adıyla uygulamalar aracılığıyla talep üzerine çalışma veya gig işler, ağırlıklı olarak konaklama, ulaşım, teslimat, ev ve kişisel hizmetlerden oluşmaktadır (Lianos, Countouris ve De Stefano, 2019, s. 293).

3. METODOLOJİ VE VERİ

Bu makale, platform çalışmanın bibliyometrik incelemesine dayanmaktadır. Bibliyometri, nicel yöntemler kullanarak bibliyografik materyalleri inceleyen bir kütüphane ve bilgi bilimleri araştırma alanıdır (Martínez-López vd., 2018). “Yayınların yazar, konu, yayın bilgisi, atıf yapılan kaynaklar gibi çeşitli özelliklerinin niceliksel analizi ile ilgilenmektedir” (Al ve Tonta, 2004, s. 19). Niceliksel tekniklerin bibliyometrik verilere uygulanmasını kapsamaktadır (Donthu vd., 2021). Bir araştırma alanının özünün büyük miktarda veriden çıkarılmasını sağlaması bakımından önemli bir metodolojik yaklaşımdır. Bibliyometrik yöntemler, yayınlar, alıntılar, yazarlar, anahtar kelimeler ve kurumlar açısından önde gelen eğilimleri belirleyerek, bir alan veya derginin akademik araştırmalarına genel bir bakış sağlamaktadır. Bu yönüyle araştırmacılar için oldukça faydalı ve yol göstericidir. Ayrıca, bir araştırma alanının gelişimini görme fırsatı sunmakta ve entelektüel yapısını yansıtmaktadır.

Scopus ve Web of Science gibi bilimsel veri tabanlarının ortaya çıkışı, büyük hacimli bibliyometrik verilerin elde edilmesini nispeten kolay hale getirmiştir. Gephi, Leximancer ve VOSviewer gibi bibliyometrik yazılımlar, bu tür verilerin hızlı bir şekilde analiz edilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle son zamanlarda bibliyometrik analize olan akademik ilgi artmıştır (Donthu vd., 2021). Araştırmacılar, makale ve dergi performansında, iş birliği modellerinde ve araştırma bileşenlerinde ortaya çıkan eğilimleri ortaya çıkarmak ve mevcut literatürde belirli bir alanın entelektüel yapısını keşfetmek gibi çeşitli nedenlerle bibliyometrik analizi kullanmaktadır (Oladinrin vd., 2022). Bu araştırma

da son yıllarda önemli bir araştırma fenomeni haline gelen platform çalışmanın bibliyometrik analizini sunmayı ve alanın entelektüel yapısını keşfetmeyi amaçlamaktadır.

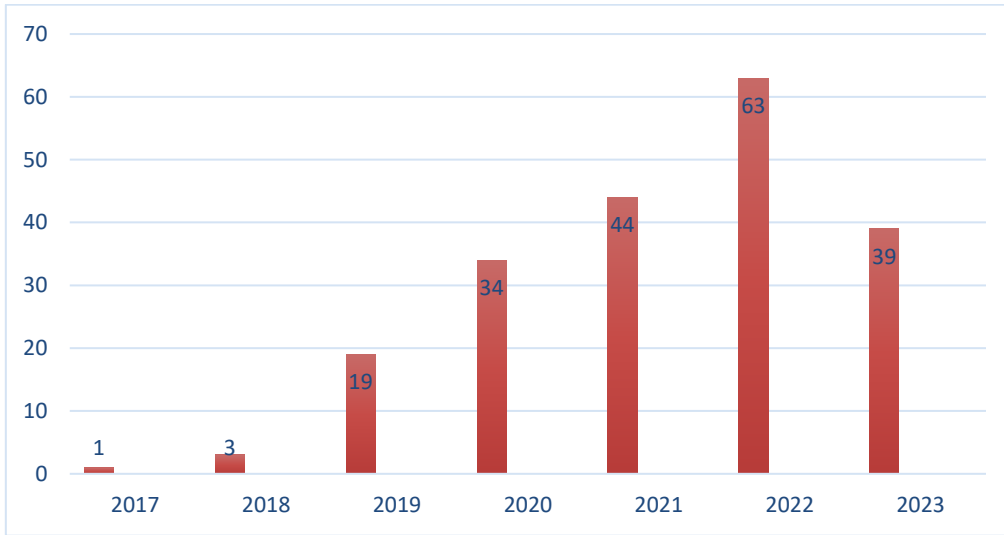
Veriler Temmuz 2023'te önemli bibliyografik veri tabanlarından biri olan Web of Science'tan toplanmıştır. "Platform çalışma" anahtar sözcüğüyle "tüm alanlar" seçilerek yapılan araştırmada 266 yayına ulaşılmıştır. Gerekli filtrelemeler yapıldıktan sonra 203 yayından oluşan bir veri seti ortaya çıkmıştır. Yıllara göre en eski yayın 2017 ve en yeni yayın 2023 yılına aittir. Ulaşılan veri, yazar-atıf-dergi-ülke-kurum-anahtar sözcük ve özet analizleri üzerinden incelenmiştir. Araştırma metodolojisi, Börner'in (2010) önerdiği gibi şu aşamaları kapsayacak şekilde planlanmıştır: veri toplama ve analiz, haritalama aracı seçimi, görselleştirme ve bulguların sunumu, yorumlanması ve tartışılması.

4. ANALİZ VE BULGULAR

Bu bölüm, VOSviewer kullanılarak verilerin analizini, görselleştirme ve yorumlama da dahil olmak üzere sonuçlarını sunmaktadır. Bütün analizlerde en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri belirlenerek ağ haritaları oluşturulmuştur.

Web of Science'da (WoS) tanımlanan "platform çalışma" ile ilgili ilk makale 2017'de Kuhn ve Maleki tarafından "Micro-entrepreneurs, dependent contractors, and instaserts: Understanding online labor platform workforces" başlığıyla Academy of Management Perspectives'te yayınlanmıştır. 2017'de bir ve 2018'de yayınlanan üç çalışmanın ardından son beş yıldır yayın sayısında artış yaşanmaktadır. Bu tablo, platform çalışmanın son yıllarda popüler bir araştırma fenomeni haline geldiğinin göstergesidir. Grafik 1'de yayınların yıllar itibarıyla dağılımına yer verilmiştir.

Grafik 1. Yayınların Yıllar İtibarıyla Dağılımı (2018-2023)

Yayınlar ağırlıklı olarak endüstri ilişkileri (%25), hukuk (%15), yönetim (%15), sosyoloji (%14) ve ekonomi (%13) alanındadır.

4.1. Yazar Analizi

Bu bölümde yayın sayısı ve atıf sayısı dikkate alınarak alandaki en etkili yazarlar belirlenmiştir. VOSviewer'da tespit edilen 383 yazardan hem yayın hem de atıf sayısı bakımından en popüler 10 yazara odaklanılmıştır. Tablo 1, 2018 ile Temmuz 2023 arasında platform çalışma üzerine çalışan en etkili 10 araştırmacıyı göstermektedir. Yayın sayısı bakımından en etkili yazar, analiz edilen dönemde yayınlanan 7 makale ile York Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden Valerio De Stefano'dur. Ancak De Stefano, bu araştırma alanında atıf sayısı bakımından en popüler ilk on yazar arasına girememiştir. IE Üniversitesi'nden (International University in Spain) Antonio Aloisi 6 yayın ile ikinci sırada yer almaktadır. Onu Oxford Üniversitesi'nden 5 yayın ile Mark Graham takip etmektedir.

Tablo 1. En Etkili On Yazar

	Yazar	Atıf	Yazar	Yayın
1	Schor, J.B.	325	De Stefano, V.	7

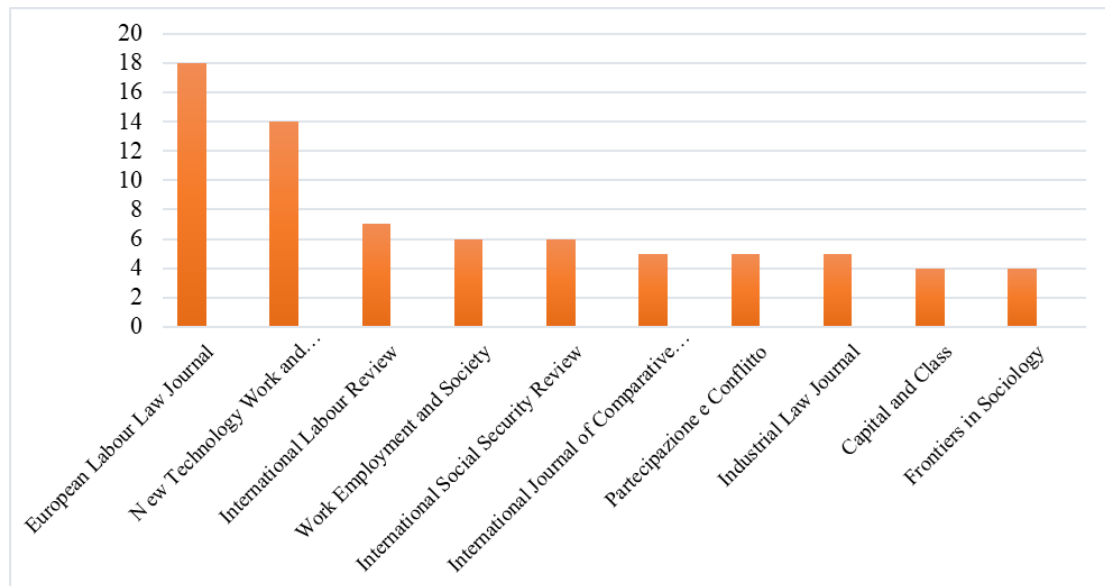
2	Vallas, S.	232	Aloisi, A.	6
3	Carbery, R.	191	Graham, M.	5
4	Mcdonnell, A.	191	Woodcock, J.	5
5	Scherman, U.	191	Polkowska, D.	4
6	Duggan, J.	185	Rosin, A.	4
7	Kuhn, K.M.	123	Joyce, S.	3
8	Maleki, A.	123	Heeks, R.	3
9	Stanford, J.	111	Johnston, H.	3
10	Barratt, T	100	Pulignano, V.	3

Atıf sayısı bakımından en etkili yazar, Boston Üniversitesi sosyoloji bölümünden Juliet Schor'dur ancak yayın sayısı açısından ilk on yazar arasına girememiştir. Atıf sayısı ve yayın sayısı bakımından Tablo 1'de yer alan araştırmacılar incelendiğinde iki listenin birbirinden oldukça farklı olması dikkat çekicidir. Bu durum, yapılan yayınların kalitesinin sorgulanması gerektiğini ya da atıf gösterme sistemi ile yayın kalitesi arasında bir ilişki olmadığını ortaya koymaktadır.

4.2. Dergi Analizi

Veri setinde yer alan 203 yayın alandaki 114 dergi tarafından üretilmiştir. Grafik 2'de yayın sayısı bakımından en üretken on dergiye yer verilmiştir. Alandaki yayınların yaklaşık %36'sı bu on dergi tarafından yayınlanmıştır. Buna göre European Labour Law Journal (18) birinci, New Technology Work and Employment (14) ikinci ve Interbational Labour Review (7) üçüncü sırada yer almaktadır. Bu dergilerden ilk ikisi Avrupa kökenlidir, International Labour Review Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından kurulmuştur.

Grafik 2. Araştırma Alanındaki En Etkili On Dergi

Tablo 2'de atıf sayısı bakımından en etkili ilk on dergiye yer verilmiştir. Tablo incelendiğinde bu sıralamanın yayın sayısına göre en etkili dergiler listesinden farklı olduğu görülmektedir. Birinci sırada Annual Review of Sociology (231), ikinci sırada Human Resource Management Journal (185) ve üçüncü sırada Economic and Labour Relations

Review (175) yer almaktadır. Bu dergilerden ikisi Avrupa biri ise Amerikan kökenlidir. Yazar analizinde ortaya çıkan durum, dergi analizinde de kendini göstermektedir.

Tablo 2. Atıf Sayısına Göre En Etkili On Dergi

Dergi	Atıf sayısı
Annual Review of Sociology	231
Human Resource Management Journal	185
Economic and Labour Relations Review	175
Academy of Management Perspective	123
Journal of Industrial Relations	105
Theory and Society	94
New Technology Work and Employment	85
Work Employment and Society	55
International Labour Review	50
Mis Quarterly	43

4.3. Kurum Analizi ve Kurumlar Arası İş Birliği

Analiz sonuçları, 203 yayından sorumlu 262 kurumun olduğunu göstermektedir. Tablo 3, araştırma alanında yayın ve atıf sayısı bakımından en etkili on kuruluşu sıralamaktadır. Tablo incelendiğinde alandaki popüler kurumların çoğunun Avrupa kökenli olduğu görülmektedir. İncelenen dönemde 13 yayın ile Oxford Üniversitesi en üretken kurumdur. Onu sırasıyla Leuven Katolik Üniversitesi ve Toronto Üniversitesi takip etmektedir.

Tablo 3. En Üretken 10 Kurum

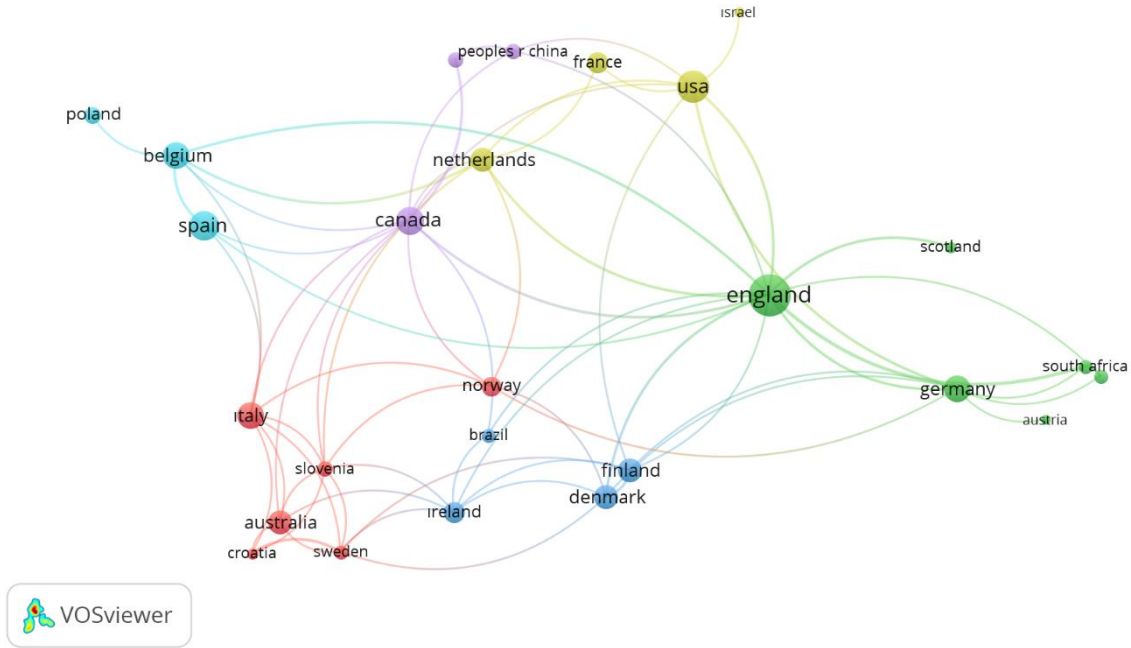
Kurum	Yayın sayısı	Kurum	Atıf sayısı
Oxford Üniversitesi	13	Boston Üniversitesi	326
Leuven Katolik Üniversitesi	10	Northeastern Üniversitesi	232
Toronto Üniversitesi	6	College Cork Üniversitesi	185
Manchester Üniversitesi	5	McMaster Üniversitesi	167
Avrupa Üniversite Enstitüsü	5	Washington Devlet Üniversitesi	123
Turku Üniversitesi	5	Avustralya Enstitüsü	111
McMaster Üniversitesi	4	Sidney Üniversitesi	105
Open Üniversitesi	4	Edith Cowan Üniversitesi	100
Bocconi Üniversitesi	4	Batı Avustralya Üniversitesi	100
IE Üniversitesi	4	Illinois Üniversitesi	98

Tablo 4. En Üretken 10 Ülke

Ülke	Yayın sayısı	Ülke	Atıf sayısı
İngiltere	36	ABD	571
ABD	21	Avustralya	309
İspanya	17	Kanada	279
Kanada	16	İngiltere	211
Almanya	15	İrlanda	207
Belçika	14	Belçika	129
İtalya	14	Fransa	76
Finlandiya	12	Hollanda	67
Avustralya	11	Almanya	65
Hollanda	11	İspanya	52

Bu alanda etkili ülkeler ve bunlar arasındaki iletişimin derecesini yansıtmak için ülke ortak yazarlık analizi yapılmıştır. Şekil 2, platform çalışma ile ilgili yayınların ülke ortak yazarlık ağını altı küme ile göstermektedir. Ülkeler arasındaki ortak yazarlığa dayalı uluslararası iş birliği haritası, araştırma konusunun çeşitliliğini gösteren çeşitli renklere sahiptir. Büyük düğümler etkili ülkeleri; düğümler arasındaki bağlantılar, ülkeler arasındaki işbirlikçi ilişkileri ve düğümler arasındaki mesafe ve bağlantıların kalınlığı ülkeler arasındaki iş birliği seviyesini temsil etmektedir. Yeşil küme, en önemli ülke sayısına (14) sahip kümedir ve İngiltere tarafından yönetilmektedir. Bunu aralarında Kanada ve Çin'in bulunduğu 12 ülke ile mor küme, ardından ABD'nin başı çektiği toplam sekiz ülke ile sarı küme takip etmektedir.

Şekil 2. Ülkeler Arasındaki Ortak Yazarlığa Dayalı Uluslararası İş Birliği

4.5. Yayın Analizi

Bu bölümde metinlerin atıf analizi yapılarak alandaki en etkili yayınlar tespit edilmiştir. Bu çalışma kapsamında en etkili on yayına odaklanılmıştır. Tablo 5 incelendiğinde Temmuz 2023 itibariyle teorik bir makale olan Vallas (2020)'nin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Atıf sayısı bakımından alandaki en üretken dergi olan Annual Review of Sociology'de yayınlanmıştır ve 231 alıntılanmaya sahiptir. Duggan (2020) Makale Human Resource Management Journal'da yayınlanmış ve 185 atıf almıştır. Kuhn (2017) ise Academy of Management Perspective'de yayınlanmış ve 123 atıf almıştır. Makale, dijital emek platformlarındaki istihdam statüsünü ve işgücünün niteliğini tartışmaktadır.

Tablo 5. En Etkili On Makale

Yayın	Yayın başlığı	Atıf sayısı
Vallas (2020)	What Do Platforms Do? Understanding the Gig Economy	231
Duggan (2020)	Algorithmic management and app-work in the gig economy: A research agenda for employment relations and HRM	185
Kuhn (2017)	Micro-entrepreneurs, Dependent Contractors, and Instaserfs: Understanding Online Labor Platform Workforces	123
Stanford (2017)	The resurgence of gig work: Historical and theoretical perspectives	111
Goods (2019)	“Is your gig any good?” Analysing job quality in the Australian platform-based food-delivery sector	100
Schor (2020)	Dependence and precarity in the platform economy	94

Minter (2017)	Negotiating labour standards in the gig economy: Airtasker and Unions New South Wales	61
Mohlmann (2021)	Algorithmic Management of Work on Online Labor Platforms: When Matching Meets Control	43
Muntaner (2018)	Digital Platforms, Gig Economy, Precarious Employment, and the Invisible Hand of Social Class	42
Galiere (2020)	When food-delivery platform workers consent to algorithmic management: a Foucauldian perspective	36

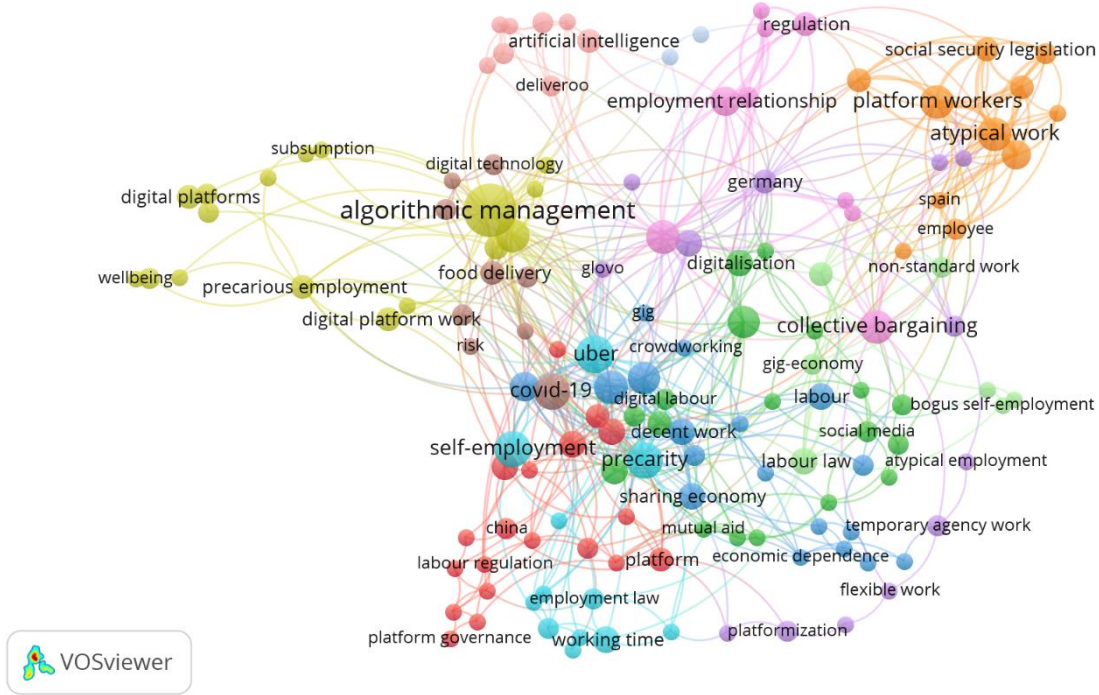
4.6. Anahtar Kelime Analizi

Bu bölümde, içeriği keşfetmek için anahtar kelimelerin dağılımı analiz edilmiştir. İncelenen anahtar sözcükler, yayınların başlık, özet ve anahtar sözcükler bölümlerinde kullandıkları kavramlardır. 203 yayından 637 anahtar kelime tespit edilmiştir. Bunlardan 490'ı sadece bir kez kullanılmıştır. Aşağıdaki tabloda en çok kullanılan on kelimeye yer verilmiştir. Görüldüğü üzere “platform çalışma”, “gig ekonomi” ve “platform ekonomi” ve “gig çalışma” en çok kullanılan kelimeler arasında yer almaktadır. Ancak bunlar konunun kendi başlıklandırması olduğundan anlamlı bir sonuç vermeyeceği düşünülerek kelime bulutundan çıkarılmıştır.

Tablo 6. En Çok Kullanılan Anahtar Kelimeler

Anahtar kelime	Bulunma sıklığı	Toplam bağlantı yoğunluğu
Platform çalışma	105	575
Gig ekonomi	48	258
Platform ekonomi	23	120
Algoritmik yönetim	20	109
Gig çalışma	12	79
Uber	10	57
Güvencesizlik	9	52
Covid-19	9	49
Serbest meslek	9	39
Kontrol	8	51

Anlam ifade etmeyen kelimeler çıkarıldıktan sonra en sık kullanılan anahtar kelimeler tekrar belirlenmiş ve kelime bulutu oluşturulmuştur. Kelime bulutu ilgili 203 yayında geçen anahtar kelimelerin frekanslarına göre büyüklükleri verilerek oluşturulmaktadır. Boyut olarak daha büyük gösterilen kelimeler frekans olarak da daha yüksektir. Buna göre algoritmik yönetim (20), Uber (10), güvencesizlik (9), Covid-19 (9), serbest meslek (9) ve kontrol (8) anahtar kelimeleri en yüksek frekansa sahiptir.

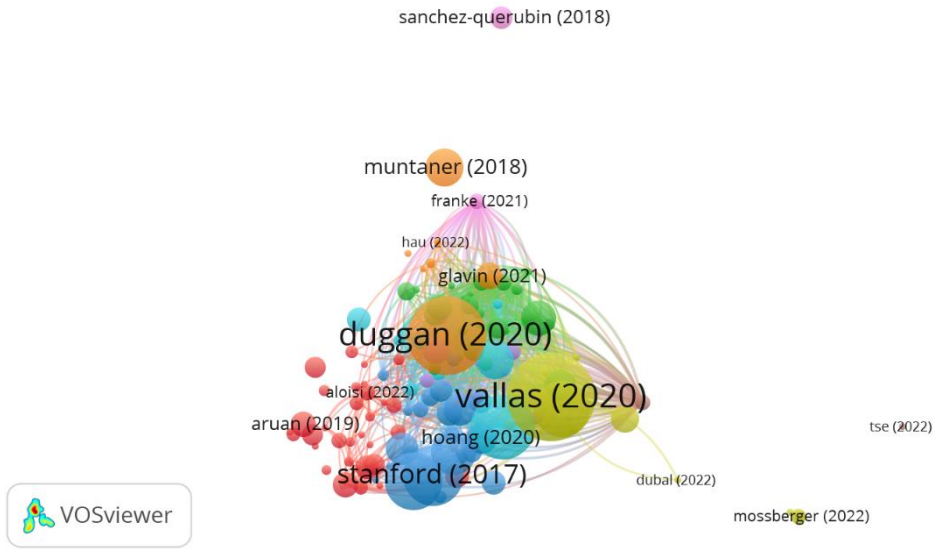
Şekil 3. Kelime Bulutu

İki kavram arasındaki ilişkinin gücü, aralarındaki mesafeye yansımaktadır. Daha kısa uzunluk, daha yakın bir ilişki anlamına gelmektedir. İki anahtar kelimeyi birbirine bağlayan çizgiler bunların birlikte görüldüklerini göstermektedir. Aynı renge sahip kavramlar bir kümeyle aittir. VOSviewer, platform çalışma ile ilgili yayınların anahtar kelimelerini on iki kümeyle ayırmıştır. En fazla bağlantı gücüne (27) sahip küme merkezinde algoritmik yönetimin olduğu sarı kümedir.

4.7. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi

Bibliyografik eşleşme, Dr. Kessler, tarafından geliştirilen bir kavramdır (Arslan, 2022: 36). Birbirinden bağımsız iki kaynak tarafından alıntılanmış ortak bir esere atıf yapılması durumunu ifade etmektedir (Dirik vd., 2023: 179). Bibliyografik eşleşmenin gücü, “çalışmalar arasındaki ilişkinin gücünü yansıtmaktadır” (Aktaran, Arslan, 2022: 37). Bibliyografik eşleşmede benzerliğin ölçüsü, iki belge tarafından paylaşılan atıfların sayısıdır. İki metnin kaynakçaları ne kadar örtüşürse, bağlantıları o kadar güçlü olmaktadır. Bu analiz, paylaşılan atıfların sayısını kullanarak belgeleri, yazarları ya da dergileri birbirine bağlamaktadır (Yılmaz, 2021: 1479).

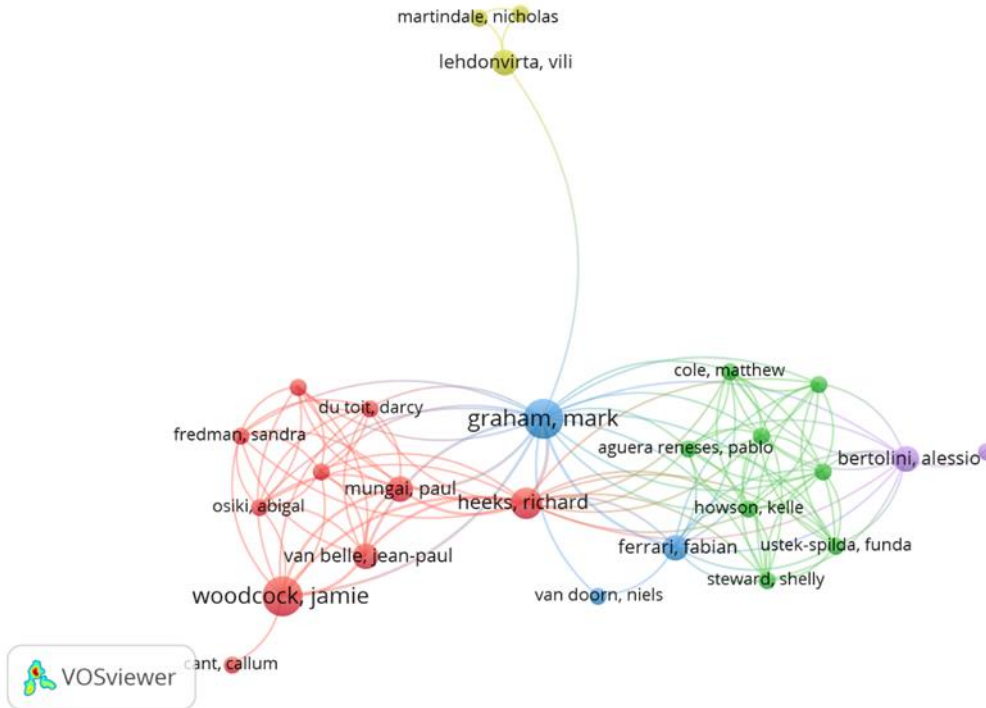
En az 1 atıf almış olma kriteri ile seçilen ve aralarında bağlantı bulunan 810 birim eser ile yapılan analize göre 9 küme 3395 bağlantı ve 7594 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir. En fazla bibliyografik eşleşme olan yayınlar 231 alıntılama ile Vallas (2020), 185 alıntılama ile Duggan (2020) ve 123 alıntı ile Kuhn (2017) olmuştur. Toplam bağlantı gücünün en yüksek olduğu metinler sırasıyla, Cropanzano (2023), Schor (2020) ve Vallas (2020) olmuştur. Toplam bağlantı gücünün yüksek olması kaynakçaların örtüşme düzeyinin yüksek olması anlamına gelmektedir.

Şekil 4. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi

4.8. Ortak Yazarlık Analizi

Şekil 5, ortak yazarlık analizine dayalı olarak platform çalışma üzerine yayın yapan kilit yazarlar arasındaki bir iş birliği haritasını göstermektedir. Renkler çalışma gruplarını temsil etmekte ve dairenin boyutu her yazar tarafından yayınlanan makale sayısını göstermektedir. Ağ, araştırma alanının genişlemesine yardımcı olabilecek dağılıma sahiptir. Ancak platform çalışmanın yeni bir araştırma alanı olması nedeniyle akademik iş birlikleri henüz yeterince gelişmemiştir. Ortak yazarlık haritası incelendiğinde en üretken yazarlar arasında sadece Mark Graham ve Jamie Woodcock en istikrarlı uluslararası araştırma iş birliğine sahip görünmektedir. Oxford Üniversitesi'nden Graham'ın beş farklı araştırmacı grubunu kapsayan geniş bir araştırma ağı bulunmaktadır. Woodcock ise daha dar ancak etkili bir araştırma ağına sahiptir.

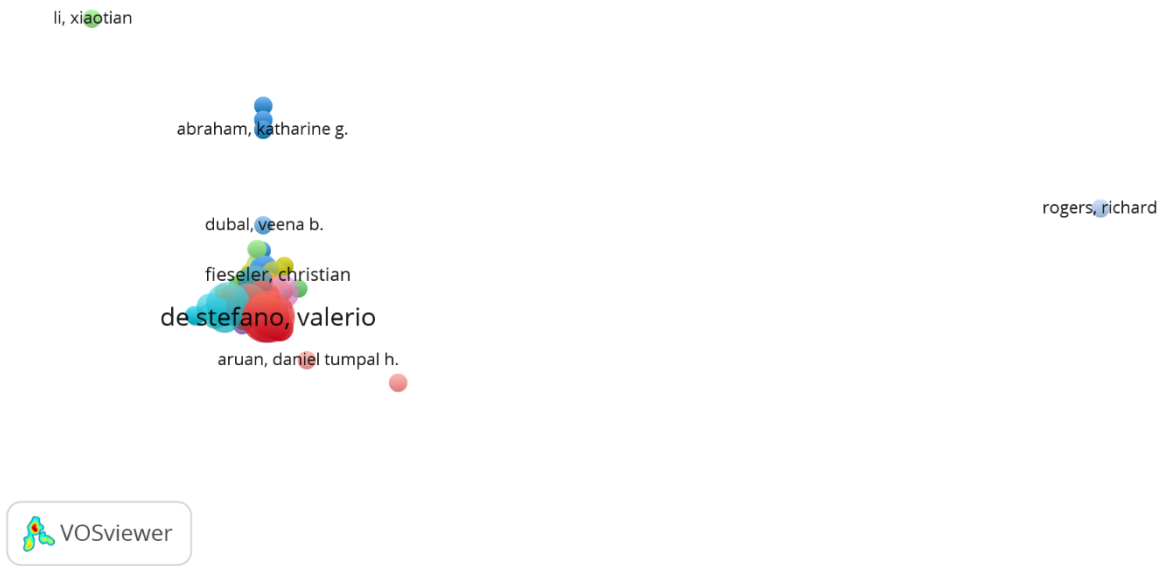

Şekil 5. Ortak Yazarlık Haritası

4.9. Yazarların Bibliyografik Eşleşme Analizi

En az 1 eser yayınlamış ve 1 atıf almış olma kriteri ile seçilen ve aralarında bağlantı bulunan 237 birim ile yapılan analize göre 12 küme, 14413 bağlantı ve 78098 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir. En fazla bibliyografik eşleşme olan yazarlar 498 alıntı ile Ullrich Ecker (3435 bağlantı gücü), 487 alıntı ile Peter Love (2444 bağlantı gücü) ve 482 alıntı ile Stephan Lewandowsky (2228 bağlantı gücü) olmuştur. Başka bir ifadeyle kaynakçaları en fazla örtüşen ilk üç yazar, Ullrich Ecker, Peter Love ve Stephan Lewandowsky'dır.

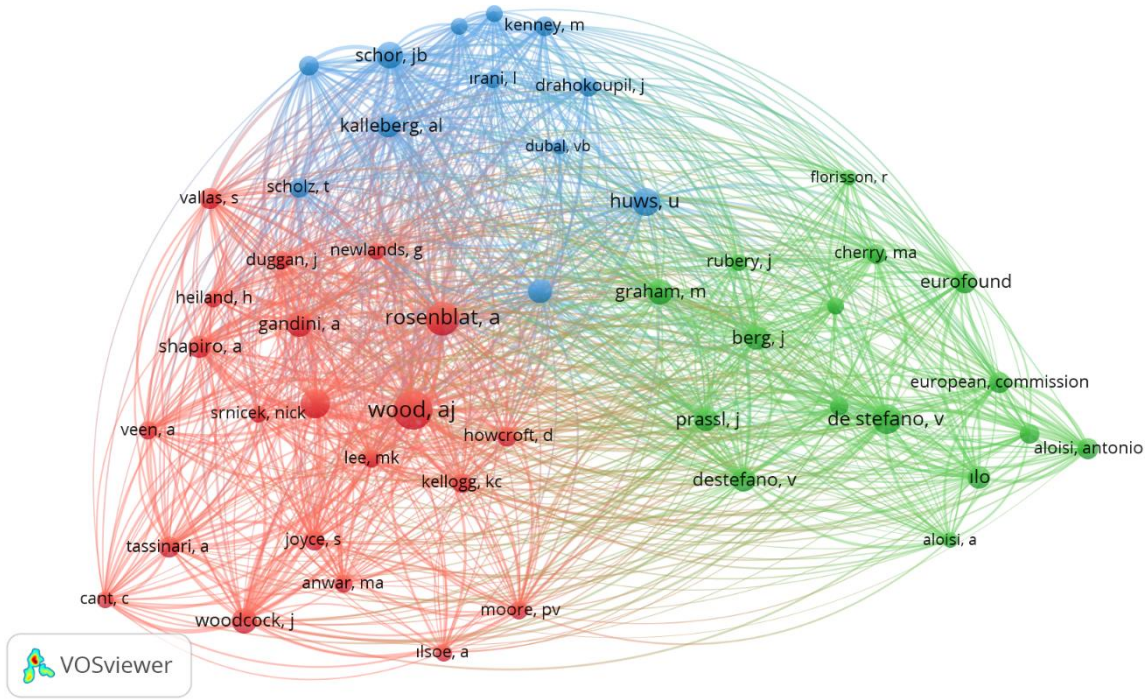

Şekil 6. Yazarların Bibliyografik Eşleşme Haritası

4.10. Yazarların Ortak Atıf Analizi

Ortak atıf, bir kaynakta iki farklı yayına atıf gösterilmesidir. Çeşitli parametreler açısından makalelerin birbirlerine benzerliği hakkında fikir vermektedir (Aktaran; Çil-Koçyiğit vd., 2023, s. 260). Bu analiz yapılırken ortak atıf sayıları kullanılmakta ve alanın entelektüel yapısı ortaya çıkarılmaktadır (Altınsoy ve Sert, 2023, s. 454). Ortak atıf analizinde, bibliyografik eşleşmenin (atıf yapanları analiz eder) aksine atıf yapılan iki metin analiz edilmektedir. (Yılmaz, 2021, s. 1479).

Bu çalışmada ortak atıf analizi yazarlar üzerinden yapılmıştır. Ortak atıf analizi ile toplam 5727 alıntılanan yazar bulunmuştur. Bu yazarlar arasından bir yazarın minimum alıntılanma sayısı 20 olarak belirlenmiş ve 49 kişinin bu eşiği karşıladığı görülmüştür. Toplam bağlantı gücü en yüksek olan ilk 49 yazar dikkate alınarak aşağıdaki harita oluşturulmuştur. Ortak atıf analizindeki toplam bağlantı gücü, aynı metin tarafından atıf yapılmış metinler arasında kurulan bağlantıyı ifade etmektedir.

Şekil 7. Yazarların Ortak Atıf Haritası

Şekil 7 incelendiğinde yazarların toplamda üç kümeye ayrıldığı her kümenin farklı bir renkle gösterildiği görülmektedir. Kırmızı renkli kümenin merkezinde Woodcock yer almaktadır. En yüksek atıf (115) ve toplam bağlantı gücüne (1368) sahip yazardır. Yeşil kümenin merkezinde 64 atıf ve 620 bağlantı gücü ile De Stefano bulunmaktadır. Son olarak üçüncü yani mavi kümenin merkezinde Huws yer almaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Platform ekonomisindeki hızlı büyüme, bunun iş ve istihdamın doğası üzerindeki sonuçlarının bilimsel olarak tartışılmasına yol açmıştır. Bu nedenle platform çalışma son yıllarda popüler bir araştırma fenomeni haline gelmiş ve bu alandaki bilimsel üretim artmıştır. Konuya farklı açılardan yaklaşan büyüyen bir literatür bulunmaktadır. Bu makale, platform çalışma kavramına dair yapılan çalışmaların bibliyometrik analizini yaparak alanın genel görünümünü ortaya koymaktadır. Bibliyometrik analizler, belirli bir çalışma alanı hakkında kapsamlı bir kavrayış kazanmak ve literatürün nicel görünümünü çizmek için önemli çalışmalardır.

Web of Science Core Collection veri tabanında “platform çalışma” kavramı ile yapılan tarama sonucunda 266 dokümana ulaşılmıştır. Analiz birimi olarak 2017 ile Temmuz 2023 arasında yayınlanan 203 belgenin bibliyometrik verisi kullanılmıştır. Veri seti yazarlar, dergiler, kurumlar, ülkeler, metinler, ortak yazarlar gibi çeşitli bibliyometrik göstergeler açısından incelenmiştir. Çalışmada sırasıyla, yazar analizi, dergi analizi, kurum analizi, ülke analizi, yayın analizi, anahtar kelime analizi, metinlerin bibliyografik eşleşme analizi, ortak yazarlık analizi, yazarların bibliyografik eşleşme analizi ve yazarların ortak atıf analizi yapılmıştır.

Platform çalışma ile ilgili 203 yayının yıllara göre dağılımına bakıldığında, 2022 (63 eser), yılında yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Ancak 2023'teki toplam yayın sayısının önceki yıllardan daha fazla olması beklenmektedir. Yayınlar ağırlıklı olarak endüstri ilişkileri (51), hukuk (32), yönetim (32), sosyoloji (30) ve ekonomi (28) alanındadır. En fazla eser vererek alandaki en üretken yazarların sırasıyla, De Stefano, Aloisi ve Graham olduğu görülmüştür. Mevcut çalışmada en çok atıf alan yazarın Schor olduğu tespit edilmiştir. Atıf sayısı ve yayın sayısı bakımından alandaki etkili yazarların birbirinden oldukça farklı olması dikkat çekicidir. Bu durum, yapılan yayınların kalitesinin sorgulanması gerektiğini ya da atıf gösterme sistemi ile yayın kalitesi arasında bir ilişki olmadığını ortaya koymaktadır. Bu tespit, dergi analizi ve kurum analizi için de geçerli olduğu ifade edilebilir. Dergi analizi sonucunda yayın sayısı bakımından en üretken derginin European Labour Law Journal, atıf sayısı bakımından ise

Annual Review of Sociology olduğu tespit edilmiştir. Yayınların ülkelere göre dağılımı incelendiğinde liderliğin İngiltere (36), ABD (21) ve İspanya (17) menşeli yazarlarda olduğu görülmektedir. Kurum analizi sonucunda en fazla yayın sayısına sahip kurum Oxford Üniversitesi olarak belirlenmiş ancak en fazla atıf Boston Üniversitesi'ne yapılmıştır.

Anahtar sözcük analizinde “platform çalışma”, “gig ekonomi” ve “platform ekonomi” ve “gig çalışma” gibi en çok kullanılan kelimeler konunun kendi başlıklandırması olduğundan analizin dışında bırakılmıştır. Bu müdahalenin ardından yapılan analiz sonucu, algoritmik yönetim (20), Uber (10), güvencesizlik (9) anahtar kelimelerinin en yüksek frekansa sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle son yıllarda algoritmik yönetim kavramının merkezde olduğu ve platform çalışmayı özerklik, kontrol ve denetim açısından inceleyen, bu çerçevede algoritmik yönetimin avantaj ve dezavantajlarını ele alan çalışmaların sayısında artış görülmektedir. Araç çağırma, dijital iş gücü platformları arasında en fazla finansmana sahip sektördür. Buradan elde edilen gelir, Uber başta olmak üzere birkaç şirket arasında yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Uber, kurulan ilk dijital emek platformları arasında yer almaktadır. Bu nedenle platform çalışma ile ilgili birçok konu Uber üzerinden tartışılmıştır. Platform çalışma sağladığı bazı avantajların yanı sıra yaygın olarak birtakım risk ve güvencesizlikle anılmaktadır. Bu nedenle platform çalışanların istihdam statüsü ve sosyal korumaya erişim zorluğu başta olma üzere bu durumun platform işgücü ve çalışma koşullarına etkileri hakkındaki tartışmalara odaklanan ve genelde politika odaklı birçok araştırma yapılmıştır. Bu nedenle güvencesizliğin frekansı yüksek anahtar kelimeler arasında yer alması şaşırtıcı değildir.

Her bilimsel çalışma gibi elbette bu çalışmanın da birtakım sınırlılıkları bulunmaktadır. WOS Core Collection'da taranan çalışmalara analiz kapsamında yer verilmesi bunların başında gelmektedir. Platform çalışmanın henüz gelişmekte olan bir kavram olması analize dahil edilen yayın sayısı çok fazla değildir ancak bu durum bibliyometrik analiz yapılması önünde engel oluşturmamaktadır. Platform çalışmaya dair yayınların önümüzdeki yıllarda artmasıyla beraber gelecekteki çalışmalarda yeni bibliyometrik analizler yapılabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akorsu, A. D., Britwum, A. O., Bukari, S., Tachie, B. Y., & Dankwah, M. (2023). Online ride-hailing drivers' organising for interest representation in Ghana. *Employee Relations: The International Journal*, 45(1), 243-256.
- Al, U., & Tonta, Y. (2004). Citation Analysis: Sources Cited in Dissertations Completed at Hacettepe University Department of Librarianship. *Information World*, 5(1), 19-47.
- Aleksynska, M., Bastrakova, A., & Kharchenko, N. (2019). Working conditions on digital labour platforms: evidence from a leading labour supply economy.
- Aloisi, A. (2022). Platform work in Europe: Lessons learned, legal developments and challenges ahead. *European Labour Law Journal*, 13(1), 4-29.
- Aloisi, A., & De Stefano, V. (2020). Regulation and the future of work: The employment relationship as an innovation facilitator. *International Labour Review*, 159(1), 47-69.
- Altısay, A., & Sert, F. (2023). Sosyal Politika ve Emek Yazını. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (75), 443-459.
- Aloisi, A., & Gramano, E. (2019). Artificial intelligence is watching you at work: Digital surveillance, employee monitoring, and regulatory issues in the EU context. *Comp. Lab. L. & Pol'y J.*, 41, 95.
- Arslan, E. (2022). Bibliometric Mapping in Social Sciences Research Using VOSviewer and an Implementation. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 22(2), 33-56.
- Athique, A., & Parthasarathi, V. (2020). Platform economy and platformization. *Platform capitalism in India*, 1-19.
- Aykaç, H. B. (2020). Platform ekonomisi çalışması: iş hukukunda yarattığı sorunlar üzerine bir değerlendirme. *Sicil İş Hukuku Dergisi*, (44), 69-95.
- Baycık, G., Civan, O. E., Yılmaz, H. T., & Bosna, B. (2021). Platform Çalışanlarını Yasal Güvenceye Kavuşturmak: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (1).
- Behrendt, C., Nguyen, Q. A., & Rani, U. (2019). Social protection systems and the future of work: Ensuring social security for digital platform workers. *International Social Security Review*, 72(3), 17-41.

- Berg, J., Furrer, M., Harmon, E., Rani, U., & Silberman, M. S. (2018). Digital labour platforms and the future of work: Towards decent work in the online world.
- Bessa, I., Joyce, S., Neumann, D., Stuart, M., Trappmann, V., & Umney, C. (2022). *A global analysis of worker protest in digital labour platforms* (Vol. 70). International Labour Organization.
- Bonina, C., Koskinen, K., Eaton, B., & Gawer, A. (2021). Digital platforms for development: Foundations and research agenda. *Information Systems Journal*, 31(6), 869-902.
- Borner, K. (2010). *Atlas of science: Visualizing what we know*. MIT Press.
- Brancati, U., Pesole, A., & Fernández-Macías, E. (2020). New evidence on platform workers in Europe. Results from the second COLLEEM survey.
- Cirillo, V., Guarascio, D., & Parolin, Z. (2023). Platform work and economic insecurity in Italy. *Structural Change and Economic Dynamics*, 65, 126-138.
- Çil Koçyiğit, S., Temelli, F., & Derya Baskan, T. (2023). Sürdürülebilirlik Muhasebesi Konusunda Yayımlanan Makalelerin Bibliyometrik Analizi: Web Of Science Örneği. *Omer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1).
- De Stefano, V. (2016). Introduction: Visualizing what we know. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 37(3).
- De Stefano, V., & Aloisi, A. (2019). Fundamental labour rights, platform work and human rights protection of non-standard workers. In *Research handbook on labour, business and human rights law* (pp. 359-379). Edward Elgar Publishing.
- Del Bono, A. (2019). Trabajadores de plataformas digitales: Condiciones laborales en plataformas de reparto a domicilio en Argentina. *Cuestiones De Sociología* 21, e083.
- Dirik, D., Eryılmaz, İ., & Erhan, T. (2023). Post-Truth Kavramı Üzerine Yapılan Çalışmaların VOSviewer ile Bibliyometrik Analizi. *Sosyal Mucit Academic Review*, 4(2), 164-188.
- Donovan, S. A., Bradley, D. H., & Shimabukuru, J. O. (2016). What does the gig economy mean for workers?
- Donovan, S. A., Bradley, D. H., & Shimabukuru, J. O. (2016). What does the gig economy mean for workers?.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of business research*, 133, 285-296.
- Duggan, J., Sherman, U., Carbery, R., & McDonnell, A. (2020). Algorithmic management and app-work in the gig economy: A research agenda for employment relations and HRM. *Human Resource Management Journal*, 30(1), 114-132.
- Edelman, B., & Geradin, D. (2016). Spontaneous deregulation. *Harvard business review*, 94(4), 80-87.
- Eichenhofer, E. (2021). Platform work and social security in German law: An international law perspective. *International Social Security Review*, 74(3-4), 111-132.
- Farrell, D., & Greig, F. (2016, January). Paychecks, paydays, and the online platform economy. In *Proceedings. Annual Conference on Taxation and Minutes of the Annual Meeting of the National Tax Association* (Vol. 109, pp. 1-40). National Tax Association.
- Gerber, C. (2022). Gender and precarity in platform work: Old inequalities in the new world of work. *New Technology Work and Employment*, 37(2), 206-230.
- Goods, C., Veen, A., & Barratt, T. (2019). Is your gig any good? Analysing job quality in the Australian platform-based food-delivery sector. *Journal of Industrial Relations*, 61(4), 502-527.
- Graham, M., Woodcock, J., Heeks, R., Fredman, S., Du Toit, D., Belle, J. P. V., ... & Osiki, A. (2019). The fairwork foundation: Strategies for improving platform work. In *Weizenbaum Conference* (p. 8). DEU.
- Graham, M., Woodcock, J., Heeks, R., Mungai, P., Van Belle, J. P., du Toit, D., ... & Silberman, S. M. (2020). The Fairwork Foundation: Strategies for improving platform work in a global context. *Geoforum*, 112: 100-103.
- Griesbach, K., Reich, A., Elliott-Negri, L., & Milkman, R. (2019). Algorithmic control in platform food delivery work. *Socius*, 5, 1-15.
- Hall J.V., & Krueger A.B. (2018). An analysis of the labor market for Uber's driverpartners in the United States. *ILR Review*, 71 (3), 705-732.
- Harris, S. D., & Krueger, A. B. (2015). *A proposal for modernizing labor laws for twenty-first-century work: the "independent worker"* (p. 2015). Washington, DC: Brookings.
- Heeks, R., Graham, M., Mungai, P., Van Belle, J. P., & Woodcock, J. (2021). Systematic evaluation of gig work against decent work standards: The development and application of the Fairwork framework. *The Information Society*, 37(5), 267-286.
- Hoang, L., Blank, G., & Quan-Haase, A. (2020). The winners and the losers of the platform economy: Who participates? *Information, Communication & Society*, 23(5), 681-700.
- Howson, K., Ustek-spilda, F., Bertolini, A., Heeks, R., Ferrari, F., Katta, S., ... & Graham, M. (2022). Stripping back the mask: Working conditions on digital labour platforms during the COVID-19 pandemic. *International labour review*, 161(3), 413-440.
- Huws, U., Spencer, N. & Coates, M. (2019). The Platformisation of Work in Europe: Highlights from research in 13 European countries.
- Jacqueson, C. (2021). Platform work, social protection and flexicurity in Denmark. *International Social Security Review*, 74(3-4), 39-59.
- Johnston, H. (2020). Labour geographies of the platform economy: Understanding collective organizing strategies in the context of digitally mediated work. *International Labour Review*, 159(1), 25-45.
- Johnston, H., & Land-Kazlauskas, C. (2018). Organizing on-demand: Representation, voice, and collective bargaining in the gig economy.
- Joyce, S., Stuart, M., & Forde, C. (2023). Theorising labour unrest and trade unionism in the platform economy. *New Technology, Work and Employment*, 38(1), 21-40.
- Kahancová, M., Meszmann, T. T., & Sedláková, M. (2020). Precarization via digitalization? Work arrangements in the on-demand platform economy in Hungary and Slovakia. *Frontiers in Sociology*, 5(3).
- Kässi, O., & Lehdonvirta, V. (2018). Online labour index: Measuring the online gig economy for policy and research. *Technological forecasting and social change*, 137, 241-248.
- Kenney, M., & Zysman, J. (2016). The rise of the platform economy. *Issues in science and technology*, 32(3), 61.
- Kuhn, K. M., & Maleki, A. (2017). Micro-entrepreneurs, dependent contractors, and instaserfs: Understanding online labor platform workforces. *Academy of Management Perspectives*, 31(3), 183-200.
- Kullmann, M. (2018). Platform work, algorithmic decision-making, and EU gender equality law. *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, 34(1).

- Kutlu, M. (2021). Platform alışanlarının Hukuki Statüsü: Uber-Aslam ve Diğerleri Kararına İlişkin Bir Değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Dergisi*, 25(2), 271-310.
- Lianos, I., Countouris, N., & De Stefano, V. (2019). Re-thinking the competition law/labour law interaction: Promoting a fairer labour market. *European Labour Law Journal*, 10(3), 291-333.
- Lyutov, N., Voitkovska, I. (2021). Remote work and platform work: The prospects for legal regulation in Russia. *Russian Law Journal*, 9 (1), 81–113.
- Martínez-López, F. J., Merigó, J. M., Valenzuela-Fernández, L., & Nicolás, C. (2018). Fifty years of the European Journal of Marketing: a bibliometric analysis. *European Journal of Marketing*, 52(1/2): 439-468.
- Masiero, S. (2021). Digital platform workers under COVID-19: A subaltern perspective.
- Moore, P.V., & Joyce, S. (2020). Black box or hidden abode? The expansion and exposure of platform work managerialism. *Review of International Political Economy*, 27 (4), 926-948.
- Morales-Muñoz, K., & Roca, B. (2022). The spatiality of collective action and organization among platform workers in Spain and Chile. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 54(7), 1411-1431.
- Möhlmann, M., Zalmanson, L., Henfridsson, O., & Gregory, R. W. (2021). Algorithmic Management of Work on Online Labor Platforms: When Matching Meets Contro. *MIS quarterly*, 45(4).
- Muntaner, C. (2018). Digital platforms, gig economy, precarious employment, and the invisible hand of social class. *International Journal of Health Services*, 48(4), 597-600.
- O'Higgins, N., & Caro, L. (2022). Crowdfork for young people: Risks and opportunities.
- Oladinrin, O. T., Arif, M., Rana, M. Q., & Gyoh, L. (2023). Interrelations between construction ethics and innovation: A bibliometric analysis using VOSviewer. *Construction Innovation*, 23(3), 505-523.
- Piasna, A. (2021). Measuring the platform economy: Different approaches to estimating the size of the online platform workforce. *A Modern Guide To Labour and the Platform Economy*, 66-80.
- Piasna, A., & Drahoukoupil, J. (2019). Digital labour in central and eastern Europe: evidence from the ETUI Internet and Platform Work Survey. *ETUI Research Paper-Working Paper*.
- Polkowska, D. (2019). Does the App Contribute to the Precarization of Work? The Case of Uber Drivers in Poland. *Partecipazione e Conflitto*, 12 (3), 717-741.
- Polkowska, D. (2021). Unionisation and mobilisation within platform work: towards precarisation—a case of Uber drivers in Poland. *Industrial Relations Journal*, 52(1), 25-39.
- Remeikienė, R., Gasparėnienė, L., & Lazutka, R. (2022). Working conditions of platform workers in new EU member states: motives, working environment and legal regulations. *Economics and sociology*, 15(4), 186-203.
- Riesgo Gómez, V. (2023). Worker resistance strategies and union action in platform work: the case of Uber in Spain. *Employee Relations: The International Journal*, 45(4), 823-839.
- Rosin, A. (2021). Platform work and fixed-term employment regulation. *European Labour Law Journal*, 12 (2), 156-176.
- Rosin, A. (2022). The right of a platform worker to decide whether and when to work: An obstacle to their employee status? *European Labour Law Journal*, 13(4), 530-541.
- Schmidt, F. A. (2017). Digital labour markets in the platform economy: Mapping the political challenges of crowd work and gig work.
- Schor, J. B., Attwood-Charles, W., Cansoy, M., Ladegaard, I., & Wengronowitz, R. (2020). Dependence and precarity in the platform economy. *Theory and Society*, 49, 833-861.
- Standing, G. (2016). The five lies of rentier capitalism. *Social Europe*.
- Sun, P., & Chen, J. Y. (2021). Platform labour and contingent agency in China. *China Perspectives*, 2021(1), 19-27.
- şeref, İ., & Karagöz, B. (2019). Türkçe eğitimi akademik alanına ilişkin bir değerlendirme: Web of Science veri tabanına dayalı bibliyometrik inceleme. *Journal of Language Education and Research*, 5(2), 213-231.
- Tonta, Y. (2017) "Journals Published in Turkey and Indexed in the Web of Science: An Evaluation", *Turkish Librarianship*, 31(4), 449-482.
- Vallas, S., & Schor, J. B. (2020). What do platforms do? Understanding the gig economy. *Annual Review of Sociology*, 46, 273-294.
- Vandaele, K. (2018). Will trade unions survive in the platform economy? Emerging patterns of platform workers' collective voice and representation in Europe. *Emerging Patterns of Platform Workers' Collective Voice and Representation in Europe (June 19, 2018)*. *ETUI Research Paper-Working Paper*.
- Webster, E., Ludwig, C., Masikane, F., & Spooner, D. (2021). Beyond traditional trade unionism: innovative worker responses in three African cities. *Globalizations*, 18(8), 1363-1376.
- Wood, A. J., Graham, M., Lehdonvirta, V., & Hjorth, I. (2019). Good gig, bad gig: autonomy and algorithmic control in the global gig economy. *Work, employment and society*, 33(1), 56-75.
- Woodcock, J. (2021). Towards a digital workerism: Workers' inquiry, methods, and Technologies. *NanoEthics*, 15(1), 87-98.
- Yılmaz, K. (2021). Sosyal bilimlerde ve eğitim bilimlerinde sistematik derleme, meta değerlendirme ve bibliyometrik analizler. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 1457-1490.

Trends in Influencer Marketing: A Bibliometric Analysis and Future Directions

Hamit Erdoğan^{1, 2}, Burcu Mucan Özcan³

ABSTRACT

Influencer marketing is one of the trending research topics in marketing. In this context, this study aims to bibliometrically evaluate the work published by academics about influencer marketing. Bibliometric analysis was applied to 1584 English articles in the Scopus database containing the subject title of influencer marketing and its synonyms. The data were analyzed under four headings—information of published articles, citation analysis, word cloud and author information—through the R program version 4.2.2. Additionally, the Voyant Tools text analysis program was used in some analyses. The research results will provide a detailed report on English articles in the Scopus database regarding influencer marketing between 2002 and 2022. It is thought that the research results will provide a general guide for future studies on influencer marketing.

Keywords: *Influencer Marketing, Social Media, Bibliometric Analysis.*

Influencer Pazarlamasındaki Eğilimler: Bibliyometrik Bir Analiz ve Geleceğe Yönelik Öneriler

ÖZET

Influencer pazarlaması, pazarlama alanındaki trend araştırma konularından biridir. Bu bağlamda, bu çalışma akademisyenler tarafından influencer pazarlaması hakkında yayınlanan çalışmalarını bibliyometrik olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Scopus veri tabanında yer alan ve influencer pazarlaması konu başlığı ve eş anlamlılarını içeren 1584 İngilizce makaleye bibliyometrik analiz uygulanmıştır. Veriler, R programının 4.2.2 sürümü aracılığıyla yayın bilgileri, atıf analizi, kelime bulutu ve yazar bilgileri olmak üzere dört başlık altında analiz edilmiştir. Ayrıca bazı analizlerde Voyant Tools metin analiz programı kullanılmıştır. Araştırma sonuçları, 2002-2022 yılları arasında Scopus veri tabanında yer alan influencer pazarlaması ile ilgili İngilizce makalelerin odağında bibliyometrik analiz kullanarak bir özet sunulması amaçlanmıştır. Araştırma sonuçlarının influencer pazarlaması konusunda gelecekte yapılacak çalışmalar için genel bir rehber niteliği taşıyacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Influencer Pazarlaması, Sosyal Medya, Bibliyometrik Analiz.*

¹ Corresponding Author: hamit.erdogan@ogr.sakarya.edu.tr

² CoHE 100/2000 Doctoral Scholarship Student, Sakarya University, Graduate School of Business, Department of Business Administration, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0003-4545-2695

³ Assoc. Prof. Dr., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Business Administration, Department of Business Administration, Manisa, Türkiye, ORCID: 0000-0002-6499-4660

1. INTRODUCTION

The advent of the Internet and its evolution over time have changed both businesses and customers. With the widespread use of the internet and especially social media, internet media has not only made it faster to access information and content but also transformed it into a platform that enables people to become their own publishers. According to Nielsen, 92% of consumers trust influencer marketing more than traditional advertising tools. This trust in influencer marketing will continue to play an important role in marketing activities to reach consumers in 2022 and beyond (Nizri, 2022). According to an article published by Harvard Business Review (2022), influencer marketing has reached \$16.4 billion, and more than 75% of brands have allocated a dedicated budget for this marketing (Leung et al., 2022). For example, a report that looks at how many people an influencer reaches, engages with, and has followers highlights 10 travel influencers with between 1-4 million followers who are making a lot of money; these influencers can earn up to \$31,000 per piece of content they share, - that can add up to \$1.6 million a year by posting sponsored content once a week (Wallace, 2018). In this context, the most important examples of advertising and marketing activities on the internet are people who have been described as "internet phenomena" until recently and now "social media influencers".

Consumers are influenced by a salesperson or a friend who tells them about the benefits of a product through word-of-mouth. Today, these people have been replaced by social media influencers (SMIs), and most of the influence comes from them (Burns, 2021). According to the definition of Lou & Yuan (2019), Social media influencers are people who have a certain number of followers on one or more social media sites and influence those followers. The concept of influencers started in 2005 with blogs and continued with other social media sites such as YouTube, Facebook, X (Twitter), and Instagram (Ye et al., 2021; Borchers, 2019). Various platform-to-platform terms for social media users can be found on digital platforms such as bloggers (Uzunoglu & Misci Kip, 2014), vloggers (Filieri et al., 2023), YouTubers (Miranda et al., 2021), and influencers (Lee et al., 2021). Boerman (2020) stated that "influencers are classified as micro influencers with up to 10,000 followers, meso influencers with between 10,000 and 1 million followers, and macro influencers with more than 1 million followers". This article considers every user who has influence on online platforms and refers to them as an influencer (Kay et al., 2020).

An influencer is a content or idea producer who has an ability in a certain field and has created a significant follower community by producing various content for his followers on social media sites (Lou & Yuan, 2019). Influencers' content has two goals: one of them is to increase followers' purchase intention, another is to increase knowledge or interest of the product (Kay et al., 2020). When a follower receives a post from an influencer, whether a product or a subject, it can create positive feelings toward the follower and more special communication between the follower and influencer. Therefore, sooner or later, this relationship ends with a buying situation. Influencer marketing creates deeper connections with consumers than traditional marketing. According to Statista Market Insights (2023), marketers have more demand for this area because influencer ads are better in terms of

organic engagement and return on investment. The figures show the images. For example, influencer advertising campaigns are projected to reach US\$30.81 billion in 2023, and the increase in ad spending in 2023 is expected to reach 17.0%. Another leading platform for influencer marketing is Instagram. For these reasons, companies have focused more on social media influencers in recent years.

There is no doubt that influencer marketing is not only a hot topic for business but has also led to an increase number of studies conducted on social media influencers (Campbell & Farrell, 2020; Hudders & Lou, 2022; Kay et al., 2020; Lee et al., 2021; Tanwar et al., 2022; Lou & Yuan, 2019). To systemize and synthesize the current body of knowledge, the current study aims to fill this gap by using a different approach utilizing bibliometric analysis.

2. LITERATURE REVIEW

Opinion leaders or social media celebrities who gather around a considerable number of followers on social media sites and direct their ideas and behaviors are called influencers (Mucan Özcan & Erdoğan, 2020). According to Levin (2020) an influencer is defined as a person or group of people who have the ability to influence someone else's behavior, opinion and purchasing decision in a significant way. The concept of influencer also includes legal entities (“Greenpeace”, “WWF” etc.), groups and communities (“9gag”, “wallstreetbets” etc.), and traditional celebrities (models, movie stars, etc.) with social media accounts (Erdoğan & Özer Çizer, 2021).

Influencers are divided into twelve categories, four based on the number of followers and eight based on content (Santora, 2024). These are:

- a) According to the number of followers:
  - a. Nano influencers: Influencers with a highly engaged following of 1K-10K.
  - b. Micro influencers: Highly engaged influencers with 10K-100K followers who specialize in a specific niche content.
  - c. Macro influencers: Influencers with a large following with low engagement between 100K-1M.
  - d. Mega or celebrity influencers: Influencers with 1M+ followers.
- b) Content or niche-based influencers:
  - a. Gaming influencers: Influencers producing content related to games.
  - b. Sports and fitness influencers: Influencers producing content related to various sports and fitness.
  - c. Bloggers and vloggers: The two most popular types of influencers are macro or mega influencers, depending on the number of followers. Influencers who produce content through blogs and vlogs.
  - d. Photographers: Influencers who produce content related to photography.
  - e. Travel: They are influencers who produce travel-related content.
  - f. Beauty: They are influencers who produce beauty-related content such as beauty tips, product reviews, how-tos, etc.

- g. Fashion: They are influencers who produce fashion-related content. They have a wide range of products.
- h. Parenting: Influencers who produce content related to parenting.

Influencers need exposure for the content they publish on social media to gain fame and followers, while social media platforms need to attract user audiences through the content produced by influencers, so influencer marketing and social media concepts are interconnected concepts (Haenlein et al., 2020). Influencer marketing is the activities of communicating the message that a brand wants to convey in order to achieve its goals through influencers with the right target audience (Levin, 2020). The concept of influencer marketing is similar to the use of celebrities to promote a product or service in traditional mass media such as radio, television, newspapers and magazines. Here, celebrities are replaced by influencers and traditional mass media are replaced by digital mass media.

In recent years, many studies on influencer marketing have been studied in light of positive trends towards influencer marketing. In 2010, Volo's study examined Bloggers' tourist experiences, which is one of the first studies to evaluate the tourist experiences and analyze their effect on the decision-making process of potential tourists. Another example is Freberg's and his colleague's study in 2011 focused on better understanding the perceived personalities of social media influencers. Similar studies on sponsored content, disclosures, and digital consumer attitudes toward SMIs have been conducted by (Hsu et al., 2013; Shen 2014; Weiss 2014). Booth & Matic (2011), in their study "Mapping and leveraging influencers in social media to shape corporate brand perceptions", tried to define these new people as "influencers". In 2014, another study by Uzunoğlu & Misci Kip examined the bloggers about brand communications.

Djafarova & Rushworth (2017) showed that celebrities on Instagram influence the purchase behavior of young female users. Coates et al. (2019) studied the effects of social media influencer marketing on children's food consumption. Similarly, De Veirman et al. (2019) presented a review of studies on influencer marketing which is targeting children.

As the number of studies in the literature increases, the number of studies on bibliometric analyses and literature reviews has begun to increase. One of the first bibliometric analyses was conducted by Chang et al. (2020) in the "Social Sciences Citation Index" and "Sciences Citation Index Expanded" database for the 20 years between January 2000 and December 2019. About influencer marketing 154 peer-reviewed academic publications were published in the last three years (2018-2020) in the Scopus database (Hudders et al. 2021). Hudders and his colleagues study also found that studies in the field of influencer marketing have increased gradually in recent years. Abhishek & Srivastava's study (2021) provides a detailed analysis in this area which is analyzed by the VOSviewer and Biblioshiny packages. Another leading study was studied by Ye et al. (2021). In their study, "The value of influencer marketing for business: a bibliometric analysis and managerial implications", they used similar analyses to give an outline of the existing influencer marketing field.

This study aims to give a bibliometric brief on the English-language marketing studies issued in the Scopus database between 2002 and 2022. In this way, this study will provide a perspective on what previous researchers have done and how bibliometric studies have developed in the field of influencer marketing. The results were visualized using the Biblioshiny Bibliometric database via the R program version 4.2.2. “The bibliometrix R package (<http://www.bibliometrix.org>) provides a set of tools for quantitative research in bibliometrics and scientometrics” (Aria & Cuccurullo, 2017). According to Donthu et al. (2021), well-performed bibliometric studies can create solid foundations for advancing a field in new and meaningful ways; It enables and empowers scholars to (1) “obtain a single-point overview”, (2) “identify knowledge gaps”, and (3) “derive novel ideas for investigation”, and (4) to “position their contributions to the field”. To understand the influence of the influencer marketing literature and for contributions to this field, this study will offer a bibliometric analysis that can be a useful pathway for future researchers.

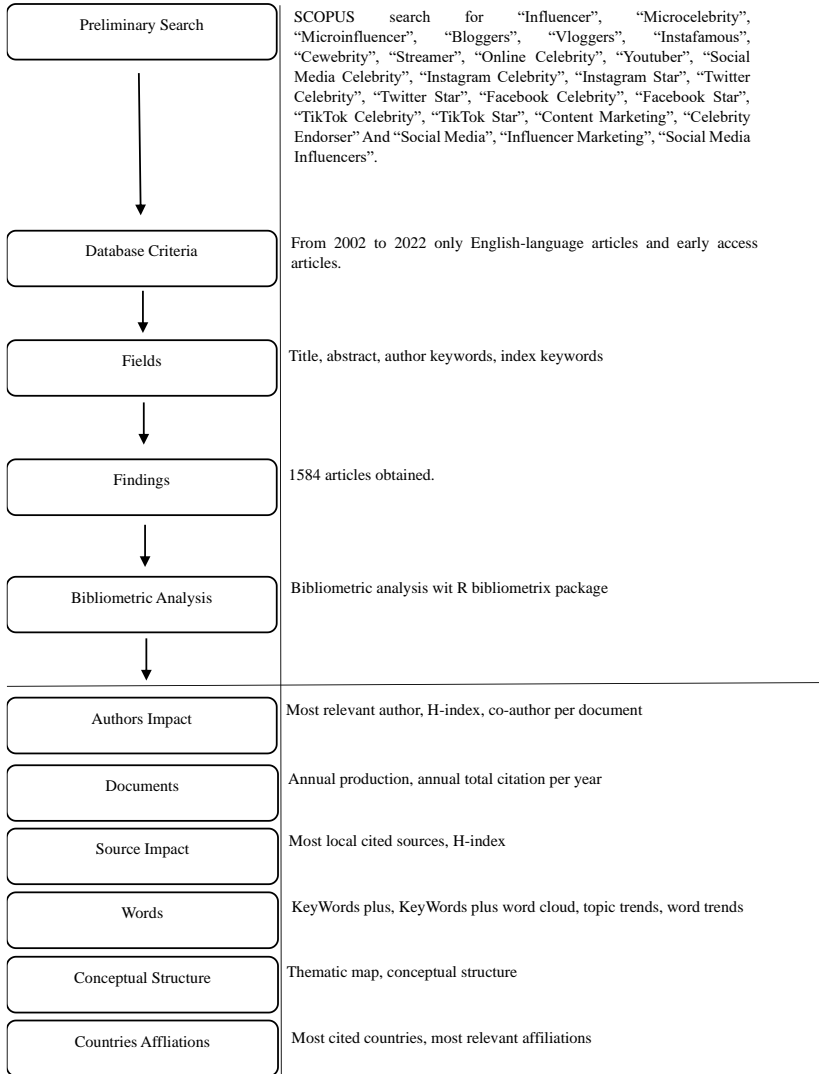
3. METHODOLOGY

3.1. Data collection

Coined by Pritchard (1969), “bibliometrics is a set of statistical data analysis tools that researchers can use to examine publication patterns in a field” (Ye et al., 2021). Compared to peer review, which has a limited research scope, bibliometric methods are easy to use to examine an unlimited number of publications and scale from micro to macro level (Wallin, 2005). We used bibliometric analysis in this study, as many researchers like Ye et al. (2021), Tanwar et al. (2022), and Guo et al. (2019) do. We followed the framework suggested by Aria & Cuccurullo (2017) and Tanwar et al. (2022).

The search results were limited to 1584 English-language articles published in the fields of business, management, and accounting between 2002 and 2022. The data obtained were visualized in the publication information, citation analysis, word cloud, and author information categories using the Biblioshiny bibliometric database in the R program. In addition, the Voyant tools program was used for text analysis. The data were taken from the Scopus database on 16.01.2023. The limitation of this research is that the Scopus database contains only articles published in English between 2002 and 2022. The progress of the first results is shown in Figure 1.

Figure 1. Initial Results Refining Process

3.2. Findings

The study consists of 1584 articles about influencer marketing published between 2002 and 2022. A total of 1584 articles were published from 530 different sources. The average number of citations per publication is 19,39, with 2,65 coauthors per publication; the number of keywords in KeyWords Plus is 1506, and the number of authors' keywords is 4756.

Table 1. Main Information About Influencer Marketing

Years	2002-2022
Article	1584
Sources (Journal, Book etc.)	530
KeyWords Plus	1506
Avarage Citations Per Document	19,39
Co-Authors Per Document	2,65
Author Keywords	4756

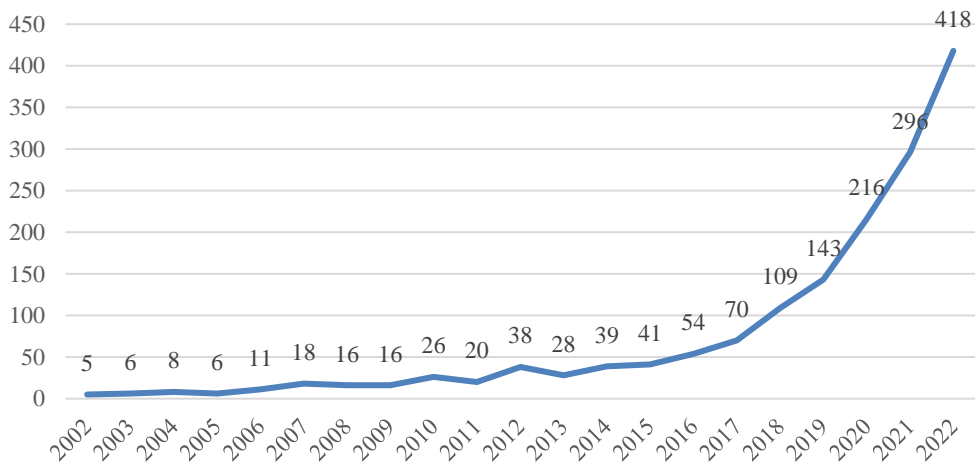
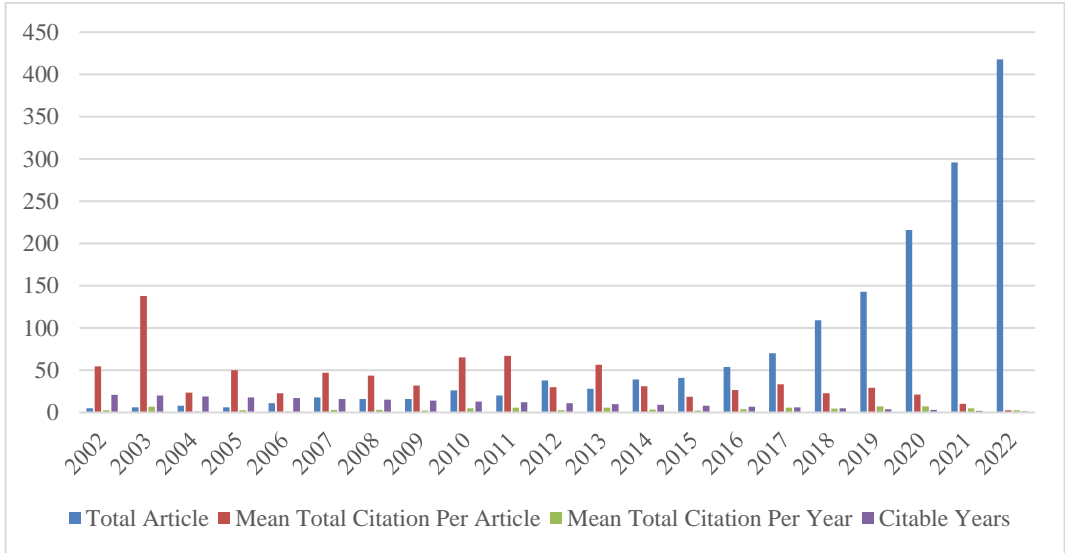
Figure 2. Number Of Articles Published About Influencer Marketing (Years)

Figure 2 shows the number of articles on influencer marketing between 2002 and 2013 was closest to that of the previous year. Since 2013, the number of articles has increased regularly. In this context, interest in influencer marketing has increased over the years in the academic field. This increase is because social media sites have become more enabling influencer marketing campaigns, influencers have become professional businesses, and professional agencies specializing in influencer marketing have become widespread. Childers et al. (2019) also emphasized that the billion-dollar influencer market is a new area that affects strategic decision-making processes and that effective implementation activities need a change in the agency process.

According to Figure 3, the highest average number of citations was reached in 2003. From this point of view, it can be said that there is an inverse proportion between the increase in the number of articles and the average number of citations per article.

Figure 3. Citation Per Year

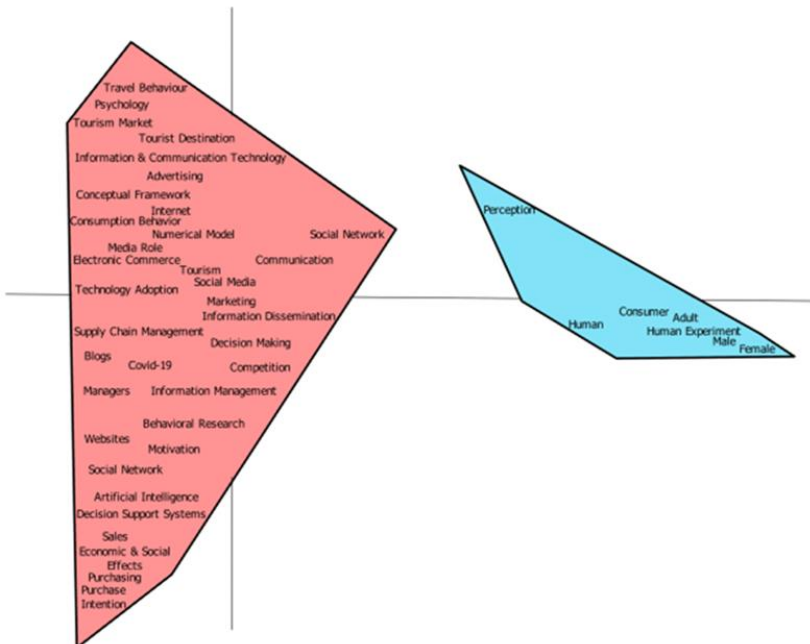
The KeyWords Plus data refers to words or phrases that do not appear in the title of an article but appear frequently in its references. “Based upon a special algorithm that is unique to Clarivate databases, KeyWords Plus enhances the power of cited reference searching by searching across disciplines for all the articles that have cited references in common” (Clarivate.com, 2022).

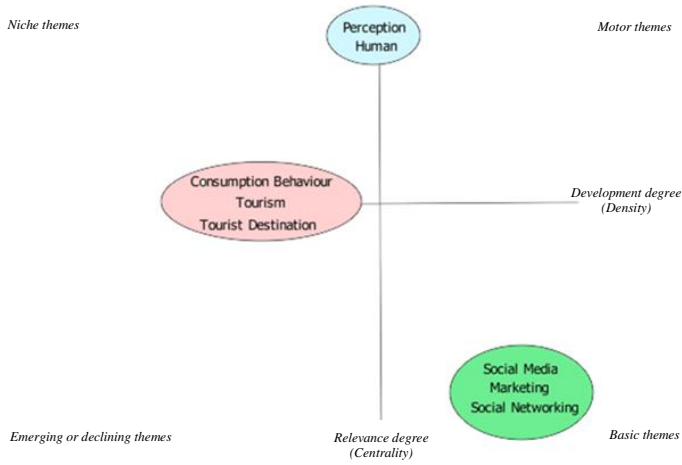
The keyword cloud called KeyWords Plus in Figure 4 is composed of the keywords of the article, the titles and the information obtained from the word groups in the article. First, the 50 most used words were downloaded as Excel data, and first, the names of the countries were extracted. Then, the scientific research concepts "survey", "theoretical study", "design", "methodology", "approach", "empirical analysis", and the words “structural equation modeling” were used. Additionally, the same or synonymous words were combined. The created word cloud was visualized on the WordItOut website. In this context, the most frequently used words in the field of influencer marketing are social media, marketing, social network, consumption behavior, electronic commerce, internet, decision making, and sales. In addition, the words human, sustainable development, perception, tourism and tourist destination stand out. Based on the word cloud, studies in the field of influencer marketing have focused on the purchase intentions, decision making, tourism, sustainable development, marketing and consumer behavior of social media users.

Figure 4. Keywords Plus Cloud

Figure 5. Conceptual Structure Map and Thematic Map

The conceptual structure map shows the relationships between concepts and keywords in the studies. Words that have a relationship together are included in the common word network (Khare & Jain, 2022). When factor analysis is applied to the KeyWords Plus word cloud, a 2-group conceptual structure map, as shown in Figure 5, is obtained. In the resulting conceptual structure map, as shown in Figure 4, various country names and scientific research terms are sorted and then visualized in the Krita drawing program.

In the conceptual structure map, human characteristics such as “human”, “consumer” and “perception” are included as a theme in the blue group, and it can be said that the concepts under this theme are frequently studied together. In addition, this theme is located far from the center of the conceptual structure map. In this context, it can be said that the concepts under this theme are less studied. When the red group is examined, it is seen that the concepts that are related to each other and studied together are clustered in a single group in a large and wide way in the center and near the center of the conceptual structure map. Although the red group is clustered in a single piece, it is related to more than one research subset. These subsets can be classified as “tourism and travel”, “marketing”, “social media”, “behavior”, “purchasing”, “decision support systems”, and “supply chain”. In addition, the concepts of “tourism”, “marketing”, “social media”, “electronic commerce”, “communication” and “information dissemination” are the most important concepts in the conceptual structure map of the red group. It can be said that these concepts are the basic concepts used in influencer marketing (for example, the concept of influencers emerges as a result of communication and information dissemination activities through social media sites and they use electronic commerce and marketing activities to influence the masses) and they are often worked together. Furthermore, as we move away from the center of the conceptual structure map, relatively less studied concepts can be found.

According to Khare & Jain (2022), a thematic map shows how the concepts and vocabulary of a particular field are organized and developed over a period of time. It also helps to

identify sub-areas within a research field. In this context, the layout of the thematic map is divided into four:

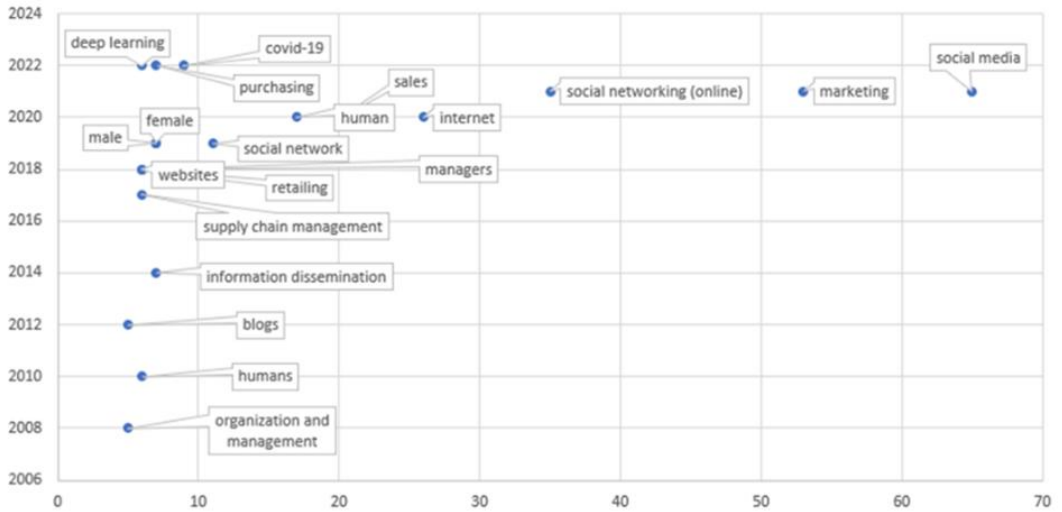
- a) **Basic themes:** Basic themes are underdeveloped themes that are highly relevant to a single area. These themes are high in centrality but have major themes that are not fully developed and have potential for future research.
- b) **Motor themes:** These are advanced themes and are used to create and organize a working topic in the field.
- c) **Niche themes:** These themes have high density but low centrality. They are of marginal importance for areas with internal connections but negligible external connections.
- d) **Emerging or declining themes:** These themes have low levels of density, interest and relevance.

In the thematic map, features such as “perception” and “human” are included in the blue group as a specific and niche theme in a small and dense dimension far from the center of the thematic map. In this context, it can be said that this theme has a newly emerging or less studied topic in the field. In the red group, the themes of “consumption behaviour”, “tourism”, “tourist destination” are among the large-sized niche and emerging or declining themes near the center of the thematic map. Although this group has the characteristics of two themes, it can be said to be a dense and central theme. In the green group, the themes “social media”, “marketing”, “social networking” are far from the center of the thematic map. The theme represents simple themes that are large in size and highly relevant to influencer marketing. These themes represent the main topics that have high potential from a central point of view but are not sufficiently developed in the field. In this context, it can be argued that there is a growing potential for future research.

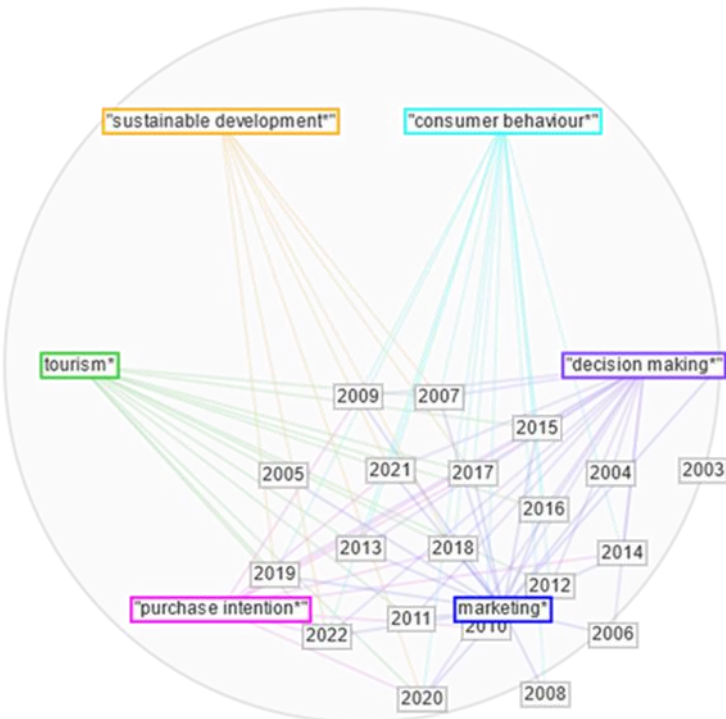
According to the analysis of keyword trends in the world for 1584 articles in Figure 6, the frequency of use of words in the fields of organization and management in 2008, in the field of humans in 2010, in blogs in 2012, in information and dissemination in 2014, and in supply chain management in 2017; in 2018, managers, retailing, and websites; in 2019, social networks, females, the internet, sales, and humans in 2020; and in the fields of social media, marketing, and social networking (online) in 2021. In addition, in 2022, studies in the field of COVID-19, purchasing and deep learning came to the forefront. The years with the highest distributions are 2020 and 2021, and when the words used in these years are examined, it can be deduced that the trend is sales and marketing activities for social media users.

Figure 6. Keyword Trends in the World (Years Med)

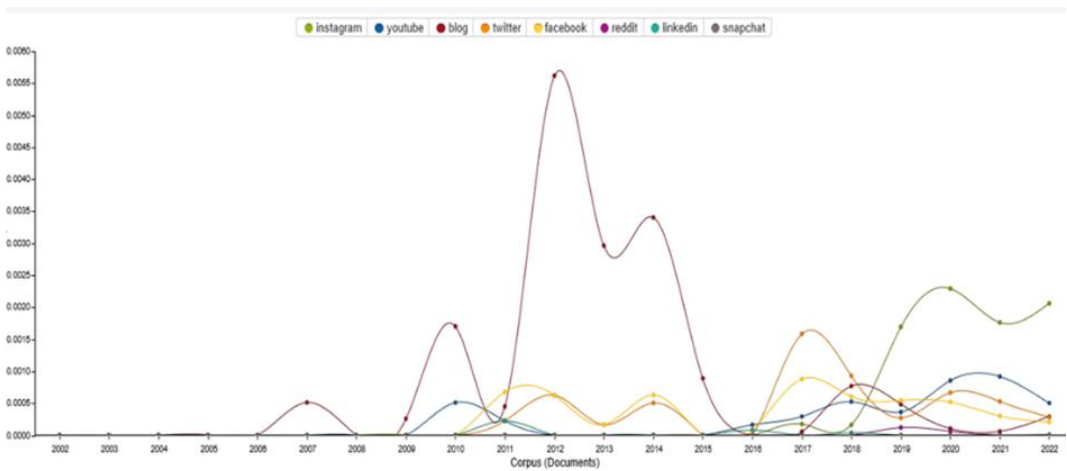

Figure 7. Word Trends in the World According to the Voyant Tools Review Tool

The title, abstract, author keywords and index keywords of 1584 articles were separated by year for text analysis and visualized via the Voyant Tools program. Voyant Tools “is a web-based text reading and analysis environment” (Sinclair & Rockwell, 2016). The words purchase intention, decision making, tourism, sustainable development, marketing and consumer behavior inferred in Figure 4 are visualized as mandala in the Voyant Tools Review Tool in Figure 7. Looking at the mandala, it is seen that the studies carried out over the years have focused on marketing. In addition, studies have focused on purchase intentions in recent years.

Figure 8. Social Media Site Trends in the World According to the Voyant Tools Review Tool

In the 1584 included articles, certain social media sites were searched on Voyant Tools to determine which social media sites the researchers focused on. While the number of studies on Instagram and Reddit has increased in recent years, the number of studies on other social media sites has increased and decreased irregularly.

Table 2. Impact of Resources Used

Source	h-index	TC	NP
Journal of Retailing and Consumer Services	21	1654	33
Journal of Business Research	20	1821	36
International Journal of Advertising	15	1760	43
Journal of Research in Interactive Marketing	15	582	28
Public Relations Review	14	934	32
Psychology and Marketing	11	497	19
European Journal of Marketing	10	301	20
Journal of Advertising	10	433	17

Journal of Marketing Management	10	576	19
Journal of Product and Brand Management	10	347	15

*TC: Total Number of Citations **NP: Total Number of Articles

In Table 2 and Table 3, the h-index is used to analyze the publication sources and the influence of the authors. According to Imran et al. (2018), the h-index measures the productivity and citation effectiveness of publications. As shown in Table 2, in the field of influencer marketing, the "International Journal of Advertising" has the journal with the greatest number of publications with 43 articles, "Journal of Business Research" has the highest number of citations with 1821, and "Journal of Retailing and Consumer Services" has the highest h-index. Since the publication citations and h-indexes of these three journals are close to each other, they are considered to be the most effective journals in the field of influencer marketing. According to the h-index of the authors in Table 3, L. Hudders is the author with the highest h-index, with 12 articles and 1052 citations and a 9 h-index. C. Lou is the second most cited author, with an 8 h-index, 14 articles and 748 citations.

Table 3. Author Impact

Author	h-index	TC	NP
L. Hudders	9	1052	12
C. Lou	8	748	14
S. De Jans S	5	259	5
S. Ibáñezsánchez	5	367	5
Sv. Jin	5	387	6
D. Belanche	4	89	4
C. Campbell	4	298	6
Lv. Casaló	4	348	4
M. De Veirman	4	874	4
M. Flavian	4	89	4

*TC: Total Number of Citations **NP: Total Number of Articles

Table 4 contains the most cited articles. In addition, studies were included in the bibliography. The most cited publication Kumar et al. (2010) received 772 citations. Other studies include De Veirman et al. (2017) 625, Basuroy et al. (2003) 541, Lou & Yuan (2019) 508, Malthouse et al. (2013) 471, Freberg et al. (2011) 415, Katona et al. (2011) 374, Schouten et al. (2020) 340, J. E. Lee & Watkins (2016) 315, and Sabate et al. (2014) 302.

Table 4. Most Cited Article Studies

Article Name	TC
Undervalued or Overvalued Customers: Capturing Total Customer Engagement Value	772
Marketing Through Instagram Influencers: The Impact of Number of Followers and Product Divergence on Brand Attitude	625
How Critical Are Critical Reviews? The Box Office Effects of Film Critics, Star Power, And Budgets	541
Influencer Marketing: How Message Value and Credibility Affect Consumer Trust Of Branded Content On Social Media	508
Managing Customer Relationships in The Social Media Era: Introducing the Social CRM House	471
Who Are the Social Media Influencers? A Study of Public Perceptions of Personality	415
Network Effects and Personal Influences: The Diffusion of an Online Social Network	374
Celebrity vs. Influencer Endorsements in Advertising: The Role of Identification, Credibility, and Product-Endorser Fit	340
YouTube Vloggers' Influence on Consumer Luxury Brand Perceptions and Intentions	315
Factors Influencing Popularity of Branded Content in Facebook Fan Pages	302

*TC: Total Number of Citations

Table 5. Most Cited Countries

Country	Total Citation	Average Article Citations
USA	9139	30,67
United Kingdom	2620	24,26
China	1285	14,44
Australia	1176	22,19
Germany	1159	26,34
Belgium	1052	70,13
Spain	1031	29,46
India	1023	10,23
France	962	48,10
Netherlands	860	66,15

In Table 5, the countries with the most cited studies on influencer marketing are the USA, with 9139 citations; the United Kingdom, with 2620 citations; China, with 1285 citations; and Australia, with 1176 citations.

Table 6. Universities by Number of Articles

Universities	Articles
Ghent University	21
Griffith University	18
The Hong Kong Polytechnic University	18
University Of Florida	17
University Of Georgia	14

Bina Nusantara University	13
Nanyang Technological University	13
Northwestern University	13
University Of North Texas	13
Hong Kong Baptist University	10

According to Table 6, Ghent University in Belgium has the greatest number of publications, with 21 articles, when considering the universities that publish in the field of influencer marketing.

At the beginning, the increased popularity of this new marketing paradigm also reflected a sharp increase in the number of publications (Ye et al. 2021; Tanwar et al. 2022; Vrontis et al. 2021; Chang et al. 2020). A comparison of the results of similar studies revealed some similarities and differences between the studies. One of the studies titled “Social Media Influencer Research: A Biometric Analysis” Chang et al. (2020) addressed 237 articles published in the SSCI and SCIE databases between January 2000 and December 2019. The author used the word "influencer" and its synonyms (such as this study) in other social networks while searching the databases. In both studies, the number of articles increased over the years, and the most widely used keyword was social media. Generally, the results of the two studies differed, as the study included 237 articles in the SSCI and SCIE databases.

A similar article named “Influencers and Social Media: State of the Art and Bibliometric Analysis” by Fernandez-Prados et al. (2021) was analyzed in the Scopus database as "influencer" and "social media" and reached 817 studies. The authors searched for all studies up to 2021 and included all documents (articles, book chapters, conference papers, etc.) in their study. In this study, in addition to taking influencer as a general name, other words related to influencer were included, resulting in 1584 articles. In both studies, it was determined that there was an increase in studies about influencers. While the study focuses on the fields of publication (computer science, social science, etc.), this study is limited to articles in the field of business management and accounting. Again, according to the trend and keyword analysis, the words “social media”, “social network”, “marketing”, and “merce” (we combined them as e-commerce) overlap in the two studies, but only there are differences according to year. The author stated that, as in this study, the Instagram platform has come to the forefront in recent years. In addition, the USA came to the forefront in both articles. Similarly, in both studies, it was determined that the University of Ghent in Belgium did the most work in the field. The most influential writer in both fields is L. Hudders. In addition, M. De Veirman is an important author in both studies. While the author used VOSviewer in his analysis, we used the R Biblioshiny package program and the Voyant Tools Review Tool. The differences between the two studies are limited to 1584 English articles in the field of business management and accounting, which

include the word influencer and its equivalent meanings, written between 2002 and 2022. This is the main reason for the difference between the two studies.

“Mapping the Influence Of Influencer Marketing: A Bibliometric Analysis” Abhishek & Srivastava (2021) addressed 168 articles published in the Scopus database through October 2020. The authors used the VOSviewer and Biblioshiny package programs together. The author used the words influencer and “social media” or “IM” and “social media” while searching Scopus databases. L. Hudders and M. De Veirman are important authors, although the degree of importance is different in both studies. According to the author, the USA is the country that publishes the most. The USA is the most cited country in this study. In both studies, social media, social networking, marketing and the internet are the most frequently used words. The studies differed from each other because the number of articles reviewed differed. The “The Value of Influencer Marketing for Business: A Bibliometric Analysis and Managerial Implications” Ye et al. (2021) addressed 387 articles published in the Scopus database from 1960 to July 2020. Similarly, both studies analyzed the keywords in the Scopus database by searching for synonyms related to the word "influencer". The authors used the BibExcel program for data analysis. Although the h-index and rankings of both articles are different, the "Journal of Retailing and Consumer Services", "Journal of Business Research", "International Journal of Advertising", and "Journal of Marketing Management" are among the most influential journals. In both studies, L. Hudders was the most influential author. In both studies, “social media” was one of the most frequently used words. Since the numbers of papers examined by both studies differ, the findings also differ.

4. CONCLUSION

One of the main contributions of this research is to conduct a bibliometric analysis of the Scopus database to identify trends between 2002 and 2022. A bibliometric analysis was applied to 1584 English articles on influencer marketing through the R program. These analyses were analyzed under the subheadings of publication, citation, word, author and cross-country collaboration between 2002 and 2022. The 1584 articles analyzed were published in 530 different sources, with an average of 19.39 citations per publication and 2.65 authors per publication. The number of articles increased steadily over the years and reached its highest level in 2022.

Moreover, as a result of the factor analysis, the conceptual structure map was divided into two groups and the thematic map into three groups. These maps can provide researchers with a clear pathway to identify trends, gaps, new ideas or different areas in the literature. For example, the themes of “social media”, “marketing”, “social networking” within a simple theme and “consumption behaviour”, “tourism”, “tourist destination” within niche and emerging or declining themes can be associated with the subsets of the red-colored conceptual group in accordance with their themes in the conceptual structure map. With the help of this study, some research gaps can be identified. For example, the themes of “perception” and “human” within a niche theme can be associated with the blue conceptual

group “human”, “consumer” and “perception”. These concepts have been understudied both structurally and thematically. In addition, the word trends obtained by text analysis method can also provide an idea to researchers who will work in the field.

Research trends and the importance of social media platforms have changed over the years. Therefore, researchers and managers should follow these trends and platforms to learn more about influencer marketing. Future researchers can examine different perspectives and conduct different analyses of influencer marketing. For example, the impact of influencers created by artificial intelligence, which has become increasingly popular recently, could be studied. Also, new social media platforms can have an impact on consumers and can be seen as a research tool for researchers.

This study is limited to 1584 English articles obtained through the Scopus database on 16.01.2023. It is foreseen that studies conducted after this date may cause various differences in the analysis and different findings may be obtained. Therefore, in future studies, different databases such as Web of Science, publications or articles in English or non-English literature, as well as other publications such as proceedings and books can be included and analyzed.

Statement of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the principles of research and publication ethics of the Manisa Celal Bayar Üniversitesi Journal of Social Sciences were followed.

Contribution Rates of Authors to the Article

The authors contributed equally to the study.

Declaration of Interest

The author has no conflict of interest with any person or organization.

Acknowledgment

Author Hamit Erdoğan is a CoHE 100/2000 doctoral student and is supported by the Council of Higher Education with a CoHE 100/2000 Scholarship. We thank Sakarya University and CoHE for the 100/2000 PhD Scholarship Project for their support.

REFERENCES

- Abhishek, & Srivastava, M. (2021). Mapping the influence of influencer marketing: A bibliometric analysis. *Marketing Intelligence & Planning*, 39(7), 979–1003. <https://doi.org/10.1108/MIP-03-2021-0085>
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959–975. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Basuroy, S., Chatterjee, S., & Ravid, S. A. (2003). How critical are critical reviews? The box office effects of film critics, star power, and budgets. *Journal of Marketing*, 67(4), 103–117. <https://doi.org/10.1509/jmkg.67.4.103.18692>
- Boerman, S. C. (2020). The effects of the standardized Instagram disclosure for micro- and meso-influencers. *Computers in Human Behavior*, 103, 199–207. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.09.015>

- Booth, N., & Matic, J. A. (2011). Mapping and leveraging influencers in social media to shape corporate brand perceptions. *Corporate Communications: An International Journal*, 16(3), 184–191. <https://doi.org/10.1108/13563281111156853>
- Borchers, N. S. (2019). Social media influencers in strategic communication. *International Journal of Strategic Communication*, 13(4), 255–260. <https://doi.org/10.1080/1553118X.2019.1634075>
- Burns, S. K. (2021). The history of social media influencers. In B. Watkins (Ed.), *Research perspectives on social media influencers and brand communication*. Lexington Books.
- Campbell, C., & Farrell, J. R. (2020). More than meets the eye: The functional components underlying influencer marketing. *Business Horizons*, 63(4), 469–479. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2020.03.003>
- Chang, S.-C., Wang, C.-C., & Kuo, C.-Y. (2020). Social media influencer research: An bibliometric analysis. *International Journal of Electronic Commerce Studies*, 11(2). <https://doi.org/10.7903/ijecs.1975>
- Childers, C. C., Lemon, L. L., & Hoy, M. G. (2019). #Sponsored #Ad: Agency perspective on influencer marketing campaigns. *Journal of Current Issues & Research in Advertising*, 40(3), 258–274. <https://doi.org/10.1080/10641734.2018.1521113>
- Clarivate.com. (2022). *KeyWords Plus generation, creation, and changes*. https://support.clarivate.com/ScientificandAcademicResearch/s/article/KeyWords-Plus-generation-creation-and-changes?language=en_US
- Coates, A. E., Hardman, C. A., Halford, J. C. G., Christiansen, P., & Boyland, E. J. (2019). Social media influencer marketing and children's food intake: A randomized trial. *Pediatrics*, 143(4). <https://doi.org/10.1542/peds.2018-2554>
- De Veirman, M., Cauberghe, V., & Hudders, L. (2017). Marketing through Instagram influencers: the impact of number of followers and product divergence on brand attitude. *International Journal of Advertising*, 36(5), 798–828. <https://doi.org/10.1080/02650487.2017.1348035>
- De Veirman, M., Hudders, L., & Nelson, M. R. (2019). What is influencer marketing and how does it target children? A Review and Direction for Future Research. *Frontiers in Psychology*, 10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02685>
- Djafarova, E., & Rushworth, C. (2017). Exploring the credibility of online celebrities' Instagram profiles in influencing the purchase decisions of young female users. *Computers in Human Behavior*, 68, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.11.009>
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285–296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Erdoğan, H., & Özer Çizer, E. (2021). Pazarlamanın karanlık yüzü: Influencer pazarlamasındaki yanlış uygulamalar. 9.Uluslararası Sosyal Beşerî ve Eğitim Bilimleri Kongresi, 199–205.
- Fernandez-Prados, J. S., Lozano-Diaz, A., Bernal-Bravo, C., & Muyor-Rodriguez, J. (2021). Influencers and social media: State of the art and bibliometric analysis. *2021 9th International Conference on Information and Education Technology (ICIET)*, 456–460. <https://doi.org/10.1109/ICIET51873.2021.9419581>
- Filieri, R., Acikgoz, F., & Du, H. (2023). Electronic word-of-mouth from video bloggers: The role of content quality and source homophily across hedonic and utilitarian products. *Journal of Business Research*, 160, 113774. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.113774>
- Freberg, K., Graham, K., McGaughy, K., & Freberg, L. A. (2011). Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality. *Public Relations Review*, 37(1), 90–92. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2010.11.001>
- Guo, F., Ye, G., Hudders, L., Lv, W., Li, M., & Duffy, V. G. (2019). Product placement in mass media: A review and bibliometric analysis. *Journal of Advertising*, 48(2), 215–231. <https://doi.org/10.1080/00913367.2019.1567409>
- Haenlein, M., Anadol, E., Farnsworth, T., Hugo, H., Hunichen, J., & Welte, D. (2020). Navigating the new era of influencer marketing: How to be successful on Instagram, TikTok, & Co. *California Management Review*, 63(1), 5–25. <https://doi.org/10.1177/0008125620958166>
- Hsu, C., Chuan-Chuan Lin, J., & Chiang, H. (2013). The effects of blogger recommendations on customers' online shopping intentions. *Internet Research*, 23(1), 69–88. <https://doi.org/10.1108/10662241311295782>

- Hudders, L., De Jans, S., & De Veirman, M. (2021). The commercialization of social media stars: A literature review and conceptual framework on the strategic use of social media influencers. *International Journal of Advertising*, 40(3), 327–375. <https://doi.org/10.1080/02650487.2020.1836925>
- Hudders, L., & Lou, C. (2022). A new era of influencer marketing: Lessons from recent inquires and thoughts on future directions. *International Journal of Advertising*, 41(1), 1–5. <https://doi.org/10.1080/02650487.2022.2031729>
- Imran, M., Haglind, F., Asim, M., & Zeb Alvi, J. (2018). Recent research trends in organic Rankine cycle technology: A bibliometric approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 81, 552–562. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.08.028>
- Katona, Z., Zubcsek, P. P., & Sarvary, M. (2011). Network effects and personal influences: The diffusion of an online social network. *Journal of Marketing Research*, 48(3), 425–443. <https://doi.org/10.1509/jmkr.48.3.425>
- Kay, S., Mulcahy, R., & Parkinson, J. (2020). When less is more: the impact of macro and micro social media influencers' disclosure. *Journal of Marketing Management*, 36(3–4), 248–278. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2020.1718740>
- Khare, A., & Jain, R. (2022). Mapping the conceptual and intellectual structure of the consumer vulnerability field: A bibliometric analysis. *Journal of Business Research*, 150, 567–584. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.06.039>
- Kumar, V., Aksoy, L., Donkers, B., Venkatesan, R., Wiesel, T., & Tillmanns, S. (2010). Undervalued or overvalued customers: Capturing total customer engagement value. *Journal of Service Research*, 13(3), 297–310. <https://doi.org/10.1177/1094670510375602>
- Lee, J. E., & Watkins, B. (2016). YouTube vloggers' influence on consumer luxury brand perceptions and intentions. *Journal of Business Research*, 69(12), 5753–5760. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.04.171>
- Lee, P.-Y., Koseoglu, M. A., Qi, L., Liu, E.-C., & King, B. (2021). The sway of influencer marketing: Evidence from a restaurant group. *International Journal of Hospitality Management*, 98, 103022. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2021.103022>
- Leung, F. F., Zhang, J. Z., Gu Flora F., Li, Y., & Palmatier, R. W. (2022). *Does influencer marketing really pay off?* Harvard Business Review. <https://hbr.org/2022/11/does-influencer-marketing-really-pay-off>
- Levin, A. (2020). Influencer Marketing for Brands. Apress. <https://doi.org/10.1007/978-1-4842-5503-2>
- Lou, C., & Yuan, S. (2019). Influencer marketing: How message value and credibility affect consumer trust of branded content on social media. *Journal of Interactive Advertising*, 19(1), 58–73. <https://doi.org/10.1080/15252019.2018.1533501>
- Malthouse, E. C., Haenlein, M., Skiera, B., Wege, E., & Zhang, M. (2013). Managing customer relationships in the social media era: Introducing the social crm house. *Journal of Interactive Marketing*, 27(4), 270–280. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2013.09.008>
- Miranda, S., Cunha, P., & Duarte, M. (2021). An integrated model of factors affecting consumer attitudes and intentions towards youtuber-generated product content. *Review of Managerial Science*, 15(1), 55–73. <https://doi.org/10.1007/s11846-019-00370-3>
- Mucan Özcan, B., & Erdoğan, H. (2020). Influencer pazarlaması kullanımının tüketicilerin satın alma niyetine etkisi: Instagram influencerları üzerine bir araştırma (The effect of influencer marketing on the purchase intention of consumers: A research on Instagram influencers). *Journal of Business Research - Turk*, 12(4), 3813–3827. <https://doi.org/10.20491/isarder.2020.1074>
- Nizri, E. (2022). *Macro-influencers vs. micro-influencers: The great social media debate*. Forbes. <https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2022/03/01/macro-influencers-vs-micro-influencers-the-great-social-media-debate/?sh=774ac4065286>
- Sabate, F., Berbegal-Mirabent, J., Cañabate, A., & Lebherz, P. R. (2014). Factors influencing popularity of branded content in Facebook fan pages. *European Management Journal*, 32(6), 1001–1011. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2014.05.001>
- Santora, J. (2024, May 27). 12 Types of influencers you can use to improve your marketing. <https://influencermarketinghub.com/types-of-influencers/>

- Schouten, A. P., Janssen, L., & Verspaget, M. (2020). Celebrity vs. influencer endorsements in advertising: The role of identification, credibility, and product-endorser fit. *International Journal of Advertising*, 39(2), 258–281. <https://doi.org/10.1080/02650487.2019.1634898>
- Shen, A. (2014). Recommendations as personalized marketing: insights from customer experiences. *Journal of Services Marketing*, 28(5), 414–427. <https://doi.org/10.1108/JSM-04-2013-0083>
- Sinclair, S., & Rockwell, G. (2016). *Voyant Tools About*. <https://voyant-tools.org/docs/#!/guide/about>
- Statista Market Insights. (2023, November). *Influencer advertising*. <https://www.statista.com/outlook/dmo/digital-advertising/influencer%20advertising/worldwide#analyst-opinion>
- Tanwar, A. S., Chaudhry, H., & Srivastava, M. K. (2022). Trends in influencer marketing: A review and bibliometric analysis. *Journal of Interactive Advertising*, 22(1), 1–27. <https://doi.org/10.1080/15252019.2021.2007822>
- Uzunoglu, E., & Misci Kip, S. (2014). Brand communication through digital influencers: Leveraging blogger engagement. *International Journal of Information Management*, 34(5), 592–602. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2014.04.007>
- Volo, S. (2010). Bloggers' reported tourist experiences: Their utility as a tourism data source and their effect on prospective tourists. *Journal of Vacation Marketing*, 16(4), 297–311. <https://doi.org/10.1177/1356766710380884>
- Vrontis, D., Makrides, A., Christofi, M., & Thrassou, A. (2021). Social media influencer marketing: A systematic review, integrative framework and future research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(4), 617–644. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12647>
- Wallace, F. (2018). *Exactly how much travel influencers get paid for an Instagram post*. VOGUE. <https://www.vogue.com.au/travel/news/exactly-how-much-travel-influencers-get-paid-for-an-instagram-post/image-gallery/45e024712d39fbd2fad533ac7f24acc?pos=1>
- Wallin, J. A. (2005). Bibliometric methods: Pitfalls and possibilities. *Basic & Clinical Pharmacology & Toxicology*, 97(5), 261–275. https://doi.org/10.1111/j.1742-7843.2005.pto_139.x
- Weiss, R. (2014). Influencer marketing. How word-of-mouth marketing can strengthen your organization's brand. *Marketing Health Services*, 34(1), 16–17. <http://europepmc.org/abstract/MED/24741762>
- Ye, G., Hudders, L., De Jans, S., & De Veirman, M. (2021). The value of influencer marketing for business: A bibliometric analysis and managerial implications. *Journal of Advertising*, 50(2), 160–178. <https://doi.org/10.1080/00913367.2020.1857888>

Havacılıkta Ekip Kaynak Yönetimi ve Emniyet Kontrol Odağı İlişkisi: Öz Yeterlilik ve İş Akış Deneyiminin Rolü ¹

Nusret Erceylan^{2,3}, Gaye Atilla⁴, İnan Eryılmaz⁵

ÖZET

Bu araştırma, havayolu pilotlarının emniyet kontrol odaklarının ekip kaynak yönetimine ilişkin tutumları üzerindeki etkisinin belirlenmesi ile bu ilişkide pilotların öz yeterlilik ve iş akış deneyimlerinin ayrı ayrı ve seri aracılık rollerinin sorgulanması amacıyla yürütülmüş, elde edilen sonuçlar ile uygulayıcılara EKY etkinliklerini geliştirici tavsiyelerde bulunulması amaçlanmıştır. Araştırma verileri Türkiye’de çalışmakta olan 410 havayolu pilotundan anket yöntemiyle toplanmıştır. Araştırma hipotezleri, oluşturulan yapısal eşitlik modelleri ve aracılık analizleri ile test edilmiştir. Elde edilen bulgular, havayolu pilotlarının emniyet kontrol odaklarının bu pilotların ekip kaynak yönetimi tutumları üzerinde yordayıcı etkisi olduğunu göstermiş olup, öz yeterlilik ve iş akış deneyiminin bu ilişkide ayrı ayrı ve seri çoklu aracılık rolüne sahip olduğunu, ayrı bağımsız değişkenler olarak da ekip kaynak yönetimini yordadıklarını ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Ekip Kaynak Yönetimi, Emniyet Kontrol Odağı, Öz Yeterlilik, İş Akış Deneyimi, Havacılık, Havayolu Pilotları

Crew Resource Management and Safety Locus of Control Relationship in Aviation: The Roles of Self-Efficacy and Flow Experience at Work

ABSTRACT

This research was conducted to determine the effects of air transport pilots’ safety locus of control on their crew resource management (CRM) attitudes and to investigate the separate and serial mediation roles of self-efficacy and flow experience in safety locus of control and CRM relationship. It is aimed to make recommendations to operators to improve their CRM effectiveness. Research data were collected from 410 air transport pilots working in Turkey by survey method. Research hypotheses were tested on the structural equation models and mediation analyses. The

¹ Bu çalışma, “Emniyet Kontrol Odağı ile Ekip Kaynak Yönetimi İlişkisinde Öz yeterlilik ve İş Akış Deneyiminin Seri Aracılık Rolü: Havayolu Pilotları Üzerinde Bir Araştırma” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² İletişim Yazarı: nusreterceylan@hotmail.com

³ Dr., ORCID ID: 0000-0003-4501-613X

⁴ Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler fakültesi İşletme Bölümü, gayeatilla@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1421-917X

⁵ Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü, inaneryilmaz@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8307-2402

findings revealed that; air transport pilots' safety locus of control predicts their CRM attitudes. In this context, both independent and serial mediating roles of self-efficacy, and flow experience at work were determined. Also, self-efficacy and flow at work as independent variables predicted CRM.

Keywords: *Crew Resources Management, Safety Locus of Control, Self-efficacy, Flow Experience at Work, Aviation, Air Transport Pilots*

1. GİRİŞ

Havayolu taşımacılığı; emniyetli, hızlı, konforlu ve verimli bir ulaşım imkanı sağlamasının yanında havacılığın doğası gereği birçok tehlike ve riski de bünyesinde barındırmaktadır. Yapılacak küçük hataların büyük felaketlerle sonuçlanabileceği akıllardan çıkarılmaması gereken bir gerçektir. Havacılık, emniyet unsuru diğer tüm hedef ve süreçlerin önünde değerlendirildiği müddetçe insanlığa yararlı bir taşımacılık sistemi olarak kullanılabilir. Günümüzde havacılık endüstrisindeki tüm teknolojik gelişmelere rağmen, insan faktörü modern havacılığın kritik öneme sahip unsuru olma özelliğini sürdürmekte, insan gücü hava araçlarının yerde ve havada emniyetinin sağlanmasında en önemli rolü üstlenmektedir.

Havacılık operasyonlarında ve hava araçlarının uçuşa elverişliliğinin sağlanmasında, insan tarafından yürütülen faaliyetlerin her zaman eksiksiz ve doğru olacağını varsaymanın hatalı bir yaklaşım olacağı tartışmasız bir gerçektir. İnsan hatalarının minimize edilmesi, yapılabilecek hataların kazayla sonuçlanmaması için kontrol edilebilir düzeylerde tutulması mevcut risklerin yönetilmesi sürecinde büyük önem sahibidir. Bu doğrultuda havacılık sektörünü kapsayan pek çok çalışma yürütülmüş, sistem ve enstrümanlar geliştirilmiştir. Bunların içerisinde en geniş kapsamlı olanı ve şüphesiz en çok ses getireni yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren hava aracı mürettebatının uçuş esnasında birbirleri ile olan iletişim ve koordinasyon süreçlerinin geniş kapsamlı olarak ele alınarak emniyet hedefleri çerçevesinde düzenlenmiş olmasıdır. Bu çerçevede yürütülen çalışmaların kapsamı kısa sürede genişleyerek havacılık faaliyetlerindeki teknik unsurlar dışında kalan hemen hemen tüm süreçlerin uçuş emniyetinin artırılabilmesi doğrultusunda geliştirilmesini kapsayan bir havacılık yönetim sürecine evrilmiş ve "Ekip Kaynak Yönetimi-EKY (Crew Resource Management-CRM)" olarak adlandırılmıştır.

EKY'nin, geniş anlamda, risk düzeyi yüksek olan iş kollarında çalışanların teknik olmayan becerilerinin geliştirilmesinin hedeflendiği bir strateji olarak tanımlanması mümkündür (Flin vd., 2008, s. 1). Burada "teknik olmayan beceriler" ile; emniyetin sağlanmasına ve performansın artırılmasına katkı sağlayacak mevcut teknik becerileri tamamlayan bilişsel ve sosyal beceriler kastedilmektedir. Havacılık kapsamında ele alındığında ise EKY; uçuş faaliyetlerinin emniyetli ve amaca uygun şekilde gerçekleştirilebilmesine yönelik olarak eldeki insan, bilgi, zaman ve donanım vb. tüm kaynakların etkin şekilde kullanılmasının sağlanması (Şekerli, 2006, s. 45) şeklinde tanımlanabilir. 70'li yılların sonlarında yalnızca

pilotları kapsayan ve bireysel hatalara odaklanan bir eğitim programı olarak gündeme gelen EKY, günümüzde artık hava aracı operasyonlarında rolü olan tüm personeli ilgilendiren, başta emniyet yönetimi olmak üzere tüm süreçlerle etkileşim içerisinde olan bir bütünsel yönetim sürecine dönüşmüştür. Günümüzde havayolu şirketleri tarafından EKY kapsamında; iletişim ve koordinasyon, karar verme, liderlik, durumsal farkındalık, ekip çalışması, iş yükü yönetimi, stres yönetimi ve çatışma yönetimi gibi unsurların detaylı şekilde ele alındığı görülmektedir.

Rotter (1954) Sosyal Öğrenme Kuramında, seçim yapabilme bilincine sahip bir varlık olan insanın yaptığı seçimlerden yalnızca kişiliğinin sorumlu olmadığını, pek çok uyarıcı ve pekiştiricinin insan davranışlarını şekillendirdiğini açıklamaktadır. Bireyin beklentileri, inanışları, bilişsel yetenekleri sosyal etkileşimler ve fiziksel çevre yapıları tarafından geliştirilmekte ve şekillendirilmektedir. Bu bağlamda, insanın beklentilerinin bir doğurgusu olarak görülebilecek “kontrol odağı (locus of control)” kavramı ortaya çıkmıştır. Kontrol odağı genel bir ifade ile, bireylerin eylemleri neticesinde elde ettikleri sonuçların, ödüllerin, başarı ya da başarısızlık durumlarının kendi eylem ve davranışlarının bir sonucu olarak (iç kontrol odaklılık) ya da kendi kontrolleri dışındaki şans, kader, diğer bireylerin etkileri vb. nedenlerle oluştuğuna (dış kontrol odaklılık) dair genel inanışlarını ifade etmektedir (Steward, 2008, s. 264). Kontrol odağına yönelik yürütülmüş araştırmalar, iç kontrol odaklı çalışanların risk algılarının yüksek olduğu ve emniyetli çalışma davranışları sergilediklerini (You vd., 2013), emniyet sistemine daha kısa sürede uyum sağladıklarını ve emniyet kurallarına riayet etmede daha istekli olduklarını (Joseph vd., 2013), daha düşük oranda mesleki tükenmişlik yaşadıklarını (Liu vd., 2016) ve kazaya karışma oranlarının daha düşük olduğunu (Kim ve Rhee, 2017) ortaya koymuştur. Buna karşın dış kontrol odağı baskın olan havacılık çalışanlarının ise genel olarak kendine güven eksikliği, emniyet önlemlerini uygulamada isteksizlik, emniyet odaklı eğilimlerinin beklenen düzeyin altında kalması gibi tutumlarla karakterize oldukları (Hunter ve Steward, 2012) ifade edilmektedir. Bu bağlamda EKY araştırmacılarının ilgisinin de başta kontrol odağı olmak üzere EKY ile doğrudan etkileşim içerisinde olabilecek değişkenler üzerinde yoğunlaştığı (Hunter, 2005; Chen ve Chen, 2014; Aubé vd., 2013), risk algısı ve kontrol odağı gibi durumsal faktörlere ilişkin eğitim ve değerlendirmelerin özellikle yetişmiş pilotlar için belirli aralıklarla tekrarlanması gerekliliğinin vurgulandığı (Goeters vd., 2004; You vd., 2013) dikkat çekmektedir.

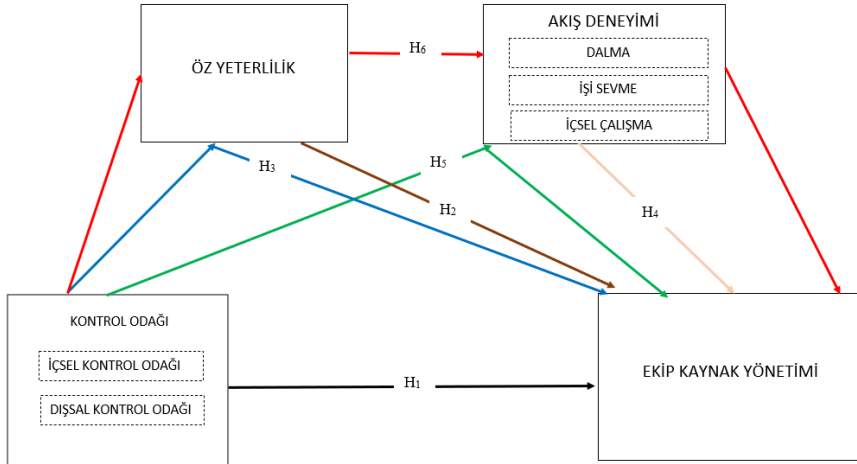
Yürütülen araştırmada, havayolu pilotlarının uçuş emniyetine ilişkin tutumlarının çok yönlü olarak ele alınabilmesi için EKY ile kontrol odağı arasındaki ilişkilerin yanı sıra pilotların öz yeterlilikleri ile iş akış deneyimleme düzeylerinin bu ilişkideki aracılık rolleri de irdelenmiştir. Bu bağlamda; kontrol odağı ile benzer şekilde sosyal öğrenme kuramı (Rotter, 1954) çerçevesinde şekillenmiş olan öz yeterlilik, bireyin eyleme geçme, stresli durumlarla, kaygıyla ve sorunlarla başa çıkma kararlılığını yakından etkilemektedir (Eryılmaz vd., 2019, s. 1858). Havacılık kapsamında ele alındığında, öz yeterliliğin pilotların görev davranışlarına etkisinin incelendiği çeşitli çalışmaların çokluğu göze çarpmaktadır (Chen ve Chen, 2014; Parasuraman vd., 1993; Prinzel, 2002). Schunk ve

Pajares (2002) pilotların öz yeterlilik düzeylerinin iş performansı ve motivasyonları ile mesleki gelişim ve öğrenmelerini olumlu yönde yordadığını ortaya koyarken, Prinzel vd. (2000) ise pilotluk mesleğinde öz yeterliliğin olumsuz sonuçlar da doğurabilecek bir değişken olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre pilotlar için optimum seviyeye kadar öz güven oldukça yararlı sonuçlar yaratırken; aşırı öz güvenli olma durumu, tehlikeli hareketlerde bulunma, sorunların çözümünde kısa yollara başvurma ya da kendine aşırı güvenmeye sebebiyet verebilmektedir (Prinzel vd., 2000, s. 107). İş akış deneyimi ise Bakker (2005, s. 27) tarafından “işe dalma, işi sevme ve içsel çalışma motivasyonu ile karakterize edilebilen kısa süreli bir doruk deneyimi” olarak tanımlanmış, çalışanın yaptığı işten keyif alması, işin sürekliliği için içsel motivasyona sahip olması ve yaptığı işe tam olarak kendini vermiş olması gerektiği vurgulanmıştır. Yapılan araştırmalar, iş ortamında akışın deneyimlenmesinin işe yoğun bir şekilde odaklanılmasını sağlayarak bireye içsel motivasyon, öz kontrol ve öz yeterlilik kazandırdığını destekler sonuçlar ortaya koymaktadır (Bakker, 2005; Eisenberger vd., 2005; Demerouti vd., 2001).

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Araştırma, nicel araştırma desenlerinden olan nedensel tarama araştırması kullanılarak yürütülmüştür. Kapsadığı süre açısından ele alındığında ise “kesitsel” niteliğe sahiptir. Bu çerçevede literatür taraması, belirlenen bağımlı-bağımsız değişkenler arasında mevcut kuramsal ilişkilerin incelenmesi ile araştırma amacı ve hipotezlerine uygun şekilde oluşturulmuş araştırma modeli Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Açıklanan kuramsal temeller ile mevcut literatür bağlamında geliştirilen hipotez ifadeleri şu şekildedir:

H₁: Havayolu pilotlarının emniyet kontrol odakları, EKY tutumlarını anlamlı ve pozitif yönde yordamaktadır.

H₂: Havayolu pilotlarının öz yeterlilik algısı, EKY tutumlarını anlamlı ve pozitif yönde yordamaktadır.

H₃: Havayolu pilotlarının emniyet kontrol odakları ile EKY tutumları arasındaki ilişkide öz yeterlilik algılarının aracılık etkisi bulunmaktadır.

H₄: Havayolu pilotlarının iş akış deneyimi, EKY tutumlarını anlamlı ve pozitif yönde yordamaktadır.

H₅: Havayolu pilotlarının emniyet kontrol odakları ile EKY tutumları arasındaki ilişkide iş akış deneyiminin aracılık etkisi bulunmaktadır.

H₆: Havayolu pilotlarının emniyet kontrol odakları ile EKY tutumları arasındaki ilişkide iş akış deneyimleri ile öz yeterlilik algılarının birlikte seri aracılık etkisi bulunmaktadır.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Türkiye’de faaliyet gösteren 10 havayolu şirketinde çalışmakta olan Havayolu Nakliye Pilotu Lisansı (Airline Transport Pilot License-ATPL) sahibi pilotlar oluşturmaktadır. Araştırmanın yürütüldüğü 2022 yılı itibarıyla Türkiye genelinde toplam 10 havayolu işletmesi faaliyet göstermektedir. Bu havayolu şirketlerinin işlettiği toplam 558 uçak bulunmaktadır ve lisanslı uçak pilotu sayısı 10525’tir (SHGM, 2022, s. 30). Bu veriler doğrultusunda asgari örneklem büyüklüğü Faul vd. (2009) tarafından geliştirilen “G*Power 3.1” yazılımı kullanılarak 222 olarak hesaplanmış ve araştırma kapsamında seçkisiz örnekleme yöntemi kullanılarak toplam 410 katılımcıdan oluşan örneklem büyüklüğüne ulaşılmıştır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırma verileri anket yöntemi ile toplanmıştır. Anket formunun geliştirilmesinde, belirlenen model ve değişkenler arasındaki kuramsal ilişkiler göz önünde bulundurularak, daha önce farklı örneklemlerde uygulanmış ve Türkçe geçerlemeleri yapılmış aşağıda açıklanan ölçekler tercih edilmiştir. Tüm ölçeklerde, katılımcılardan “1: Kesinlikle katılmıyorum ve 5: Kesinlikle katılıyorum” şeklinde 5’li Likert tipi bir derecelendirme ile ifadeleri değerlendirmeleri istenmiştir.

EKY Tutumları Ölçeği: Gregorich vd. (1990) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçe uyarlaması Aktaş (2011) tarafından yapılmış ve Türkiye örnekleminde geçerli ve güvenilir olduğu belirlenmiştir. Ölçeğin orijinal versiyonu İngilizce dilinde, “İletişim-Koordinasyon (10 ifade),” “Kokpit Yönetimi (4 ifade),” “Stres-Yorgunluk-Performans (5 ifade)” olmak üzere 3 alt boyuttan ve toplam 19 ifadeden oluşmaktadır. Mevcut araştırma problemi ve oluşturulan model çerçevesinde ölçeğin 10 ifadeden oluşan “İletişim-Koordinasyon” boyutunun kullanılmasının yeterli olacağı değerlendirilerek yalnızca bu boyuta ait ifadeler

kullanılmış olup yapılan güvenilirlik analizi sonucunda güvenilirlik değeri ($\alpha=.767$) olarak tespit edilmiştir.

Emniyet Kontrol Odağı Ölçeği: Hunter (2002) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçe uyarlanması Serin (2016) tarafından yapılmış ve ölçeğin Türkiye örnekleminde geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğu belirlenmiştir. Ölçek, sivil havacılık sektöründe çalışan pilotların emniyet algılarına ilişkin kontrol odaklarını “iç kontrol odağı” ve “dış kontrol odağı” olmak üzere iki boyut altında ölçmekte olup her bir boyut 10’ar ifade içermekte olup yapılan güvenilirlik analizi sonucunda güvenilirlik değeri ($\alpha=.839$) olarak tespit edilmiştir.

Öz Yeterlilik Algısı Ölçeği: Schwarzer ve Jerusalem (1995) tarafından geliştirilmiş olup, Türkçe uyarlaması Yeşilay vd. (1997) tarafından yapılmıştır. Ölçek, çalışanların öz yeterliliklerini ölçen tek boyut ve 10 ifadeden oluşmakta olup yürütülen güvenilirlik analizi sonucunda güvenilirlik değeri ($\alpha=.853$) olarak tespit edilmiştir.

İş Akış Deneyimi Ölçeği: Bakker (2008) tarafından geliştirilen İş Akış Deneyimi Ölçeği, Yaşın (2016) tarafından Türkçe ’ye uyarlanmış olup Türkiye örnekleminde geçerli ve güvenilir olduğu raporlanmıştır. Ölçek; “dalma (absorbtion)”, “iş sevmeye (work enjoyment)” ve “işsel çalışma motivasyonu (intrinsic work motivation)” olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçekte “Dalma” ve “iş sevmeye” boyutları için 4’er ifade, “işsel çalışma motivasyonu (intrinsic work motivation)” boyutu için ise 5 ifade olmak üzere toplam 13 ifade bulunmaktadır. Yürütülen güvenilirlik analizi sonucunda güvenilirlik değeri ($\alpha=.887$) olarak tespit edilmiştir.

2.4 Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma ölçeklerinin uygulanabilmesi için gerekli etik kurul onayının alınmasının ardından öncelikle 30 kişilik bir örneklem grubu üzerinde pilot uygulama yürütülmüş, ardından havayolu pilotlarının bağlı oldukları sivil meslek kuruluşlarından yararlanılarak toplam 4996 havayolu pilotuna eş zamanlı olarak e-posta yoluyla anket formları iletilmiştir. 3 Ocak - 1 Temmuz 2022 tarihleri arasında yürütülen veri toplama sürecinde toplam 410 geçerli yanıt alınmıştır.

3. BULGULAR

3.1 Demografik Bulgular

Katılımcılardan kişisel bilgi formu içerisinde demografik bilgilerine ilişkin sırasıyla cinsiyet, yaş, pozisyon, pilot olarak toplam çalışma süresi ve toplam uçuş saati bilgileri istenmiştir. Katılımcıların demografik özelliklerine göre dağılımı Tablo 1’de gösterilmektedir.

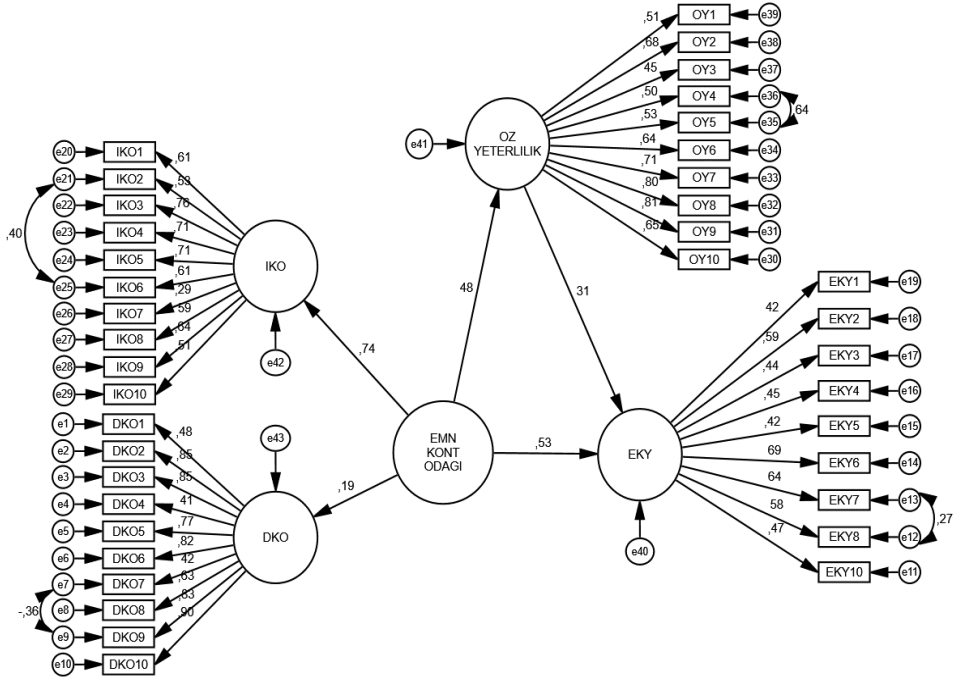
Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerinin Dağılımı

Değişken	Gruplar	n	%	Değişken	Gruplar	n	%
Cinsiyet	Kadın	22	5.4	Toplam Çalışma Süresi ($\bar{x}=19.4$)	≤ 5 yıl	102	24.9
	Erkek	388	94.6		6-10 yıl	43	10.5
	Toplam	410	100		11-15 yıl	28	6.8
Yaş ($\bar{x}=45.3$)	25-36	108	26.3		16-20	26	6.3
	37-47	110	26.8		≥ 21 yıl	211	51.5
	48-54	114	27.8	Toplam	410	100	
	55 ve üzeri	78	19.0	Toplam Uçuş Saati ($\bar{x}=6799.5$)	< 1500	67	16.3
Toplam	410	100	1500-9999		114	27.8	
Pozisyon	Kaptan	244	59.5		10000-14999	137	33.4
	F/O (İkinci Pilot)	166	40.5		15000-20000	55	13.4
	Toplam	410	100		≥ 20000	37	9.0
				Toplam	410	100	

3.2 Hipotez Analizlerine İlişkin Bulgular

Araştırma hipotezlerinin temel araştırma modeli kapsamında test edilebilmesi için iki yapısal model ve seri çoklu aracılık analizi için tasarlanan ayrı bir yapısal model ile toplam üç yapısal model ile hipotez testleri yürütülmüştür. Hipotez analizleri öncesinde yürütülen değişkenler arası Pearson korelasyon analizi bulguları incelendiğinde EKY tutumları ile emniyet kontrol odağı arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta şiddette ($r=.413$; $p<.01$), EKY tutumları ile öz yeterlilik ve iş akış deneyimi arasındaki korelasyonlar incelendiğinde, EKY tutumlarının öz yeterlilik ile arasında anlamlı, pozitif yönlü ve orta şiddette ($r=.421$; $p<.01$), iş akış deneyimi ile arasında ise anlamlı, pozitif yönlü ve yüksek şiddette ($r=.671$; $p<.01$) ilişki göze çarpmaktadır.

Model 1 ile bağımlı değişken EKY üzerinde bağımsız değişkenler emniyet kontrol odağı ve öz yeterliliğin yordayıcı etkileri ile emniyet kontrol odağıyla EKY ilişkisinde öz yeterliliğin aracılık rolü sorgulanmaktadır (H_1 , H_2 , H_3). Yapısal modeldeki parametrelerin hesaplanmasında ölçüm modelinde (DFA) uygulanan kovaryans matrisi (revizyonlar korunarak) kullanılmıştır. Yol diyagramının teorik modeli ne ölçüde desteklediğinin belirlenmesi için incelenen uyum iyiliği değerleri, modelin kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermiştir.

MODEL 1

PARAMETRELER	χ^2	p	χ^2/df	RMSEA	CFI	GFI	SRMR
DEĞERLER	2307.503	.000	3.330	.075	.876	.902	.0756

χ^2 = ki-kare istatistiği; p=istatistiki anlamlılık değeri; χ^2/df =ki-kare istatistiğinin serbestlik derecesine oranı; RMSEA=Kök ortalama kare yaklaşım hatası; CFI=Karşılaştırmalı uyum indeksi; GFI=İyilik uyum indeksi; SRMR=Standartlaştırılmış Ortalama Hataların Karekökü

Şekil 2. Model 1 için Oluşturulan Yol Diyagramı ve Uyum İyiliği Değerleri

Araştırma modeli için YEM sonuçları, değişkenler arasındaki yapısal ilişkiler için elde edilmiş regresyon katsayıları (B), standardize edilmiş regresyon katsayıları (β), kritik oran (C.R.), belirlilik katsayısı (R^2) ve anlamlılık değeri bulgularının değerlendirilmesiyle açıklanmış olup, Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Model 1’e Ait YEM Bulguları

YAPISAL İLİŞKİLER			B	β	C.R.	R^2	p
EKY	< ---	Emniyet Kont. Odağı	.422	.645	1.863	.417	***
Öz Yeterlilik	< ---	Emniyet Kont. Odağı	.251	.477	2.003	.200	***
IKO	< ---	Emniyet Kont. Odağı	1.000	.740		.547	***
DKO	< ---	Emniyet Kont. Odağı	.190	.188	1.969	.035	***

EKY	< ---	Öz Yeterlilik	.306	.310	1.658	.471	***
EKY	< ---	IKO	.213	.455	4.795	.218	***
EKY	< ---	DKO	.139	.160	1.049	.294	

*** p< .001

Tablo 2 incelendiğinde; emniyet kontrol odağının EKY'yi anlamlı ve pozitif yönlü yordadığı ($\beta=.645$; $p<.001$), belirlilik katsayısının ise ($R^2=.417$) olduğu görülmektedir. Bu sonuç modelde bağımsız değişken emniyet kontrol odağının, bağımlı değişken EKY'deki değişimin %42'sini açıkladığını ortaya koymaktadır. Bağımsız örtük değişken tarafından açıklanamayan oran ($1-R^2$) %58 düzeyindedir. Bu bulgular doğrultusunda araştırmanın H_1 hipotezi desteklenmiştir.

Yine bu bağlamda emniyet kontrol odağının öz yeterlilik ($\beta=.477$; $p<.001$) ve EKY'yi ($\beta=.310$; $p<.001$) anlamlı ve pozitif yönde yordadığı gözlemlenmiştir. Öz yeterlilik, EKY'deki değişimin %47'sinden sorumludur. Bu bulgular doğrultusunda araştırmanın H_2 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 3. YEM Aracılık Analizi Bulguları (Model 1)

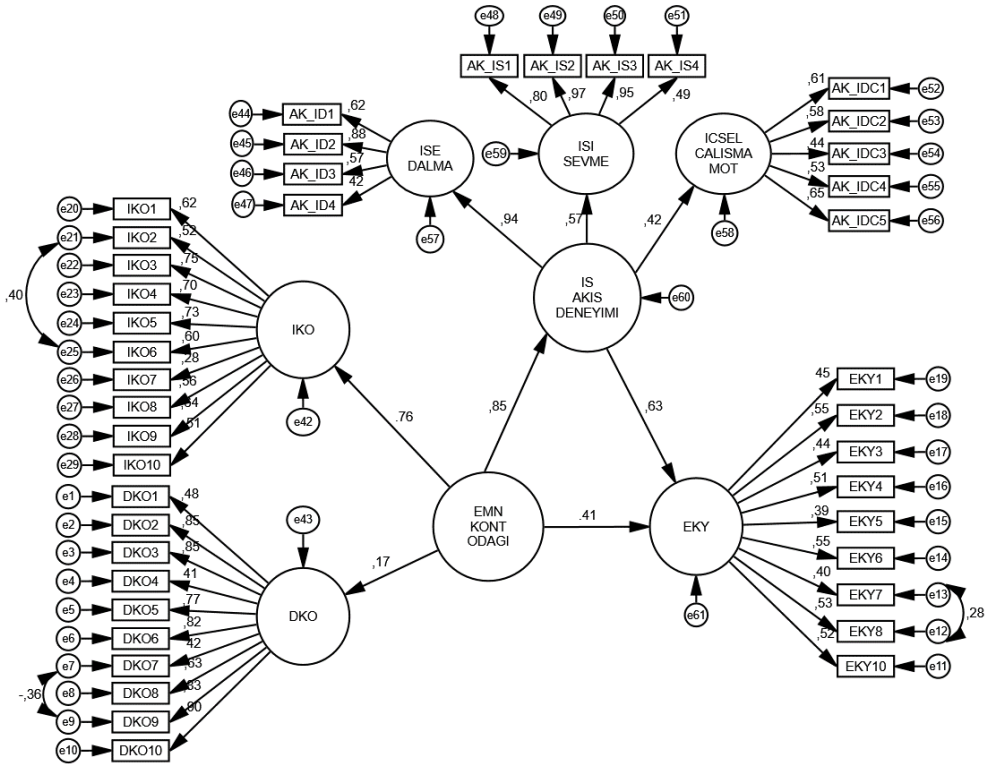
YAPISAL MODEL	SONUÇ DEĞİŞKENLERİ			
	Öz Yeterlilik		EKY Tutumları	
	B	SH	B	SH
Emniyet Kontrol Odağı (c yolu)			.422*	.226
R^2				.417
Emniyet Kontrol Odağı (a yolu)	.251*	.125		
R^2		.200		
Emniyet Kontrol Odağı (c' yolu)			.351*	.216
Öz Yeterlilik (b yolu)			.306*	.185
R^2				.471
Dolaylı Etki			.077*	
Bootstrap Güven Aralığı	LB		.028	
	UB		.190	

*p<.001

YEM aracılık analizi bulguları incelendiğinde; emniyet kontrol odağının EKY üzerindeki toplam etkisinin anlamlı olduğu ($B=.422$; $p<.001$), emniyet kontrol odağıyla öz yeterlilik arasındaki yol katsayısının anlamlı ve pozitif yönlü olduğu ($B=.251$; $p<.001$), emniyet

kontrol odağı ile öz yeterliliğin EKY üzerindeki birlikte etkisinin de anlamlı ve pozitif yönlü olduğu (c' yolu [$B=.351$; $p<.001$] ve b yolu [$B=.306$; $p<.001$]) görülmektedir. Bu durumda aracı etkinin olması için gerekli ilişkilerin varlığı ortaya konmuştur. Dolaylı etki bulguları da incelendiğinde ($B=.077$, %90 CI: [.028- .190]) emniyet kontrol odağının EKY üzerindeki etkisinde öz yeterliliğin kısmi aracılık rolü üstlendiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, tespit edilen aracılık etkisinin istatistiksel anlamlılığı Sobel Testi (Baron ve Kenny, 1986 s. 1177) kullanılarak kontrol edilmiştir. Standardize edilmemiş regresyon katsayıları ve standart hata değerlerinin analizlere dahil edilmesi ile gerçekleştirilen Sobel testi sonucu ($z=3.499$, $p<.001$) öz yeterliliğin aracılık etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu teyit etmektedir. Bu bulgular doğrultusunda araştırmamızın H_3 hipotezi desteklenmiştir.

Bir sonraki aşamada iş akış deneyiminin EKY üzerindeki etkisi (H_4) ve emniyet kontrol odağı EKY ilişkisinde iş akış deneyiminin aracılık rolünün sorgulanması (H_5), amacıyla Model 2 oluşturulmuştur. Model 2 yol diyagramının teorik modeli ne ölçüde desteklediğinin belirlenmesi için incelenen uyum iyiliği değerleri, modelin kabul edilebilir düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

MODEL 2

<i>PARAMETRELER</i>	χ^2	p	χ^2/df	RMSEA	CFI	GFI	SRMR
DEĞERLER	2743.940	.000	3.396	.077	.863	.901	.0755

χ^2 = ki-kare istatistiği; p=istatistiki anlamlılık değeri; χ^2/df =ki-kare istatistiğinin serbestlik derecesine oranı; RMSEA=Kök ortalama kare yaklaşım hatası; CFI=Karşılaştırmalı uyum indeksi; GFI=İyilik uyum indeksi; SRMR=Standartlaştırılmış Ortalama Hataların Karekökü

Şekil 3. Model 2 için Oluşturulan Yol Diyagramı ve Uyum İyiliği Değerleri

Araştırma modeli için YEM sonuçları, değişkenler arasındaki yapısal ilişkiler için elde edilmiş regresyon katsayıları (B), standardize edilmiş regresyon katsayıları (β), kritik oran (C.R.), belirlilik katsayısı (R^2) ve anlamlılık değeri bulgularının değerlendirilmesiyle açıklanmış olup, Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. Model 2’ye Ait YEM Bulguları

YAPISAL İLİŞKİLER			B	β	C.R.	R^2	p
EKY	< ---	İş Akış Den.	.622	.632	5.365	.498	***
İşi Sevme	< ---	İş Akış Den.	.987	.566	5.365	.321	***
İşe Dalma	< ---	İş Akış Den.	2.016	.944	5.376	.890	***
İçsel Çal.Mot.	< ---	İş Akış Den.	1.000	.420	-	.176	***
EKY	< ---	İşi Sevme.	.204	.396	2.686		***
EKY	< ---	İşe Dalma	.280	.593	4.858	.462	***
EKY	< ---	İçsel Çal.Mot.	.075	.120	1232		.07
İş Akış Den.	< ---	Emniyet Kont. Odağı	.500	.855	2.482	.730	***
İşi Sevme	< ---	Emniyet Kont. Odağı	.650	.542	7.355	.294	***
İşe Dalma	< ---	Emniyet Kont. Odağı	1.432	.963	6.986	.928	***
İçsel Çal.Mot.	< ---	Emniyet Kont. Odağı	.717	.434	5.402	.188	***

*** p< .001

Tablo 4, iş akış deneyiminin EKY’yi anlamlı ve pozitif yönlü yordadığı (β =.632; p<.001), belirlilik katsayısının ise (R^2 =.498) olduğunu ortaya koymakta olup, iş akış deneyiminin,

EKY'deki değişimin %49'unu açıkladığı görülmektedir. Bu bulgular doğrultusunda araştırmanın H₄ hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 5. YEM Aracılık Analizi Bulguları (Model 2)

c	SONUÇ DEĞİŞKENLERİ			
	İş Akış Deneyimi		EKY Tutumları	
	B	SH	B	SH
Emniyet Kontrol Odağı (c yolu)			.422*	.226
R ²				.417
Emniyet Kontrol Odağı (a yolu)	.500*	.201		
R ²		.730		
Emniyet Kontrol Odağı (c' yolu)			.149*	.150
İş Akış Deneyimi (b yolu)			.622*	.274
R ²				.498
Dolaylı Etki			.311*	
Bootstrap Güven Aralığı	LB		.146	
	UB		1.693	

*p<.001

Model 2 ile oluşturulan yapısal model aracılık testi bulguları Tablo 5'te gösterilmektedir. Buna göre; emniyet kontrol odağının EKY üzerindeki toplam etkisinin anlamlı olduğu (B=.422; p<.001), emniyet kontrol odağıyla iş akış deneyimi arasındaki yol katsayısının anlamlı ve pozitif yönlü olduğu (B=.500; p<.001), emniyet kontrol odağı ile iş akış deneyiminin EKY üzerindeki birlikte etkisinin de anlamlı ve pozitif yönlü olduğu (c₁ yolu [B=.149; p<.001] ve b yolu [B=.622; p<.001]) görülmektedir. Yürütülen Sobel testi sonucu da (z=5.929, p<.001) iş akış deneyiminin aracılık etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu teyit etmektedir. Bu bulgular doğrultusunda araştırmanın H₅ hipotezi desteklenmiştir.

Son olarak, emniyet kontrol odağı ile EKY ilişkisinde öz yeterlilik ve iş akış deneyiminin seri çoklu aracılık etkileri sorgulanmıştır. Analiz AMOS üzerinde Gaskin (2016) tarafından geliştirilen “Seri Aracılık Analizi Eklentisi (Serial Mediation Estimand Plugin)” kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda değişkenler için ölçüm modelinde (DFA) uygulanan kovaryans matrisleri aynı şekilde alınmış ve modelin uyum iyiliği değerleri $\chi^2=849.360$; p=.000; $\chi^2/df=4.226$; RMSEA=.089; CFI=.906; GFI=.894; SRMR=.0855 olarak tespit edilmiştir. %90 güven aralığında ve 5000 bootstrap yapılarak uygulanmıştır. Elde edilen analiz bulguları, Öz yeterlilik ve İş Akış Deneyiminin, Emniyet Kontrol Odağı ile Ekip Kaynak Yönetimi ilişkisinde istatistiki olarak anlamlı bir seri aracılık etkisi

olduğunu ortaya koymaktadır ($B=.129$; $p<.001$). Elde edilen bu sonuca göre araştırmanın H_6 hipotezi desteklenmiştir. Seri çoklu aracılık analizine ilişkin bulgular Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6. Seri Çoklu Aracı Değişken Analizi Bulguları

				B	β	C.R.	p
Öz Yeterlilik	< ---	Emn Kont Od	A Yolu	.263	.481	2.157	***
İş Akış Den	< ---	Öz Yeterlilik	B Yolu	.808	.703	7.065	***
EKY	< ---	İş Akış Den	C Yolu	.562	.586	4.553	***
Seri Aracılık Etkisi:				B	LB	UB	p
				.129	.040	.298	***

*** $p<.001$ ** $p<.05$

Toplam Etki (Emn Kont Od. → EKY) = .15**

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yürütülen bu çalışmada, EKY ile kuramsal temelde ilişki içerisinde olabileceği değerlendirilen değişkenlerin EKY üzerindeki etkilerine ilişkin oluşturulan hipotezler Türkiye’de çalışan havayolu pilotları örnekleminde test edilmiştir. Araştırma değişkenlerine ait ölçüm araçlarından alınan puanlar incelendiğinde, örneklemin EKY tutumlarına ilişkin sorulara olumlu yönde ve ortalamanın üzerinde yanıt verdikleri görülmektedir. Bu sonuç, Türkiye’de faaliyet gösteren havayolu şirketlerinin EKY süreç ve eğitimlerinde genel olarak başarılı olduğunu ve pilotların EKY kapsamında kendilerinden beklenen tutum ve davranışları sergilediklerini ortaya koymaktadır. Pilotların emniyete ilişkin odaklarının içsel kontrol üzerinde yoğunlaştığının belirlenmiş olması ise, konuya ilişkin mevcut kuramsal yapıyı ve farklı ülke örneklemi üzerinde gerçekleştirilmiş geçmiş çalışmalarda elde edilmiş bulguları destekler niteliktedir (Hunter, 2002; Steward, 2008). Dışsal kontrol odağının ortalama düzeydeki varlığı, kontrol odağına ilişkin iki alt boyutun iç içe geçmiş durumda olduğu, kutuplaşmanın olmadığı ve bireylerin genellikle her iki boyutun özelliklerini de barındırdığı iddiasının (Hunter, 2002; Lam ve Mizerski, 2005) mevcut örneklem üzerinde doğrulandığını göstermektedir. Örneklemin oluşturulan havayolu pilotlarının öz yeterlilik algıları ve iş akış deneyimleme düzeylerinin ortalama üzerinde bulunmuş olması da pilotlardan beklenen teknik olmayan tutum ve davranışlar kapsamında olumlu sonuçlar olarak değerlendirilmektedir. Araştırmanın bağımlı değişkeni EKY ile ele alınan diğer değişkenler arasında anlamlı korelasyon ilişkileri bulunmuş olmakla birlikte, kontrol odağı boyutlarından iç kontrol odağıyla

EKY arasında anlamlı ve olumlu ilişki görülürken dış kontrol odağı ile EKY arasında anlamlı olmayan negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuç farklı ülkelerde yapılmış geçmiş çalışmaları destekler niteliktedir (Hunter, 2002; Joseph ve Ganesh, 2006; Vallee, 2006).

Yol analizleri sonucu ortaya konan yapısal ilişkiler, emniyet kontrol odağı, öz yeterlilik ve iş akış deneyiminin ayrı ayrı EKY'yi anlamlı ve pozitif yönde yordadığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda, pilot seçim ve işe alımlarında emniyet kontrol odağı, öz yeterlilik ve iş akış deneyimi ile ilgili değerlendirmelerin süreçlere eklenmesi, şirket içi EKY eğitim içeriklerine bu bağlamda eklemelerin yapılmasının EKY etkinliğini artırıcı tedbirler olabileceği değerlendirilmektedir. İş akış deneyiminin EKY üzerindeki etkileri kapsamında alt boyutlar açısından incelendiğinde ise işe dalma ve işi sevme boyutlarının EKY'yi anlamlı ve pozitif yönlü yordadığı ancak iş akış deneyiminin bir diğer alt boyutu olan içsel çalışma motivasyonunun ise EKY üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkisinin bulunamaması dikkat çekici bir sonuçtur. İş akış deneyiminin kuramsal temelini oluşturan ototelik deneyimin elde edilmesinde içsel çalışma motivasyonu en önemli unsurdur (Csikszentmihalyi, 1992, s. 86). İşin büyük bir içsel keyif ve memnuniyetle gerçekleştirilmesini niteleyen içsel çalışma motivasyonunun EKY üzerinde anlamlı bir etki göstermediğinin görülmesi, örneklemin içsel çalışma motivasyonunu olumsuz etkileyebilecek farklı faktörlerin olabileceğini düşündürmektedir. Bu kapsamda gelecekte yürütülecek çalışmalarda destekleyici sonuçların elde edilmesi halinde içsel çalışma motivasyonu boyutunun pilot bireysel teknik becerileri üzerindeki etkisinin de ele alınması gerekebileceği ve bu kapsamda yürütülecek karşılaştırmalı bir çalışmanın daha güvenilir sonuçlar ortaya koyabileceği değerlendirilmektedir.

Son aşamada havayolu pilotlarının emniyet kontrol odağı ile EKY tutumları ilişkisinde öz yeterlilik ve iş akış deneyimlerinin ayrı ayrı ve seri çoklu aracılık rolleri test edilmiş ve her üç koşulda da istatistiki olarak anlamlı ilişkiler bulgulanmıştır. Seri çoklu aracılık analizi için tercih edilen “Seri Aracılık Analizi Eklentisi (Serial Mediation Estimand Plugin)” (Gaskin, 2016) AMOS kullanılarak seri aracılık analizinin gerçekleştirilebilmesine olanak sağlayan yeni bir yöntemdir. Analizin AMOS kullanılarak yürütülmesi, diğer hipotez testleriyle birlikte istatistiksel yöntem bütünlüğünün sağlanması açısından önemlidir. Yurtdışında son yıllarda yaygın şekilde kullanılmaya başlandığı takip edilen yöntemin Türkiye’deki çalışmalarda örneğine rastlanılamamıştır. Yapısal eşitlik modellemeleri oluşturularak değişkenler arası ilişkilerin ya da aracılık analizlerinin yürütülmesinin dolaylı etkilerin de ortaya konulabilmesi ve daha doğru sonuçların elde edilmesi açısından araştırmacılar tarafından sıklıkla tercih edildiği bir gerçektir. Bu bağlamda, seri aracılık analizinin halihazırda oluşturulan yapısal modeller üzerinde sınanmış olmasının bu analizlerin uygulanacağı gelecek çalışmalar için araştırma ve analiz yöntemleri kapsamında farklı bir perspektif sunması açısından önemlidir.

Elde edilen bu sonuçlarla birlikte araştırmanın kısıtlarının da vurgulanması bütünsel bir değerlendirme açısından önemlidir. Örneklemin Türkiye’deki havayolu şirketleriyle sınırlı olması, Türk çalışma kültürü içerisindeki sonuçların görülmesi açısından önemli olmakla

birlikte EKY uygulamalarına global ölçekte katkı sağlanabilmesi için benzer çalışmaların dünya genelinde farklı ülkelerde uygulanması gerekmektedir. Araştırma, kesitsel tasarımı yürütülmüş olup toplanan veriler 2022 yılına aittir. Bu durumu çalışmanın bir diğer kısıtı olarak görmek mümkündür. Yeni uygulamalar, kurallar ve eğitim süreçlerinin pilotların tutum ve davranışlarında değişiklikler yaratabileceği gelecekte bu çalışmayı referans alacak araştırmacılar tarafından göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca, her ne kadar çalışma içerisinde etkileri minimize edilmiş olsa da ortak yöntem varyansı ve sosyal beğenirlik sınırlılıkları da sonuçların değerlendirilmesinde dikkate alınmalıdır.

Kontrol odağı ve öz yeterliliğin aynı kuramsal temel üzerinden türemiş iki kavram olması, iş akış deneyiminin ise pozitif psikoloji ve örgütsel davranış bağlamında diğer değişkenlerle olan ilişkilerinin geçmiş araştırmacılar tarafından tespit edilmesi temel alınarak oluşturulan araştırma hipotezlerinin Türkiye örnekleminde desteklenmiş olması, Türkiye’de yapılacak gelecek araştırmalar için önemli bir temel oluşturacak ve daha kapsamlı çalışmaların önünü açabilecektir. EKY havacılık sektöründe emniyetin artırılması hedefi çerçevesinde önemi tartışılmaz bir noktada olan bir yönetim sürecidir. Yeni araştırmalar EKY’nin sonuçlarına değil, bu araştırmada olduğu gibi EKY’nin nasıl daha etkin hale getirilebileceği üzerine odaklanmalıdır. Bu bağlamda EKY ile ilişkili olabilecek her unsur geniş perspektifte ele alınmalı, EKY üzerindeki etkileri sorgulanmalı ve elde edilecek bulgular ile EKY etkinliğini arttıracak tedbirler alınmalıdır. EKY’yi meydana getiren tüm alt boyutların havacılık özelinde detaylı şekilde tanımlanması, bu unsurların pilotlara ve diğer tüm havacılık çalışanlarına net şekilde aktarılması ve en etkin ölçüm yöntemlerinin seçilerek uygulanması gerekmektedir. EKY eğitimlerinin simülatörlerden yararlanılarak senaryo eğitimleri halinde uygulanması, bu eğitimlerin olabildiğince interaktif hale getirilerek pilotların tecrübelerinden de faydalanarak eğitim içeriklerinin sürekli olarak geliştirilmesi hedeflenmelidir. Uygulayıcılar EKY’nin gelişimine bu şekilde katkıda bulunurken araştırmacılara düşen görev ise EKY’nin alt unsurları, psikolojik ve örgütsel davranış değişkenleri arasındaki karmaşık ilişki ağını en sade ve anlaşılır hale getirmek, EKY’nin güvenilir şekilde ölçülebilmesi için en uygun yöntemleri geliştirmek ve bunları uygulayıcıların hizmetine sunmak olmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aktaş, H. (2011). *Sivil havacılık işletmelerinde beşeri faktörler perspektifinden uçuş ekibi kaynak yönetimi: sivil havacılık işletmeleri pilotlarının kişilik yapıları ile uçuş ekibi kaynak yönetimi tutumları arasındaki ilişki* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/>
- Aubé, C., Brunelle, É. & Rousseau, V. (2014). Flow experience and team performance: The role of team goal commitment and information exchange. *Motivation and Emotion*, 38(1), 120-130.
- Bakker, A. B. (2005). Flow among music teachers and their students: The crossover of peak experiences. *Journal of Vocational Behavior*, 66(1), 26-44.
- Bakker, A. B. (2008). The work-related flow inventory: Construction and initial validation of the WOLF. *Journal of Vocational Behavior*, 72(3), 400-414.
- Chen, C. F. & Chen, S. C. (2014). Measuring the effects of safety management system practices, morality leadership and self-efficacy on pilots' safety behaviors: Safety motivation as a mediator. *Safety Science*, 62, 376-385.
- Cooper, G. E., White, M. D. & Lauber, J. K. (1980). Resource Management on the flightdeck: Proceedings of a NASA/Industry Workshop. (NASA CP-2120). Moffett Field, CA. NASA-Ames Research Center.
- Csikszentmihalyi, M. (1992). *Flow: The classic work on how to achieve happiness*. New York: Harper & Row.
- Csikszentmihalyi, M. & LeFevre, J. (1989). Optimal experience in work and leisure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(5), 815-822.
- Demerouti, E., Bakker, A.B., Nachreiner, F. & Schaufeli, W.B. (2001). The job demands-resources model of burnout. *Journal of Applied Psychology*, 86, 499-512.
- Eisenberger, R., Jones, J. R., Stinglhamber, F., Shanock, L. & Randall, A. T. (2005). Flow experiences at work: For high need achievers alone? *Journal of Organizational Behavior*, 26(7), 755-775.
- Faul, F., Erdfelder, E., Buchner, A. & Lang, A.-G. (2009). Statistical power analyses using G*Power 3.1: Tests for correlation and regression analyses. *Behavior Research Methods*, 41, 1149-1160.
- Flin, R., O'Connor, P. & Crichton, M., (2008). *Safety at the sharp end: A guide to non-technical skills*. CRC Press.
- Gaskin, J. (2016). Serial Mediation Estimand, Gaskination's Statistics. Retrieved from: <http://statwiki.gaskination.com>
- Goeters, K. M., Maschke, P. & Eißfeldt, H. (2004). Ability requirements in core aviation professions: Job analysis of airline pilots and air traffic controllers. K. M. Goeters (Ed), *Aviation Psychology: Practice and Research*, 99-119
- Gregorich, S. E., Helmreich, R. L. & Wilhelm, J. A. (1990). The structure of cockpit management attitudes. *Journal of Applied Psychology*, 75(6), 682-690.
- Hunter, D. R. (2002). Development of an Aviation Safety Locus of Control Scale. *Aviation Space, and Environmental Medicine*, 73(12), 1184-1188.
- Hunter, D. R. & Stewart, J. E. (2012). Safety locus of control and accident involvement among army aviators. *The International Journal of Aviation Psychology*, 22, 144-163.
- Kim, E. & Rhee, M. (2017). How airlines learn from airline accidents: An empirical study of how attributed errors and performance feedback affect learning from failure. *Journal of Air Transportation Management*, 58, 135-143.

- König, C. J., Debus, M. E., Häusler, S., Lendenmann, N. & Kleinmann, M. (2010). Examining occupational self-efficacy, work locus of control and communication as moderators of the job insecurity-job performance relationship. *Economic and Industrial Democracy*, 31(2), 231–247.
- Lam, D. & Mizerski, D. (2005). The Effects of Locus of Control on word-of-mouth Communication. *Journal of Marketing Communications*, 11 (3), 215-228.
- Liu, Q., Wang, Y., Guo, X., Peng, F., Zhang, Y., Bai, Y. & Xiong, D. (2016). A structural equation model of job burnout and stress-related personality factors in aviators. *International Conference on Man-Machine-Environment System Engineering*, 105-111.
- McAvay, G. J., Seeman, T. E. & Rodin, J. (1996). A longitudinal study of change in domain-specific self-efficacy among older adults. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 51(5), 243-253.
- Parasuraman, R., Molloy, R., & Singh, I. L. (1993). Performance consequences of automation-induced complacency. *The International Journal of Aviation Psychology*, 3(1), 1-23.
- Prinzel, L. J. (2002). The relationship of self-efficacy and complacency in pilot-automation interaction. (L-18231), NASA Publications.
- Schwarzer, R. & Jerusalem, M. (1995). Generalized Self-Efficacy scale. J. Weinman, S. Wright, & M. Johnston (Ed.), *Measures in health psychology: A user's portfolio*. Causal and control beliefs (35-37). Windsor, England, NFER-NELSON.
- Serin, G. (2016). *Organizational safety climate, precondition for unsafe acts and unsafe acts of Turkish commercial airline pilots* (Master's Thesis, Middle East Technical University, Ankara). Retrieved from: <https://tez.yok.gov.tr/>
- SHGM (2022). 2021 Kurumsal Faaliyet Raporu. Ankara, Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Stewart, J. E. (2008). Locus of control and self-attribution as mediators of hazardous attitudes among aviators: A review and suggested applications. *International Journal of Applied Aviation Studies*, 8(2), 263-279.
- Şekerli, E. B. (2006). *Ekip kaynak yönetimi uygulamaları ve kültürel farklılıklar: Türk pilotlar üzerinde bir araştırma* (Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/>
- Yaşın, T. (2016). *Kişilik Özellikleri ve Psikolojik Sermayenin Psikolojik İyi Oluş, Akış Deneyimi, İş Tatmini ve Çalışan Performansına Etkileri* (Doktora Tezi, Başkent Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/>
- Yeşilay, A., Schwarzer, R. & Jerusalem, M. (1997). Genel öz yeterlik ölçeği. Retrieved from: <http://userpage.fu-berlin.de/~health/turk.htm>
- You, X., Ji, M. & Han, H. (2013). The effects of risk perception and flight experience on airline pilots' locus of control with regard to safety operation behaviors. *Accident Analysis and Prevention*, 57, 131-139.

Genç Nüfusta İşsizlik Kaygısı Üzerine Bir Saha Araştırması

Özgür Emre Koç¹, Gökben Bayramoğlu², Neslihan Koç³

ÖZET

Bu çalışma, Hitit Üniversitesinin farklı birimlerinde eğitim gören öğrencilerin, mezun olduktan bir yıl ve üç yıl sonra iş bulamamaları halinde yaşayacakları kaygı durumlarının tespit edilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Öğrencilerin, cinsiyet, gelir düzeyi, iş deneyimi ve iş bulma ümidi ile kaygı düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu araştırmanın örneklemini, üniversitenin farklı fakülte ve meslek yüksekokullarından 450 öğrenci oluşturmaktadır. Verilerin analizinde frekans analizi, faktör analizi, ki-kare analizi, farklılık analizi ve korelasyon analizi kullanılmıştır. Analiz sonucunda demografik faktörlerin kaygı düzeyini etkilediği ve işsiz kalınan sürenin artmasıyla kaygı düzeyleri arasında istatistiki olarak anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşsizlik, Üniversite Öğrencileri, İşsizlik Kaygısı.

A Field Research on Unemployment Anxiety in the Young Population

ABSTRACT

This study was conducted to determine the anxiety levels of students, studying in different units of Hitit University, may experience if they could not find a job one year and three years after graduation. It was tried to determine whether there was a relationship between students' gender, income level, work experience and hope of finding a job and their anxiety levels. The sample of this research consists of 450 students from different faculties and vocational schools of the university. Frequency analysis, factor analysis, chi-square analysis, difference analysis and correlation analysis were used to analyze the data. As a result of the analysis, it was determined that demographic factors affected the level of anxiety and that there was a statistically significant difference between anxiety levels as the duration of unemployment increased.

Keywords: Unemployment, University Students, Unemployment Anxiety.

¹ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İİBF Maliye, oemrekoc@hitit.edu.tr, ORCID:0000-0003-2788-8049

² Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İİBF İşletme, gokbenbayramoglu@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6880-6903

³ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İİBF Maliye, neslihanoc@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7722-6978

(Makale Gönderim Tarihi: 08.04.2024 / Yayına Kabul Tarihi:30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1466759](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1466759)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Ekonomik gelişmenin sonuçlarından biri, eğitim talebinin artmasıdır. Türkiye İstatistik Kurumu (2023) verilerine göre 2022 yılı itibarıyla Türkiye nüfusunun % 15,2'sini oluşturan genç nüfus içerisinde üniversite eğitimi alan gençlerin sayısı çoğalmaktadır. Diploma sahibi olmak, bazı işlere girebilmek için ön koşul olmakla birlikte her zaman yeterli olmamaktadır. Çeşitli yapısal faktörlerden kaynaklanan yüksek işsizlik oranlarıyla birleştiğinde daha karmaşık bir hal alan bu durum, üniversite mezunu gençlerin işe girebilmek için çok sayıda kişiyle rekabet etmek zorunda kalmasına neden olmaktadır. Ayrıca yüksek bilgi ve beceri gerektiren işlerin, daha çok sermaye yoğun sektörlerde olması ve bu sektörlerdeki emek talebinin kısıtlı olması da iş bulma sürecinde kıyasıya rekabeti tetikleyen diğer bir unsurdur. İşsizlik oranının yüksek olması, sadece iş bulma ihtimalini azaltmakla kalmamakta aynı zamanda çalışan kişiler için de her an işini kaybetme riskini doğurmaktadır. Özetle söylemek gerekirse iş bulma konusundaki yoğun rekabet ve belirsizlik, özellikle genç nüfusu etkilemektedir. Geleceğe yönelik bu belirsizlik, genç nüfus içinde kayda değer bir oranı oluşturan diplomalı işsizlerin kaygı düzeylerinin yükselmesine neden olmaktadır. Diğer bir deyişle meslek sahibi olabilmek için üniversite eğitimi almayı tercih eden bireyler, eğitim seviyeleri yükseldikçe iş bulamama baskısını daha fazla hissetmeye başlamaktadır. Genç işsizliği, kişinin kendisi kadar, ailesi ve dolayısıyla toplumun refahı ve huzuru açısından da önemli sonuçları olan bir olgudur. Bu çalışmanın temel amacı iş bulamama ihtimalinin ortaya çıkardığı işsizlik kaygısını tespit etmek ve farklı bölüm ve sınıftaki öğrencilerin yaşadıkları bu işsiz kalma kaygısı karşısındaki tutumlarını belirlemektir. Bu amacı gerçekleştirmek için belirlenen araştırma soruları şu şekilde sıralanabilmektedir:

- a. Eğitim görülen birime göre öğrencilerin işsizlik kaygısı seviyeleri farklı mıdır?
- b. Eğitim görülen sınıfa göre işsizlik kaygısı değişmekte midir?
- c. Cinsiyete göre işsizlik kaygısı değişmekte midir?
- d. Gelir düzeyine göre işsizlik kaygısı değişmekte midir?
- e. Akademik başarı ve deneyim gibi kendini tanımlama düzeylerine göre işsizlik kaygısı değişmekte midir?
- f. İşsiz kalınan süre arttıkça kaygı düzeyi ve tutumlar değişmekte midir?

Özellikle ulusal literatürde üniversite öğrencilerine yönelik işsizlik kaygısı ile ilgili olarak yapılmış çeşitli çalışmalar (Tümerdem, 2007; Aslan, 2015; Çolakoğlu vd., 2017; Turaç ve Donar, 2017; Demir ve Taşkıran, 2018; Eteci vd., 2019; Kutlu vd. 2019; Kaynak ve Öztuna, 2020; Korkmazer, 2020, Dursun ve Şen, 2022; Çetinceli ve Tüzün 2022) bulunmakla birlikte; bu çalışmada bir yıl ve üç yıl sonra hissedilebilecek kaygı düzeyleri ayrı ayrı incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın, zamansal bir karşılaştırma olanağı sağlaması açısından literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Çalışma temel olarak üç bölümde tasarlanmıştır. Bu amaçla çalışmanın ilk bölümünde işsizlik ve işsizlik kaygısına ilişkin

bilgi verilmiş, devamında öğrencilerin yaşadığı işsizlik kaygısına yönelik literatür taramasına yer verilmiştir. Son bölümde, yapılan anket sonuçları ve bulgular değerlendirilmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İşsizlik, belli bir dönemde çalışma istek ve arzusunda olmasına karşın iş arayıp, iş bulamayan kişi olarak tanımlanabilmektedir. Young (1985) işsizliği, cari dönem içinde çalışmayan, iş arayan fakat bulamayan bir bireyin içinde olduğu durum olarak açıklamıştır (Young, 1985:5). Ülkemizde resmi işsizlik oranları TÜİK verilerinden takip edilebilmektedir. TÜİK, işsizliği, belirli bir dönem içinde istihdam edilmemiş ve herhangi bir kâr karşılığı, ücretli ya da ücretsiz bir işte çalışmamış ya da böyle bir işle bağlantılı olmamış bireylerden son dört hafta içinde iş arama kanallarını kullanarak iş aramasına karşın iş bulamamış 15 yaş üstü kişilerin durumu olarak tanımlamaktadır.

İşsizlik, sanayileşme sonrası dönemde dünya ekonomisinin başlıca sorunlarından biri haline gelmiş ve özellikle 1980’li yıllardan itibaren önemini daha da artırmıştır. Bu dönemde işsizliğin bu kadar önemli bir konu haline gelmesinin ardında yatan temel faktör, işsizliğin sadece ekonomik bir sorun olmayıp aynı zamanda sosyo-psikolojik bir sorun olmasıdır. İşsizliğin yoğun olduğu ülkelerde sosyal uzlaşma ve toplumsal barışın sağlanmasında yaşanan güçlükler işsizliğin sadece makroekonomik bir değişken olmadığı en önemli göstergelerinden birisidir.

Günümüz emek piyasasında eğitim gördükleri alanlarda iş sahibi olan bireyler, hem kendilerinin hem de ailelerinin yaşamlarını idame ettirebilecek bir gelir elde etme imkânını yakalayabilmektedir. Ayrıca çalışılan işe bağlı olarak elde edilen toplum içindeki rol, statü ve saygınlık gibi sosyo-psikolojik unsurlar da bireylerin tatmin düzeylerinin artmasına neden olabilmektedir. Böylece iş hayatında aktif olan kişiler, sadece ekonomik anlamda değil aynı zamanda psikolojik rahatlatma da yaşayabilmektedir. Buna karşın işsizliğin ve buna bağlı olarak işsizlik kaygısının yüksek olduğu toplumlarda bireyler, işsizliğin getireceği ağır ekonomik ve sosyo-psikolojik sorunlarla mücadele etme durumunda kalmaktadır. Tablo 1’de 2022 yılında Türkiye’de işsizlikle ilgili temel göstergeler yer almaktadır.

Tablo 1. Temel İşgücü Göstergeleri +15 yaş

		15+ Nüfus (Bin)	İşgücü (Bin)	İstihdam (Bin)	İşsiz (Bin)
2022 (III. Çeyrek)	Erkek	32.064	23.051	21.125	1.926
	Kadın	32.729	11.611	10.035	1.575
	Toplam	64.793	34.661	31.160	3.501
		İşgücüne dâhil olmayanlar (Bin)	İşgücüne katılım oranı %	İstihdam oranı %	İşsizlik oranı %
	Erkek	9.014	71,9	65,9	8,4
	Kadın	21.118	35,5	30,7	13,6
	Toplam	30.132	53,5	48,1	10,1

Kaynak: TÜİK (2023a), İstihdam, İşsizlik ve Ücret

Ülkemizde aktif nüfus, 64,7 milyon kişidir. Cari ücret düzeyinde ve çalışma koşullarında çalışanlarla işsizlerin toplamını ifade eden işgücü sayısı 34,6 milyon kişidir. İşgücüne katılma oranı 53,5%'dir. Erkeklerde yaklaşık 10 milyon, kadınlarda yaklaşık 20 milyon kişi işgücüne dahil olmamaktadır. Çalışma yaşamına dahil olmak isteyen yani 34,6 milyonluk işgücü içinde 3,5 milyon işsiz bulunmaktadır. Aktif nüfus açısından düşünüldüğünde yani 15 yaşından büyük çalışabilir kişilerden 30 milyon kişi çeşitli nedenlerle çalışmayı tercih etmemekte; 3,5 milyon kişi de iş bulamamaktadır. Yükseköğretim mezunlarına ilişkin göstergeler ise Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Eğitim Durumuna Göre Temel İşgücü Göstergeleri +15 Yaş (Yükseköğretim)

		İşgücü (Bin)	İstihdam (Bin)	İşsiz (Bin)	İşgücüne katılım oranı %	İstihdam oranı %	İşsizlik oranı %
2022 (III. Çeyrek)	Erkek	5.578	5.115	463	85	78,0	8,3
	Kadın	4.120	3.414	706	67,4	55,8	17,1
	Toplam	9.698	8.529	1.169	76,5	67,3	12,1

Kaynak: TÜİK (2023a), İstihdam, İşsizlik ve Ücret

15 yaş üstü yükseköğretim mezunu kişiler açısından işgücü sayısı 9,6 milyon kişidir ve bu kişiler arasında 1,1 milyon kişi işsizdir. İki tablo açısından ortaya çıkan sonuçlardan biri, yükseköğretim mezunu kadınların işgücüne katılım ve istihdam oranlarının oldukça yükselmekte olduğudur. Diğer bir sonuç ise işsizlik oranlarının yükseköğretim mezunları açısından daha yüksek olmasıdır.

Yükseköğretim mezunu kadınların istihdam içindeki payları artsa da yükseköğretim mezunu erkeklerin işsizlik oranları yükseldiği için ortalama da yükselmektedir. Genç işsizliğin yüksek olduğu ülkemizde eğitilmiş genç işsizlik oranı, genel işsizlik oranının üzerindedir. Bu durum, üniversiteden mezun olduktan sonra iyi bir işe girmenin veya mesleğiyle ilgili bir işe girmenin hatta herhangi bir işe girmenin kesin olmadığını göstermektedir.

15-24 yaş grubu içerisinde bulunan bireylerden çalışma istek ve arzusuna sahip olmalarına karşın belirli bir dönem iş arayıp bulamayan kişiler genç işsiz olarak adlandırılmaktadır. Genç olarak kabul edilen söz konusu yaş grubuna ait bireylere yönelik işsizlik oranları hemen hemen her ülkede artış eğilimi gösterdiği bilinen bir gerçekliktir. Bu yaş grubundaki işsizlik oranının sürekli artış göstermesinin nedenleri arasında; tecrübe eksikliği, iş gücü piyasasında gençlere yönelik yeni istihdam alanlarının yaratılamaması, iş gücü piyasasında aranan niteliklerin gençlerin sahip olduğu yetenek ve kabiliyetlerin ile örtüşmemesi, gençler arasında hızla yayılan kaygı ve endişeler vb şeklinde sıralamak mümkündür. İşgücü piyasasına ilk defa giriş yapacak söz konusu yaş grubundaki bireyler, kendilerini mutlu edecek doğru iş tercihi yapıp yapmadıkları konusunda endişe ve kaygı duyarlar. Dolayısıyla bu kaygı ve endişeleri geleceğe dönük umut ve beklentilerini etkileyecektir. Böylece işsiz kalma ve arzu ettiği işi bulamama kaygısı gençleri “elverişsiz çalışma şartlarını” (düşük ücret, hijyenik olmayan çalışma ortamı, uzun çalışma saatleri, vb) kabul etmesine sebep olacak ve “baştan kabul etmeyi ve katlanmayı” düşündürecektir. Bu düşüncedeki gençlerin verimlilikleri düşecek ve kaygı düzeyleri artacaktır (Murat & Şahin, 2011: 97).

Kaygı, gelecekte karşılaşılabilecek risklerin bugünkü zamanda birey üzerindeki yarattığı güvensizlik ve tedirginlik duygusunun en önemli sonuçlarından birisidir (Erözkan, 2011:14). Gelecekte ortaya çıkma ihtimali olan içsel ya da dışsal riskler nedeniyle kaygı duyan bireyler, psikolojik açıdan kendini tehlikede hissedebilir ve kendini koruma davranışı gösterebilir (Aytaç, Dursun ve Yıldız Bağdoğan, 2020). İşsizlik, bünyesinde barındırdığı söz konusu riskler nedeniyle bireylerde kaygının oluşmasına neden olan etmenlerden birisidir. Bireylerin çalışma hayatlarına ilişkin olumsuz düşünceler taşımaya neden olan işgücü piyasasındaki belirsizlikler, bireylerin gelecek planlarını etkilemekte ve işsizlik kaygısına neden olmaktadır. İşsizlik kaygısı, sadece iş arama sürecinde olanlarda değil hali hazırda iş gücü piyasasına girmeye hazırlanan kişilerde de sıklıkla karşılaşılabilen bir durumdur.

İnsanın yaşam döngüsü içinde gençlik dönemi, sosyal ve ruhsal bakımdan en hassas olunan dönemdir ve böylesi bir dönemde işsizlik gibi ciddi bir sorunla karşılaşmaları bireylere psikolojik ve sosyal açıdan zarar vermektedir. İşsizlik kaygısının en yoğun görüldüğü grup lisans öğrencileri olarak kabul edilmektedir. Üniversitede eğitim dönemleri süresince öğrenciler, okudukları bölümler ve mezuniyet sonrası karşılaştıkları çalışma koşulları hakkında olumsuz düşüncelere kapılırlar. Gençlerin üniversiteden mezun olduktan sonra iş bulamaması ciddi bir kaygı ve endişe oluşturmaktadır. Mezun sayılarındaki artışla birlikte işsizlik oranlarında yaşanan artışlar işsizlik kaygısını da artırmaktadır. Üniversiteden mezun olduktan sonra iş bulmada zorluk yaşayan gençlerin karşılaştıkları en önemli sorunlardan birisi de aile baskısıdır. Böyle bir baskı ile karşılaşacağını düşünen gençler bölüm seçimi yaparken iş garantisi yüksek bölümleri tercih etmekte ancak bu durum da okudukları bölümden memnuniyetlerini düşürmektedir. Çünkü tercih nedeni bölümü sevmeleri değil ileride karşılaştıkları aile baskısıdır.

Gençlerin karşılaştıkları aile baskısı nedeniyle yaptıkları iş tercihleri sonucunda yükseköğretim mezunu gençlerden beklenen yaratıcılık ve üretkenlik seviyelerine ulaşamamaktadır. Böylece mutsuzluk ve umutsuzluğa kapılan gençler, ekonominin üretim kapasitesini artıracak yaratıcılığı gösterememekte ve ekonomik faydayı gerçekleştirememektedir. Her ne kadar gençlerde görülen işsizlik kaygısı psikolojik bir olgu gibi görünse de bu kaygıyı yarattığı makroekonomik etkilerin de göz ardı edilmemesi ve maliye politikaları kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

3. LİTERATÜR

Tümerdem (2007), Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Kimya Anabilim Dalı ve Fen-Edebiyat Fakültesi Kimya bölümü son sınıf öğrencilerini kapsayan çalışmada, söz konusu öğrencilerin, başarı düzeyleri, arkadaşlık ilişkileri, cinsiyetleri ve meslek tercihlerinin işsizlik kaygılarını etkilediği, ailelerinin tutumu ve ekonomik değişkenlerin öğrencilerin işsizlik kaygıları üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olmadığını tespit edilmiştir.

Aslan (2015), Ankara'da 751 üniversite son sınıf öğrencilerine yönelik olarak gerçekleştirdiği alan araştırmasında, çalışmaya katılan öğrencilerin cinsiyet, akademik başarı düzeyi, iş tecrübesinin olup olmaması, aldığı eğitime yönelik iş bulabilme şansının yüksek veya düşük algılanmasına göre farklı kaygı düzeylerinin olduğu ortaya konulmuştur.

Çolakoğlu vd. (2017), Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) son sınıf öğrencilerine yönelik yaptıkları çalışmada, öğrencilerin işsizlik kaygı düzeylerini farklılaştıran değişkenler -cinsiyet, bölüm, yaş, aile geliri, iş bulma ümidi- arasında anlamlı bir farklılık olmadığını tespit etmişlerdir.

Turaç ve Donar (2017) Ankara'da üniversite son sınıf öğrencilerini kapsayan anket çalışmalarında, kız öğrencilerin erkek öğrencilerden daha yüksek bir işsizlik kaygısına sahip olduklarını tespit etmişlerdir. Ayrıca not ortalaması yüksek olan öğrencilerin üzerlerinde hissettikleri başarılı olma baskısı nedeniyle kaygı düzeylerinin de arttığını ifade etmişlerdir.

Demir ve Taşkiran (2018), İİBF son sınıf öğrencilerinin "iş bulma ümitlerini" etkileyen etmenlerin neler olduğuna ilişkin çalışmalarında elde ettikleri bulgulara göre; öğrencilerin akademik başarı düzeyleri, iş deneyimleri, yetkinlik, ülkede verilen İİBF mezun sayıları gibi etmenlerin işsizlik kaygıları ve iş bulma ümitleri üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Etçi vd (2019), Muğla Üniversitesindeki meslek yüksekokullarındaki öğrencilerin işsizlik kaygısı, iş bulma ümidi sosyo-demografik yapı, iş önceliği ve iş deneyimi arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla gerçekleştirdikleri çalışmalarında, kız öğrencilerin erkek öğrencilere nazaran kaygı düzeylerinin yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Eğitim görülen

bölümü tercih etmedeki istek durumuna göre ise bölümü isteyerek seçen öğrencilerin diğer öğrencilere göre kaygı düzeylerinin daha düşük olduğunu ifade etmişlerdir. Araştırmacılar çalışmalarında, öğrenim görülen bölüm, ebeveynlerin çalışma durumu, iş bulmada etkin öncelik, iş bulma ümidi vb. değişkenler arasında anlamlı bir farklılığın olmadığını belirtmişlerdir.

Kutlu vd. (2019) Bandırma 17 Eylül Üniversitesi İİBF öğrencilerine yönelik gerçekleştirdikleri çalışmalarında, son sınıf öğrencilerinin işsizlik kaygılarının olduğunu ifade etmişlerdir. Çalışmada, cinsiyet ve tercih edilen bölüm değişkenlerinin kaygı üzerinde anlamlı bir farklılık yaratmadığını ancak not ortalaması değişkeninin kaygı üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Kaynak ve Öztuna (2020), Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Meslek Yüksekokulu'nda öğrenim gören potansiyel sağlık çalışanı pozisyonundaki öğrencilerin sahip olduğu işsizlik kaygıları üzerine yapılan çalışmada, bölümünü isteyerek tercih etmeyenlerin bölümü isteyerek tercih edenlere göre daha yüksek oranda bir kaygı taşıdığı görülmüştür. Bu kaygının nedeni olarak çalışmada, bölümü istemeyenlerin çevresel ve sosyal baskılardan daha çok etkilendiği ve bu etki derecesine bağlı olarak da yüksek kaygıya sahip oldukları tespit edilmiştir.

Korkmazer (2020) Muş Alparslan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencilerine yönelik yaptığı çalışmasında, öğrencilerin işsizlik kaygısına yönelik algılarının tanımlayıcı özelliklerine göre farklılık gösterdiği ve kaygı düzeylerinin yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. İşsizlik kaygısının, yaş, okuduğu bölüm, gelir durumu ve not ortalamasından etkilendiğini belirtmişlerdir. Yaptıkları çalışma sonucunda yazarlar, cinsiyet, medeni durum, anne-baba çalışma durumu gibi değişkenlerin işsizlik kaygısı üzerinde anlamlı etkisinin olmadığını ifade etmişlerdir.

Dursun ve Şen (2022), İİBF son sınıf öğrencilerinin işsizlik algısının ölçülmesi amacıyla yaptıkları çalışmalarında, bu öğrencilerin orta düzeyde işsizlik kaygısı yaşadıklarını tespit etmişlerdir. Yazarlar, yaşanan kaygının nedeni olarak da mezun olunan bölümü tercih etme isteği ve mezun olunan bölümden memnuniyet düzeylerinin etkili olduğunu belirtmişlerdir.

Çetinceli ve Tüzün (2022), Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü öğrencileri ile Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Isparta MYO'nda okumakta olan Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Programı öğrencilerinin işsizlik kaygısı üzerine yaptıkları çalışmada, öğrencilerin genel işsizlik kaygılarının yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Kız öğrencilerin erkek öğrencilere nazaran, daha öncesinde bir iş tecrübesi edinmiş öğrencilerin hiç iş deneyimi olmayan öğrencilere göre ve son sınıf öğrencilerinin diğer sınıf öğrencilerine kıyasla işsizlik kaygılarının yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

4. BULGULAR

Çalışmada, araştırma yöntemi olarak niceliksel yöntem tercih edilmiştir. Bu çalışmanın temel amacı, üniversite öğrencilerinin mezun olduktan sonra işsiz kalma kaygılarının düzeyini tespit etmektir. Bu amaçla öğrencilere bir yıl ve üç yıl sonrasında iş bulmamaları durumunda yaşayacakları kaygı düzeylerine ilişkin düşünceleri sorulmuş ve kaygı düzeylerinde gerçekleşen değişim tutum ölçeği ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anket, demografik bilgiler, mezuniyet sonrası 1 yıl içinde iş bulunamaması ya da 3 yıl sonrasında hala iş bulunamaması durumunda öğrencilerin yaşamaları muhtemel kaygılarını belirlemeye yönelik sorulardan oluşmuştur. İşsizlik kaygısının belirlenmesine yönelik sorular, Başak Kıcıır (2010)'ın çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Çalışmada yer alan anket görüşmelerinin yapılması için gerekli olan etik kurul onayı, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulundan 2023-249 sayılı karar uyarınca alınmıştır.

Araştırmanın evrenini, Hitit Üniversitesinde öğrenim gören lisans ve lisansüstü öğrencileri oluşturmaktadır. Sonuçların genelleştirilebilmesi için yeterli örneklem büyüklüğüne ulaşılmış; 450 öğrenciyle anket gerçekleştirilmiştir.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, demografik faktörler ve kaygı düzeylerinin tespiti açısından ayrı ayrı analiz edilmiştir. Bulgular; frekans analizleri, faktör analizi, ki-kare analizi, farklılık analizleri ve korelasyon analizi ile yorumlanmıştır.

4.1. Demografik Bulgular

Demografik bulgular Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. Demografik Faktörler

	Değişken	Frekans (n)	Yüzde (%)
Eğitim Birimi	İİBF	199	44,2
	İlahiyat Fakültesi	22	4,9
	Mühendislik Fakültesi	27	6
	Fen Edebiyat Fakültesi	51	11,3
	Spor Bilimleri Fakültesi	22	4,9
	Sağlık Bilimleri Fakültesi	32	7,1
	MYO	64	14,2
	Güzel Sanatlar Fakültesi	16	3,6
	Lisansüstü	17	3,8
	Toplam	450	100,0
Sınıf	Hazırlık	5	1,1
	1	74	16,4
	2	110	24,4
	3	96	21,3
	4	160	35,6
	5 ve üzeri	5	1,1
	Toplam	450	100,0
Cinsiyet	Kadın	218	48,4
	Erkek	232	51,6
	Toplam	450	100
Gelir Düzeyi	3000 ve aşağısı	124	27,6
	3000-5000 TL	161	35,8
	5000-10000 TL	128	28,4
	10000-20000 TL	28	6,2
	20000 TL ve üzeri	9	2,0
	Toplam	450	100

Tablo-3'den görüleceği öğrenciler birim, sınıf ve gelir düzeyi bakımından birbirine yakın bir dağılım göstermektedir. Öğrencilere okudukları bölümü isteyerek mi tercih ettikleri sorulmuştur. Yanıtlar Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 4. Bölümünüzü İsteyerek mi Tercih Ettiniz?

	Frekans	Yüzde
Evet	309	68,7
Hayır	141	31,3
Toplam	450	100

Öğrencilerin büyük çoğunluğunun (% 68,7) okudukları bölümü bilinçli ve isteyerek tercih ettikleri görülmektedir. Öğrencilerin bölümlerini tercih etmeden önce bölüme ilişkin iş olanaklarını ve kariyer imkânlarını araştırdıkları tahmin edilmektedir. Öğrencilerin akademik başarı düzeylerine ilişkin görüşleri ise Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Akademik Başarı Düzeyi

	Frekans	Yüzde
Çok iyi	40	8,9
İyi	184	40,9
Orta	198	44,0
Kötü	22	4,9
Çok kötü	6	1,3
Toplam	450	100

Öğrencilerin çok az bir bölümü kendilerini akademik olarak başarısız görmektedir. Kendini başarısız bulanların oranı sadece % 6,2 düzeyindedir. Öğrencilerin, okudukları bölümü isteyerek tercih edip etmemelerinin akademik başarıları üzerinde etkisi olup olmadığını tespit etmek üzere ki-kare testi yapılmış ve istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($\text{sig}=,000$). Tercih ettikleri bölümde okuduklarını belirten öğrencilerin % 48,2’si kendilerini akademik açıdan başarılı (iyi ve çok iyi) görürken; okudukları bölümü tercih etmediklerini ifade eden öğrenciler içerisinde kendisini akademik olarak başarılı bulanların oranı yaklaşık % 30’dur. Öğrencilerin aldıkları eğitimin, akademik açıdan yeterli bulup bulmadıklarına ilişkin görüşleri ise Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Aldığınız Eğitimin Yeterli Olduğunu Düşünüyor Musunuz?

	Frekans	Yüzde
Evet	112	24,9
Kısmen	208	46,2
Hayır	130	28,9
Toplam	450	100

Öğrencilerin yaklaşık % 25’i aldıkları eğitim yeterli olduğunu düşünürken kısmen yeterli olduğunu düşünenlerin oranı % 46,2 ve yetersiz bulanların oranı ise yaklaşık % 29’dur. Okudukları bölümü isteyerek tercih ettiklerini söyleyen öğrenci sayısı ve aldığı eğitimi

yeterli bulan öğrenci sayısının arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunup bulunmadığını tespit etmek için Ki-kare testi yapılmış ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (sig=,000). Bölümü isteyerek tercih ettiğini söyleyen öğrencilerin % 32'si aldığı eğitimi iş yaşamına iyi bir başlangıç yapmak için yeterli görürken % 24'i yeterli bulmamaktadır. Kararsızım diyenlerin oranı ise % 43'tür. Bölüme isteyerek gelmediğini belirten öğrencilerin sadece % 8'i aldığı eğitimi yeterli bulurken; % 38.2'si yetersiz bulmaktadır. Bu anlamda tercih döneminde yapılan detaylı incelemeler, öğrencinin bölüme ilişkin beklentilerinin daha gerçekçi olmasına katkı sağladığı ifade edilebilmektedir.

Öğrencilerin üniversite eğitimi dışında iş hayatında değerlendirebilecekleri üstünlüklere sahip olup olmadıkları sorulmuş ve alınan yanıtlar Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Üniversite Eğitiminiz Dışında Sahip Olduğunuz Avantajlarınız Neler?

	Frekans	Yüzde
Yabancı dil biliyorum	73	16,2
Yurtdışı deneyimim var	19	4,2
Staj yaptım	101	22,4
Mesleğimle ilgili kurslara katıldım	60	13,3
KPSS kurslarına katıldım	29	6,4
Hiçbiri	136	30,2
Diğer	32	7,1
Toplam	450	100,0

Tablo 7'de görüldüğü üzere öğrencilerin % 30.2'si, üniversite eğitimi dışında kendilerine iş piyasasında rekabet gücü sağlayacak herhangi bir üstünlüğe sahip olmadıklarını belirtmektedir. Yabancı dil bildiğini ifade eden öğrencilerin oranı ise sadece % 16,2'dir. Kurs ve seminerlere katılanların oranı ise yaklaşık % 20 düzeyindedir.

Öğrencilere, meslek tercihi yaparken öncelikle okuduğu bölümle ilgili alternatiflere mi yöneleceği sorulmuş ve alınan yanıtlar Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Meslek Tercihinizi Yaparken Öncelikli Olarak Okuduğunuz Bölümle İlgili İşleri mi Tercih Edersiniz?

	Frekans	Yüzde
Evet	317	70,4
Kararsızım	78	17,3
Hayır	55	12,2
Toplam	450	100

Öğrencilerin % 70,4'nün meslek tercihi yaparken öncelikle eğitimini aldıkları alanda tercih yapmayı düşündükleri tespit edilmiştir. Öğrencilerin okudukları bölümü isteyerek tercih edip etmedikleri ve meslek seçiminde eğitim aldıkları alanda devam edip etmek istemedikleri arasında da istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Yapılan ki-kare

testine göre (sig=,000) okuduğu bölümü isteyerek tercih ettiğini söyleyen öğrencilerin % 81'i aynı alanda meslek seçimi yapmak istediğini belirtirken sadece % 9'u farklı bir alanda iş bulmak istediklerini belirtmektedir. Bölümü isteyerek tercih etmediğini söyleyen öğrencilerin ise % 46'sı farklı bir alanda çalışmak istediklerini belirtmiştir. Bu açıdan bakıldığında, öğrencilerin üniversite tercihlerini yapma aşamasında sahip oldukları farkındalık düzeyleri ve bölüme ilişkin bilinçli tercihleri üniversite hayatları boyunca ve daha sonraki meslek kararlarını oldukça yüksek düzeyde etkilediği görülmektedir.

Öğrencilere daha önce herhangi bir iş deneyimi olup olmadıkları sorulmuş ve yanıtlar Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9. Geçmiş İş Deneyimi

	Frekans	Yüzde
Evet	278	61,8
Hayır	172	38,2
Toplam	450	100

Ankete katılan öğrencilerin yaklaşık %62'sinin daha önce bir iş deneyimine sahip olması oldukça önemli bir avantaj olarak değerlendirilebilmektedir. Bu bölümde son olarak öğrencilere mezun olduktan sonra 1 ila 3 yıl içerisinde iş bulamamaları takdirde nasıl bir hareket tarzı belirleyecekleri sorulmuş ve yanıtlar Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10. Mezun Olduktan Sonra 1-3 Yıl İçinde İş Bulamazsanız Aşağıdakilerden Hangisi Size Daha Uygun?

	Frekans	Yüzde
Askere gitmek	85	18,9
Yüksek lisans yapmak	69	15,3
Sınavlara hazırlanmak	118	26,2
Kendi işimi kurmak	101	22,4
Aile işletmesinde çalışmak	14	3,1
Hiçbiri	23	5,1
Diğer	40	8,9
Toplam	450	100,0

Tablo 10'da görüleceği üzere öğrencilerin özel sektörde iş bulma olasılıklarının azaldığını hissettiklerinde mesleki sınavlara hazırlanmaya (% 26,2) ya da kendi işlerini kurmaya yönelmektedir. Buradan hareketle iş bulma kaygısının azaltılmasında, mezuniyet sonrası kariyer yönlendirme çalışmalarının etkinliğinin artırılması gerektiği ifade edilebilmektedir. Kamu-özel sektör- girişimcilik alternatiflerine ilişkin daha detaylı bir yönlendirme öğrencilerin vakit kaybetmesine engel olmak açısından önemli bir etki yaratacağı düşünülmektedir. Sahip olunan nitelikleri geliştirme açısından lisansüstü eğitim almak da tercih edilen diğer bir seçenek olarak görülmektedir (% 15,3). Ancak eğitim düzeyinin yükselmesi aşırı kalifikasyon problemini de gündeme getirmekte ve kişinin iş bulma

ihtimalini düşürebilmektedir. Kalifiye eleman sayısı her geçen gün artarken, yarı vasıflı ve vasıfsız eleman sayısı hızla azalmaktadır. Bu durum işverenlerin ara eleman bulma konusunda sıkıntı yaşamalarına neden olmaktadır.

4.2. Ölçeklere İlişkin Bulgular

Ölçeklere ilişkin analizlere geçmeden önce çapraz kontrol amacıyla sorulmuş olan 6 ifade ters kodlanmıştır. Daha sonra çalışmanın güvenilirliğini test etmek için Cronbach alpha katsayısı hesaplanmış ve ,860 olarak bulunmuştur. Yapılan inceleme sonucunda ölçekten herhangi bir ifade çıkarılması halinde güvenilirlikte bir artış olmayacağı tespit edildiği için herhangi bir ifade çıkarılmamıştır. Daha sonra ölçeğe faktör analizi uygulanmasına karar verilmiştir. Ancak sorular, bir yıl sonrasında ve üç yıl sonrasında iş bulunamaması durumunda yaşanabilecek kaygı durumu ayrı ayrı sorulduğu için faktör analizi de birinci ve üçüncü yıl için ayrı ayrı oluşturulmuştur.

Birinci yılın sonunda iş bulunamaması halinde yaşanabilecek kaygı düzeyini ölçmek için sorulara ilişkin Kaiser-Meyer-Olkin Measure ,829 ve sig=,000 olarak hesaplanmış ve veri setinin faktör analizine uygun olduğu tespit edilmiştir. Yapılan faktör analizi sonucunda 2 faktörlü bir yapı elde edilmiştir. “İşsizliğin beni utandıracak bir durum olacağını sanmam” ifadesi faktör yükünün düşük olması nedeniyle analizden çıkarılmıştır. İki boyutlu ve 12 ifadeden oluşan bu yapı, toplam varyansların % 46,176’sını açıklamaktadır.

Tablo 11. Birinci Yılın Sonunda İş Bulunamaması Halinde Yaşanabilecek Kaygı Düzeyi

	Faktör	
	1	2
Yaşamımı sürdürmek için yeterli bir gelirim olamayacağından endişe ederim.	,664	
Aileme, arkadaşlarıma karşı itibarımı yitireceğimi düşünürüm.	,805	
Kendime olan güvenimin sarsılacağına inanırım.	,836	
Ne olursa olsun iş bulacağıma dair inancımı koruyacağıma inanırım.	,519	
İşsiz olduğumu başkalarına söylemenin zor geleceğini hissederim.	,724	
Gittikçe içime kapanmaya başlayacağımdan endişe ederim.	,767	
İş bulamayacağıma düşünerek iş aramaktan vazgeçerim.	,457	
İş bulamama sebebinin benden değil, ülke koşullarından kaynaklandığına inanırım.		,499
Kendi işimi kurmak gibi alternatif çözümler aramayı düşünürüm.		,561
Bu süreyi, işe başladığımda yapamayacağım pek çok aktivite ile ilgilenerek geçiririm.		,525
Bu süreyi, moralimi hiç bozmadan iş sınavlarına hazırlanarak / iş aramaya devam ederek		,558
Bu sürede, mesleğimle ilgisi olmasa da masraflarımı karşılayacak geçici işler yaparım.		,686

3 yıl sonunda iş bulunamaması durumunda yaşanabilecek kaygı düzeyini ölçmeye yönelik soruları için faktör analizi yapılması Kaiser-Meyer-Olkin Measure oranı ,851 ve sig=,000 olarak hesaplanmış ve veri setinin faktör analizine uygun olduğu tespit edilmiştir. “İş

bulamama sebebinin benden değil, ülke koşullarından kaynaklandığına inanırım” ve “bu sürede mesleğimle ilgili olmasa da masraflarımı karşılayacak geçici işler yaparım” ifadeleri faktör yüklerinin 0,40’dan aşağıda olması nedeniyle analizden çıkarılmıştır. Elde edilen iki boyutlu ve 11 ifadeli ölçek toplam varyansların % 52,478’sini açıklamaktadır. Tablo-12, ilgili faktör analizini göstermektedir.

Tablo 12. Üçüncü Yılın Sonunda İş Bulunamaması Halinde Yaşanabilecek Kaygı Düzeyi

	Faktör	
	1	2
Yaşamımı sürdürmek için yeterli bir gelirim olamayacağından endişe ederim.	,717	
Aileme, arkadaşlarıma karşı itibarımı yitireceğimi düşünürüm.	,853	
Kendime olan güvenimin sarsılacağına inanırım.	,864	
İşsiz olduğumu başkalarına söylemenin zor geleceğini hissederim.	,715	
Gittikçe içime kapanmaya başlayacağımdan endişe ederim.	,767	
İş bulamayacağımı düşünerek iş aramaktan vazgeçerim	,448	
Ne olursa olsun iş bulacağıma dair inancımı koruyacağıma inanırım.		,719
İşsizliğin beni utandıracak bir durum olacağını sanmam.		,650
Kendi işimi kurmak gibi alternatif çözümler aramayı düşünürüm		,614
Bu süreyi, işe başladığımda yapamayacağım pek çok aktivite ile ilgilenerek geçiririm		,653
Bu süreyi, moralimi hiç bozmadan iş sınavlarına hazırlanarak / iş aramaya devam ederek		,680

Daha sonra faktör analizi sonucunda yer alan ifadelerin ortalamaları alınarak demografik faktörler açısından farklılık analizleri gerçekleştirilmiştir. Buna göre eğitim birimi, sınıf, cinsiyet ve gelir düzeyi açısından birinci ve üçüncü yıl sonunda yaşanabilecek kaygı düzeyi açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığı analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 13’te verilmiştir.

Tablo 13. Farklılık Analizleri

Değişken	Birinci	Üçüncü	Test yorum
	yıl	yıl	
	Sigma	Sigma	
Eğitim birimi	,958	,571	Hem birinci yıl hem de üçüncü yıl sonu itibariyle yaşanması beklenen kaygı düzeyi bakımından gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.
Sınıf	,240	,230	Hem birinci yıl hem de üçüncü yıl sonu itibariyle yaşanması beklenen kaygı düzeyi bakımından gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.
Cinsiyet	,356	,012	Üçüncü yıl itibariyle istatistiki olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir
Gelir düzeyi	,001	,004	Hem birinci yıl hem de üçüncü yıl sonu itibariyle yaşanması beklenen kaygı düzeyi bakımından gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.
İsteyerek tercih etme	,000	,104	Birinci yıl itibariyle istatistiki olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir.
Akademik başarı düzeyi	,020	,080	Birinci yıl itibariyle istatistiki olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir.
Meslek tercihi	,000	,059	Birinci yıl itibariyle istatistiki olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir.
İş deneyimi	,015	,044	Hem birinci yıl hem de üçüncü yıl sonu itibariyle yaşanması beklenen kaygı düzeyi bakımından gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.
Eğitim dışında sahip olunan üstünlükler	,427	,353	Hem birinci yıl hem de üçüncü yıl sonu itibariyle yaşanması beklenen kaygı düzeyi bakımından gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.
İş bulamama halinde tercih edilecek alternatifler	,019	,001	Hem birinci yıl hem de üçüncü yıl sonu itibariyle yaşanması beklenen kaygı düzeyi bakımından gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Analiz sonuçlarına göre, önlisans, lisansüstü ve yüksek lisans öğrencileri arasında işsizlik kaygısı bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Bu bulgu, farklı eğitim seviyelerindeki öğrencilerin iş bulma konusunda benzer endişeler taşıdıklarını ortaya koymaktadır. Yüksek işsizlik oranları ve ekonomik koşulların mevcut zorlukları göz önünde bulundurulduğunda, gençler kişisel yeteneklerinin iş bulma konusunda yetersiz olduğunu düşünebilirler. Bu algı, yüksek eğitim seviyesine sahip bireylerin dahi iş bulmada kesin bir güvenceye sahip olamamalarına neden olabilir. Dolayısıyla, işsizlik kaygısını hafifletmeye yönelik politika ve stratejilerin geliştirilmesinde, eğitim seviyesinden bağımsız olarak, işsizlik kaygısını ekonomik durum, iş piyasasının doygunluğu ve mesleki alanların rekabet koşulları gibi çeşitli faktörler açısından ele alınması gerekmektedir. Bu yaklaşım, eğitim ve iş gücü politikalarının daha etkili bir şekilde şekillendirilmesine imkân sağlayacaktır.

Cinsiyet açısından yapılan analizde birinci yılsonu itibariyle yaşanabilecek kaygı düzeyi bakımından anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Ancak üçüncü yılsonu itibariyle yaşanabilecek kaygı düzeyi gruplar arasında anlamlı bir farklılık göstermektedir. İş bulamama süresi arttıkça kadınların kaygı düzeyi (ort=2,9700) erkeklere (ort=2,7915) oranla istatistiki olarak anlamlı bir şekilde daha fazla olmaktadır.

Gelir düzeyi bakımından yaşanabilecek kaygı düzeyi hem birinci yıl itibariyle hem de üçüncü yıl itibariyle istatistiki olarak anlamlı farklılık göstermektedir. Farklılık, 3000 ve altı gelir düzeyi ile 10.000-20.000 ve 20.000 üzeri gelir grupları arasındadır. Gelir düzeyi yükseldikçe işsizlik kaygısının azaldığı ifade edilebilmektedir.

Bölümü isteyerek tercih edip etmeme durumuna göre iş bulma konusunda yaşanabilecek kaygı düzeyi birinci yıl sonu itibariyle istatistiki olarak anlamlı farklılık gösterirken (sig=,000); üçüncü yıl itibariyle (sig=,104) istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Birinci yıl sonu itibariyle, tercih ettiği bölümde eğitim alan öğrencilerin kaygı düzeyi (ort=2,5189), istemedikleri bölümde okuduklarını ifade eden, istedikleri alanda eğitim gören öğrencilere oranla (ort=2,7589) daha düşük olması beklenmektedir. Buradan hareketle öğrencilerin, alanlarına uygun bir meslek edinebileceklerine dair beklentilerinin daha güçlü olacağı ancak üçüncü yıl itibariyle hala iş bulunamamış ise kaygı düzeyinin diğer öğrencilerle benzer düzeye ulaşacağı ifade edilebilmektedir.

Bölümü isteyerek tercih edip etmeme durumuna benzer şekilde öğrencinin kendisini akademik olarak başarılı bulup bulmamasına göre iş bulma konusunda yaşanabilecek kaygı düzeyi de birinci yıl sonu itibariyle istatistiki olarak anlamlı farklılık gösterirken (sig=,000); üçüncü yıl itibariyle (sig=,080) istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Farklılık kendilerini çok başarılı bulan öğrenciler ve akademik olarak kötü bulan öğrenciler arasındadır. Buradan hareketle kendilerini akademik açıdan başarılı bulan öğrencilerin, alanlarına uygun bir iş bulabileceklerine dair beklentilerinin daha yüksek olacağı ancak üçüncü yıl itibariyle hâlâ iş bulunamamış ise kaygı düzeyinin diğer öğrencilerle benzer düzeye ulaşacağı ifade edilebilmektedir.

Meslek tercihi yaparken öncelikli olarak okunan bölümle ilgili işleri tercih etme durumu ve kaygı düzeyi arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla yapılan Anova analizi sonucunda iş bulma konusunda yaşanabilecek kaygı düzeyi de birinci yılsonu itibariyle istatistiki olarak anlamlı farklılık gösterirken (sig=,000); üçüncü yıl itibariyle (sig=,059) istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Farklılık, öncelikle eğitim aldıkları alanla ilgili işlere yöneleceğini belirten öğrenciler; hem kararsız olan hem de hayır diyen öğrencilerden farklılaşmaktadır. Öncelikle eğitim alanına uygun işler arayacağını belirten öğrencilerin, alanlarına uygun bir iş bulabileceklerine dair beklentileri daha yüksek olduğu için kaygı düzeyi düşük olacağı ancak üçüncü yıl itibariyle hâlâ iş bulunamamış ise kaygı düzeyinin diğer öğrencilerle benzer düzeye ulaşacağı ifade edilebilmektedir.

Daha önce herhangi bir iş deneyimine sahip olup olmama bakımından yaşanabilecek kaygı düzeyi hem birinci yıl itibariyle (sig=,015) hem de üçüncü yıl itibariyle (sig=,044)

istatistiki olarak anlamlı farklılık göstermektedir. İş deneyimi olan öğrencilerin birinci yılsonu itibariyle yaşayacaklarını düşündükleri kaygı düzeyi (ort=2,5375), iş deneyimi olmayanlara (ort=2,6856) oranla daha düşük düzeyde olması beklenmektedir. Benzer şekilde üçüncü yıl itibariyle gene iş deneyimi olan öğrencilerin yaşayacaklarını düşündükleri kaygı düzeyi (ort=2,8218), iş deneyimi olmayanlara (ort=2,9688) oranla daha düşük düzeyde olması beklenmektedir. Her ne kadar birinci yıl sonu itibariyle yaşanması beklenen kaygı düzeyinde bir artış olmakla birlikte (2,5375 → 2,8212), iş deneyimi olmayan öğrencilere (2,6856 → 2,9688) kıyasla daha düşük düzeyde gerçekleşmesi beklenmektedir.

Eğitim dışında sahip olunan üstünlükler bakımından da birinci ve üçüncü yılsonu itibariyle yaşanması beklenen kaygı düzeyi açısından gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

Mezun olduktan sonra bir ila üç yıl içerisinde iş bulamayan öğrencilerin tercih edecekleri stratejiler bakımından yaşayabilecekleri kaygı düzeyi açısından farklılık olup olmadığını tespit etmek için yapılan analiz sonucunda hem birinci yıl hem de üçüncü yılsonu itibariyle istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Farklılık kendi işimi kurarım ve sınavlara hazırlanırım diyen öğrenciler arasındadır.

5.SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin mezun olduktan sonra iş bulamamaları durumunda yaşayacaklarını düşündükleri kaygı düzeyini tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Farklı birim ve sınıf düzeylerinde yer alan 450 öğrenciyle yapılan anket ile öğrencilere hem bir yıl hem de üç yıl sonrasında iş bulamamaları durumunda yaşayacakları kaygı düzeylerine ilişkin düşünceleri sorulmuş ve kaygı düzeylerinde yaşanabilecek değişim, frekans analizleri, faktör analizi, ki-kare analizi, farklılık analizleri ve korelasyon analizi ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Üniversite öğrencilerinin mezun olduktan sonra iş bulamama kaygılarını etkileyen sebeplerin bir kısmı gelir düzeyi, cinsiyet, eğitim gördükleri alan, sınıf ve bölümü isteyerek tercih edip etmedikleri gibi kişisel faktörlere dayanmaktadır. Eğitim birimi, sınıf ve eğitim dışında sahip olunan üstünlükler açısından katılımcılar arasında birinci ve üçüncü yıl bakımından istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Cinsiyet açısından üçüncü yıl itibariyle istatistiki olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Kadınların erkeklere oranda kaygı düzeyi artmaktadır. Gelir düzeyi bakımından anlamlı bir farklılık tespit edilmiş olup gelir düzeyi arttıkça işsizlik kaygısının azaldığı ileri sürülebilmektedir.

Bölümü isteyerek tercih edip etmeme durumu birinci yıl itibariyle anlamlı farklılık göstermektedir. Tercih ettiği bölümde okuyan öğrencilerin işsizlik kaygısı, istemedikleri bölümde okuduklarını belirten öğrencilere oranla daha düşüktür. Ancak üçüncü yıl itibariyle bu farklılık ortadan kalkmakta ve kaygı düzeyleri benzer bir düzeye ulaşmaktadır.

Daha önce herhangi bir iş deneyimine sahip olmak da işsizlik kaygısını etkileyen bir diğer unsurdur. İş deneyimi olan öğrencilerin işsizlik kaygısı, olmayan öğrencilere nispetle daha düşüktür. İş deneyimine sahip olmak, üç yıl sonunda iş bulamama durumunda dahi iş deneyimine sahip olmayan öğrencilerden daha düşük düzeyde kalmaktadır. Ayrıca iş bulamama durumunda kendi işini kurmayı ya da mesleki sınavlara hazırlanmayı tercih edeceğini belirten öğrencilerin de işsizlik kaygısı diğer öğrencilere kıyasla daha düşük düzeyde olmaktadır.

Elde edilen bu sonuçlar; Tümerdem (2007), Aslan (2015), Turaç ve Donar (2017), Demir ve Taşkıran (2018), Etçi vd. (2019), Kaynak ve Öztuna (2020), Korkmazer (2020), Dursun ve Şen (2022) ve Çetinceli ve Tüzün (2022) ile tutarlılık göstermektedir. Ancak cinsiyet değişkeni açısından literatürde farklı bulgulara da rastlanmaktadır. Çolakoğlu vd.(2017), Kutlu vd. (2019) ve Korkmazer'in (2020) yaptığı çalışmalarda cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bu farklılık, örneklemin yapısından kaynaklanabilir. Üçüncü yıl sonu itibariyle hâlâ iş bulamamış bir kadının, evlenmeye ya da evde oturmaya yönlendirilmesi muhtemel olduğundan iş arama süresinin uzaması kaygı düzeyinin artmasına neden olabilir. Böyle bir tedirginlik yaşamayan öğrencilerde cinsiyet açısından bir farklılık olmaması beklenebilir.

Bunlar dışında ülkede var olan işsizlik düzeyinin yüksekliği, iş deneyimlerinin olmaması ya da mesleki niteliklerde olduğu düşünülen yetersizlikler iş bulma kaygısını etkilemektedir. İş bulamama durumunda içine kapanmak, kendine güvenini yitirmek, bir süre sonra iş aramaktan vazgeçmek gibi olumsuz duygulara kapılmak gibi sonuçlar görülebilmektedir. İşsizliğin oransal olarak yüksek olması, iş bulma ihtimalini doğal olarak düşürmektedir. Ancak işsizliğin ülke ekonomisinden kaynaklanan diğer bir deyişle kişiyle doğrudan ilgili olmayan makro bir problem olduğu düşünüldüğünde yıllar içerisinde iş bulma umudunun korunması da olanaklıdır. Bu durumda kendi işini kurmayı denemek, iş sınavlarına hazırlanmak, mesleğiyle ilgili bir iş buluncaya kadar geçici işlerde çalışmak gibi alternatif yollardan biri tercih edilmektedir.

Emek piyasasındaki arz talep dengesizliğini yaratan sorunlardan biri talep eksikliğidir. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre özellikle okuduğu bölüme isteyerek gelen öğrencilerin öncelikli olarak mezun olduğu bölümle ilişkili meslek tercihinde bulunmak istedikleri görülmektedir. Bu açıdan mezun olunan alanlarda yeterince iş imkânının bulunması önem taşımaktadır. İşsizlik oranının yüksek olmasına karşın bazı sektörlerde yaşanan emek arzı eksikliğinin giderilmesi ise sunulan eğitimin güncel ihtiyaçlara ayak uydurulması yoluyla gerçekleştirilebilir. Bu doğrultuda sektör odaklı bir eğitim anlayışının benimsenmesi gerekmektedir. Emek piyasasındaki dengesizliklerin eğitim ve sektörel müdahaleler aracılığıyla düzenlenmesi, nitelikli çalışanların öncelikli sektörlerde istihdamına imkân verecek; öğrencilerin iş bulamama nedeniyle yaşayacakları kaygıyı azaltacaktır.

Öğrencilerin iş bulamama kaygısı duymalarındaki nedenlerden biri, öğrencilerin diploma dışında başvuracakları pozisyonlarda kendilerini öne çıkarabilecek özellikleri

taşımadıklarını düşünmeleri olabilir. Anketlere verilen yanıtlarda öğrenciler çoğunlukla üniversitede aldıkları eğitim dışında yabancı dil, staj ve kurslar gibi iş bulmalarını kolaylaştırabilecek ekstra niteliklere sahip olmadıklarını ifade etmektedirler. Yine mezun olduktan sonra iş bulamamaları halinde öğrencilerin çoğunlukla mesleki sınavlara hazırlanmayı ya da kendi işini kurmayı düşündükleri görülmektedir. Sonuçları birlikte değerlendirdiğimizde üniversite eğitimi sürerken iş bulmada avantaj sağlayacak çeşitli imkânların öğrencilere sunulmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Böylece mezuniyet sonrası elde edilmeye çalışılan vasıfların üniversite yaşamı sürecinde kazanılması ve iş bulma süresinin dolayısıyla da yaşanabilecek kaygı düzeyinin azaltılabilmesi mümkün olacaktır.

Türkiye’de işgücü piyasası göstergeleri açısından, kadınlar ile erkekler arasında kadınların aleyhine olacak şekilde büyük farklılıklar bulunmaktadır. Bu açıdan kaygı düzeyinin cinsiyet açısından farklılaşması beklenen bir durumdur. Türkiye genelinde kadınlar için düşük istihdam oranları geçerliken, yükseköğretim mezunu kadınların istihdam oranı görece yüksektir. Eğitim seviyesi yükseldikçe kadınların işgücüne katılım oranları ve dolayısıyla iş bulabilme ihtimalleri artmaktadır. Bu açıdan mezun olunan yılı takip eden zamanda iş bulamama düşüncesi kız öğrencilerde erkek öğrencilerle benzeşik düzeyde kaygıya neden olurken; iş bulamama süresinin artması, kaygı düzeylerinin de artması sonucunu doğurmaktadır. Okuduğu bölümü isteyerek tercih etmiş öğrenciler, öncelikle eğitim aldığı alana uygun işler arayacağını belirten öğrenciler ile kendisini akademik olarak başarılı bulan öğrenciler, ilk yıl için iş bulamama kaygısını taşımazlar da üçüncü yıl sonrasında hala iş bulamazlar ise diğer öğrencilere benzer kaygı düzeyine ulaşacaklarını belirtmektedirler. Çalışmamıza göre gelir seviyesi ile kaygı düzeyi arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Beklendiği gibi gelir düzeyi arttıkça iş bulamama kaygısı daha az hissedilmektedir. Aynı şekilde iş deneyimi olan öğrenciler, iş bulamama konusunda deneyimi olmayan öğrencilere kıyasla daha az kaygı duymaktadırlar.

Bu alanda daha sonra yapılacak çalışmalarda, mezun bilgi sistemleri aracılığıyla öğrencilerin iş bulma düzeyleri ve gelecek kaygılarını karşılaştırmalı olarak analiz edilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aslan, B. Y. (2015). Genç işsizliğe yönelik alan araştırması: üniversite öğrencileri arasında kaygı ve umutsuzluk. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, Temmuz 2015, Cilt 6, Sayı 2, Sayfa: 71-86.
- Aytaç, S., Dursun, S. ve Yıldız, Bağdoğan, S. (2020). *Psikolojiye giriş*, Dora Yayınevi: Bursa.
- Çetinceli, K., Tüzün, P. (2022). Üniversite öğrencilerinin işsizlik kaygısı, yaşam doyumu ve psikolojik iyi oluşları arasındaki ilişki. *Current Perspectives in Social Sciences*, 2022 26(1): 21-30 1 doi: 10.54614/JSSI.2022.95209426.
- Çolakoğlu, T., Polat, E.K. & Aydın, G.G. (2017). İktisadi ve idari bilimler fakültesi öğrencilerinin işsizlik kaygısı üzerine bir araştırma: Biga İİBF örneği. *International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences*, 1(1), 29-39. doi: 10.29329/ijiasos.2017.85.3.
- Demir, Ö., Taşkıran, G. (2018). İİBF mezun adaylarının iş bulma ümitlerini etkileyen faktörler üzerine nicel bir araştırma. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, Ocak 2018, Cilt 9, Sayı 1, Sayfa: 42-57.
- Dursun, S. ve Şen, M. (2022). İktisadi ve idari bilimler fakültesi öğrencilerinin işsizlik kaygısı: demografik faktörler ve psikolojik semptomlar açısından bir inceleme. *Sosyal Güvenlik Dergisi*. 12(2). 251-266.
- Erözkan, A. (2011). Üniversite öğrencilerinin sınav kaygısı ve başa çıkma davranışları. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 1(12), 13-38.
- Etcı, H., Çiçek, H., Kılıç, İ. (2019). Meslek yüksekokulu öğrencilerinin işsizlik kaygısı üzerine bir araştırma. *IV. International Entrepreneurship, Employment And Career Congress*, 308-322.
- Kıdır, B. (2010). *Üniversite son sınıf öğrencilerinde işsizlik kaygısı: psikolojik etmenler açısından bir inceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Korkmazer, F. (2020). Üniversite öğrencilerinin işsizlik kaygısı algılarının incelenmesi. *Business, Economics and Management Research Journal*, 3(2), 141-152.
- Kutlu Şahin, Ş., Çetinbakış, M., Kutlu, M. (2019). Üniversite son sınıf öğrencilerinde işsizlik kaygısı: Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri üzerine bir uygulama, *Ekev Akademi Dergisi*, 23(78) (Bahar), 511-522.
- Özçelik K. K., Öztuna, B. (2020). Üniversite öğrencilerinde işsizliğe yönelik işsizlik kaygısı ve umutsuzluk: Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencileri üzerine bir araştırma. *Journal of Yasar University*, 15/60, 953-970.
- TÜİK (2023). İstatistiklerle gençlik. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2022-49670#:~:text=T%C3%BCrkiye%20n%C3%BCfusunun%20%15%2C2%2C15%2C2'sini%20olu%C5%9Ftu rdu>.
- TÜİK (2023a). *İstihdam, işsizlik ve ücret*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108>
- Turaç, İ.S., Donar B. G. (2017). Sağlık yönetimi öğrencilerinin işsizlik kaygılarını ve yaşam doyumlarını etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 119-127.
- Tümerdem, R. (2007). Dicle Eğitim Fakültesi ve Fen-Edebiyat Fakültesi kimya son sınıf öğrencilerinin kaygılarını etkileyen etmenler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(20), 32-45.
- Young, W. D. (1985). *The effect of length of unemployment on self-esteem, locus of control, and anomy*. Yayınlanmamış doktora tezi. University of Tulsa, Oklahoma.

Unruly Female Characters in Augusta Webster's Selected Poetry

Dilek Bulut Sarıkaya^{1,2}

ABSTRACT

With her unflinching dedication to fight against patriarchal convictions in Victorian Britain, Augusta Webster (1837-1894) is featured as a groundbreaking activist poet who grapples steadfastly with the problems of gender discrimination and dualistic constructions of womanhood. At the center of Webster's feminist agenda are Victorian women's educational and suffrage rights, equal employment opportunities and economic freedom. Webster's reformist character is profoundly manifested in her choice of nonconformist, radical female characters as the spokesperson of her ideas, who are condemned and marginalized by the Victorian society. The main concentration of this study, hence, is to analyze these maverick female characters in "Medea in Athens", "A Castaway", and "Sister Annuciata" to unravel Webster's political, activist impetus to destabilize dichotomous conceptualizations of womanhood, either as the angel in the house or the fallen woman in Victorian society.

Keywords: *Augusta Webster, Fallen Women, Patriarchy*

Augusta Webster'in Şiirlerinde Asi Kadın Karakterler

ÖZET

Viktorya dönemi ataerkil düşünce sistemine karşı açtığı kararlı savaşıla, Augusta Webster (1837-1894), cinsiyet ayrımcılığı ve dualist kadın kavramı inşası gibi konularla uğraşan, aktivist bir kadın şair olarak öne çıkmaktadır. Kadınların eğitim ve oy hakları, eşit iş fırsatı ve ekonomik özgürlükleri gibi konular, Webster'in feminist ajandasının merkezinde yer almaktadır. Webster'in reformcu kişiliğini ortaya çıkaran en belirgin unsur, eserlerinde kendi fikirlerinin sözcüsü olarak, Viktorya toplumu tarafından kınanmış ve marjinalleştirilmiş, radikal kadın karakterlerini seçmiş olmasıdır. Bu nedenle, bu çalışmanın temel amacı, "Medea in Athens", "A Castaway", ve "Sister Annuciata" eserlerindeki başına buyruk kadın karakterleri inceleyerek, Webster'in kadınların ya mükemmel ya da düşmüş olarak ikili bir şekilde kavramsallaştırılmasının önüne geçmeye çalışan, politik, aktivist yönünü ortaya çıkarmaktır.

Anahtar kelimeler: *Augusta Webster, Düşmüş Kadın, Ataerkil*

¹ İletişim Yazarı: dileksarikaya27@gmail.com

² Doç.Dr., Kapadokya Üniversitesi, İnsani ve Beşeri Bilimler Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı, ORCID: 0000-0001-5514-6929.

1. INTRODUCTION

Albeit being “one of the most politically active and informed writers of her generation”, Augusta Webster has not gathered ample critical attention as much as her female contemporaries such as Elizabeth Barrett Browning, Christina Rossetti, and Bronte sisters till the end of the 20th century (Olverson, 2010, p. 27). Webster goes boisterously against the moral paradigms of the Victorian society which are premised upon a firm exercise of double standards precluding women from having an equal access to social, educational, financial, and legal rights. As Olverson notes, an access to “knowledge, was for much of the nineteenth century, more exclusive than inclusive” (2010, p. 3) Webster quite ambitiously and prolifically is committed to unveiling this ostentatious sanctimoniousness of Victorian set of values which deny women any space of freedom to exert their agency. As Leighton also affirms, Webster “was a lifelong campaigner for women's suffrage (though she failed to convert Christina Rossetti to her cause) as well as for women's education” (1989, p. 122). As a poet, translator, journalist, dramatist, and suffragist, Webster challenges the bigoted ideological constructions of Victorian society which has a strong tendency to leave women at the shadow of men and isolate them from the mainstream social and cultural life. Katherine Newey considers Webster's career as “breathless”, full of accomplishments including poetry and “a novel (*Lesley's Guardians* under the pseudonym "Cecil Home"), published translations of some of the major Greek tragedies in the literary canon, and wrote journalism and literary criticism for the *Examiner* and the *Athena*” (2011, p. 128).

Apart from adopting characters from classical stories in addressing to the Victorian audience, Webster also translates classical texts into English. The story of the Greek tragedy, Euripides' *Medea* is translated into English by Webster in 1868 (Gregory, 2011, p. 28). Bearing the limited availability of education offered to women in Victorian society in mind, Webster's self-taught accomplishment in Latin and Greek is highly-esteemed peculiarity which is rarely found among women of Victorian Britain. That is because, Victorian education system gives license solely for boys to get hold of “culture and power” that can be attained by the classical education which is underlined by Dorothy Mermin as a “magic key” to the intellectual world of Victorian society that “naturally wished to keep women out of the club” (1993, p. 51). In addition to the scarcity of schools for girls, the quality of education given in these schools is estimated to be largely low-scaled. Deborah Gorham notes that the “curriculum offered in most such schools was designed to provide a basic English education, with exposure to general knowledge in the areas of literature, history and geography”, and further adds that “[g]irls' schools did not normally teach the classical languages and or higher mathematics” (2013, p. 23).

Dramatic monologue which is quite a popular poetic form among the Victorian poets allows Webster to find an adequate space to contribute to the heating debates of the woman question in Victorian society and argue for her socio-political ideas with efficacy. Among them are “Jeanne D'Arch”, “Sister Annunciata”, “The Snow Waste”, “A Woman Sold”, and “Medea in Athens” in which dramatic monologues provide an opportunity for

the silenced women of Victorian age to get their voices heard. It may be for this reason that Webster's poetry usually follows an analytical trajectory of developing an argument over a problematic Victorian issue in dramatic forms, rather than exploring personal emotions or aesthetic thoughts through lyrical expressions. In Shanyyn Fiske's observation, "unlike [Matthew]Arnold and many of her male contemporaries, Webster was not interested in sequestering classical knowledge within elite domains and strongly believed that poetry, while maintaining its artistic integrity, could and must function as a social catalyst" (2011, p. 471). While analyzing the problematic nature of female sexuality and gender issue through her unusual poetic personas like the mother who kills her own children in "Medea in Athens", Webster gives voice to a prostitute in "A Castaway", and a nun who confesses her suppressed sensual desires in "Sister Annunciata", who are all radical female figures suffering from and rebelling against the impediments of their society's patriarchal impositions of docile gender roles on women. These poems expose Webster as an activist who utilizes poetry as a political instrument of assailing the patriarchal oppression of women. This study, therefore, delves into the selected poetry of Augusta Webster in order to examine the nonconformist female figures from different social classes who raise their contesting voices and disturb the strongly established ideological grounds of the stereotypical roles of womanhood and femininity. A deeper examination of Webster's female characters provides a critical insight into the Victorian concept of womanhood which oscillates between the two opposite images of moral perfectness and fallenness.

1.1. Revolting Women in "Medea in Athens", "A Castaway", and "Sister Annunciata"

The dualistic Victorian thinking encapsulates and polarizes women within two completely antithetical roles; that of being an epitome of virtue and a fallen woman. An ideal woman, the contours of which is drawn by the patriarchal norms of the Victorian society entails a figure of woman who is totally unrevolting and submissive to the male authority while the fallen woman, as Angela Leighton defines, is a "a type which ranges from the successful courtesan to the passionate adulteress, from the destitute streetwalker to the seduced innocent, from the unscrupulous procuress to the raped child" (1989, p. 111). Augusta Webster, however, is interested in refashioning the notorious image of the fallen woman by impelling her readers to look into the world from the vantage point of these revolutionary female figures. Along with this unrealistically idealized image of the untainted women whose morality and perfectness are conditioned on the degree of their submissiveness to the male authority, the Victorian age has also witnessed the emergence of the "new woman" who "worked, sought education and fought for legal and political rights" (Vicinus, 2013, p. ix). The new woman's struggle for recognition uniformly finds a powerful expression in Webster's prose and poetic works. In her collection of essays, titled *A Housewife's Opinions*, for instance, Webster draws attention to a process of transition and an unprecedented change of life in Victorian Britain. In an age of progress and transformation, there is also a necessity of a fundamental change in the androcentric

mindset of the society as well as the old fashioned, traditional education system which is contingently based upon teaching women “cooking, cleanliness, thrift, home rules for health, the management of children, needlework, how to choose and to store provisions, how to choose clothing, how to make it, and how to keep it lasting” (Webster, 1879, p. 281). The only thing that remains persistently unchanged in this progressively advancing world of the Victorian Britain, as Webster argues, is the status of women:

But there is nothing new in this: modern advance, especially in sanitary and hygienic doctrine, modern habits, and even modern retrogression, have somewhat changed in some of these points what our women must do from what their grandmothers did, but less than the practice of our doctors, our builders, our provision purveyors, our manufacturers, our diners out, has been changed from that of their predecessors. The theory and practice of household skills is no more a science left for the nineteenth century to discover and teach to women for the first time than are the theory and practice of any of the skills and trades influencing household skills which time has improved or deteriorated but has not made superfluous. (Webster, 1879, p. 281)

In an ironic tone, Webster finds nothing scientific in teaching women about domestic economy that is inherited by grandmothers and mothers and is prolonged to be imposed on women as their primary duties. Even the educational system depends on molding and grinding the minds of women to be content with their submissiveness to the patriarchal authority. As Dorothy Mermin writes, girls’ schools provided a little “elementary academic instruction” and “some ‘accomplishments’: music, drawing, dancing, and other activities designed to make them attractive to suitors and agreeable at home” (1993, p. 50). Similarly, the only “reason the use of the piano ought to be a principal part of a girl’s education”, Webster argues, “is that she may be qualified to make a husband’s home happy” (1879, p. 23). Similar to her prose works, Webster, in her poems, makes a strong case for the necessity of liberating women from the old-fashioned educational system and domestic obligations as well as unfettering them from the patriarchal encumbrances of the Victorian dualistic mentality. Webster’s greatest perturbation lies in women’s imperishable subordination to the male authority which is persevered in for centuries without slackening in this incessantly transmogrifying and evolving world of the nineteenth century.

Accordingly, Webster’s “Medea in Athens”, published in 1870 is an important dramatic poem in which Webster adopts the story of Greek tragic hero Medea with the aim of reconfiguring a pivotal figure of rebellious Victorian woman who daringly utters her discontent of conventional gender roles. “Medea in Athens” is categorized as a “remarkable example of the New Woman’s struggle against Victorian patriarchal paradigms” (Lazaro, 2022, p. 40-41). The poem’s speaker is Medea, a non-sacrificial mother who is self-autonomous and extremist and kills her brother and two children. Presenting the events from the perspective of Medea, Webster’s poem unveils the underlying reasons that lead Medea to murder her own children without adding any authorial judgement or condemnation. The poem begins with Medea in Athens, happily

married to King Aegeus, yet still, she is haunted by the tragic memories of her previous marriage with Jason, which ends disastrously with the death of her sons. Upon hearing the death of Jason, Medea contemplates on her past life and tells how her marriage with Jason catalyses her conversion from being an innocent and tender-hearted person to a brutal murderer. The poem records the process of how Medea is transformed from being “a grave and simple girl” full of love for everything into a vengeful wife who commits violent crimes against her own children (Webster, 2000, p. 175). She insists on her innate purity and lack of intentional misconduct or criminal behavior by saying that: “For all things glad and harmless seemed my kin, / And all seemed glad and harmless in the world” (Webster, 2000, p. 176). Based on these lines uttered by Medea, it is obvious that before marrying Jason, she has an overbearing love even for the most insignificant creatures in nature and has an optimistic outlook of life. There is a drastic change in Medea’s life when she meets Jason: “The curse of thee compelled me. Lo, I am /The wretch thou say'st; but wherefore? by whose work?” (Webster, 2000, p. 176). These lines reveal that Medea is still grappling with her past life to justify her actions and come to terms with the tormenting memories of her past:

Who, binding me with dreadful marriage oaths
In the midnight temple, led my treacherous flight
From home and father? Whose voice when I turned,
Desperate to save thee, on my own young brother,
My so loved brother, whose voice as I smote
Nerved me, cried "Brave Medea"? For whose ends
Did I decoy the credulous girls, poor fools,
To slay their father? When have I been base,
When cruel, save for thee, until — Man, man,
Wilt thou accuse my guilt? Whose is my guilt?
Mine or thine, Jason? Oh, soul of my crimes,
How shall I pardon thee for what I am? (Webster, 2000, p. 176)

Medea accuses Jason of being the chief triggering factor in her brutal murder of her brother and children. Leaving her family behind for the sake of Jason is defined by Medea as a “treacherous flight” and a worthless sacrifice made for Jason (2009, p. 176). What is particularly significant is that Medea is quite determinant in her righteousness by claiming that the guilt is not of hers but of Jason’s. Medea’s accusations are not only directed at Jason but also at the institution of marriage. At this point, rather than conveying the thoughts of the classical female character of Medea, Webster gives voice to the Victorian women’s imprisonment by the patriarchal society within the institution of marriage, the binding and enslaving rules of which are called as “the dreadful marriage oaths”, depriving women of their freedom (Webster, 2000, p. 176). Being “too much of a man and a man of his times to have presented a great woman as a monster *simpliciter*”, Euripides represents Medea from a male perspective as a horrible woman who destroys her

own children (Vasillopoulos, 2014, p. 42, emphasis in the original), while Webster focuses on the thoughts, feelings, and sufferings of Medea in her poem. So, instead of casting Medea off by probing into how cold-bloodedly she slaughters her children, Webster prefers to analyze the physical, social and cultural circumstances that prepare Medea's action. Medea's confinement to the dreadful marriage oaths reverberates in Victorian women's incarceration in marriage, bereaved of their legal and personal rights. Married women in Victorian period are subjected to the patriarchal double standards which give women's ownership rights legally into the hands of their husbands who are authorized to rule over women's bodies and possessions. Women were not lawfully allowed to own property or money while the divorce was extremely strenuous for women. Edith Hall sums up the entrapping conditions of marriage for women in Victorian period as follows:

On marriage a man assumed all legal rights over his wife's property. Worse, he owned any property she assumed thereafter, including earnings, rents, and income. This led to the iniquitous situation in which even abandoned wives were forced to hand over their money for the remainder of their lives. They were also debarred from remarriage since divorce was impossible. (1999, p. 55)

Webster's Medea, in a similar fashion, gives expression to the imprisoned women of Victorian era who are deprived of their rights, objectified, sold and bought as a property in marriage. As she plainly displays in the poem, Medea feels like "some slight purchased slave / Who pleased thee, and then tired thee, turn to thee!" (Webster, 2000, p. 177). This quotation explains how she is abused and later, disposed of by her own husband. Medea's marginalization from her society is a vivid reflection of Victorian society's isolating women who do not conform with the idealized descriptions of womanhood. In Webster's poem, the crime committed by Medea is repeatedly attributed to her husband as an insinuation of the idea that women, who seem to be the perpetrators of violence, emerge as the real victims of male offenders. Envisaging herself to be speaking to the ghost of Jason, Medea blames him for the murder of her sons: "Never could I forgive thee for my boys" (Webster 2009, 177). Webster, in this way, highlights women who are forced into violence by rigid social norms of the patriarchal society in which they live.

Contrary to the classical image of yielding woman who passively accepts her susceptibility, Medea appears as a modern, resistant woman who refuses to be victimized, and takes the revenge of her betrayal in a rather defying manner by killing her own sons with the purpose of leaving Jason with no heir, and emerges as a surviving woman out of a catastrophe. Once taking her revenge from Jason, Medea boasts of her new marriage to Aegesus with whom she declares to have found love and happiness in opposition to Victorian women for whom the divorce "was not possible in Britain except by a private Act of Parliament, an extremely unusual measure available only to the very rich and almost exclusively to men" (Hall, 1999, p. 52). Medea's consistent allusions to her happiness in her new marriage can be seen as Webster's own political projections on vigorous quarrels pertaining to women's divorce rights in the mid-Victorian period.

According to Olverson, despite the Divorce Act of 1857, divorce was difficult especially for women and they “needed to prove an additional offence beyond adultery, such as cruelty, bigamy or incest” while a man “could divorce his wife for adultery alone” (2010, p. 40). The poem ends with Medea’s self-consolation at sending Jason to his grave: “Thou hast died shamed and childless, none to keep / Thy name and memory fresh upon the earth” (Webster, 2000, p. 177). Interestingly, aside from presenting Medea as a rebellious woman who does not submit to the male domination, Webster also achieves to draw attention to Medea as a compassionate mother who mourns for the death of her sons. In the last part of the poem, Medea’s tortured mind and her guilty consciousness are vividly revealed: “What if I have ill dreams, / Seeing them loathe me, fly from me in dread,” (Webster, 2000, p. 177). These lines uncover Medea’s overwhelming trauma of the death of her sons for whom she still moans and cries. What lies beneath this tremendously strong and insubordinate female figure is a devastated, mourning mother who “turn[s] sick when the women pass / That lead their boys” (Webster, 2000, p. 177).

Similar to “Medea in Athens” in which Medea destabilizes the patriarchal conventions of her society by rejecting the submissive female role in marriage, “A Castaway” draws attention to the commodification of female sexuality through prostitution. Aligned closely with the image of fallen woman, prostitution holds an important place in the contemporary political and intellectual debates of the Victorian society, culminating in the ratification of a series of Parliamentary bills for the “Contagious Diseases Acts of 1864, 1866, and 1869”, forcing prostitutes to pass through medical examination in order to prevent sexually transmitted contagious diseases (Walkowitz, 1999, p. 1). The last quarter of the Victorian has witnessed great disputations about the problem of prostitution and women’s sexuality. The amplification of the public disgruntlement through the end of the 19th century brings an inevitable repeal of these laws which politicize women’s sexuality, take back women’s control over their own bodies, and in a biased manner, hold merely women accountable for the act of prostitution. As Brown meticulously analyses, the large-scale objections were escalated in late 1869 “as the activists petitioned, lectured, lobbied, campaigned, and generally publicized both the conditions created by the Acts and the efforts to extend them to other, non-military, areas” (1991, p. 79). Underscoring the gender inequality, caused by these acts, Sutphin suggests that these acts aim to look after soldiers’ health while punishing women by “compulsory examination” and “[i]f she refused examination, she could be imprisoned for one to three months (later, up to nine months), sometimes with hard labor” (2000, p. 516).

Webster’s “A Castaway” is written amidst these controversial discourses and public disturbances, revolving around the concepts of women’s sexuality and prostitution. The title of the poem refers to the peripheral position of Eulalie in the Victorian society where prostitution stands as the most obvious evidence showing the Victorian hypocrisy in promoting and financing prostitution while condemning and blemishing women with unscrupulousness who are forced to prostitution. At the very beginning of the poem,

Eulalie distorts the Victorian expectations of a prostitute who usually comes from working class and, by misfortune, is “[s]educ[ed], raped, betrayed, or simply fickle” and exposed to sexual harassment of malicious men (Leighton, 1989, p. 122). As a non-stereotypical image of Victorian prostitute, Eulalie is a good-mannered, moderately educated, middle-class girl who speaks French, reads modern history and goes to “to daily services” (Webster, 2000, pp. 192-193). Her modesty is underpinned especially with these words: “I’m not drunk in the streets, ply not for hire.../Of the humbler kind; yes, modesty’s my word_” (Webster, 2000, p. 194). Obfuscating the boundary between two dualistically constructed, stereotypical notion of woman as fallen or an angel in the house, Eulalie defines her identity as indistinguishably tantamount to a middle class lady who deserves an equal respect and recognition. Eulalie insistently says that: “For I am modest; yes, and honour me / As though your schoolgirl sister or your wife” (2000, p. 194). In her resolution to divulge the ignominiousness of strictly drawn ethical codes of the Victorian society riddled with hypocrisy, Eulalie defends prostitution as being less corrupt than other allegedly respectable occupations such as doctors and lawyers that are embraced by the majority of people unquestionably. She claims that she has seen more deplorable jobs which are seen admirable by the society. Lawyers, for instance, “with noble eloquence / And virtuous outbursts lie to hang a man” while preachers are “gloating on your future hell / For not believing what they doubt themselves” (Webster, 2000, p. 195). Along with doctors whose only concern is not to save lives but to be rich, journalists “juggle truths and falsehoods to and fro” and tradesmen “cheat the least like stealing that they can (2000, p. 195). All these ostensibly honest occupations, as Eulalie argues, are saturated with moral deficiencies that are concealed from the public eye. The distinction between the apparent propriety and the inherent reality of these jobs is genuinely explained by the persona:

Our ——— all of them, the virtuous worthy men
Who feed on the world's follies, vices, wants,
And do their businesses of lies and shams
Honestly, reputably, while the world
Claps hands and cries ‘good luck,’ which of their trades,
Their honourable trades, barefaced like mine,
All secrets brazened out, would shew more white? (Webster, 2000, p. 195)

In this quote, while revealing the delinquency of these superficially honored, reputable jobs, Eulalie also discloses the immorality of patriarchal predispositions which glorify men’s occupations while admonishing the one and only occupation that is ascribed to women. Other occupations like “dressmakers, milliners” as Eulalie argues, demand “skill” and “apprenticeship” which Eulalie lack both (Webster, 2000, pp. 201-202). Being a governess, on the other hand, is thought to be cheaply paid and “hard” by Eulalie (Webster, 2000, p.202). Developing a logical argument to vindicate her only choice of occupation as a prostitute, Eulalie criticizes the social and political circumstances that do

not provide enough opportunity for women to gain their economic independence. Blurring the sharp-edged distinction between women's prostitution and socially approved occupations of men, Eulalie casts a great shadow over Victorian society's moral standards which have a biased propensity to, on the one hand, protect men's concerns, and on the other hand, marginalize women who are forced to do prostitution out of obligation. Furthermore, the image of a decent woman as a wife is challenged by Eulalie who thinks that wives also take benefit of prostitutes in letting their husbands go to prostitutes for the sake of having an easier life on themselves. As Eulalie says, it is not a "mighty task / To pin an idiot to your[their] apron-string" if you really want (Webster, 2000, p. 196). With a "half envy at the heart", Eulalie argues, housewives have no right to accuse prostitutes: "How dare they hate us so? what have they done,/What borne, to prove them other than we are?" (2000, p. 196). Eulalie's questions reveal the dualistic constructs, peripheral concepts of women in an equalized status so that the morality of housewives does not make them much different or better than the dilapidation of prostitutes. When boundaries between roles, genders, and occupations are eradicated and "all secrets are brazened out", the readers are left with an enigmatic question of what is morally right and wrong in a society where values are artificially centered upon pursuing men's concerns while demeaning women's self-esteem (Webster, 2000, p. 195).

Eulalie constantly expresses her helplessness by saying that she has left with no choice except becoming a prostitute: "Choice! What choice / Of living well or ill? could I have that?" (Webster, 2000, p. 201). Essentially, these lines reveal the weakness of Eulalie in the face of the patriarchal hegemony which leaves hardly any room for women to exert their free-will. Drawing attention to the inefficacy of education system, Eulalie argues that education is not sufficient to liberate women since it turns out to be an ideological instrument of creating unquestioning, obedient, and submissive women whose ultimate responsibility is to serve men either as wives or prostitutes. Victorian patriarchal society and its double standards are complicit in bereaving women of education, and thus, construing them as unavailing objects. Eulalie points out her dehumanization process with these words: "I the thing / Of shame and rottenness, the animal / That feed men's lusts and prey on them, I," (Webster, 2000, p. 206). In her society, Eulalie as a prostitute is not considered as a human being but an object of desire whose only function is to please men. Eulalie's denunciation of the chauvinistic divisions in Victorian society is not narrowly limited with the division between morally perfect women and fallen women but extended to the whole society which is segregated between men and women as the two polarities. In this regard, women's chances to procure an access to education are deliberately intercepted by men. Eulalie comments on the uselessness of women's education as follows:

Well, well, the silly rules this silly world
Makes about women! This is one of them
Why must there be pretence of teaching them
What no one ever cares that they should know,

What, grown out of the schoolroom, they cast off
Like the schoolroom pinafore, no better fit
For any use of real grown-up life,
For any use to her who seeks or waits
The husband and the home, for any use,
For any shallowest pretence of use,
To her who has them? Do I not know this,
I, like my betters, that a woman's life,
Her natural life, her good life, her one life,
Is in her husband, God on earth to her. (Webster, 2000, p.205)

Eulalie's speech entails a profoundly serious, deprecatory annotation on the Victorian education system. She believes that the Victorian society shows a fake concern of being pervasively engrossed in women's education, but in fact, the main purpose of the education system is to block every possible avenue that can lead women to success by thriving in different career opportunities. Unmasking the malicious scheme of the dominant patriarchal ideology, Eulalie names the Victorian society and its biased gender attitude as the silly rules of this silly world which take no heed of women's education since the main goal is not to liberate women through disparate career opportunities but to enslave women within marriage by preventing them from becoming thinking, inquiring, and questioning citizens. Eulalie discloses the insubstantiality of the Victorian education system which ensures women's dependence on their husbands and is essentially organized for making women voiceless and powerless. The inutility of education provided for girls at schools is adroitly resembled by Eulalie into a "schoolroom pinafore" which is ineffective as real life garment and is discarded immediately after school (Webster, 2000, p. 205). Education, just like a pinafore, is disposed of as a trash in a patriarchal society which dictates women to worship their husbands as a "God on earth to her" (2000, p. 205). The sexist prejudices of the Victorian age are severely criticized by Webster who distills her views of Victorian women into her poetry in which infamous female characters are giving voice to groundbreaking feminist ideas about gender inequality and sexist discrimination that exist and reign powerfully in the collective consciousness of the Victorian society. Eulalie is just one of the peerless women who can discern the ideological undercurrents of Victorian education system and its dogmatically biased principles and values that are lucidly oriented towards the masculine frame of reference, the primary impetus of which is to emphatically repress women's mental and intellectual burgeoning through education.

Akin to this studious poetic exploration of the multifaceted components of the Victorian patriarchal ideology, giving shape to the common proclivities of the age towards the institutional structures of education and marriage through the eyes of a prostitute, "Sister Annunciata" focuses on religion as another powerful patriarchal institution, ensuring women's domestication and servitude, and thereby, hindering their liberation. Though not an outcast like Eulalie, Annunciata, comes to fore as a subversive woman who is

overwrought by the overarching religious dogmatism, playing a determining role in defining women's identity with a fundamental control not only over their bodies but also over their souls. Webster, in her poem, draws upon the Victorian concept of a religious female figure who should submit herself, both physically and spiritually, into God's authority by completely extirpating the worldly pleasures and bodily desires. The poem expresses a nun's fervid struggle to find a compromise between her humanly feelings and religious commitments. Webster provides a vivid exposure into sister Annunciata's tortured mind and guilt-ridden consciousness. Sister Annunciate feels guilty for feeling love for a human being instead of devoting herself totally to God. The poem begins by Annunciata's announcing her heavenly marriage in comparison to the earthly marriage: "My wedding day! A simple happy wife" (Webster, 2000, p. 53). She develops a coherent idea to defend her own logic and claims that while a married wife is allowed to leave her husband to spend some time with her God and share her love both with her husband and God, why is it considered to be a sin if Annunciata as a nun, recalls her love for a human being?: "(For if the Church bless love, is love a sin?)" (Webster, 2000, p. 53). She makes a critical assessment of religious dogmas which command an unswerving devoutness from humans whose hearts have an innate propensity to disperse around different objects. Similarly, Annunciata, apart from being a nun, is also a woman whose heart is naturally impregnated with love for a man in her youth. All throughout the poem, her ruminations fluctuate between her feeling of sinfulness and the self-complacency of her righteousness induced by her logical reasoning:

Am I sinning now

To think it? Nay, no doubt I went too far:

The bride of Christ is more than other women;

I must not dare to even such to me.

They have their happiness, I mine; but mine

Is it not of Heaven heavenly, theirs of earth,

And therefore tainted with earth's curse of sin? (Webster, 2000, p. 53).

These lines overtly reveal sister Annunciata's inner conflict between her rationality and piety. While the former consoles her by showing that nothing is wrong with her humane feelings of love, the latter contradicts her reasoning by revealing the immorality of her feelings. Annunciata's consciousness, by that means, is inflicted with pain which is an immensely torturing experience, leaving her in an unremitting turmoil of moral dilemma and a fear of divine punishment due to her tainted soul and contaminated thoughts. That emotion of being a tainted and culpable woman, as Webster strives to accentuate, is not an unfamiliar feeling to Victorian women who are always felt guilty of their actions by the patriarchal ideology which imposes rigid moral obligations on women. Victorian women are intimately acquainted with Annunciata's agonizing confrontation with her inner-conflicts, dissociative identity which situate her between moral duties and personal needs, body and soul, and, ambivalent social status that can easily and swiftly drag her from the top of the society as an idealized woman, to fall and be a ruined woman.

Annunciata, like all other Victorian women, lives in an instant fear of being castigated and penalized not only by God but also by her society, functioning forcefully as a control mechanism over women's behaviors. For this reason, Annunciata constantly reminds herself that she "must not dare" even to bring these precarious thoughts into her mind, not to mention the idea of taking a direct action (Webster, 2000, p. 53).

The poem also underpins the multifaceted structure of gender inequality prevailing in Victorian society which is not only discernible in the relationship between men and women but also between women and God. More precisely, religion in Victorian society works concurrently with patriarchal paradigms to imprison women within strictly drawn profile of an orthodox morality while enabling men to enjoy the freedom of social and public life. Religion, in this respect, becomes an instrumental tool of controlling women by steadily making them feel guilty and sinful. The intricate connectivity between the "domestication of women and religious experience in the nineteenth century" is also observed by Fletcher who elucidates religion as a patriarchal instrument of promoting the idea of women as "spiritual beings" who are "sanctified" and kept under domination (2003, pp. 296-297). Hence, Annunciata, instead of finding peace of heart, is tortured by religion which is quite competent in accusing and mortifying almost every act, thought, and feeling of women. As a result, sister Annunciata is displayed in a perpetual state of pain and suffering in the poem. She prays God by saying: "Lord, let it not be numbered with my sins!" (Webster, 2000, p. 53).

What is more devastating for Annunciata is her compulsory entrance into the convent by her uncle who rules her family by an "iron rod" and has a tyrannous power over them "beyond advising" so that Annunciata and her sisters' "destinies are mapped out by him" (Webster, 2000, p. 66). Annunciata's recitation of this event is replete with her resentment and anger at her uncle who, "[s]welling himself in the authority", leaves Annunciata with no other option to choose except "mute submission" (Webster, 2000, p. 66). Annunciata's unfortunate childhood memory about her entry into the cloister is exceptionally poignant, carrying a foremost significance for the poem's emphasis on the physical and psychological captivity of women. Annunciata's confinement within social, cultural, and religious traditions is more perspicuously perceived when she contrasts her persistent suffering in the lockup of Victorian patriarchy with an avidly singing bird that enjoys a happy and peaceful life of freedom in nature:

Little bird,
Flitting so daintily upon the sill,
Hast thou come to tell me with thy matin chirp
That all the day-world is astir? I know,
But I am fettered to my drowsy thoughts;
I cannot gladden to the sun like thee.
Chirp, chirp, how glad thou art.

...

Often the weary never-ending days
Burden us helpless with their dragging weight.
Thou art happier than thou knowest — all the more. (Webster, 2000, pp. 84-85)

Webster portrays *Annunciata* as a victim of the patriarchal system which assumes women physically, mentally, and emotionally weaker and inferior to men, and thus, it is necessary to control and restrain them within traditionally-ascribed roles. *Annunciata*, addressing to a little bird, expresses her aspiration to attain her emancipation and live freely like birds, unfettered by the dualistic, discriminatory set of rules, conventions, and religious dictums. In opposition to the ultimate freedom of the bird who is hindered by no force from exerting its agency and participating in the ongoing vitality and regeneration of life in nature, *Annunciata* feels the heavy burden of her society, rendering her unable to think, feel, move, and act. In delineating the significance of the woman issue in Victorian age, Nigel Bell writes that “the ‘Woman Question’ concerned the arguments for emancipating women from the public and domestic disabilities with which patriarchal systems had always burdened them, and their struggle to claim, eventually, all the civil and political rights enjoyed by men” (2013, p. 80). Likewise, Webster’s contrasting *Annunciata*’s patriarchal oppression in Victorian society with the uttermost freedom of animals in nature carries feminist overtones in proclaiming the exigency of liberating women from the patriarchal oppression. The juxtaposition of women’s misery with the joy of animals in nature deliberately alludes to the natural quality of human life that needs to be free of domination and subordination.

2. CONCLUSION

In opposition to the political, economical, industrial, and technological advances of the 19th century when progress, prosperity, and unfathomable change become trademark notions which reflect the common spirit of the age, the recuperative changes in women’s social, legal, and political status are observed to be insufficient. The patriarchal conceptualization of women is relatively undeterred by the uniformly arising discomfiture and social disturbance, instigated by the female writers of the age. Augusta Webster is among these insurgent female intellectuals who work for the empowerment of women in the Victorian society in defiance of the dominant patriarchal ideology’s subduing women both in public and domestic spheres. Developing an awareness of the patriarchal oppression of women whose lives are wasted by men, Webster, through her poetry, succeeds in raising consciousness about the woman question that is presented as an important social and political problem, awaiting urgent solutions. As Webster vigorously argues in her poetry, women are disqualified from active involvement in social life and confined in their houses or convents which are featured as institutional places where the hegemonic power of the patriarchy is most strongly felt, serving ideologically as rehabilitation centers whereby women are turned into the unquestioning, submissive subjects of men. In this respect, analyzing Webster’s poetry discloses her strong belief in the necessity of reforming the Victorian education system which prepares women merely

for marriage without providing them with academic skills that may help them flourish in diverse occupations other than in housewifery. The incompatibility between the school education given to women and their real life experiences are significantly laid bare in “A Castaway”. Additionally, the poet also demonstrates the power of religion over the gender dynamics of the Victorian age and underscores the interplay between the religion and the domestication of women through the character of Annunciata in “Sister Annunciata”. Webster’s radical poetical personas intrepidly speak their dissenting ideas with the supreme purpose of unsettling patriarchal preconceptions of Victorian society, reducing women into an objectified status by depriving them of their agency, and free-will as well as barricading their equal access to educational, financial, and legal rights. Medea, Eulalie, and Annunciata, therefore, appear as marginal poetical personas, isolated by their societies due to their radical, activist ideas that do not conform to the moral and ethical standards of their current epochs. Empowering them with a speech, rather than relegating them into a position of muted passivity, Webster distinguishes herself as one of the few Victorian writers who reflect the woman question from the perspective of the silenced and fallen women who habitually remain suppressed and unvoiced. The fundamental purpose of Webster in subverting the dichotomous understanding of femininity is revealed through these radical characters who palpably obfuscate the frontiers between the images of morally perfect and fallen women by means of surfacing the humanity beneath these misogynistic terms.

Declaration of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the research and publication ethics principles of Manisa Celal Bayar University, Social Sciences Institute Journal are followed.

Authors’ Contribution Rates to the Article

The entire article is written by Dilek Bulut Sarıkaya.

Declaration of Interest

The author has no conflict of interest to declare with any person or organization.

REFERENCES

- Bell, N. (2013). The ‘Woman Question’, the ‘New Woman’, and Some Late Victorian Fiction.” *English Academy Review*, 30 (2), 79-97.
- Brown, S. (1991). Economical Representations: Dante Gabriel Rossetti’s ‘Jenny,’ Augusta Webster’s ‘A Castaway,’ and The Campaign Against the Contagious Diseases Act. *Victorian Review*, 17 (1), 78-95.
- Fiske, S. (2011). Augusta Webster and The Social History of Myth. *Women’s Studies*, 40 (4), 469-490.
- Fletcher, R. P. (2003). ‘Convent Thoughts’: Augusta Webster and the Body Politics of the Victorian Cloister. *Victorian Literature and Culture*, 2003, 31.(1): 295-313.
- Gorham, D. (2013/1982). *The Victorian Girl and The Feminine Ideal*. London: Routledge.

- Gregory, M. V. (2011). Augusta Webster Writing Motherhood in the Dramatic Monologue and the Sonnet Sequence. *Victorian Poetry*, 49 (1), 27-51.
- Hall, E. (1999). Medea and British Legislation before the First World War. *Greece & Rome* 46 (1), 42-77.
- Lazaro, M. V. (2022). Fragmenting the Myth: Augusta Webster's "Medea in Athens" and the Victorian Female Struggle. *Es Review: Spanish Journal of English Studies*, 43, 39-62.
- Leighton, A. (1989). 'Because men made the laws': The Fallen Woman and the Woman Poet. *Victorian Poetry*, 27. (2), 109-127.
- Mermin, D. (1993). *Godiva's Ride: Women of Letters in England, 1830-1888*. Bloomington: Indiana University Press.
- Newey, K. (2011). The "British Matron" and the Poetic Drama: The Case of Augusta Webster. *George Eliot - George Henry Lewes Studies*, 60/61, 126-141.
- Olverson, T. D. (2010). *Women Writers and the Dark Side of Late-Victorian Hellenism*. New York: Palgrave, Macmillan.
- Sutphin, C. (2000). Human Tigresses, Fractious Angels, and Nursery Saints: Augusta Webster's "A Castaway" and Victorian Discourses on Prostitution and Women's Sexuality. *Victorian Poetry*, 38 (4), 511-532.
- Walkowitz, J. R. (1999/1980). *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Webster, A. (1879). *A Housewife's Opinions*. London: Macmillan and Co.
- Webster, A. (2000). *Augusta Webster: Portraits and Other Poems*. Christine Sutphin (Ed.). Canada: Broadview Press.
- Vasilopoulos, C. (2014). Through A Glass Darkly: Medea as a Reluctant Goddess. *Jung Journal*, 8(1), 41-56.
- Vicinus, M. (2013/1972). Introduction: The Perfect Victorian Lady. In M. Vicinus (Ed.), *Suffer and Be Still: Women in Victorian Age* (pp. vii-xv). Oxon: Routledge.

Fonosemantik: Rus Dilbiliminde Ekoller ve Yaklaşımlar

Keziban Topbaşoğlu^{1,2}

ÖZET

“Fonosemantik” bir sözcüğün ses (akustik) özellikleri ile anlamsal içeriği arasındaki ilişkiyi tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Terim Yunanca “phōnē” (ses) ve “sēmantikós” (anlam ifade eden, anlamlı) sözcüklerinden gelir; dolayısıyla fonosemantik, bir dilin seslerini ve bunların sözcük anlamları üzerindeki etkisini analiz etmek için kullanılır. Dilbilim temelinde düşünüldüğünde, genç bir bilim olarak var olma serüvenini sürdüren fonosemantik üzerine yapılan alan araştırmaları, belirli sesler ile anlamlar arasındaki benzerlikleri keşfetmeye, bu noktada açığa çıkan dilsel varlıkları tanımlamaya çalışır; böylece bir sözcüğün ses ve anlamlarının, biçim ve anlambilim düzeyinde ilişkilendirilebileceği fikrini açığa çıkarmaya yarar. Bu çalışma, kökleri Antik Yunan’a kadar uzanan fonosemantik oluşum, gelişim süreçlerini; diğer bilim dallarıyla etkileşim potansiyelini ele alırken, söz konusu fonosemantik düşüncenin Rus dilbilimdeki yansımalarını, Rus fonosemantik ekollerini, Rus dilbilimci ve araştırmacıların bu alana adanan çalışmalarındaki yaklaşımları tanıtmaya amaçındadır.

Anahtar Kelimeler: Fonosemantik, Rus Dilbilimi, Ses Sembolizmi, Fonosemantik Yaklaşımlar, Fonosemantik Ekoller.

Phonosemantics: Schools and Approaches in Russian Linguistics

ABSTRACT

“Phonosemantics” is a term used to describe the relationship between the sound (acoustic) properties of a word and its semantic content. The term comes from the Greek words “phōnē” (sound) and “sēmantikós” (meaningful); thus phonosemantics is used to analyse the sounds of a language and their influence on word meanings. Considered on the basis of linguistics, field research on phonosemantics, which continues to exist as a young science, seeks to discover the similarities between certain sounds and meanings and to identify the linguistic entities that emerge at this point, thus revealing the idea that the sounds and meanings of a word can be related at the level of form and semantics. This study aims to introduce the reflections of phonosemantics in Russian linguistics, the Russian phonosemantic schools, and the approaches of Russian linguists and researchers in their works devoted to this field, while discussing the formation and development processes of phonosemantics, whose roots date back to Ancient Greece, and its potential for interaction with other branches of science.

¹ kezibantopbasoglu@outlook.com

² Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi/Kars, ORCID: 0000-0002-5943-1230.

(Makale Gönderim Tarihi: 12.04.2024 / Yayın Tarihi:30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1467684](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1467684)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Keywords: Phonosemantics, Russian linguistics, Sound symbolism, Phonosemantic approaches, Phonosemantic schools.

1. GİRİŞ

Fonosemantik, karmaşık bir sistem olarak bilinen dil üzerine yoğunlaşır; klasik dilbilim çalışmalarından sıyrılan yeni yön ve yaklaşımlardan, genç ve yüzü geleceğe dönük disiplinlerden biridir. Evveliyatı bizi, çok sayıda disiplinin temellerinin atıldığı Antik Yunan'a götürür. Antik Yunan felsefesinde sesler ile anlamlar arasında bir bağlantının var olduğuna dair fikir ortaya atılmıştır. Bu fikir fonosemantikğin çıkış noktasıdır denilebilir. Fonosemantik yaklaşımlardaki hareket noktalarından biri, bir dilin seslerinin, bir sözcüğün algılanması ve yorumlanmasını etkileyen belirli anlam veya çağrışımlara sahip olabileceği düşüncesidir. Örneğin bazı sesler belirli kavram veya duygularla ilişkilendirilebilir, bu durum sözcüğün anlamına yansiyabilir ve kendini, belirli anlam veya çağrışımları iletmek için sesleri kullanan *ses sembolizmi* biçiminde gösterebilir. Bir sözcükbirimin üç tür sessel-sembolik ifadesi vardır: Figüratif (sözcüğün fonetik ifadesi, nesne temsilinin görselleştirilmesiyle bağlantılıdır); duygusal-değerlendirici (fonosemantik, sözcük algısının duygusal-değerlendirici vektörünü (yöne) belirler); ifade edici veya yoğun ifadesellik içeren (güçlü özgün telaffuz, ideofon³ sesinin egzotizmi/ yabancıllığı) (Vaulina, 2015, s.17).⁴

Fonosemantik konulara adanmış ilk bilimsel çalışma, Platon'un, bir filozof olarak bizzat ilk isimlerin doğruluğunu tartıştığı ve ilahi kökenleri reddettiği diyalogu *Kratylus* (Cratylus) olarak bilinir. Burada bir yazar olarak izlediği ana fikir, asıl ismin temelinde yatan taklit ilkesidir. Doğal kinetik taklidi (beden taklidi) sözel taklide (ses, dil ve ağız) aktarır (Mihalyov, 2012). Sözcüklerle nesnelere adlandırmada Platon nesnel bir yaklaşımla ilerlemiştir; burada anlam nesnelidir ve onu adlandıran insandan da bağımsız hareket etmektedir. Yani Platon, bir nesneyi sözle işaretlemeye, sözcüklerle adlandırmaya ya da onlara çağrıştırmaya bulunmada tüm bunların önceden belirlenmiş bir sistemle işletildiğini savunmaktadır (Topbaşoğlu, 2023, s. 99). Bir sözcüğün sesi ile anlamı arasındaki keyfi olmayan ilişkiyi ifade eden ses sembolizmi noktasında Akçatay ve Erol (2023), Platon'un diyalogunda geçen önemli bir örneğe dikkat çeker (Platon, 2015, s. 86-87): "Yunanca /p/ sesinin (=t/) hareketi ifade eden birçok kelimedede kullanıldığını, /a/ sesinin (=a/) 'büyük' anlamına geldiğini ve /o/ sesinin 'yuvarlak' anlamına geldiğini iddia eden Sokrates'e kadar uzanır. Birçok ülkede burun sözcüğünün anlamını vurgulayacak biçimde, içinde /n/ geçen

³ İdeofonlar, bir dildeki sinestetik nitelikleri veya doğal sesleri taklit etmeleri nedeniyle duygusal bir tepki ortaya çıkaran sözcüklerdir. Bir sözcüğün çevrede bulunan fiziksel bir sesi taklit etmeye çalıştığı (bir domuzun oink oink'i veya bir saatin tik tak'ı gibi) İngilizcedeki *onomatopoeia* buna örnektir. Bununla birlikte, ideofonlar sesin yanı sıra her türlü başka duyuşsal tepkiyi de çağrıştıracaktır: Hareket, renkler, şekiller, mekân ve- bazı dillerde- zihinsel durumlar, duygular veya fiziksel koşullar. Örneğin, Japoncada zoku zoku sadece soğuktan dolayı titreme hissini değil, aynı zamanda korku, neşe, heyecan veya tiksintiden dolayı endişe içinde olmayı da ifade eder ([https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781118786093.iela0165#:~:text=Ideophones%20are%20words%20in%20a_tick%20tock\)%2C%20are%20examples](https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781118786093.iela0165#:~:text=Ideophones%20are%20words%20in%20a_tick%20tock)%2C%20are%20examples). Erişim: 20.03.2024).

⁴ Bu çalışmada aksi belirtilmedikçe Rusçadan yapılan alıntılar Türkçeye yazar tarafından tercüme edilmiştir.

ve burundan çıkarılan bir sesi var. Örneğin Japonca *hana* ya da İngilizce *nose* gibi” (Akçataş ve Erol, 2023, s.306-308). Bu durumu benzer şekilde Rusça burun anlamına gelen *нос* (nos) sözcüğünde de gözlemlenmek mümkündür.

Antik Yunan’da, Platon dışındaki filozoflarca da bir sözcüğün (ses) akustik özellikleriyle anlamı arasındaki ilişki tartışılmış, özellikle ilk sözcüklerin nasıl oluştuğuna dair çeşitli fikirler ortaya atılmıştır:

Herakleitos’a göre “sözcükler eşyanın gölgesidir/ imgesidir”. Herakleitos’u takip edenler ilk sözcüklerin nasıl oluştuğu sorusu üzerine iki gruba ayrılmışlardır. Birinci grup, sözcükleri canlı ve cansız doğal nesnelere çıkardığı seslerin taklidi olarak kabul etmişlerdir; buna sözdizimsel teori denir. Herakleitos’un teorisinin diğer takipçilerine göre ise ilk sözcükler bilinçsizce üretilen seslerden yola çıkılarak oluşturulmuş ve kişinin hallerini ve hayallerini ifade etmiştir. İnsanların kendilerinden bağımsız olarak çıkardıkları sesler, durumlarını ve duygularını ifade eden sözcükler haline gelmiş, güya yumuşak sesli sözcükler iyi ruh halini, neşeyi ve mutluluğu ifade etmeye, kalın sesli sözcükler ise sanatsal izlenimleri ifade etmeye hizmet etmiştir (İbrahimova, 2021, s.13-14).⁵

Farklı bir yaklaşım Amerikalı Osgood tarafından ortaya atılmıştır. 1952 yılında Osgood, bir çalışmada, özel bir konuşma melodisi kullanan politikacının tartışmaları kazandığını belirtmiştir (Online I). Bu yaklaşımdan sonra hem dünyada hem de Rusya’da, konuyla ilgilenen bilim insanları konunun üzerine gitmişlerdir. Sesler ile sözcük anlamları arasındaki ilişkiyi açıklayan tek teori fonosemantik değildir; konu, daha başka birçok dilsel ve anlamsal yaklaşımın araştırma nesnesidir. Bu doğrultuda, tüm sözcükler taklit üzerinden yorumlanmaya uygun olmayabilir; böylesi durumlarda farklı teori ve yaklaşımlar kendini gösterecektir. Fonosemantik ise bunların yanında, sözcük anlamlarını şekillendiren veya değiştirebilen fonetik tekrarları da incelemektedir. Örneğin, bir sözcükteki seslerin tekrarı, o sözcüğün duygusal içeriği ve tonlamasına yansır; bu da dinleyicinin algısını şekillendirebilir. Özellikle şiir ve diğer birçok edebi eserde metnin anlamı, duygusal içeriği önemli olduğundan, sözü edilen durum daha fark edilir olabilmektedir. Nitekim belirli sesler belirli duygularla ilişkilendiriliyorsa, o seslerin kullanımı da bildirişimin iletileri üzerinde etkili olacaktır. Ancak fonosemantik evrensel bir yasa olmadığını, bir sözcüğün ses biçimi ile anlamsal içeriği arasındaki ilişkinin oldukça karmaşık, bununla birlikte de bağlamsal olabileceğini de bilmek gerekir. Öyle ki seslerin oluşturduğu çağrışımlar, birbirinden farklı toplumların ve insan gruplarının gerek kültürel gerekse de dilsel özelliklerine bağlı olarak değişkenlik gösterebilir.

Nesnelere veya doğal olayların ses özelliklerini aktaran onomatopoeia (yansıma) ve onomatopoeik sözcük olayları fonosemantik çerçevede incelenir. Bu sözcükler genellikle tanımladıkları nesnenin çıkardığı sesleri yansıtan bir ses biçimine sahiptir. Bu çerçevede belirli duygular veya duygusal nüansları iletme için seslerin kullanımı analiz edilmeye

⁵ Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine yazar tarafından tercüme edilmiştir.

çalışılır. Örneğin, bazı sesler öfke, saldırganlık, dinginlik, coşku veya diğer duygusal durumlarla ilişkilendirilebilir; dolayısıyla dilbilimsel bir gözle bakıldığında fonosemantik için, bir sözcüğün çıkardığı sesin biçimsel özellikleri ile anlambilim arasında gelişen ilişkiye yönelik algı ve anlayışımızı derinleştiren çok yönlü bir araştırma alanıdır denilebilir. Alanda öne çıkan anahtar kavramlar, ses sembolizmi, fonetik ifade, fonetik tekrar, yansıma ve sözcüklerle anlamları birbirine bağlayan diğer unsurlardır. Dilbilimsel araştırmaların önemli bir alanı olmayı sürdüren fonosemantik, çeşitli dil ve lehçelerdeki ses anlamı olgusunu, bunun konuşmacıların zihnindeki kökenlerini incelemek için kullanılmakla birlikte, nesnel gerçeklikten sesleri taklit eden, çokluk, tekrar ve analogi yoluyla yaratılan terimleri ödünç alan onomatopoeia olayına da dikkat çeker.

2. RUSYA'DA FONOSEMANTİK YAKLAşIMLAR

Rus dilbiliminde fonosemantik, Ruşadaki seslerin biçimleri ile Ruşa sözcüklerin anlamları arasındaki ilişkiye odaklanır; genellikle fonetik tekrarlar, ses sembolizmi, fonetik anlatım ve yansıma gibi olguları inceler. Sözcüklerin ses biçimleri ile anlamsal içerikleri arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmaya yardımcı olduğu gibi, bu bağlantıyı insan faaliyetlerinin çeşitli alanlarına uygulama fırsatları sağlayan önemli bir araştırma alanıdır.

Fonetik tekrar, aliterasyon ve asonans, seslerin sözcük veya cümlelerde tekrarlandığı durumları ifade eder. Bu tür tekrarlar sesin anlatım gücünü arttırabilir ve yansımali bir etki elde etmek için kullanılabilir. Ses sembolizmi ise, belirli seslerin belirli anlam veya kavramlarla ilişkilendirilebileceği fikrini yansıtır. 1995 yılında A. B. Mihalyov, değişmez bir biçimsel yapı- bir morfemotip altında birleştirilen karmaşık bir anlamsal bağlantılar sistemi olan fonosemantik alan kavramını tanıtmıştır. “Bir morfemotipin anlamsal yapısı, fonosemantik alan adı verilen benzer bir morfemotipe sahip anlamsal kelime dağarcığı alanlarının oluşturduğu bir birliktir. Bu alanın genetik çekirdeği, anlamsal geçişler yoluyla ses betimlemesinin kapsamının ötesine geçen çevresel anlamsal alanlar üreten, sesi betimleyen anlamlardan oluşur. Bu tür sonuçlara varmak için gerekli veriler Ruşa, Fransızca, Arapça ve İngilizce dillerinden elde edilmiştir” (Rud, 2013, s. 167). Alan araştırmacılarının dikkatini çeken, sonraki süreçlerde daha birçok bilim alanıyla ilişki içerisine giren söz konusu araştırma alanı, Rusya'da ve Rus dilbiliminde önemli bir literatür çalışmasının nesnesi haline gelmiştir.

E. E. Rud (2013), konuyla ilgili çalışmasında, fonosemantik ve dilbilimsel tipoloji arasındaki ilişkiden bahseder. Ona göre, fonosemantik tipoloji, dünya dillerindeki farklı düzeylerdeki sessel imge olaylarının hem izomorfizmini (eş biçimcilik) hem de alomorfizmini (alomorf= eş biçim birimi) ortaya koymayı amaçlayan dil biliminin bir bölümüdür. Fonosemantik tipleştirme yoluyla dünyanın bilinen birçok dilindeki benzer özellikleri ve nitelikleri keşfetme eğilimi, bir ifade planına ve bir içerik planına sahip olan fonemler, fonemotipler, semler, hipersemeler, kafiyeler, ses tipleri, morfem tipleri, fonetik yapılar gibi dil birimlerinin yeni varyasyonlarının ortaya çıkmasına katkıda bulunur (Rud, 2013, s. 167). Fonosemantik akımın kurucusu kabul edilen S.V. Voronin de “bir fonosemantolog (ya da fonosemasiyolog) her zaman bir tipologtur” demiştir (Voronin,

1982, s. 12). Fonosemantik, tipolojiye kıyasla daha genç bir bilim dalıdır; tipoloji ise dünya dillerini yapılarındaki benzerlikler ve farklılıklar açısından inceleyen teorik bir disiplindir (Porohorov ve Gilyarov, 1980, s. 1341). Genel anlamda dilsel yapıların ve süreçlerin anlaşılmasında önemli rol üstlenen tipoloji, fonosemantigi de içine alan başka yön ve dallarıyla (örn. Fonolojik, morfolojik, sözdizimsel, anlambilimsel gibi) yabancı dil öğrenme, öğretme süreçlerini daha verimli ve kolay hale getirir.

Platon'un zamanından bu yana insanların zihnini meşgul etmişse de Rusya'da ilk kez, 12. yüzyılda yaşayan keşiş Efimiy, fonosemantik konularıyla ilgilenmeye başlamış, tüm sesleri altı gruba ayırmıştır: «зрусни» (hüzünlü), «грубы» (kaba), «громны» (gürültülü), «натужны» (abartılı), «немы» (yumuşak/ şefkatli), «иенетливы» (fisiltılı). İlk gruba tüm sesli harfleri, ikinci gruba kaba olarak nitelendirdiği [б], [в], [з], [д], ([б], [в], [г], [д]) seslerini; üçüncüye gürleyen ve gürültülü çağrışımı yapan [к], [н], [п], [м], ([к], [п], [р], [т]) seslerini; dördüncüye anlaşılması zor olan [л], [м], [н] ([л], [м], [н]) seslerini; beşinciye ise iftira, dedikodu ve ihbarla ilişkilendirdiği [с], [з] ([с], [з]) seslerini atfetmiştir (Rogojina, 2014, s. 213).

Bu kategorize etme durumu, seslerin kişiler üzerinde bıraktığı etkiyi veya kişilerin algısında nasıl bir çağrışım yaptığına yönelik bakış açılarının ilki olma özelliği taşır. Bir diğer bakış açısı da Mihalyov'un (2009) fonosemantik ve dil dünya görüşü üzerine kaleme aldığı çalışmasında kendini gösterir; o, seslerin alfabetik sıralamasının çok da rastlantısal olmadığı üzerinde durmuştur. Örneğin, baş harfi х- olan sözcüklerin anlamsal organizasyonuna bakıldığında, tekrarlanan хл- и хр- ses kombinasyonlarının anlamı güçlendirdiği: *хлестать, хлебать, хлопать, хранеть, хрипеть, хрустеть; хвост, хобот, хребет* gibi sözcüklerin çağrışımsal olarak 'uzunluk'; *худой, хилый, хромой, хлипкий, хрупкий, хиреть, хворать* sözcükleri 'zayıflık/ güçsüzlük'; *хам, холст* 'kabalık' ve *холм, хлопок, хомяк, харя* ise 'yuvarlak olmak' ile ilişkilendirildiği görülür (Mihalyov, 2009). Filoloji için önemli alan çalışmalardan biri de P.P. Sokolov'un «Цветной слух» “Renk/ renkli İşitme” (sinopsi, sinestezi) çalışmasıdır. Sokolov sözü edilen çalışmada е ve ь, і ve и ünlü çiftlerinin sesleri neredeyse aynı olmasına rağmen farklı sonuçlar elde etmiştir. P.P. Sokolov fonosemantik düşüncenin gelişimine önemli katkı sağlamışsa da çalışmaları bilim insanları tarafından sistematiklikten ve elde edilen verilerin doğru işlenmesinden yoksun bulunmuştur (Rogojina, 2014, s. 214). A.P. Juravlyev, 1981 yılında ses ve anlam arasındaki ilişkiyi net bir şekilde ortaya koyan «Звук и смысл» (“Ses ve Anlam”) kitabında martı (чайка) ve kenenin (клевш) katılımcılarda nasıl bir etki bıraktığını ve onların bu iki hayvanı ne ile ilişkilendirdiklerini gösteren bir örnek verir. Sonuçlar martının 'hızlı' ve 'hareketli' («быстрый и подвижный») özellikleriyle, kenenin ise 'korkutucu' ve 'aşâğılık' («страшный» и «низменный») imgelerle ilişkilendirildiğini göstermiştir (Online I).

Daha teorik bir bakışla, Rus fonosemantik düşüncesinin 19. yüzyılın ikinci yarısında F. İ. Buslayev ve K. S. Aksakov'un çalışmalarıyla temsil edildiğini belirtmek gerekir. F. İ. Buslayev «О преподавании отечественного языка» (“Ana Dil Öğretimi Üzerine”)

diğerlerinden daha dikkate değer görülen ve modern ses sembolizmi teorileriyle rtfen ‘duyguları’ ve ‘hayal gücünü’ daha gcl bir Şekilde etkileyen nesnenin özelliğinin ilk izlenimine vurgu yapmıştır. Ayrıca dilin kökeni ve evrimi sorunuyla da ilgilenen büyük Rus dilbilimci A. A. Potebnya ise ses ve anlam bağlantısından yola çıkarak, sözcüğün i biçimi doktrinini geliştirmiştir; bu anlamda «Мысль и язык» (“Düşünce ve Dil”) (1862) ve «Из записок по русской грамматике» (“Rus Dilbilgisi zerine Notlardan”) (1874) (Koragina, 2019, s. 117) gibi çalışmalar özellikle önemlidir.

A. A. Potebnya’nın fikirleri 20. yüzyıl Rus dilbilimcileri L. P. Yakubinski, E. D. Polivanov, S. I. Bernstein’i, edebiyat teorisyenleri ve Rus biçimcileri O. M. Brik, B. M. Eichenbaum, V. B. Őklovskiy, Y. N. Tınyanov’un yanı sıra Moskova Dilbilim evresi yeleri R. O. Jakobson, G. V. Vinokur, B. V. TomaŐevskiy, V. V. Vinogradov’u etkilemiştir; araştırmaların büyük çoğunluğu özellikle Sembolist ve Fütürist Şairlerin dil deneylerinin muazzam popülaritesi tarafından haklı ıkarılan Őiirsel kelimenin içsel biçimine adanmış, “Őiirsel dilin içsel biçimi, Şairlerin ses ve anlam arasındaki çeşitli etkileşim türlerine gösterdikleri özel ilginin bir sonucu olarak kavramsallaŐtırılmıŐtır” (Levitskiy, 2009, s. 102-103).

V. von Humboldt’un ve neo-Humboldtuların (E. Sepir, B. Whorf, L. Weiss-Herber, vb.) dilin i biçimi hakkındaki fikirlerine ve Sepir-Whorf’un dilsel görelilik teorisine kadar uzanan ‘Dil Dünya Görüşü’ («Языковая картина мира») kavramına yorum getiren araŐtırmacılardan olan Andrey Zaliznyak (Şlyahova ve Verşinina, 2016, s.17), Rus bilim insanları arasında fonosemantik alanın önemli temsilcilerinden biri sayılır; eserlerinde Rusça sözcüklerin fonetik ve anlamsal özelliklerini inceleyen Andrey Zaliznyak, fonetik parametreleri, bunların sözcük anlamları üzerindeki etkilerini analiz etmeye yarayan bir yöntem geliştirmiştir. Ayrıca, fonetik ile sözcüğün anlambilimsel özellikleri arasındaki ilişkiyi inceleyen Roman Jakobson, Georgi Lazutin, Andrey Belyayev, Sergey Őerba gibi Sovyet dönemi dilbilimcileri de fonosemantik araştırmalara önemli katkılar sunmuŐ, alan yazının st seviyelere taşıyan çalışmalar kaleme almışlardır.

Alan alıŐmaları yalnızca dilsel olguların anlaşılması için değil aynı zamanda bunların pratik uygulamaları açısından da önemlidir. Bir filoloji disiplini olarak fonosemantik örneğin, edebi eserlerin stilistik (slup) zelliklerinin incelenmesinde ve metinlerin dilbilimsel açıdan analiz edilmesinde ışık tutucu niteliktedir. Daha geniş bir perspektiften bakılırsa, söz konusu bilim alanı, filolojiden dilbilime, konuşma terapisinden dil uzmanlığına kadar birbirinden farklı ve çok çeşitli alanlarda kullanılabilir. Konuşma terapisinde, hangi akustik ve anlamsal özelliklerin konuŐmanın algısını etkileyebildiğini anlamada, dil becerilerini de geliŐtirmede yardımcı olabilir. Fonosemantik, fonetik ve anlamsal ynlerin sözcükleri ve konuşma algısı üzerindeki etkisini incelerken, yabancı dil ğretiminde doğru telaffuz yöntemlerinin geliŐtirilmesine

de fayda sağlamaktadır. Dildeki onomatopoeia ve ses mimesisinin⁶ incelenmesiyle, yani sözcüklerin seslerinin doğanın, nesnelere, hayvanların vb. seslerini taklit ettiği olgularla da ilgilenmektedir. Böylesi durumlar seslerin belirli nesnelere veya eylemlerle nasıl ilişkilendirildiğini, bu bağlantıların sözcük anlamlarını nasıl etkilediğini kavramamızı sağlar.

Özetle, fonosemantik üzerine çalışan bilim insanlarının kurduğu, başkanlık ettiği okullar ve merkezler ve söz konusu ekollerde yürütülen alan araştırmaları, hem fonosemantikğin bir bilim olarak var olmasını hem de klasik Rus dilbilim çalışmalarına yeni yön ve yaklaşımların geliştirilmesini sağlamıştır. Yürütülen projeler, yapılan araştırma ve çalışmalar bugün ilerleyişini sürdüren bilim alanının gelecekte zengin bir bilimsel birikime sahip olması noktasında kuşkusuz, önemli olacaktır.

3. OKULLAR VE MERKEZLER

3.1. Rusya (Россия): St. Petersburg Fonosemantik Okulu (Петербургская фоносемантическая школа)

St. Petersburg Devlet Üniversitesi profesörü S.V. Voronin tarafından kurulan okul, gerek fonosemantikğin bir bilim olarak kabul görmesi gerekse de modelleme ve formüle edilmesi açısından önemlidir. Rus dilbilimine önemli katkılar sunan ve bu bilim alanının kurucusu sayılan S. V. Voronin'in okulunda fonosemantik yasalar düzenlenmiş, dilin sessel imge sisteminin modellenmesi yapılmıştır. Ayrıca fonosemantik etimoloji; evrensel onomatopoeia tipolojisi, dil kökeninin ikonik kavramı; dil işaretinin ikili- keyfi olmayan / keyfi- doğası ilkesi kanıtlanmış, fonosemantik analiz yöntemi geliştirilmiş ve sessel imge sözcük tanımının nesnel kriterleri ortaya çıkarılmıştır (Online II).

Dolayısıyla fonosemantik alanın dilbilimin bir bölümü olarak doğuşu, genellikle dilbilimsel çalışmalarında Rusça fonosemantik düşüncenin kavramsallaştırılmasını sağlayan S.V. Voronin ile bağdaştırılır (Voronin 1982). V.V. Levitskiy, Rus dilindeki fonosemantik akımın temeli olarak üç ana eser sayar: V.V. Levitskiy «Семантика и фонетика» (“Semantik ve Fonetik”) (1973), A.P. Juravlev «Фонетическое значение» (“Fonetik Anlam”) (1974) ve S.V. Voronin «Основы фоносемантики» (“Fonosemantikğin Esasları”) (1982) (Levitskiy 2009, s. 11). Tüm çalışmalar bu alanda “öncü” niteliğindedir; ancak bu bilim dalının uzun vadede olası gelişim yollarını ve beklentilerini belirleyen S.V. Voronin'in çalışmalarıdır (Şlyahova, 2020, s.126). Voronin'in yapmaya çalıştığı şeyi anlama ve fonosemantik alanın sınırlarını kavrayarak analiz etme noktasında, ses- sözcük-anlam ekseninde bir yeniden okuma önem teşkil etmektedir.

---

⁶ Mimesis, en klasik anlamıyla Antik Yunan retoriğinde, taklit ve öykünmeye dayalı temsil anlayışıdır. Platon ve Aristoteles düşüncesinde doğa ve gerçekliği yansıtırma görüşüne dönüşmüştür. Bildirdiği şey basitçe, bir şey anlatmak, bir şeyi tasvir etmek ve bu arada taklit etmektir. Detaylı bilgi için Bkz. Neslihan Kıyar, Necmi Karkın, *Mimesis'in Yapıbozumsal Dönüşümleri*, İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi, Cilt/Vol. 3 Sayı/No.7 (2013): 93-98.

3.2. Rusya (Россия): Saratov Psikolinguistik Okulu (Саратовская психолингвистическая школа)

Kuruculuğunu Prof. İ. N. Gorelov ve başkanlığını Prof. L. P. Prokofyeva'nın yaptığı okulda, dilsel göstergenin ilksel motivasyonu tezi doğrulanmış; ses sembolizminin psikolinguistik deneysel çalışmaları üzerinde durulmuştur. İ.N. Gorelov tarafından geliştirilen deneyler, insan bilincinde var olan ses ve anlam arasındaki uyum ihtiyacının gerçek varlığını ikna edici bir şekilde göstermektedir (Gorelov ve Sedov 2008, s. 20). Bu doğrultuda söz konusu okulun, bilişsel süreçleri odağa alan bir düşünce okulu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Seçkin bir Rus dilbilimci, filoloji bilimleri doktoru, psikodilbilim alanında önemli Rus uzmanlardan biri olan Gorelov'un psikodilbilim üzerine çalışmaları, düşünme ve konuşma, ses ve anlam arasındaki ilişkinin doğasını, dil ve konuşmanın filogenez (soy oluş) ve ontogenezdeki (birey oluş) gelişimini, konuşmanın üretilmesi ve anlaşılmasını vb. açıklayan bütünsel bir psikodilbilim kavramını kanıtlayarak bu dilbilim dalının gelişimine ciddi katkıda bulunur. Bu sorunlar «Проблема функционального базиса речи в онтогенезе» (“Ontogenezde Konuşmanın İşlevsel Temeli Sorunu”) (Gorelov 1974) adlı çalışmada sunulmuştur (şlyahova, 2020, s.128).

3.3. Rusya (Россия): Pyatigorsk Fonosemantik Okulu (Пятигорская фоносемантическая школа)

Başkanlığını filoloji bilimleri doktoru, Profesör A.B. Mihalyov'un yaptığı bu okulun tam anlamıyla bir okul statüsünde olduğu söylenemese de özellikle fonosemantik alan teorisi çalışmalarının yürütülmesi, fonosemantik etimoloji, dilin ikonik alanının kanıtlanması ve morfemotiplerin, fonemlerin, sessel imgelelerin incelenmesi noktasında önemli araştırmalara ev sahipliği yapmış bir ekoldür. A.B. Mihalyov'un fonosemantik alan teorisinde (Mihalyov 1995), ne çıkan ilkelerden bazıları, dile yönelik yeniden yapılan tanımlamalar, dilin kapsayıcılığı, bir sistem olarak nasıl işlediği/ işletildiği ve sahip olduğu alt sistemler arasındaki ilişkilerdir:

Dil, unsurlar arasında düzenli ve mümkünse açıklanabilir ilişkileri zorunlu olarak varsayan bir sistemdir; Dilde farklılıklar kadar benzerlikler de vardır (Saussure'un “dilde farklılıklardan başka bir şey yoktur” sözünün aksine), Basit diyalektik: Her benzerlik bir farklılığı ima eder ve bunun tersi de geçerlidir; Dilde keyfi hiçbir şey yoktur. geler arasındaki tüm bağlantılar bir şey tarafından koşullandırılır, güdülenir; Dil, kökenini ses-imgelemine borçludur, başka bir deyişle, semiyotik düzen, ses taklidi ve ses sembolizmi yardımıyla gerçekleştirilir ve ‘ekim İlkesi’: Kulağa benzer gelen biçimler benzer kavramları “eker”. Böylece, ilk sessel imge anlamı etrafında, karşılık gelen taklitçi artikülasyon tarafından “kavranan” ve bütünlükleri içinde anlamsal alanlar olarak temsil edilebilen tutarlı anlamlar oluşur (şlyahova, 2020, s. 129- 130).

3. 4. Rusya (Россия): Perm Fonosemantik Çevresi (Пермский фоносемантический кружок)

Başkanlığını Prof. S. S. Şlyahova'nın yaptığı bu okul, dilin protokavramsal ikonik alanının gerekçelendirilmesi (dünyanın fonosemantik resmi); marjinal dilbilim; dil kökeninin ikonik kavramı; Permiyen Komi dilinin sessel imgesinin araştırılması; dilin sessel imge sisteminin modellenmesi, yansıma sözcüklerin evrensel tipolojisi (Rusça, Almanca); fonosemantik etimoloji; onomatopoeia sistematikliği, evrenselliği ve fikir-etnikliği (Rusça, Almanca, Permiyen Komi); fonosemantik leksikografi (Rusça, Almanca, Permiyen Komi); Lehçe fonosemantigi; fonetik anlam ve renk-grafik sinestezinin deneysel çalışması (Permiyen Komi) (Online II) üzerine yaptığı araştırmalarla alan çalışmalarına önemli katkılar sunmuştur.

Perm fonosemantologları sessel imgelerin sözlüksel olarak tespit edilmesi üzerinde çalışmaktadır. İki dilli sözlüklerde onomatopoeiaların karşılaştırılması, evrensel (akustik özellik; fonem, fonotip, fonosistem kimliği; ikonik birimlerin gramer sınıfı) fonosemantik özellikler temelinde uygundur. Dünyanın ses resminin temel açıklayıcı birimi onomatopoeia'dır (Şlyahova, 2020, s. 133). Daha önce ifade edildiği gibi, bu kavram, tanımladığı sesi fonetik olarak taklit eder ve ona benzeyen veya onu çağrıştıran bir sözcük biçimini ifade eder. Böylesi sözcükler, bir hayvanın, bir nesnenin veyahut başka bir eylemin çıkardığı sesi aktarmak için kullanılmaktadır.

3.5. Rusya (Россия): Byisk Fonosemantik Okulu (Бийская фоносемантическая школа)

Başkanlığını filoloji bilimleri doktoru, Profesör E.B. Trofimova'nın üstlendiği bu okulda, psikodilbilimsel deney koşullarında ikonizm görüntüsü; dil kökeninin ikonik kavramı, Rusça, İngilizce, Çince, Korece, Japonca, Altay dillerini konuşanlar tarafından farklı nitelikteki sinyallerin sözelleştirilmesi ve algılanması süreçlerinin araştırılması, ses taklitleri üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yapılmıştır.

Özellikle dilsel kodlama üzerine yapılmış önemli çalışmalarla öne çıkan okulda, 'Sözelleştirme' sürecinde uyaran olarak kullanılan nesnelere, çeşitli sesler (folyo hisirtisi, ağır bir nesnenin düşmesi, vb.); ses dışı sinyaller- isimlendirilmemiş renk ve şekil tonları; duyguların sözel isimlendirmelerinin yanı sıra temel duyguları temsil eden fotostimuluslar (uyarıcılar) ve müzik parçalarıdır (Şlyahova, 2020, s. 130-131).

3.6. Rusya (Россия): Moskova Ekolojik Biyodilbilim Okulu (Московская школа экологической биоллингвистики)

Kurucusu Prof. V.D. İlyiçev, başkanı Prof. O.L. Silayeva olan okulda, insan, hayvan ve kuş iletişimi sorunları ele alınırken, insan konuşma oluşumunun başlangıcı doğa seslerine ve hayvan ve kuş sinyallerine dayanır düşüncesinden temellenen ikonik dil kökeni kavramı ve tüm insan ve hayvan iletişim sistemlerini birleştiren küresel bir akustik-taklit süreci de odağa alınmıştır.

Söz konusu okulun çalışma sınırlarını kavramak açısından bazı terimler üzerinde durmak önemlidir. ‘Dil ekolojisi’ ve ‘ekolojik dilbilim’ (bazen ‘ekolinguistik’ olarak da anılır) terimleri nispeten yenidir. Bu terim ilk kez, ekolojiiyi ‘organizmaların çevreyle olan ilişkilerinin bilimi’ olarak anlayan E. Haeckel tarafından ortaya atılmıştır; bu noktada geniş anlamıyla ‘tüm varoluş koşulları’ dahil olmaktadır. Dil için ‘ekoloji’ terimi ise John Trim tarafından kullanılmıştır; ancak dünyadaki diller her zaman birbirleriyle etkileşim ve denge içinde olmuştur ve bu durum bir yandan dillerin karşılıklı gelişimine, diğer yandan da bir dilin diğerini ihlal etmesine yol açmıştır (Jelesnova, 2016, s. 70). Ekolojik biyodilbilim ise, insan ve hayvanların ses taklidi davranışlarını ve akustik iletişimlerinin karşılıklı bir iletişim sistemine dönüşmüştür (Şlyahova, 2020, s.135).

3.7. Rusya (Россия): Ufa Psikolinguistik Okulu (Уфимская психолингвистическая школа)

Başkanlığını Profesör T. M. Rogojnikova’nın yaptığı Ufa Psikodilbilimcilerin ‘Fonosemantik Projesi’ ışığında Ufa Psikolinguistik Okulu’nda ses sembolizminin psikolinguistik deneysel çalışması; renk-grafik sinestezi, ses-renk çağrışımı (Rusça, İngilizce, Tatarca, Başkurtça); metinlerin ses-renk çağrışımının analizi için yazılım geliştirilmesi (Rusça, İngilizce, Tatarca, Başkurtça) gibi çalışmalar yürütülmüştür. Ufa ‘fonosemantik grubu’ (R.A. Daminova, N.V. Efimenko, G.R. Koçetova, R.V. Yakovleva, E.F. Hasanova, vb.) Rusça, İngilizce, Tatarca, Başkurtça ve Almanca için sözcük ve metinlerdeki ses-renk karşılıklarının otomatik analizi için yazılım geliştirmeyi amaçlayan bir proje yürütmektedir (Şlyahova, 2021, s. 217).

Çalışmanın önemli sonuçlarından biri, bazı dillerinin (Rusça, İngilizce, Tatarca, Başkurtça) harflerin çıkardığı seslerin çağrışımsal renklerinin eşit olarak kodlandığı renkli resimler şeklinde sunulan modellerdir. Bu resimler, ulusal-kültürel özgüllüğü özümsemiş dilin çağrışımsal renk arka planı olarak kabul edilebilir. Bu tür modeller oluşturma fikri T.M. Rogojnikova tarafından önerilmiş ve teknik olarak D.D. Kudaşov tarafından uygulanmıştır. Rus dilinde harflerinin çağrışımsal ses rengi mavi ve tonları bakımından zengindir (Şlyahova, 2020, s.134). Fonosemantığın bir parçası olan ses ve anlam arasındaki ilişkiye yönelik Juravlyev, «Звук и смысл» (“Ses ve Anlam”)⁷ kitabında bir deneyden söz eder. Bu deney altı sesli harfin E, O, Ы, У, И, А (E, O, I, U, İ, A), altı renkle ilişkilendirilmesi yönündedir. Sonuçlar, katılımcıların büyük çoğunluğunun A (A) harfinin karşısına kırmızı; И (İ) harfinin karşısına mavi; O (O) harfinin karşısına sarı ya da beyaz ve Ы (I) harfinin karşısına siyah yazdığını göstermiştir (Juravlyev, 1991, s.102-103). Ses ve anlam arasındaki ilişkiyi, özellikle müzisyenlerin eserlerinde ve şairlerin de şiirlerinde ustalıkla işlediğini ancak çoğu zaman dinleyici veyahut okuyucuların aldığı keyfin arka planında aslında ne olduğunu anlayamadığını belirtmek yanlış olmayacaktır.

⁷ A.P. Juravlyev’in sesler ve renkler arasındaki ilişkiyi gösteren detaylı tabloları için *Bkz.* A. P. Juravlyev (1991). *Zvuk i smysl: Kniga dlya vneklassnogo çteniya uçashihsya starşih klassov, İzd. 2-e ispravlennoye i dopolnennoye.* Moskva: Prosveteniye.

Ufa Psikodilbilim Okulu, bu anlamda özgün çalışmalara ev sahipliği yapmış bir ekoldür; bununla birlikte dilin algılanması, anlaşılması ve edinilmesi süreçleri de dahil olmak üzere dilin psikolojik yönlerinin analizine odaklanarak linguodidaktik yöntemleri geliştirmeyi, iki dillilik ve çok dillilik sorunlarını incelemeyi hedeflemektedir.

3.8. Украина (Украина): Çernivtsiy Fonosemantik Okulu (Черновицкая фоносемантическая школа)

Kurucusu filoloji bilimleri doktoru, Profesör V.V. Levitskiy'dir. V.V. Levitskiy, Rus-Ukraynalı dilbilimci, Rus fonosemantik akımın kurucularından ve ses sembolizmi alanında önemli uzmanlardan biridir. Bu okul bünyesinde, çeşitli Hint-Avrupa dillerinin sözlüğünün etimolojik gelişimi ve etimolojik bağlantıları; Romano-Germen dillerinde ses sembolizmi çalışması (karşılaştırmalı olarak da); bir sözcüğün fonetik ve çağrışımsal anlamının ilişkilendirilmesi; fonetik anlam ve motivasyon, fonemlerin semantik ve stilistik işlevleri üzerine çalışmalar yürütülmüştür (Şlyahova, 2021, s. 217).

Çernivtsiy okulundaki fonosemantik araştırmanın hareket noktası, sözcüklerin sesleri ile anlamsal özellikleri arasında rastlantısalda ziyade, belirgin korelasyonlar olduğu olasılığıdır. Bu, belirli seslerin veya ses kombinasyonlarının, farklı diller ve kültürler için ortak olabilecek anlamsal özellikler ve çağrışımlar taşıyabileceği anlamına gelir. Okulun çalışmaları konuşma algısı, psikodilbilim ve bilişsel dilbilim üzerine yapılan araştırmalara da ayrıca fayda sağlamaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışma içerisinde odağa alınan fonosemantik, bir dilin sesleri, o seslerin akustik özellikleri ile sözcük anlamları arasındaki ilişkiyi anlamak ve söz konusu ilişkinin çeşitli yönlerini belirlemede önemli rol oynamaktadır. Bir sözcüğün fonosemantik ifadesi, sözcüklerin doğru algılanmasında duygusal, ifadesel ve değerlendirici bağlamı belirlemekle kalmaz, aynı zamanda işlevsel özelliklerini de saptamaya yarar. Bireysel olarak ses ile anlam arasında ilişki kuran kişi, toplumsal boyutta bir kültürün taşınmasına ve dünyanın dil resminin oluşturulmasına katkıda bulunmuş olur. Çünkü kişi kendi algısında kimi seslere daha fazla önem atfederken başka bir grup sesi ise geri planda bırakabilir; bu noktada kolektif bilince de hizmet etmiş sayılır.

Rusya'da bu alana ilgi 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış olsa da tam anlamıyla, 20. yüzyılın başlarında ünlü dilbilimcilerin ve filologların çalışmaları sayesinde gelişmiştir. Rus dilbiliminde fonosemantik alanın en önemli yönlerinden biri, söz konusu dilin seslerinin rastgele olmadığı ve insan bilincinin daha derin, evrensel bir dilin parçası olabilecek belirli bir anlam taşıdığı fikridir. Fonosemantik, dilbilime artan ilginin getirdiği bir sonuç olarak, dikkat çeken bir çalışma alanı olmaya ve araştırmacı zihinlerin ilgisini çekmeye başlamıştır; çünkü özellikle dilbilimcilerin dilsel sorunları çözmeleri noktasında temelden bir bakış açısı geliştirmelerini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda, gelişimini sürdüren ve günden güne yeni ve çok çeşitli yönleri keşfedilen bu genç bilim alanı, başta filoloji ve dilbilim olmak üzere, stilistik (üslup bilimi), konuşma terapisi ve dil öğretimi

gibi alanlarda geniş bir uygulama sahasına sahiptir; daha zengin ve kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla, fonosemantik, bir filoloji disiplini olarak diğer bilimsel disiplinlerle iş birliğine girdiği takdirde yüksek bir araştırma potansiyeline sahip olabilir.

Rus dilbilimi özelinde düşünöldüğünde, çok sayıda bilim insanının fonosemantik üzerine yoğunlaştığı, alana adadığı çalışmalarıyla öne çıktığı görölmektedir. Söz konusu araştırmalar, Rus dilinin yapısal özelliklerinin derinlemesine analizini ve bu yolla da doğru anlaşılabilmesini mümkün kılmanın yanında, bildirişimin evrensel yönleri üzerine düşünmeye de olanak tanır. Özellikle bazı Slav dillerinde ve Rusçada örneğın, ağır metallerin, makinelerin ya da benzeri cihaz ve eşyaların çıkardığı sesler keskin ve rahatsız edici bulunurken, melodik, senkronik, belirli bir ritme sahip olan ya da belirli düzende devam eden sesler kulağa hoş ve rahatlatıcı gelmektedir. Bununla birlikte, çalışma içerisinde yer verilen okullarda ya da bireysel olarak yürütölen araştırmalarda, Rus alfabesinin rastgele oluşturulmadığına, burada özel bir yapının var olduğuna dikkat çekilmektedir. Rusçada bazı harflerle başlayan sözcüklerde duygusal nüanslar ve iletilerdeki ifadesellik daha yoğun bulunmaktadır (örneğin «x»); renk-grafik sinestezi, ses-renk çağrışımı çalışmaları çerçevesinde değerlendirildiğinde, Rusçadaki seslerin çağrışimsal olarak arka planda çoğunlukla mavi ve tonları ile ilişkilendirildiği görölmektedir. Bu da Rus kültürünün özgül değerlerine yönelik çıkarımlarda bulunmak açısından dikkate değerdir.

Dünyanın dil resmi onomatopoeia ile tanımlanır ve söz konusu hangi dil olursa olsun ses sembolizminin müşterek semantik alanı ikonik sözcüğün evrensel koduna işaret eder. Farklı dillerin söz varlığı fonosemantik bir yaklaşımla ele alındığında, anlamsal sistemin unsurları açığa çıkar ve bu bağlamda yapılan araştırmalar dil dünya görüşünün evrensel karakterini tarihsellik noktasında yeniden değerlendirmemizi sağlar. Dünya dilleri ve kültürleri arasındaki engel ve sınırların ortadan kaldırılması yolunda ilk adım, bu alanda çalışan bilim insanlarının sorunlarını çözmekle atılabilir. Ayrıca yapılan teorik çalışmaların sayısının artırılması ve yapılan çalışmalarda fonosemantik diğer bilim alanlarıyla olan ilişkisinin ele alınması, mevcut potansiyeli öne çıkaracak ve böylece sonraki çalışmalara kaynak oluşturabilecek bilimsel bir birikim ve de yapılanmadan söz edilebilecektir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Keziban Topbaşoğlu tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akçatay, A., Erol, E. (2023). Fonosemantığe Genel Bir Bakış, *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (17), 304-326, DOI: 10.46250/kulturder.1269402.
- Gorelov, İ., N., Sedov, K., F. (2008). *Osnovi psiholingvistiki*. M: Labirint.
- İbrahimova, S. (2021). *Azerbaycan dilinde leksik kategorilerin fonosemantığı*, (Doktora Tezi, Sumgayıt).
- Jeleznova, Ye., G. (2016). K voprosı ob ekologii yazıkı a ekologičeskoj lingvistike. *Problemi lingvistiki, nauçnyj vestnik YUİM* № 3, 70-73.
- Juravlyev, A., P. (1991). *Zvuk i smisl: Kniga dlya vneklassnogo çteniya uçaşıhsya starsih klassov*, İzd. 2-e ispravlennoye i dopolnennoye. Moskva: Prosveşeniye,
- Korçagina, E., P. (2019). K voprosı mejdistsiplinarnosti fonosemantičeskih issledovaniy. *Diskurs.*, T. 5, No 3, 12–123.
- Levitskiy V., V. (2009). *Zvukovoy simvolizm. Mifi i realnost*. Çernovtsi: Rutaë.
- Mihalyov, A., B., (2012). Fonosemantika: Ot antiçnosti do sovremennosti. *Vestnik PGLU*, No1, .92-96.
- Mihalyov, A., B., Fonosemantika i yazıkovaya kartina mira. (Web: <https://cyberleninka.ru/article/n/fonosemantika-i-yazykovaya-kartina-mira/viewer> Erişim: 20.03.2024).
- Platon (2015). *Kratylos*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları.
- Prohorov, A., M., Gilyarov, M., S. (1980). *Sovetskiy entsiklopedičeskiy slovar*, M.: Sovetskaya entsiklopediya,
- Rogojina, G., S. (2014). Fonosemantičeskiye idei v oteçestvennom yazıkoznaniı, (Web: <https://cyberleninka.ru/article/n/fonosemanticheskie-idei-v-otechestvennom-yazykoznanii> Erişim:10.11.2023).
- Rud E. E., (2013). Fonosemantika i Tipologiya, Tambov: *Gramota*, No 9 (27), 166-169.
- Şlyahova, S., S. (2020). O sostoyanii fonosemantiki v Rossii, statya tretya. Rossiiskiye fonosemantičeskiye şkoli i tsentri. *Voprosı psiholingvistiki* 2 (44), 124-145.
- Şlyahova, S., S. (2021). *Fonosemantika v Rossii. Rossiiskaya psiholingvistika: itogi i perspektivi (1966-2021): Kollektivnaya monografiya*. Nauçn. red. İ.A. Sternin, N.V. Ufimtseva, Ye. Yu. Myagkova.- M.: İnstitut yazıkoznaniye- MMA.
- Şlyahova, S., S., Verşinina M., G. (2016). *Fonosemantičeskaya zvukovaya kartina mira*. İzd. Permskogo natsionalnogo issledovatel'skogo politehniçeskogo universiteta; PNİPU.
- Topbaşoğlu, K. (2023). Dil Felsefesi Bağlamında Sözlere, Seslere, İşaretlere. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (35), 96-106, DOI:10.29000/rumelide.1342090.
- Vaulina, İ., A. (2015). Fonosemantika prostoreçnogo slova. *Uralskiy filologičeskiy vestnik* № 4/15, seriya *Psiholingvistika v obrazovanii, Ekaterinburg*, 17-34.
- Voronin S. V. (1982). *Osnovi fonosemantiki*. L: İzd-vo Leningradskogo un-ta.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- Online I: <https://texterra.ru/blog/lyubov-s-pervogo-zvuka-kak-fonosemantika-pomogaet-kopirayteru.html> (Erişim:03.05.2024).
- Online II: <https://liconism.com/shkoly-i-tsentry.html> (Erişim: 25.01.2024).

Ege Denizi ve Frederic Edwin Church

Ufuk Çetin^{1,2}

ÖZET

Makalenin konusunu 19. yüzyıl Amerika'sının önde gelen ressamlarından biri olan Frederic Edwin Church'ün "Aegean Sea" (Ege Denizi) isimli çalışması oluşturmaktadır. Neden Amerikalı bir ressam 19.yüzyılda böyle bir tablo yapmıştır sorusunun cevabı makalede ele alınmaya çalışılmıştır. Church yaşamı boyunca (d.4 Mayıs 1826 – ö.7 Nisan 1900) Amerika Birleşik Devletleri'ndeki en popüler ve maddi açıdan en başarılı ressam olmuştur. Genç bir sanatçı olarak Church'ün resim konusundaki ilk eğitimi, Hudson Nehri Okulu'nun babası olarak kabul edilen Amerikalı ressam Thomas Cole'un yanında çıraklık yapmasıyla gerçekleşmiştir. Kariyerini geliştirirken Church, Amerikalı izleyicilerin alışık olmadığı görkemli sahnelerin taslak çizimlerini yapmak için çok uzak yerlere gitmiş ve bunları dramatik, büyük ölçekli tablolarla dönüştürmüştür. Bu seyahatler Church'e, Hartford'lu Timothy Mather Allyn, J. Pierpont Morgan ve Elizabeth Hart, Jarvis Colt gibi dönemin önde gelen Amerikalı sanayici ve finansörleri de dahil olmak üzere çok sayıda varlıklı kişiler için önemli ve oldukça fazla sayıda resim üretmesi için imkân sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: 19. yüzyıl, Amerikan Resim Sanatı, Ege Denizi, Frederich Edwin Church, Hudson Nehir Okulu

Aegean Sea and Frederic Edwin Church

ABSTRACT

The article aims "Aegean Sea" by Frederic Edwin Church, one of the leading painters of 19th century America. Why an American painter painted such a painting in the 19th century and the reason or reasons behind it were tried to be discussed in the article. During his lifetime, Church was popular and successful painter in the United States. As a young artist, Church's initial training in painting came through an apprenticeship with American painter Thomas Cole, who is considered the father of the Hudson River School. Church traveled to far-flung places to sketch grandiose scenes unfamiliar to American audiences, transforming them into dramatic, large-scale paintings. These travels enabled Church to produce important and numerous paintings for a number of wealthy patrons, including prominent American industrialists and financiers of the period, such as Hartford native Timothy Mather Allyn, J. Pierpont Morgan, and arms manufacturer Elizabeth Hart Jarvis Colt.

Keywords: 19th century, American Painting, Aegean Sea, Frederich Edwin Church, Hudson River School

¹ ucetin@nku.edu.tr

² Doç.Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Çorlu Mühendislik Fakültesi, 0000-0001-5102-8183

(Makale Gönderim Tarihi: 15.04.2024 / Yayın Tarihi: 30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1467993](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1467993)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

1800'den önce Amerika'da neredeyse hiç bilinmeyen manzara resmi, genellikle gravürlü röprodüksiyon çalışmalar için üretilen pitoresk ve topografik sulu boya eserlerde yer bulmuştu. Belki de New York City'de bunu en çok kullanan kişiler, şehrin bilinen ilk sanat okulu Columbia Akademisi'ni kuran İskoç göçmen kardeşler Alexander (1772-1841) ve Archibald (1765-1835) Robertson'du. 1798'de yürütülen New York City'deki Collect Pond'da örneklenen şematik temsil tarzları, o zamanın pitoresk ve pedagojik geleneklerinin o öylesine tipik bir ürünüdür ki, yalnızca bu kardeşlerden birine atfedilebilir.

Manzara resmi, 17. yüzyıl Hollanda Altın Çağı'nda dini sanatın Protestan toplumunda gözden düşmesiyle ayrı bir tür olarak ortaya çıktı. Avrupa'da manzaralar, zengin toprak sahiplerinin portrelerindeki arka planlardan, Aydınlanmanın bilimsel ilerlemelerine tepki olarak doğal dünyaya alegorik ve mitsel önem veren 18. ve 19. yüzyıllarda Romantik ressamlar tarafından benimsenen prestijli bir sanat formuna dönüştü.

Manzara resmi, kimliği ve sınırsız beklentilerine olan inancı doğal çevresiyle derinden iç içe geçmiş bir ülkeyi yansıtan geniş, bozulmamış bir vahşi doğanın idealize edilmiş görüntüleri ile 19. yüzyılın başlarında Amerikan sanatında yaygınlaşmaya başladı. Amerika sınırı batıya doğru ilerledikçe, manzara sanatçıları, patronları için sanaysel gelişimi yücelten veya ilerlemeyi gösteren resimlerde, kaybolan vahşi doğayı ve modern uygarlığın genişleyen varlığını sürekli bir hale getirdiler.

19. yüzyılın ikinci yarısında Thomas Cole tarafından kurulan Hudson Nehri Okulu'nun ressamları, doğal güzelliğin düşünülmesini destekleyen Amerikan manzarasının destansı kapsamını yakalamaya çalışan devasa boyutlarda eserler yarattılar. Albert Bierstadt gibi diğer Hudson Nehri Okulu sanatçıları, doğanın ham, dehşet verici gücüne daha fazla vurgu yapan çalışmalar yarattı. Thomas Moran'ın 1870'lerdeki Yellowstone Nehri resimleri, Kongre'nin Yellowstone bölgesini milli park olarak ayırmaya ikna etmesine yardımcı oldu (Avery, 1993, s.28).

20. yüzyılın başlarında romantik doğa fikirlerinin yerini kentleşme temaları ve bozulmamış doğal alanların huzuruna duyulan özlem almaya başladı. 1920'lerde, Robert Henri ("Ashcan Okulu" veya Kent Gerçekçileri) liderliğindeki bir grup New York sanatçısı, doğal kentsel sahnelere odaklandı. Grant Wood, Thomas Hart Benton, John Steuart Curry'nin yanı sıra Marvin Cone gibi daha az tanınanların da aralarında bulunduğu, 1930'larda ağırlıklı olarak Ortabatı'da çalışan bir grup sanatçı olan yerel Ressamlar, kırsal Amerika'nın tarımsal gücünü ve yaşam tarzını yücelten portreler yapmaya başladı.

Modern Amerikalı sanatçılar manzaraya soyut dışavurumculuk ve kübizm gibi Avrupa sanat akımlarından etkilenen çeşitli stratejilerle yaklaştılar. Charles Sheeler sanaysel manzaraları foto gerçekçiliğin habercisi olan bir tarzda yaptı. Edward Hopper hem kentsel hem de kırsal manzaralar üzerine çalıştı. Georgia O'Keeffe, doğal dünyayı organik soyutlamalara dönüştüren çalışmalar yarattı. Milton Avery'nin indirgeyici stili, Mark

Rothko gibi soyut empresyonistlerin çizdiği, ışık ve rengin birlikte parlak bir şekilde etkileşime girdiği saf renk alanlarına yol açtı.

2. YÖNTEM

Çalışma bir araştırma makalesidir.Konu ile ilgili olan ulaşılabilir tüm kaynaklara ulaşılmış, uzun bir araştırma sonucunda öngörülen ilgili kaynaklar toplanıp veriler titizlikle incelenip analiz edilmiştir.Ressamın yaşadığı 19. Yüzyıl ile konu dönem olarak sınırlandırılmış,” Ege Denizi “isimli bu çalışmanın neden yapıldığı sorusunun cevabı bulunmaya çalışılmıştır.Ressam yaşadığı dönem, biyografisi ile sanatsal yaşantısı üzerinden çok yönlü olarak konu araştırılmıştır.

2.1. Araştırma Modeli

Araştırma konusundaki araştırma modeli ile ilgili olarak araştırma konusu araştırılırken araştırma temelli bir yaklaşım modeli kullanılmıştır.Konu ile ilgili literatür taraması yapılarak, ressamın yaşadığı dönem ve sanatçı kişiliği, eserleri incelenmiştir.Ressamın” Ege Denizi “ isimli çalışmasını çok yönlü ve daha doğru olarak anlayabilmek ve bu tabloyu ressamın neden yaptığını anlamak için bu araştırma modeli kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Çalışmada resmin aslında tarihsel olarak çeşitli gerekçelerle önem arz eden tarihi yerleri biraraya getirerek bu çalışmanın sembolik anlamlarla yaptığı sonucuna varılmıştır.

3.1. Hudson Nehri Okulu

New York, West Point'te Hudson Nehri hem doğuya hem de batıya doğru dağların arasından akmaktadır. Bölge, Hudson Nehri Okulu sanatçılarının, Hudson Nehri Okulu'nun ve yaklaşık 1825 ile 1870 yılları arasında çalışan, birkaç nesilden oluşan büyük bir Amerikan manzara ressamı grubunun favorisiydi. Grubun yaşlı üyelerinin çoğu, New York City'nin kuzeyinde, içinden Hudson Nehri'nin aktığı pitoresk Catskill bölgesinden ilham almış olsa da coğrafi bir konumud işaret etmektedir. Romantik hareketin bir sonucu olan Hudson Nehri okulu, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ilk yerli resim okuluydu.Hem Amerikan manzarasının doğal güzelliğini gururla kutlaması hem de sanatçıların Avrupa resim okullarından bağımsız olma arzusu açısından son derece milliyetçiydi. Manzara resmini tarih resminin ve kahramanca portre resminin çok altına yerleştiren geleneksel hiyerarşilere rağmen, Amerikan manzarasının ulusal bir gurur ve kimlik kaynağı olarak vurgulanması, on dokuzuncu yüzyılda manzara resminin ön plana çıkmasına neden oldu (Carr,1994, s.34). Aslında Hudson Nehri Okulu sadece manzara resmi sanatına değil aynı zamanda Amerika'nın vahşi bölgelerine de farkındalık kazandırdı. 1839'da Knickerbocker dergisi için yazan sanat eleştirmeni Thomas R. Hofland şunu gözlemledi: “Amerikan manzara ekolü kesinlikle ve ilginç bir şekilde orijinaldir kısaca yeni, cesur, parlak ve muhteşem.”dir diye belirtir. Kendisinin ve diğerlerinin Hudson Nehri Okulu'nda gördükleri şey gerçekten tam olarak Amerikalıydı.

İlk Hudson Nehri Okulu, 1825 ile yaklaşık 1875 yılları arasında yaratılan Amerikan manzara resmini ifade etmektedir. (Carr,2000, s.19).

Bu arada, Hudson Nehri Okulu'nun kurucusu Thomas Cole (1801-1848) gibi Amerika'nın sanatçıları, tam da dönüşümün ortasında ulusal manzarayı önemsediler. Niagara Şelalesi gibi doğa harikaları veya Hudson Nehri Vadisi gibi vahşi alanlar, Hudson Nehri Okulu sanatçıları tarafından popüler hale getirildi ve giderek gezginler ve turistler için erişilebilir hale geldi. Amerikalı sanatçıların hoşlandığı sanal doğa, hiçbir yerde, "doğaya olan hakikati" ile tanınan İngiliz eleştirmen John Ruskin'in (1819-1900) Amerikalı takipçileri tarafından natürmort ve manzaralara uygulanan samimi ama son derece nesnel noktalı suluboya tarzında olduğu kadar çok ifade edilmemiştir. Estetik felsefe de iç savaş döneminde büyük ilgi gördü. Amerikalı tür ressamı, yerinden edilmiş Amerikan tiplerine nostaljik bir bakış açısına odaklandı. Cole gibi değişen Amerikan manzarasını yorumlayan bazı kültürel yorumcular, teknolojinin yol açtığı değişimler konusunda karamsar bir bakış açısı sundular. Diğer ressamlar ve yazarlar da millî ilerlemeyi kutlamak için Amerikalıların çoğunluğuna katıldı. Kendilerine daha yakın olan Frederick Law Olmsted (1822–1903) ve Calvert Vaux (1824–1895) gibi şehir planlamacıları ve peyzaj mimarları, New York Central Park gibi şehir parkları inşa ederek doğayı şehre taşıdılar.Vaux, hem Metropolitan Sanat Müzesi'ni (1874–80) hem de Amerikan Doğa Tarihi Müzesi'ni (1874–77) tasarlamaya devam etti.

Hudson Nehri okulunun ilk liderleri Thomas Doughty, Asher Durand ve Thomas Cole'du. Hepsi açık alanda çalıştılar ve Hudson Nehri vadisindeki ve New England'ın yakın yerlerindeki el değmemiş vahşi doğanın resimlerini hayranlıkla ve dikkatle gözlemlədiler. Her ne kadar bu ressamlar ve onların örneklerini takip eden diğer ressamların çoğu bir noktada Avrupa'da eğitim görmüş olsalar da hepsi önce kendi ülkelerinde belli bir başarı elde etmişler ve Amerikan iç mekanlarının ciddiyeti ve gösterişi şeklindeki ortak temayı oluşturmuşlardı. Doughty vadinin sakin, lirik ve düşünceli sahnelerine odaklandı. Aynı zamanda lirik olan Durand daha samimiydi ve özellikle ormanlık sahnelerde hassas ışıklandırmadan yararlandı. İlk grubun en romantik üyesi olan Cole, doğanın fırtınalı ve anıtsal yönlerini tercih ediyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeydoğusundaki manzarayı tasvir etmeye yoğunlaşan diğer ressamlar Alvan Fisher, Henry Inman ve Samuel F.B. Morse ve daha sonra John Kensett, John Casilear, Worthington Whittredge ve Jasper F. Cropseydi. Frederic Edwin Church, Hudson Nehri okulunun bir üyesi olarak kabul edildi ancak sıklıkla çizdiği egzotik dramatik manzaraların tipik Amerikan manzaralarıyla pek ilgisi yoktu. Manzara ressamı olan George Inness da Hudson Nehri ressamı olarak çalışmaya başladı.

Bazı ressamlar için kuzeydoğu, batının daha ilkel ve dramatik manzaralarından daha az ilgi çekiciydi. John Banvard ve Henry Lewis, Mississippi Nehri'nin boş alanlarının devasa panoramalarını çizdiler. Uzak Batı'yı keşfeden ilk sanatçılar arasında Rocky Dağları, Büyük Kanyon ve Yosemite Vadisi'nin muhteşem manzaralarını çizen son derece başarılı Thomas Moran ve Albert Bierstadt vardı. Hudson Nehri okulu, 19. yüzyılın büyük bölümünde Amerikan manzara resminin baskın okulu olarak kaldı.

Yüzyılın sonunda, sulu boya yalnızca popülerliği açısından değil, akışkan ve şeffaf bir araç olarak doğası gereği de gerçek anlamda yaygınlaştı. Guaj pek çok sanatçının eserlerinde rol oynamaya devam etti. Ancak genel olarak daha da sulu hale geldi; bu da kuşkusuz on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki resim sanatının zevkine uygun olarak gerçekleşmişti. (Howat, 1987, s.47). Örneğin, müstehcenlik, yurtdışında yaşayan James Abbott McNeill Whistler'ın estetiğinin merkezinde yer alıyordu ve ressam bunu Asya sulu boya veya mürekkep resmine şeffaflığıyla yaklaşan olgun bir yağlıboya tekniğiyle başardı. Dolayısıyla Whistler, çarpıcı Lady in Gray adlı eserinde olduğu gibi sulu boyayla çalıştığında, genellikle küçültülmüş olan görüntünün boyutu dışında çabaları yağlı boya çalışmalarından ayırt edilemez görünebilir. John La Farge, 19. yüzyıl renk teorisi ve iç tasarımına duyduğu hayranlıktan beslenen daha parlak bir paletle, Yabani Güller ve İrisler'de iyi örneklenen bir özet ve lirik suluboya stili geliştirdi. Bu, muhtemelen icat ettiği vitrayın modüle edilmiş renk doygunluğuyla yaratıcı bir dinamik içinde işleyen türden bir görüntüdür.

Winslow Homer ve John Singer Sargent, sulu boyanın tam potansiyelini gerçekleştirme ve onu, ortamın ne olduğunu ya da en azından ne olması gerektiğini somutlaştıracak şekilde kullanma konusunda muhtemelen diğer sanatçılardan daha fazlasını başardılar. Ancak şaşırtıcı derecede zıt amaçları ve sonuçları vardı. Homer her zaman geniş değer ve renk düzlemlerinde bir besteciydi. İlk başta bir illüstratör olarak yaptığı çalışmalarla bilgi sahibi oldu, ancak daha sonra Asya baskılarına ve resimlerine olan hayranlığı arttı (Howat, 2005, s.87).

Fishing Boats, Key West gibi Amerikan tropiklerini konu alan son dönem suluboyalarında, ıslak-üstüne-mavi ve gri yıkamalardan oluşan büyük bölgeler (bazıları renk düzlemini çeşitlendirmek için pasajlara süngerle çekilmiştir) geniş alanlarla kesintiye uğramıştır. Tropikal denizde hem beyazlayan ışığı hem de kaynayan sıcaklığı iletmek için beyaz rezerv ve opak siyah ve kırmızı vurgulama renkleri kullanılmıştır. Homer ayrıca ıslak pigmenti dağıtmak için kâğıdı sallamak ve küçük beyaz pasajları veya vurguları ayırmak için kâğıt desteğini çizmek veya ovalamak gibi teknikleri de başarıyla kullanmıştır.

Sargent'ın paleti ve teknikleri daha da çeşitliydi, bunun nedeni kısmen olgun suluboyalarının, nesnel forma geleneksel özelliklere meydan okuyan optik ışık ve renk algısı öncülüyle İzlenimcilik tarafından şekillendirilmesiydi. Sargent, her şeyden önce bir portre ve figür ressamı olduğundan, onun suluboyaları, ustalık eseri "In the Generalife"da olduğu gibi, bu çatışan standartlar arasındaki dikkate değer gerilimi açığa çıkartmaktadır. Orada, biri gölgelerde oldukça belirgin olandan, güneş ışığı ve onun yansımasıyla eriyen yüze kadar uzanan muhteşem bir dizi üç kadın yüzü, her iki algılama tarzına da gerekli önemi veriyordu. Sargent, suluboyalarının çoğunda olduğu gibi, benekli güneş ışığının geçişlerini yalnızca boş kağıt üzerinde çalışarak değil, aynı zamanda mum boyayı ve (daha nadiren) maskeleyici sıvısını uygulayıp sonra çıkararak ve çizerek de ayırdı. Ama aynı zamanda guaj kullanarak eklemeli olarak bazı vurgular da yarattı.

Childe Hassam, Empresyonizmi Sargent'tan bile sulu boyaya daha iyi aktardı. Belki de hiçbir Amerikalı ressam, sulu boyayı eserlerinde birincil statüye sahip olan Maurice Prendergast kadar otoriter ve dekoratif bir şekilde bu araçla çalışmadı. Suluboya, Prendergast'ın, "Piazza di San Marco" gibi ustaca görüntülerle örneklenen, parlak giysili bebek arabalarıyla canlandırılan halka açık yerlerin goblen benzeri tasarımlarına yönelik Post-Empresyonist zevkine ideal bir şekilde uyuyordu.

Pastel, suluboya gibi, 18.yüzyıl geleneğinden kaynaklanan portrelerde ara sıra kullanılması dışında, daha çok on dokuzuncu yüzyılın sonlarına ait bir özellikti. 1870'lerde Eastman Johnson'ın elinde, "Hindi Beslemek" gibi resimlere hazırlık çalışmalarında ortaya çıkması, 1885'te Pastel Ressamlar Derneği'nin kurulmasıyla sonuçlanan yükselen statüsünün bir göstergesidir (Huntington,1966, s.93). Whistler'ın 1880 civarında kısa süreliğine ama bol miktarda ürettiği pastellerinin popüleritesi de artan coşkuya katkıda bulundu. "Pembe ve Kahverengi Not" gibi resimler, kasvetli kahverengi kağıt üzerine karakalem ve pastel çubukların birkaç seçilmiş vuruşuyla aktarılan, bir Venedik evini hoş bir şekilde çağrıştıran resimler, çağdaşlarına ne kadar az şeyin bu kadar ileri gidebileceğini gösterdi. Bu, "The Evening Dress" filmindeki gibi zarif kadın figürlerini, ortamın kahverengi kağıt üzerinde aynı ekonomik uygulamasıyla unutulmaz bir görünürlüğe ikna eden Thomas Dewing gibi üslupsal haleflerin neredeyse hiç kaybetmediği bir dersti. Pastelin açık ara en grafik ve aynı zamanda en ressamca kullanıldığı Avrupa'daki Cassatt'ınkiydi.Burada akıl hocası Edgar Degas ile aynı ortamda çalıştı ve Mother Playing with Child'da ortaya çıkana benzer aile anlarını güçlü bir şekilde yakaladı.

Karakalem ve grafit çizimleri, resimlerin formülasyonunda her zaman esas olarak hazırlık rolü oynamıştır ve manzara resminin hâkim olduğu yüzyıl ortası dönemde, çizim esas olarak bitmiş çalışmaya dahil edilecek saha verilerini kaydetmek için kullanılmıştır. Daha az sıklıkla, resim tasarımları kurşun kalemle yapılıyordu. Hudson River School'un kurucusu Thomas Cole'un, arkadaşı William Cullen Bryant'ın bir şiirine dayanan, hiç gerçekleştirilmemiş bir tablo için güçlü bir şekilde işlenmiş yüce bir konsept olan "The Fountain" başlıklı çiziminde de durum böyledi.19.yüzyılın sonlarında figür resminin yeniden ön plana çıkmasıyla birlikte, kara kalemle akademik stüdyo çizimleri daha büyük bir önem ve görünürlük kazandı. Ancak Kıta'da eğitim almış Sargent gibi usta stilistler, cesur portre Madame X'in sayısız parlak "provalarından" birinde olduğu gibi, yerleşimi, tutumu ve benzerliği aynı anda yakalamak için basit bir kalemi heyecan verici bir akıcılıkla kullanabiliyorlardı (Kelly,1987,s.55).

İlk başta çoğu ressam, bir pazarın var olduğu tek eser olan portrelere günlük hayata göndermeler yerleştiriyordu. Ancak 1830'lardan başlayarak ve büyük ölçüde New York, Philadelphia ve Boston'daki halka açık sergi alanlarının gelişmesine tepki olarak, bazı ressamlar kendilerini portre siparişlerine bağımlılıktan kurtarmayı ve daha geniş izleyici kitlelerine hitap edecek yeni konuları benimsemeyi başardılar. Öncelikle tür veya tür anlamına gelen ve resimlerde alt ve orta sınıf karakterlerin sahnelerini ifade eden Fransızca bir terim olan tür(genre) biçiminde çalıştılar. Öncü olan William Sidney Mount ve çağdaşları, kırsal ortamlardaki sevgi, aile ve topluluk yaşamının temel değerlerle olumlu

bir şekilde ilişkilendirilen tasvirlerini tercih ettiler. Çalışmalarında Amerikan kimliğine dair popüler kavramları güçlendirdiler ve ilgi ve himaye için çağdaş Hudson Nehri Okulu peyzaj sanatçılarıyla rekabet ettiler. Amerikalı tür ressamı, eski usta Hollandalı veya daha yeni Fransız ve İngiliz ustaları ile onlara ilham veren unsurlar gibi, açıkça tasvir edilmiş, mizahi ve eğitici veya ahlaki açıdan öğretici eserler üretmişlerdir.

Uzun zamandır ciddi sanatçılar için kârlı ama düşük düzeyde bir konu olarak görülen (sadece görülenin kopyalanmasını içerdiği için) manzara resmi, 19. yüzyılın ortalarında yeniden ilgi görmeye başladı. Britanya ve Almanya'daki Romantik ressamı gibi, Hudson Nehri Okulu sanatçıları da manzarayı anlamlı bir konu olarak benimsediler. Bu olduğunda tam da sanayileşmenin arazileri değiştirmeye ve insanın çevreyle bağlantısını yeniden şekillendirmeye başlaması söz konusu olmuştu. Amerikalılar hem bu modernleşme güçlerini savundular hem de "ilerleme" adına kaybedilenlerden yakındılar.

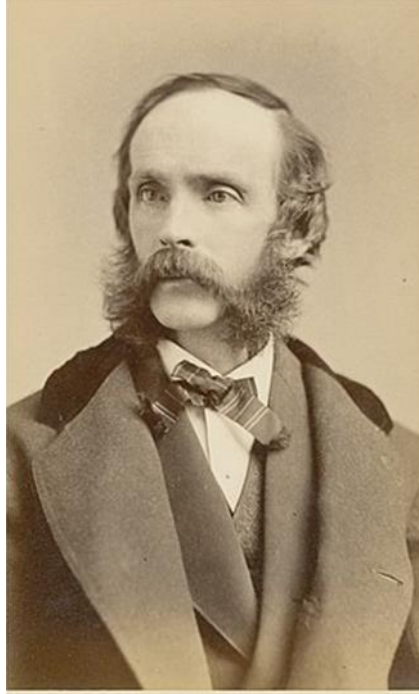
Nesiller boyu Amerikalı ressamı eğitim almak için Avrupa'ya dönmüş ve Eski Dünya sanatçılarının tarzlarını ve konularını benimsemişlerdi. Hudson Nehri Okulu ressamı, tanınabilir Amerikan sahnelerinin resimlerini yaparak daha yerel bir gelenek oluşturmaya çalıştılar. Kişisel ve profesyonel olarak, farklı bir Amerikan kültürü yaratmak için yazarlar ve filozoflarla ressamı ağlar kurdular. (Kelly, 1988, s.72).

Thomas Cole gibi sanatçılar manzaraya sembolizm eklediler ve bu doğal sahnelerin izleyici için sürükleyici ve dönüştürücü deneyimlerin yanı sıra anlamlı alegorilere dönüştürülebileceğini de öne sürdüler. Gerçekçiliğe ve kesin yanılmacılığa gösterilen özenin yanı sıra karmaşık mesajlar ve hayranlık uyandıran manzaralar sayesinde ortaya çıkan tuvaler hem entelektüel hem de duygusal düzeyde büyük beğeniler kazanmıştı.

3.2. Ege Denizi Ve Frederich Edwin Church

Frederic Edwin Church 4 Mayıs 1826, Hartford, Connecticut, ABD'de doğdu ve 7 Nisan 1900'de New York, New York yakınında öldü. Hudson Nehri okulunun en önde gelen üyelerinden biri olan Amerikalı romantik manzara ressamıdır. Alman doğa bilimci Alexander von Humboldt'un yazılarından büyük ölçüde etkilendi ve 1853'te Ekvador'dayken Humboldt'un yaşadığı evde kaldı. Avrupa ve Orta Doğu'ya sıklıkla ziyaretlerde bulundu. Fakat 1877 yılından sonra ziyaretlerini sonlandırmak zorunda kaldı. Çünkü elindeki romatizma günden güne resim yapmasını etkiliyordu. Şu anda müze olan Hudson Nehri üzerindeki evi Olana'da öldü. Sanat tarihçilerinin onu önde gelen Amerikalı manzara ressamlarından biri olarak görmeye başlamasıyla, 20. yüzyılın sonlarında Church'ün çalışmalarına duyulan coşku yeniden alevlendi. Öğretmeni Thomas Cole gibi Church de doğal dünyanın görünüşte sonsuz harikalarını manzaralarında güçlü bir yücelik duygusuyla aktardı. Sanatçı, optik, meteoroloji, botanik ve ekoloji bilgisinin çalışmalarını büyük ölçüde geliştireceğine inanarak bilimsel çalışmalara büyük zaman ayırdı. Alman doğa bilimci Alexander von Humboldt'un gazetecilik yazılarını okuduktan sonra Church, kutuplardan ekvatora kadar vahşi bölgeleri keşfetti. Peyzaj sanatçısı olmaya olan tutkulu ilgisini dile getirdi (Kelly, 1989, s.27). Eğitimi gümüşçü olan ve daha sonra Aetna Sigorta Şirketi'nin kurucusu ve yöneticisi olan babası Joseph ise bu fikre pek sıcak bakmıyordu.

Ancak genç Frederic ısrar etti ve babası yumuşadı. Genç Frederic'in en iyi öğretmenle çalışması için düzenlemeler yapıldı. 1844 yılının Haziran ayının başlarında, on sekiz yaşında, Amerika'nın en ünlü sanatçısından iki yıllık bir eğitim almak üzere Catskill, New York'a doğru yola çıktı. Bu kişi Thomas Cole'du.

Şekil 1. Frederic Edwin Church (1860)

Hudson Vadisi'ne doğru yola çıkmadan önce Church, yeni akıl hocasına bir mektup yazmıştı ve bu mektupta "sanatınızda yeteneğim ölçüsünde kendimi göstereceğime" söz veriyordum demişti ve şunu eklemişti: "En büyük tutkum sanatta mükemmelleşmek; ben bu işi bir kazanç kaynağı olarak ya da sadece bir eğlence olarak yapmıyorum, bunların ötesinde hedeflerim olduğuna inanıyorum." Her öğretmenin duymaktan memnun olacağı sözlerdi bunlar ama aynı zamanda Church'un de sürekli uyduğu sözlerdi bunlar. Hevesli bir öğrenci olan Church öğrenci hemen işe koyuldu ve dağ sırasının doğu yamacında yüksekte yer alan Catskill Dağ Evi çevresindeki sahneler de dahil olmak üzere öğretmenin evindeki alanda çeşitli şeylerin taslağını çizdi. Cole, himaye ettiği kişinin aslında geliştirmekte olan bir sanatsal deha olduğunu hemen fark etti. Öğretmen öğrenci

ilişkisi yerini sanat dostluğuna bıraktı. Cole iki yıllık görevinin sonunda Church, New York'a taşındı ve kendi kariyerine başladı. Otuz üç yaşına geldiğinde Amerika'nın en ünlü sanatçısı olmuştu. Hem de en başarılısı. Bazıları muazzam boyutlarda olan tuvaleri çok büyük paralara mal olmuştu. Örneğin onun "And Dağlarının Kalbi" isimli çalışması ele alındığında: Bu tablosu 1859'da 10.000 dolara satılmıştı. Bahsedilen bu rakam o dönemde yaşayan bir Amerikalı sanatçının tablosu için o tarihte ödenen en yüksek rakamdı.

Church tepedeki büyük evinin inşaatına başladığında romatoid artrit hastalığı nedeniyle ressam olarak üretkenliği önemli ölçüde düşmüştü. Bunu telafi etmek için yaratıcı enerjisini mimari arayışlara yönlendirdi ve hem evi hem de onu çevreleyen 250 dönümlük araziye tasarladı. 1877'de durumu şöyle anlatır: "İç dekorasyon ve donanımlar, dış mimariyle uyum içindedir. Hudson Nehri'nin 600 feet (aslında 500 feet'in biraz altında) üzerinde yer alır ve gökyüzünün, dağların, engebeli ve savan kırlarının, köylerin, ormanların ve açıklıkların güzel manzaralarına hakimdir. Burada nehir, her zaman vapurlar ve diğer gemilerle noktalanmış göl benzeri bir su tabakası oluşturarak iki milden fazla genişliğe kadar genişliyor". (Kelly, Gould, ve Ryan, 1989).

Church, yakın arkadaşı ünlü heykeltıraş Erastus Dow Palmer'a şunları yazdı: "Yaklaşık bir saat boyunca Albany'nin bu kısmı dünyanın merkezi oldu; orası bana ait." Muhtemelen bu alaycı bir ifade olarak düşünülmüştü.

1880'lerin sonlarına gelindiğinde Church'ün romatoid artrit felç edici bir hal almıştı, ancak tasarlama ve yaratma tutkusu güçlü kaldı. 1888 yazında Olana'daki ana eve büyük bir ekleme üzerinde çalışmaya başladı. Bunlar ferah bir stüdyo, geniş bir bağlantı koridoru ve alt katta misafir odası yapmıştı. Arkadaşı Charles Dudley Warner'a şöyle yazdı: "Evimin arka tarafında bir stüdyo inşa etmeseydim, son derece yalnız olurum. Şu anda aklınızdan geçen düşüncüyü hayal edebiliyorum: 'Bu yaşta ve hastalığıyla birlikte bir Stüdyo inşa etmek!'. Her halükarda çok ilginç bir işi bunu yapmak ve verandamız, iş ilerledikçe bize büyük bir sahne oluşturmuştu diye belirlemektedir (Kelly, Cikovsky, Chotner ve Davis, 1996). Church gerçekten de o verandada çok fazla zaman harcamıştı. İş sadece işi gözlemlenmekle kalmamış aynı zamanda onu yönetmişti de. Palmer'a açıkladığı gibi: "Elbette Yeni Stüdyo'yu yönetmekle çok meşgulüm. Bu kadar çok kişiyi uygun bir şekilde işte tutmak çok zaman alır ve hiç de az çalışmayla olmaz. Düzenli olarak çizilmiş planlarım olmadığı için her ayrıntıyı açıklamam gerekiyor. Adamların hiçbiri bundan sonra ne olacağını gerçekten bilmiyorken, işi ekonomik olarak sürdürmek bana hiç de zor gelmiyor." Bir başkasına ise şu hüzünlü yorumu yaptı: "Yeni stüdyoda, onu kurarken olduğu kadar çok çalışıp çalışmayacağımı merak ediyorum."

İki yıl sürmesine rağmen yeni stüdyo 1890 yazının sonunda tamamlandı. Aynı yılın aralık ayında Church, Jervis McEntee'ye şunları yazdı: "Yeni stüdyom çalışır durumda ve geçen hafta ilk renk çalışmasını yaptım. Yakın zamanda Dr. Otis'in koleksiyonunun satışında aldığım eski resimlerimden biriydi. Bu resmin fotoğrafını çektiğime sevindim çünkü bu benim evimden bir manzaraydı." Church'ün stüdyosunda üzerinde çalışmaya hazırlandığı bu açılış resminin başlığı "Sanatçının Evinden Catskill Dağları" idi. Biraz rötuş yapılması

gerektiğini hissetti (Wilton ve Barringer,2002). Başlangıçta bunu 1871'de New York şehrinin önemli bir doktoru ve sanat hamisi olan arkadaşı Fessenden Nott Otis için sipariş üzerine yapmıştı. Kayıtlar, Otis'in şehirdeyken Kilise aile hekimi olarak hizmet ettiğini gösteriyordu. O ve Church, Metropolitan Müzesi'nin kurucuları arasındaydı. Otis'in bölgeyle de güçlü bağları vardı. Karısı Catskill'dendi ve hayatının son yıllarında orada çok zaman geçirdi. 24 Mayıs 1900'de öldüğünde,Church'ün ölümünden sadece altı hafta sonra kalıntıları köye getirildi ve Thomas Cole'un mezarından çok da uzak olmayan Thomson Caddesi Mezarlığı'na gömüldü. Church bu özel eseri yeniden elde etmek için kendi tarzının dışına çıkması,resmi yaptıktan neredeyse yirmi yıl sonra resmin temsil ettiği şeye kalıcı bir yakınlık hissettiğini göstermektedir.

“Sanatçının Evinden Catskill Dağları” isimli çalışmasında Church üst kısımlardan batıya, Hudson Nehri boyunca dağlara doğru bakan muhteşem bir sonbahar manzarası sergilemektedir. Batan güneşten gelen yarı altın rengi bir ışık, resmin sol tarafına yayılıp; gerçek manzarada Thomas Cole'un evi ve stüdyosunun bulunduğu yeri yansıtmaktadır. Ancak burada, tablonun ışıltılı orta zemininde, taklitçi bir temsil yerine, Cole'un kendisinin anısına ve onun Amerika'daki manzara sanatı üzerinde hâlâ sahip olduğu etkiye benzer bir durum algılanmaktadır.

Zengin tarih ve kültürlerinin yanı sıra yoğun ormanları, yükselen volkanları ve dağ sıralarıyla Latin Amerika, 19. yüzyılın ortalarında Amerikalı sanatçıları adeta büyüledi. Frederic Edwin Church tropik bölgelere giderek farklı yerlerde yaptığı eskizleri popüler manzara resimlerine dönüştürmek için kullandı.

Church, ressam Thomas Cole ile Catskill, New York'taki evinde beraber çalışmış ve tüm hayatları boyunca arkadaş kalmışlardı. En başından beri Church Niagara Şelaleleri, patlayan yanardağlar ve buzdağları gibi doğa harikalarının resimlerini aradı. Church, And Dağları'nın ve tropik ormanların güzelliklerini büyük bir ustalıkla tasvir etti. Işık ve renk kullanımı, gökkuşağı, sis ve gün batımı gibi doğa olaylarını tasvir etmesiyle gerçekçi ve duygusal açıdan etkileyici görüntüler yarattı. Egzotik yerlere ve doğa bilimlerine olan ilgisi, Church'ün zaman zaman bir konuya sistematik olarak yaklaşmasına neden oldu. Örneğin, Ekvador yanardağı Cotopaxi'yi birkaç yıl boyunca çeşitli patlama durumlarında resimledi.

1849'da Church, Ulusal Tasarım Akademisi'ne üye oldu. Başlıca eserleri arasında Ekvador ve And Dağları (1855), Niagara (1857) ve Cotopaxi (1862) bulunmaktadır. Church, yaşamı boyunca çalışmalarından dolayı büyük övgüler aldı ve resimlerini yüksek fiyatlara sattı. Avrupa ve Orta Doğu'yu çok gezdi, ancak 1877'den sonra elindeki romatizma hastalığı nedeniyle resim yapmayı bırakmak zorunda kaldı. Şu anda müze olan Hudson Nehri üzerindeki evi Olana 'da öldü. Sanat tarihçilerinin onu önde gelen Amerikalı manzara ressamlarından biri olarak görmeye başlamasıyla, 20. yüzyılın sonlarında Church'ün çalışmalarına duyulan coşku yeniden alevlendi. Church'ün uzun zamandır kayıp olan başyapıtı “Buzdağları” (1861), 1979'da yeniden keşfedildi. Church, konu bulmak için önce Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeyini, ardından 1853'te Güney Amerika'yı defalarca

dolaştı. Alman doğa bilimci Alexander von Humboldt'un yazılarından esinlenerek Kolombiya ve Ekvador'da beş ay geçirdi.

1840'ların sonlarında ve 1850'lerin başlarında Church, Amerikan manzarasının kolayca herkes tarafından tanınan görüntülerinden, doğa olaylarının son derece etkileyici sahnelerine, İncil ve edebi kaynaklara dayanan ve Cole'a çok şey borçlu olduğu hayali görüntülere kadar çeşitli konularda çalışmalar yaptı. Ancak yavaş yavaş, doğadan dikkatle incelenen ayrıntıları, çağdaşlarının ötesinde bir ihtişam ve ciddiyete sahip, idealize edilmiş kompozisyonlarda birleştiren iddialı çalışmalarda uzmanlaşmaya başladı.

Cole'un ölümünden sonra manzara tutkusunu bir ölçüde genişleten Frederic Church ve Albert Bierstadt biraz istisnai ressamlardandı. Church, Cole'un öğrencisi olmanın ayrıcalığını yaşadı. Ancak öğretmeninin edebi ve tarihi bilgilerinin yerlerini bilimsel ve keşifsel olanlarla değiştirdi. Niagara Şelalesi gibi Kuzey Amerika manzara harikalarının büyük boyutlu tasvirleriyle ünlenen Church, Alman doğa bilimci Alexander von Humboldt'un 1850'lerde iki kez Güney Amerika'ya seyahat etmesi ve Güney Amerika'nın büyük ölçekli manzaralarını resmetmesi için yaptığı seyahat kayıtlarından ve bilimsel broşürlerinden etkilenmişti. Müzenin 3 metre genişliğindeki "And Dağları'nın Kalbi" isimli bu eserlerin en iddialısı ve en beğenilenidir. Daha sonra Church, Arktik bölgelerin ve Kutsal Toprakların tam boy resimlerini sergiledi. Church ve ikinci nesil Hudson Nehri ressamı, tuvalerini ışık ve dramayla doldurarak manzaralarını büyüklüklerinden daha fazla romantikleştirdiler. Church'ün Olana' daki evi ve stüdyosu oldukça dramatik olup Cole'un sade stüdyosu ve evinden çok farklıydı.

Merkezi parça olarak hizmet veren egzotik, gösterişli malikanenin asimetrik dış cephesinde kemerler ve kuleler, taş işçiliği, tuğlalar ve fayanslar ve renkli işlemeli tasarımlar ve desenler bulunmaktadır. Church'ün eserleri, topladığı resimler, orijinal mobilyalar ve halılar, seramikler ve kostümlerle dünya seyahatlerinden topladığı hediyelik eşyalarla birlikte günümüzde müze haline getirilen evi içerisinde sergilenmektedir.

Church ilk kez 1845'te Cole'un öğrencisi olarak onun evinin resmini yapmıştır. Daha sonra orada bir çiftlik satın almış ve karısıyla birlikte yaşayacağı bir ev yapmıştır. Avrupa ve Orta Doğu'ya yaptığı 18 aylık bir gezinin ardından Church, Calvert Vaux (Frederick Law Olmsted ile Central Park'ta yaptığı çalışmalarla ünlü) Olana'yı tasarlamıştır. Ev 1870'lerin başında inşa edilmişti. Bu evde Church'ün stüdyosu, koruluk alanlar, bahçeler, meyve bahçeleri ve bir ziyaretçi merkezi bulunmaktadır.

İç Savaş yıllarında Church'ün tek ciddi rakibi, Düsseldorf Akademisi'nde sanat eğitimi almak için memleketi Almanya'ya dönen göçmen Albert Bierstadt'tı. İsviçre ve İtalya'da bir süre kaldıktan sonra, tıpkı Church'ün güneyde yaptığı gibi, Batı Amerika'yı sanatsal olarak yansıtmak için ABD'ye dönmüştü. Müzede sergilenen 1,8 metreye 10 metrelik "Rocky Dağları", "Lander's Peak", Bierstadt'ın Albay Frederick W. Lander'in araştırma gezisiyle Wyoming'in Rocky Dağları'na yaptığı ilk yolculuğun başlıca ürünüydü. Bu büyük tablo, 1864'te New York'taki Metropolitan Fuarı'nın sanat galerisinde "And Dağlarının Kalbi" karşısına kasıtlı bir rakip çalışma olarak yerleştirildi.

Şekil 2. Şekil 2. “The Aegean Sea” (Ege Denizi) Frederic Edwin Church

Fuarın bir başka galerisinde sanatçı, resminin ön planındakileri hatırlatan gerçek Kızılderililerden oluşan canlı bir tablo oluşturdu. 1866'da Bierstadt, Yosemite'ye gelen ilk beyaz ziyaretçiler arasındaydı ve o bölgenin birçok büyük resmini yaptı. Batı'nın yanı sıra Kanada, Alaska, Avrupa ve Bahamalar'da da birçok kez turneye çıkmış ve geniş bir uluslararası müşteri kitlesi edinmiştir. Onun çalışmalarından elde ettiği gelir, 1866'da, Church'ün Hudson, New York'ta nehre bakan büyük evine taşınmasına rağmen, Bierstadt'ın Irvington'da Hudson Nehri üzerinde bir malikâne inşa etmiştir.

Sırasıyla 1900 ve 1902'de Church ve Bierstadt öldüğünde, Hudson Nehri Okulu neredeyse unutulmuştu. İç Savaş'tan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin estetik yöneliminin ana kültür merkezi olan Büyük Britanya'dan Kıta'ya, özellikle Fransa'ya kaydı. Figür resminin çekiciliği, manzara resimciliğine karşı arttı, ancak manzara resminin çehresi, ilk olarak George Inness (1825-1894) tarafından Amerikan manzarasına uyarlanan daha yumuşak, daha samimi Fransız Barbizon stiline etkisiyle değişti. İlk başta eleştirmenler tarafından reddedilen veya görmezden gelinen Inness, İç Savaş ve Yeniden Yapılanma dönemlerinde popülerite kazandı. 1880'lere geldiğinde Amerika'nın en saygın manzara ressamı haline gelmişti ve pek çok takipçinin ilgisini çekiyordu. Öte yandan Hudson Nehri Okulu, doğal ve anıtsal estetiği nedeniyle giderek daha fazla saldırıya uğramaya başlamıştı. Bu durum,

yirminci yüzyılın ortalarında ve sonlarında yeniden canlanmayla manzara resminin aşığılayıcı bir etikete maruz kalmasına yol açmıştı.

Frederic Edwin Church'ün "Ege Denizi" adlı eseri mimari fantezi anlamına gelen bir capriccio'dur. Bu resimde sanatçı, binaları, arkeolojik kalıntıları ve diğer yapısal unsurları kurgusal kombinasyonlar halinde bir araya getirmiştir. Bu sanat eseri, Church'ün 1867'den 1869'a kadar Avrupa ve Orta Doğu'ya yaptığı seyahatlerden ilham almıştır. Birleşik olan görüntü, Church'ün 1869'da yaptığı eskizlerden unsurlar içermektedir. "Ege Denizi"ne dahil olanlar: Petra'nın kayaya oyulmuş girişi, soldaki uçurumdaki Baalbek'teki Bacchus Tapınağı'nın düşmüş başlıkları, sol altta Suriye'den gelen Roma sütunları, sağda ve uzakta yer alır. Atina Akropolü veya Antik Korint'teki Apollon Tapınağı'nı andıran klasik kalıntılar ve İstanbul'dan bir caminin kubbesi ve minaresi de bu resimde görülmektedir.

Bu eserde Church her zamanki natüralist üslubundan uzaklaşarak daha idealize edilmiş bir üsluba yönelmiştir. Atmosfer efektleri, Church'ün Londra'da gördüğü J. M. W. Turner'ın resimlerinden ilham almış olabilir. Çalışma aynı zamanda Turner'ın 1826'daki "Roma Forumu" görünümünden de esinlenmiş olabilir. Church bu resim için yıldızlar rozetler, oval biçimler ok ve diğer şekiller ile Orta Doğu motiflerinin eklektik bir karışımıyla süslenmiş yaldızlı bir çerçeve tasarlamıştır.

Church 1867-69 yıllarında Yakın Doğu ve Avrupa'yı gezdi. Son büyük ölçekli resmi olan "Ege Denizi", sanatçının farklı yerlerde yaptığı eskiz ve fotoğraflara dayanan "karma" bir manzara çalışmasıdır: resimde solda, günümüzde kayalara oyulmuş Ürdün'ün Petra şehri yer almaktadır. Sağda Suriye'de görülen antik Roma sütunları; uzakta ise İstanbul'u andıran bir cami ve Atina'daki Akropolis'i anımsatan klasik kalıntılar göze çapmaktadır. Resimde görülen çift gökkuşağı, idealleştirilmiş sahne için parlak bir aydınlatma sağlar. Hem tarihsel hem de İncil tarafından kutsallaştırılan bu eski dünya yerleşim bölgeleri, yeni bilimsel keşiflerin inancına meydan okuduğu bir dönemde Church'ün ilgisini çekmişti. Church, "And Dağları"nın ve tropik ormanların güzelliklerini büyük bir ustalıklarla tasvir etti. Işık ve renk kullanımı, gökkuşağı, sis ve gün batımı gibi doğa olaylarını tasvir etmesiyle gerçekçi ve duygusal açıdan etkileyici görüntüler yarattı.

Frederic, manzaraya büyük hayranlık duyduğunu ifade ederken, Orta Doğu'nun yerli halkı konusunda çelişkiler içindeydi. Bedevileri "güzel" olarak nitelendirirken, günlüğünde ve mektuplarında onları defalarca kirli, vahşi, tembel ve tehlikeli olarak tanımladı. Bedeviler, hayvanlarının sağladığı et, süt ve kürkün ötesinde, tarihsel olarak kervanlara ve köylere baskın düzenleyerek ve koruma karşılığında bu tür gruplardan para alarak da geçimini sağlıyordu. Gasp, on dokuzuncu yüzyılda da onların sıklıkla yaptıkları şeylerdendi.

Frederic ve eşi Isabel, Church'ün evlerini düzenlemek için "seçtikleri"¹³ olarak adlandırdığı ve sonunda "Olana" olarak anılacak olan birçok nesneyi evlerine gönderdiler. Roma'dan arkadaşı ve hamisi William H. Osborn'a yazan Church, İstanbul'dan önden gönderilen sandıklarını kontrol etmek için eve dönmeyi bekliyordu: "Sanırım kutudaki

karışıklığı görmek sizi ve Bayan Osborn'u eğlendirecektir diye eşi Isabel günlüğüne not düşmüştü. Halılar, zırhlar, eşyalar, antikalar, vb. diğer kutuların bazılarında Şam'daki bir evden alınmış eski kıyafetler Türk taşları, Arap mızrakları, Kudüs'ten boncuklar, var diye not etmişti. Isabel, günlüğünde Şam'ın çarşılarını, taş çatılı ya da ahşap kafesli, "her tarafı asmalarla kaplı, çok güzel" kaplı uzun sokaklar olarak tanımlamıştı. Çarşılar sonu gelmez gibi görünüyor, bazen bütün sokaklar tek bir ürünün satışına ayrılmış gibi sanki." diyerek ancak seyyar satıcıların turistlerden malları için talep ettiği "fahiş" fiyatlardan şikayetçiydi.

4.SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma konusu ile ilgili olarak daha önce Türkçe herhangi bir çalışma yapılmadığı görülmüştür. Dolayısıyla bu konuda araştırma yapmak isteyen gelecekteki araştırmacılar için hazırlanan bu çalışmayla 19. Yüzyıl Amerikan Manzara resim sanatı ve Frederic Edwin Church üzerine araştırma yapacak diğer araştırmacılara rehber olup katkı sunacağı düşünülmüştür. Çalışmanın ressamın Ortadoğu seyahatlerinde 19. yüzyılda gördüğü tarihi yerlerden etkilenerek, incil sahnelerine atıfta bulunarak doğu ve batı arasındaki ikonografik sembollerle bu resmi yaptığı sonucuna varılmıştır. Church'ün Kuzey ve Güney Amerika, Avrupa ve Orta Doğu'nun muhteşem manzaraları, dramatik kompozisyonları olağanüstü ışık efektleriyle birleştirmiştir. Manzara ressamı Thomas Cole ile çalıştı ve doğayı yücelten heyecan verici konuları resmetmek için onun örneğinden ilham almıştır. Ailesiyle birlikte New York eyaletindeki Hudson'da, Hudson Nehri ve Catskill Dağları'nın muhteşem manzarasına sahip bir çiftliğe yerleşmişti. Church, 1849'da Ulusal Tasarım Akademisi'ne seçilen en genç sanatçı olmuş ve 'Hudson Nehri Okulu' olarak bilinen manzara ressamları grubunun merkezi figürü haline gelmiştir.

Edward Hopper, George Bellows ve Ashcan Okulu olarak adlandırılan okulun diğer üyeleri de dahil olmak üzere, sonraki nesil Amerikalı ressamlar için özel bir figürdü. Bu tür sanatçılar üzerindeki etkisi, kısmen çalışmalarının herhangi bir kalitesinden değil, hayatının orta yıllarında elde ettiği uluslararası şöhretin ve ticari başarının bir ürünü olan, her yerde bulunmasından kaynaklanıyordu. Bununla birlikte, çalışmalarının ölçeği ve kalitesi açısından Church, Amerikan sanatçıların arasında merkezi bir figür olarak kabul edilebilir. Mirası bugün, bizzat Church tarafından kurulan ve New York'un kuzeyindeki evinin bakımını denetleyen ve eserlerinin düzenli olarak sergilendiği Olana Ortaklığı tarafından yönetilmektedir.

Church'ün yerinde açık hava eskizlerini ve ardından çeşitli farklı konumlardan motifleri birleştiren ayrıntılı stüdyo çalışmasını içeren sanatsal süreci, Winslow Homer gibi sanatçılarla ilişkilendirilen esnek bir hareket olan Amerikan İzlenimciliği için önemli bir örnek oluşturdu. Farklı eskizlerden ayrıntılı resimsel konseptler oluşturmaya yönelik kompozisyon sürecini reddederken, bu tür figürler onun temel gözlem yöntemleri ve yaklaşımı üzerine oluşturulmuştur.

Ressamın "Ege Denizi" isimli bu çalışması Amerikalı bir ressamın ilk büyük ölçekli ve dönemin İstanbul'unu ilk defa tek bir cami sembolüyle başka ülkelerin farklı sembolleriyle bir arada tek bir tablo olarak göstermesi açısından özgün ve ilginçtir. Resim aynı zamanda

dönemin Amerika'sında İstanbul'un tanınmasına batı dünyasında merak uyandırmasına katkı sağlayan tıpkı resmi bir belge gibi düşünülmesi açısından önemlidir. Ressamın yapmış olduğu gezilerden en çok dönemin Türkiye'sinden ve İstanbul şehrinde ve camilerinden etkilendiği için bu resmine İstanbul'u bir camiyle eklediği ve resmin ismini "Ege Denizi" olarak adlandırdığı çıkartılabilir. Ege bölgesinde Antik dönemden beri başta ağırlıklı olarak Aioller, Lidyalılar, Karyalılar, Mysialılar ve İonyalılar gibi çeşitli medeniyetlerin izlerine rastlanıldığı için farklı ülkelerin çeşitli sembollerini bu çalışmada kullanılarak o kültürlere ve Ege denizinde bıraktıkları izlere atıfta bulunulduğu sonucuna da varılabilir. Frederic Edwin Church'ün "Ege Denizi" isimli çalışması biçimsel ve ikonografik olarak 19.yüzyıl resim sanatına bambaşka bir katkı sunduğu görülmüştür. Son olarak, bu resmin dönemin Amerika birleşik devletleri kıtasında olmak üzere Avrupa resim sanatında da manzara resminin gelişimi açısından öncü bir rol üstlendiği söylenebilir. Resim doğu ile batı arasında adeta İstanbul'un ve Ege Denizi'nin merkez olduğunu vurgulamak istediği de düşünülebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Ufuk Çetin tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Avery, K. J. (1993). *Church's Great Picture, The Heart of the Andes. Exhibition catalogue*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Carr, G. L. (1994). *Frederic Edwin Church: Catalogue Raisonné of Works of Art at Olana State Historic Site*. Cambridge, England, and New York.
- Carr, G. L. (2000). *In Search of the Promised Land: Paintings by Frederic Edwin Church. Exhibition catalogue*. New York: Berry-Hill Galleries.
- Howat, J. K. et. al. (1987). *American Paradise: The World of the Hudson River School. Exhibition catalogue*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Howat, J. K. (2005). *Frederic Church. New Haven: Yale University Press*.
- Huntington, D. C. (1966). *The Landscapes of Frederic Edwin Church: Vision of an American Era*. New York.
- Kelly, F., Carr, G. L. (1987). *The Early Landscapes of Frederic Edwin Church*. Fort Worth.
- Kelly, F. (1988). *Frederic Edwin Church and the National Landscape*. Washington, D.C.

- Kelly, F. (1989). *Frederic Edwin Church and the National Landscape. Exh. cat. National Gallery of Art.* Washington, D.C.
- Kelly, F., Gould, S. J., Ryan, J. A. (1989). *Frederic Edwin Church. Exh. cat. National Gallery of Art.* Washington, D.C.
- Kelly, F., Cikovsky, N., Chotner, D., Davis, J. (1996). *American Paintings of the Nineteenth Century, Part I. The Collections of the National Gallery of Art Systematic Catalogue.* Washington, D.C., 62-63.
- Wilton, A., Barringer, T. (2002). *American Sublime: Landscape Painting in the United States, 1820–1880. Exhibition catalogue.* London: Tate.

Manisa Lala Paşa Camisi'nin Mimari Özellikleri ve İnşa Evreleri Hakkında

Görkem YALÇIN^{1,2}, Şakir ÇAKMAK³

ÖZET

Batı Anadolu'nun kadim kentlerinden biri olan Manisa, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yaptıktan sonra, XIV. yüzyılın başlarında Türk hâkimiyetine girerek kısa sürede bir Türk-İslam kenti kimliği kazanmıştır. Saruhanoğulları Beyliği'ne başkentlik yapan kent, Osmanlı döneminde şehzadelerin gönderildiği en önemli sancak merkezlerinden biridir. Bu yüzyıllarda yoğun imar faaliyetlerine sahne olan Manisa'da, gerek hanedan mensupları gerekse de devlet görevlileri tarafından pek çok mimari eser yaptırılmıştır. Bu yapılar arasında yer alan Lala Paşa Camisi, tek kubbeli cami örneklerinden birini teşkil etmekle birlikte, dikkat çeken bazı mimari özelliklere de sahiptir. Cami, yüzyıllar içerisinde gördüğü çeşitli müdahalelerle günümüze ulaşabilmiştir. Mevcut izler, yapının inşa evrelerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Manisa, Lala Paşa Camisi, Restitüsyon.

About the Architectural Features and Construction Phases of Manisa Lala Paşa Mosque

ABSTRACT

Manisa, one of the ancient cities of Western Anatolia, after hosting many civilisations throughout history, came under Turkish rule at the beginning of the XIVth century and soon gained the identity of a Turkish-Islamic city. The city, which was the capital of the Saruhanogullari Principality, was one of the most important sanjak centres where princes were sent during the Ottoman period. In Manisa, which witnessed intensive construction activities in these centuries, many architectural works were built by both members of the dynasty and state officials. Among these buildings, the Lala Pasha Mosque is one of the examples of a single-domed mosque, but it also has some remarkable architectural features. The mosque has survived to the present day with various interventions over the centuries. The existing traces provide important data regarding the construction phases of the building.

Keywords: Manisa, Lala Paşa Mosque, Restitution.

¹ İletişim Yazarı: grkmylcn@gmail.com

² Araş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. ORCID ID: 0000-0003-4996-0603.

³ Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. ORCID ID: 0000-0001-7317-3023.

(Makale Gönderim Tarihi: 16.04.2024 / Yayın Tarihi:30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1469450](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1469450)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Gediz Nehri'nin suladığı verimli ovanın kıyısında, Spil Dağı'nın kuzey eteğinde kurulan Manisa, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olması itibarıyla Batı Anadolu'nun kadim kentlerinden biridir. Bölgenin Türk beyliklerince kesin olarak hâkimiyet altına alındığı XIV. yüzyıl başlarında, 1313 yılı civarında Saruhan Bey tarafından fethedilen kent, Saruhanoğulları Beyliği'nin başkenti haline gelerek kısa sürede Türk-İslam kenti kimliği kazanmıştır (Emecen, 1989, s. 17-18; Wittek, 1944, s. 19). I. Bayezid'in 1389-1390 kışında başlattığı seferin sonucunda diğer Batı Anadolu beylik kentleriyle birlikte Osmanlı topraklarına katılan Manisa, Ankara Savaşı'nın ardından yeniden Saruhanoğulları Beyliği'nin idaresine girdiyse de Osmanlı hâkimiyeti I. Mehmed tarafından tekrar tesis edilmiştir (Emecen, 2003, s. 578). Bu dönemden itibaren bir sancak merkezi durumuna gelen kent, Osmanlı şehzadelerinin devlet idaresinde deneyim kazanmaları için gönderildiği en önemli merkezlerden biridir. Nitekim II. Mehmed, I. Süleyman, III. Murad ve III. Mehmed, şehzadelik yıllarını Saruhan Sancağı'nda geçirdikten sonra Osmanlı tahtına çıkmışlardır (Uzunçarşılı, 1984, s. 123). XVII. yüzyılda sancağa çıkma uygulamasının kaldırılışı, Celâlî isyanları ve İzmir'in bir liman kenti olarak yükselişi gibi gelişmelerden olumsuz etkilenen Manisa, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıllarında daha çok Karaosmanoğulları ailesinin nüfuzu altında gelişim göstermiş; Yunan işgaline uğrayan diğer Anadolu kentleri gibi XX. yüzyılın başlarında büyük bir yıkıma sahne olmuşsa da Cumhuriyet döneminde hazırlanan imar planlarıyla neredeyse yeniden imar edilmiştir (Emecen, 2003, s. 579-580).

Manisa, 'şehzadeler sancağı' vasfını taşıdığı XV-XVI. yüzyıllarda önemli imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Hanedan mensuplarının yanı sıra şehzadelerle birlikte kente gelen devlet görevlilerince de pek çok mimari eser yaptırılmıştır. Lala Paşa Camisi, bu yapılardan biri olması dolayısıyla tarihi bir öneme sahiptir. Mimari açıdan ise Osmanlı mimarlığında yaygın bir uygulama alanı bulan tek kubbeli camilerin, XVI. yüzyıldaki örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bununla birlikte, yapıda görülen özgün bazı uygulamalar ve yüzyıllar içerisindeki çeşitli müdahalelerle ortaya çıkan kimi değişimler, üzerinde tartışılmaya değer özellikler göstermektedir.

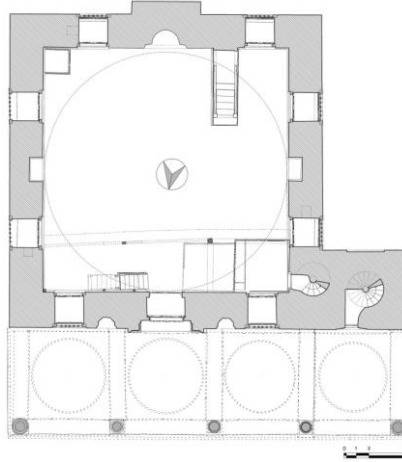
2. LALA PAŞA CAMİSİ'NİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Lala Paşa Camisi, Manisa kent merkezinin güney kesiminde, adını verdiği mahallededir. Bir avlu içerisinde bulunan yapı, günümüz kent dokusundan bu avluyu çevreleyen duvarlarla ayrılmaktadır. Kuzeyde yer alan avlu girişi basit bir açıklıktan ibarettir. Bugün girişin batısındaki duvar yüzeyinde Arapça bir kitabe mevcuttur. H. Acun tarafından bir çeşme kitabesi olarak tanıtılmış olmakla birlikte (Acun, 1999, s. 192), kitabenin aslında bir muallimhaneye ait olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1940'lı yıllara kadar caminin hemen kuzeyinde yıkık bir mektebin mevcut olduğu, bu yapının yola bakan cephesi üzerinde de Arapça bir kitabesinin bulunduğu bilinmektedir (Uluçay ve Gökçen, 1939, s. 103). 1036/1626-1627 tarihli sicil defterinde ise Şehzade Ahmed Çelebi'nin Lalapaşa

Mahallesi'nde, cami avlusunda yer alan Ahmed Ağa Muallimhanesi'ne nakdi bir bağışta bulunduğu kayıtlıdır (Gökçen, 1946, s. 296, 299). Bu muallimhaneye ait olduğu anlaşılan söz konusu kitabe, daha önce Türkçe okunuşuyla yayımlanmıştır (Aksakal, 2002, s. 117). Muallimhanenin tamamen yıkılarak ortadan kalkması nedeniyle kitabe bugünkü yerine konulmuş olmalıdır.

Duvarlarla çevrili avlunun güney kesimine konumlandırılan Lala Paşa Camisi, kare planlı ve kubbeye örtülü bir harim, kuzey cephesinde dört birimli bir son cemaat yeri ve harim batı duvarının kuzey ucuna inşa edilmiş bir minarenden oluşmaktadır (Şekil 1) (Fotoğraf 1). Caminin ayrıca avlu girişinin doğu yanında bir şadırvan, doğu cephesi önünde bir makam mezarı ve güney cephesi önünde ise muhtemelen buradaki hazireden bir araya toplanmış bazı mezartaşları bulunmaktadır.

Şekil 1. Rölöve planı

(Sarnıç Restorasyon Mimarlık'tan)

Fotoğraf 1. Kuzeyden genel görünüş

Caminin beden duvarları birer sıra taş ve ikişer sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüştür. Taşların aralarına dikey şekilde ikişer tuğla yerleştirilerek kasetleme de yapılmıştır. Beden duvarları üzerinde, her cephede beşer pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey hariç diğer cepheler ortak bir pencere düzenine sahiptir. Bu cephelerde altlı üstlü ikişer pencereye yer verilmiş, birer pencere de üst sıradakileri ortalayacak şekilde ve daha yukarıya açılmıştır. Alt sıra pencereleri dikdörtgen formlu ve düz atkı taşlıdır. Tuğladan sivri kemerli alınlıklara sahip bu açıklıklar, lokmalık parmaklıklarla dışarıya kapatılmıştır. Atkı ve sövelerin bazıları yenilenmiştir. Üst sıra pencereleri sivri kemerli ve şebekeli açıklıklar şeklindedir. Bu pencerelerin tuğla örgülü kemerleri, yatay dikdörtgen formlu çökertmeler içerisine alınmıştır. Çökertmeleri konturlayan birkaç tuğla sırası ise cepheler boyunca uzanmaktadır. Beden duvarları, üst sıra pencerelerinin biraz üzerinde iki sıra kirpi saçakla sonlandırılmıştır (Fotoğraf 2-3).

Fotoğraf 2. Kuzeydoğudan genel görünüş

Fotoğraf 3. Güneybatıdan genel görünüş

Cepheler üzerinde hareket yaratan ana unsurlar pencere açıklıklarıdır. Ayrıca doğu cephesinde, ikisi kuzey ve biri doğu kesimde olmak üzere üç taş konsolun bulunduğu görülmektedir. Mevcut izlerden anlaşıldığı kadarıyla cephenin orta kesiminde önceleri

dört konsol daha varken bunlar ortadan kalkmıştır (Fotoğraf 4). Güney cephesinde ise mihrabın cepheden biraz çıkıntı yaptığı görülmektedir.

Cepheler süsleme bakımından oldukça sade tutulmuş, pencerelerin alınlık ve çökertmeleri çoğunlukla yatay tuğla sıralarıyla doldurulmuştur. Sadece üst sıra pencerelerinden ikisinde süsleme bulunmaktadır. Doğu cephesinin güneyinde ve güney cephesinin ortasında yer alan pencerelerin çökertmelerinde, kesme tuğlalarla oluşturulmuş geometrik karakterli birer süsleme vardır (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 4. Doğu cephesindeki taş konsollar

Fotoğraf 5. Güney cephesinin ortasındaki pencere

Beden duvarları üzerinde sekizgen planlı kubbe kasnağı yükselmektedir. Biraz içerlek tutulan kasnak da beden duvarları gibi almaşık teknikle örülmüştür. Kasnağın her bir kenarı üzerinde, üst sıra pencereleriyle aynı tarzda birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu açıklıkların biraz üzerinde iki sıra kirpi saçakla son bulan kasnağa, kurşunla kaplı harim kubbesi oturmaktadır.

Avlu girişinin doğusunda yer alan altıgen planlı şadırvan niteliksizdir. Caminin doğu cephesi önünde yer alan mezarın, Lala Mehmed Paşa'ya ait bir makam mezarı olduğu kabul edilmektedir (Acun, 1999, s. 192; Uluçay ve Gökçen, 1939, s. 104). Nitekim bugün baştanbaşa yeşile boyanmış olan mezar, baş ve ayakucu taşları ihtiva etmekle birlikte bunlar yazısızdır.

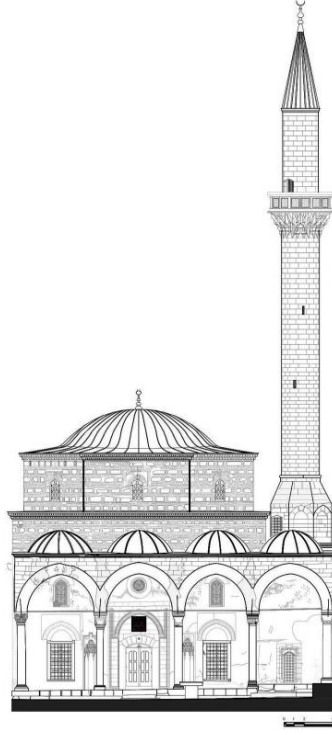
Minare, harim batı duvarının kuzey ucuna organik olarak bağlı şekilde inşa edilmiştir. Kare planlı ve almaşık örgülü minare kaidesi, son cemaat yeri hizasına kadar yükselmektedir. Kaidenin batı ve güney cepheleri tuğladan sivri kemerli birer çökertmeyle hareketlendirilmiştir. Minarenin kaide üzerinde yer alan bölümleri kesme taş örgülüdür. Kaideden pabuç kısmına geçişte görülen özgün malzeme, kaideden yukarısının yenilediğine işaret etmektedir. Sekizgen planlı pabuç bölümünün her bir cephesinde, sivri kemerli birer çökertme bulunmaktadır. Silindirik minare gövdesinin başlangıcı bir bilezikle vurgulanmıştır. Şerefenin alt kısmı süslemeli, korkulukları ise şebekelidir. Minare, petek bölümünden sonra kurşunla kaplı konik bir külahla son bulmaktadır (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6. Minare

Kuzey cephesinde yer alan son cemaat yeri günümüzde dört birimli olmakla birlikte, batıdaki birimin yapıya sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Kesme taş örgülü revak, dairesel formlu beş sütuna oturan dört kemerle kuzeye açılmaktadır. Sütunlar, sütun başlıkları ve kemerlerin cephe üzerinde oturtulduğu profilli konsolların bir kısmı devşirme, bir kısmı yenidir. Revakın ortadaki iki birimi sivri formlu ve ön yüzleri yivli kemerlere sahiptir. Diğerlerinin formları ise bozulmuştur. Kemerler sonradan boyanarak iki renkli taş görünümü kazandırılmıştır. Son cemaat yeri birimleri pandantif geçişli birer kubbeye örtülüdür. Kubbe kurşunla kaplanmıştır (Şekil 2) (Fotoğraf 7).

Şekil 2. Kuzey cephe rölövesi

(Sarıç Restorasyon Mimarlık'tan)

Fotoğraf 7. Son cemaat yerinin ortadaki iki birimi

Caminin kuzey cephesi, biri harime diğeri minareye geçiş sağlayan iki giriş ve ikisi altta üçü üstte olmak üzere beş pencere açıklığı ile iki dış mihraptan oluşan bir düzenlemeye sahiptir. Harim giriş açıklığı, son cemaat yerinin doğudan ikinci birimi ekseninde yer

almaktadır. Bu açıklık ile alt sıra pencereleri arasına yerleştirilen iki dış mihrap, çokgen kesitli ve mukarnas kavsaralı nişler şeklindedir. Dikdörtgen formlu ve düz atkı taşlı alt sıra pencerelerinin üzerinde sivri kemerli alınlıklar vardır. Batıdaki pencerenin alınlık kemeri yivlidir. Diğerindeki ise boyanarak iki renkli taş görünümü verilmiştir. Alınlıklar ve kemerleri, yatay dikdörtgen formlu yüzeysel çökertmeler içerisine alınmıştır (Fotoğraf 8-9). Üst sırada yer alan pencereler şebekeli açıklıklar şeklindedir. İki yandakiler sivri kemerli, ortadaki ise dairesel formludur. Cephenin batısında yer alan minare girişi Bursa kemer görünümünü kazandırılmış, yivli bir kemerle örtülüdür. Açıklık, bu kemeri takiben kırık hatlar oluşturan iç içe silmelerle çerçevelenmiştir.

Fotoğraf 8. Kuzey cephesinin batısındaki pencere

Fotoğraf 9. Kuzey cephesinin doğusundaki pencere

Harim giriş açıklığı düzgün kesme taşlı, dikdörtgen bir çerçeve içerisinde yer almaktadır. Zıvanalı geçmeli bir basık kemerle örtülen açıklık, yine kesme taşlarla örülmüş sivri formda ve ön yüzü yivli bir kemer içerisine alınmıştır. Bu iki kemer arasında ise caminin inşa kitabesi bulunmaktadır (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 10. İnşa kitabesi

Kitabenin metni ve anlamı şöyledir (Acun, 1999, s. 190):

قد بنى پاشا محمد جامعا	حسبة الله من مال خلد
سرّه الله بفر دوس الجنان	والمقامات العلا منها خلد
قال وصاف البنا تاريخه	جامع اعلى فى شريف البلد سنة ٩٧٧

Mehmed Paşa baki olan malıyla bir cami yaptırdı. Onu Allah cennetin bahçesiyle sevindirsin ve ona makamların en yüksek ve kalıcısını bahşetsin. Onun tarihini yazan şöyle dedi: Şerefli şehrin içinde en yüksek camidir. Sene 977.

Lala Paşa Camisi, harim giriş açıklığı üzerinde yer alan inşa kitabesine göre, Mehmed Paşa tarafından 977/1569-1570 yılında yaptırılmıştır. İnşa tarihi kitabede hem rakamla hem de ebcedle verilmiştir. Aynı yıl düzenlenen vakfiyede, baninin adı Kemal oğlu Hacı Mehmed Bey şeklinde zikredilmektedir (Gökçen, 1950, s. 159-160). Lala Mehmed Paşa'nın hayatına ilişkin bilgiler çelişkilidir. Şehzade Selim Manisa'dayken defterdarlığını yaptığı, 1560-1562 yılları arasında Şehzade Murad'a lala olarak vazifelendirildiği ve son olarak da Karesi sancakbeyliği görevini sürdürürken tekaüde sevk edildiği belirtilmektedir (Gökçen, 1946, s. 206; Uluçay, 1946, s. 68-69). Başka kaynaklarda ise Saruhan Sancağı'na gönderilen Şehzade Mehmed'in maiyetinde nişancı olarak 1584 yılı başlarında Manisa'ya geldiği, 1592-1595 yılları arasında da şehzadeye lalalık yaptığı yazılıdır (Emecen, 1989, s. 37-39). III. Mehmed'in cülusundan sonra Koca Sinan Paşa'nın azledilmesiyle sadrazamlığa getirilmiş; fakat çok kısa bir süre sonra vefat etmiştir (Danişmend, 1972, s. 159-160).

Caminin harim giriş açıklığını iki kanat ve bir biniden oluşan, oldukça sade bir ahşap kapı örtmektedir. Simetrik şekilde düzenlenen kapı kanatları üzerinde, ortadakiler dikdörtgen ve diğerleri kare formlu olmak üzere üçer pano yer almaktadır. Bu panolar iç içe kare ve dikdörtgenler oluşturan yüzeysel silmelerle hareketlendirilmiştir.

Giriş açıklığından girilen kare planlı harim, pandantif geçişli bir kubbeyle örtülüdür. Beden duvarları ve kubbe kasağı üzerine açılmış pencereler harimi aydınlanmaktadır (Fotoğraf 11). Duvarlar üzerinde yer alan açıklıklar ikişer kanat ve birer biniden oluşan, ahşap pencere kanatlarıyla örtülüdür. Güney duvarının doğusundaki pencerenin kanatlarında, harim giriş açıklığını örten kapı kanatlarındakilere benzer motifler görülmektedir. Pencerelelerin haricinde harimin doğu ve batı duvarlarında birer de niş bulunmaktadır. Alt sıra pencerelerinin aralarına yerleştirilen bu nişler, dikdörtgen kesitli ve mukarnas kavsaralı unsurlardır (Fotoğraf 12).

Fotoğraf 11. Harim güney duvarı

Fotoğraf 12. Harim batı duvarı

Harimde, kuzey duvarı boyunca uzanan bir kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfil, önde iki ahşap desteğe ve yanlarda ise duvarlara oturtulmuştur (Fotoğraf 13). Harim batı

duvarının kuzey ucunda, altı üstlü yerleştirilmiş iki giriş açıklığı vardır. Minareye geçiş sağlayan bu açıklıklardan üsttekine, kadınlar mahfili vasıtasıyla ulaşılmaktadır.

Güney duvarını ortlayan mihrap, özgünlüğünü yitirmiş basit bir nişten ibarettir. Dairesel kesitli nişin üzerini çeyrek küre şekilli bir kavsara örtmektedir. Hem niş hem de çerçevesi fayansla kaplanmış durumdadır (Fotoğraf 14).

Fotoğraf 13. Harim kuzey duvarı

Fotoğraf 14. Mihrap

Minber mermerdendir. Geç dönem özelliği gösteren kuruluşun yan aynalıklarında birer gülbezek, süpürgeliklerinde kaş kemerli basit çöktürmeler vardır. Güneydoğu köşede yer alan ahşap vaaz kürsüsü ise yakın tarihli ve niteliksizdir (Fotoğraf 15).

Harim, kubbe ve geçiş unsurları ile üst sıra pencerelerinin çevresinde yoğunlaşan yakın tarihli kalemşerleriyle süslüdür. Kırmızı, lacivert, sarı ve beyaz renklerle yapılan bu

süslemelere, palmet ve rumi gibi bitkisel motiflerle oluşturulmuş girift kompozisyonlar hâkimdir (Fotoğraf 16).

Fotoğraf 15. Minber

Fotoğraf 16. Kubbe ve geçiş unsurlarındaki kalemişi süslemeler

3. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Lala Paşa Camisi, kare planlı ve kubbeye örtülü bir harim, kuzey cephesinde dört birimli bir son cemaat yeri ve harim batı duvarının kuzey ucuna inşa edilmiş bir minarenden oluşmaktadır. Anadolu-Türk mimarisinde tek kubbeli camilerin ilk örnekleri, XIII. yüzyılda Konya ve civarında inşa edilmiş bir grup Selçuklu mescidinde görülmektedir. Bu yapılar, kare planlı ve kubbeye örtülü birer harim ile dışarıya kapalı veya revaklı şekilde inşa edilen birer son cemaat yerinden oluşmaktadır. Çoğunlukla giriş cepheleri önünde düzenlenen son cemaat yerleri tonozlarla örtülüdür (Dilâver, 1971, s. 17-28; Katoğlu, 1967, s. 81-100). *Konya Beşarebey Mescidi* (1213) (Katoğlu, 1967, s. 90), *Konya Hacı Ferruh Mescidi* (1215) (Dilâver, 1971, s. 27), *Akşehir Ferruh Şah Mescidi*

(1224) (Demiralp, 1996, s. 20), *Konya Küçük Karatay Mescidi* (1248) (Katoğlu, 1967, s. 90), *Akşehir Taş Medrese Mescidi* (1250) (Demiralp, 1996, s. 57), *Konya İnce Minareli Medrese Mescidi* (1260-1265) (Dilâver, 1971, s. 28) ve *Konya Sırçalı Mescit* (XIII. yy. ikinci yarısı) (Dilâver, 1971, s. 28) tek kubbeli Selçuklu mescitlerinden bazılarıdır.

Özellikle Beylikler ve Erken Osmanlı döneminde yaygınlaşan tek kubbeli camiler, sonraki dönemlerde de sıklıkla tercih edilen bir plan tipi olmuştur. Bu yapıların XIV-XV. yüzyıllarda küçük boyutlu veya anıtsal, son cemaat yeri bulunan ve bulunmayan pek çok örneği inşa edilmiştir (Öney, 1989, s. 4). *İznik Hacı Özbek (Zeynel) Mescidi* (1333) (Ayverdi, 1966, s. 164), *Bilecik Orhan Camisi* (XIV. yy. ilk yarısı) (Ayverdi, 1966, s. 31), *Kastamonu İbni Neccar Camisi* (1353) (Bilici, 1991, şekil no. 46), *Kütahya Kurşunlu Cami* (1377-1378) (Uysal, 2006, s. 638), *Balat İlyas Bey Camisi* (1404) (Durukan, 1988, s. 29) ve *Edirne Şehabeddin Paşa Mescidi* (1436-1437) (Bayrakal, 2001, s. 32) çok sayıda örnekten sadece birkaçıdır. *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camisi* (1523-1524) (Kuban, 2007, s. 235), *Tekirdağ Rüstem Paşa Camisi* (1553) (Tuncel, 1974, plan no. 6), *Üsküdar Çinili Cami* (1640) (Sözen ve diğerleri, 1975, s. 259), *İstanbul Nur-u Osmaniye Camisi* (1749-1755) (Kuban, 2007, s. 528) ve *İstanbul Dolmabahçe Camisi* (1852-1855) (Kuban, 2007, s. 634) ise XVI. yüzyıl ve sonrasında inşa edilmiş örneklerden bazılarıdır.

Tek kubbeli camilerin Manisa'da da XIV. yüzyıldan itibaren yaygın şekilde inşa edildiği görülmektedir. Saruhanoğulları Beyliği döneminden *Kale (Hacet) Mescidi* (XIV. yy. ilk yarısı) (Gürbıyık, 2023, s. 181), *Hacı İlyas Bey Mescidi* (1362) (Köklü, 1983, s. 36) ve *Dere (Gülgün Hatun) Mescidi* (XIV. yy. ikinci yarısı) (Acun, 1999, s. 69), Osmanlı döneminden *Hacı Yahya (İki Lüleli) Camisi* (1474) (Acun, 1999, s. 94), *İbrahim Çelebi Camisi* (1549) (Acun, 1999, s. 172), *Hüsrev Ağa Camisi* (XVI. yy. ortaları) (Acun, 1999, s. 181) ve *Turgutlu, Piyaleoğlu Mustafa Ağa (Pazar) Camisi* (1654-1655) (Çakmak, 2023, s. 177) kentteki tek kubbeli cami örneklerinden bazılarıdır.

Lala Paşa Camisi'nin kuzey cephesinde, ortadaki iki revak kemeri ve cephenin batısındaki pencerenin alınlık kemeri ile harim ve minare girişlerini örten kemerler, yüzeyleri yivli kesme taşlarla inşa edilmiştir. Cepheye hareket kazandıran bu tarz yivli kemerlerin çok örneği görülmemekle birlikte, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve Manisa yörelerinde yaygın bir uygulama alanı bulduğu tespit edilebilmektedir. *Foça Fatih Camisi* (1569-1570) (Çakmak, 1997, s. 49) harim giriş açıklığı, *Menemen Gazet Camisi* (1576-1577) (Tozoğlu, 2003, resim 7) giriş ve pencere açıklıkları, yine *Kınık, Sucahlı Köyü Camisi* (1585-1586) (Gürbıyık, 2020, s. 251) harim giriş açıklığı ve *Manisa Muradiye Külliyesi Çeşmesi* (1586-1602) (Uçar, 2012, s. 62-63) ana nişi, yivli kemerleriyle bu uygulamanın yöredeki örneklerini oluşturmaktadır. Bu örneklerin 1570-1580'li yıllara tekabül eden kısa bir zaman dilimine ait olması, uygulamanın aynı sanatçı grubu tarafından gerçekleştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Lala Paşa Camisi'ni ilginç kılan diğer bir uygulama ise ilk inşa evresinde kadınlar mahfili yerine, harimin kuzeybatı köşesinde müezzinler ya da belki de baninin kendisi veya şehzadeler için yapılmış olması muhtemel bir mahfil içermesidir. Mahfil, minarenin esas

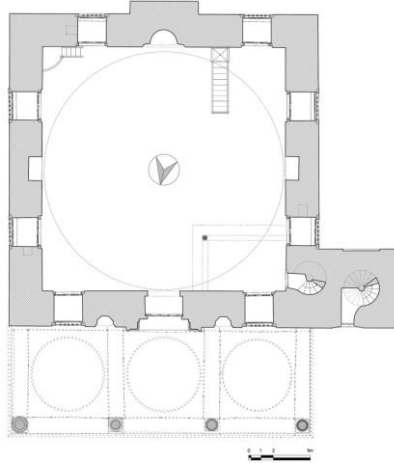
merdiven kovasıyla da bağlantılı şekilde, kendisine ait ikinci bir merdiven kovasına sahiptir. Dolayısıyla mahfile hem harimden kendisine ait merdiven kovası hem de minare girişi aracılığıyla ulaşabilmektedir. Bu uygulama, mahfilin baninin kendisi veya şehzadeler için yapılmış özel bir bölüm olma ihtimalini güçlendirmektedir. Osmanlı selatin camilerinde sultanlar için inşa edilmiş ve 'hünkâr mahfili' olarak adlandırılan mahfillere rastlanmakla birlikte, şehzade lalası tarafından yaptırılmış bir camide bu tarz bir mahfilin bulunması, farklı bir uygulama ortaya çıkarmaktadır. Mahfil yakın tarihlerde doğuya doğru uzatılarak bir kadınlar mahfiline dönüştürülmüş ve bu kesime ahşap bir merdiven eklenmiştir.

4. RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ

Lala Paşa Camisi, 1805-1806 (Gökçen, 1950, s. 159), 1960-1961 (*Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, 1973, s. 32) ve 1985 (Acun, 1999, s. 191) yıllarında geçirdiği çeşitli onarımlarla günümüze ulaşabilmiştir. Yapıdan gelen izler ve yapıya ilişkin çalışmalar ışığında inşa evreleri şu şekilde tanımlanabilmektedir:

Cami, **birinci restitüsyon döneminde** kare planlı ve kubbeye örtülü harim, kuzeyindeki üç birimli son cemaat yeri ve batı cephesinin kuzey ucundaki minareden oluşmaktadır (Şekil 3-4). Günümüzde harim ve minare giriş açıklıkları, son cemaat yerinin ortadaki iki birimi ve kuzey duvarının batısındaki pencere yivli kemerlere sahiptir. Özgünde son cemaat yerinin doğu birimi ile kuzey duvarının doğusundaki pencere de yivli kemerli olmalıdır. Son cemaat yeri birimlerini taşıyan sütunlardan dördü özgündür. En batıdaki konglamera sütun, revakın batıdaki birimiyle birlikte yapıya sonradan eklenmiştir. Sütun başlıklarından ise en doğudaki ile batıdan ikinci özgün, diğerleri sonradandır.

Şekil 3. Birinci restitüsyon dönemi planı

(Sarıç Restorasyon Mimarlık'tan)

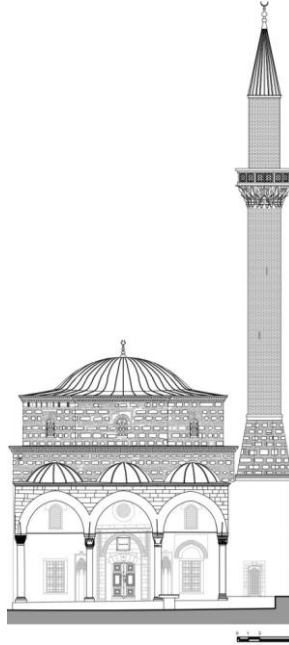
Minare, günümüzde almaşık örgülü bir kaide üzerinde yükselen, düzgün kesme taşlı pabuç ve gövde bölümlerinden oluşmaktadır. Mevcut izlerden hareketle, özgün minarenin almaşık örgülü birer kaide ve pabuç bölümü ile tuğla örgülü bir gövdeye sahip olduğu söylenebilmektedir. İkinci restitüsyon döneminde düzgün kesme taşlarla kaplı sekizgen bir form kazanan pabuç kısmının, ilk inşa evresinde yine böyle bir forma veya dönemin yaygın uygulaması olan üçgen kuşaklı bir tasarıma sahip olması da ihtimal dâhilindedir.

Yapıdan gelen izler, harim kuzey duvarı boyunca uzanan kadınlar mahfilinin özgün bir uygulama olmadığını göstermektedir. Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan özgün mahfil, önde bir ahşap desteğe ve yanlarda ise duvarlara oturtulmuştur. Mahfil aynı zamanda minareye çıkışı sağlayan ikinci açıklığa da ulaşma imkân vermektedir.

Mihrap günümüzde özgünlüğünü yitirmiş, çerçevesinin iki yanı fayanslarla kaplanmış durumdadır. Özgün durumuna ilişkin herhangi bir veri bulunmamakla birlikte, harimin doğu ve batı duvarlarında bulunan mukarnaslı iki niş dikkate alındığında, mihrabın da özgünde mukarnaslı bir kavsarayla örtülü olabileceği akla gelmektedir.

Günümüze sadece harim giriş açıklığını ve harim güney duvarının doğusundaki pencereyi örten ahşap kanatların özgün olarak ulaşabildiği, diğer kanatların ise bunlara uygun biçimde yenilendiği anlaşılmaktadır.

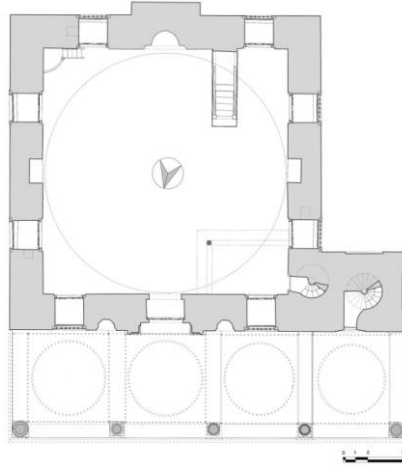
Şekil 4. Birinci restitüsyon döneminde kuzey cephesi

(Sarınc Restorasyon Mimarlık'tan)

XX. yüzyıl başlarına ait olduğu anlaşılan **ikinci restitüsyon döneminde** son cemaat yerinin batısına, minare kaidesi önüne bir birim daha eklenmiştir (Şekil 5-6). Bu birimin sütun ve sütun başlığı ile duvar üzerinde oturduğu konsol, diğer üç birimin unsurlarından oldukça farklıdır. Anadolu Türk mimarisinde son cemaat yerleri, giriş-mihrap eksenini sağlayabilmek için çoğunlukla tek sayılarda birimlerden oluşmaktadır. Sayıca az olmakla birlikte, çift sayıda birimlerden oluşan son cemaat yeri örnekleri de vardır. Fakat Lala Paşa Camisi'nde görülen uygulama özgün değildir. Minare girişini korumak amacıyla ikinci restitüsyon döneminde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Şekil 5. İkinci restitüsyon dönemi planı

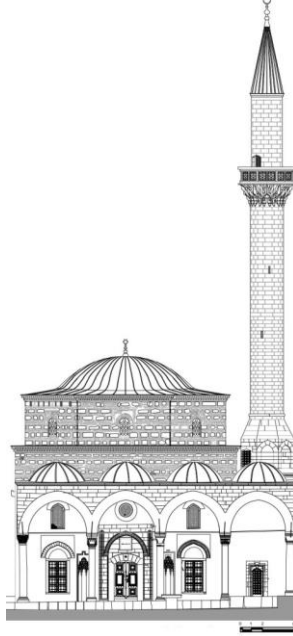
(Sarıç Restorasyon Mimarlık'tan)

Yukarıda da belirttiğimiz gibi yapıdan gelen izler, minarenin özgünde almaşık örgülü birer kaide ve pabuç bölümü ile tuğla örgülü bir gövdeye sahip olduğunu göstermektedir. İkinci restitüsyon döneminde, pabuç ve gövde bölümleri düzgün kesme taşlarla yeniden inşa edilmiştir.

Bugün caminin doğu cephesinde, ikisi kuzey ve biri güney kesimde olmak üzere, sağlam kalabilmiş üç taş konsolun bulunduğu dikkat çekmektedir. Mevcut izlerden hareketle, geçmişte cephenin orta kesiminde dört konsolun daha bulunduğu tespit edilmiştir. Kuzeyden üçüncü sırada yer alan konsol, bu kesime açılmış olan pencerenin çökertmesi içinde kalmış görünmektedir. Bu durum ise uygulamanın özgün olmadığını, muhtemelen ikinci restitüsyon döneminde bu kesime ahşap bir sundurmanın eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Harimde, oldukça sade bir kuruluş olan mermer minber ve güneydoğudaki pencerede bulunan özgün örneğe uygun şekilde yenilendikleri anlaşılan diğer pencere kanatları da bu dönemde yapıya eklenmiş olmalıdır.

Şekil 6. İkinci restitüsyon döneminde kuzey cephesi

(Sarıç Restorasyon Mimarlık'tan)

1960'lı yıllardan günümüze uzanan süreci kapsayan ve rölöveye yansıyan **yakın tarihli uygulamalar** ise şunlardır:

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1960-1961 yıllarında yapılan onarımda, minare gövdesi yaklaşık yarıya kadar yıkılarak yeniden inşa edilmiştir (Acun, 1999, s. 191). Yeniden inşa edilen kısım, minare üzerindeki malzeme farklılığından da tespit edilebilir durumdadır. Şerefe altının mukarnaslı dolgusunda, ikinci restitüsyon dönemine ait parçaların kullanılmış olması mümkün görünmektedir.

1985 yılındaki onarım sırasında, son cemaat yerinin batısına sonradan eklenen birimin kubbesi tamir edilmiştir (Acun, 1999, s. 191). Avluda yer alan şadırvanın da yakın tarihli olduğu anlaşılmaktadır.

Harimde bulunan özgün mahfil, niteliksiz bir ekle kuzey duvarı boyunca doğuya doğru uzatılarak bir kadınlar mahfiline dönüştürülmüştür. Mihrap fayansla, duvar yüzeyleri ise yaklaşık 1m yüksekliğe kadar lambriyle kaplanmıştır. Harimin güneydoğu köşesinde bulunan vaaz kürsüsü, yakın zamanda cemaat tarafından yaptırılmış bir unsurdur. Harimin duvar yüzeyleri ile kubbe ve geçiş unsurlarında görülen kalemşi süslemeler de yenidir.

5. SONUÇ

Kadim bir tarihi geçmişe sahip olan Manisa, XIV. yüzyılın başlarında Türk hâkimiyetine girmesinin ardından, Saruhanoğulları Beyliği ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde de idari bir merkez olarak önemini korumaya devam etmiştir. Özellikle ‘şehzadeler sancağı’ vasfını taşıdığı dönemde yoğun imar faaliyetlerine sahne olan kentte, hanedan mensupları ve devlet görevlileri tarafından inşa ettirilmiş pek çok mimari eser bulunmaktadır. Bu eserlerden biri olan Lala Paşa Camisi, gerek mimari özellikleri gerekse de inşa evreleri itibarıyla tartışılmaya değer yapılar arasındadır.

Lala Paşa Camisi, günümüzde kare planlı ve kubbeyle örtülü bir harim, kuzey cephesinde dört birimli bir son cemaat yeri ve batı cephesinin kuzey ucuna inşa edilmiş bir minareden oluşmaktadır. Anadolu-Türk mimarisinde yaygın görülen tek kubbeli plan şemasına karşılık yivli kemer kullanımı, minare kurgusu ve mahfil tasarımı ile dikkat çeken mimari özelliklere sahiptir. Kuzey cephesinde görülen yivli kemerlerin özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında, İzmir ve Manisa yörelerinde uygulama alanı bulunduğu görülmektedir. Yapının diğer bir özelliği, ilk inşa evresinde harimin kuzeybatı köşesinde müezzinler ya da belki de baninin kendisi veya şehzadeler için yapılmış olması muhtemel bir mahfilinin bulunuyor oluşudur. Bu mahfil, minarenin esas merdiven kovanıyla da bağlantılı, kendisine ait ikinci bir merdiven kovanına sahiptir.

Lala Paşa Camisi, zaman içerisinde çeşitli müdahaleler görek günümüze gelebilmiştir. Yapının inşa evreleri, birinci ve ikinci restitüsyon dönemleri ile yakın tarihli uygulamalar olarak tespit edilebilmektedir. Birinci restitüsyon döneminde, son cemaat yerinin üç birimli olarak inşa edildiği, bugün kaideden yukarısı kesme taşlarla örülü olan minarenin ise almaşık örgülü bir pabuç ile tuğla örgülü bir gövdeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. XX. yüzyılın başlarına tarihlenen ikinci restitüsyon döneminde, son cemaat yerinin batısına bir birim daha eklenmiş ve minarenin pabuç ve gövde bölümleri kesme taşlarla yeniden inşa edilmiştir. Özgün mihrabın mukarnaslı bir kavsaraya sahip olduğu söylenebilmektedir. Bugün sadece harim giriş açıklığını ve mihrabın doğusundaki pencereyi örten özgün ahşap kanatlar günümüze ulaşabilmiş, diğerleri ise yenilenmiştir. Doğu cephesinde görülen üçü sağlam durumdaki taş konsollar, ikinci restitüsyon döneminde yapının bu kesimine ahşap bir sundurmanın eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Sade bir unsur olan mermer minber de bu döneme ait olmalıdır. Minare ve son cemaat yerinde yapılan basit tamiratlar, özgün mahfilin uzatılarak kadınlar mahfiline dönüştürülmesi, niteliksiz birer unsur olan şadırvan ve vaaz kürsüsünün yapıya eklenmesi ve harimin kalemişleri ile bezenmesi ise yakın tarihli uygulamalardır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aksakal, B. (2002). *Bir Zamanlar Manisa*. Manisa: Emek Matbaası.
- Ayverdi, E. H. (1966). *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i, Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Bayrakal, S. (2001). *Edirne'deki Tek Kubbeli Camiler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bilici, Z. K. (1991). *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara).
- Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar (1973). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Çakmak, Ş. (1997). Foça'daki Türk Eserleri. *Geçmişten Günümüze Foça, Uluslararası Sempozyum, 23-25 Ağustos 1996, Bildiriler* (s. 47-60) içinde. Ankara: Foça Belediyesi & Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Çakmak, Ş. (2023). An Evaluation on the Construction Phases of Manisa-Turgutlu, Piyaleoğlu Mustafa Ağa (Pazar) Mosque. H. Altıntaş, M. Mete ve N. Bolat Bozaslan (Ed.), *International Research and Reviews in Social, Human and Administrative Science* (s. 175-194) içinde. Ankara: Serüven Yayınevi.
- Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi III*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Demiralp, Y. (1996). *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Dilâver, S. (1971). Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 17-28.
- Durukan, A. (1988). *Balat, İlyas Bey Camii*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Emecen, F. M. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Emecen, F. (2003). Manisa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 27, 577-583.
- Gökçen, İ. (1946). *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar I*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- Gökçen, İ. (1950). *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar II*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- Gürbıyık, C. (2020). Batı Anadolu'da Ahşap Destekli Bir Cami Örneği: İzmir-Kınık Sucahlı Köyü Camii. Ş. Çakmak, E. Daş, B. Ersoy, S. Gök İpekçiöğlü, İ. Kuyulu Ersoy ve H. Uçar (Ed.), *Yekta Demiralp Anısına Sanat Tarihi Yazıları* (s. 243-253) içinde. İstanbul: Ege Yayınları.
- Gürbıyık, C. (2023). Manisa Kale (Fetih) Mescidi Hakkında. C. Ünal, Z. Çakmakçı ve C. Gürbıyık (Ed.), *Manisa Müzesi Yıllığı 2023* (s. 171-187) içinde. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları.
- Katoğlu, M. (1967). 13. Yüzyıl Konyasında Bir Cami Grubunun Plân Tipi ve 'Son Cemaat Yeri'. *Türk Etnografya Dergisi*, IX, 81-100.
- Köklü, N. (1983). Saruhanlılar Devrinde Manisa (I). *Manisa*, Nisan 1983, 22-40.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayın.
- Öney, G. (1989). *Beylikler Devri Sanatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sözen, M. ve diğerleri (1975). *Türk Mimarîsinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tozoğlu, T. (2003). *Menemen ve Köyleri'ndeki Türk Eserleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir).
- Tuncel, M. (1974). *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Uçar, H. (2012). *Sipil'den Manisa'ya Ab-ı Hayat Manisa Çeşmeleri*. Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları.
- Uluçay, M. Ç. (1946). *Manisa Ünlüleri*. Manisa: Lise Matbaası.
- Uluçay, Ç. ve Gökçen, İ. (1939). *Manisa Tarihi*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- Uysal, A. O. (2006). *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Witteck, P. (1944). *Menteşe Beyliği* (O. Ş. Gökyay, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hayvan Hakları Çerçevesinde Türkiye’de Afet Yönetimi¹

İnci Çoban İnce^{2,3}, Aslı Yöntem Balaban⁴

ÖZET

Afetlerin etkileri sadece insanlarla sınırlı olmayıp, yaşanan afetler hayvanlar için de bir risk unsurudur. Günümüzde, hayvan hakları konusu afet planlarında ihmal edilmektedir. Çalışma, Türkiye’deki afet yönetim sistemini hayvan hakları açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada afet yönetimi ve hayvan haklarına ilişkin uluslararası politika belgeleri, yasal düzenlemeler, planlar, programlar ve uygulamalar incelenecektir. Yapılan çalışmada Türkiye’de afet yönetiminde ulusal düzeydeki politika belgelerinin, hukuki düzenlemelerin insan odaklı bir bakış açısına sahip olduğu, afet öncesi, sırası ve sonrasındaki çalışmaların yeterli olmadığı tespit edilmiştir. Çalışmada, afet yönetim sisteminin sadece insan odaklı değil, hayvanlar da dâhil tüm yaşam formlarının eşit derecede yaşama ve kendini gerçekleştirme hakkına sahip olması gerektiğine vurgu yapılacaktır. Afet yönetim sürecine hayvan hakları konusunun dâhil edilmesi, insan-hayvan refahlarını destekleyerek çevresel ve sosyal adaletin gerçekleşmesine, afet yönetim sürecinin başarısına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afet, Afet yönetimi, Hayvan Hakkı.

Disaster Management in Turkey within the Framework of Animal Rights

ABSTRACT

The effects of disasters are not limited to humans only; these disasters are also an important risk factor for animals. Today, the issue of animal rights are often neglected in disaster. Within this context, the study will examine international policy documents, legal regulations, plans, programs, and practices regarding disaster management and animal rights. In the study, it was determined that national level policy documents, legal regulations about disaster management in Turkey have a human-oriented perspective and activities carried out before, during and after the disaster are not sufficient. The study emphasizes that the disaster management system should not only be human-focused but also that all life forms, including animals, should have equal rights to

¹ Bu çalışma 26 – 27 Ekim 2023 tarihlerinde Ankara’da gerçekleştirilen, Cumhuriyet’in 100. Yılında Nasıl Bir Kamu Yönetimi başlıklı Uluslararası Kamu Yönetimi Kongresi’nde sunulmuş ve özet metin olarak yayınlanmış "Hayvan Hakları Çerçevesinde Türkiye’de Afet Yönetim Sisteminin Değerlendirilmesi" başlıklı bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

² İletişim Yazarı: inci.ince@karatekin.edu.tr

³ Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Çankırı, ORCID: 0000-0002-0688-501X

⁴ Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Samsun, ORCID: 0000-0003-3292-8332

life and self-realization. Including the issue of animal rights in the disaster management process will contribute to the realization of environmental and social justice and also the success of the disaster management process.

Keywords: Disaster, Disaster Management, Animal Rights.

1. GİRİŞ

İnsan, hayvan ve içinde yaşadığımız çevrenin sağlığı, ayrılmaz bir şekilde birbiriyle bağlantılıdır. Zira hepimiz aynı çevreyi paylaşmakta, aynı çevreden yaşamımız için gerekli kaynaklara ulaşmaktayız. Dolayısıyla olağan durumların yanı sıra afet ya da acil durumların yönetilmesi sürecinde hayvan haklarının da dikkate alınması önemli bir ihtiyaçtır.

Dünyada ve Türkiye’de hayvan haklarına yönelik özellikle 1970’li yılların sonlarından itibaren bir farkındalık oluştuğu söylenebilir. Türkiye de 2004 tarihli 5199 sayılı Kanun ile bu farkındalığı pozitif hukukuna eklemiştir. Ancak bir afet durumunda hayvan hakları özelinde yürütülecek politikaların yasal sınırları çizilmemiş, hatta söz konusu kanunda afet yönetimi ile ilgili ibarelere de yer verilmemiştir. Dolayısıyla bu belirsizlik, hayvan hakları açısından olumsuz durumların yaşanması potansiyelini içinde barındırmakta, yaşam haklarına tehdit oluşturabilmektedir. Afetler, hayvanların fiziksel ve psikolojik yaşam koşullarına olumsuz bir şekilde etki etmektedir. Afet yönetim sürecine hayvan hakları konusunun dâhil edilmesi hem hayvan hem de insan refahı açısından önemli bir konudur.

Bu çalışmanın amacı hayvan haklarını da önceleyecek bir afet yönetim sisteminin gerekliliğini ortaya koymak, bu anlamda bir farkındalık yaratmak ve neler yapılabileceği üzerinde politikalar önermektir. Yerli ve yabancı literatürde hayvan haklarına ilişkin çok sayıda çalışma olmasına rağmen, hayvan haklarının afetlerde de korunması gerektiği öğretilerinde yeni durulmaya başlayan konulardan biridir. Konuya ilişkin önceden yapılan çalışmalarda afetlerin hayvanlar üzerindeki etkilerine, hayvan refahı gibi konulara odaklanıldığı görülmektedir. Kılıç ve Çakır (2022) tarafından kaleme alınmış “Afetlerde Hayvanlar” isimli çalışmada afetlerin hayvanlar üzerindeki etkilerine değinerek, öneriler getirilmiştir. A. Gökçen’in (2022) “Afetlerde Hayvanların Konumu” çalışmasında insan-hayvan ilişkilerinden yola çıkarak bir afet türü olarak hayvan kaynaklı afetlerin günümüzde daha görünür olduğu, hayvanların da insanlar kadar afetlerden zarar gördüğü konularına yer verilmiştir. Çalışmamızda odaklanılan esas konu afet yönetimine ilişkin üretilecek olan politikaların hayvanların da hak sahibi olduğu kabulüne dayanması gerekliliğidir. Herhangi bir afette hayvanların niceliksel olarak yüksek oranda etkilenmesinin temel nedeni bu gerekliliğin sağlanamamış olmasıdır. Dolayısıyla çalışma konusu öncelikle pozitif hukukta; ardından da afet yönetim sisteminde hayvan haklarını da gözetecek düzenlemelerin yapılması gerekliliği üzerinden ele alınıp değerlendirilmiştir.

2. MATERYAL VE METOD

Bu çalışma hayvanların da hakları olduğundan hareketle, afet yönetim sistemlerinin bu hakları da göz önüne alan düzenlemeler yapması gerektiğine odaklanmıştır. Bu açıdan çalışmanın sorusu; en başta yaşam hakkına sahip olan hayvanların afet yönetimlerinde neden tali konumda olduğu ve bu tali konumdan sıyrılıp afetlerin etkisinden korunmak için ne gibi uygulamalar yapılabileceğidir. Bu sorunun haklılığını desteklemek adına çalışmada öncelikle afetlerin hayvanlar üzerindeki etkilerine yönelik niceliksel veriler taranmıştır. Ardından hayvan haklarına yönelik gerek ulusal gerekse uluslararası hukuki düzenlemelere atıfta bulunulmuş, afet yönetim sistemlerinde hayvan haklarının yeri ile ilgili çeşitli raporlar, planlar, politika belgeleri ve uygulamalar değerlendirilmiştir. Tüm bu verilerden hareketle sonuçta hayvan haklarının özellikle Türk pozitif hukukundaki yeri tartışılmış ve Türkiye’de afet yönetim sisteminin hayvan haklarını da öncelmesi adına politika önerileri sunulmuştur.

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

3.1. Afetlere İlişkin Kavramsal Çerçeve

Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD)’ın Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü’nde afet, “toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan, etkilenen toplumun baş etme kapasitesinin yeterli olmadığı doğa, teknoloji veya insan kaynaklı olay” şeklinde tanımlanmaktadır (Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü, 2023). Afetin çeşitli türleri vardır. Afetler, jeolojik (deprem, heyelan, volkanik patlamalar...), iklimik (kuraklık, sıcak-soğuk dalgası, dolu, hortum, kasırga...), biyolojik (orman yangınları, salgınlar...), sosyal (göçler, terör saldırıları...) ve teknolojik (nükleer, sanayi, ulaşım kazaları...) olmak üzere başlıca kategorilere ayrılmaktadır (Afet Türleri, 2023). Günümüzde iklim değişikliği de iklimik afetlerin sayısını ve şiddetini giderek artırmaktadır. Bu durum, doğal, sosyo-ekonomik ve kültürel çevreler üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır.

Dünya Ekonomik Forumu’nun 2023 yılında yayımlanan Küresel Risk Raporu’nda afetler, risk sıralamasında ilk sıralarda yer almaya başlamıştır. Rapora göre, doğal afetler ve aşırı hava olayları kısa vadeli riskler⁵ sıralamasında ikinci sıradadır. Raporda belirlenen ilk on riskten beş tanesinin çevresel kaynaklı olduğu görülmektedir. Uzun vadeli riskler⁶ arasında, doğal afetler ve aşırı hava olayları üçüncü, biyolojik çeşitlilik kaybı ve ekosistemin çöküşü de dördüncü sırada yer almaktadır. İlk on riskten altı tanesi ise çevresel kaynaklıdır (World Economic Forum, 2023, s. 6). Rapordaki risk sıralamalarına bakıldığında, afetlerin kısa ve uzun vadeli riskler arasında üst sıralarda yer almaya başladığı görülmektedir.

⁵ Kısa vadeli riskler, önümüzdeki iki yıl içinde gerçekleşmesi beklenen riskleri kapsamaktadır.

⁶ Uzun vadeli riskler, önümüzdeki on yıl içinde gerçekleşmesi beklenen riskleri kapsamaktadır.

Acil Durum Veri Tabanı-Emergency Events Database (EM-DAT), 2022 yılında dünya genelinde 387 doğal afetin olduğunu kaydetmiştir. 2022 yılında meydana gelen afet türlerine ilişkin sayısal veriler, 2002-2021 yıllarının ortalamasıyla karşılaştırıldığında kuraklık, deprem, sel, taşkın, fırtına ve orman yangınlarında artışlar olduğu görülmektedir. Yaşanan afetler 30.704 kişinin hayatını kaybetmesine ve 185 milyon kişinin etkilenmesine neden olmuştur. Ekonomik kayıpların toplamı ise 223,8 milyar ABD doları civarındadır (EM-DAT 2022, s. 2, 4).

2022 yılında kuraklık, sel, taşkın, fırtına kaynaklı yaşanan ekonomik kayıpların, 2002-2021 ortalamasına oranla daha fazla artış gösterdiği görülmektedir (EM-DAT 2022, s. 7). Afetler, insan ve diğer canlı yaşamlarını olumsuz etkilemenin yanı sıra, ekonomik kayıplarla da kalkınmanın önündeki en büyük engellerden biridir. Özellikle, geçim kaynağı hayvancılığa bağlı olan az gelişmiş ülkelerde yaşanacak afetler, ülkelerin daha da yoksullaşmasına neden olacaktır.

Türkiye de afet riskine maruz ülkelerden biridir. Ülkemizde hem iklimsel hem de jeolojik afetler çok sayıda can ve mal kaybına neden olmaktadır. 1900'den günümüze kadar meydana gelen büyük depremler incelendiğinde, Türkiye dünya genelinde dördüncü sırada yer almaktadır (Benli ve diğerleri, 2018, s. 8). Depremin yanı sıra iklim değişikliği kaynaklı yaşanan afetler ülkemizi olumsuz etkilemektedir. Bu afetlerin başında fırtına ve sel yer almaktadır. 2010-2021 yılları arasında gözlenen ve ülkemizi etkileyen meteorolojik karakterli doğa kaynaklı afetler içinde, fırtına yüzde 32, şiddetli yağış/sel yüzde 30, dolu afeti ise yüzde 17,2 görülme sayısı ile ilk sıralarda yer almaktadır (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Meteoroloji Genel Müdürlüğü, 2023, s. 7). Türkiye'de 2022 yılında meydana gelen doğa kaynaklı olay istatistiklerine ilişkin bilgiler ise Tablo 1'de yer almaktadır. Buna göre, 2022 yılında en çok görülen afet türlerinin başında deprem gelmektedir. Depremi, heyelan ve sel/su baskını takip etmektedir.

Tablo 1. 2022 Yılı Doğa Kaynaklı Olay İstatistikleri

Çığ	18
Deprem	21.054
Diğer*	451
Heyelan	859
Kaya Düşmesi	137
Obruk	13
Sel / Su baskını**	450
Genel Toplam	22.982

* AYDES’ten elde edilen fırtına, dolu, aşırı kış koşulları vb. verilerinden oluşturulmuştur.

** AYDES’ten elde edilen Sel/ Taşkın / Su Baskını, Şiddetli / Ani Yağış, Çay / Nehir Taşkını, Aşırı Yağış ve Yüzey Sellenmesi / Drenaj Seli / Şehir Seli verilerinden oluşturulmuştur.

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, 2023.

Yaşanan bu afetler, sadece insan yaşamını değil, hayvan refahı üzerinde de etkilere sahiptir. Depremden nükleer kazalara, orman yangınlarından kuraklığa kadar her bir afet türü, hayvanlar üzerinde fiziksel ve psikolojik etki oluşturmaya devam etmektedir.

3.2 Afetlerin Hayvan Haklarına Etkileri

Afetler, hayvanların yaşamlarını fiziksel ve psikolojik olarak tehlikeye sokan önemli olaylardır. Afetler hayvanlar üzerinde ölüm, yaralanma, açlık, susuzluk, yerinden olma, hastalık başta olmak çeşitli fiziksel etkilere sahiptir (World Animal Protection, 2023). Korku, stres, kaygı ve yalnızlık ise psikolojik etkiler arasındadır. Tüm bu fiziksel ve psikolojik etkiler hayvan refahını giderek azaltmaktadır. Dünya Hayvan Sağlığı Örgütü, hayvan refahını şu şekilde tanımlamaktadır: “Hayvan refahı, bir hayvanın içinde yaşadığı koşullarla nasıl başa çıktığı anlamına gelir. Bir hayvan sağlıklı, rahat, iyi beslenmiş, güvende ise, doğuştan gelen davranışları sergileyebiliyorsa ve acı, korku, sıkıntı gibi hoş olmayan durumlardan muzdarip değilse iyi bir refah durumundadır” (National Planning Principles For Animals in Disasters, 2023). Afetlerde hayvan refahının korunmaması hayvan sağlığının yanı sıra insan yaşamını, daha geniş bir yorumla ise dünyadaki ekolojik dengeyi bozabilecek bir potansiyele sahiptir.

Hayvan sağlığının afetlere karşı savunmasız olması, sağlık, üretim, refah, ekonomi, geçim kaynakları açısından çeşitli kayıplara neden olabilir. Bu kayıplara ek olarak, acil durumlar ve afetler meydana geldiğinde, altyapıların tahrip olması, yoksulluğun artması ve geçim kaynaklarının bozulması nedeniyle kalkınma kazanımları da kaybedilebilir. Tüm bunlar, Birleşmiş Milletler 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri’nin gerçekleşmesinde engeller oluşturabilir (WOAH, 2023).

Afetlerin ayrıca ekolojik denge üzerinde uzun vadeli etkileri de söz konusudur. Örneğin, volkanik patlamalar, fırtınalar ve seller deniz hayvanlarının yaşamlarını kaybetmesine yol açarak fosil birikimine, suyun sıcaklığının ve tuzluluğunun uzun vadede artmasına neden olmakta, ekolojik dengeyi değiştirmektedir (Animal Ethics, 2023). Bu durum bize, toplumu bir bütün olarak etkileme potansiyeline sahip afetlerin hayvan sağlığı üzerindeki etkilerinin, ekolojik dengeyi de bozabileceğini göstermektedir.

Orman yangınları, hayvan yaşamına etki eden bir diğer afet türüdür. Günümüzde iklim değişikliği kaynaklı orman yangınlarının sayısı ve şiddeti giderek artmakta, yangınlar günlerce sürebilmektedir. Orman yangınlarına bağlı olmak üzere birçok hayvan türü yaşamını kaybetmektedir. Hayvanların yaşamlarını kaybetmesi, yaşam alanlarının yok olması, besin maddelerinin azalması veya yok olması, hayvanların besin, su, barınak

bulma amacıyla farklı yerlere göçü, orman yangınlarının etkileri arasındadır (Öztürk ve Özkan, 2019, s. 70). Öyle ki, Avustralya’da 2019 sonunda başlayan ve 2020 Mart ayına kadar devam eden orman yangınlarını konu eden rapora göre, yangından 143 milyon memeli, 2 milyar 460 milyon sürüngen, 180 milyon kuş ve 51 milyon kurbağa etkilenmiştir. Yaklaşık 3 milyar hayvanın etkilenmiş olduğunun belirtildiği raporda ölen hayvan sayısı yer almazken, raporu hazırlayanların görüşü beslenme, barınma, avcılık gibi nedenlerle birlikte kurtulan hayvan sayısının pek fazla olmadığı yönündedir (“Avustralya'daki yangınlarda,” 2020).

Türkiye’de yaşanan orman yangınlarının bazıları ile ilgili veriler çok sayıda hayvanın telef olduğunu göstermektedir. Söz gelimi 29 Temmuz 2021 tarihinde Marmaris’te başlayan ve geniş bir alana hakim olan orman yangınında 35 büyükbaş, 980 küçükbaş, 1000’den fazla kümes hayvanı ve 4500 arılı kovan yok olmuş; 28 Temmuz 2021’de başlayan Manavgat yangınında 263 büyükbaş, 2783 küçükbaş, 1441 arılı kovan ile birlikte çok sayıda yaban hayvanı hayatını yitirmiştir (Türk Tabipleri Birliği, 2022).

Depremler de dünya genelinde ve Türkiye’de hayvan yaşamını etkileyen afet türlerinin ilk sıralarında yer almaktadır. Türkiye’de 6 Şubat 2023 tarihinde gerçekleşen depremin bir etkisi de hayvanlar üzerinde olmuştur. Zira Türk Veteriner Hekimler Birliği 11 milyon hayvanın depremden etkilendiğini belirtmiştir (Türk Veteriner Hekimler Birliği, 2023). Bu deprem sonrası Hayvan Hakları Federasyonu’nun (HAYTAP) kurmuş olduğu sahra hastaneleri ve gönüllüler ile birlikte Hatay’da 1000’den fazla hayvana müdahale edilmiş ve bu hayvanların hayata tutunmaları sağlanmıştır (HAYTAP, 2023). Bununla birlikte gönüllüler deprem sırasında mahsur kalan hayvanların kurtarılmasını da sağlamıştır (“Depremzede can dostlarının kurtarıcı melekleri,” 2023). Kurtarılan evcil hayvanların sahiplerine kavuşabilmeleri noktasında kaynağını 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu’ndan ve Kedi, Köpek ve Gelinciklerin Kimliklendirilmesi ve Kayıt Altına Alınmasına Dair Yönetmelik’ten alan mikroçip uygulaması önem taşımaktadır. Bu sayede hayvanların kimliklerine, sahiplik bilgilerine erişim kolay olmuştur. Depremlerin hayvanlar üzerindeki etkileri ile ilgili olarak Doğubayazıt ve Erzincan depremleri de örnek gösterilebilir. Zira 2004 Doğubayazıt depreminde 25 büyükbaş hayvan, 23 koyun; 2010 Elazığ depreminde ise 235 büyükbaş, 2797 küçükbaş hayvan telef olmuştur (Gökçe ve Tetik, 2012, s. 149, 154).

Dünya genelinde ve Türkiye’de afetlerden çok sayıda hayvan etkilenmektedir. Afetlerde hayvan refahını sağlamanın öneminin anlaşılması, hayvanların afet planlarına alınma nedenlerine ilişkin farkındalığın oluşması ve planlara dâhil edilmesi sadece hayvan hakları açısından değil, insan türünün devamı için de gereklidir.

3.3 Afet Yönetimi Sürecinde Hayvan Hakları

Dünya genelinde hayvan haklarına ilişkin farkındalığın artması, afet yönetim sürecinde hayvan hakları konusunu gündeme getirmeye başlamıştır. Bu bölümde dünyada ve Türkiye’de hayvan haklarının tarihsel gelişimi ve hayvan haklarına ilişkin mevzuata yer verildikten sonra, afet yönetimi sürecinde hayvan hakları konusunun ele alınışı incelenecektir.

3.3.1. Dünyada Hayvan Hakları

Hayvan hakları yaklaşımı antroposantrizm (insan merkezilik) düşüncesini içinde barındırmaz. Bu yaklaşımın temeli hayvanlardır. Temel gaye, hayvan haklarının tanınması ve korunması ile birlikte hayvanlara yönelik sömürünün ve istismarın son bulmasıdır. Hayvanların beslenme amacıyla yetiştirilmesini, deneylerde kullanılmasını, eğlence aracı haline dönüştürülmesini reddeder. Her hayvanın yaşama ve vücut bütünlüğü hakları vardır. Dolayısıyla hayvanların yaşam haklarının ellerinden alınması ve vücut bütünlüklerinin bozulması birer hak ihlalidir (Duru ve Özdan, 2023, s. 180).

Dünya genelinde hayvan hakları ile ilgili farkındalığı ortaya koyan en önemli belgelerin başında Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi (HHEB) gelmektedir. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü -United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) tarafından hazırlanan bu bildirme 15 Ekim 1978 tarihinde Paris’te ilan edilmiştir. Bildirme 14 maddeden oluşmaktadır. Bildirme’nin 1. maddesine göre “Bütün hayvanlar yaşam önünde eşit doğarlar ve aynı var olma hakkına sahiptirler”. Hayvanların yaşam haklarını ilk maddesinde düzenlemiş olan bu Bildirme’nin diğer maddelerinde de hayvanların yaşam hakları ve bu hakkın korunması, hayvanlara karşı kötü davranışların hayvan haklarına aykırılığı ve zorunluluk olmaksızın bir hayvanın öldürülmesinin suç olduğu vurgusu yer almaktadır. Söz konusu Bildirme’nin 14. maddesi hayvanlarının korunmasına ilişkin hükümetlerin rol üstlenmesi gerektiğini belirterek, tıpkı insan hakları gibi hayvan haklarının da kanunlar ile koruma altına alınmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır (Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi, 2023). Hayvan haklarının farkındalığı açısından önemli bir hak bildirisi olan HHEB bazı noktalarda eleştiriye uğramıştır. Özellikle de 9. madde yer alan beslenme amacıyla hayvanların yetiştirilmesi ifadesi metne karşı çıkışı ve protestoları beraberinde getirmiştir. 1989 yılında HHEB revize edilerek deklare edilmiş ve eleştiriler törpülenmeye çalışılmıştır. Madde sayısı 14’ten 10’a indirilmiş, maddelerde değişiklikler yapılmıştır. Özellikle önceki metinde eleştirilerin odağında yer alan 9. maddedeki hayvanların beslenme amacıyla yetiştirilmesi ifadesi yeni metinde yer almamıştır. Öte yandan yeni metin sinir sistemine sahip hayvanlar için özel haklara vurgu yapmış, avcılık ve balıkçılığın eğlence olarak yapılmasının kınanmasını ve özellikle de hayvanlara hukuki kişilik atfedilmesini düzenlemiştir (Neumann, 2012, s. 99-102).

Uluslararası alanda hayvan haklarını konu alan başka sözleşmeler de imzaya açılmıştır. Söz gelimi, 65 no’lu Hayvanların Uluslararası Taşıma Sırasında Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi 1968 (103 sayılı Ek Protokol 1979) yılında, 87 no’lu Yetiştirme

Amaçlarıyla Muhafaza Edilen Hayvanların Korunması Hakkında Avrupa Sözleşmesi 1976 yılında, 102 nolu Kesim Sırasında Hayvanların Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi 1979 yılında, 123 no'lu Deney ve Diğer Bilimsel Amaçlarla Kullanılan Omurgalıların Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi 1986 yılında, 125 no'lu Ev Hayvanlarının Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi 1987 yılında imzaya açılmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, 2011, s. 1).

3.3.2. Küresel Düzeyde Afet Yönetimi ve Hayvan Hakları

Afet yönetiminin dört evresi vardır. Önleme/ zarar azaltma ve hazırlık afet öncesi; müdahale ve iyileştirme ise afet sırası-sonrasındaki evrelerdir. Afet yönetimi anlayışında 1990'lı yıllardan itibaren yaşanan değişimlerle birlikte, afet öncesi önleme ve zarar azaltma evresine daha çok önem vermeye başlandığı görülmektedir. Böylelikle ülkeler, afet yönetiminde risk tespiti ve risk azaltımına ilişkin planlar yaparak afetlerin olumsuz etkilerini hafifletmeye çalışmaktadırlar.

1990'lı yıllarda dünya genelinde afet sayısındaki artış, uluslararası kuruluşların da afet yönetimi anlayışının değişmesine neden olmuştur. Birleşmiş Milletler, 1990'lı yılları, gelişmekte olan ülkelerdeki afet zararlarının azaltılabilmesi için uluslararası iş birliğinin geliştirilmesi amacını taşıyan “Uluslararası Doğal Afet Zararlarının Azaltılması On Yılı” olarak ilan etmiştir. 1994 yılında risk yönetiminin önemini açıkça vurgulandığı “Daha Güvenli Bir Dünya için Yokohama Stratejisi ve Eylem Planı” hazırlanmış, “afet yardımlarına olan ihtiyacın azaltılmasında afetlerin önlenmesi ve hazırlık faaliyetlerinin öncelikli öneme sahip olduğu” prensipleri öne çıkartılmıştır. Afetlere ilişkin bir diğer eylem planı da, 2005 yılında hazırlanan, 2005-2015 yılları arasını kapsayan “Hyogo Çerçeve Eylem Planı”dır. Bu eylem planında da, risk yönetiminin önemine vurgu yapılmıştır (AFAD Stratejik Plan 2019-2023).

2015 yılında ise “Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi” kabul edilmiştir. Bu belgeyle, 2030 yılına kadar afet risklerinin azaltılması, dirençliliğin sağlanması konusunda bir yol haritası belirlenmiştir. Çerçeve’de afet risk azaltımının kapsamının genişletildiği görülmektedir. Bu kavram, doğal, insan kaynaklı tehlikeleri, çevresel, teknolojik, biyolojik tehlike ve riskleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi 2015-2030).

Afet yönetiminden ziyade afet risk yönetimine odaklanan Sendai Çerçevesi, geçim kaynaklarının korunmasının yanı sıra insanları ve mallarını da kurtarmayı hedeflemektedir. Sendai Çerçevesi’de ülkelerin ekonomik kayıpları azaltmak ve geçim kaynaklarını korumak için hayvanları korumayı “Afet Riskinin Azaltılması” politikalarına, planlarına ve faaliyetlerine dahil etmesi gerektiği konusu açıkça vurgulanmaktadır. Planda, “dirençlilik için afet riskini azaltmaya yatırım yapılması” eylemi kapsamında ulusal ve yerel düzeyde, “Besi hayvanları, üretim aletleri ve tohumlar da dâhil olmak üzere, geçim kaynaklarının ve üretken varlıkların korunmasını güçlendirmek”, küresel ve bölgesel düzeyde ise, belirtilen korumanın sağlanması için iş birliğini teşvik etmek ve ülkelerin kapasite güçlendirmelerini desteklemek” gibi hedefler

yer almaktadır (Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi 2015-2030). Bu hedeflerde, sadece besi hayvanlarının yer aldığı, ev hayvanları ve yabani hayvanlara yer verilmediği görülmektedir (Kılıç ve Çakır, 2022, s. 341).

Sendai Çerçevesi, afet riski azaltımı politikalarının hem ulusal hem de yerel düzeyde uygulanması gerektiğini kabul etmektedir. Geniş bir yüz ölçümüne sahip olan Hindistan örneğine bakıldığında, ülkenin deprem, sel, kasırga ve kuraklık gibi doğal afetlere karşı savunmasız olduğu görülmektedir. Hindistan her yıl ortalama 1 milyar ABD doları tutarında afet kaynaklı kayıplarla karşı karşıyadır. Hindistan’da sadece sel nedeniyle her yıl ortalama 95.000 büyükbaş hayvan kaybolmaktadır. Hindistan hükümeti, 2009 yılında Ulusal Hayvancılık ve Ulusal Afet Yönetimi Politikaları’nda hayvanları korumanın önemini kabul etmiştir. Ulusal Afet Yönetimi Otoritesi, 2013 yılında tüm eyalet hükümetlerine hayvanları afet yönetim planlarına dahil etmeleri yönünde bir direktif yayınlamıştır. Bu direktifi takiben, iki eyalet (2013’te Bihar ve 2015’te Sikkim) hayvanların korunmasını kendi eyalet risk planlaması ve azaltım önlemlerine entegre etmişlerdir (Implementing the Sendai Framework: Lessons from India, 2023).

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) örneğine bakıldığında, afet yönetimine ilişkin temel kurum, Federal Acil Durum Yönetim Kurumu (FEMA)’dur. ABD’de kasırga başta olmak üzere yaşanan doğal afetlerden sonra, federal ve eyalet yasalarında değişiklikler yapılmıştır. 2005 yılında meydana gelen ve yaklaşık 2000 insanın ölümüne yol açan Katrina Kasırgası’nda evcil hayvanlar yasadışı olduğu gerekçesiyle başka sığınaklara götürülmüştür (“Harvey Fırtınasıyla gündeme gelen soru,” 2017). Kasırganın ardından, köpeklerini ve kedilerini geride bırakmak istemedikleri için kurtarılmayı reddeden insanların varlığı, federal yasada değişikliğe neden olmuş, bireylere evlerinde yaşayan hayvanları kurtarması ve onlara bakmasıyla ilgili hükümler getirilmiştir. Değişikliğin nedeni insan yaşamına yönelik tehlikeyi en aza indirmek olduğu söylenebilir. ABD tarihindeki önemli afetlerden biri de 2012 yılında gerçekleşen Sandy Kasırgası’dır. 2012 yılındaki Sandy Kasırgası sonrası, New York’ta, tüm şehir barınaklarının ve toplu taşıma araçlarının kedi ve köpek gibi hayvanların girişine izin vermesi zorunlu kılınmıştır. Yaşanan kasırgadan sonra hayvanlara yönelik büyük miktarlarda bağışlar yapılmış, hayvanlara barınağın yanı sıra, yiyecek, su ve tıbbi tedavi sağlanmış ve hayvanlar için arama kurtarma ekipleri oluşturulmuştur (Animal Ethics and Wild Animals, 2023).

Avustralya da doğal afetlerin sık görüldüğü yerlerden biridir. Kuraklık, sel, fırtına, tropikal kasırga ve yangınlar en sık görülen afet türleri arasındadır. Avustralya’da 2012 yılında, “Direnç Oluşturma: Hayvanlar ve Toplulukların Acil Durumlarla Başa Çıkması” başlıklı bir çalıştay yapılmıştır. Çalıştay, acil durum yöneticileri de dâhil olmak üzere bu konuda deneyimli 50’den fazla paydaşı bir araya getirmiştir. Bunlar arasında, insani yardım kuruluşları, hükümet yetkilileri, veterinerler, araştırmacılar ve hayvan örgütleri de bulunmaktadır. Çalıştayda, hayvanların planlamaya dâhil edilmemesinin, insan yaşamının kaybı da dâhil olmak üzere önemli ekonomik ve sosyal maliyetlerle sonuçlandığı kabul edilmiştir. Çalıştay delegeleri, afet yönetiminin her aşamasında hayvanların acil durum yönetimine entegrasyonunun olması gerektiğine karar vermiş, bu hedefe ulaşmanın

başlıca yollarından birinin, hayvanları acil durum yönetim sistemlerine entegre etmeye çalışan kuruluşlara tavsiyelerde bulunacak ulusal bir danışma komitesi kurulması olacağı konusunda anlaşmışlardır (National Planning Principles For Animals In Disasters, 2023).

Günümüzde insan kaynaklı afetler hayvanlara da zarar vermeye devam etmektedir. Bu durumun önüne geçmenin gerekliliğinin yanı sıra müdahale edebildiğimiz durumlarda afet öncesi, sırası ve sonrasında diğer insanlarla birlikte hayvanların da zarar görmelerini engelleyecek politikaların geliştirilmesi önemlidir (Gökçen, 2022, s. 133). Buna yönelik küresel düzeyde hayvan hakları ve afet yönetimine ilişkin kabul edilen belgelerin, ülkelerin ulusal ve yerel planlarına da zamanla aktarılmaya ve bazı ülkelerde konuya ilişkin farkındalık oluşmaya başladığını göstermektedir.

3.4. Türkiye’de Hayvan Hakları ve Afet Yönetimi

3.4.1. Türkiye’de Hayvan Hakları

Çalışmada Türkiye’deki hayvan haklarının tarihçesine geçmeden önce, litertürde tartışmalı bir konu olan hayvanların kişiliği sorununa değinilecektir. Literatürde hayvanların kişiliği meselesi tartışılmakta olup, bu konuda farklı görüşler ortaya sunulmuştur. Bu görüşleri üç grupta toplamak mümkündür (Koçhisarlıoğlu ve Söğütü Erişgin, 2013, s. 1691):

- Hayvanların nesne olarak kabul edilmesi gerektiğini kabul eden görüş,
- Hayvanların kişi benzeri kabul edilmesi gerektiğini kabul eden görüş,
- Hayvanların kişi olarak kabul edilmesi gerektiği kabul eden görüş.

Hayvanları nesne (eşya) olarak kabul eden görüşün temeli Roma Hukuku’na dayanmaktadır. Antroposantrizm düşüncesine dayanan bu yaklaşım hayvanların korunmasını insanlara sağlayacağı yarar dolayısıyla gerekli görür; ancak hayvanların bilince ve zekaya sahip olmadığı düşüncesinden hareket ederek hukuk öznesi ve hak sahibi olabileceklerini kabul etmez. Hayvanları kişi benzeri kabul eden görüş, hukuk düzenin insanlara tanıdığı kişilik tanımından ayrılarak hayvanlar için özel hukuki kişilik düzenlemesi yapılması gerektiğini benimsemektedir. Hayvanları kişi olarak kabul eden görüş, hayvanı hukuk öznesi olarak kabul eder. Özellikle hayvanların da ıstırap çektiği düşüncesinden hareket eden bu görüşün savunucularına göre ıstırap çekmeme noktasında insanlar ile hayvanların eşit olduğu belirtilmektedir. Hayvan hakları da yine bu görüşün benimsemiş olduğu bir yaklaşımdır (Koçhisarlıoğlu ve Söğütü Erişgin, 2013, s. 1692-1702).

Ülkemizde hayvan hakları ile ilgili yapılan çalışmaların tarihi Osmanlı Devleti’ne kadar uzanmaktadır. Zira hayvanların korunmasına ilişkin ilk dernek olan “İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti” 1912 yılında kurulmuştur. Bu Cemiyetin kuruluşunun itici gücü o dönem İstanbul’da sokaklarda sayıca çoğalan köpeklerin Hayırsız Ada’ya nakledilmesidir. Hayvanların kötü şartlar altında bırakıldığı savından hareketle yurt içi ve yurt dışından tepkiler yükselmiştir. Hayvanların korunmasına ilişkin bir derneğin kurulması fikri doğmuştur (Cansız, 2021, s. 195-201). İstanbul Himâye-i Hayvânât

Cemiyeti I. Dünya Savaşı döneminde 1914 yılında faaliyetlerine son vermiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra 1924 yılında Dernek “Türkiye Hayvanları Koruma Derneği” adıyla tekrar faaliyetlerine başlamıştır (Melikoğlu, 2009, s. 37).

Mevcut pozitif hukukumuz açısından Türkiye’de hayvan hakları ile ilgili doğrudan düzenlenmiş bir anayasa maddesi yoktur. Ormanların Korunması ve Geliştirilmesi başlıklı 169. madde hayvanlarla kısmen ilişkilendirilebilir. Anayasanın devletin koruması altında olduğunu belirttiği ormanlar ağaçların ve hayvanların birlikte oluşturduğu bir bütündür. Dolayısıyla da ormanların korunması ağaçların korunması kadar hayvanların korunmasını da ifade etmektedir.

Anayasada doğrudan ifade edilmeyen hayvan haklarına yönelik temel mevzuat 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu’dur. Söz konusu kanun 24/6/2004 tarihinde kabul edilmiş; 1/7/2004 tarihinde de Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Kanun’un 1. maddesinde yer alan hükümden hareketle amaç, hayvanların rahat bir şekilde, her türlü kötü muameleden uzak yaşamalarını sağlamaktır.

Genel olarak belirtmek gerekirse 5199 sayılı Kanun, hayvanların korunması ile birlikte hayvanlara karşı yasakları saymış; sorumlu mercileri ve görevlerini belirtmiştir. Söz konusu Kanun’da yapılan 9/7/2021 tarihindeki değişiklik öncesinde Kanun’a aykırı davranışların müeyyideleri salt idari para cezasına bağlanmışken, yeni düzenleme ile hapis cezaları Kanun’a eklenmiştir.

Ancak 5199 sayılı Kanun’da afetler dolayısıyla hayvanların görebileceği zararlara yönelik “afet” terimini içeren bir bölüm yer almamakta, Kanun’un uygulama yönetmeliğinde de bir afet durumunda yaşanabilecek kayıplara karşı hangi önlemlerin alınması gerektiğinden söz edilmemektedir (Kılıç ve Çakır, 2022, s. 342). Oysa ki 5199 sayılı Kanun’un 4. maddesine göre bütün hayvanlar eşit doğar ve yaşama hakkına sahiptir. Hayvanların korunmaya duydukları ihtiyaç afet durumlarında katlanır, yaşam hakları daha da önem kazanır. Dolayısıyla afet durumunda hayvanlara yönelik izlenecek politikaların geliştirilmesi ve mevzuatta düzenlemeler yapılması bir ihtiyaç olarak doğmaktadır.

Türk Ceza Kanunu (TCK) açısından bakıldığında hayvanların genel olarak mal kapsamında değerlendirilmiş olduğu görülmektedir. Söz konusu kanunun hayvanlarla ilgili bazı hükümleri (m. 90/2b, 142/ 2g ve m. 177) suç ile korunan hukuki yararı hayvanın malikine, zilyedine veya üçüncü bir kişiye tanımıştır. Bununla birlikte TCK’nın İkinci Kısmı olan “Çevreye Karşı Suçlar” başlığı altında ise hayvanlar insanlarla birlikte suçun korunan hukuki yararı olarak düzenlenmiştir. Söz gelimi hayvanların sağlıklı bir ortamda yaşamalarına, üremelerine, doğal özelliklerine karşı tehdit oluşturabilecek davranışlar cezai müeyyideye bağlanmıştır (Dönmez, 2013: 904-905). Bu kısmı biraz daha açmak gerekirse TCK’nın “Çevreye Karşı Suçlar” başlığı dışında hayvanlarla ilgili düzenlemelerin insan merkezli olduğu görülmektedir. Söz gelimi, TCK’da Kişisel Suçlar kısmı içinde düzenlenmiş olan Mal Varlığına Karşı Suçlar içerisinde nitelikli hırsızlık suçunu oluşturan eylemlerin büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar hakkında işlenmesinin

cezai müeyyidesi ağırlaştırılmıştır. Ancak bu müeyyidenin amacı hayvanlara ait hukuki değerlerin korunması değil, kişilerin mal varlıklarının korunmasıdır (İnci, 2019, s. 10-11).

2872 sayılı Çevre Kanunu açısından değerlendirildiğinde, söz konusu Kanun'un 9. maddesinin f fıkrasında biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilirliği açısından nesli tehdit veya tehlike altında olanlar ile nadir bitki ve hayvan türlerinin korunmasının esas olduğu vurgulanmış, bunların mevzuata aykırı şekilde ticaret konusu edilmeleri yasaklanmış ve bu yasak, Kanun'un 20. maddesinin k fıkrası ile de idari para cezası ile müeyyidelenmiştir. Çevre Kanunu'nda yer alan bu düzenlemeler özellikle nesli tükenmekte olan hayvanların yaşam hakları açısından önem taşımaktadır.

3.4.2. Türkiye'de Afet Yönetiminde Hayvan Hakları

Türkiye'de afet yönetim sürecini 1900'lü yıllardan günümüze dört ayrı döneme ayırmak mümkündür. 1944 öncesi birinci, 1944-1958 arası ikinci, 1958-1999 arası üçüncü, 1999 sonrası dördüncü dönem olarak kabul edilmektedir. 1999 Marmara Depremi'ne kadar afet politikalarının daha çok afet sonrasına, müdahale edici ve iyileştirmeye yönelik olduğu görülmektedir. 1999 Marmara Depremi, Türkiye'de afet yönetimi sisteminde bir dönüm noktası olmuştur. Büyük can ve mal kaybına neden olan bu deprem, Türkiye'de afet yönetimi sisteminin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır (Benli ve diğerleri, 2018, s. 16, 28).

2009 yılında çıkarılan 5902 sayılı yasa ile Başbakanlığa bağlı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) kurularak yetki ve sorumluluklar tek bir çatı altında toplanmıştır. 2018 yılında AFAD, yayımlanan 4 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile İçişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. Türkiye'de AFAD'ın kurulması ile yeni bir afet yönetimi sistemi oluşturulmaya çalışılmış, kriz yönetiminden risk yönetimine geçilmeye çalışılmıştır. Böylelikle, afet öncesi hazırlık, planlama ve risk azaltma çalışmaları, eğitim ve bilinçlendirme faaliyetleri, erken uyarı ve kesintisiz haberleşme projeleri ile afetin zararlarını en aza indirmeye çalışan bir afet yönetim sistemi hedeflenmiştir (Türkiye Afet Müdahale Planı, 2023). Ülkemizde afet ve acil durumlar konusunda yetkili kurum olan AFAD'ın 2019-2023 Stratejik planı incelendiğinde, hayvan kelimesinin planda yer almadığı görülmektedir (AFAD 2019-2023 Stratejik Planı, 2023).

Türkiye'de afetlere etkin müdahaleyi sağlamak amacıyla 2014 yılında Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP) hazırlanmıştır. TAMP, Türkiye'de yaşanabilecek afet ve acil durumlarda görev alacak, kamu kurumları, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve gerçek kişileri kapsayan, herhangi bir afet anında kimin ne yapacağı ve müdahalenin nasıl bir organizasyon içinde yapılacağı belirlendiği bir plandır. TAMP'ta hayvan koruma konusunun ele alınışına bakıldığında, karşımıza şu düzenlemeler çıkmaktadır. Planda, afet ve acil durumlara ilişkin müdahale çalışmalarında görev alacak çalışma gruplarına ait görev ve sorumluluklar tanımlanmaktadır. Operasyon Servisi adını taşıyan müdahale organizasyonunda, planı uygulamaya koyan servis bulunmaktadır. Bu servisin çeşitli çalışma grupları bulunmaktadır. Bu alt gruplardan hayvanlara ilişkin olanlar arasında, Afet Tahliye ve Yerleştirme Planlama Grubu, Afet Tarım Orman Gıda Su ve Hayvancılık

Grubu yer almaktadır (Türkiye Afet Müdahale Planı 2023, s. 29). Afet Tahliye ve Yerleştirme Planlama Grubu’nun görev ve sorumluluklarından biri “...taşınabilir milli servet, kıymetli evrak, eşyalar ve gerektiğinde hayvan tahliyesi yapmak”tır (TAMP, 2023: 40). Afet Tarım Orman Gıda Su ve Hayvancılık Grubu’nun hayvanlara ilişkin görev ve sorumlulukları arasında ise,

- “Afet bölgesinde sahipsiz ve barımsız hayvanların tespit ve değerlendirmesini yapmak, barınmasını sağlamak ve gerekli barınma ekipmanlarını temin etmek,
- Afet bölgesinde hayvanlara ilk müdahaleye ilişkin ilk yardım hizmetlerini yürütmek,
- Afet sonrasında hayvan kaynaklı her tür salgın hastalığın önlenmesi için gerekli tedbirleri almak,
- Afetzedede çiftçilerin bitkisel, hayvansal ve su ürünleri üretimindeki zarar tespitlerini yapmak,
- Afet sonrasında evcil hayvanlar, sokak hayvanları, büyükbaş/ küçükbaş ve kümes hayvanlarında ortaya çıkabilecek hastalıklarla mücadele için gerekli aşılama ve tedavi çalışmaları yapmak, bu amaçla aşı, dezenfeksiyon ve hijyen malzemeleri temin etmek” yer almaktadır (TAMP: 2023, s. 46).

Türkiye’de afet yönetimine ilişkin önemli yol haritalarından biri de, 2022-2030 yıllarını kapsayan, Türkiye Afet Risk Azaltma Planı (TARAP)’dır. Bu planda “hayvan” kelimesi taratıldığında, üç yerde kelimenin geçtiği görülmektedir. TARAP’ın stratejik önceliklerinin yer aldığı maddede, “geçim kaynakları ve üretken varlıkların korunmasına yönelik olarak sektörlerin üretim/tedarik zincirlerinde afetlere dirençliliğinin artırılması” hedefinin eylemlerinden biri, “kırsal kalkınmayı destekleyecek şekilde tarımsal ve hayvansal üretimde afet risklerini azaltıcı tedbirlerin alınması”, çıktularından biri de “tarımsal ve hayvansal üretime yönelik afet risklerinin azaltılması” olarak belirtilmektedir. Burada hayvan koruma konusunun, geçim kaynaklarıyla ilişkilendirildiği görülmektedir. Hayvan kelimesinin geçtiği bir diğer yer de, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla ilgili teknik kapasitenin güçlendirilmesi ve farkındalığın artırılmasına ilişkin hedefi gerçekleştirmeye yönelik eylemler arasındadır. Buradaki eylemlerden biri, “gümrüklerden salgın yapma riski taşıyan hayvan, su, gıda tohum vb. etkenlere karşı önlemlerin alınması”dır (T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, 2023, s. 42, 80).

2022 yılında yürürlüğe giren Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği’nin “Afet ve acil durumlara müdahalede iş bölümü” başlığını taşıyan 22. maddesinde “Tarım, orman, gıda, su ve hayvancılık hizmetleri için” Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından ulusal düzeyde hazırlık yapılacağı belirtilmektedir. Ayrıca ana ve destek çözüm ortaklarının görev ve sorumluluklarının yer aldığı 22. maddede, Tarım ve Orman Bakanlığı’nın Afet Tarım Orman Gıda Su ve Hayvancılık Grubu’nun ana çözüm ortağı olduğu belirtilmektedir (Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği, 2023).

Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde TAMP çerçevesinde Gıda Tarım ve Hayvancılık Hizmetleri Grubu oluşturulmuştur (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2013). 6 Şubat Depremi sonrası Bakanlık tarafından afet sonrasında bazı çalışmalar yapılmıştır. Depremden etkilenen illerde, büyükbaş, küçükbaş, kanatlı ve arılı kovan yetiştiricilerinin telef olan hayvanlarının yerine Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM) tarafından hasar tazminatı ödenmesi, afet bölgesindeki yetiştiricilerin hayvan varlığının yem ihtiyacının Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) koordinasyonunda karşılanması, besleme ve barınma sorunu yaşayan yetiştiricilerden hayvanları alınarak, TİGEM işletmelerine geçici bakım amacıyla nakledilmesi bunlardan bazılarıdır. Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü koordinasyonunda depremde barınakları zarar gören hayvanlar için 16 bin 736 hayvan çadırı bölgeye gönderilerek, sokak hayvanları için yaklaşık 50 ton mamanın Bakanlık paydaş çözüm ortağı olan Türk Veteriner Hekimler Birliği ve AFAD aracılığı ile dağıtımı sağlanmıştır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünya genelinde ülkelerin afet yönetim sistemlerine bakıldığında, hayvanları korumanın ulusal afet planlarına nadiren dâhil edildiği görülmektedir. Halbuki, dünyada insan yaşamının sürdürülebilirliği, hayvan neslinin sürdürülebilirliğine bağlıdır. Ayrıca çok sayıda insanın geçim kaynaklarının hayvanlara bağlı olduğu düşünüldüğünde de, insan refahı için hayvanların korunması gereklidir. Küresel düzeyde hayvan refahının afet yönetimine ilişkin yapılan tartışmalarda yer alması önemli bir konudur. Ülkelerin de afet yönetim sistemlerine hayvanları dahil etmesi, hem hayvanları hem de insanları koruyacaktır. Hayvanların afet öncesi, sırası ve sonrasındaki ihtiyaçları düşünülerek bir plan hazırlanmalıdır. Afet yönetiminde hayvan korumanın öneminin anlaşılması ve bunun hazırlanan planlara ve yapılan faaliyetlere aktarılması gereklidir.

Afet yönetiminde hayvan koruma, özellikle afet öncesindeki risk azaltma stratejilerine dahil edilmelidir. Hayvanların afetlerde haklarının korunması afet öncesi belli düzenlemelerin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Zira afet yönetim sisteminin hayvan hakları çerçevesinde tekrar geliştirilmesi ve politikalar üretilmesinin dayanak noktası burasıdır. Bu noktada öncelikle pozitif hukukun gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu gerekliliğin nedeni mevzuatın çoğu zaman hayvanları eşya olarak değerlendirmesidir. Hukuk özetle kişiler içindir ve Türk hukuk sisteminde hayvanların hukuki kişiliği yoktur. Mevzuatta hayvanlar ile ilgili bir düzenleme çoğu zaman hayvan hakları kaygısından ziyade insanların uğradıkları veya uğrayabilecekleri zararlardan hareket etmektedir. Dolayısıyla da insan merkezci yaklaşımın hakim olduğu bir düzen ortaya çıkmaktadır. Hayvanlara da hukuki kişilik tanınması ile birlikte tersine bir süreç başlatılabilir. Bu noktada hayvanlar için de ayrı bir hukuki kişilik statüsü oluşturulabilir. Hayvanların da insanlarla aynı kişiliğe sahip olması önerisi bazı noktalardan uygulanamaz bulunmaktadır. Getirilen eleştirilerin başında insanın kişilik kazanmasının nedenlerinden borç sahibi olabilme yetisinin veya cezai müeyyide ile karşı karşıya kalabilmesinin hayvanlar için söz konusu olamayacağı gelmektedir. Bununla birlikte hangi hayvanlara kişilik verileceği, verilecek kişiliğin tekniği ve insana benzer bir kişilik de tanımlansa,

tüzel kişilere uygulanan teknik de uygulansa hayvanlar için güçlüklerin bulunduğu, hayvanın kendisine tanınmış hakkı kullanamayacağı; onun yerine yetkili bir aracı tarafından bu hakkın kullanımının sağlanacağı öne sürülmektedir (Bu konuda detaylı analiz için bkz. Koçhisarlı ve Söğütlü Erişgin, 2013, 1699-1702). Getirilen eleştirilerin haklılığı veya haksızlığı bir kenara bırakılırsa, hukuki kişiliğin hayvanlara özel bir statüde olması üzerine yoğunlaşılabilir, hukuki çözümler üretilebilir. Mevzuatta hayvanları eşya statüsüne sokan hükümler revize edilebilir. Bu adımlar hem yasal düzenlemelerin hem de afet yönetim sisteminin hayvanlar lehine dönüşümünü başlatabilir. Zira önemli olan afet yönetim sistemine hayvanların da bir özne olarak dahil edilmesidir.

Öte yandan hayvanlara karşı işlenen suçlar açısından yasal bir revizyon kanun koyucunun gündemine girmesi gereken konulardandır. Bu revizyonun kapsamı salt normal zamanı kapsamamalı afet durumunu da içine almalıdır. Afet anında veya sonrasında hayvanların korunamamasının; yaşam haklarının ellerinden alınmasının cezai müeyyidesi caydırıcı olmalıdır. Söz gelimi, deprem sonrası kurtarma çalışmalarında hayvanların gözden çıkarılıp, binaların yıkılmaya çalışılması gibi durumların yaşanmaması gerekmektedir.

Afet öncesinde hayvan sahipleri tarafından da birtakım önlemler alınabilir. Örneğin, afet öncesinde binanın muhtelif yerlerine yardım ekiplerine yardımcı olmak için etiket yapıştırılması bunlardan biridir. Etiketin üzerinde hayvan sahibine ilişkin bilgilerin bulunması önemlidir. Binada bulunan hayvan türleri hakkında bilgi verilmesi, hayvanların binada buldukları ve olası saklanma ve tahliye edileceği yerlerin belirtilmesi, hayvanları tanıyan ve tahliye planını bilen bir komşunun belirlenmesi diğer önlemler arasında sıralanabilir (Altıntaş, t.y.). Afet öncesi yapılabilecek evcil hayvanların mikroçip uygulaması ile kimliklendirilmesi doğal afet sonrası kayıp hayvan sayısını azaltacaktır. Kimliği ile ilgili verilere ulaşılabilen hayvanın ailesine kavuşması daha kolay bir yoldur.

Afetlerde hayvan korumaya ilişkin planlamanın önceden yapılması, herhangi bir afet sırasında hayvanların daha hızlı ve sorunsuz bir şekilde kurtarılmasına katkıda bulunacaktır. Her afet türüne uygun tahliye ve hayvan bakım planlarının önceden yapılması gereklidir. Orman alanlarına suni barınakların ve su kaynaklarının yapılması, canlıların güvenli alanlara kaçabilmelerini sağlayan güvenli koridorların oluşturulması, yangın riski yüksek bölgelerde yaban hayatı ilkyardım ve triaj (tedavi önceliklendirme) merkezlerinin kurulması ve bu merkezlerde uzmanların görevlendirilmesi (İklim Haber, 2023) orman yangınından hayvanların daha az zarar görmesini sağlayabilir. Orman yangını sonrası yapılacak çalışmalarda faunanın ihtiyaçlarının dikkate alınması, orman ekosisteminin devamlılığı açısından önemlidir (Öztürk ve Özkan, 2019, s. 73).

Afet yönetim sisteminde bir diğer konu, afet sonrası yapılacak çalışmalardır. Afet sonrasında hem hayvanlara fiziksel ve psikolojik iyileştirmeler yapılmalı hem de hayvan sahiplerinin kayıpları giderilmeye çalışılmalıdır. Bu noktada afetlerde veteriner hizmetleri oldukça önem taşımaktadır. Zira veteriner hizmetlerinin görev kapsamı; hayvanların sağlık durumlarının kontrol edilmesi, hayvanların tedavi edilmesi, hayvanların barınma,

beslenme gibi zorunlu ihtiyaçlarının giderilmesi ve hayvanların korunmasıdır. Dolayısıyla veteriner hizmetleri bu konulardaki hizmetleri içermektedir. Söz gelimi hayvanlar için beslenme temin etmek, barınaklar ve sığınaklar kurmak bu hizmetlerin başlıcalarıdır (Erdoğan, 2023, s. 615). Oluşturulacak afet risk yönetiminin en önemli ayağını veteriner hizmetleri oluşturmaktadır. Zira ulusal ve yerel afet yönetimi planlarının koordinasyon içerisinde olması ve veteriner hizmetlerinin bu koordinasyonun içinde yer alması zaruri görülmektedir (Kılıç ve Çakır, 2022, s. 337). Afetlerde veteriner hizmetleri ile ilgili çalışmalar 1906 yılına başlamış olmakla birlikte, modern anlamda 1980'li yıllara dayanmaktadır. Avustralya'da meydana gelen bir yangında hayvanların hayatta kalması noktasında veterinerlerin rolünün anlaşılması afet müdahale sistemine veterinerlerin de dahil edilmesi fikrine önem kazandırmıştır. Türkiye'de de afetlerde veteriner hizmetleri Türkiye Cumhuriyeti Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde yürütülmekte; önemli roller üstlenilmektedir (Erdoğan, 2023, s. 614-615).

Esasında veteriner hizmetleri afet öncesinde de afet yönetimi ile ilgili politikaların bir parçası olabilirler. Risk değerlendirmesi ve planlaması kapsamında afetlerin hayvanlar üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi ve veteriner hizmetlerinin önceden planlanması sistemin işleyişini kolaylaştırır. Afet esnasında gerekli malzemelerin önceden temini, hayvanların barınma ihtiyaçlarının nerede karşılanacağı ve ortaya çıkabilecek hastalıkların kontrolü için tedbirlerin alınması planlanmalıdır. Veteriner hekimlere, hayvan sahiplerine ve afet müdahale ekiplerine yönelik afet sırasında ve sonrasında yapılacaklara ilişkin eğitim verilebilir. Afet durumunda önemli olan bu üç özne arasındaki iletişim kanallarının her daim açık tutulması sağlanmalıdır (Erdoğan, 2023, s. 616).

Türkiye'deki afet yönetim sürecindeki hayvan hakları konusu değerlendirildiğinde, ülkemizde hayvan haklarına ilişkin mevzuatın olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, söz konusu mevzuatta afet konusuna yer verilmemiştir. Diğer taraftan afet yönetimine ilişkin hazırlanan planlarda hayvan konusunun, hayvanın içsel değerinden çok, geçim kaynakları yönüyle ele alındığı görülmektedir. Afet yönetimine ilişkin hazırlanan planların çevre-merkezci anlayışla hazırlanması, hayvan refahının sağlanmasına ilişkin çalışmalarda konuya ilişkin uzmanlarla işbirliği yapılması, yeterli bütçenin ayrılması, gönüllülük faaliyetlerinin yaygınlaştırılması gibi çalışmalar, afet yönetim sürecinin başarısını artıracaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu>, 25.08.2023.
- Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/21.5.5211.pdf>, 25.08.2023.
- AFAD, Afet Türleri, <https://www.afad.gov.tr/afet-turleri>, 22.08.2023.
- AFAD. (2019). AFAD Stratejik Plan 2019-2023. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/AFAD_2019_2023_STRATEJIK_PL_AN.pdf, 23.08.2023.
- Altıntaş, H. (t.y.). Afetlerde Hayvanların Yönetimi ve Veteriner Hizmetleri. https://halksagligi.hacettepe.edu.tr/sunumlar_ve_seminerler/teksagliksempozyumu/2HA.pdf, 04.09.2023.
- Animal Ethics, <https://www.animal-ethics.org/animals-natural-disasters/>, 25.08.2023.
- Animal Ethics and Wild Animals, <https://www.animal-ethics.org/what-happens-to-wild-animals-during-hurricanes/>, 24.08.2023.
- Avustralya'daki yangınlarda 3 milyar hayvan 'öldü ya da yerinden oldu'. (2020, 28 Temmuz). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-53566341>. 31.08.2023.
- Benli, H., & Bacanlı, M., & Gündoğdu, Ş. T., & Yaman, M. M., & Esin, M., & Gökçe, O., & Karacameydan, N., & Kadirioglu, F. T., & Kuterdem, N. K., & Zorbozan, S., & Sevim, E., & İlgen H. G. (2018). *Türkiye’de Afet Yönetimi ve Doğa Kaynaklı Afet İstatistikleri*: AFAD, <https://www.afad.gov.tr/kitaplar>, 22.08.2023.
- Cansız, D. (2021). II. Meşrutiyet Döneminde Hayvan Hakları. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 5(2), 187-215.
- Depremde can dostlarının kurtarıcı melekleri. (2023, 20 Şubat). <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/depremde-can-dostlarinin-kurtarici-melekleri-42222463>. 31.08.2023.
- Dönmez, B. (2013). Hayvanlara Karşı İşlenen Suçlar. *Prof. Dr. Aydın Zevkliler’e Armağan, E-Journal Of Yasar University (Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi)*, Cilt 8, Özel Sayı, 903-925. <https://journal.yasar.edu.tr/wp-content/uploads/2014/01/25-Burcu-D%C3%96NMEZ.pdf>
- Duru, B., & Özdan, S. (2023). Uluslararası Bildiriler Çerçevesinde Hayvan Hukuku İncelemesi. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(1), 169-198.
- EM-DAT 2022 Disasters in Numbers, file:///C:/Users/User/Downloads/2022_EMDAT_report.pdf, 04.09.2023.
- Erdoğan, M. A. (2023). Afetlerde Veteriner Hizmetleri. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 8(2), 613-622.
- Gökçe, O., & Tetik, Ç. (2012). *Teoride ve Pratikte Afet Sonrası İyileştirme Çalışmaları*. Ankara: AFAD Yayınları.
- Gökçen, A. (2022). Afetlerde Hayvanların Konumu. *Tezkire Dergisi*, 2022 (80), 125-139.
- Harvey Fırtınasıyla gündeme gelen soru: ABD, Katrina Kasırgası'ndan ders aldı mı?. (2017, 29 Ağustos). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41082292>, 30.08.2023.
- Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi, <https://www.pau.edu.tr/dcuam/tr/sayfa/hayvan-haklari-evrensel-bildirgesi>, 23.08.2023.
- HAYTAP. (2023). Depremde Haytap Çalışmaları, <https://www.haytap.org/tr/depremde-haytap-calismalari>. 31.08.2023.
- Implementing the Sendai Framework: lessons from India, https://www.worldanimalprotection.org/sites/default/files/media/int_files/pdfs/implementing_sendai_framework_india.pdf, 25.08.2023.

- İnci, Z. Ö. (2019). Güncel Gelişmeler Işığında Türkiye’de Hayvanların Ceza Hukuku Bakımından Korunması. *İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), 1-24.
- Kılıç, M., & Çakır, Ö. (2022). Afetlerde Hayvanlar. *Afet ve Risk Dergisi*, 5(1), 330-345.
- Koçhisarlıoğlu, C., & Söğütü Erişgin, Ö. (2013). Hayvanın Hukukî Konumu. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 8 Özel Sayı, 1691-1724. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179474>
- Melikoğlu, B. (2009). Türkiye’de Kurulan İlk Hayvanları Koruma Derneğinin Tarihsel Gelişimi. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 80(1), 37-44.
- National Planning Principles For Animals In Disasters, file:///C:/Users/User/Downloads/final-national-planning-principles-for-animals-in-disasters.pdf, 05.09.2023.
- Neumann, Jean-Marc. (2012). The Universal Declaration of Animal Rights or The Creation of a New Equilibrium between Species. *Animal Law Review*. 19(91), 91-119. Ss. 99-102 91-119 MU 99-102 Mİ)
- Öztürk, N., & Özkan, L. (2019). Orman Yangınları ve Yaban Hayatı. *Doğanın Sesi*, Yıl: 2, S: 4, 67-74.
- Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi 2015-2030, https://uclg-mewa.org/uploads/file/748e86d91ae4409e9188794ddb6c004d/Sendai_TR.pdf, 31.08.2023.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. Türkiye Afet Riski Azaltma Planı (TARAP)2022-2030. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/28032022-TARAP-kitap_V6.pdf, 31.08.2023.
- Tarım ve Orman Bakanlığı Destek Hizmetleri Diresi Başkanlığı. (2013). Başkanlığımız Tarafından Bakanlığımız Afet Müdahale Planı Hazırlandı. <https://www.tarimorman.gov.tr/DHDB/Sayfalar/Detay.aspx?OgeId=4&Liste=Haber>, 27.08.2023.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023). Tarım ve Orman Bakanlığı 6 Şubat Depreminin Yaralarını Sarmaya Devam Ediyor. <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/5953/Tarim-Ve-Orman-Bakanligi-6-Subat-Depreminin-Yaralarini-Sarmaya-Devam-Ediyor>, 05.09.2023.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. Türkiye Afet Müdahale Planı. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/TAMP.pdf, 28.08.2023.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. (2023). 2022 Yılı Doğa Kaynaklı Olay İstatistikleri. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Istatistikler/2022-Yili-Doga-Kaynakli-Olay-Istatistikleri.pdf, 09.09.2023.
- Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı. (2011). Hayvan Hakları, Hayvanların Korunması ve Refahı. Mart 2011. Ankara. https://www.ab.gov.tr/files/Tar%C4%B1m%20ve%20Bal%C4%B1k%C3%A7%C4%B1l%C4%B1k%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1/hayvan_haklari_hayvanlarin_korunmasi_ve_refahi.pdf, 25.08.2023.
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Meteoroloji Genel Müdürlüğü. Türkiye Meteorolojik Afetler Değerlendirmesi (2010-2021) <https://www.mgm.gov.tr/FILES/genel/raporlar/meteorolojikafetler2010-2021.pdf>, 04.09.2023.
- Türk Veteriner Hekimler Birliği. (2023). Milyonlarca hayvan Maraş depreminden etkilendi. <https://tvhb.org.tr/2023/02/28/milyonlarca-hayvan-maras-depreminden-etkilendi/#:~:text=6%20C5%9Eubat%202023%20tarihinde%20Mara%C5%9F,11%20milyon%20hayvan%20depremden%20etkilendi>, 31.08.2023.
- Türk Tabipleri Birliği. (2022). Temmuz-Ağustos 2021 Orman Yangınları Değerlendirme Raporu. https://www.ttb.org.tr/haber_goster.php?Guid=760386a0-7204-11ec-a83c-469e4684c346, 12.08.2023.
- WOAH, <https://www.woah.org/en/what-we-offer/emergency-preparedness/>, 20.08.2023.
- World Animal Protection, <https://www.worldanimalprotection.org/historical-achievements/animals-in-disasters#slice-2>, 21.08.2023.
- World Economic Forum. (2023). The Global Risk Report 2023 18th Edition. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf?_gl=1*1j3260m*_up*MQ.&gclid=CjwKCAjwoqGnBhAcEiwAwK-Okd7Jsn5UZ-LL8b78dWcYsyzo6Nx-Jc2tAKDVGObR_6XLitllah_RoCxpsQAvD_BwE, 23.08.2023.
- Yangınlar Sadece Ormanlara Değil, Yaban Hayata da Zarar Veriyor. (2022, 1 Temmuz). <https://www.iklimhaber.org/yanginlar-sadece-ormanlara-degil-yaban-hayata-da-zarar-veriyor/>, 23.08.2023.

Algılanan Örgütsel Destek ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Araştırma

Seda Uyar¹

ÖZET

Bu araştırmanın amacı algılanan örgütsel destek ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi incelemek ve algılanan örgütsel destek ve örgütsel bağlılığın demografik faktörlere göre farklılıklarını tespit etmektir. Araştırmanın evrenini Erzurum'da faaliyet gösteren bir kamu hastanesindeki tüm sağlık çalışanları oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise bu kamu hastanesinde görev yapmakta olan 338 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Araştırmanın verileri toplanırken ilk olarak sağlık çalışanlarının demografik özelliklerini ölçen bilgi formundan yararlanılmıştır. Sonrasında algılanan örgütsel destek Ölçeği ve Örgütsel Bağlılık Ölçeği sorularına yer verilmiştir. Araştırma amacı doğrultusunda bağımsız gruplarda t testi ve bağımsız gruplarda tek yönlü varyans (ANOVA) analizi ve ölçek ve alt gruplar arasındaki ilişkinin yönünü tespit için de korelasyon analizi yapılmıştır. Araştırma sonucunda algılanan örgütsel destek ile örgütsel bağlılık ve alt boyutları olan duygusal, normatif ve devam bağlılığı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Sağlık çalışanlarının çalışma saatleri, hastanedeki çalışma pozisyonları ve medeni durumları ile örgütsel bağlılık ve alt boyutlarından olan normatif bağlılık ortalamalarında anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Cinsiyet, yaş ve aylık gelir durumu ile örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık, devam bağlılığı, normatif bağlılık ve algılanan örgütsel destek ortalamalarında anlamlı bir fark tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Bağlılık, Algılanan Örgütsel Destek, Sağlık Çalışanı.

Examining the Relationship Between Perceived Organizational Support and Organizational Commitment: A Study on Health Employee

ABSTRACT

The aim of this research is to examine the relationship between perceived organizational support and organizational commitment and to determine the differences in perceived organizational support and organizational commitment based on demographic factors. The population of the research consists of all healthcare employees working in a public hospital in Erzurum. The sample of the research consists of 338 healthcare employees working in this public hospital. In collecting research data, a questionnaire was used, starting with a form measuring the demographic

¹ seda.uyar@medeniyet.edu.tr

characteristics of the healthcare employees. Then, the Perceived Organizational Support Scale and Organizational Commitment Scale questions were included. In line with the research objectives, independent groups t-test and one-way analysis of variance (ANOVA) were performed, and correlation analysis was conducted to determine the direction of the relationship between the scale and subgroups. As a result of the research, a positive and significant relationship was found between perceived organizational support and organizational commitment and its sub-dimensions, emotional, normative and continuance commitment. A significant difference was found in the averages of working hours, working positions and marital status of healthcare professionals, organizational commitment and its sub-dimensions of normative commitment. No significant difference was found in the mean of gender, age, monthly income, organizational commitment, affective commitment, continuance commitment, normative commitment and perceived organizational support.

Keywords: Organizational Commitment, Perceived Organizational Support, Health Employee.

1. GİRİŞ

Entelektüel sermayenin önem arz ettiği günümüz dünyasında kurumlar arasındaki rekabeti güçlü kılan önemli unsurlardan biri de insan kaynağıdır. Kurumların insan kaynağını seçtiği bir devirden, insan kaynağının bilgisini ve tecrübesini aktaracağı kuruma kendisinin karar verdiği bir çağa doğru dönüşüm yaşanmıştır (Leszczyńska ve Pruchnicki, 2015). Bu durum örgütlerin çalışan odaklı olmalarını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda örgütler için stratejik noktadaki insan kaynağının örgüte bağlılığı yönetim için önemli bir uğraş alanı olmaktadır.

Örgütsel bağlılık, bireyin örgüte gönüllü katılımı, sadakati, kurumun norm ve değerlerine karşı göstermiş olduğu psikolojik bağ şeklinde ifade edilmektedir (O'Reilly, 1989). Örgütsel bağlılık, çalışanların üyesi oldukları örgüt lehine olumlu düşünceler beslemeleri ve örgüt üyeliklerinin sürekliliğini istemeleri olarak da tanımlanmaktadır (Meyer ve Allen, 1998).

Örgütsel bağlılık durumu çalışanın örgüt ile etkileşimi sonucu gerçekleşen karşılıklı ilişkiyi zorunlu kılan bir olgudur. Bu bağlamda bu etkileşimi sağlayan önemli bir değişken çalışanın algılamış olduğu örgütsel destek olmaktadır. Algılanan örgütsel desteğin bireysel anlamda düşünsel ve duygusal yönlerinin olması algı temelli bir kavram olduğunu göstermektedir (Allen, Armstrong, Reid ve Riemenschneider, 2008). Çalışanın örgütten destek algılaması soyut bir durum olmakla birlikte tamamen örgütün sergilediği tavır ve stratejilerle gelişmektedir (Kambu, Troena, Surachman ve Setiawan 2012). Öyle ki çalışanın kararlara katılımının sağlanması, performansının ödüllendirilmesi, örgüt için önemli olduğunun dile getirilmesi destekleyici örgüt algısının oluşmasını sağlamaktadır (Özdevecioğlu, 2003). Çalışanların örgüte dair algılamış olmaları örgütsel destek, çalışanların örgüte bağlılıklarını arttırmakta ve dolayısı ile örgüt ile olan etkileşimin sürdürülmesinde gönüllülüğü desteklemektedir (Moorman, Blakely ve Niehoff 1998; Özdevecioğlu 2003). AÖD, olumlu örgütsel çıktılar ile pozitif yönde ilişkili olduğu görülmektedir (Eisenberger, Stinghamber, Vandenberghe, Sucharski ve Rhoades, 1990;

Beckers Van Der Linden, Smulders, Kompier, Van Veldhoven ve Van Yperen, 2004; Chen, Aryee ve Lee, 2005; Aykan, 2007; Takeuchi, Wang, Marinova ve Yao, 2009). Çalışanların algılamış oldukları desteğin daha çok sosyo-duygusal ihtiyaçları karşılıyor olması (Eisenberger, Cummings, Armeli ve Lynch, 1997; Panaccio ve Vandenberghe, 2009) örgüte olan bağlılığı arttırmada da etkili olabilmektedir (Byrne ve Hochwarter, 2008). Shore ve Wayne (1993) örgütsel destek algısının varlığının çalışanlarda duygusal bağlılığı beslediğini belirtmektedir. Edwards ve Peccei (2010) ise örgütün kendilerini desteklediğini hisseden çalışanların kendilerini değerli atfettiklerini ve örgütlerine karşı kuvvetli bir duygusal bağlılık geliştirdiklerini ileri sürmektedir. Bu bağlamda Algılanan örgütsel destek, sağlık çalışanlarının örgütsel bağlılıklarında etkileyici unsur olarak ön görülmüş ve bu öngörüğü destekleyecek bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Ayrıca araştırılmak istenilen değişkenlerin bireye özgü algı temelli yanının olması da bu değişkenlerin demografik faktörlere göre değişebileceğini düşündürmektedir. Araştırmaya değer görülen değişkenlerin sunulan sağlık hizmetlerinin kalitesini ve böylelikle de hasta memnuniyetini artırıyor olması, araştırma sonuçlarının benzer sonuçları taşıyan araştırmalarla birlikte yöneticilere ve sağlık politika yapıcılara politikalar belirleme konusunda farkındalık oluşturacağı düşüncesi, çalışan odaklı ele alındığında ise çalışanın performans ve memnuniyetinin arttırılması, personel devir oranlarının azaltılması -ki özellikle Doğu İllerdeki şartlar göz önünde bulundurulduğunda sağlık hizmeti sunumunda devamlılık sağlanması adına önemli bir husus olmaktadır- gibi çok yönlü kazanım sağlamaktadır. Bu konuda benzer çalışmaların var olması literatürdeki bulguların tekrarlanabilirliği, doğrulanabilirliği ve bilimsel süreklilik adına bu çalışmanın diğer bir katkısını ortaya koymaktadır. Alanyazındaki benzer çalışmalardan farklı bir evrende yürütülmüş olması da diğer bir önemli katkı görülmektedir.

1.1. Örgütsel Bağlılık

Örgütsel bağlılık “bireyin belirli bir kuruluşla özdeşleşmesinin ve belirli bir kuruluş katılımının göreceli gücü” olarak tanımlanmaktadır (Mowday, Porter ve Steers, 2013).

Diğer bir ifade ile bir çalışanın işine, işverenine ve organizasyonuna duyduğu bağlılık derecesini ifade etmektedir. Bu bağlılık, çalışanın organizasyonun hedeflerini paylaşması, organizasyon için ekstra çaba sarf etmesi, organizasyonun başarısını önemsemesi ve organizasyonda uzun vadeli kalmayı istemesi gibi unsurları içermektedir (Chen, Wu, Chang, Lin, Kung, Weng, Lin ve Lee, 2015). Örgütsel bağlılık çalışanın organizasyonla ilişkisini karakterize eden ve örgüt üyeliğini sürdürme ya da sonlandırma gibi kararlarda etkisi olan psikolojik bir durum olarak da tanımlanmaktadır (Meyer ve Allen, 1997).

Örgütsel bağlılık düzeyi alan yazında normatif bağlılık, duygusal bağlılık ve devam bağlılığı olmak üzere üç alt boyutta ele alınmaktadır (Meyer ve Allen, 1991). Zorunlu bağlılık olarak da ifade edilen devam bağlılığı, çalışanın örgütten ayrılmasının daha maliyetli olacağı durumlarda örgüte karşı zorunlu olarak hissedilen bağlılıktır. Diğer bir ifade ile çalışan tamamen maddi boyut algısından ötürü bağlılık duymaktadır. Normatif bağlılık, çalışanın etik açıdan örgütte devam etmesi gerektiği düşüncesinden kaynaklanan

bağlılık olarak tanımlanmaktadır. Çalışanın sahip olduğu ahlaki değerler ve etik prensipler örgüte bağlılık duymasında belirleyici olmaktadır. Duygusal bağlılık ise çalışanın örgütte devam etmesi yönünde tamamen içten istek duyması ile ortaya çıkan bağlılık türüdür. Yani hizmetin devamı ve çalışanların örgütte bulunması onların örgüte karşı olumlu ve güçlü tutumlarından kaynaklanmaktadır (Meyer, Irving ve Allen, 1998; Robbins ve Judge, 2013; Demirkol, 2014). Üç boyutun ortak olduğu nokta çalışanın örgütte devam etmek istemesi olmakla birlikte farklılaştıkları nokta bu isteğin altında yatan neden olmaktadır.

1.2. Algılanan Örgütsel Destek

Çalışanlar ve örgüt arasındaki ilişkileri temel alan örgütsel destek (Arshadi, 2011), kabul görme, saygı duyulma, dikkate alınma gibi duygusal ve psikolojik ihtiyaçların karşılanması şeklinde tanımlanmaktadır (Purang, 2011). Kavramsal temeli sosyal değişim teorisine dayanan algılanan örgütsel destek ise (AÖD), örgüt tarafından sağlanan bu ihtiyaçların çalışanlar tarafından farkedilmesi ve hissedilmesi şeklinde ifade edilmektedir (Settoon, Bennett ve Liden, 1996). Bu destek, hem duygusal hem de pratik yardımları kapsamakla birlikte çalışanların işlerini daha etkili bir şekilde yapmalarına da yardımcı olmaktadır (Chung, 2005; Eisenberger, Fasolo, Davis-LaMastro, 1990).

Algılanan örgütsel destek, çalışanların örgüte dair tüm psikolojik anlaşma beklentilerini de karşılamaktadır (Silbert, 2005, s.7). AÖD, çalışanların örgüt tarafından kendilerine değer verildiği, düşüncelerinin önemsendiği, örgüt için önemli bir kaynak olduğu yönündeki inanç ve algıları şeklinde de tanımlanmaktadır (Eisenberger, Stinghamber, Vandenberghe, Sucharski ve Rhoades, 2002). Çalışanların saygınlık, bağlılık, onay ve duygusal destek ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olduğundan önemli bir iş kaynağı olarak kabul edilmektedir (Kurtessis vd., 2017). Daha açık bir ifade ile çalışanların işlerini başarılı bir şekilde yapmaları için ihtiyaç duydukları işle ilgili kaynaklara ve bilgilere yönelik araçsal ihtiyaçlarının yanı sıra duygusal destek, bağlılık, saygı duyulma ve onaylanma gibi sosyo-duygusal ihtiyaçlarını da karşılayan örgüt temelli bir kaynak olarak kavramsallaştırılabilir (Altaş, 2019).

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada nicel araştırma deseni ve kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak sağlık çalışanlarının örgütsel destek algılarını ölçmek amacıyla Algılanan Örgütsel Destek Ölçeği ve Örgütsel Bağlılık Ölçeği kullanılmıştır. Anket yöntemi ile bireylere yöneltilen sorular çerçevesinde elde edilen verilerin ölçümü SPSS paket programı ile analiz edilip yorumlanmıştır.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırma evrenini Erzurum İlinde bulunan Erzurum'da faaliyet gösteren bir kamu hastanesinde çalışan sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Araştırma özellikle geniş bir sağlık hizmetleri yelpazesine sahip olması nedeniyle bir kamu hastanesinde gerçekleştirilmek istenmiştir. Bununla birlikte Doğu Bölgesinde hizmet veren bir hastanedeki kamu personelinin örgütsel bağlılık ve algılanan örgütsel destek düzeyinin de diğer bölgelere nazaran farklılık göstereceği öngörüldüğünden Doğu Bölgesi kasıtlı olarak seçilmiştir. Bu kriterleri taşıdığı ve veri toplama sürecinin araştırmacı tarafından kolay olabileceği için Erzurum İli seçilmiştir. Söz konusu hastanede 2788 sağlık personeli görev yapmaktadır. Bu evren büyüklüğüne göre örneklem büyüklüğü formülü kullanılarak örneklem sayısı 338 olarak belirlenmiş olup araştırmayı gönüllü olarak katılmayı kabul eden ve anket formunu eksiksiz bir şekilde dolduran 338 sağlık çalışanı araştırmaya dahil edilmiştir.

2.3. Veri toplama Araçları

Demografik Bilgi Formu: Sağlık çalışanlarının cinsiyet, yaş, medeni durum, öğrenim durumu, hastanedeki pozisyonu, aylık gelir, çalışma şekli ve pozisyon bilgilerini içeren soru formu kullanılmıştır.

Algılanan Örgütsel Destek Ölçeği: Armstrong-Stassen ve Ursel (2009) tarafından geliştirilen Algılanan Örgütsel Destek Ölçeği kullanılmıştır. İlgili ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Akkoç ve arkadaşları (2012) tarafından yapılmıştır. Ölçek 10 madde ve tek boyuttan oluşmaktadır. Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı .93 olarak bulunmuştur.

Örgütsel Bağlılık Ölçeği: Meyer, Allen ve Smith (1993) tarafından geliştirilen ve Dağlı ve arkadaşları (2018) tarafından Türkçe geçerlilik ve güvenilirliği yapılan Örgütsel Bağlılık Ölçeğidir. Ölçek, 3 boyut (duygusal bağlılık, normatif bağlılık ve devam bağlılığı) ve toplam 18 maddeden oluşmaktadır. Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı .884 olarak bulunmuştur.

2.4. Araştırma Etiği

Araştırma öncesi Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulundan 28.09.2022 tarihli 2022-45 sayılı izin alınmıştır. Ölçek sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

2.5. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verileri 2023 yılı içerisinde yüz yüze anket tekniği uygulanarak elde edilmiştir. Araştırmanın verileri toplanırken ilk olarak sağlık çalışanlarının demografik özelliklerini ölçen bilgi formundan yararlanılmıştır. Sonrasında Algılanan Örgütsel Destek ve Örgütsel Bağlılık sorularına yer verilmiştir. Anketlere katılımı gönüllülük esas tutulmuştur. Anket hakkındaki ön bilgiler için aydınlatılmış onam formu hazırlanmış ve katılımcılara sunulmuştur.

Verileri analiz etmek için SPSS 22 paket programı kullanılmıştır. Öncelikle verilerin normal dağılıma uyum sağladığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda veriler üzerinde bağımsız

gruplarda t testi, bağımsız gruplarda tek yönlü varyans (ANOVA) analizi ve ölçek ve alt gruplar arasındaki ilişkinin yönünü tespit etmek amacıyla da korelasyon analizleri yapılmıştır.

3. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde çalışmaya dâhil olan sağlık çalışanlarına ait bulgular aşağıda tablolar şeklinde verilmiştir.

Tablo 1: Araştırmaya Dâhil Olan Katılımcıların Demografik Verileri

	Değişkenler	Sayı (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	166	49,1
	Kadın	172	50,9
Yaş	20-30	214	63,3
	31-40	70	20,7
	41- +	54	16,0
Medeni Durum	Evli	138	40,8
	Bekâr	200	59,2
Öğrenim Durumu	İlköğretim-Lise	66	19,5
	Ön lisans	76	22,5
	Lisans	117	34,6
	Lisansüstü	79	23,4
Hastanedeki Pozisyonu	Hekim	86	25,4
	Hemşire-Ebe	86	25,4
	İdari Personel	85	25,1
	Diğer Sağlık Çalışanları	81	24,0
Aylık Gelir	0-5500	43	12,7
	5501-7500	60	17,8
	7501-9500	55	16,3
	9501-+	180	53,3
Haftalık Çalışma Saati	40-50 saat	270	79,9
	50-saat üzeri	68	20,1
Katılımcıların Çalışma Şekli	Gündüz	200	59,2
	Gece	8	2,4
	Gündüz-Gece	130	38,5
Toplam		338	100

Tablo 1'e göre araştırmaya dâhil olan sağlık çalışanlarının %50,9'u kadın ve % 63,3'ü 20-30 yaş aralığındadır. Katılımcıların % 59,2'si bekâr ve % 34,6'sı lisans eğitim düzeyindedir. %25,4'ünün mesleği hekim ve hemşire- ebedir. Sağlık çalışanlarının %53,3'ünün aylık geliri 9501 TL ve üzerinde olup %79,9'unun

haftalık çalışma saati 40-50 saat aralığındadır. %59,2'si sağlık kurumunda gündüz çalışmaktadır.

Tablo 2: Algılanan Örgütsel Destek ile Örgütsel Bağlılık Ölçeğinin Alt Boyutlarının Psikometrik Özellikleri

	İfade Sayısı	Min	Max	Cronbach Alpha	Ort	SS	Normallik Testi	
							Skewness (Çarpıklık)	Kurtosis (Basıklık)
Duygusal Bağlılık Devam Bağlılığı	6	1	5	0,660	2,87	0,78	0,292	2,19
Normatif Bağlılık	6	1	5	0,694	2,92	0,70	0,059	0,300
Algılanan Örgütsel Destek	6	1	5	0,730	3,00	0,71	0,085	0,255
	10	1	5	0,794	2,63	0,76	0,224	0,028

Tablo 2’de ye görüldüğü üzere örgütsel bağlılığın alt boyutlarından olan duygusal bağlılık boyutu altı ifadeden oluşmakta olup Cronbach Alpha değeri 0,660 olarak bulunmuştur. Devam bağlılığı boyutu altı ifadeden oluşmaktadır ve Cronbach Alpha değeri 0,694 olarak tespit edilmiştir. Normatif bağlılık boyutu altı ifadeden oluşmaktadır ve Cronbach Alpha değeri 0,730 olarak bulunmuştur. AÖD ölçeği on ifadeden oluşmaktadır ve Cronbach Alpha değeri 0,794 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri ile Algılanan Örgütsel Destek Ölçeği Alt Boyut Ortalamaları ve Örgütsel Bağlılık Ölçeği Ortalamalarının Değerlendirilmesi

Bağımsız Değişken	n	Duygusal Bağlılığı	Devam Bağlılığı	Normatif Bağlılık	Örgütsel Bağlılık	Algılanan Örgütsel Destek
		(Ort±S.S.)	(Ort±S.S.)	(Ort±S.S.)	(Ort±S.S.)	(Ort±S.S.)
Cinsiyet						
Erkek	166	2,94±0,69	2,95±0,71	2,69±0,75	2,86±0,58	2,88±0,73
Kadın	172	2,90±0,70	3,05±0,71	2,58±0,76	2,84±0,56	2,86±0,83
t		0,623	-1,309	1,277	0,271	0,155
p		0,534	0,191	0,202	0,786	0,877
Yaş						
20-30	214	2,87±0,69	3,01±0,96	2,60±0,75	2,83±0,55	2,91±0,75
31-40	70	2,94±0,66	3,06±0,72	2,62±0,74	2,87±0,57	2,78±0,79
41+	54	3,07±0,77	2,89±0,81	2,79±0,80	2,91±0,62	2,81±0,85
F		1,724	0,918	1,319	0,548	0,875
p		0,180	0,400	0,269	0,578	0,418
Fark (scheffe)						

Medeni Durum						
Evli	138	3,02±0,68	3,09±0,78	2,74±0,80	2,95±0,59	2,86±0,76
Bekâr	200	2,85±0,70	2,94±0,66	2,56±0,71	2,78±0,54	2,87±0,79
t		2,228	1,886	2,164	2,668	0,088
p		0,027*	0,060	0,031*	0,008*	0,930
Hastanedeki Pozisyonu						
Hekim^a	86	2,85±0,70	2,85±0,59	2,49±0,68	2,73±0,52	2,85±0,69
Hemşire –Ebe^b	86	3,03±0,62	3,03±0,72	2,61±0,74	2,80±0,55	2,78±0,77
İdari Personel^c	85	3,13±0,66	3,13±0,77	2,85±0,74	3,01±0,56	2,90±0,81
Diğer Sağlık Çalışanları^d	81	2,99±0,77	2,99±0,75	2,58±0,82	2,87±0,62	2,95±0,85
F		3,555	2,269	3,537	3,747	0,738
p		0,015*	0,080	0,015*	0,011*	0,530
Fark (scheffe)		b<c		a<c	a<c	
Aylık Gelir						
0-5500	43	2,96±0,70	2,90±0,64	2,63±0,68	2,83±0,55	2,91±0,74
5501-7500	60	2,98±0,70	3,00±0,88	2,57±0,69	2,85±0,54	2,83±0,93
7501-9500	55	2,98±0,54	3,06±0,73	2,72±0,70	2,92±0,52	2,97±0,70
9500-+	180	2,87±0,74	3,01±0,67	2,63±0,81	2,84±0,60	2,84±0,76
F		0,617	0,399	0,369	0,295	0,471
p		0,605	0,754	0,775	0,829	0,703
Haftalık Çalışma Saati						
40-50 saat arası	270	2,95±0,69	3,04±0,73	2,70±0,76	2,90±0,56	2,90±0,78
50 saat ve üzeri	68	2,80±0,72	2,83±0,61	2,38±0,69	2,67±0,55	2,75±0,77
t		1,544	2,175	3,111	2,928	1,420
p		0,124	0,030*	0,002*	0,004*	0,156

n=338, *P<0,05

Tablo 3'te araştırmaya dâhil olan sağlık çalışanlarının sosyo-demografik özelliklerine göre AÖD ölçeği, örgütsel bağlılık ölçeği ve üç boyutundan aldıkları ortalama puanlar arasındaki farkların tespiti için yapılan bağımsız gruplarda t testi ve bağımsız gruplarda tek yönlü varyans (ANOVA) analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Analiz sonuçlarına göre katılımcıların cinsiyetlerine, yaşlarına ve aylık gelir durumlarına göre örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık ortalamalarında anlamlı bir fark bulunamamıştır ($p>0,05$). Katılımcıların medeni durumuna göre örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık ve normatif bağlılık puanlarında anlamlı bir fark bulunmuştur ($p<0,05$). Buna göre evli olan katılımcıların örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık ve normatif bağlılık ortalamaları bekâr olan katılımcılara göre daha yüksek bulunmuştur. Katılımcıların medeni durumuna göre devam bağlılığı ortalamasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir ($p>0,05$). Yapılan analizler sonucunda katılımcıların hastanedeki çalışma pozisyonu ile örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık ve normatif bağlılık puanlarında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Farklılığın hangi değişkenlerden kaynaklandığı tespit etmek amacıyla yapılan scheffe test sonucuna göre hemşire ve ebelerin duygusal bağlılığı, idari personele göre düşük bulunmuştur. Ayrıca hekimlerin örgütsel ve normatif bağlılıklarının idari personele göre daha düşük olduğu saptanmıştır. Hastanedeki çalışma pozisyonu göre devam bağlılığı ortalamasında anlamlı bir fark bulunamamıştır ($p>0,05$). Sağlık çalışanlarının haftalık

çalışma saatleri ile örgütsel bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık ortalamalarında anlamlı bir fark vardır ($p<0,05$). Bu sonuca göre haftalık 40-50 saat arasında çalışanların örgütsel bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılığı, haftalık 50 saat ve üzeri çalışanlara göre daha yüksek bulunmuştur. Haftalık çalışma saati ile duygusal bağlılık puan ortalamalarında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p>0,05$). Analiz sonuçlarına göre katılımcıların cinsiyetlerine, yaşlarına, medeni durumuna, hastanedeki pozisyonuna, aylık gelir durumuna ve haftalık çalışma saatine göre AÖD ortalamalarında anlamlı bir fark yoktur ($p>0,05$).

Tablo 4: Algılanan Örgütsel Destek Ölçeği ile Örgütsel Bağlılık Değişkeni ve Alt Boyutları Ortalamaları Arasındaki Korelasyonlar

Değişkenler		1	2	3	4
1- Duygusal Bağlılık					
2- Devam Bağlılık	r	,288**			
	p	,000			
3- Normatif Bağlılık	r	,526**	,468**		
	p	,000	,000		
4- Örgütsel Bağlılık	r	,762**	,743**	,853**	
	p	,000	,000	,000	
5- Algılanan Örgütsel Destek	r	,489**	,373**	,527**	,589**
	p	,000	,000	,000	,000

** $p<0,001$ n=338

Tablo 4’de görüldüğü üzere örgütsel bağlılık ölçeği alt boyutları ortalamaları ile AÖD ölçeği ortalamaları arasında korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre AÖD ile duygusal bağlılık ($r=0,489$ $p<0,01$), devam bağlılığı ($r=0,373$ $p=0,001$) ve normatif bağlılık ($r=0,527$ $p<0,001$) arasında pozitif bir ilişki çıkmıştır. Örgütsel bağlılık genel ortalaması ile AÖD arasında da pozitif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma sonucunda sağlık çalışanlarının medeni durumuna göre örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık ve normatif bağlılık puanlarında anlamlı bir fark tespit edilmiş olup evli olan katılımcıların örgütsel bağlılık ve alt boyutlar ortalamaları bekâr olan katılımcılara göre daha yüksek bulunmuştur. Kaya ve Filiz’in (2020) örgütsel bağlılık ve bunu etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla devlet hastanesinde görev yapan 310 sağlık çalışanına yaptıkları araştırmada evli çalışanların duygusal ve devam bağlılıklarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Özata ve Topçu’nun (2018) sağlık personeli üzerinde yapmış oldukları araştırmada medeni durum ile örgütsel bağlılık arasında fark bulunamamıştır.

Benzer şekilde Tetik' in (2012) sağlık çalışanları üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada da örgütsel bağlılığın duygusal bağlılık ve normatif bağlılık boyutları ile katılımcıların medeni durumları arasında anlamlı bir farka rastlanmamıştır.

Yapılan analizler sonucunda katılımcıların hastanedeki çalışma pozisyonu ile örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık ve normatif bağlılık puanlarında anlamlı fark tespit edilmiş olup hemşire ve ebelerin duygusal bağlılığı, idari personele göre düşük, hekimlerin örgütsel ve normatif bağlılıklarının idari personele göre daha düşük olduğu saptanmıştır. Hastanedeki çalışma pozisyonuna göre devam bağlılığı ortalamasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Kaya ve Filiz'in (2020) sağlık çalışanları üzerinde yürütmüş oldukları araştırmada çalışma pozisyonu ile örgütsel bağlılık ve boyutları arasında bir farka rastlanmamıştır. Sağlık çalışanlarının haftalık çalışma saatleri ile örgütsel bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık ortalamalarında anlamlı bir fark tespit edilmiş olup, haftalık 40-50 saat arasında çalışanların örgütsel bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılığı, haftalık 50 saat ve üzeri çalışanlara göre daha yüksek bulunmuştur. Literatür incelendiğinde ulaşılmış olduğumuz sonucu destekler çalışmalar görülürken farklı sonuçların elde edildiği sonuçlar da görülebilmektedir. Şafak'ın (2014) örgütsel bağlılık ile esnek çalışma ilişkisini araştırmış olduğu çalışmada esnek çalışma saatlerine sahip çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerinin yüksek olduğunu tespit edilmiştir. Tetik'in (2012) sağlık çalışanları üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada ise örgütsel bağlılığın duygusal bağlılık ve normatif bağlılık boyutları ile katılımcıların çalışma süresi arasında fark bulunamamıştır.

Araştırma sonucunda algılanan örgütsel destek ile örgütsel bağlılığın alt boyutları olan duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında pozitif yönde ilişki bulunmuştur. Ayrıca örgütsel bağlılık genel ortalaması ile algılanan örgütsel destek arasında da pozitif yönde ilişkiye ulaşılmıştır. Yani sağlık çalışanların algıladıkları örgütsel destek düzeyleri arttıkça örgüte karşı duydukları duygusal, normatif ve devam bağlılıkları da artış göstermektedir. Literatür incelendiğinde de ulaşılan sonuçları destekleyen çalışmalar görülebilmektedir. Özdevecioğlu'nun (2003) yapmış olduğu çalışmada algılanan örgütsel destek arttıkça çalışanların örgütsel bağlılık düzeyleri ve duygusal, normatif ve devam bağlılıklarının da arttığını bulgulamıştır. Altaş'ın (2021) kamu hastanesindeki sağlık çalışanları ile yapmış olduğu çalışmada sağlık çalışanlarının AÖD düzeyleri ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasında pozitif ilişkiye rastlanılmıştır. Marique ve arkadaşlarının (2012) yaptıkları çalışmada, AÖD ile duygusal bağlılık arasında ilişki bulunmuştur. Benzer sonuca Kim ve arkadaşlarının yapmış oldukları çalışmada da ulaşılmaktadır (Kim vd., 2016). Rhoades ve diğerleri (2001) algılanan örgütsel desteğin duygusal bağlılık ile anlamlı bir ilişkisi olduğunu bulmuştur. Kaplan (2010)'ın yapmış olduğu çalışmada ise AÖD ile normatif ve duygusal bağlılık arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuştur. Araştırma sonucunu destekler nitelikte yapılan araştırmalardaki sonuçlar algılanan örgütsel desteğin örgütsel bağlılığın belirleyicisi olduğunu göstermektedir (Bishop vd., 2000, s.1116; Yoon ve Thye, 2002, s.98-99). Aggarwal-Gupta ve diğerlerinin (2010) üretim kuruluşlarında çalışan yöneticiler üzerine yaptıkları araştırma neticesinde,

algılanan örgütsel desteğin örgütsel bağlılığın tüm bileşenlerini önemli ölçüde etkilediğini belirlenmiştir. Hussain ve Asif (2012) telekom çalışanlarına yaptıkları araştırmaya göre, örgütsel bağlılık ve algılanan örgütsel desteğin, çalışanların işten ayrılma niyetleri üzerinde önemli bir olumsuz etkisi olduğu tespit edilmiştir. Üren ve Çorbacıoğlu'nun (2012) imalat sektöründe yaptıkları araştırma sonucuna göre, örgütsel destek ile örgütsel bağlılık arasında ilişki bulunmuştur. Polatçı ve diğerlerinin (2014) geçici köy korucuları üzerinde yaptıkları araştırma sonuçlarına göre, geçici köy korucularının algıladıkları örgütsel destek ve örgüte bağlılıklarının iş ve yaşam doyumlarını olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Wu ve Liu (2014) çağrı merkezi yöneticileri üzerinde yaptıkları çalışma sonucuna göre, örgütsel bağlılığın, algılanan örgütsel destek ile hizmet odaklı örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişkilere tam olarak aracılık ettiği bulunmuştur. Özgül ve diğerlerinin (2020) kabin memurları üzerinde yaptıkları araştırma neticesinde algılanan örgütsel desteğin örgütsel bağlılık üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Aube ve diğerlerinin (2020) cezaevi çalışanlarına yaptıkları çalışma sonucunda, algılanan örgütsel desteğin, duygusal ve normatif bağlılık ile olumlu ve anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu bulunmuştur.

Bu çalışma kısıtlı bir örneklem ile sağlık sektöründe faaliyet gösteren bir kamu kurumunda gerçekleştirilmiştir. Gelecek çalışmalar için aynı değişkenler arasındaki ilişkinin özel kuruluşlarda yapılması önerilebilir. Ayrıca kamu, özel karşılaştırılması da araştırılmak üzere diğer bir öneri olabilir. Bu değişkenler arasındaki ilişkinin farklı sektörlerde incelenmesi de farklı sonuçların ortaya çıkmasına ve bu alandaki literatürün gelişmesine katkıda bulunacaktır. Örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini belirlemek üzere işe angaje olma, psikolojik iyi oluş, psikolojik güçlendirme, örgütsel itibar gibi örgütsel veya bireysel değişkenler de zengin bakış açısı sağlamak adına önemli bir kazanım olabilir. Bunların yanı sıra bağlılığı güçlendirebilmek için yöneticilerin destekleyici liderlik stilleri geliştirmeleri de kurumsal anlamda önerilebilir. Ayrıca çalışmanı destekleyici birçok strateji çalışanların motivasyonunu artırarak hastane performansını olumlu yönde etkileyebilir. Sağlık kurumlarının özelinde iş yaşam dengesini sağlayacak çalışma saatleri, katılım ve yetkilendirme, çalışmanı ödüllendirme, kariyer gelişimine katkıda bulunma ve açık iletişim de destekleyici bir örgüt tarzının benimsendiğini gösteren önemli noktalar olabilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Seda Uyar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aggarwal-Gupta, M., Vohra, N., ve Bhatnagar, D. (2010). Perceived Organizational Support and Organizational Commitment: The Mediational Influence of Psychological Well-Being, *Journal of Business & Management*, 16(2), 224-236.
- Akkoç, İ., Çalışkan, A., ve Turunç, Ö. (2012). Örgütlerde Gelişim Kültürü ve Algılanan Örgütsel Desteğin İş Tatmini ve İş Performansına Etkisi: Güvenin Aracılık Rolü, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(1), 105-135.
- Allen, M.W., Armstrong, D.J., Reid, M.F. ve Riemenschneider, C.K. (2008). Factors Impacting the Perceived Organizational Support of It Employees, *Information & Management*, 45(8), 556-563.
- Altaş, S. S. (2019). Çalışanların Algıladıkları Örgütsel Desteğin Duygusal Bağlılık ve İş Tatmini Üzerindeki Etkisi. *Journal of International Social Research*, 12(64), 845-854.
- Altaş, S.S. (2021). Sağlık Çalışanlarının Örgütsel Özdeşleşme, Örgütsel Bağlılık, Örgütsel Güven ve Örgütsel Destek Algıları Arasındaki İlişkiler, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 875-891.
- Armstrong-Stassen, M., ve Ursel, N.D. (2009). Perceived Organizational Support, Career Satisfaction, and the Retention of Older Workers, *Journal of occupational and organizational psychology*, 82(1), 201-220.
- Arshadi, N. (2011). The relationships of Perceived Organizational Support (POS) With Organizational Commitment, in-Role Performance, and Turnover Intention: Mediating Role of Felt Obligation. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 30, 1103-1108.
- Aube, C., Rousseau, V., ve Morin, E.M. (2007). Perceived Organizational Support and Organizational Commitment: The Moderating Effect of Locus of Control and Work Autonomy, *Journal of managerial Psychology*, 22(5), 479-495.
- Aykan, E. (2007). Örgütlerde İnsan Kaynakları Uygulamaları ile AÖD Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 123-137.
- Beckers, D.G., Van Der Linden, D., Smulders, P.G., Kompier, M.A., Van Veldhoven, M.J., Ve Van Yperen, N.W., (2004). Working Overtime Hours: Relations With Fatigue, Work Motivation, and the Quality of Work, *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 46(12), 1282- 1288.
- Bishop, J.W., Scott, K.D., ve Burroughs, S.M. (2000). Support, Commitment, and Employee Outcomes in a Team Environment, *Journal of Management*, 26 (6), 1113-1132.
- Byrne, Z.S. ve Hochwarter, W.A. (2008). Perceived Organizational Support and Performance Relationship Across Levels of Organizational Cynicism, *Journal of Managerial Psychology*, 23(1), 54-72.
- Chung, H.S. (2005). The Study of Relationship of Person-Organization Fit and Organizational Effectiveness: Mediating Effect of Subjective Fit and Perceived Organizational Support. Master's Thesis, Korea University, Seoul, Republic of Korea,
- Meyer, J. P., ve Allen, N. J. (1997). *Commitment in the work place: Theory, research, and application*. Sage publishing, Inc.
- Mowday R. T., Porter L. W., ve Steers R. M. (2013). *Employee-organization linkages: The psychology of commitment, absenteeism, and turnover*. Academic Press.
- Chen, Z.X., Aryee, S., ve Lee, C. (2005). Test of A Mediation Model of Perceived Organizational Support, *Journal of Vocational Behavior*, 66, 457-460.
- Chen S. Y., Wu W. C., Chang C. S., Lin C. T., Kung J. Y., Weng H. C., Lin Y. T., ve Lee S. I. (2015). Organizational justice, trust, and identification and their effects on organizational commitment in hospital nursing staff. *BMC Health Services Research*, 15(1), 1-17. Crossref
- Coşkun, R., Altunışık, R., Bayraktaroğlu, S., ve Yıldırım, E. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*, Sakarya Kitabevi.
- Dağlı, A., Elçiçek, Z., ve Han, B. (2018). Örgütsel Bağlılık Ölçeği'nin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması, *Electronic Journal of Social Sciences*, 17(68), 1788-1800.

- Demirkol, A.Y. (2014). Eğitim Kurumlarında Örgütsel Bağlılık: Meslek Yüksekokulları Üzerine Bir Araştırma, *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1-15.
- Edwards, M.R., ve Peccei, R. (2010). Perceived Organizational Support, Organizational Identification and Employee Outcomes: Testing a Simultaneous Multifoci Model, *Journal of Personnel Psychology*, 9(1), 17-26.
- Eisenberger, R., Fasolo, P., ve Davis-Lamastro, V. (1990). Perceived Organizational Support and Employee Diligence, Commitment, and Innovation, *Journal Of Applied Psychology*, 75(1), 51-59.
- Eisenberger, R., Stinghamber, F., Vandenberghe, C., Sucharski, I.L., ve Rhoades, L. (2002). Perceived Supervisor Support: Contributions to Perceived Organizational Support and Employee Retention, *Journal of Applied Psychology*, 87(3), 565-573.
- Eisenberger, R., Cummings, J., Armeli, S., ve Lynchh, P. (1997). Perceived Organizational Support, Discretionary Treatment, and Job Satisfaction, *Journal of Applied Psychology*, 82 (5), 812-820.
- Hussain, T., ve Asif, S. (2012). Is Employees' Turnover Intention Driven by Organizational Commitment and Perceived Organizational Support, *Journal of Quality and Technology Management*, 8(2), 1-10.
- Kambu, A., Troena, E.A., Surachman, T., ve Setiawan, M. (2012). Influence of Leader Member Exchange, Perceived Organizational Support, Papua Ethnic Culture and Organizational Citizenship Behavior Toward Employee Performance of Workers in Papua Provincial Secretary Office, *IOSR Journal of Business and Management*, 5(4), 31-38.
- Kaplan, M. (2010). Otel İşletmelerinde Etiksel İklim ve Örgütsel Destek Algılamalarının Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisi: Kapadokya Örneği, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Kaya, M., ve Filiz, M. (2020). Sağlık Çalışanlarının Örgütsel Bağlılık Düzeyinin 111 İncelenmesi: Artvin İli Örneği, *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 8(1), 111-122.
- Kim, K.Y., Eisenberger, R., ve Baik, K. (2016). Perceived Organizational Support and Affective Organizational Commitment: Moderating Influence of Perceived Organizational Competence, *Journal of Organizational Behavior*, 37(4), 558-583.
- Leszczyńska, D., ve Pruchnicki, E. (2015). The evolution of knowledge transfer and the location of a multinational corporation: Theory and mathematical model. *The Multinational Business Review*, 23(2), 111-129.
- Marique, G., Stinghamber, F., Desmette, D., Caesens, G., ve De Zanet, F. (2012). The Relationship Between Perceived Organizational Support and Affective Commitment: A social Identity Perspective, *Group & Organization Management*, 38(1), 68-100.
- Meyer, J.P., ve Allen, N.J. (1991). A Three Component Conceptualization of Organizational Commitment, *Human Resource Management Review*, 1(1), 61-89.
- Meyer, J.P., ve Allen, N.J. (1988). Links Between Work Experiences and Organizational Commitment During The First Year of Employment: A Longitudinal Analysis, *Journal of Occupational Psychology*, 61, 195 - 209.
- Meyer, J.P., Allen, N.J., Ve Smith, C.A. (1993). Commitment to Organizations and Occupations: Extensionand Test of a Three-Component Conceptualization. *Journal of Applied Psychology*, 78, 538-551.
- Meyer, J.P., Irving, P.G., ve Allen, N.J. (1998). Examination of the Combined Effects of Work Values and Early Work Experiences on Organizational Commitment, *Journal of Organizational Behavior*, 19, 29 -52.
- Moorman, R.H., Blakely, G.L., ve Niehoff, B.P. (1998). Does Perceived Organizational Support Mediate the Relationship Between Procedural Justice and Organizational Citizenship Behaviour?, *Academy of Management Journal*, 41(3), 351-357.
- O'reilly, C. (1989). Corporations, Culture and Commitment: Motivation and Social Control in Organizations, *California Management Review*, 31(4), 9-25.
- Özata, M., ve Topcu, T. (2018). Sağlık Personelinde Motivasyon ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin Araştırılması: Bandırma Devlet Hastanesi Örneği, *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(2), 1-9.
- Özdevecioglu, M. (2003). Algılanan Örgütsel Destek ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 113-130.

- Özgül, B., Erkmén, T., ve Karaarslan, E. (2020). Algılanan Örgütsel Destek İle Örgütsel Bağlılık İlişkisinde İş-Yaşam Dengesinin Aracılık Rolü Üzerine Bir Araştırma, *Business and Management Studies an International Journal*, 8(5), 4364- 4412.
- Panaccio, A., ve Vandenberghe, C. (2009). Perceived Organizational Support, Organizational Commitment and Psychological Well-Being: A Longitudinal Study, *Journal of Vocational Behavior*, 75, 224-236.
- Polatçı, S., Ardıç, K. ve Koc, M. (2014). Farklı Bir Bakış Açısından İş ve Yaşam Doyumu Algılanan Örgütsel Destek ve Örgütsel Bağlılığın Etkileri., *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 267-287.
- Purang, P. (2011). Organisational Justice and Affective Commitment: The Mediating Role of Perceived Organisational Support, *Asian Academy of Management Journal*, 16(1), 141-156.
- Rhoades, L., Eisenberger, R., ve Armeli, S. (2001). Affective Commitment to the Organization: The Contribution of Perceived Organizational Support, *Journal of Applied Psychology*, 86(5), 825-836.
- Robbins, S.P., ve Judge, T.A. (2013). *Organizational Behavior*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Silbert, L.T. (2005). The Effect of Tangible Rewards on Perceived Organizational Support, Unpublished Master Thesis, Management Sciences, University of Waterloo, Canada.
- Safak, İ. (2014). Örgütlerde Esnek Çalışma Biçimlerine İlişkin Algının Çalışanların Bağlılık Düzeyleri Üzerine Etkileri ve Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi. Karaman.
- Settoon, R.P, Bennett, N, ve Liden, R.C. (1996). Social Exchange in Organizations: Perceived Organizational Support, Leader–Member Exchange, and Employee Reciprocity. *J. Appl. Psychol.* 81; 219–227.
- Takeuchi, R., Wang, M., Marinova, S.V., ve Yao, X. (2009). Role of Domain-Specific Facets of Perceived Organizational Support During Expatriation and Implications for Performance, *Organization Science*, 20(3), 621-634.
- Tetik, S. (2012). Sağlık Çalışanlarının Örgütsel Bağlılık Düzeylerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(1), 275-286.
- Uren, S.G., Ve Çorbacıoğlu, S. (2012). Algılanan Örgütsel Desteğin Örgütsel Bağlılığa Etkisi: İmalat Sektöründe Faaliyet Gösteren Bir İşletme Örneği, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 29-52.
- Wu, C.C., ve Liu, N.T. (2014). Perceived Organizational Support, Organizational Commitment and Service-Oriented Organizational Citizenship Behaviors, *International Journal of Business and Information*, 9(1), 61.
- Yoon, J., ve Thye, S.R. (2002). A Dual Process Model of Organizational Commitment, *Work and Occupations*, 29 (1), 97-124.

Üniversite Öğrencilerinin Muhasebe Dersine Yönelik Tutum ve Bakış Açılarının Başarı Faktörleriyle İlişkileri

İpek Yaylalı¹

ÖZET

Bu çalışmada İstanbul Medipol Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi lisans öğrencilerinin muhasebe dersine ilişkin tutum ve bakış açılarının başarı faktörlerini nasıl etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte öğrencilerin muhasebe dersine olan tutum ve bakış açılarının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediği de tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada anket yöntemi kullanılmıştır. Anket, İstanbul Medipol Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Yönetim Bilişim Sistemleri, İnsan Kaynakları Yönetimi, Havacılık Yönetimi ve Bankacılık ve Sigortacılık programlarında öğrenim gören 399 öğrenci üzerinde uygulanmıştır. Elde edilen anket verileri SPSS 22 programında analize tabi tutulmuştur. Analiz sonuçlarına göre öğrencilerin, üniversite müfredatı kapsamında bulunan muhasebe dersine yönelik tutumlarının başarı faktörü üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda bakış açılarının öğrencilerin başarı faktörleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönde bir etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Gruplar arası fark testlerinin analiz sonuçları, mezun olunan lise türüne göre muhasebe dersine yönelik isteksizlik değişkeninin farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe Eğitimi, Muhasebe Eğitimi Alan Öğrenciler, Muhasebe Mesleğine Tutum ve Bakış, Başarı Faktörü, İstanbul Medipol Üniversitesi.

The Relationship Between University Students' Attitudes And Perspectives Towards Accounting Courses And Success Factors

ABSTRACT

This study aims to determine how the attitudes and perspectives of undergraduate students at Istanbul Medipol University's Faculty of Business and Management Sciences towards accounting courses are influenced by success factors. Additionally, the study attempts to determine whether students' attitudes and perspectives towards accounting courses vary according to demographic characteristics. The survey method was employed in the research. The survey was conducted on 399 students enrolled in the Management Information Systems, Human Resources Management, Aviation Management, and Banking and Insurance programs at Istanbul Medipol University's Faculty of Business and Management Sciences. The survey data obtained were analyzed using the SPSS 22 program. According to the analysis results, it was found that students' attitudes towards

¹ ipek.yaylali@medipol.edu.tr, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ORCID: 0000-0001-7171-7752

(Makale Gönderim Tarihi: 19.04.2024 / Yayın Tarihi:30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1470800](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1470800)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

accounting courses within the university curriculum have a significant impact on the success factor. At the same time, it was revealed that their perspectives have a significant and positive effect on students' success factors. The analysis results of intergroup difference tests showed that reluctance towards accounting courses varied according to the type of high school graduated from

Keywords: Accounting Education, Students in Accounting Education, Attitudes and Perspectives towards the Accounting Profession, Success Factor, Istanbul Medipol University.

1. GİRİŞ

Küreselleşme ve teknolojiye yaşanan değişimler her alanda olduğu gibi eğitim alanında da hızlıca etkisini göstermiştir. Eğitim alanında yaşanan değişimler muhasebe eğitimini değiştirmiş ve teknolojiye daha uygun hale getirmiştir. Diğer bir ifadeyle eğitimde yaşanan değişimler muhasebenin ve muhasebe eğitiminin içeriği değiştirmiştir. Dolayısıyla günümüz koşullarına uyum sağlamak adına muhasebe uygulayıcıların muhasebe mesleğini doğru ve eksiksiz yapabilmeleri için öğrenim hayatında aldıkları eğitim büyük önem arz etmektedir.

Ekonominin temel taşlarını oluşturan işletmelerin hem devlete hem topluma faydalı olması açısından sürekliliği önemlidir. Dolayısıyla sürekliliğin sağlanması ve faaliyetlerin etkin yönetilmesi güvenilir, doğru ve nitelikli bilgiye olan gereksinimi artırmıştır. Muhasebe mesleği, istihdamın sağlanmasında önemli bir konumdadır. Muhasebe mesleği piyasada iş olanağı fazla olan meslektir. Bu mesleğin en iyi şekilde icra edilebilmesi için kişilerin eğitim yönünden donanımlı olması önemlidir.

Muhasebe, iş yaşamında işletme süreç ve faaliyetlerin yönetilmesi kapsamında kritik bir öneme sahip olup, mali durumun kaydedilmesi, değerlendirilmesi, yorumlanması, sınıflandırılması, vergiye etki eden önemli verilerin eksiksiz düzenlenmesi gibi birçok önemli karar sürecine gerekli doğru bilgileri sağlamada önemli yer edinmektedir. Muhasebe işlemlerinde tüm süreçler bilgisayarlar ortaya çıkmadan önce el ile yapılmaktaydı (Toshniwal, 2016). Muhasebe işlemleri, işletme faaliyetlerin doğru yönetilmesine değer katan, sonuçları analiz edebilen ve bunları düzenli olarak değerlendiren süreçleri kapsamaktadır. Bu nedenle muhasebe işlemleri, şirketlerin finansal dili olarak görülmektedir (Fidan, 2019).

Muhasebe işlemleri, güvenilir şekilde oluşturulmadan faaliyetlerde verimliliğin sağlanması mümkün değildir. Günümüz koşullarında alanında donanımlı ve tecrübeli kişilere gereksinim artmaktadır. Dolayısıyla dinç ve enerjik bir nüfusa haiz ülkemizde işletmelerin beklentilerini karşılamak için mesleki bilgiye sahip kişilerin yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle öğrencilerin meslek seçimini etkileyen unsurlar kritik bir öneme sahiptir (Binici & Arı, 2004). Meslek seçimi kişilerin geleceğini etkilemede önem taşımaktadır. Bu bakımdan kişilerin meslek seçimi ile ilgili alacağı kararlarda dikkat etmesi gereken en önemli unsur mesleğin kendisini maddi ve manevi olarak beklentilerini karşılayıp karşılamadığı faktörüdür (Erduru, Deran, & Çelik, 2017). Dolayısıyla kişilerin meslek

seçiminde kişisel özellikler ve yetenekler göz ardı edilmemelidir (Yıldırım, Güngör, & Kocamış, 2018).

Küreselleşme, teknolojik değişimler ve karmaşık işletme faaliyetleri, muhasebe mesleğinin önemini giderek artırmıştır. Bu artış hem mesleği yapanların birçok konuda daha nitelikli olmalarını hem de muhasebe meslek eğitimini ve mesleği tercih edeceklerin bilgi ve becerilerini artırarak muhasebe mesleğini doğru şekilde icra etmeleri ihtiyacını ortaya çıkartmıştır (Apalı, Ertürk, & Acun, 2019). Muhasebe mesleği, geçmişe yönelik doğru ve güvenilir bilgiler aktarmasının yanında, doğru verilerle geleceğe yönelik faaliyetlerle ilgili stratejilerin oluşturulmasında ve etkili kararlar alma sürecinde yol gösterici bir konumdadır (Ekşi, Özçalıcı, & Büyükkonuklu, 2011).Muhasebe alanında yapılan hata ve hileler işletmelerin sürdürülebilirliğine etki etmektedir. Özellikle 2001 yılında yaşanan Enron vb. muhasebe skandalları bunun en iyi örneğidir.

Gelişen teknoloji değişimleriyle birlikte son zamanlarda literatür kaynaklarında muhasebe içeriğini, öğrencileri bu mesleğe hazırlamak ve onların istihdam şanslarını artırmak, bilgi, beceri ve yeteneklerini daha fazla artırmak adına değiştirme ihtiyacının olduğu ifade edilebilir (Osgerby, Marriott, & Gee, 2018). Dolayısıyla, günümüz koşullarında işletmelerin hayatta kalabilmesi için nitelikli ve donanımlı iş gücüne sahip kişilere gereksinim duymaktadır. Bu bakımdan devamlı gelişen ekonomik şartlar kapsamında işletmelerin devamlılığı için üniversitelerde verilen muhasebe eğitiminin geliştirilmesi ve güncellenmesi gerektiği yönündedir. Muhasebe alanında en yaygın problem, müfredat eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Çelenk, Atmaca, & Horasan, 2010). Üniversitelerde verilen muhasebe eğitiminin sürekli değişen mevzuatta göre şekillenmesi kişilerde eğitimin kalitesini artıracaktır. Öğrencilere muhasebe eğitiminde verilen ödevler ya da fazla ders yükü muhasebe mesleğinin geliştirilmesinde etkin bir araç olmamakla birlikte kişileri ezbere sürüklemekte ya da muhasebe eğitiminden uzaklaştırmaktadır. İş dünyası artık gelişen teknoloji karşısında bilgili, dikkatli ve analitik düşünen kişilere ihtiyaç duymaktadır.

Eğitim gören öğrencilere iş hayatında hangi alanlarda çalışabileceği gibi konularda mesleki bilgilerin aktarılması ve öğrencinin geleceğine yönelik doğru planlamaların yapılması, belirsizliklerin giderilmesi adına bir yol haritasının oluşturulması ve bu yönde gerekli eğitimlerin verilmesi gerekmektedir. Söz konusu bu durum hem muhasebe eğitimini hem de muhasebe mesleğinin daha nitelikli hale gelmesine olanak sağlayacaktır. Bu tür süreçlerin etkin yönetiminde öğretim elemanlarının desteği büyük önem taşımaktadır (Karasioğlu & Duman, 2011).

Çalışmanın amacı, lisans bölümünde muhasebe dersini alan öğrencilerin hem tutum hem de bakış açılarının başarı faktörlerini nasıl ve ne yönde etkilediğini tespit etmektir. Ulusal ve uluslararası literatürde muhasebe eğitimini alan öğrencilerin derse yönelik tutumları, bakış açıları ve mesleği seçmelerine etki eden faktörleri inceleyen sayısız çalışmalar yer almaktadır. Diğer çalışmalarda olduğu gibi benzer bir konu ele alınmakla olup, araştırma kapsamında öğrencilerin muhasebe dersine ilişkin tutum ve bakış açılarının demografik

özelliklerine ve muhasebe dersine yönelik başarı faktörlerine ne derece etki ettiği diğer çalışmalardan farklı bir örneklem kapsamında değerlendirilerek sonuçlar analiz edilmiştir. Araştırma bu örneklem ile literatüre katkı sağlanması yönündedir. Çalışmada öncelikle muhasebe eğitiminin önemine ve gerekliliğine değinilmiştir. Literatür çalışmalarında üniversitelerde öğrenim gören öğrencilerin muhasebe dersine yönelik tutum, bakış açıları, kaygı, öğrenme kaygısı ve öğrenmeye ilişkin davranışlar, mesleği seçme niyeti vb. konular ele alınmıştır. Araştırma sonucunda öğrencilerin derse yönelik hem tutum hem de bakış açılarının birlikte olması halinde başarı faktörlerini nasıl etkilediğine yönelik çalışmanın olmadığı keşfedilerek çalışma planlanmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde muhasebe dersine yönelik kavramsal çerçeve taraması yapılmıştır. İkinci bölümde demografik özelliklerle ilgili bilgiler ve öğrencilerin muhasebe dersine yönelik tutumları “isteksizlik-sıkıcılık”, “beklenti”, “gerekliklik” ile bakış açılarının öğrencilerin muhasebe dersindeki başarı faktörünü nasıl etkilediğine yönelik yargılar bulunmaktadır. Üçüncü bölümde ise bulgular ve sonuçlar yer almaktadır.

2. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Üniversite öğrencilerin muhasebe meslek mensubu olmasını etki eden temel unsur ve muhasebe mesleğinde çalışma isteğini belirleyen faktörlere ilişkin uluslararası ve ulusal literatürde sayısız çalışmalar yapılmış olup bu çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmiştir:

Kara (2022), çalışmasında meslek yüksekokulu öğrencilerin muhasebe mesleği ile ilgili görüşleri, düşünceleri ve bu düşüncelerin demografik özelliklere göre değişip değişmediğini ölçmek üzere 107 öğrenci üzerinde anket uygulamıştır. Araştırma sonucunda yaşın, cinsiyetin, eğitim görülen bölümün, muhasebe alanında çalışan yakın tanıdığı, mezun olunan lise türünün ve unvanın mesleği belirlemede sayısal olarak anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir.

Oral (2022), çalışmasında İnönü Üniversitesi işletme bölümünde öğrenim gören 118 öğrenci üzerinde muhasebe mesleğini seçme tercihleri ve bu tercihleri etkileyen faktörlerin tespiti için anket uygulamıştır. Araştırma sonucunda, öğrencilerin genel olarak bu sektörde çalışmak istedikleri ayrıca seçimleri etkileyen unsurların üç kategoride birleştiği gözlemlenmiştir. Çalışmada aynı zamanda, muhasebe mesleğini tercih eden kişilerin özel büro ve kamuda denetçi olarak çalışma isteğinde oldukları saptanmıştır.

Sönmez ve Altınışık (2021), çalışmalarında finans ve muhasebe eğitimi alan 262 lisans öğrencisi üzerinde anket çalışması yapmışlardır. Araştırma sonucunda, genel olarak muhasebe mesleğine sıcak baktıkları ve bu durumun mesleğe karşı tutumunu istatistiki açıdan olumlu şekilde değiştirdiği sonucuna varmışlardır.

Amaning vd. (2020), araştırmalarında Gana Üniversitesinde muhasebe dersi gören son sınıf öğrencileri üzerinde kariyer planlarını araştırmak üzere 231 öğrenciye anket uygulamışlardır. Çalışma sonucunda, öğrencilerin kariyer planları ile gelecek planları arasında pozitif ilişki olduğu, bu pozitif düşüncenin kariyer planlarını üzerinde etkili

olduğu sonucuna varmışlardır. Aynı zamanda öğrencilerin mesleki sınavlara ilişkin algılarının kariyer planlarını etkilediği gözlemlenmiştir.

Yücenurşen (2020), çalışmasında bir devlet üniversitesi meslek yüksekokulunda 179 kişi üzerinde muhasebe mesleğinde kariyer yapma niyetlerini incelemek üzere anket çalışması yapmıştır. Araştırma sonucunda, davranış ve kişisel ölçülerin kariyer yapma beklentilerini olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Apak (2020), çalışmasında muhasebe mesleğini tercih etmelerinde ya da etmemelerinde etkili olan motivasyonların tespiti için Aksaray üniversitesi önlisans muhasebe ve vergi uygulamaları bölümü öğrencilerine anket yöntemi uygulamıştır. Çalışma sonucunda, öğrencilerin %72,6'sının muhasebe kariyeri yapmayı istediği, kariyer yapmak istemeyen öğrencilerin ise “yaşam tarzına uymama, sayısal olma, ilgi çekici olmama ve “sosyalleşmeyi engelleme” şeklinde olduğu belirtilmiştir.

Aksu ve Oral (2017), çalışmalarında İnönü Üniversitesi İİBF Ekonometri ve İktisat Bölümünde Genel Muhasebe I dersini alan 166 lisans öğrencisine muhasebe dersine yönelik algı ve başarı durumlarını ölçmek için araştırma yapmışlardır. Araştırma sonucunda, öğrencilerin muhasebe dersine yönelik genel olarak olumlu tutum sergiledikleri tespit edilmiştir.

Kandemir vd., (2016), çalışmalarında muhasebe eğitime olan bakış açılarını tespit etmek üzere Afyon Kocatepe Üniversitesi bünyesinde bulunan meslek yüksekokullarında 272 öğrenciye anket uygulamışlardır. Araştırma sonucunda, öğrencilerin genelde pozitif baktığı, işletme bölümü öğrencilerine kıyasla muhasebe eğitime daha ilgili olduğu ve muhasebe eğitime karşı tutumlarının ise öğretim elemanlarına bağlı olduğu sonucuna varılmıştır.

Özbek (2015), çalışmasında muhasebe algısını tespit etmek üzere farklı eğitim programlarında öğrenim gören 102 öğrenciye anket uygulamıştır. Çalışma sonucunda, öğrencilerin muhasebe dersine karşı istekli ve muhasebe dersinin gerekliliğinin farkında oldukları tespit edilmiştir.

Zamanianfar ve Monasojdehee (2014), çalışmalarında İran'da mezun öğrencilere muhasebe derslerinin etkinliği ölçmek üzere yeminli mali müşavirlere anket uygulamışlardır. Çalışma sonucunda, mezun olan öğrencilerin muhasebe bilgilerinin yeterli düzeyde olmadığı ve mesleği icra etmede iyi durumda olmadıkları tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca, öğrencilerin şirketler muhasebesi, finansal tablolar analizi ve genel muhasebeye gereken önemi vermeleri gerektiği vurgulanmıştır.

Góis ve Brás (2013), çalışmalarında yüksek lisans öğrencilerinin dönem başı ve dönem sonu muhasebe algılarını ölçmek üzere araştırma yapmışlardır. Araştırma sonucunda, öğrencilerin dönem başında muhasebe dersine yönelik algılarının yüksek olduğu, dönem sonunda ise algılarının düştüğü gözlemlenmiştir.

Odia ve Ogiedu (2013), çalışmalarında muhasebe dersi alan öğrencilerin mesleki kariyer seçimlerini etkileyen faktörleri analiz etmişlerdir. Araştırma sonucunda, mesleki kariyer seçimlerini etkileyen faktörlerin başında yüksek ücret beklentisi ve iş olanağının fazla olduğu belirtilmiştir. Çalışmada ayrıca, kız öğrencilerin muhasebe mesleğindeki kariyer beklentilerinin daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Chen vd., (2013), Tayvan’da farklı üniversitelerde öğrenim gören 422 öğrenci üzerinde muhasebe dersinde öğrenme kaygısı ve öğrenmeye ilişkin davranışları araştırmışlardır. Araştırma sonucunda, kaygı bakımından ruhsal öğrenme, davranış bakımından öğrenme arzusu arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda, öğrenme kaygısı ile öğrenme tutumları arasında da bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Benzer şekilde McDowall ve Jackling (2010), çalışmalarında Avusturyalı ve yabancı öğrenciler olmak üzere toplam 225 öğrenci üzerinde muhasebe ve mesleği seçmede temel faktörleri belirlemek üzere araştırma yapmışlardır. Araştırma sonucunda, muhasebe mesleğine karşı tutumlarının olumlu olduğu gözlemlenmiştir. Ancak Avusturyalı ve yabancı öğrenciler arasında muhasebeye karşı ilgi ve muhasebe mesleğine yönelik algı düzeyleri arasında önemli farklılıkların olduğu tespit edilmiştir.

Byrne ve Willis (2005), çalışmalarında İrlanda’da muhasebe eğitimi alan öğrencilerin mesleki düşüncelerini ölçmek üzere çalışma yapmışlardır. Çalışma sonucunda, muhasebe mesleğinin sıkıcı ve katı kuralları olan bir meslek olarak gördükleri gözlemlenmiştir.

Geiger ve Ogilby (2000), çalışmalarında muhasebeye giriş dersinin dönem başı ve dönem sonundaki algılarında bir farklılık olup olmadığını ölçmek üzere 331 öğrenci üzerinde araştırma yapmışlardır. Araştırma sonucunda, öğrencilerin dönem başında muhasebeye giriş dersine karşı olumlu oldukları, dönem sonunda ise olumlu tutumun azaldığı tespit edilmiştir.

3. ARAŞTIRMA

3.1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Araştırmada muhasebe dersi alan öğrencilerin muhasebe mesleğine yönelik tutum ve bakış açılarının başarı faktörlerine etkisi değerlendirmesi amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında İstanbul Medipol Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi’nde 2023-2024 Eğitim ve Öğretim Döneminde Yönetim Bilişim Sistemleri, İnsan Kaynakları Yönetimi, Havaçılık Yönetimi ve Bankacılık ve Sigortacılık programlarında öğrenim gören 635 öğrenci çalışmada örneklem olarak seçilmiştir.

Anketin uygulanması için gerekli etik izinler alınarak Google form üzerinden evrenin tümüne ulaştırılmaya çalışılmıştır. Anket soru formları toplam 401 öğrenci tarafından yanıtlanmıştır. Yapılan değerlendirmelerde eksik ve hatalı doldurulmuş sorular elenerek ana kütleli temsil eden öğrenci sayısı 399 olarak tespit edilmiştir. Araştırmada elde edilen veriler SPSS 22 (Statistical Package For Social Sciences) istatistiksel paket programı aracılığı ile bilgisayar ortamında; Regresyon, Korelasyon, Anova ve Frekans testleri uygulanmıştır.

Öğrencilerin muhasebe derslerine ilişkin tutum ve bakış açılarının başarı faktörlerini ne yönde etkilediğini değerlendirmek amacıyla anket yöntemi kullanılmıştır. Anket formu; tutum faktörlerinin 3 alt boyutu için Ertuğrul ve Özdemir (2014), Çoşgun, (2013), Uzun, (2018), Kozache (2020), bakış açıları faktörleri için Onat ve Akın (2016), başarı faktörleri ölçeği için de Kızıl vd. (2015), Demir ve Çam (2006) tarafından yapılan çalışmalardan uyarlanarak hazırlanmıştır. Hazırlanan anket İstanbul Medipol Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi'nde okuyan öğrencilere uygulanmıştır. Anket formunda 87 adet önerme bulunmaktadır. Önermeler için Beş 'li (5) likert ölçeği kullanılmıştır. Demografik özelliklerinin tespitine yönelik ise 5 adet soru yöneltilmiştir. Tutum faktörlerinin ölçümü 3 alt boyuta ayrılmış olup "İsteksizlik-Sıkıcılık" boyutunda 22 adet, "Beklenti" boyutunda 20 adet, "Gerekliklik" boyutunda ise 6 adet soru hazırlanarak toplam 48 adet soru yöneltilmiştir. Bakış açıları faktörünün tespiti için 11 adet soru, başarı faktörlerinin ölçümüne yönelik ise 28 adet soru oluşturulmuştur. Çalışmada elde edilen verilerin analizinde tanımlayıcı istatistikler ve gruplar arasındaki farkı belirlemek için "Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA)" uygulanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek için "Pearson Korelasyon" ve değişkenler arası regresyon analizi uygulanmıştır.

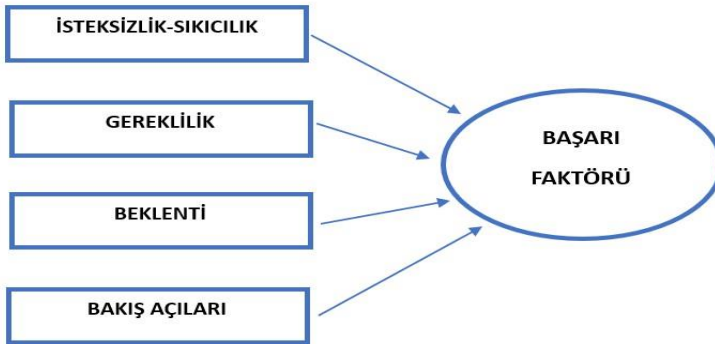
Araştırmanın Etik İzinleri

"Üniversite Öğrencilerinin Muhasebe Dersine Yönelik Tutum ve Bakış Açılarının Başarı Faktörlerine Etkileri Üzerine Bir Araştırma" adlı çalışmanın İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler etik kurulu raporunda olumsuz bir durum tespit edilmemiştir. Etik Kurulu kararı tarih ve sayısı: 06.03.2024- 17059 olarak izin alınmıştır.

Araştırmanın Hipotezleri

Araştırma kapsamında önerilen model Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1: Araştırma Model

Çalışmada öğrencilerin muhasebe dersine yönelik tutum ve bakış açılarının başarı faktörlerine olan etkisini değerlendirmek üzere 5 adet hipotez geliştirilmiştir. İlgili hipotezler şöyledir:

H1: Muhasebe öğrencilerinin tutumlarının başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H1a: Muhasebe öğrencilerinin isteksizliğinin başarı faktörleri üzerinde negatif yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H1b: Muhasebe öğrencilerinin gereklilik algısının başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H1c: Muhasebe öğrencilerinin beklentilerinin başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H2: Muhasebe öğrencilerinin bakış açılarının başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Çalışmada elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

4.1. Demografik Frekans Analizleri

Araştırmaya katılan öğrencilerin; demografik özellikleri olan cinsiyet, yaş, öğrenim görülen bölüm, mezun olunan lise türü, muhasebe mesleğine devam isteğine yönelik sorulara verilen yanıtların dağılımı Tablo 1'de sunulmuştur. Katılımcıların sorulara verdikleri yanıtlar frekans ve yüzde olarak belirtilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Sınıflandırma	Frekans Dağılımı	%
Cinsiyet	Kadın	208	52,1
	Erkek	189	47,4
	Toplam	397	99,5
Yaş	20 yaş altı	218	54,6
	20-22 yaş arası	123	30,8
	22 yaş üstü	56	14,0
	Toplam	397	99,5
Bölüm	Bankacılık ve Sigortacılık Programı	112	28,1
	Yönetim Bilişim Sistemleri Programı	156	39,1
	Havacılık Yönetimi Programı	86	21,6
	İnsan Kaynakları Yönetimi Programı	42	10,5
	Toplam	396	99,2
Mezun Olunan Lise Türü	Ticaret Meslek Lisesi	17	4,3
	Düz Lise	43	10,8
	Anadolu Lisesi	183	45,9

	Diğer	145	36,3
	Toplam	388	97,2
Muhasebe Mesleğine Devam İsteği	Kesinlikle Düşünmüyorum	62	15,5
	Düşünmüyorum	93	23,3
	Kararsızım	106	26,6
	Düşünüyorum	79	19,8
	Kesinlikle Düşünüyorum	46	11,5
	Toplam	386	96,7

Ankete katılan öğrencilerin cinsiyet dağılımı %52,1'i kadın, %47,4'ü ise erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Muhasebe dersi alan öğrencilerin genel olarak yaş ortalamasının % 54,6'sının 20 yaş ve altı olduğu görülmektedir. Bölümlere göre muhasebe dersi değerlendirildiğinde; Bankacılık ve Sigortacılık Programı %28,1, Yönetim Bilişim Sistemleri Programı % 39,1, Havacılık Yönetimi Programı % 21,6 ve İnsan Kaynakları Yönetimi Programı ise %10,5 olduğu tespit edilmiştir. Muhasebe dersi alan öğrencilerin mezun olunan lise türünde %45,9'unun Anadolu lisesinden mezun olduğu görülmektedir. Muhasebe dersi alan öğrencilerin muhasebe mesleğine devam etme isteğinde ise %26,6'sının kararsız olduğu ve bu orana yakın %23,3'nün ise düşünmediği ortaya çıkmıştır. Muhasebe mesleğine devam etme isteğinin düşük olmasında temel neden muhasebe dersi ile ilgili lise döneminde gerekli eğitimin alınmadığı yönündedir.

4.2. Fark Testleri

Tek Yönlü Varyans Anova Analizi Bulguları

Tablo 2: Anova Analizi

ANOVA					
İS	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	26.716	3	8.905	14.942	.000
Within Groups	210.982	354	.596		
Total	237.698	357			

Araştırmanın değişkenlerinin demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini test etmek amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre sadece isteksizlik ve mezun olunan lise türü arasında anlamlı bir fark bulunmuştur.

Tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre isteksizlik boyutu mezun olunan lise türüne göre farklılık göstermektedir. Analiz sonucuna göre tek yönlü varyans analizinin F değeri 14,942 ve buna karşılık gelen p değeri 0,000 bulunmuştur. Tuckey ve Scheffe testlerinin sonuçları incelendiğinde her iki test sonucunun da benzer olduğu ortaya çıkmıştır. Analiz sonuçlarına göre Anadolu Lisesi mezunu öğrenciler ile Düz lise mezunu öğrencilerin isteksizlik seviyeleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Tanımlayıcı istatistik tablosuna göre Anadolu Lisesi mezunu öğrencilerin İsteksizlik seviyeleri Düz Lise mezunu öğrencilere göre daha yüksektir. Bu doğrultuda istatistiksel açıdan 0,05 anlamlılık düzeyinde hipotez desteklenmiştir.

($\mu_{\text{anadolulisesi}}=2,9487$; $\mu_{\text{düzlise}}=2,4017$)

H3: Gruplardan en az bir tanesinin ortalaması diğerlerinden farklıdır.

H3a: Mezun olunan lise türüne göre İsteksizlik değişkeni farklılık gösterir.

4.3. Ölçek Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri

Cronbach's Alfa katsayısı yöntemi, ölçeklerin güvenilirliğinin analiz edilmesinde kullanılan en yaygın yöntemdir (Alpar, 2020). Bu katsayının güvenilirlik aralığı ise şu şekildedir (Kurtlar & Yıldız, 2020):

“0,00-0,39 aralığında test güvenilir değildir”,

“0,40-0,59 aralığında olan testin güvenirliliği düşüktür”,

“0,60-0,79 aralığında test oldukça güvenilirdir”,

“0,80-1,00 aralığında test/ölçek, yüksek güvenirliliğe sahiptir”.

Tablo 3: Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Güvenilirlik Analizi

Ölçek	Cronbach's Alpha	İfade Sayısı
Tutum	0,714	48
İsteksizlik/Sıkıcılık	0,960	22
Gereklilik	0,914	6
Beklenti	0,868	20
Bakış Açıları	0,960	11
Başarı Faktörü	0,933	28

Cronbach's Alfa, Güvenilirlik değeri minimum 0,7'dir. Bu bilgiler doğrultusunda, 0,933 olarak elde edilen Cronbach's Alpha ile geliştirilmiş olan muhasebe dersinde tutum, bakış açıları ve başarı faktörü ölçeğinin yüksek güvenirliliğe sahip olduğu söylenebilir. Soruların tamamı analize tabi tutulduğunda ortaya çıkan değerler $0,80 < \alpha < 1,00$ aralığında olduğu için sorular yüksek derecede güvenilir olarak kabul edilmektedir.

Tablo 4: KMO ve Bartlett's Testlerinin Analizleri

		Tutum	Bakış Açıları	Başarı Faktörü
KMO Measure of Sampling Adequacy		0,966	0,949	0,934
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-square	12017,732	3891,881	5985,187
	Df	946	55	378
	Sig.	0,000	0,000	0,000

Başarı faktörü için KMO değeri 0,932 olarak ortaya konmuştur ve anlamlı düzeydedir. Bakış Açıları için KMO değeri 0,949 olarak ortaya çıkmıştır ve istatistiksel açıdan anlamlı düzeydedir. Tutum için KMO değeri 0,966 olarak tespit edilmiştir ve anlamlı düzeydedir.

4.4. Hipotez Testleri

Araştırma kapsamında geliştirilen hipotezlerin analizleri öncesinde boyutlar arasındaki ilişkiler Korelasyon analizi ile ortaya konulmuştur. Tablo 5'te tutum, bakış açıları ve başarı faktörleri arasındaki ilişkiyi saptamak için uygulanan Pearson Korelasyon testinin sonuçları sunulmuştur.

Tablo 5: Korelasyon Analizi

	BA	BF	İS	GR	BK
BA	1				
BF	.372**	1			
İS	-.722**	-.169**	1		
GR	.941**	.394**	-.753**	1	.
BK	.471**	.585**	-.354**	.508**	1

** .P<0,01 seviyesinde anlamlıdır.

Korelasyon analizi sonuçlarına göre Başarı Faktörü ölçeği ile Bakış Açılı ölçeği arasında 0,05 anlamlılık düzeyinde 0,372 oranında pozitif yönlü bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Başarı Faktörü ölçeği ve İsteksizlik/Sıkıcılık alt boyutu arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve -0,169 düzeyinde negatif bir korelasyon tespit edilmiştir. Başarı Faktörü ve Gereklilik ölçeği arasında 0,394 düzeyinde pozitif ve anlamlı yönde korelasyon bulgusuna rastlanmıştır. Başarı Faktörü ölçeği ve Beklenti boyutu arasında da 0,585 oranında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki tespit edilmiştir.

Değişkenler arasında neden-sonuç ilişkisini belirlemek amacı ile basit doğrusal regresyon analizi kullanılmış olup, analiz sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Regresyon Analizi

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	Adj. R ²	B	Std.Error	T	P	β	F
BA	BF	0,135	0,248	0,034	7,304	0,000	0,372	53,347
İS	BF	0,026	-0,112	0,036	-3,118	0,002	-0,169	9,722
GR	BF	0,153	0,263	0,034	7,765	0,000	0,394	60,298
BK	BF	0,340	0,542	0,041	13,187	0,000	0,585	173,890

Bakış Açılırları değişkeninin Başarı Faktörleri değişkeni üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla $y=\beta_0+\beta_1X+\epsilon$ denklemiyle kurulan regresyon modelinin açıklama gücü 0,138 (Adj. R² 0,135) olup Başarı Faktörleri değişkenindeki varyasyonun %13,8'ini Bakış Açılırları değişkeniyle açıklayabildiğini göstermektedir.

Başarı Faktörleri=2,894+0,248*Bakış Açılırları

İsteksizlik değişkeninin Başarı Faktörleri değişkeni üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla $y=\beta_0+\beta_1X+\epsilon$ denklemiyle kurulan regresyon modelinin açıklama gücü 0,029 (Adj. R² 0,026) olup Başarı Faktörleri değişkenindeki varyasyonun %2,9'unu İsteksizlik değişkeniyle açıklayabildiğini göstermektedir.

Başarı Faktörleri=4,077-0,112*İsteksizlik

Gereklilik değişkeninin Başarı Faktörleri değişkeni üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla $y=\beta_0+\beta_1X+\epsilon$ denklemiyle kurulan regresyon modelinin açıklama gücü 0,155 (Adj. R² 0,153) olup Başarı Faktörleri değişkenindeki varyasyonun %15,5'ini Gereklilik değişkeniyle açıklayabildiğini göstermektedir.

Başarı Faktörleri=2,836+0,263*Gereklilik

Beklenti değişkeninin Başarı Faktörleri değişkeni üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla $y=\beta_0+\beta_1X+\epsilon$ denklemiyle kurulan regresyon modelinin açıklama gücü 0,342 (Adj. R² 0,340) olup Başarı Faktörleri değişkenindeki varyasyonun %34,2'sini Beklenti değişkeniyle açıklayabildiğini göstermektedir.

Başarı Faktörleri=1,653+0,542*Beklenti

Tablo 7: Hipotez Testleri Sonuçları

Hipotez	Sonuç
<i>H1: Muhasebe öğrencilerinin tutumlarının başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.</i>	<i>Desteklenmiştir</i>
<i>H1a: Muhasebe öğrencilerinin isteksizliğinin başarı faktörleri üzerinde negatif yönde anlamlı bir etkisi vardır.</i>	<i>Desteklenmiştir</i>
<i>H1b: Muhasebe öğrencilerinin gereklilik algısının başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.</i>	<i>Desteklenmiştir</i>

<i>H1c: Muhasebe öğrencilerinin beklentilerinin başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.</i>	<i>Desteklenmiştir</i>
<i>H2: Muhasebe öğrencilerinin bakış açılarının başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi vardır.</i>	<i>Desteklenmiştir</i>
<i>H3: Gruplardan en az bir tanesinin ortalaması diğerlerinden farklıdır.</i>	<i>Kısmi Desteklenmiştir</i>
<i>H3a: Mezun olunan lise türüne göre İsteksizlik değişkeni farklılık gösterir.</i>	<i>Desteklenmiştir</i>

5. SONUÇ

İstanbul Medipol Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi'nde Bankacılık ve Sigortacılık Programı, Yönetim Bilişim Sistemleri Programı, Havacılık Yönetimi Programı ve İnsan Kaynakları Yönetimi Programı öğrencilerinin muhasebe dersi alan öğrencilerin tutum ve bakış açılarının başarı faktörlerini ne derecede etkilediğine ve öğrencilerin muhasebe dersine olan tutum ve bakış açılarının demografik özelliklere göre farklılıkların olup olmadığı incelenmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlar konuya ilişkin yapılan çalışmalarla benzer özellikler göstermektedir. Benzer çalışmalar araştırmanın literatür kısmında kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Örneğin; Costa vd., (2015), çalışmalarında öğrencilerin muhasebeye giriş derslerine ilişkin algılarını tespit etmek üzere bir devlet üniversitesinde muhasebe, işletme ve iktisat bölümü öğrencileri üzerinde araştırma yapmışlardır. Araştırma sonucunda, öğrencilerin genelde muhasebe dersine karşı olumlu olduğu ve ayrıca muhasebe bölümü öğrencilerin diğer bölümlerdeki öğrencilere kıyasla daha iyimser olduğu görülmüştür.

“Derse düzenli devam etmek öğrenme süreci ve başarıyı olumlu etkiler.”, “Ders öğretim üyesinin niteliği, alanında uzman olması ve dersle ilgili bilgi yeterliliği, başarıyı olumlu etkiler.”, “Öğretim elemanının dersi anlatış biçimi (etkili öğrenme yöntem ve tekniklerini bilmesi vs) öğrenme sürecini ve başarıyı olumlu etkiler.”, “Öğrencinin muhasebe dersini sevmesi ve derse ilgi duyması, başarıyı olumlu etkiler.”, “Muhasebe derslerinin uygulama üzerinde gösterilmemesi, başarıyı olumsuz etkiler.” ve “Ders öğretim üyesinin ders materyallerini (ders notu, derse ilişkin slaytlarını) öğrencilerle paylaşması başarıyı olumlu etkiler.” İfadeleri betimleyici analiz sonuçlarına göre ortalamaları en yüksek bulunan ölçek ifadeleridir.

“Muhasebe bana gereksiz ve anlamsız geliyor.”, “Muhasebenin gerekli olduğuna pek inanmıyorum.”, “Muhasebeye ayırdığım zamanın gereksiz olduğunu düşünüyorum.” ve “Muhasebenin gerçekte ne işe yarayacağını anlayamadım.” İfadeleri betimleyici analiz sonuçlarına göre ortalamaları en düşük çıkan ölçek ifadeleridir.

Araştırmada ortaya çıkan boyutların (latent variables) tanımlayıcı istatistik sonuçlarına göre Beklentiler (BK) ve Başarı Faktörleri (BF)'nin 3,78-3,90 aralığında en yüksek ortalama değerleri aldığı ortaya çıkmıştır.

Bunun yanında, tanımlayıcı istatistik analizi sonuçlarına göre İsteksizlik (İS) latent değişkeni 2,66 değeri almıştır ve en düşük ortalamaya sahip boyut olarak tespit edilmiştir.

Araştırmada kullanılan ölçek sorularının tanımlayıcı istatistik analizi sonuçlarına göre BF1, BF7, BF4, BF11, BF17 ve BF8 ifadelerinin ortalama değerleri 4,01-4,16 aralığında, tüm ölçek soruları içerisinde en yüksek oranda olduğu görülmüştür.

Bunun yanında, tanımlayıcı istatistik analizi sonuçlarına göre İS20, İS19, İS21 ve İS16 ifadelerinin ortalama değerleri 2,04-2,34 aralığında, tüm ölçek soruları içerisinde en düşük ortalamaya sahip ifadeler olarak tespit edilmiştir.

Araştırmanın analiz sonuçları öğrencilerin, üniversite müfredatı kapsamında bulunan muhasebe dersine yönelik tutumlarının başarı faktörü üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda bakış açılarının öğrencilerin başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmanın bağımsız değişkenlerinden tutum faktörünün alt boyutlarından isteksizliğin başarı faktörleri üzerinde negatif yönde anlamlı bir etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Gereklilik ve Beklentiler alt boyutlarının üniversitede muhasebe dersi alan öğrencilerinin başarı faktörleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Muhasebe dersinin öğrencilerin akademik çerçevede beklentilerini ve gerekliliklerini karşılama sonucuyla doğru orantılı olarak başarı oranları artmaktadır. Örgütsel davranış alanının önemli bir alt araştırma alanı olan tutum ve bakış açıları boyutlarının üniversite öğrencilerinin muhasebe dersindeki başarı düzeylerini etkilemektedir.

Gruplar arası fark testlerinin analiz sonuçları, mezun olunan lise türüne göre muhasebe dersine yönelik isteksizlik değişkeninin farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Anadolu lisesi öğrencilerinin muhasebe dersine yönelik isteksizlik düzeyi düz lise mezunu öğrencilere göre daha fazladır.

Literatürde muhasebe eğitimi alan öğrenciler üzerinde muhasebe dersine yönelik tutum, muhasebe dersine yönelik bakış, muhasebe dersi alan ve almayan öğrencilerde kariyer seçimi ve meslek mensubu algısı gibi çalışmalar farklı üniversitelerde önlisans, lisans ya da lisansüstü programlarda olan öğrenciler üzerinde farklı ölçekler kullanılarak çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu çalışmalarda öğrencilerin muhasebe dersine yönelik tutumları, bakış açıları ya da başarı faktörleri ayrı ölçekler kapsamında çalışmalara konu edinmiştir. Çalışma ölçekler kapsamında literatürde yer alan çalışmalarla benzerlik göstermekte olup örneğin; Kara (2022), Erduru v., (2017) Çelenk vd., (2017) çalışmalarında muhasebe dersi alan öğrencilerin muhasebe dersine karşı bakış açıları, Ertuğrul ve Özdemir (2014) çalışmalarında öğrencilerin muhasebe derslerine karşı tutumları, Kızıl vd., (2015) çalışmalarında muhasebe dersini ilk kez alan öğrencilerin başarısına etki eden faktörler gibi konular yaptıkları çalışma ile benzerlik göstermiştir. İlgili çalışma bu benzer çalışmalardan farklı olarak muhasebe dersi alan öğrencilerin tutum ve bakış açılarını birlikte modele dahil ederek başarı faktörleri değerlendirilmiştir. Çalışma bu yönüyle literatürdeki benzer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Aynı zamanda çalışmada belirlenen üç ölçeğin üniversite öğrencilerin demografik özelliklere göre farklılaşp farklılaşmadığı da araştırmaya konu edilerek farklı örneklem kapsamında incelenmiştir. Çalışmada, muhasebe dersi alan öğrencilerin tutum ve bakış açılarının başarı faktörü üzerindeki ilişkisi analiz edilmiştir.

Çalışmada muhasebe eğitiminin önemi ve işletmeler nezdinde sürdürülebilirliği sağlamak adına muhasebe eğitiminin gerekliliği konu edinilmiştir. Konunun önemini daha net ortaya koymak adına aynı çalışmanın farklı üniversitelerde uygulanarak karşılaştırılması ya da mezunlar üzerinde nitel araştırma yöntemi uygulanarak mülakat yapılması muhasebe dersinin eksiklerini ortaya koyarak derinlemesine analiz yapılmasına imkân sağlayacaktır. Araştırmanın gelecek çalışmalara temel oluşturarak literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı İpek Yaylalı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acar, A. Z., Kara, K., & Gülsoy, E. (2021). Tedarik zinciri uygulamalarının otel işletmelerinin performansına etkisi. Bursa ili örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(78), 569-589.
- Aksu, İ., & Oral, T. (2017). Lisans öğrencilerinin muhasebe dersine yönelik algı tutum ve başarı durumlarına ilişkin bir araştırma. *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, 4(12), 706-717.
- Alpar, R. (2020). *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel yöntemler*. (6. Baskı), Ankara: Detay Yayıncılık.
- Amaning, N., Anim, R. O., Kyere, A., & Peprah-Amankor, G. (2020). Determinants of career intentions of accounting students. *International Business Research*, 13(12), 14-26.
- Apak, İ. (2020). Muhasebe kariyeri tercihi: Ön lisans öğrencileri üzerine bir araştırma. *İşletme Dergisi*, 1(2), 15-28.
- Apalı, A., Ertürk, Ş., & Acun, Ö. (2019). Muhasebe eğitimi alan ve almayan öğrencilerin muhasebe mesleği ve muhasebe meslek mensuplarına karşı bakış açılarının karşılaştırmalı incelenmesi: SDÜ örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15(3), 387-399.
- Bekoe, R. A., Owusu, G. Y., Ofori, C. G., Essel-Anderson, A., & Welbeck, E. E. (2018). Attitudes towards accounting and intention to major in accounting: a logistic regression analysis. *Journal of Accounting in Emerging Economies*, 8(4), 459-475.
- Binici, H., & Arı, N. (2004). Mesleki ve teknik eğitimde arayışlar. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(3), 383-396.
- Bulca, H., & Erem, I. (2014). Meslek yüksekokulu öğrencilerinin muhasebe ve finans eğitimine yönelik düşünceleri: Uşak üniversitesi'nde bir araştırma. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(3), 67-94.
- Byrne, D. M., & Willis, P. (2005). Irish secondary students' perceptions of the work of an accountant and the accounting profession. *Accounting Education: an International Journal*, 14(4), 367-381.
- Chen, B. H., Hsu, M. S., & Chen, M. H. (2013). The relationship between learning attitude and anxiety in accounting classes: the case of hospitality management university students in Taiwan. *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, 47(5), 2815-2827.

- Costa, P. D., Gomes, G. D., Rosa, N., & Batalhone, P. P. (2015). An analysis of student perceptions of introductory accounting classes. *International Journal of Advances in Management and Economics*, 4(4), 39-56.
- Çelenk, H., Atmaca, M., & Horasan, E. (2010). Marmara üniversitesi'nde muhasebe eğitimi alan öğrencilerin muhasebe alanına bakış açılarının değerlendirilmesine yönelik bir araştırma. *Öneri Dergisi*, 9(33), 159-171.
- Çoşgun, N. (2013). *Muhasebe eğitimi alan öğrencilerin motivasyonlarının ve beklentilerinin değerlendirilmesi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesine bağlı meslek yüksekokullarında bir uygulama*. Çanakkale Onsekiz Mart üniversitesi SBE yüksek lisans tezi, Çanakkale.
- Demir, M., & Çam, M. (2006). Muhasebe bölüm öğrencilerinin muhasebe öğreniminde başarılarını olumsuz etkileyen faktörlere ilişkin bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (32), 1-11.
- Durmuş, B., Yurtkoru, E. S., & Çinko, M. (2018). *Sosyal bilimlerde SPSS'le veri analizi*. 7. Basım. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Ekşi, İ. H., Özçalıcı, M., & Büyükkonuklu, B. (2011). Meslek algılanmasında etkili olan faktörler: muhasebecilik örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (52), 67-80.
- Erduru, İ., Deran, A., & Çelik, S. (2017). Muhasebe eğitimi alan öğrencilerin muhasebe mesleğine bakış açılarının incelenmesi: Ömer Halisdemir üniversitesi örneği. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 5(2), 34-48.
- Ertuğrul, İ., & Özdemir, S. (2014). Muhasebe dersi alan ön lisans ve lisans öğrencilerinin derse yönelik tutumlarının tespiti: Ege bölgesinde bir uygulama. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), 204-214.
- Fidan, M. E. (2019). Lisans öğrencilerinin muhasebe eğitimi hakkındaki metaforik algıları: Bilecik Şeyh Edebali üniversitesi İİBF örneği. *Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 30-57.
- Geiger, M. A., & Ogilby, S. M. (2000). The first course in accounting: students' perceptions and their effect on the decision to major in accounting. *Journal of Accounting Education*, 18 (2), 63-78.
- Góis, C., & Brás, F. A. (2013). In the aftermath of the Bologna process: exploring the master students' perceptions on accounting in two portuguese higher education institutions. *The Spanish Journal of Accounting, Finance and Management Education*, (4), 34-55.
- Kandemir, T., Kardeş, Z., & Baykut, E. (2016). Meslek yüksekokulu öğrencilerinin muhasebe eğitimine bakış açıları: Afyon kocatepe üniversitesi meslek yüksekokulları örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 133-151.
- Kara, M. (2022). Ön lisans muhasebe eğitimi alan öğrencilerin muhasebe mesleğine bakış açılarının değerlendirilmesi: Van Yüzüncü Yıl üniversitesi örneği. *İşletme Dergisi*, 3(2), 115-128.
- Karasioğlu, F., & Duman, H. (2011). Meslek yüksekokullarında muhasebe eğitimi ve kalitesi üzerine bir not. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 165-180.
- Kızıl, C., Çelik, İ. E., Akman, V., & Danışman, D. (2015). Muhasebe dersini ilk kez alan öğrencilerin başarısına etki eden faktörlerin tespiti: Yalova üniversitesi'nde bir uygulama. *İşletme Bilimi Dergisi*, 3(2), 127-165.
- Kozache, A. (2020). *İşletme lisans öğrencilerinin muhasebe eğitimine bakış açıları ve muhasebe eğitiminden beklentileri: Kerkük üniversitesi ve Selçuk üniversitesinde bir araştırma*. Selçuk Üniversitesi SBE yüksek lisans tezi, Konya.
- Kurtlar, M., & Yıldız, E. (2020). Muhasebe dersine yönelik tutumların bireysel ve bölümsel farklılıklarının belirlenmesi: Mersin üniversitesi örneği. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 52-67.
- McDowall, T., & Jackling, B. (2010). Attitudes towards the accounting profession: an Australian perspective. *Asian Review of Accounting*, 18(1), 30-49.
- Ng, Y. H., Lai, S. P., Su, Z. P., Yap, J. Y., Teoh, H. Q., & Lee, H. (2017). Factors influencing accounting students' career paths. *Journal of Management Developmen*, 36(3), 319-329.
- Odia, J. O., & Ogedu, K. O. (2013). Factors affecting the study of accounting in Nigerian universities. *Journal of Educational and Social Research*, 3(3), 89-96.
- Onat, O. K., & Akin, O. (2016). Y kuşağı ve muhasebe eğitimi- durum tespiti ve öneriler: Mehmet Akif Ersoy üniversitesinde bir araştırma. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 144-161.

- Oral, T. (2022). Muhasebe meslek seçimini etkileyen faktörler: işletme bölümü öğrencileri üzerine bir araştırma. *İşletme Dergisi*, 3(1), 45-56.
- Oşgerby, J., Marriott, P., & Gee, M. (2018). Accounting students perceptions of using visual metaphor as part of personal development planning: an exploratory case study. *Accounting Education*, 27(6), 570-589.
- Özbek, C. Y. (2015). Farklı eğitim programlarındaki öğrencilerin genel muhasebe dersine ilişkin algıları. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 24-34.
- Sibarani, C. G., Zainal, A., & Nurhayani, U. (2020). Accounting anxiety in accounting education: a case study on accounting undergraduate students in universitas Negeri Medan. *Unimed International Conference on Economics Education and Social Science*, 105-112.
- Sönmez, Y., & Altınışık, F. (2021). Muhasebe ve finans eğitimi alan öğrencilerin muhasebe mesleğine bakış açılarının ve mesleğe yönelme eğilimlerinin incelenmesi: Kastamonu üniversitesi örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 683-706.
- Tan, B. S., & Wong, S. L. (2020). Learning principles of accounting in ICT-supported learning environments of Malaysian secondary schools: future-oriented approach. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 15(11), 1-23.
- Toshniwal, R. (2016). *E-accounting: the necessity of modern business*. 4th International Conference On Science, Technology And Management, New Delhi, 579-583.
- Ural, A., & Kılıç, İ. (2021). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. (6. Baskı), Ankara: Detay Yayıncılık.
- Uzun, F. (2018). *Muhasebe eğitimi ve ara eleman istihdam sorunu: meslek mensubunun bakış açısıyla teknik lise ve anadolu meslek liseleri üzerine bir değerlendirme*. Mersin Üniversitesi SBE yüksek lisans tezi, Mersin.
- Yıldırım, G., Güngör, A., & Kocamış, T. U. (2018). Muhasebe eğitimi alan öğrencilerin muhasebe mesleğini seçmelerinde kişisel becerilerinin ve iş hayatından beklentilerinin etkisinin araştırılması. *Business and Management Studies: An International Journal*, 6(4), 935-951.
- Yücenurşen, M. (2020). Öğrencilerin muhasebe mesleğinde kariyer yapma niyetlerinin planlı davranış teorisi perspektifinde incelenmesi: Ampirik bir çalışma. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(2), 1866-1891.
- Zamannianfar, L., & Monasojdehee, H. (2014). Accounting education and expectation of accounting professionals. *Indian Journal of Fundamental and Applied Life Sciences*, 4(1) 298-305.

The Use of Deconstructive Parody in Muriel Spark's Novel *Not to Disturb*

Volha Korbut Salman^{1,2}

ABSTRACT

The prolific British-Scottish novelist Muriel Spark depicts the plight of the owners of a Gothic-style chateau in Geneva, the Baron and Baroness Klopstock, and their servants in her purposefully brief and infinitely suggestive novel *Not to Disturb* (1971). The approaching tragedy that will encompass the deaths of Klopstocks and Victor, their secretary and lover, is something the butler Lister is bracing himself for. Servants of the chateau are not permitted to bother these three captives who are detained in the library for the night. While the servants are the ones who planned the murder with the intention of inheriting a fortune, due to the expectant housemaid Heloise's marriage to the lunatic and sole heir to Klopstock's fortune residing in the attic, they nevertheless seem to be shocked and saddened by the discovery of three dead bodies the following morning. This paper argues that *Not to Disturb*, in this sense, offers a brilliant deconstructive parody of the Gothic novel and Jacobean drama genres by dissecting their essential elements, cliches, and traditions and then reincorporating them into the story in a whole new twentieth-century self-reflexive light.

Keywords: Muriel Spark, "Not To Disturb", Jacobean Drama, Gothic Novel, Deconstructive Parody.

Muriel Spark'ın *Rahatsız Etmeyin* Romanında Dekonstrüktif Parodi Kullanımı

ÖZET

Üretken İngiliz-İskoç roman yazarı Muriel Spark, kısa ve son derece müstehcen romanı *Rahatsız Etmeyin*'de (1971), Cenevre'deki Gotik şato'nun sahipleri olan, Baron ve Baroness Klopstock ile hizmetkarlarının içinde bulunduğu dramatik durumu anlatmaktadır. Klopstocklar ve onların sekreteri, aynı zamanda sevgilisi olan Victor'un gerçekleşecek ölümlerini içerecek trajedi, uşak Lister'in kendisini önceden hazırladığı bir durumdur. Şatonun hizmetlileri gece kütüphanede tutulan bu üç tutsağın rahatsız edilmelerine izin vermemektedir. Bu cinayetleri planlayan hizmetkarlar, hamile hizmetçi Heloise'ı çatı katında yaşayan Klopstock'un servetinin tek varisi olan deli erkek kardeşi ile evlendirerek, bu serveti miras almak amacıyla cinayetleri planlayanlar olmalarına rağmen, yine de ertesi sabah üç ceset bulunduğunda şok olmuş ve üzülmüş gibi

¹ volha.k.salman@bozok.edu.tr

² Dr.Öğr.Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, ORCID: 0000-0002-8808-2594

görülmektedirler. Bu bağlamda, bu makale Muriel Spark'ın, *Rahatsız Etmeyin* romanı içerisinde bulunan Gotik roman ve Jakoben drama türlerinin temel unsurlarını, klişelerini ve geleneklerini parçalara ayırıp, ardından yirminci yüzyıl öz-düşünümsel bilgi ışığında, tekrar derleyip tamamen yeni bir hikâyeye dahil ederek parlak bir dekonstrüktif parodi sunduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muriel Spark, “Rahatsız Etmeyin”, Jakoben Drama, Gotik Roman, Dekonstrüktif Parodi.

1. INTRODUCTION AND THEORETICAL PREMISES

In her intentionally compact and infinitely suggestive novel *Not to Disturb* (1971) Muriel Spark, a prolific British-Scottish novelist, presents a narrative epitomizing on the plight of the owners of a Gothic-like chateau in the premises of Geneva, the Baron and Baroness Klopstock, and their servants. The butler Lister is getting ready for a looming tragedy: the deaths of his masters and Victor, who serves as both their secretary and lover. These three are imprisoned in the library for a night, and staff members are not allowed to disturb them. The servants appear affected and taken aback by the discovery of the three dead bodies the next morning, even though they were the ones who carefully devised the murder aimed at inheriting a substantial sum of money as a result of marriage of the pregnant housemaid Heloise to the Baron's mad brother and the only successor living in the attic. In this connection, *Not to Disturb* presents a genius deconstructive parody of traditional genres of Jacobean Drama and Gothic novel, by tearing apart their main components, clichés, and conventions, so as to reaccommodate them in the novel in a completely different twentieth century self-reflexive light.

Speaking of *Not to Disturb*, Muriel Spark once pointed out that “there is an element of extravaganza, obviously, [in my novel]. One of my motives is to provoke the reader; to startle, as well as to please” (Kemp, 1974, p.141). To achieve her aim, Spark employs the technique of deconstructive expectation-jarring parody to frustrate the traditional genre expectations of the reader, by intentionally violating causal thinking, and constructing situations that are noticeably irrational, having their roots in inexplicable juxtapositions, absurdity, misinterpretations, falsehood, deception, and manifestations of nonsense. Muriel Spark justifies her choice of the narrative technique in the essay entitled “The Desegregation of Art” (1970) by stating that:

The art and literature of sentiment and emotion, however beautiful in itself, however striking in its depiction of actuality, has to go. It cheats us into a sense of involvement with life and society, but in reality, it is a segregated activity. In its place I advocate the arts of satire and ridicule. And I see no other living art form in the future (p. 24).

Thus, Spark openly pronounces her disillusionment with the traditional concepts of good and evil, permeating literary works well into modernity, and substitutes them with alternative notions of “absurdity and intelligence” (Armstrong, 1970, p. 8), indispensable, according to the author, to achieve visible change in society by means of art. In this

connection Spark admits that “ridicule is the only respectable weapon we have. In a way, I think it’s probably the deadliest [one]” (McQuillan, 2002, p. 222).

To demonstrate her deepest disillusionment with the outmoded understanding of good and evil in art and to attain at least some sort of societal change, Muriel Spark directed her sharp parody at the overclassified, by the onset of the twentieth century, genres of Jacobean drama and Gothic novel, originally aiming to bring forward and to transmute the baddness of the overly bad through suffering and drama of the goodness of the overly good. Yet, the failure of the two genres to reach this aim due to their manifest emphasis on the signifier-based form rather than the signified-grounded contents, resulted in the lack of connotative subtlety of the two genres and their impotence to offer state-of-the-art ontological, epistemological and ethical interpretation of the world to the modern reader. Thus,

The skull-headed lady, the vampire gentleman, the whole troop of monks and monsters who once froze and terrified now gibber in some dark cupboard of the servants’ hall. In our day we flatter ourselves the effect is produced by subtler means. It is at the ghosts within us that we shudder, and not at the decaying bodies of barons or the subterranean activities of ghouls. (Little, 1983: 114)

For this reason, the musty air surrounding the genres of Jacobean drama and Gothic novel struggling “to introduce the unnameable into a genre which derived much of its strength from an insistence on naming names” (Kristeva, 1982: 37) served as a fertile soil for Muriel Spark’s innovative experimentation with deconstructive parody.

As a result, most of Spark’s experimental novels, *Not to Disturb* being no exception, do not aim to be forthright discourses of truth as essence, fashioned in the straightforward, serious, and methodical manner. Instead, they engage themselves in questioning, repeating, dividing, relocating, and modifying the system of values associated with the concept of truth in a language. It is for this reason that *Not to Disturb* may be rightly called a specimen of deconstructive parody, encompassing deconstruction, as a hermeneutic method of critical disassembling analysis envisioning meaning as infinite and superseding the author of the text, and parody, as an artistic practice imitating the text with irony and ridicule.

Jacques Derrida, the French thinker and theorist, originated the idea of deconstruction in an opus *Of Grammatology* (1967) and delineated its major functions as a method of critical analysis:

The movements of deconstruction do not destroy structures from the outside. They are not possible and effective, nor can they take accurate aim, except by inhabiting those structures. Operating necessarily from the inside, borrowing all the strategic and economic resources of subversion from the old structure, borrowing them structurally, that is to say without being able to isolate their elements and atoms, the enterprise of deconstruction always falls prey to its own work (p. 24).

Thus, just like a parasite intruding into a living organism, deconstruction intrudes the structures of the texts and ideas it critiques. Be it structuralism or phenomenology, deconstruction functions from inside the premises of metaphysical narratives, demonstrating where they split and collapse and how they are unable to totalize the visions they articulate. Deconstruction is always inferior to the original thought, “borrowing all the strategic and economic resources of subversion from the old structure” (Derrida, 1967, p. 24). Hence, deconstructive reading as a tool of critical analysis has the potential to aggressively transform any text into a narrative about its innate inability to withstand the unpredictable play of language.

Parody, in its turn, as a type of artistic practice, welcomes readings of the kind with no unease about the arising outcomes. It is pre-eminently “a genre-bricoleur living off the energies and inadequacies of previous writings, borrowing them structurally and transforming them with a critical eye” (Derrida, 1967, p. 26). As a result, in contrast to aggressive nature of deconstruction, parody acts as a tool of productive revitalization of conventions through the process of laying bare the inadequacies of certain forms. Indeed,

Parody invites more literary reading, a recognition of literary codes. But it is wrong to see the end of this process as mockery, ridicule or mere destruction. Parody imitates as a way to a new form which is just as serious and valid, as a synthesis, as the form it dialectically attempts to surpass (Hutcheon, 1984, p. 25).

As can be seen, parody does not indifferently demolish the texts on which it parasitically survives. In its place, it leaves the origin and structure of these texts visible, but, at the same time, obfuscated and degraded. In this connection, it seems necessary to dwell upon the concept of Derridian *différance* as a crucial relationship and ongoing cross-referencing between the parody and its model. Without understanding how parody varies from its model and what it first appears to be, we are unable to interpret it as parody as such. Derrida claims that *différance* is “both a spacing and a temporization” (1982, p. 7). Hence, *différance* keeps the reader away from identifying with neither the text of the parody nor with the model discourse by forcing him to constantly alternate between deconstructing the model discourse and attempting to flourish within the deconstructed text:

Différance, the disappearance of any originary presence, is at once the condition of possibility and the condition of impossibility of truth. The being - present in its truth, in the presence of its identity and in the identity of its presence, is doubled as soon as it appears as soon as it presents itself. It appears, in its essence, as the possibility of its own most proper non-truth, of its pseudo truth reflected in the icon, the phantasm, or the simulacrum. And its identity is hollowed out by that addition, withdraws itself in the supplement that presents it (Derrida, 1981, p. 68).

As a result, parody represents the things it mocks, but it goes beyond mere repetition - what translations aim to accomplish, or elaboration - what imitations try to achieve. Parody

shifts, alters, diverges, and suspends, which makes it an unstable concept primarily based on the readerly context, rather than a score of set characteristics. For this reason, as “nothing [can exist] outside the text” (Derrida, 1988, p. 136), both, parody, as an artistic practice, and deconstruction, as a tool of critical analysis, are contained by textuality. They find resonance within language without trying to venture out into the realms of sheer originality or representation. Hence, both deconstruction and parody are destined to co-exist in the realm of linguistic, rather than semantic interplay; they never purport to reflect a whole presence, which makes it possible to unite them within a single framework of deconstructive parody.

A deconstructive parody is never limited with a specific aesthetic piece but can incorporate a variety of discourses within its framework. As a result, on the structural level it can mock certain genres with their accompanying conventions and forms, while on the thematic level, the ironic imitation is based on themes characteristic of these generic discourses. For this reason, the aim of this paper is to provide a detailed structural and thematic examination of Muriel Spark's novel *Not to Disturb* as a deconstructive parody of the genres of Jacobean drama and Gothic novel.

2. METHOD

In order to bring to light Muriel Spark's implementation of the technique of deconstructive parody, which she successfully used in many of her literary works, this paper analyzes the structure and themes of her novel *Not to Disturb* against the grid of the Gothic and Jacobean drama genres. This is done by “identifying themes, i.e. patterns in the text that are important or interesting” (Maguire and Delahunt, 2017, p. 3). Based on the method of “looking beyond what has been said” (Maguire and Delahunt, 2017, p. 3), the thematic scrutiny of *Not to Disturb* centers on the “underlying ideas, assumptions, conceptualizations and ideologies” (Braun and Clarke, 2006, p. 84) which construct the body of connotation in Spark's work of fiction, as well as demonstrate Muriel Spark's mastery of deconstructive parody.

3. NOT TO DISTURB AS A DECONSTRUCTIVE PARODY OF JACOBEOAN DRAMA

The term Jacobean drama may be applied to the literary genre predominant in the period of English history that coincides with the turbulent reign of King James I (1603-1625), who had reigned as King James VI of Scotland for 36 years before ascending the English throne ensuing the death of the nulliparous Queen Elizabeth I in 1603. English drama of that time was greatly influenced by the literary tradition of the Roman stoic thinker, statesman and dramatist Lucius Annaeus Seneca (4 BC - AD 65), by appropriating his “rhetorical style, horrific descriptions, tyrants and traitors” (Rees, 1969, p. 123). The translation of Senecan plays *Troades*, *Thyestes*, and *Hercules Furens* into English in 1560s marked the dawn of a new current in English drama, which did not only imitate the postulates of Senecan drama, as in Gascoigne's play *Jocaste* (1566) and Robert Wilmot's plays *Tancret and Gismund* (1567) and *Gismund of Salerne* (1567), but also produced the first specimens of the genre,

that was to become known as Jacobean Drama. It was William Shakespeare in *Titus Andronicus* (1593) and Thomas Kyd in *The Spanish Tragedy* (1592) who aggregated Elizabethan romantic tragedy with Senecan dramatic canons, which “with its powerful motives, directed an age, and shaped the drama of the time” (Charlton, 1946, p. cxlv).

As a philosopher, Seneca kept a close scrutiny of social problems of his age, for this reason his writings were permeated with themes of evil and terror, while the themes of “exile, murder, incest, the threat of poverty and a hideous death, and all the savagery of fortune were the very texture of his career” (Winston, 2006, p. 37). The themes pertaining to the fallen nature of human soul, be it “haughtiness, arrogance, ambition, pride, injury, anger, wrath, envy, hatred, contention, murder, cruelty, rapine, ravings, depredations, piracy, robbery, rebellion, treason, killing, hewing, stabbing, dagger-drawing, fighting, butchery, treachery, villainy and all kind of heroic evils” (Rees, 1969, p. 131), were supplemented with the themes of divine providence and the consequences of disobeying the rules of gods. As a result, most of early Jacobean tragedies that used Seneca as a model comprised a compelling narrative based on gore, bloodshed, and terror. Another dominant thematical element of Seneca's plays was that of revenge, which served as a helpful tool to produce an overwhelming sense of disaster and contradiction in the play. Seneca's acts of revenge were not typical: they explained the terrible deeds of his characters and were often embellished with horrific penalties, turning revenge into the ultimate goal of the tragedy. Hence, to transform a narrative piece into tragedy, characters were forced to commit suicide, slaughter, or retaliate, turning revenge into “an obligation not a choice” (Bowers, 1940, p. 4), as it happens in Shakespeare's *Titus Andronicus*, featuring graphic scenes of bloodshed, rape, mutilations, and death on stage, and Kyd's *The Spanish Tragedy*, where the character Hieronimo commits suicide after taking revenge to regain honour. The theme of madness arising from passion, rage, misery or unhealthy desire to break the limits set by gods, and permeating Seneca's tragedy *Hercules Furens*, served as a model for Jacobean dramatists, making them dwell upon possible causes of one's insanity:

Is Hercules a truly great man, perhaps a portrait of the Stoic wise man, whose insanity is caused by a petty, jealous goddess? Or is he a man of outstanding ability who causes his own madness when he tries to exceed the limits of nature? Are the murders of the family the madness, or the result of a madness which had been developing for some time?” (Shelton, 1978, p. 58).

Thus, madness is portrayed as either the root or the consequence of evil actions.

The theme of supernatural, in its turn, was a “tradition received by Seneca from Greeks” (Cunliffe, 1965, p. 44), where the ghosts were influencing the flow of events. Hence, “when we remember that sensational horrors presented on the stage, the Ghost, and the Chorus are among the most striking features of Seneca” (Cunliffe, 1965, p. 46). In this connection, the ghost of Andrea populates the pages of *The Spanish Tragedy* and three apparitions in *Titus Andronicus*, Revenge, Murder and Rape, allow Titus to take vengeance on Tamora. Last but not least, the use of a tomb symbol is another prominent element of Seneca's plays, as

“Seneca envisions the tomb as an escape from worldly trouble, a memorial to the honoured dead, a locus where the past, present, and future intersect, a symbol that mocks human struggle and achievement” (Miola, 1992, p. 21). In addition to its metaphorical importance, the tomb appears as a setting, an amalgamation of life and death, and a place where problems of this world come to an end in the plays by Shakespeare and Seneca. Hence, in *Titus Andronicus* Andronici's tomb attests “two burials, one human sacrifice, one murder of a son by a father, armed rebellion, and royal treachery” (Miola, 1992, p. 21). To summarize, based on the canons laid out by Seneca, the most common pattern of Jacobean tragedies is the methodical repetition of the following elements: a violent crime or the covert murder of a law-abiding sovereign by a violent counterpart; an assassinated victim's eerie apparition to a younger relative; a time-span of mystery, secrecy, or conspiracy when the assassin and the vigilante conspire to harm one another; an outburst of general violence, usually carried out through a fictitious masquerade or festivity; and a catastrophe that usually results in the death of the dramatis personae, including the avenger.

Muriel Spark makes profound use of deconstructive parody in *Not to Disturb* in reference to John Webster's Jacobean tragedy *The Dutchess of Malfi* (1614). At the very onset of Spark's play the butler Lister dramatizes the approaching death of the Baron and Baroness Klopstock as if they were tragic heroes in Seneca's plays characterizing their life as “a general mist of error. Their death, a hideous storm of terror. I quote from *The Dutchess of Malfi* by Webster, an English dramatist of old” (Spark, 1971, p. 5). Multiple intertextual allusions of the sort symbolize Spark's intention to perform from the inside of the original genre of Jacobean tragedy in order to deconstruct its main conventions on both structural and thematic levels and to revitalize them through the process of laying bare their inadequacies by means of parody.

On the structural level the resemblance of *Not to Disturb* with the Jacobean drama is apparent in the subdivision of the novel into five parts:

The “Exposition” part in which the events requiring vengeance are told; the “Anticipation” where the chief agent plans everything in detail for the revenge; the “Confrontation” part where the avenger and his intended victim meet; the “Partial Execution” part in which the avenger's plan occurs, and the final [part in which] the act of vengeance is completed (Salgado, 1969, p. 17).

Thus, in the first section of Spark's novel the desire of servants to take revenge on their masters in the library is attributed to the immoral love affair they are involved in. Yet, the inhuman indifference of the servants to the mortal act about to occur is as immoral and indecent as the love triangle parodied in the novel. Though confrontation and realization of vengeance do occur in the following sections, the sense of injustice remains due to the film-making process which Spark caricatures for its lack of ethics and morality. The act of avenging and punishment which is usually completed by the end of the novel is being deconstructed by Spark hinting at the absolute achievement of revenge at the very beginning of narration. Thus, Lister confuses the reader by saying that there is a “small

change compared to what is to come, or has already come, according as one's philosophy is temporal or eternal. To all intents and purposes, they're already dead although as a matter of banal fact, the night's business has still to accomplish itself" (Spark, 1971, p. 12). Hence, structural conventions of Jacobean tragedy are being reversed here for the sake of parody.

On the thematic level the sense of parody in *Not to Disturb* is accomplished through Spark's numerous comments on the corrupted values of Jacobean society, as well as its deterministic view of the universe, which she transmits onto the modern society ridden by problems of a similar sort. Thus, the 'violent crime' as the major element of Jacobean drama is committed in *Not to Disturb* because of the degrading and debauching behaviour of the victims epitomised in a degenerate love affair, which deserves retaliation. In a similar manner, the plot of *The Duchess of Malfi* starts as a romance, with the Duchess marrying a commoner, and terminates as a terrifying disaster, with her male siblings taking vengeance that leads to their untimely destruction. The character of the Reverend in *Not to Disturb* is trying to find a peaceful resolution for the degrading liaison involving Cecil and Cathy Klopstock, and Victor Passerat and to give them a moral lesson. Nonetheless, the absence of the three makes him suffice with reading aloud a newspaper cutting on the invention of a "new anti-sex drug" (Spark, 1971, p. 51) to the servants:

I brought this for Cecil and Cathy Klopstock to see. I think it might have something in it to help them with their problems. I hope it will help you with yours, everyone of you. [...] New anti-sex drug – that's the headline. Edinburgh, Scotland – medical science has come up with a drug that keeps sex offenders under control (Spark, 1971, p. 51).

Obviously, the Reverend seems to be disturbed by the depraved sexual habits of the household, and the society in general, yet he gets late with administering his restorative therapy, as the three are already mortally punished in the library. The servants' urge for avenge cannot justify the concurrent film-making process that they are involved in. In this way, Spark both mocks the ancient theme of vengeance, practiced to the extreme in the novel, and criticizes the world of artists in a degenerate society for their inhuman emotions and material interests, thus making them as iniquitous and corrupt as the deformed relationship of the two Klopstocks and Passerat.

As a deconstructive parody, *Not to Disturb* implicitly undermines the deterministic view of life events in Jacobean Drama. Spark's religious philosophy reflects her concerns with the limits of human freewill. In fact, the freewill of the characters in the process of attaining their aim is limited by the freewill of outside actors:

As a Catholic [Spark] believes that beyond grim reality soars a spiritual idea; as a novelist she is aware that literary conventions generally determine the actions of various characters. Fiction is, traditionally, a deterministic form, yet Spark wishes to persuade the reader that life should not be taken for granted, as a *fait accompli*, as a matter of going through motions (Bold, 1986, p. 91).

Therefore, nothing can be foreseen before it entirely comes to an end and the agents' desires cannot be fulfilled as there is a greater will beyond theirs. In contrast to Webster's play, in which the lives of the two brothers are ruined in the attempt to rescue their sister the Dutchess and the inheritance, *Not to Disturb* ends with an unpredictable and unexpected phone call, which undermines the servants' plan in the novel:

'Could you repeat that, sir?' says a voice. Clovis pushes his way through a mass of shoulders and reaches Lister. 'Phone call from Brazil,' he says. 'The butler won't fetch Count Klopstock to the phone. Absolutely refuses. He's locked in the study with some friends and he's on no account to be disturbed' (Spark, 1971, p. 93).

This conversation is important not only because it informs the reader that similar events have been taking place in Brazil, but also because the presupposed plot of Swiss domestics are disturbed by those of the domestics residing in Brazil. At the same time, Spark deconstructs the vision of Jacobean drama "as semiethnographic texts in their representation of Catholic, Continental Europe or the Far East as fundamentally un-English, the site of depravity" (Schmitt, 1997, p. 2), which turns to be quite the opposite, as the set of identically deprave events are happening parallelly both in England and the exotic land of Brazil. Likewise, the phone call from Brazil serves as a reminder of "Spark's familiar view that anyone is idiotic to suppose he has foolproof outcomes figured out and that since we cannot make our plans, no sure plans can be" (Hynes, 1992, p. 249). To conclude, in *Not to Disturb* Muriel Spark acts from the inside of the original genre of Jacobean tragedy, which serves as a general framework for the novel, and deconstructs its main thematic conventions of vengeance and deterministic vision of art and life, so as to revitalize them through the process of laying bare their inadequacies by means of parody.

4. NOT TO DISTURB AS A DECONSTRUCTIVE PARODY OF THE GOTHIC NOVEL

As a literary genre the Gothic novel was at the peak of its popularity between 1764 and 1820, with the novels *The Castle of Otranto* (1764) by Horace Walpole and *Frankenstein; or, The Modern Prometheus* (1818) by Merry Shelley setting literary standards for the genre. Generally speaking, it may be viewed as a sign of a movement away from neoclassical principles of reason and order prevalent in the period of Enlightenment to the romantic faith in feeling and creative power. At the same time, the genre might be viewed as a sort of revival of sensibility against neoclassical norms, when "the great resources of fancy have been dammed up, by a strict adherence to common life" (Walpole, 1964, p. 7), exercised through fear as a particular tool to ignite emotional involvement either through maintaining the reader's interest through tension or distress, or confronting him directly with shocking or unsettling happenings. Montague Summers distinguishes between three types of Gothic novel: "(1) Sentimental-Gothic, utilizing ghosts and gloomy- castle atmosphere to enliven sentimental-domestic tales; (2) Terror-Gothic, the most nearly "pure" Gothic novel; (3) Historical-Gothic, in which the Gothic atmosphere is used in a

historical setting” (1938, p. 29). At the same time, one of the most glaring concerns of the Gothic novel is psychologising internal mental developments of its characters by displaying their reactions to straining or awful circumstances. Yet, as opposed to the sentimental works of fiction of the time, the heroes and heroines of the Gothic novel are not put through hardships just to display exquisite feelings, but to be taught that “we become the victims of our feelings, unless we can in some degree command them” (Radcliffe, 1966, p. 80). Seeking to engage the reader in an unfamiliar manner is another characteristic that sets the Gothic novel apart from other specimens of fiction of the time. The Gothic novel keeps the reader in suspense together with the protagonists, and there are innumerable attempts to shock, scare, and otherwise excite him, as opposed to the sentimental fiction of the era, focusing on pure enjoyment of fine sensations. Another prominent characteristic of the Gothic novel is supernaturalism exercised through the usage of ghost, mystery, decay, curse, death, heredity, madness and secret imagery throughout its plot, which appears to be a sufficient enough method for taking the story out of the real world, in order “to transfer from our inward nature a human interest and a semblance of truth sufficient to procure for these shadows of imagination that willing suspension of disbelief for the moment, which constitutes poetic faith” (Coleridge, 1965, p. 6). Rough landscapes, abandoned convents, medieval architecture, castles, darkness, and similar settings were a useful convention, a formula for creating the right literary effect. As a result, the chief elements of the Gothic novel can be summarized as follows: a perverse plot that creates a state of thrilling suspense in an unnatural setting that foster one to psychologise internal mental developments of the characters of the novel.

The stock combination of setting, unnatural character types and developments, as well as predictable suspense patterns gave rise to the overwhelming criticism of the genre of the Gothic novel, comparing it to the “‘Magical Mirror’ exhibited in London; where after viewing the charming delusion of grapes swelling into a blooming maturity, or faces angelically smiling, suddenly there appeared a most hideous skeleton’s skull, distending its terrific jaws” (Disraeli, 1797, p. 197). The same line of reasoning may be observed in G.R. Thompson, pronouncing that “when the word Gothic is applied to literature it merely evokes images of ghosts, demons, trapdoors, castles” (1974, p. 1). Condemnatory comments of the kind were so numerous that even Samuel Taylor Coleridge joined the growing chorus of those hoping that Gothic fiction would soon come to an end, by saying that “we trust that the society will banish what good sense should have prevented; and that wearied with fiends, incomprehensible characters, murders, and subterranean dungeons, the public will learn with how little expense of thought or imagination this species of composition is manufactured” (Raysor, 1936, p. 369). Some critics went even further by claiming that it was necessary to read “tenth-rate fiction” (Tompkins, 1932, p. 45) so as to comprehend the sources of enjoyment it provided for its initial readers. The amalgamation of reasons discussed above encouraged Muriel Spark to deconstruct the thematic structure of the Gothic novel by parodying its major shortcomings in her novel *Not to Disturb*, dissecting it “just like a Frankenstein’s monster, assembled out of the bits and pieces of the past, nonetheless longing to recover a lost wholeness” (Kilgour, 1995, p. 11).

To parallel Gothic conventions Muriel Spark builds *Not to Disturb* around a perverse plot, based on the desire of servants to capitalise on the death of their employers locked in a room notwithstanding the fact of their mutual awareness of the existing love triangle between the Baron, the Baroness, and their secretary Victor. Yet, the murderous act loses its gravity and ceases to strike terror into the hearts of readers as Spark deconstructs it by diminishing it to the act of filmmaking organized by the servants. At the same time, Spark parodies the form of narration prevalent in the majority of Gothic novels based on the use of the omniscient narrator, by taking the reader “into the communal servants’ quarters, into the private quarters of this or that servant, into the porter’s lodge, over a bit of the grounds, but not into the library” (Hynes, 1992, p. 155), and, thus, making him impotent to discover the truth about the events happening inside and creating the grounds for never-ending suspense. Similarly, not only the butler Lister seems to assume the role of God and seeks to exercise his omniscience over what will happen to the Baron, the Baroness and Victor, but also the servants, who help him to prearrange the death of their master and mistress by engaging themselves in writing memoirs, journalistic accounts and movie scripts based on their foreknowledge of a double murder and a suicide about to happen in the library. Traditionally, masters tend to confide secrets to their servants, allowing them into the privacy of their lives. This privileged position grants them permission to prophesy about their masters’ future, and to master their masters. Spark parodies this acquisition of omniscience by servants over their masters’ personal life through the words of the maid Eleanor, stating that “it is inevitable, they are going to die” (Spark, 1971, p. 27) as “it is Lister who decides” (Spark, 1971, p. 29), comparing the castle to “a solar system” (Spark, 1971, p. 14), puppeteered by Lister both in order and in chaos. Spark portrays Lister as the one who arranges everything without the intervention of fortune or fate, while the Baron and Baroness are depicted as the ones who “placed themselves into the realm of predestination” (1971, p. 37). Yet, Lister’s God-like omniscience does not remain unshattered, as Spark deconstructs it by restoring the servants back to where they belong due to their erroneous assumption about the identity of the heir to the Klopstock fortune. Thus, Eugene informs Lister that “he in the attic inherits everything” (Spark, 1971, p. 38), while Lister replies that “I admit we were in error” (Spark, 1971, p. 67). Both Lister’s omniscient foreknowledge and evident absence of it in some situations demonstrate Spark’s intention to parody the Gothic conception that one cannot foresee and keep his fate under control due to the existence of some powerful and mysterious beings beyond human reason and control. In this connection Lister says, “what is to emerge must emerge” (Spark, 1971, p. 64), thus becoming aware of his inadequate omniscience.

What is more, *Not to Disturb* is not only a deconstructive parody of a perverse Gothic plot. At the same time, it serves as a novel about both plotting and plot-making. The common plotting inclinations of traditional servants are parodied in *Not to Disturb* through the character of Lister, who surpasses the stage of simple plotting by writing a scenario, a text within a text of Spark’s novel, for the other characters to adhere to, restoring his omniscience once again, but this time at a completely different level of a fully-fledged author, turning what is happening in Klopstock’s castle into a dramatical and theatrical

performance. In this way, Spark promotes her conviction of life being nothing but fiction, a “discursive site, a carnivalesque mode for representations of the fragmented subject” (Miles, 1993, p. 4), turning any identity into a discursively fabricated entity. As a consequence, Lister makes best use of his authorship by saying “they don’t come into the story” (Spark, 1971, p. 31) when referring to his prohibition for the two friends of Victor to enter the castle. Clovis says that “I disconnected the back doorbell” (Spark, 1971, p. 24) to stop the visitors from entering the house. Not being given any role on stage by Lister, Victor’s friends are, thus, disconnected from the text authored by Lister, notwithstanding the fact that they continue their existence on the pages of Spark’s novel.

But most importantly, *Not to Disturb* provides a deconstructive parody of the position of servants in traditional Gothic texts by means of foregrounding the housekeepers and driving the masters into the backstage of the novel, by ‘keeping’ them in the library. In this connection, Lister boasts of their newly acquired position by stating that “the popular glossy magazines have replaced the servant’s hall in modern society. Our position of privilege is unparalleled in history. The career of domestic service is the thing of the future” (Spark, 1971, p. 83). At the same time, Spark parodies the conventional image of a cunning servant in traditional Gothic novels by making Lister put on the mask of stupidity when Prince Eugene, seeing Lister in off-duty clothes tells him that he “talk[s] and look[s] like a Secretary of State” (1971, p. 36). Lister is fully aware of Prince Eugene’s sarcastic tone, yet he is forced to accept his remark as a compliment. The same line of reasoning might be applied to deconstructing the image of articulateness of servants in traditional Gothic novels. Lister is a reflective, musing person, eager to philosophise on various subjects: “How like the death wish is to the life-urge! How urgently does an overwhelming obsession with life lead to suicide! Really, it’s best to be half-awake and half-aware. That is the happiest stage” (Spark, 1971, p. 13). Nevertheless, ironically Lister does not follow what he preaches and adheres to formal type of speech even when Mr. McGuire records his life, making the latter say: “Make it more colloquial, Lister, [...] Give it a conversational touch” (Spark, 1971, pp. 41-42).

Likewise, *Not to Disturb* provides a deconstructive parody of traditional ecclesiastical rigidity in Gothic texts through the character of the Reverend and his flexibility during the wedding ceremony of Heloise to the ‘mad man in the attic’. Even though the Reverend always conducts weddings according to the Evangelical ceremony, when Eleanor protests that they must use the Book of Common Prayer for the occasion, the Reverend easily alters his decision: “Let me see the English book then [...] I have it within my competence to make exceptions in a case like this” (Spark, 1971, p. 72). The religious wedding ceremony is parodied even further through Lister’s ironical comment: “Irene, your skirt is too short, this is a ceremony” (Spark, 1971, p. 73). Similarly, the Reverend’s riding a motorbike is contrasted to the Gothic image of a grave and sober clergyman.

At the same time, Muriel Spark parodies Gothic narratives about “forms of power and authority – literary, familial, political” (Heller, 1992, p. 9) aiming to form many of the socio-political norms about high culture, by embellishing the furnishings of servants’

quarters with decorations typical of masters' lodgings. Thus, Lister's bedroom is ornamented with the furniture he has taken from different parts of the castle: "an armchair of deep, olive green soft leather, which ageless and unworn, seems almost certainly to have come from another part of the house [...] Lister's bed is narrow but spectacular with a well-preserved bushy bear-like fur cover which might have once covered the knees of an earlier Klopstock" (Spark, 1971, p. 41). What is more, Lister, together with other servants, plans to capitalize upon the decease of their masters by getting ownership of the castle, which "is more like a Swiss hotel, which you may be sure it will become" (Spark, 1971, p. 30). Servants in the novel are portrayed as greedy, opportunistic, and materialistic, which provides Spark with ample resources for parody. As a consequence, Heloise agrees to marry the lunatic in order to secure the inheritance; Miss Barton wants to marry her patient for the same reason. Similarly, Mr. Samuel with his photographs, Mr. McGuire with his tape-recording, and Clovis with his movie script, want to exploit the death of their owners. In this way, Spark deconstructs the customary view of the social structure and paints servants as social climbers.

Muriel Spark employs parody to deconstruct the themes of sexual repression and sexual exploitation typical of Gothic fiction, which was commonly populated with stories about a mad woman in the attic. To subvert the male domination of Gothic environment, Spark reverses this tradition by making a male character a lunatic, whose insanity and sexual luridness were originally caused by sexual repression that he underwent due to his untimely seclusion in the attic of the castle. At the same time, his character symbolises "the repressed sexual desire of a [male] member of the nobility" (Hennessy, 1878, p. 51) in Gothic fiction. In this way, Spark's novel "turns into a "female impulse to struggle free from social and literary confinement through strategic redefinitions of self, art, and society" (Gilbert and Gubar, 1979, p. xii). Likewise, sex was a taboo subject in Gothic novels, compelling the authors to resort to writing about sex through symbolic expressions, situations, and codes. Muriel Spark, on the contrary, allows her characters to discuss freely the topics of sexual nature. Thus, the male lunatic plunges upon women, taking off his clothes to consummate in the midst of the wedding ceremony: "the patient's howls and trumpeting appear to be expressions of delight rather than pain, for he grins incessantly, his great eyes glittering with ecstatic gladness" (Spark, 1971, p. 74), as a result of which he "rips the whole zip-fastener from the stuff of his suit and exultantly dances out of the garment. Then, capering lustily, he pulls the mink coat off his wife's back, drags her into a corner and falls on top of her" (Spark, 1971, p. 80). Likewise, Heloise has no hesitations when speculating about her pregnancy and different possibilities with regards to the foetus' father, and boasting about her sexual encounters:

'Pablo is the father', says Heloise, patting her stomach.

'I wouldn't be so sure of that', Lister says.

'Well, it isn't the Baron', says Heloise.

'No, it isn't the Baron', says Lister.

‘Nor me neither, Heloise’, says Lister severely. ‘I always took precautions the times I went with you’.

‘There were one or two, visitors’, says Heloise, reflectively. ‘But it’s day and night with Pablo when He’s in the mood. After breakfast, even’. (Spark, 1971, pp. 6-8)

Thus, through Heloise’s pregnancy Muriel Spark parodies the Gothic convention that maidservants often turn up to be pregnant, even though “sex [was] the forbidden word” (Spark, 1971, p. 11). In this connection, *Not to Disturb* is literally infested with references to sex. Thus, Mr. McGuire wants Heloise to “speak about [her] fantasies” (Spark, 1971, p. 56), while Miss Barton is biting the lunatics finger to sooth him. Contrary to the common idea that sexual desire finds its abode in the subconscious and rises to the surface in one’s fantasies, Spark intentionally makes Heloise link her fantasies to fairy tales, by making an allusion to *Little Red Riding Hood*, which in its original folklore form, still unembellished by the Brothers Grimm in the epoch of Romanticism when the Gothic novel was at the peak of its popularity, is laden with sexual undertones: “Mr. McGuire kept saying, ‘Speak out your fantasies’, like that. I didn’t know what the hell to say. I thought he meant a fairy story, so I started with *Little Red Riding Hood*, and Mr. McGuire said, ‘That’s great, Heloise!’” (Spark, 1971, p. 56). In addition, Gothic fiction is permeated with indirect references to incest. Spark deconstructs this ‘tradition’ through Lister’s dialogue with Eleanor: “Aunt to me though you are, would you marry me outside the Book of Common Prayer?” (Spark, 1971, p. 30). Lister proclaims that he is “enamoured to the brim with Eleanor” (Spark, 1971, p. 77).

It is not just through the servant imagery that Muriel Spark parodies the themes of sexual debauchery, but also through the representation of the Baroness and the Baron, whom Lister calls “a pornophile” (Spark, 1971, p. 76). Likewise, Theo claims that “I could have the Baroness if I want. Any minute of the hour. Any hour of the day” (Spark, 1971, p. 19). This outspoken obsession with sex makes the Reverend bring a newspaper cutting about an anti-sex drug for the Baron to read, as he finds the article “quite relevant with the practices that go on in this house” (Spark, 1971, p. 50). The Reverend’s comment also serves as a means to parody the suppressed sexual urges of the clergy which are no less lecherous than those of their secular brethren. At the same time, when Heloise says that she had had an opportunity to sleep with Victor, Pablo’s reply “Didn’t we all?” (Spark, 1971, p. 11), implies that Victor might have been practicing both homosexualism and heterosexualism, the fact that accentuates Spark’s parody of sexual exploitation of servants by their masters.

In addition, *Not to Disturb* applies parody to the motif of menacing dreams and prophecies recurrent in Gothic novels. It is through the character of Clara, who sees sinister dreams, that the atmosphere of the Gothic is being deconstructed. Thus, Clara exclaims: “I can feel it in the air, like electricity” (Spark, 1971, p. 15). Similarly, Clara cautions: “Something must be happening up there, I’ve felt it all week” (Spark, 1971, p. 20). Her husband does

not take her wife seriously by overlooking her endowment of intuitive vision, which, nevertheless, proves to be true when Lister cites Shakespeare's soliloquy: "We have been such stuff as dreams are made on" (Spark, 1971, p. 86). Yet, it is not just Clara, but Heloise who possesses the power of intuition. Spark connects this potency to Heloise's state of pregnancy, which itself is a process made oblique by a veil of mystery. In Gothic fiction intuition is the foil of reason, represented in *Not to Disturb* by the butler Lister. Nevertheless, Spark portrays Lister's reason as somewhat insufficient with regards to the possibility to find solution to the mysterious events in the castle. Therefore, for this purpose, Lister's aptitude has to be accompanied by Heloise's intuition:

'I place the event at about 3 a.m.', says Lister.

'I would say 6 o'clock', says Heloise.

'You might be right', says Lister, 'Women in your condition are usually intuitive'. (Spark, 1971, p. 9)

Given the fact that in Gothic fiction women are frequently portrayed as irrational and lacking logic, Muriel Spark generates some contradictory instances to parody this fact. Thus, the handyman Pablo states: "You're thinking thoughts, Heloise" (Spark, 1971, p. 54), while the Baroness is being described as having "learnt to eat an orange with a little knife and fork without touching the orange" (Spark, 1971, p. 57). Similarly, on the first pages of the novel Eleanor complains about carrots, that is a matter of no importance if compared to the gravity of the overall situation in the castle marked by "a serious matter on hand" (Spark, 1971, p. 8).

Yet, it is not just unnatural character types and their evolution, but also stock combinations of Gothic setting that are being parodied in the novel. For this reason, the concept of time is being deconstructed and loses significance as Spark makes meaningless the idea of the linear and chronological progression of events in Gothic novels, first, through the structure of the plot of the novel itself, secondly, through ridiculing the speech of the characters and, thirdly, through the interchangeable use of the tenses. The plot of the novel itself is the main element that parodies the concept of time, as the events that are supposed to happen in the future, be it the murder of the Baroness and Victor Passerat, or the suicide of the Baron, are known by the main characters from the very beginning. Hence, *Not to Disturb* does not progress toward an unknown resolution in the future, but backward from an outcome given from the very opening of the novel. This fact has been employed by Muriel Spark to deconstruct the concept of predestination, determining the flow of events before they happen, prevalent in Gothic fiction. In this connection, Lister's memoirs record future actions as if they have already happened, Clovis' script sets down events that are yet to occur, Heloise makes guesses about the possible time of the murder, while Clara sees nightmares that foretell bad events to come. Consequently, Lister states that, "they have placed themselves, unfortunately, within the realm of predestination" (Spark, 1971, p. 37). For this reason, in a world where the past, present and future are all intertwined, where

which is which is not really of consequence, and what will happen is already known, the concept of time gets devoid of its original meaning.

The second technique that is employed by Spark to parody the treatment of the concept of time in Gothic novels is the use of soliloquies, directly mocking the traditional perception of time. In this connection, Lister encourages the servants “not [to] split hairs between the past, present and future tenses” (Spark, 1971, p. 6), and “not [to] strain after the vulgar chronology” (Spark, 1971, p. 40), and, thus, declares a blatant disregard for time in the novel. For this reason, chronology becomes something vulgar, coarse and improper for the characters in the novel, while the distinction between the time periods becomes completely unnecessary.

Although *Not to Disturb* is written mostly in the present tense, which gives an illusion of the linear progression of events just like in the Gothic novel, the tenses in the characters’ dialogues are used interchangeably and incongruously, just like in Lister’s comment: “But as things turned out he didn’t live to eat it. He’ll be arriving soon” (Spark, 1971, p. 9), or the following proclamation about the Baron, the Baroness and Victor: “They will die of it, or rather, to all intents and purposes, have died” (Spark, 1971, p. 13). Tenses are the elements of the language that are used to represent time, and when they used incongruously, they lose their function and denotative power. Spark’s deconstructive parody of the concept of time culminates in the following statement by Lister: “But what’s done is about to be done and the future has come to pass” (Spark, 1971, p. 9). Lister is against the division of the eternal time into the temporal; hence, he prefers tenselessness and all-nowness. At the same time, he cannot avoid precise timekeeping of the traditional servant in Gothic fiction, which contributes to the parodic nature of the novel.

The concept of place in *Not to Disturb*, as an indispensable element of setting in any work of fiction, is also used by Muriel Spark to parody the Gothic atmosphere in the novel. The choice of Switzerland, in general, and the sheltered shores of Lake Geneva, in particular, as a stage for events in the novel, brings to the fore the Romantically Gothic atmosphere of a secluded escapist habitat mirroring the vices and discrepancies of the modern times:

Switzerland impressionistically evokes international or extranational neutrality, Calvinistic theology, precision timekeeping. Switzerland is Byronically elsewhere to some, but also concretely here- and now- as are chocolate, toys, and numbered bank accounts. In some ways it suggests escape and relief from temporal Western concerns: in other ways it epitomizes all those concerns in protected microcosm. (Hynes, 1988, p. 155)

The chateau of the Baron and the Baroness remind the reader of the of an old Gothic castle where “the large, windowed wall of the servants’ hall looks out on a gravelled courtyard and beyond that, the cold mountains, already lost in the early darkening of autumn” (Spark, 1971, p. 9). The castle-like depiction of the Klopstock house is recurrent in the novel. “The swirling great staircase with its filigree of Regency wrought-iron banisters” (Spark, 1971, p. 26) and the “parquet flooring that once belonged to a foreign king” (Spark, 1971, p. 28)

add to the mysterious image of a Gothic castle, which is reinforced even more by Lister's numerous comments, comparing its owners to living ghosts: "They haunt the house", says Lister, "Like insubstantial bodies, still alive" (Spark, 1971, p. 23). Apart from the interior ambience of the Gothic castle, the external surroundings and the overall sinister mood of the novel are reminiscent of Gothic fiction. Dark, windy, and gloomy weather permeating the setting, is indicative of the overall Gothic mode of the novel: "The wind now whistles round the house and the remote shutters bang as another latent storm wakes up. Footsteps descend heavily and the occasional howl that accompanies them becomes; as it approaches, more like a trumpet call" (Spark, 1971, p. 73). Indeed, the fact that "the wind is high" (Spark, 1971, p. 12), "the sound of the lake-water lapping on the jetty and of the mountain-wind in the grandiose trees" (Spark, 1971, p. 32) and an "instant of quick lightening at the windows followed by a grumble of thunder" (Spark, 1971, p. 74) all suggest an air of looming disaster. Nevertheless, Muriel Spark displays a witty and deconstructive attitude towards the Gothic setting of the novel by deviating from the norms of the Gothic tradition. The 20th century world of cameras, tapes, microphones and food blenders and voice recorders clashes with the overtly Gothic setting:

Mr. McGuire is plugging his wire into the wall. The reverend now looks over his glasses at the tape-recorder. 'What is that?' he says.

'It's the new electronic food-blender', says Lister. 'We're all computerized these days, Reverend. The personal touch is gone. We simply programme the meals.' (Spark, 1971, p. 50)

The use of the new machinery in the Gothic setting of the Klopstock chateau fulfils Spark's aim of parodic deconstruction of Gothic conventions.

To conclude, though Gothic fiction is said to represent a void between romanticism and neo-classicism, Gothic has been never defeated. It serves as a metaphor for the corruption and degradation that occur in every historical epoch. Always in tune with the anxieties of the era, the Gothic has served as a gauge for collective and somatic conditions in a society. Every century brings new social and cultural complexities, and those in charge of making rules aim to uphold the established moral and social structures. To prevent violence and sexuality from getting out of hand, the horror and fear of the Gothic genre are therefore getting modernized, reformed, and updated through the use of deconstructive parody just like in the novel *Not to Disturb* by Muriel Spark.

5. CONCLUSION

Since the beginning of the 20th century, the swift advancement and nearly all-encompassing availability of education and technology shielded many readers from the terrifying experiences of murders, ruthless feats of fate, cruel punishments, and instances of catharsis, as well as monsters, fiends, or horrifying ghosts, which were based in outdated superstitions. Similarly, the dominance of secularism rendered religious discourse in the genres of Jacobean drama and Gothic novel obsolete. Nevertheless, the new generation of

writers' experiments, Muriel Spark being no exception, with language and form provided an alternative method of evoking the eerie and tragic than relying on antiquated aesthetic cues. The Jacobean drama and Gothic novel were really a countercultural literary movement that opposed the staleness of the Age of Enlightenment literati, much as postmodernism opposes the mainstream realistic modes of expression today. Like the Jacobean and Gothic audience of the early 18th and 19th centuries was unnerved by the genres' exploitation of social taboos, the present-day reader is unnerved by the narrative games played by contemporary authors like Muriel Spark. Writing mostly in the Jacobean and Gothic-inspired murder investigation tale type, Spark shared the postmodernist aversion for didactically laden narratives and realism, since they were perceived as ineffective, and created her own unprecedented form of ironic commentary on the vices of modernity, which became to be known as deconstructive parody. A deconstructive parody can include a range of discourses inside its framework and is never restricted to a particular aesthetic work. Because of this, it can parody certain genres along with their corresponding forms and conventions on a structural level, and on a thematic level, the parodic mimicry is predicated on topics typical of these generic discourses. As a result, this article offered a thorough structural and thematic analysis of Muriel Spark's novel *Not to Disturb* as a deconstructive parody of the Gothic and Jacobean literary genres.

Statement of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the principles of research and publication ethics of the Manisa Celal Bayar Üniversitesi Journal of Social Sciences were followed.

Contribution Rates of Authors to the Article

The entire article was written by the author.

Declaration of Interest

The author has no conflict of interest with any person or organization.

REFERENCES

- Armstrong, G. (1970, September 30). Interview with Muriel Spark. *The Guardian*, 8.
- Bold, A. (1986). *Muriel Spark*. London: Methuen.
- Bowers, F. (1940). *Elizabethan Revenge Tragedy 1587-1642*. Princeton: Princeton University Press.
- Braun, V. and Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, (3), 77-101. DOI: 10.1191/1478088706qp063oa
- Charlton, H. B. (1946). *The Senecan Tradition in Renaissance Tragedy*. Manchester: Manchester University Press.
- Coleridge, S. T. (1965). *Biographia Literaria*. J. Shawcross (Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Cunliffe, J. W. (1965). *The Influence of Seneca on Elizabethan Tragedy*. Hamden: Archon Books.
- Derrida, J. (1967). *Of Grammatology*. (Trans: G. C. Spivak). Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

- Derrida, J. (1981). *Positions*. (Trans: A. Bass). Chicago: Chicago University Press.
- Derrida, J. (1982). *Margins of Philosophy*. (Trans: A. Bass). Chicago: University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1988). *Limited Inc*. G. Graff (Ed.). (Trans: S. Weber). Evanston: Northwestern University Press.
- Disraeli, I. (1797). *Vaurien*. London: T. Cadel.
- Gilbert, S. and Gubar S. (1979). *Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. Yale University Press.
- Heller, T. (1992). *Dead Secrets: Wilkie Collins and the Female Gothic*. Yale University Press.
- Henessy, B. (1978). *The Gothic Novel*. Harlow: Longman.
- Hutcheon, L. (1984). *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*. New York: Methuen.
- Hynes, J. (1988). *The Art of the Real: Muriel Spark's Novels*. London and Toronto: Associated University Press.
- Hynes, J. (1992). *Critical Essays on Muriel Spark*. New York: G. K. Hall.
- Kemp, P. (1974). *Muriel Spark*. London: Elek Books Limited.
- Kilgour, M. (1995). *The Rise of the Gothic Novel*. London and New York: Routledge.
- Kristeva, J. (1982). *Desire in Language: a Semiotic Approach to Literature and Art*. L. S. Roudiez (Ed.). (Trans: T. Gora, A. Jardine & L. S. Roudiez). Oxford: Basil Blackwell.
- Little, J. (1983). *Comedy and the Woman Writer: Woolf, Spark and Feminism*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Miles, R. (1993). *Gothic Writing 1750–1820: A Genealogy*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Miola, R. S. (1992). *Shakespeare and Classical Tragedy: The Influence of Seneca*. New York: Clarendon & Oxford University Press.
- Maguire, M., and Delahunt, B. (2017). Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-by-Step Guide for Learning and Teaching Scholars. *AISHE-J. Autumn*, (3), 1-14.
- McQuillan, M. (2002). *Theorizing Muriel Spark: Gender, Race, Deconstruction*. Basingstoke and New York: Palgrave.
- Raysor, T. (1936). *Coleridge's Miscellaneous Criticism*. London: Constable.
- Rees, B.R. (1968). "English Seneca: A Preamble." *Greece & Rome*, 16 (2), 119-133. DOI: 10.1017/S0017383500016946.
- Salgado, G. (1969). *Three Jacobean Tragedies*. Middlesex: Penguin.
- Schmitt, C. (1997). *Alien Nation: Nineteenth-Century Gothic Fictions and English Nationality*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Shelton, J. A. (1978). *Hypomnemata: Seneca's "Hercules Furens": Theme, Structure and Style*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Spark, M. (1970). "The Desegregation of Art". Proceedings of the American Academy of Arts and Letters. New York: The Blashfield Foundation.
- Spark, M. (1971). *Not to Disturb*. London: Penguin.

Summers, M. (1938). *The Gothic Quest*. London: Fortune Press.

Thompson, G. R. (1974). *The Gothic Imagination*. Pullman: Washington State University Press.

Tompkins, J. M. S. (1932). *The Popular Novel in England*. London: Constable & Co.

Walpole, H. (1964). *The Castle of Otranto: A Gothic Story*. W. S. Lewis (Ed.). Oxford: University Press.

Winston, J. (2006). "Seneca in Early Elizabethan England." *Renaissance Quarterly*, 59 (1), 29-58. DOI: 10.1353/ren.2008.0232.

Analysis of Digital Skills in European Union Countries with IQRBOW-Based Multi-Moora Approach

Üzeyir Fidan^{1,2}

ABSTRACT

This study aims to examine the digitalization levels of European countries from the perspective of individuals' digital skills. It aims to fill a gap in the literature by emphasizing the importance of the human element, which is the main component in digitalization processes. Based on the Digital Skills Indicator data published by Eurostat, components such as ICT users, ICT specialists and ICT training included in the analysis. IQRBOW-based Multi-MOORA approach is applied in the study. This unique methodology has increased the validity of the analysis results by providing more economical and reliable weighting in multi-criteria decision-making problems. Based on 28 sub-criteria, a comprehensive assessment was carried out and 36 countries were compared. The findings of the analysis revealed that Finland ranked highest in terms of digital skills, while Romania ranked last. The results allow for a review of the European Union's digitalization strategies and recommendations for policymakers.

Keywords: Digital Skills, IQRBOW, Multi-MOORA, Digitalization, Decision-Making.

Avrupa Birliği Ülkelerinde Dijital Becerilerin IQRBOW Tabanlı Multi-Moora Yaklaşımı ile Analizi

ÖZET

Bu çalışma, Avrupa ülkelerinin dijitalleşme düzeylerini bireylerin dijital becerileri perspektifinden incelemeyi amaçlamaktadır. Dijitalleşme süreçlerinde ana bileşen olan insan unsurunun önemini vurgulayarak literatürdeki bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Eurostat tarafından yayımlanan Dijital Beceriler Göstergesi verileri temel alınarak BİT kullanıcıları, BİT uzmanları ve BİT eğitimi gibi bileşenler analize dahil edilmiştir. Çalışmada IQRBOW tabanlı Multi-MOORA yaklaşımı uygulanmıştır. Bu özgün metodoloji, çok kriterli karar verme problemlerinde daha ekonomik ve güvenilir ağırlıklandırma sağlayarak analiz sonuçlarının geçerliliğini artırmıştır. 28 alt kriter baz alınarak kapsamlı bir değerlendirme yapılmış ve 36 ülke karşılaştırılmıştır. Analiz bulguları, Finlandiya'nın dijital beceriler açısından en üst sırada yer aldığını, Romanya'nın ise son sırada yer aldığını ortaya koymuştur. Sonuçlar, Avrupa Birliği'nin dijitalleşme stratejilerinin gözden geçirilmesine ve politika yapıcılar için tavsiyelerde bulunulmasına olanak tanımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Beceriler, IQRBOW, Multi-MOORA, Dijitalleşme, Karar Verme.

¹ uzeyir.fidan@usak.edu.tr

² Dr., Uşak Üniversitesi/Uzaktan Eğitim Meslek Yüksekokulu, Uşak, ORCID: 0000-0003-3451-4344

(Submission: 21.04.2024 / Published:30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1471566](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1471566)

Type of Research: Research Article

1. INTRODUCTION

The European Union strives to lead the global digital transformation (Pinto, Nogueira & Vieira, 2023, p.24). The process of digitalization is of utmost importance for Europe's economic expansion, ability to compete, and long-term sustainable progress. Key factors in influencing Europe's future include digital technologies, cutting-edge business models, data-driven decision-making, and the cultivation of digital skills.

The European Union employs the Digital Economy and Society Index (DESI), a comprehensive metric, to gauge the extent of digitalization in its member states and to carry out comparative analysis (Bruno et al., 2023, p.2). The DESI evaluates digital performance across five primary dimensions: connection, digital literacy, internet usage by citizens, integration of digital technologies, and provision of digital public services (DESI, 2022). DESI scores enable Member States to assess and evaluate their digital performance both among themselves and against the average performance of the European Union. Countries with poor scores can identify their deficiencies, reassess their digitization strategy, and implement the appropriate measures. The European Union formulates its digitalization policy and provides suggestions to member states based on the findings of the DESI research.

The DESI data also contribute to academic studies and research. The objective is to gain a deeper understanding of the social consequences of digitalization by examining the progress of digital skills (Stofkova et al., 2022, p.2), economic growth (Olczyk and Kuc-Czarnecka, 2022, p.777), inequalities (Bodor, Grünhut and Horeczki, 2014, p.108), and other related matters (Bruno et al., 2023, p.3). By adopting this approach, it is possible to formulate policy proposals that are grounded in facts and tangible evidence, so facilitating the advancement of Europe's digital transformation. While several studies on digital sustainability rely on data from specific regions (Fidan, 2023), academic research often use DESI data. Conversely, the dimension of digital skills is highly significant as it specifically pertains to the process of humans becoming digitalized. This dimension assesses proficiency in fundamental digital abilities as well as sophisticated computer and coding skills. Factors such as the proficiency of people in digital skills, the capabilities of the workforce in digital competences, and the percentage of information and communication (ICT) professionals are considered. Digitalization policies prioritize the goal of establishing a "digital society" as the foundation of digitalization (Wagner and Ferro, 2020). The objective of this vision is to guarantee equitable access to the advantages of digital transformation, leaving no one excluded. The digital society encompasses the extensive utilization of information and communication technologies (ICTs), the cultivation of digital literacy, and the enhancement of digital competencies. Effectively overseeing this procedure unquestionably relies on scrutinizing digital competencies (Bakır and Demirel, 2024, p.60).

The evaluation of digital competencies is highly significant in the current era of information technology. Cultivating these abilities guarantees that societies are prepared for digital

revolution and can assimilate into the emerging economic paradigm that accompanies technological advancements. Nevertheless, policy makers and academics require accurate and thorough data in order to discern successful tactics in this field. The current endeavors of the European Union are commendable. The Union has been collecting data across a vast geographical area to uncover the digital skills profiles of its member states. This process involves the development of indices. This process encompasses fundamental and advanced digital skills, the proficiency levels of the workforce, the percentage of ICT specialists, and other crucial metrics (Eurostat, 2024). Undoubtedly, compiling a complete and complicated data set on a regular basis is a tough endeavor.

However, the significance of this endeavor for academia and politicians cannot be exaggerated. The collected data enables researchers to further investigate the connections between digital skills, economic growth, employment, inequalities, and other related matters. These assessments enhance comprehension of the societal, economic, and cultural effects of digitalization processes. Furthermore, the empirical evidence assists in formulating policy recommendations based on data and designing roadmaps for digital transformation (Balcioğlu, 2024, p.119; Liu, 2022, p.2).

Hence, the efforts of the European Union in this domain not only provide insight into the present condition of its member states, but also serve as a crucial foundation for attaining digitalization objectives. The implementation of thorough and consistent data collection procedures enables the identification of deficiencies in digital abilities, pinpointing areas of concern, and formulating strategies to effectively tackle them. Europe's digital revolution is centered around the development of digital skills (Vey et al., 2017, p.23). The primary objective of the Union is to enhance the digital literacy levels of all individuals, with a specific focus on enhancing the digital competencies of young individuals and the working population. Simultaneously, there is support for ICT education and vocational training programs, with efforts being made to enhance digital competences (Chohan and Hu, 2022, p.17).

The objective of this study is to analyze and evaluate digital abilities in 36 member or candidate countries of the European Union in a comparative manner. Proficiency in digital skills is crucial for the digitization efforts of nations. Hence, assessing the status of countries in this domain is crucial for evaluating and enhancing digitalization policy. The investigation seeks to uncover the situation of each country in the realm of digital abilities. Consequently, it would be feasible to ascertain the countries that are more proficient in the development of digital abilities and the countries that exhibit deficiencies in this domain. This comparative evaluation provides countries with the chance to identify their areas of expertise and areas for improvement.

The study formulates the research problem in the following context:

Can the digitization capabilities of the member or candidate countries of the European Union be assessed based on the skills, training, and expertise of individuals?

The research problem succinctly establishes the study's focal point and delineates the components to be analyzed. The proficiency of citizens in both fundamental and advanced digital skills is a crucial determinant of a country's level of digitalization (Sati, 2024, p.5).

The objective of this study is to address a significant deficiency in the existing body of research on digitalization. Typically, digitalization studies primarily examine infrastructure, hardware, and technological equipment, but they do not adequately address the human aspect (Fidan, 2024b; Pashchenko, 2022; Lang and Lang, 2021). Nevertheless, individuals are the primary recipients and intended audience of digitization (Parviainen et al., 2017, p.64). Hence, it is crucial to evaluate the digital competencies, educational background, and specialized knowledge of individuals in order to ensure the effectiveness of digitalization initiatives. This study seeks to address a significant deficiency in the existing literature by conducting a comprehensive analysis of the digital human resources in European countries. Evaluating individuals' digital competencies, educational opportunities, and ICT knowledge will yield a comprehensive understanding of countries' performance in adapting to digitalization. Furthermore, this study presents a significant methodological advancement. This research applies the Multi-MOORA (Multi-Objective Optimization on the basis of Ratio Analysis) (Brauers and Zavadskas, 2010, p.8) approach, which is based on IQRBOW (InterQuartile Range-Based Objective Weights) (Fidan, 2024a, p.7), for the first time in the field of digitalization. This innovative method seeks to enhance the credibility of analysis outcomes by offering more precise and dependable weighing in multi-criteria decision making challenges.

Following the previous parts, the study includes the Methodology section, which provides a detailed explanation of the data gathering procedures and analysis methodologies employed, and the Findings section, which presents the outcomes of the analysis. The Conclusion section provides a comprehensive analysis of the research findings, presents a concise summary of the main outcomes, and formulates recommendations for policy makers. Additionally, the paper examines the constraints of the study and proposes prospective avenues for future investigation.

2. METHODOLOGY

2.1. Ethical Aspect of the Research

Since individual rights should be protected during the research, the Helsinki Declaration of Human Rights was adhered to. The data was compiled from publicly available data from the European Statistical Office (Eurostat). The research does not require data collection from individual respondents. Since reliable secondary type data is used, there is no need to obtain any ethics committee approval.

2.2. Data Source and Properties

The study utilizes data sourced from the data repository and reports provided by Eurostat. The data can be accessed by the public through the appropriate links on Eurostat's website (Eurostat, 2024). The primary dataset included in the study is the Digital Skills Indicator

2.0 (DSI) data. Eurostat collects these data under the sub-categories "ICT users", "ICT specialists", and "ICT training" inside the broader category of "digital economy and society".

The DSI is a comprehensive measure derived from particular activities undertaken by individuals aged 16-74 in five distinct domains (information and data literacy, communication and collaboration, digital content production, security, and problem solving) that are related to internet or software usage. This metric assesses the proficiency of persons in digital skills and enables the comparison of skill levels. The study presents the data kinds and data codes in Table 1.

Table 1. Types of Data and Codes Used in the Study.

ICT Users	ICT Specialists	ICT Training
Individuals' level of computer skills (9 sub-criteria) [U1]	Employed ICT specialists – total [S1]	Enterprises - ICT functions performed by size class of enterprise [T1]
Individuals' level of digital Skills [U2]	Enterprises that recruited or tried to recruit ICT specialists by size class of enterprise [S2]	Persons with ICT education by labour status (2 sub-criteria) [T2]
Evaluating data, information and digital content (9 sub-criteria) [U3]	Enterprises that employ ICT specialists by size class of enterprise [S3]	Enterprises that provided training to develop/upgrade ICT skills of their personnel by size class of enterprise (3 sub-criteria) [T3]

Reference: Created by the author based on Eurostat data.

The dataset encompasses a collective of 36 countries. The entities encompassed in this group consist of 27 member states of the European Union, 8 countries that are candidates for membership, and the United Kingdom. The extensive geographical coverage enables a comprehensive investigation of digital skills across Europe. Eurostat conducts these measures periodically and consistently throughout a specific timeframe. Measurements are conducted either once a year or once every two years. By monitoring the progression of countries' digital skills development over time, one may track the course of their advancement. While the paper and online data tables may display certain measurements for the year 2022, it is important to note that the data utilized in this research pertains exclusively to the year 2021. Given that the data from 2021 contains a comprehensive collection of data for all variables, the analysis is conducted using this year's data.

2.3. Data Scope and Data Preprocessing

The study included data that was updated by Eurostat in 2024, but it is derived from data collected in 2021. It is crucial to own a comprehensive dataset that includes all factors. Several of the 28 sub-criteria contain incomplete data. The missing data were filled up by

employing either linear regression or linear interpolation techniques, utilizing time series data. While there is data available on ICT users across all age groups, the data that is most comprehensive is the one that covers the age range of 16-74. The data obtained from businesses was classified based on the size of the organization, specifically the number of employees. The category with the highest level of inclusivity, "10 or more employees", was utilized in the analysis.

These factors were considered to enhance the dataset's reliability, comprehensiveness, and representativeness. By filling in the missing data and selecting comprehensive age and enterprise size categories, a more reliable analysis was made possible. Furthermore, the utilization of 2021 data guaranteed that the latest available data was accessible throughout the study's execution. The research findings are derived from current data, ensuring their relevance, and the policy recommendations aim to accurately represent the present circumstances.

2.4. Proposed Method

The study challenge was addressed by adopting the Multi-Criteria Decision Making (MCDM) approach to compare countries. The primary challenge faced in the MCDM approach is determining the appropriate mechanism for calculating the weights of the criteria. The criteria weights can be determined using three perspectives: objective, subjective, and hybrid techniques. The primary drawback of hybrid and subjective approaches is their potential to yield biased outcomes and significantly escalate research expenses. In this study, the objective criterion weighting approach was chosen due to this specific reason. The objective criteria weighing methods often employed in the literature include Entropy (Hwang and Yoon, 1981), Standard Deviation (Roth et al., 1994), CRITIC (CRiteria Importance Through Intercriteria Correlation) (Diakoulaki, Mavrotas and Papayannakis, 1995), and MEREC (METHOD based on the Removal Effects of Criteria) (Keshavarz-Ghorabae et al., 2021). Furthermore, the IQRBOW (Fidan, 2024a) method, which relies on a fundamental statistical approach, was chosen in this study because of its simplicity and reliability in producing consistent outcomes. In order to calculate the criteria weights with IQRBOW, the following steps should be followed respectively (Fidan, 2024a).

a. Decision matrix

In the first step of the process, a decision matrix, which is also known as a data matrix, is constructed in order to include the pertinent criteria and the values that correspond to each choice. In Eq. 1, the decision matrix is shown. The rows of the matrix include the options, and the columns contain the criteria about the choice. For this aim, Eq. 1 assumes that there are n different choices and m different criteria.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{n1} & x_{n2} & \cdots & x_{nm} \end{bmatrix} \quad (1)$$

b. Data Normalization

The normalization procedures specified in Eq. 2 are performed on the data in the decision matrix based on whether they have a positive ($\mathcal{B}$) or negative ($\mathcal{B}'$) impact on the problem. In this case, "beneficial (positive)" means that the decision-maker has a strong preference for criteria that have a high value. Non-beneficial (negative) refers to a scenario in which the decision-maker favors a criterion that has a low level of value.

$$N_{ij}^x = \begin{cases} \frac{x_{ij}}{\max_k x_{kj}} & \text{if } j \in \mathcal{B} \\ 1 - \frac{x_{ij}}{\max_k x_{kj}} & \text{if } j \in \mathcal{B}' \end{cases} \quad (2)$$

Therefore, a normalized data matrix (N) is obtained, which has the same dimensions as the original data matrix.

c. The Interquartile Range

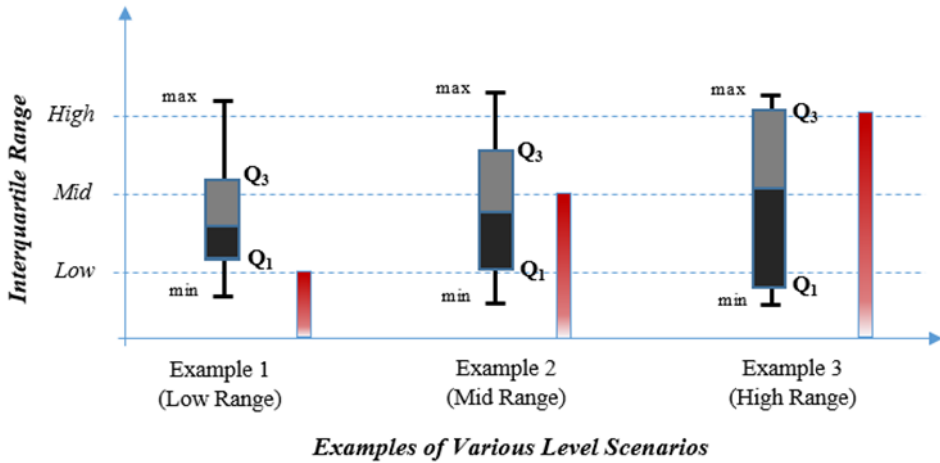
The interquartile range (IQR) is a statistical measure commonly employed to quantify the extent of dispersion within a dataset. When the data set is separated into quartiles, three distinct points of separation are detected, namely the lower quartile (Q_1), the median (Q_2), and the upper quartile (Q_3). Eq. 3 is utilized to calculate the interquartile range value for each criterion. The $Iqrbow_{C_j}$ value represents the interquartile range of the j-th criterion:

$$Iqrbow_{C_j} = Q_3(c_j) - Q_1(c_j) \quad (3)$$

Figure 1 displays boxplots illustrating the distribution and variability of three distinct data sets. These examples illustrate data sets with low, moderate, and high interquartile range (IQR) values. The interquartile range (IQR) is a statistical measure that quantifies the dispersion of the central 50 percent of a dataset and is often used as a reliable metric. The first example is a dataset with a small interquartile range (IQR). In this scenario, the data has a narrow range and the disparity between the first quarter (Q1) and the third quarter (Q3) is minimal. The second example depicts a dataset that has a moderate interquartile range (IQR). In this instance, the magnitude of the difference between Q1 and Q3 indicates a considerable dispersion. The third example depicts a dataset characterized by a substantial interquartile range (IQR). Within this dataset, the interquartile range (IQR) is greater, suggesting a broader dispersion of data.

A box plot displays the lowest, first quartile (Q1), median, third quartile (Q3), and maximum values of a given data set.

Figure 1. Illustrative representations of the interquartile range of criteria.

Reference: Fidan, 2024a, p.8

Ultimately, the ultimate weights of the criteria are computed. The w_j value in Eq. 4 indicates the weight of the C_j criterion derived using the IQRBOW approach.

$$w_j = \begin{cases} \frac{1}{m} & , \quad \text{if all } Iqrbow_{C_j}'\text{s are zero} \\ \frac{Iqrbow_{C_j}}{\sum_{j=1}^m Iqrbow_{C_j}} & , \quad \text{others} \end{cases} \quad (4)$$

In this section, the importance (weights) of the criteria determined by the IQRBOW method, which is the previous stage, is examined in more detail with the Multi-Moora method, which is frequently used in multi-criteria decision making problems. Multi-Moora is a hybrid method that combines three different approaches to provide decision-makers with a more comprehensive evaluation. These approaches are the Ratio Approach (comparisons based on ratios), the Reference Point Approach (distance to the ideal solution) and the Full Multiplicative Form (product of all criteria). The integrated ranking result obtained by combining these three methods was used to determine the final ranking of the alternatives.

The initial three stages of the Multi-Moora method, which are shared by all methodologies, are presented in Eq. 5-9. For the Ratio Approach (Brauers and Zavadskas, 2006); to normalize the decision matrix, Eq. 5 is applied to the matrix in Eq. 1.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{j=1}^n x_{ij}^2}} \quad (5)$$

A weighted normalized decision matrix is created using Eq. 6. Here, " w_j " represents the weight of the j -th criterion.

$$v_{ij} = w_j \cdot x_{ij}^* \quad (6)$$

The final preference values derived by utilizing Eq. 7. Here, the variable j takes values from 1 to g , representing the criteria that need to be maximized. On the other hand, when j takes values from $g+1$ to n , it represents the criteria that need to be minimized.

$$y_i^* = \sum_{j=1}^g v_{ij} - \sum_{j=g+1}^n v_{ij} \quad (7)$$

The results are ranked by arranging the values in descending order.

For the Reference Point Approach (Brauers et al., 2008); reference points, denoted as r_j , are established for each individual criterion. When selecting reference points, the maximum values are picked for criteria that need to be maximized, while the minimum values are chosen for criteria that need to be minimized. The distance between the alternatives and the reference points is computed, and the optimal alternative is chosen using Eq. 8.

$$\min_i \{ \max_j (|w_j r_j - v_{ij}|) \} \quad (8)$$

The best alternative is established by first finding the maximum distance values of each alternative to the reference points under all criteria, as stated in Eq. 8. From these values, the minimum one is chosen. The final ranking of the alternatives is determined by arranging the maximum distance values in ascending order.

For the Full Multiplicative Form (Brauers and Zavadskas, 2010); the multiplicative ranking index (U_i) for each alternative is determined using Eq. 9.

$$U_i = \frac{A_i}{B_i} \quad (9)$$

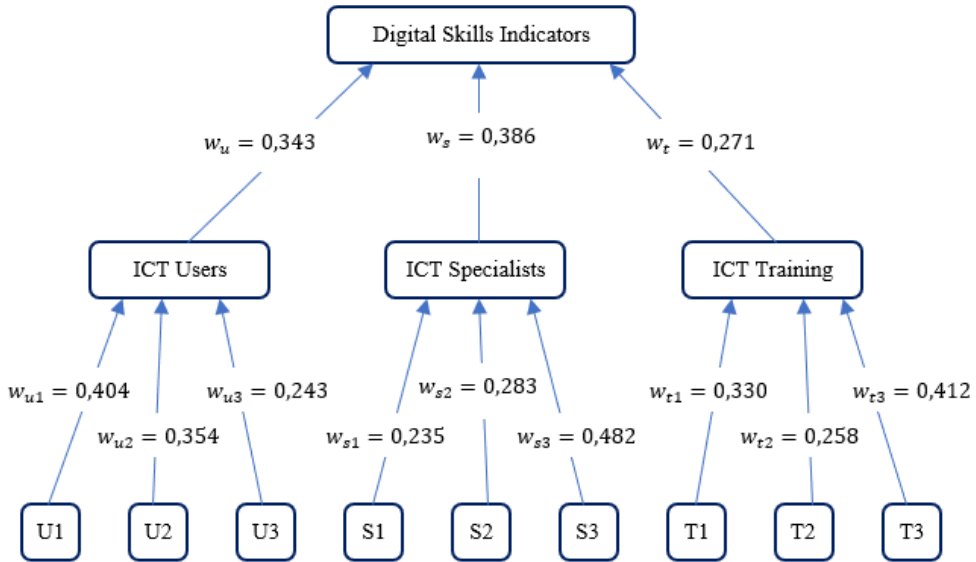
A_i is the result of multiplying the highest possible values together, while B_i is the result of multiplying the lowest possible values together.

The Multi-Moora approach utilizes the dominance theory to derive a final ranking from three separate rankings achieved by the Ratio System, Reference Point Approach, and Full Multiplicative Form (Brauers and Zavadskas, 2011).

3. FINDINGS

In the first stage of the study, the weighting process for the criteria and sub-criteria was carried out. In this context, weight values were calculated using the IQRBOW method and the results are presented visually in Figure 2.

Figure 2. IQRBOW Scores for Criteria and Sub-Criteria

Reference: Created by the author.

When the weight values of the sub-criteria are analysed, it is seen that sub-criteria U1 (Individuals' Computer Skill Level), S3 (Enterprises Employing ICT Specialists) and T3 (Enterprises Providing Training to Develop / Upgrade ICT Skills of Their Personnel) have the highest difference in the weight distributions within themselves. This shows that these sub-criteria have a more significant importance in the calculation of the criteria weights.

The values calculated in the weighting process constituted the basic inputs for the next step of the multi-criteria decision-making analysis. In order to reach the final result of the Multi-MOORA method, the values of the Ratio Approach, the Reference Point Approach and the Full Multiplicative Form Approach were calculated within the steps of Equations 5-9. In each of these three different approaches, the normalized criteria values were weighted by multiplying them with the weighting coefficients obtained previously. Thus, the performance of each country was evaluated by considering the relative importance of the criteria. The final results of the calculations are presented in detail in Table 2.

The data shown in Table 2 is derived from a comprehensive evaluation of European nations, which takes into account many factors like digital skills, ICT professionals, and

education. The evaluation was conducted by using several MOORA methodologies, including the Ratio Approach, the Reference Point Approach, and the Full Multiplicative Form Approach. Each technique made a contribution to the final ranking by evaluating the performance of the nations from several viewpoints.

Table 2. MOORA Ranking Results of Countries by Digital Skills

	Ratio Approach	Reference Point Approach	Full Multiplicative Form Approach	Multi-MOORA
Belgium	4	10	4	4
Bulgaria	34	30	34	34
Czechia	21	18	21	21
Denmark	3	3	3	3
Germany	5	15	5	5
Estonia	23	32	23	23
Ireland	9	6	9	9
Greece	27	19	27	27
Spain	11	8	11	11
France	12	7	12	12
Croatia	20	24	20	20
Italy	31	31	26	31
Cyprus	18	13	18	18
Latvia	32	27	32	32
Lithuania	29	33	29	29
Luxembourg	13	11	13	13
Hungary	19	14	19	19
Malta	6	5	6	6
Netherlands	2	1	2	2
Austria	15	12	15	15
Poland	17	17	17	17
Portugal	22	20	22	22
Romania	36	34	36	36
Slovenia	24	23	24	24
Slovakia	28	28	31	28
Finland	1	2	1	1
Sweden	8	9	8	8
Iceland	16	36	16	16
Norway	10	21	10	10
Switzerland	7	4	7	7
Bosnia and Herzegovina	26	26	25	26
Montenegro	14	16	14	14
North Macedonia	35	35	35	35
Albania	25	25	28	25
Serbia	30	22	30	30
Türkiye	33	29	33	33

Reference: Created by the author.

Finland is ranked first in terms of digitization capabilities, according to the statistics. Finland achieved the top position in all aspects, demonstrating its status as a leading nation in terms of digital skills, ICT professionals, and education. The Netherlands and Denmark are both regarded as prominent digital frontrunners in Europe.

Conversely, nations like Romania, North Macedonia, and Bulgaria are situated at the lowest positions in the list. These nations have significant deficiencies in digital skills, ICT experts, and education, resulting in a delay in their digitalization efforts.

The results also demonstrate significant disparities across nations. For instance, there is a discrepancy of 30 positions between Belgium and Bulgaria. This underscores the magnitude of the digital disparity in Europe. Switzerland and North Macedonia have a notable disparity in performance.

4. DISCUSSION and CONCLUSION

The objective of this study is to assess the level of digitalization achieved by European nations, specifically in relation to the digital skills possessed by people. The study used a multi-criteria approach and implemented the IQRBOW-based Multi-MOORA technique. The analytical results unequivocally demonstrated the disparities in nations' progress in developing digital skills.

The survey found that countries such as Finland, the Netherlands, and Denmark were rated at the highest positions. Their achievements are propelled by robust education systems, substantial investments in information and communication technology (ICT), and the exceptional digital skills possessed by their inhabitants. Finland is notable for its emphasis on the development of digital skills and its regulations in this domain.

Conversely, nations such as Romania, North Macedonia, and Bulgaria are positioned at the lowest ranks in the list. This indicates that these nations possess significant deficiencies in their digital transformation procedures. The insufficient educational infrastructure, limited employment of ICT professionals, and low levels of digital literacy among residents have a detrimental effect on the performance of these nations.

The study's findings indicate that Türkiye, although making significant strides in the process of digitization, is positioned at a comparatively low rank among the nations that were analysed. Türkiye is ranked 33rd out of 36 nations, indicating significant weaknesses, particularly in the area of digital skills. The reasons for this may be ascribed to several issues, including the inadequate focus on digital literacy skills within Türkiye's educational framework, insufficient allocations of resources towards information and communication technology, and challenges related to internet accessibility in rural regions. To enhance Türkiye's competitiveness in the global arena and expedite the process of digital transformation, it is imperative to address these shortcomings and formulate comprehensive strategies to enhance proficiency in digital skills.

The analytical findings demonstrate the magnitude of the digital divide in Europe. There are notable disparities between the nations at the top and bottom. This presents a significant challenge for the European Union in attaining its digitization objectives. The results have significant consequences for policymakers. Countries with inadequate performance levels should undertake education system reforms, provide resources to the information and communications technology (ICT) industry, and establish initiatives aimed at enhancing the digital skills of their inhabitants. In contrast, nations that are achieving exceptional results must intensify their efforts, adjust to emerging technology, and provide conducive conditions that facilitate the process of digital transformation, thereby ensuring the continuity of their present achievements.

The study's methodological contribution should not be disregarded. The IQRBOW based Multi-MOORA technique was used for the first time in this domain and produced favourable results. Future study may explore other weighting strategies and multi-criteria decision-making methodologies to enhance the trustworthiness of the analysis findings.

To summarize, this research has thoroughly analysed the digital skills profiles of European nations and uncovered the variations in their digitalization processes. The results serve as a significant point of reference for policymakers and scholars. Subsequent research will further explore the scholarly discourse sparked by this study and provide insights into the digital future of Europe.

Statement of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the principles of research and publication ethics of the Journal of Manisa Celal Bayar University Graduate School of Social Sciences were followed.

Contribution Rates of Authors to the Article

The entire article was written by Üzeyir Fidan.

Declaration of Interest

The author has no conflict of interest with any person or organization.

REFERENCES

- Bakır, M., & Demirel, Y. T. (2024). Dijital devrim. *International Journal of Educational and Social Sciences*, 3(1), 59-67. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11316074>
- Balcioglu, Y. S. (2024). Digital economy: Türkiye's development trends. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 118-135. <https://doi.org/10.11616/asbi.1391510>
- Bodor, Á., Grünhut, Z., & Horeczki, R. (2014). Socio-cultural cleavages in Europe. *Regional Statistics*, 4(2), 106-125. <https://doi.org/10.15196/RS04207>
- Brauers, W. K., & Zavadskas, E. K. (2006). The MOORA method and its application to privatization in a transition economy. *Control and Cybernetics*, 35(2), 445-469.

- Brauers, W. K. M., & Zavadskas, E. K. (2010). Project management by MULTIMOORA as an instrument for transition economies. *Technological and Economic Development of Economy*, 16(1), 5-24. <https://doi.org/10.3846/tede.2010.01>
- Brauers, W. K. M., & Zavadskas, E. K. (2011). MULTIMOORA optimization used to decide on a bank loan to buy property. *Technological and Economic Development of Economy*, 17(1), 174-188. <https://doi.org/10.3846/13928619.2011.560632>
- Brauers, W. Zavadskas, E. K., Turskis, Z. and Vilutiene, T. (2008). Multi-objective contractor's ranking by applying the MOORA method. *Journal of Business Economics and management*, (4), 245-255. 10.3846/1611-1699.2008.9.245-255
- Bruno, G., Diglio, A., Piccolo, C., & Pipicelli, E. (2023). A reduced composite indicator for digital divide measurement at the regional level: An application to the digital economy and society index (DESI). *Technological Forecasting and Social Change*, 190, 122461. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122461>
- Chohan, S. R., & Hu, G. (2022). Strengthening digital inclusion through e-government: cohesive ICT training programs to intensify digital competency. *Information Technology for Development*, 28(1), 16-38. <https://doi.org/10.1080/02681102.2020.1841713>
- DESI (2022). *Digital economy and society index report 2022*. Retrieved from <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi>
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L.. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The critic method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770. [https://doi.org/10.1016/0305-0548\(94\)00059-H](https://doi.org/10.1016/0305-0548(94)00059-H)
- Eurostat (2024). *Database*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>. This database was accessed on 10.04.24.
- Fidan, Ü. (2024a). Basic statistical methods in determining criteria weights. *International Journal of Information Technology & Decision Making*. <https://doi.org/10.1142/S0219622024500093>
- Fidan, Ü. (2024b). Assessment of Türkiye's digitalization performance within the framework of the UN sustainable development index. *Uluslararası Yönetim Bilişim Sistemleri ve Bilgisayar Bilimleri Dergisi*, 8(1), 1-14. <https://doi.org/10.33461/uybisbbd.1373965>
- Fidan, Ü. (2023). Assessment of sustainability compliance performance of information technology companies, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 1031-1050. <https://doi.org/10.36543/kauibfd.2023.041>
- Hwang, C. L., & Yoon, K. (1981). *Methods for multiple attribute decision making*. In *Multiple Attribute Decision Making*. Springer, pp 58-191 https://doi.org/10.1007/978-3-642-48318-9_3
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). Determination of objective weights using a new method based on the removal effects of criteria (MEREC). *Symmetry*, 13(4), 525. <https://doi.org/10.3390/sym13040525>
- Lang, V., & Lang, V. (2021). *Digitalization and digital transformation*. *Digital Fluency: Understanding the Basics of Artificial Intelligence, Blockchain Technology, Quantum Computing, and Their Applications for Digital Transformation*, Apress, Springer. 1-50. https://doi.org/10.1007/978-1-4842-6774-5_1
- Liu, T. C. (2022). Digital policy in european countries from the perspective of the digital economy and society Index. *Policy & Internet*, 14(1), 202-218. <https://doi.org/10.1002/poi3.274>

- Olczyk, M., & Kuc-Czarnecka, M. (2022). Digital transformation and economic growth-DESI improvement and implementation. *Technological and Economic Development of Economy*, 28, 775-803. <https://doi.org/10.3846/tede.2022.16766>
- Parviainen, P., Tihinen, M., Kääriäinen, J., & Teppola, S. (2017). Tackling the digitalization challenge: how to benefit from digitalization in practice. *International Journal of Information Systems and Project Management*, 5(1), 63-77. <https://doi.org/10.12821/ijispm050104>
- Pashchenko, D. (2022). *Digitalization in software engineering and IT business. In research anthology on cross-disciplinary designs and applications of automation* (pp. 59-73). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-6684-3694-3.ch004>
- Pinto, H., Nogueira, C., & Vieira, G. (2023). Digitalisation landscape in the European Union: statistical insights for a digital transformation. *European Public & Social Innovation Review*, 8(1), 20-38. <https://doi.org/10.31637/epsir.23-1.2>
- Roth, P. L., Pritchard, R. D., Stout, J. D., & Brown, S. H. (1994). Estimating the impact of variable costs on SDy in complex situations. *Journal of Business and Psychology*, 8(4), 437-454. <https://doi.org/10.1007/BF02230959>
- Sati, Z. E. (2024). Comparison of the criteria affecting the digital innovation performance of the European Union (EU) member and candidate countries with the entropy weight-TOPSIS method and investigation of its importance for SMEs. *Technological Forecasting and Social Change*, 200, 123094. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.123094>
- Stofkova, J., Poliakova, A., Stofkova, K. R., Malega, P., Krejnus, M., Binasova, V., & Daneshjo, N. (2022). Digital skills as a significant factor of human resources development. *Sustainability*, 14(20), 13117. <https://doi.org/10.3390/su142013117>
- Vey, K., Fandel-Meyer, T., Zipp, J. S., & Schneider, C. (2017). Learning & development in times of digital transformation: facilitating a culture of change and innovation. *International Journal of Advanced Corporate Learning*, 10(1). <https://doi.org/10.3991/ijac.v10i1.6334>
- Wagner, B., & Ferro, C. (2020). *Governance of digitalization in Europe a contribution to the exploration shaping digital policy-towards a fair digital society?* BertelsmannStiftung Study. <https://doi.org/10.11586/2020018>

Sultan II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Şerbethaneler ve Ermeni Şerbethaneleri Üzerine Bir İnceleme (1876-1900)

Gülşen Ulukaya^{1, 2}

ÖZET

Şerbethaneler, başlangıç tarihi net olmamakla birlikte Osmanlı Devleti’nde zaman zaman içkili mekânlar olan meyhanelerin ya da şaraphanelerin yerine kullanılmış ve bunlarla aynı işlevi görmüştür. Hukukî olarak haram ve sakıncalı olmayan içeceğin satıldığı yer olarak nitelendirilen şerbethaneler, toplumsal ya da hukukî bir tercihin sonucunda meyhanelerin yerine kullanılmış olabilirler. Ancak şerbethaneler, 19. yüzyılda yenileşme hareketleri ve Osmanlı’nın kurmuş olduğu gedik sistemi ile rekabet ortamının getirdiği sonuçlar çerçevesinde esas kimliklerine geçiş yapması beklense de bu bir anda olmamış, kademeli bir şekilde ilerletilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, 1876-1900 yılları arasında İstanbul’da şerbethaneleri ve şerbethaneci esnaf içinde söz konusu Ermeni şerbethanelerinin incelenmesine odaklanmaktadır. Şerbethanelerin ortaya çıkışı, kullanımı ve mekânsal konularına dair bilgiler, arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmiştir. Ayrıca, bu şerbethanelerin yoğun olarak hangi bölgelerde bulunduğu ve diğer Gayrimüslim şerbethanelerle oranları karşılaştırılarak ele alınmıştır. Elde edilen veriler ışığında, 1876-1900 yılları arasında genel olarak İstanbul’da meyhane ya da şaraphane özelliğine sahip şerbethanelere odaklanırken özelinde ise Ermeni şerbethaneleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gayrimüslim, İçki, Meyhaneler, Osmanlı Devleti, Şerbethane.

An Examination of Şerbethane and Armenian Şerbethanes in Istanbul During the Reign of Sultan Abdulhamid II (1876-1900)

ABSTRACT

Şerbethanes, although the exact date of origin is not clear, şerbethaneler in the Ottoman Empire were sometimes used as alternatives to taverns or winehouses serving a similar function. Described as places where beverages that were not legally or religiously prohibited were sold, şerbethanes may have been used in place of taverns due to social or legal preferences. However, it was expected that şerbethanes would transition to their primary identity within the context of the modernization movements of the 19th century and the competition brought by the gedik system established by the Ottomans. This transition was not immediate but rather attempted gradually. This study focuses on şerbethanes and Armenian şerbethanes within the şerbethanes tradesmen in

¹ ulukayagulsen@gmail.com

² Dr., Ankara, ORCID: 0000-0001-9811-8362.

Istanbul between 1876 and 1900. Information about the emergence, use, and spatial location of şerbethanes is evaluated in light of archival documents. Additionally, the study examines the regions where these şerbethanes were predominantly located and compares their proportions with other non-Muslim şerbethanes. Based on the data obtained, the focus is on şerbethanes in Istanbul that generally functioned as taverns or wineries during 1876-1900, with a particular emphasis on Armenian şerbethanes.

Keywords: *Non-Muslim, Alcohol, Taverns, Ottoman Empire, Şerbethane.*

1.GİRİŞ

Şerbethanelerin, kesin bir başlangıç tarihini belirlemek mümkün olmamakla birlikte Osmanlı erken döneminden itibaren şarap ve rakı gibi içkilerin satıldığı, tüketildiği yerler olarak adlandırılmıştır. Sözlükte; içmek anlamına gelen *şürb* kökünden türetilen *şerbethane* kelimesi, şerbet yapılıp satılan yer, şerbetçi dükkânı olarak geçmektedir (Sami, 2012, s.605). Ancak, buradaki anlamına bakıldığında bu kelime tam olarak meyhane ismi ile örtüşmez. Meyhane ismini ifade eden ve sözlükte aynı *şürb* kökünden hareketle *içilecek şey, içki, meşrûb* anlamındaki *şarab* kelimesinden türetilen şaraphane, üzümü sıkıp şarap yapmaya mahsus *mahal, şarap kârhânesi, şarap fiçılarının hıfz olunduğu yer, şarap mahzeni, hum-hâne* anlamına karşılık gelmektedir (Sami, 2012, s.604). Şerbethaneler ve şaraphaneler aynı kökten geldiği için uzunca bir süre kaynaklarda meyhaneleri tanımlamak için kullanılmıştır (Çokuğraş, 2016, s.164-167).

Meyhaneler üzerine yapılan çalışmalarda, şerbethanelerin meyhanelerle ilişkisi veya birbirine eşdeğer kullanılması üzerinde özenle durulduğu gözlemlenmektedir. III. Selim ve II. Mahmud dönemleri üzerine yapılmış literatürdeki bazı çalışmalarda, şerbethanecilik esnafının aynı zamanda meyhanecilik esnafı yerine kullanıldığı ifade edilmiştir (Erdoğanlı, 2022, s.75-76). Örneğin, 1817 yılında İstanbul'da Yedikule dışında meyhane gibi işletilen şerbethanelerin kapatıldığı ve bunların Yenikapı dışına taşınmasının talep edildiği kayıtlarda tespit edilmektedir (BOA. C..BLD. 37/1838). Başka bir örnek olarak, daha önce kapatılan ancak 1829 yılında tekrar açılmasına müsaade edilen Rum, Ermeni ve Yahudilere ait meyhanelerin yerine şerbethane teriminin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum şerbethanelerin, meyhaneye eşdeğer olarak kullanıldığını göstermektedir (Erdoğanlı, 2022, s.353-354). Ayrıca, Erdoğanlı'nın çalışmasında geçen "... *eski zamanlardan beri İstanbul'da meyhanelere şerbethane denir, pencerelerine kafes konurdu.*" veya "...*şerbethanelerin meyhane olduğuna alamet olmak üzere sokak kapısının üst sürmesine bir hasır eskisi ...*" konduğu belirtilerek bu konu da daha açıklığa kavuşturulmuştur (Erdoğanlı, 2022, s.36). Yapılan çalışmalarda verilen bu örnekler incelendiğinde, şerbethaneler ile meyhanelerin birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, kesin başlangıç tarihi bilinmemekle birlikte, tarihsel süreçte şerbethanelerin meyhaneler yerine kullanılmasında belirli bir zaman sınırlaması görülmemektedir. Ancak 19. yüzyılda, yenileşme hareketleri ve Baltalimanı Antlaşması ile birlikte serbest ticaret anlaşmasının etkisi sonucunda rekabet ortamı oluşmuş ve devletin gedik sistemini kurmasıyla mesleklere yönelik imtiyaz alanları ortaya çıkmıştır. Bu

süreçte, şerbethanelerin kademeli bir şekilde gerçek kimliklerini elde etmesi beklenmiştir. Fakat bu dönüşüm bir anda gerçekleşmemiş; bu yüzden de daha önce şerbethane adı altında gedik hakkını (Akgündüz, 1996, s.541-543) elde eden meyhaneler, bir süre daha şerbethane olarak yoluna devam etmiştir. Şerbethanelerin, bir meyhane gibi faaliyet göstermesi, devlet, esnaf ve toplum arasında karışıklığa neden olmuştur. Özellikle şerbethaneci esnafı, daha fazla kâr elde etmek amacıyla meyhanelerin imtiyaz alanına giren içkileri satmış ve bu da meyhaneleri zarara uğratmıştır. Ayrıca şerbethanelerin meyhane gibi işleyişi, toplum tarafından da kabul görmeyince, şerbethanelerin itibarı zedelenmiştir. Çünkü bu mekânların çalışma şekli, gelen müşterileri de etkilemiş ve özellikle Müslümanların daha önce rahatça gittikleri şerbethanelerin içkili bir mekâna dönüşmesinden sonra buralardan uzak durmaya özen göstermişlerdir (Erdinçli, 2022, s.354-356).

Çalışmanın büyük ölçüde dayandığı şerriyye sicillerinin transkripsiyonları incelendiğinde, meyhane yerine şerbethane teriminin kullanılması, bu iki mekânın aynı işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır (BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 211; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 242; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 243; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 244; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 245; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 246; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 254; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 257). Sicillerde *meyhane* yerine *şerbethane* ifadesinin kullanılmasının sebeplerine bakıldığında toplumsal ya da hukukî bir tercih olduğu düşünülebilir. Şerbethaneler, hukukî olarak haram ve sakıncalı olmayan içeceklerin satıldığı yerler olarak tanımlanmaktadır. Ancak, dikkat edilmesi gereken bazı hususlar da göz önünde bulundurulmalıdır. Her şerbethane, meyhane olarak değerlendirilmemelidir. Şerbethane olarak geçen mekânlara dikkatle yaklaşılmalı ve buraların meyhane olma ihtimali üzerinde titizlikle durulmalıdır. Bu nedenle, sicillerde geçen şerbethanelerin gerçekten meyhane olup olmadığını anlamının farklı yolları araştırılmalıdır. Örneğin, şerbethane esnafının dükkânlarında kullandıkları alet ve edavatlar bu konuda yol gösterici olabilir. Bu aletlerin kullanım amaçlarına bakılarak, bu yerlerde şarap üretildiği ya da satıldığı tespit edilebilir (Erdinçli, 2022, s.73). Bu bilgiler ışığında, taranan sicillerde *meyhane* terimine rastlanmazken, bunun yerine şerbethane teriminin kullanıldığı görülmüştür. Özellikle 19. yüzyılda, meyhaneleriyle ünlü Galata gibi bölgelerde meyhanelerin bulunmaması neredeyse imkânsızdır. Çünkü Galata, meyhanelerin en yoğun olduğu yerlerden biriydi. Hatta Evliya Çelebi de eserinde “*Galata demek meyhane demek*” diyerek burayı meyhaneleriyle ünlü Malta ve Alakorna'ya benzetmiştir (Evliya Çelebi, 2013, s.420). Bu ifadelerden yola çıkılarak taranan sicillerde tespit edilen şerbethanelerin meyhaneler yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde ekonominin en önemli organını teşkil eden esnaflık, en temel anlamıyla, halkın geçimini sağlamak üzere şehir ve kasabalarda mal ve hizmet üretimi ile ilgili herhangi bir iş kolunun belirli bir bölümünde uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği mesleki örgütlenme olarak tanımlanmıştır (Genç, 2013, s.289). Arşiv belgeleri ve yapılan araştırma çalışmalarına göre Osmanlı Devleti'nde esnaf grupları çeşitlilik göstermiştir. Özellikle bazı meslek gruplarında dinî farklılıkların etkili olduğu ve bu mesleklerin sadece belli bir dine (ya da etnik gruba) mensup insanlar tarafından icra

edildiği bilinmektedir. Bu sebeple bazı meslek grupları, aynı dine bağlı aidiyetlik hissedilen kişiler tarafından icra edilmiştir (Genç, 2013, s.289).

Osmanlı Devleti, kendi zihniyeti doğrultusunda şekillendirdikleri ekonomik faaliyetleri ve üretimi sürdürülebilir kılmak amacıyla esnaf gruplarına yönelik çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Bu çerçevede, hem üretimi sürdürülebilir hale getirmek için esnaf topluluklarını destekleyen yasal düzenlemeler gerçekleştirmiş hem de piyasayı kontrol altında tutmayı hedefleyen önlemler almıştır. Örneğin, Osmanlı, esnaflık teşkilatında eşitlikçi bir yapı benimsemiş ve bu doğrultuda gedik sistemini oluşturmuştur (Akgündüz, 1996, s.541-543).

Osmanlı idaresi altında bulunan Gayrimüslimler, başta ticaret olmak üzere çeşitli meslek gruplarında uzmanlaşarak yüksek yaşam standartlarına ulaşmışlardır. Söz konusu Gayrimüslimler arasında öne çıkan Ermeniler, özellikle şehir yaşamında yoğun bir şekilde faaliyet göstermiş ve farklı meslek alanlarında dikkat çekmişlerdir. Örneğin, birçok Ermeni müzisyen Osmanlı musikisine katkıda bulunmuştur. Ayrıca İstanbul mimarisine damga vuran Balyan ailesi ile İstanbul'daki ilk Osmanlı tiyatrosunu kuran Güllü Agop Efendi de Ermeni topluluğundandır (Faroqhi, 2014, s.309-310).

Fransız Seyyah Olivier'in ifadesine göre, İstanbul'daki Ermeniler, genellikle ticaret veya esnaf olarak faaliyet göstermiş ve devletin ticari ağını akıllıca kontrol etmişlerdir. Ayrıca, sabırlı, tutkulu ve çalışkan olmalarıyla birçok meslek dalında öne çıkmışlardır (Olivier, 1977, s.15). Ermenilerin öne çıktığı bu meslek kollarından bir tanesi de özellikle içkili mekânlar olarak bilinen, sadece Gayrimüslimlere işletme hakkı verilen şerbethanelerdir. Bu şerbethaneler, kanunen Gayrimüslimler tarafından işletilmekte olup, genellikle sahipleri de Ermeni, Rum ve Yahudilerdi. Şerbethaneler, diğer meslek grupları gibi Osmanlı Devleti tarafından resmî ve hukukî olarak tanınmış ve bir lonca çatısı altında örgütlenerek, gedik adı verilen işletme ruhsatına sahip olmuşlardır. Ancak şerbethaneci olmak için çiraklıktan ustalığa yetişmek şartı konulmuştur. Herhangi bir kural ihlali olması durumunda ise padişah, sadrazam, kadı, subaşı ve muhtesip gibi devletin denetim organları tarafından cezalandırılmışlardır (Uzunçarşılı, 1988, s.141-144).

Çalışmanın sınırları, zaman olarak 1876-1900 yılları arası olarak belirlenmiştir. Zaman olarak, 1876'da başlatılmasındaki öncelikli amaç şerbethane ile ilgili verilerin taranan siciller içinde, bu tarihte çok olması öncelikli sebeptir. Ayrıca II. Abdülhamid'in tahta çıktığı tarih de bu çalışmaya sınır tutulmuştur. Buradaki amaç ise II. Abdülhamid'in içkili mekânlara yönelik herhangi bir düzenlemesi ya da toplu kapatması şeklinde aldığı bir kararın olup olmamasıdır. Çalışmanın sonuç olarak ise yüzyılın bitişi uygun görülmüştür. Buna ek olarak, 1900 yılına yakın defterlerde *şerbethane ya da içkili mekânlara* dair kayıtların tespit edilememesidir. 1900'den sonraki taranan sicillerde (274, 275, 276, 277, 278) herhangi bir *şerbethane* ya da çalışmanın konusu olan *Ermeni şerbethanenin* tespit edilmemesi zamanın gereksiz yere uzatılmasına sebep olacağı için yüzyılın bitişi sınır olarak kabul edilmiştir. Mekân olarak ise İstanbul'un tamamı ele alınmıştır. Pekâlâ, bir çalışma için bu kadar geniş zaman ve mekânın ele alınması, çalışmayı zorlayacağı düşündürülebilir. Fakat bu çalışmada spesifik olarak Ermeni şerbethanelerine odaklanıldığı

için verilerin çoğalmasına adına zaman aralığı geniş tutulmuştur. Bu sebeple, tespit edilen verilerin çok olması için belirli semtlerden ziyade İstanbul'un tamamı çalışmaya dâhil edilmiştir.

Ele alınan bu çalışmada amaç, İstanbul'da meyhane gibi işletilen şerbethanelerin tespiti içindir. Daha özeline inildiğinde ise, Osmanlı idaresinde bulunan Gayrimüslimler içinde, başta ticaret olmak üzere birçok meslek grubunda uzmanlaşmış Ermenilerin sahip olduğu şerbethaneler üzerinedir. İstanbul'da meyhaneler üzerine yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan, çalışma içinde de istifade edilmiştir. Fakat esas kimliği meyhane olmayan ancak meyhane şeklinde işletilen şerbethaneler bulunmaktadır. Bu konu üzerine herhangi bir çalışma kaleme alınmamıştır. Biz de bu çalışmada Ermenilerin sahip olduğu şerbethaneleri ele alarak bu konuyu aydınlatmaya çalıştık.

Bu çalışma, “Şeriye Sicil Defterleri-1, İstanbul Kadılığı” altındaki 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273 numaralı sicil defterlerinden istifade edilerek yürütülmüştür. Bu defterler, “Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi”nde, “İstanbul Müftülüğü” fonu altında bulunmaktadır ve dipnotta da buraya atıf yapılacaktır. İstifade edilen defterler, dipnotta kısaltma olarak “BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:” şeklinde verilecektir. İstanbul kadılığında bulunan bu sicillerin tamamı taranmıştır. Taranan bu 37 sicil içinde tespit edilen Ermeni şerbethanelerine ait veriler çalışmada kullanılmıştır. Ayrıca, İSAM tarafından transkripsiyonu yapılarak yayınlanan İstanbul Kadı Sicilleri tamamen taranmış ve bu siciller içinde 1876-1900 (H.1293-1315) yıllarını kapsayan sadece bir tane defter tespit edilmiştir. Bu defterin incelemesi yapıldığında herhangi bir Ermeni ya da diğer Gayrimüslimlere ait şerbethane tespit edilememiştir.

İstanbul Kadılığı sicillerinden 1876-1900 (H.1293-1315) yıllarını kapsayan defterlerde tespit edilen Ermeni şerbethaneleri ve diğer Gayrimüslimlere ait şerbethaneler hakkında elde edilen veriler tablo olarak sunulacaktır. Bu tabloda, sicillerin numaraları ve tarih aralıkları, toplam şerbethaneye sayısı, Ermeniler ve diğer Gayrimüslimlere ait şerbethaneler gösterilecektir. Bu şekilde, hangi sicilde kaç tane şerbethanenin tespit edildiği, bunların bulunduğu sayfaları ve bu sicillerin kapsadığı zaman aralığı da net şekilde görülmüş olacaktır.

Tablo 1. Siciller ve Şerbethaneler

Sicil No	Tarih	Toplam	Ermeniler	Diğer Gayrimüslimler
242 No'lu Sicil	1876-1877 (H.1293/1294)	46	8	38
243 No'lu Sicil	1876-1877 (H.1293-1295)	2	1	1

244 No'lu Sicil	1877-1878 (H.1294-1296)	78	16	62
245 No'lu Sicil	1878-1879(H.1295-1296)	-	-	-
246 No'lu Sicil	1878-1879 (H.1296-1297)	32	4	28
247 No'lu Sicil	1878-1879 (H.1296-1297)	3	-	3
248 No'lu Sicil	1879-1880 (H.1297-1298)	16	-	16
249 No'lu Sicil	1879-1880 (H.1297-1298)	3	-	3
250 No'lu Sicil	1877-1878 (H.1294-1299)	4	-	4
251 No'lu Sicil	1880-1881 (H.1298-1299)	-	-	-
252 No'lu Sicil	1881-1882 (H.1299-1300)	9	-	9
253 No'lu Sicil	1881-1885 (H.1299-1303)	1	-	1
254 No'lu Sicil	1882-1883 (H.1300-1301)	5	1	4
255 No'lu Sicil	1883-1884 (H.1300-1301)	-	-	-
256 No'lu Sicil	1884-1885 (H.1301-1302)	-	-	-
257 No'lu Sicil	1884-1885 (H.1031-1302)	5	1	4
258 No'lu Sicil	1885-1886 (H.1302-1303)	1	-	1
259 No'lu Sicil	1885/1886 (H.1302-1303)	3		3
260 No'lu Sicil	1886-1887 (H.1303-1304)	-	-	-
261 No'lu Sicil	1886-1887 (H.1303-1304)	2	-	2
262 No'lu Sicil	1887-1889 (H.1305-1306)	2	-	2
263 No'lu Sicil	1887-1889 (H.1305-1306)	2	-	2
264 No'lu Sicil	1888-1889 (H.1305-1306)	3	-	3
265 No'lu Sicil	1888-1889 (H.1306-1307)	1	-	1
266 No'lu Sicil	1890-1891 (H.1307-1308)	1	-	1

267 No'lu Sicil	1890-1891 (H.1307-1308)	-	-	-
268 No'lu Sicil	1892-1893 (H.1308-1309)	-	-	-
269 No'lu Sicil	1893-1895 (H.1308-1310)	-	-	-
270 No'lu Sicil	1894-1896 (H.1309-1311)	3	-	1
271 No'lu Sicil	1893-1895 (H.1310-1312)	-	-	-
272 No'lu Sicil	1893-1896 (H.1310-1313)	-	-	-
273 No'lu Sicil	1897-1899 (H.1312-1314)	-	-	-
Toplam		219	33	180

Kaynak: BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 242; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 243; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 244; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 246; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 247; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 248; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 249; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 250; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 252; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 253; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 254; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 257; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 258; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 259; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 261; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 262; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 263; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 264; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 265; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 266; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 270.

2. OSMANLI'DA İÇKİ KÜLTÜRÜ VE ŞERBETHANELERE KISA BİR BAKIŞ

Türklerin içki ile ilişkilerine bakıldığında, İslamiyet öncesi dönemde gündelik hayatlarında *bor* ya da *bekni* adı verilen içkileri belirli ölçülerde tükettikleri bilinmektedir (Ortaylı, 1987, s.169; Ögel, 1978, 328-329). Ancak İslamiyet, *hamr* adındaki içkiyi haram kıldığından yasaklamıştır (Ünal, 2011, s.150-151). Osmanlıların geçmişteki içki tüketimine bakıldığında, özellikle temasa geçtikleri devletlerden etkilendikleri görülmüştür. İslamiyet öncesi dönemde hüküm sürmüş Türk devletlerinden Hunlar, Göktürkler ve özellikle Uygurlar, kadim İran ve İslam Devletleri ile etkileşime girerek içki kültürünü benimsemişlerdir. Bu kültür, buradan Selçuklulara aktarılmıştır (Ögel, 2021, s.293-297). Daha sonra Selçukluların Bizans ile olan münasebeti sebebiyle mevcut içki kültürü birleştirilmiş ve bu kültür, Selçuklular aracılığıyla Osmanlılara aktarılmıştır. Ardından Osmanlılar, tarih boyunca farklı kültürlere ev sahipliği yapmış olan İstanbul'u fethettiklerinde, Bizans'ın içki kültürünü de miras olarak almışlardır (Zat, 1994, s.434). Böylece Osmanlılar, şehrin geçmişteki içki birikimini kendi birikimiyle birleştirmişlerdir. Dolayısıyla, Türkler içki ve içki mekânlarıyla yalnızca İstanbul'un fethi sırasında tanışmakla kalmamış, bu kültürden etkilenmiş ve aynı zamanda bu kültürü de etkilemişlerdir. Sonraki dönemlerde, bu kültürün devamı için şehrin yeni sahiplerinin inanç sistemlerine özen göstermişlerdir. Osmanlılar, İstanbul'daki içki tüketiminin sürekliliğine hem de kendilerine miras kalan Türk ve İran kültürü ile İslam hukuk tecrübesini hem de fethedilen Bizans kültürünü birleştirerek katkı sağlamışlardır (Erdinçli, 2022, s.42).

Osmanlı Devleti, bir yandan İslamiyet’i benimsemiş Müslüman bir yapı, diğer yandan da topraklarının genişlemesiyle birlikte farklı din ve kültürlerle mensup Gayrimüslimleri bünyesinde barındıran bir devlettir (Erdoğan, 2020, s.7). Konu itibarıyla Osmanlı, tebaasını şer’i hukuk çerçevesinde dinî olarak ayırmış ve içki tüketimi ve ticareti konusunda farklı kurallar koymuştur. Bu kapsamda, içkinin üretilmesi, tüketilmesi ve ticareti dinen Müslümanlara yasaklanmıştır. Gayrimüslimler için ise *rızık* kapısı sayılan bu meslek, belli kurallar çerçevesinde yapılmasına izin verilmiştir. Bu doğrultuda içki üretimi ve tüketimi, bazı kaidelere bağlı kalmak şartıyla Gayrimüslimlere serbest bırakılırken, şer’i hukuk çerçevesinde Müslümanlara ise yasaklanmıştır (Köse, 2007, s.116).

Osmanlı Devleti, içkili mekânların açılmasına belli kurallar çerçevesinde izin vermiştir. Bu kurallarla birlikte meyhanelerin kimler tarafından ve nerede açılacağı erken dönemlerden itibaren kanunlarla belirlenmiştir. Bu mekânlar, istendiği yerde açılmazdı (Anhegger & İnalçık, 2000, s.45-46). Bir mekânın açılması için bazı şartların yerine getirilmesi lazımdı. Öncelik olarak bu şartların başında, Gayrimüslim halkın varlığı aranan ilk koşuldu. Müslüman mahallerinde özellikle dinî ibadatlere yakın olmayacaktı (BOA. A. {DVNSMHH.d... 28/100; BOA. HAT. 189/9020). Başka bir şart da denetimin kolaylığı için kasaba ve şehrin merkezlerinden uzak olmamasıydı. Böylece buraların kontrolünün kolaylığı sağlanacaktı (Arslan, 2021, s.27; Akbulut, 2016, s.214). Konulan bu yasaklara rağmen Müslümanların bunlara uyduğunu söylemek pek mümkün olmamış ve Gayrimüslimlerin sakin olduğu mahallelere gidilerek kaçak yollardan da olsa bu ihtiyaç karşılanmıştır. Özellikle padişahların düzenlemiş oldukları şenlik dönemlerinde, Müslümanlar da Gayrimüslimlerle birlikte Galata’da meyhanelere gitmiş ve eğlenmişlerdir (Harmandar, 2020, s.121). Ancak bazı dönemler vardı ki Müslümanların içki içmesi değil Gayrimüslimlerin içki içmesi bile söz konusu olmamıştır (Faroqhi, 2014, s.261-262). Hatta bu durumun bazen daha da ileriye gittiği ve devletin özellikle yasakların delinmesi üzerine meyhaneleri toptan kapattığı görülmüştür (Köse, (2007, s.116-117).

3. ŞERBETHANELERİN SEBEBİYET VERDİĞİ OLAYLAR VE YASAKLAR

16. yüzyıldan sonra meyhanelerin sayısının artması ile birlikte alkol tüketimi de artmıştır. Bu durum iktidar için sorun teşkil etmeye başlamıştır. Özellikle Gayrimüslimlerin daha önce konulan kurallara itaat etmemesi, Müslümanların daha fazla içkiye meyletmesi, toplumsal şikâyetlerin artması ve asayişin bozulması beraberinde içki yasaklarını başlatmış ve bu mekânların kapatılmasına kadar giden sert kararlar alınmıştır (BOA. A. {DVNSMHH.d... 7/1453; BOA. A. {DVNSMHH.d... 70/481; BOA. A. {DVNSMHH.d... 71/635).

Osmanlı Devleti’nde özellikle klasik dönemde meyhanelere getirilen yasaklar yoğun olarak görülmüştür. Osmanlı, bu yasaklarla, daha çok asayişin ve düzenin sağlanmasını hedeflemiştir. Özellikle sosyalleşme mekânları olarak görülen bu yerlere devlet sık sık denetimlerde bulunmuş ve yasaklayıcı tedbirler almıştır. Bu yasaklardaki amaç ise iktidarın tehdit unsuru olarak gördüğü bu mekânlardaki toplantıları ve devleti tehdit eden sohbetleri önlemektir. Klasik dönemde devletin kapatmaya kadar gidilen yasaklarına bakıldığında,

bunlardan biri Sultan II. Selim (1566-1574) döneminde, Galata’da bulunan meyhaneler ve kahvehanelere yönelik sert tedbirler alınmasıdır. Özellikle bu dönemde Müslüman mahallelerde bulunan meyhaneler toptan kapatılmıştır (Akbulut, 2016, s.213). Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır. Devlet, burada meyhanelerle birlikte kahvehaneleri de kapatmıştır. Bu ifadeden çıkarılması gereken sonuç ise devletin alkollü mekânlara karşı değil iktidarı tehdit eden diğer mekânlara karşı da sert önlemler aldığıdır (BOA. A.}MKT. 149/43; BOA. ZB. 12/110; BOA. ŞD. 2906/48).

Osmanlı Devleti, meyhanelerin bulunduğu yerlerde kuralların ihlal edilmesi, Müslümanlara yönelik hakaret ve suçların çoğalması üzerine bir takım düzenlemelere gitme kararı almıştır. İçki ticareti yapan ve şerbethaneleri işleten esnaflar, toplum düzeni ve Müslümanların hassasiyetleri bakımından bazı kurallara uymak zorundaydı. Bu konuda Gayrimüslimler, kendi mahalleleri hariç Müslümanlarla karışık bir şekilde ikamet ettikleri mahallelerde alenen içki içemez ve satamazdı (BOA. A.}DVNSMHM.d... 72/246). Yine iç içe yaşanan mahallelerde, şarabın tulum ile değil, fiçi ile taşınması gerekmektedir. Bu kuralların yanında Gayrimüslimler, toplum düzenini bozacak kadar içki içip sarhoş olmamaları ve asayişin bozulmamasından da sorumlulardı (Erdinçli, 2019, s.33-34; Soykan, 2000, s.84-85). Sarhoşların Müslüman kadınlara sarkıntılık yapması, çıkarılan kavgalar ile bunun sonucunda adam öldürme ve yaralama gibi toplum düzenini bozan olayların meydana gelmesi, asayiş tehdit eden durumları ve yasakları ihlal etmekteydi. Açık bir şekilde içki içip sarhoş olanların asayiş bozması durumunda ise suçlu olarak imtiyaz verilen Gayrimüslimler kabul edilmekteydi. Fakat devlet, yasaklara uymayanların alenen suçu tekrarlaması üzerine cezasını da kesmekteydi. Bu kişilerin, “...mekânlarının dağıtılması ve insanların getirilmesi, had gerekenlere had, gerekmeyenlere ta’zir, teşhir, te’dip edilmeleri hatta gerekirse hapsedilmeleri” istenmiştir (Akman, 2004, s.151; Deal, 2017).

Meyhanelerin kurallara aykırı olarak açılması ve işletilmesi, Müslümanlar kadar Gayrimüslimler tarafından da şikâyet edilmiştir (Erdinçli, 2020, s.11). Örneğin, 1555 yılında Beşiktaş’ta Müslümanlar ile Gayrimüslimler aynı mahallede yaşamaktaydı. Bu dönemde, buralarda meyhaneler usule aykırı olarak evlerin arasında ve camilere yakın açılmıştır. Bu durum hem Müslüman hem de Gayrimüslimler tarafından yoğun şikâyete neden olmuştur. Çünkü camilere yakın olan meyhaneler, Müslümanlar tarafından sürekli olarak şikâyet edilmekte ve kapatılması talep edilmiştir. Bu şikâyetlerin artması üzerine Gayrimüslimler de meyhanelerin kapatılması için şikâyette bulunmuş ve meyhanelerin özellikle Müslüman mahallelerinde ve camilerden uzakta açılması desteklenmiştir (Yılmaz, 2005, s.34).

Meyhanelere gelen yasaklara bakıldığında bir tanesi Sultan III. Murad (1574-1595) döneminde uygulanmıştır. Normalde sadece Ramazan aylarında kapalı olan meyhaneler, bu tarihten sonra sert tedbirlerle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle III. Murad’ın arabayla meyhane önünden geçerken acemi oğlanların sarhoş anlarına denk gelmesi üzerine bu duruma hayli öfkelenmiş ve yayınlattığı fermanlarla içkiyi yasaklatmıştır. İçki içen ve meyhanelere giden Müslümanların derhal hapisaneye atılması emredilmiştir. Ayrıca bu

dönemde, Müslüman mahallelerinde ve ibadethanelere yakın yerlerde meyhane açılmaması için kadılara hükümler gönderilmiş ve buna uymayanlar için hemen müdahalede bulunulması istenmiştir (BOA. A. {DVNSMHM.d... 28/100; BOA. A. {DVNSMHM.d... 39/141; BOA. A. {DVNSMHM.d... 80/478). Gayrimüslimlere de Müslümanları meyhanelere almamaları ve içki satmamaları uyarısında bulunulmuştur. Bunun gibi klasik dönemde birçok padişah, meyhanelere yasaklar getirmiştir. Ancak bu yasaklar bazen çok sert olsa da uzun süre kalıcı olmamıştır (Erdoğanlı, 2020, s.7-16; Öztürk, 2017).

II. Abdülhamid döneminde de ibadethanelere yakın içkili mekânların açılması yasağı devam ettirilmiştir. Bu yasağı ihlal edenlerin mekânları kapatılmıştır. Örneğin, Tarabya'da bir şerbethanenin camiye yakın olduğu gerekçesiyle kapatılması kararı çıkmıştır (BOA. BEO. 854/64025). Ancak bu yasaklar uzun süre kalıcı olmamıştır (BOA. DH. MKT. 1770/8; Deal, 2017).

Osmanlı Devleti, içki üretilen ve tüketilen bu mekânlara karşı sürekli yasaklayıcı kararlar almıştır. Ancak bu yasakların kalıcı olmaması bu mekânlarla ilgili problemleri uzun süre devam ettirmiştir. Osmanlı'da içki dinen yasak olmasına ve Osmanlı hukukunun şer'i kurallar üzerine kurulu olmasına rağmen alkol üretimi ve tüketimi için ayrı ayrı vergiler de toplanmıştır. Osmanlı Devleti, İstanbul'u fethettikten sonra bu mekânların sayıları hep artmış olmakla birlikte aynı zamanda bu mekânlar suçun merkezi olarak görülmüştür. Meyhanelerin kapatılmasına yönelik kararlar her dönemde alınmış fakat pek de başarılı olunmamıştır.

Sürekli kapatılma ya da yasaklarla karşı karşıya kalan içkili mekânlar, Tanzimat döneminde eğlence hayatında yoğun olarak hissedilen modernleşmeyle birlikte özgürlüğüne kavuşmuştur. Özellikle Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti içerisindeki farklı unsurların meşruluk kazanması buraları işletenlere de yansımış olmalıdır. Çünkü bu dönemden sonra bu mekânlar devlet tarafından tehdit unsuru olarak görülmekten vazgeçilmiş ve tamamen özgürlüğe kavuşmuştur (Çokuğraş, 2016, s.148-149).

4. ŞERBETHANE TÜRLERİ VE BURADAN ALINAN VERGİLER

İstanbul'un fethinden sonra, içkili mekânlar varlığını devam ettirmiştir. İlk meyhaneler de diyeceğimiz bu mekânlar, ilk başlarda sadece Gayrimüslimlerin içki ihtiyacını karşılamaktaydı. Fakat ilerleyen zamanlarda, içki içilen bu yerler, eğlence mekânları olmuş ve verilen imtiyazlar çerçevesinde vergiler alınmıştır (Yılmaz, 2005, s.31-37). Osmanlı, başta şarap olmak üzere her türlü içkiyi üretiminden tüketim aşamasına kadar düşük oranda *öşür-i şıra ve resim-i fıçı* gibi vergilerle vergilendirmiştir (Koyuncu, 2019, s.33). *Hamr resmi* denilen bu vergi gelirleri, *hamr mukataası* adı altında toplatmıştır (Ortaylı, 1987, s.169). Ayrıca Osmanlı içki üretim ve tüketiminde farklı dönemlerde çeşitli isimlerle de vergilendirmiştir. *Masdariye* ya da daha yaygın kullanımı ile *rüsum-ı zecriye* de alkollü içkilerden alınan bir vergi çeşididir (BOA. AE.SMST.IV. 25/1767). Bir başka vergi ismi ise Ruznamçelerde kayıtlı kendi özel ismiyle *rüsum-ı arak ve hamr* şeklindedir (Erdoğanlı, 2022, s.58).

Şerbethaneler, zamanla mesleki örgütlenme yapılarına ve işletme yöntemlerine bağlı olarak çeşitlenmiş ve farklı türlere ayrılmıştır. Bunlar *gedikli*, *koltuklu* ve *ayaklı* olmak üzere üç türdür. Devlet, esnaflık arasında eşitliği sağlamak için gedik sistemiyle kısıtlamalar getirmiştir. Bunların yanı sıra *küplü meyhaneleri*, *kaptan meyhaneleri*, *gemici meyhaneleri* ve *çakaloz* ya da *çakanoz meyhaneleri* gibi isimler de ortaya çıkmıştır (Hiçyılmaz, 2016, s.60-70). Bu meyhaneler, hukuki açıdan farklı değildir, sadece işleyişlerine göre farklı isimlendirilmişlerdir (Akgündüz, 1996, s.541-543; Cankurt, 2023, s.12).

5. ERMENİ ŞERBETHANELERİ VE ESNAFLARI HAKKINDA BİLGİLER

Ermeniler ve diğer Gayrimüslimlere ait şerbethanelerin hangi semtlerde ve mahallelerde olduğu tablolar halinde aşağıda verilmiştir. Tespit edilen şerbethaneler içinde birçoğunun miras paylaşımı, hisse satışı ya da genel olarak başka birine satışı şeklinde görülmektedir. Bu şerbethanelerin sahipleri tamamen Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Müslümanların burayı işlettiği ya da sahibi olduğu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Çalışmaya ilişkin taranan siciller içinde, kadınların da şerbethane sahibi olduğu tespit edilmektedir. Örneğin, şerbethanelerin yoğun şekilde bulunduğu Galata'da Arnavud Karyesi'nde, Anaştasya adlı bir kadın, sahibi olduğu şerbethanenin hissesini Ermeni milletinden olan Üzengici Togofil'e satmıştır (BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 211, s.6). Başka bir örnek ise, Galata Bebek'teki şerbethanenin sahibi Takohi'dir. Takohi, sahibi olduğu şerbethanesinin yarısını kızı Drohi'ye satmıştır (BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 211, s.18). Şerbethanelerin bu şekilde aile içinde birbirine satılması özellikle birbirine destek olmak ya da yabancı birilerinin aile ekonomisine ortak olmasını önlemek olarak düşünülebilir.

Başka örneklere bakıldığında, Galata Bereketzade'deki şerbethaneci esnafından Yanko, şerbethanesini Beyoğlu Kolu ustabaşısı Andon'a tüm hisseleri ile birlikte satmıştır (BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 211, s.24). Bu şerbethaneler içinde dikkat çeken bir başka örnek ise, Kumkapı'da Çadircı Ahmed Çelebi Mahallesi'ndeki bir şerbethanenin sahibi olan Ermeni Akabi adlı kadının vefatının ardından, mirasçıların hisselerini Mardiros'a satmasıdır (BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 211, s.25). Ayrıca, sicillerde farklı milletten insanların, başka bir milletten kişilere şerbethane sattığı da kaydedilmiştir. Örneğin, Beşiktaş'ta Ermeni Marim adlı kadının şerbethanesini Rum milletinden olan Hacı Nikola'ya sattığı görülmektedir (BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 244, s.40).

Osmanlı, Gayrimüslimlerin içkili mekânları açmasına belli şartları sağlaması üzerine izin vermekteydi. Bu şartlardan bir tanesi de bu mekânların açıldığı yerlerde halkın huzurunu bozması emredilmiştir. Ancak Salma Tomruk'ta Karye-i Atik Ali Paşa Mahallesi'nde bulunan şerbethaneler, halkın huzurunu bozmuş ve mahalle sakinlerinden olan 200 kadın toplanarak bu şerbethaneyi yıkmıştır. Daha sonra bu mekânı işletenler, mahalleden gönderilmiştir (BOA. HAT. 278/16369).

Osmanlı Devleti, gedik sistem ile esnaflar arasında eşitlik ilkesini gözetmekteydi. 21 Ekim 1883 tarihli arşiv belgesinde, İstanbul'da 89 şerbethane ve koltuklu (meyhane) başka yerlerin mahallelerde içki satması yasaklanmıştır. Ancak esnaflar gedik usulü ile getirilen

sınırı aşmış ve evlerinde gizlice şarap satmışlardır. Tespit edilen bu kişilerin acilen cezalandırılması istenmiştir (BOA. C..ML... 350/14375). Arşiv belgelerinde bunun gibi birçok örnek olaya rastlamak mümkündür. Burada kısaca belirtilmesi gereken konu olarak, bu mekânların Osmanlı halkı içinde önemli yer ettiği, gündelik hayat içinde aktif olarak kullanıldığı söylenebilir. Çalışmanın bu kısmından sonra şerbethanelerin İstanbul'da mahalle ve semtlere göre dağılımı ele alınacaktır.

6. İSTANBUL'DA ŞERBETHANELERİN MAHALLE/SEMTLERE DAĞILIMI

Çalışmanın yürütüldüğü şerriyye sicillerinde tespit edilen şerbethaneler, İstanbul'daki şerbethanelerin tamamı değildir. İstanbul'daki meyhaneler üzerine genel olarak yapılan çalışmalar vardır, ancak özellikle bir milleti ele alan çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma ile tam olmasa da bu konuya bir katkıda bulunulmaya çalışılmaktadır. Bu çalışma ile mevcut şerbethanelerin Gayrimüslimlere dağılım oranı ve bu oran içinde Ermeni şerbethaneleri tespit edilecektir.

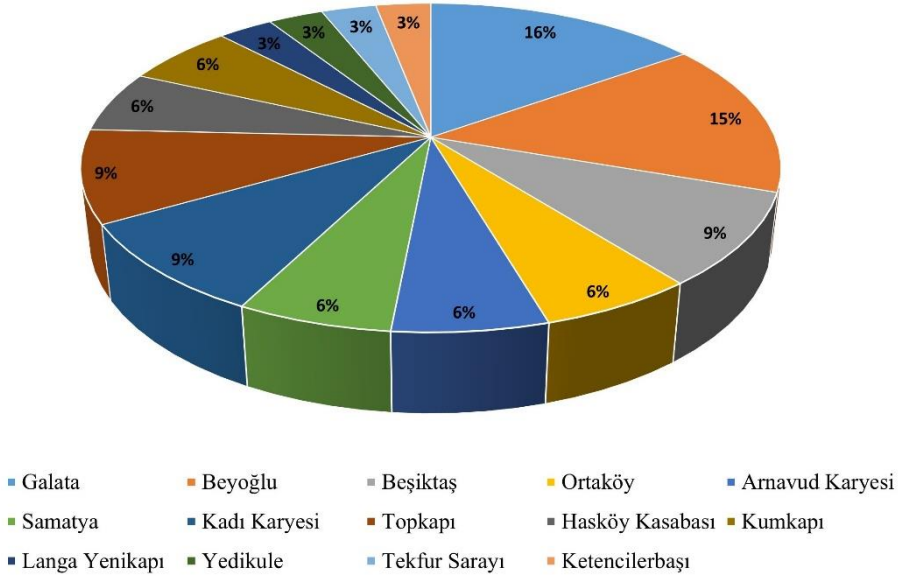
Taranan sicillerdeki şerbethanelerin toplamına bakıldığında 219 tane şerbethane tespit edilmiştir. Bu şerbethanelerin sahipleri Ermeniler, Rumlar ve diğer Gayrimüslim milletlerdir (Yahudi, İngiliz ve İtalyanlar). Bu şerbethaneler içinde Ermenilere ait olan şerbethane sayısı 33'tür. Geriye kalan şerbethanelerden 147 tanesi Rumlara ve 39 şerbethane ise diğer Gayrimüslimlere aittir. Oran olarak bakıldığında 219 şerbethane içinde en büyük orana Rumlar sahiptir. Yaklaşık %67 olan bu oranı %18 ile diğer Gayrimüslimler takip etmektedir. Ermenilerin ise toplam oranı %15'tir. Aşağıda grafiklerde bu oranlar genel olarak ve semtlere ayrılarak gösterilmiştir.

Tablo 2. Ermenilere Ait Şerbethanelerin Mahalle/Semtlere Dağılımı

Sıra	Mahalle/Semt	Sayısı
1-	Galata'da Bereketzade Mahallesi'nde	2
2-	Galata'da Kamer Hatun Mahallesi'nde	1
3-	Galata'da Sultan Bayezid Mahallesi'nde	2
4-	Galata Beyoğlu'nda Hüseyin Ağa Mahallesi	1
5-	Galata'da Arnavud Karyesi'nde	2
6-	Galata'da Beşiktaş'ta	3
7-	Galata'da Beyoğlu	4
8-	Galata'da Ortaköy'de	2
9-	Samatya'da Hüseyin Ağa Mahallesi'nde	1

10-	Samatya'da Hacı Kadın Mahallesi	1
11-	Üsküdar'da Kadı Karyesi	3
12-	Topkapı'da Bayezid Ağa Mahallesi'nde	3
13-	Hasköy Kasabası'nda Abdüsselam Mahallesi'nde	2
14-	Kumkapı'da Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi	2
15-	Langa Yenikapı'da Kâtip Kasım Mahallesi'nde	1
16-	Yedikule'de Sultan Mehmed Mahallesi	1
17-	Tekfur Sarayı'nda Molla Aşiki Mahallesi	1
18-	Ketencilerbaşı'nda Sabuncu Hanı'nda	1
Toplam		33

Kaynak: BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:242; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:243; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:244; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:246; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:247; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:248; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:249; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:250; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:252; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:254; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:257; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:258; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:259; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:261; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:262; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:263; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:264; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:265; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:266; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:267; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:268; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:269; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:270; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:271; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:272; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:273.

Grafik 1. Ermeniler Ait Şerbethanelerin Semtlere Göre Oranı

Taranan siciller içinde Ermenilere ait şerbethaneler Galata, Beyoğlu, Beşiktaş, Arnavud Karyesi, Samatya, Kadı Karyesi, Hasköy, Topkapı, Kumkapı, Langa Yenikapı, Yedikule, Tekfur Sarayı ve Ketencilerbaşı'nda yer almaktadır. Genel dağılıma bakıldığında, Galata ve Beyoğlu'nda 5'er, Beşiktaş, Topkapı ve Kadı Karyesi'nde 3'er, Ortaköy, Arnavud Karyesi, Samatya, Hasköy ve Kumkapı'da 2'şer tane şerbethane bulunmaktadır. Diğer yerlerde ise Langa Yenikapı, Yedikule, Tekfur Sarayı ve Ketencilerbaşı'nda 1'er tane şerbethane kaydedilmiştir. Bu verilere göre, Ermeni şerbethanelerinin en yoğun olduğu yerler Galata ve Beyoğlu'dur. Bu dağılımın sayıları ve oranları "Tablo 2" ve "Grafik 1"de detaylı olarak gösterilmiştir.

Tablo 3. Rumlara Ait Şerbethanelerin Mahalle/Semtlere Dağılımı

Sıra	Mahalle/Semt	Sayı
1-	Galata'da Beyoğlu'nda	5
2-	Galata'da Yeniköy	4
3-	Galata'da Ortaköy	5
4-	Galata'da Karaköy	2

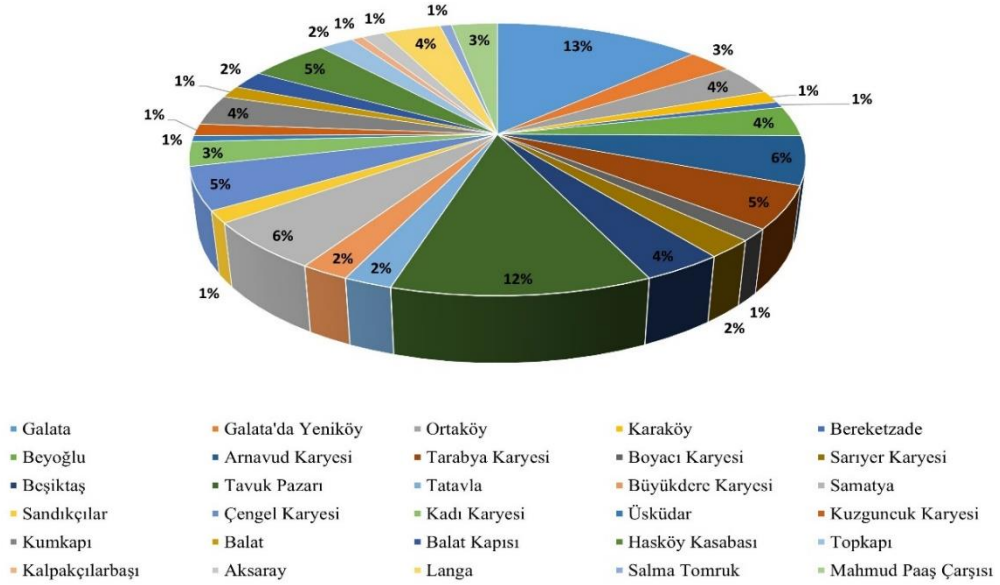

5-	Galata'da Bereketzade Mahallesi	1
6-	Galata'da Kemankeş Kara Mustafa Paşa Mahallesi	6
7-	Galata'da Arnavud Karyesi	8
8-	Galata'da Tarabya Karyesi	7
9-	Galata'da Boyacı Karyesi	2
10-	Galata'da Sarıyer Karyesi'nde Yeni Mahallede	3
11-	Galata'da Beşiktaş'ta Kazan/Kazgan Asmaz Mahallesi	2
12-	Galata'da Beşiktaş'da Köyiçi	3
13-	Galata'da Çavuşbaşı Mahallesi	2
14-	Galata'da Sultan Bayezid Mahallesi	5
15-	Galata'da Cami'i Cedid Mahallesi	5
16-	Galata'da Tavuk Pazarı'nda Sinan Paşa-yı Atik Mahallesi	7
17-	Galata'da Tavuk Pazarı'nda Şeyh Mehmed Geylani Mahallesi	9
18-	Galata'da Tatavla	3
19-	Galata'da Büyükdere Karyesi	3
20-	Samatya'da Hacı Hüseyin Mahallesi	7
21-	Samatya'da Hacı Kadın Mahallesi'nde	1
22-	Sandıkçılar'da Atik Ali Paşa Mahallesi'nde	2
23-	Üsküdar'da Çengel Karyesi'nde	7
24-	Üsküdar'da Kadı Karyesi	4

25-	Üsküdar'da Yeni Mahalle	1
26-	Üsküdar'da Kuzguncuk Karyesi	2
27-	Kumkapı'da Mihne Hatun Mahallesi	3
28-	Kumkapı'da Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi	2
29-	Balat'ta Hamam-ı Muhiddin Mahallesi	2
30-	Balat Kapısı'nda Elhac Muhiyiddin Mahallesi	3
31-	Hasköy Kasabası'nda Abdüsselam Mahallesi	7
32-	Topkapı'da Bayezid Ağa Mahallesi	3
33-	Kalpakistanbaşı'nda Hüseyin Ağa Mahallesi	1
34-	Aksaray'da Elhac Bayram Haftani Mahallesi	1
35-	Aksaray'da Çakır Ağa Mahallesi	1
36-	Langa'da Katib Kasım Mahallesi	3
37-	Langa'da İnebey Mahallesi	2
38-	Salma Tomruk'ta Karye-i Atik Ali Paşa Mahallesi	1
39-	Mahmud Paşa Çarşısı'nda Kürkü Hanı	3
40-	Mahmud Paşa Çarşısı'nda Büyük Çorap Hanı	1
Toplam		147

Kaynak: BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:242; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:243; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:244; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:246; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:247; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:248; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:249; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:250; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:252; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:254; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:257; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:258; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:259; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:261; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:262; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:263; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:264; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:265; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:266; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:267; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:268; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:269; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:270; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:271; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:272; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:273.

Grafik 2. Rumlara Ait Şerbethanelerin Semtlere Göre Oranı

Diğer Gayrimüslimlerin şerbethanelerine bakıldığında, Rumlara ait olanların sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. Rumlara ait toplam 147 tane şerbethanelenin semtlere göre dağılımı şu şekildedir: Galata’da 18, Tavuk Pazarı’nda 16, Arnavud Karyesi ve Samatya’da 8, Hasköy Kasabası, Tarabya ve Çengel Karyesi’nde 7, Ortaköy, Beyoğlu, Beşiktaş, Kumkapı ve Langa’da 5’er şerbethane tespit edilmiştir. Yeniköy, Kadı Karyesi ve Mahmud Paşa’da 4’er, Sarıyer, Büyükdere, Tatavla, Balat Kapısı ve Topkapı’da ise 3’er şerbethane tespit edilmiştir. Geri kalan şerbethanelerin Karaköy, Boyacı Karyesi, Sandıkçılar, Kuzguncuk, Balat ve Aksaray’da 2’şer, Bereketzade, Üsküdar, Kalpakçılarbaşı ve Salma Tomruk’ta ise 1’er tane olduğu belirlenmiştir. Aşağıda “Tablo 3” ve “Grafik 3”te bu dağılımın sayıları ve oranları gösterilmiştir.

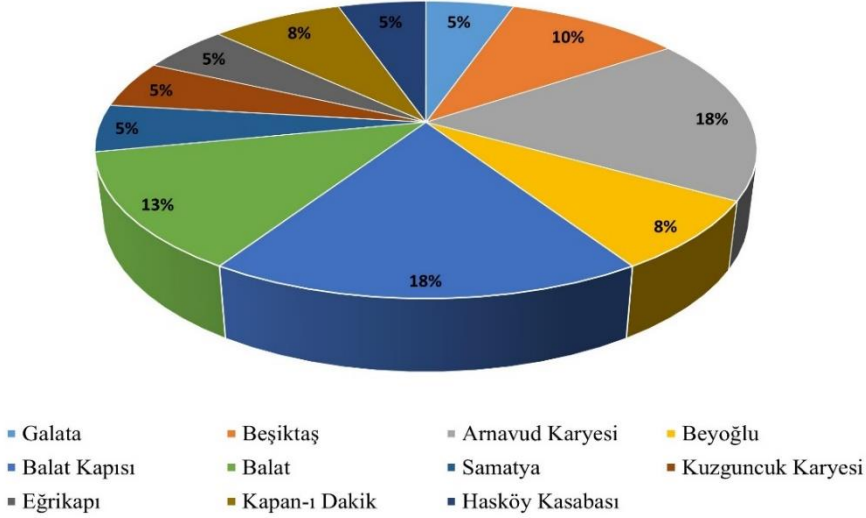
Tablo 4. Diğer Gayrimüslim Şerbethanelerinin Mahallelere/Semtlere Dağılımı

Sıra	Mahalle/Semt	Sayı
1-	Galata’da Kemankeş Kara Mustafa Mahallesi	2
2-	Galata’da Beşiktaş Kasabası’nda Tarabya Karyesi	4
3-	Galata’da Beşiktaş Kasabası’nda Arnavud Karyesi	5

4-	Galata'da Beyoğlu	3
5-	Galata'da Arnavud Karyesi	2
6-	Balat Kapısı'nda Elhac Muhiddin Mahallesi	3
7-	Balat'ta Karabaş Mahallesi	3
8-	Balat Kapısı'nda Elhac İsa Mahallesi	4
9-	Balat'ta Hızır Bey	2
10-	Samatya'da Koca Mustafa Paşa Mahallesi	2
11-	Üsküdar'da Kuzguncuk Karyesi	2
12-	Eğrikapı'da Kariye-i Atik Ali Paşa Mahallesi	2
13-	Kapan-ı Dakık'te Haraççı Kara Mehmed Mahallesi	3
14-	Hasköy Kasabası	2
Toplam		39

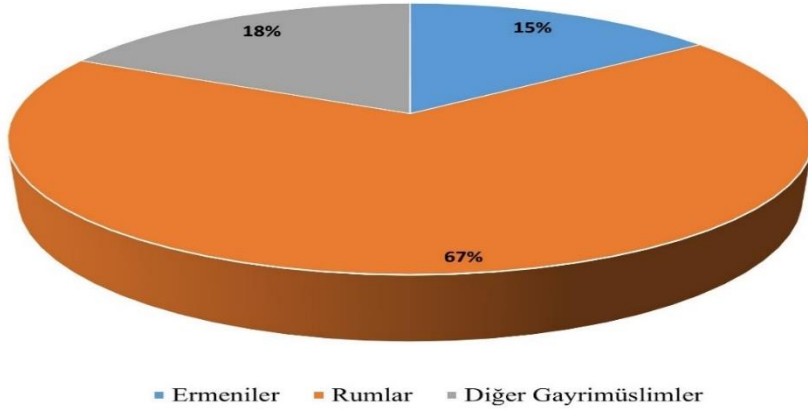
Kaynak: BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:242; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:243; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:244; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:246; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:247; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:248; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:249; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:250; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:252; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:254; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:257; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:258; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:259; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:261; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:262; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:263; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:264; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:265; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:266; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:267; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:268; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:269; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:270; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:271; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:272; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:273.

Grafik 4. Diğer Gayrimüslimlere Ait Şerbethanelerin Semtlere Göre Oranı

Diğer Gayrimüslimlere ait toplam 39 şerbethane bulunmaktadır. Bu şerbethanelerin semtlere göre dağılımına bakıldığında, en fazla Balat'ta yer aldığı görülmektedir. Ermenilere ve Rumlara ait şerbethaneler Galata'da yoğunlaşırken, diğer Gayrimüslimlerin şerbethaneleri Balat'ta yoğunlaşmıştır. Bu ifadeden kesin olmamakla birlikte bu kesimin diğer Gayrimüslimlerle ayrı olduğu fikri yürütülebilir. Ancak bu Ermeni ve Rumların olduğu yerlerde diğer Gayrimüslimlerin şerbethanelerinin olmadığı anlamına gelmez. Diğer Gayrimüslim şerbethanelerin semtlere dağılımı şu şekildedir: 12 tanesi Balat'ta, 7 tanesi Arnavud'da, 4 tanesi Beşiktaş'ta, 3'er tanesi Beyoğlu ve Kapan-ı Dakik'te, 2'şer tanesi Galata, Samatya, Kuzguncuk, Eğrikapı ve Hasköy'de bulunmaktadır. "Tablo 4" ve "Grafik 3"te bu dağılımın sayıları ve oranları detaylı olarak gösterilmiştir.

Grafik 4. Gayrimüslimler Arasında Şerbethane Oranı

Kaynak: BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:242; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:243; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:244; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:246; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:247; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:248; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:249; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:250; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:252; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:254; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:257; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:258; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:259; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:261; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:262; BOA. İSTM.ŞSC.01.d/No:263; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:264; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:265; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:266; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:267; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:268; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:269; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:270; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:271; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:272; BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No:273.

7. SONUÇ

Sözlük anlamı olarak, içmek anlamına gelen şürb kelimesinden türetilen şerbethane kelimesi, şerbet yapılıp satılan yer, şerbetçi dükkânı olarak geçmiştir. Tam olarak ne zaman kullanıldığı bilinmemekle birlikte şerbethaneler, aynı kökten geldiği için uzunca süre meyhaneleri tanımlamak için şaraphaneler ile birlikte kullanılmışlardır. Şerbethaneler, bir meyhane gibi faaliyet gösteren mekânlar olmuş ve varlığını da uzun süre devam ettirmişlerdir. Bu çalışmada da özellikle bu kullanımı üzerinde durulmuştur. Ancak 19. yüzyılda meydana gelen bazı durumlar sonucunda içkili mekânlar kimliğinden uzaklaşıp esas kimliğine geçmesi beklenen şerbethaneler tam olarak bu beklentiyi karşılamamış ve eski hali ile yoluna devam etmiştir. Taranan sicillerde de görüleceği üzere şerbethane kelimesi, meyhane yerine kullanılmış ve aynı işlevi görmüştür.

1876-1900 yılları arasına ilişkin taranan 32 sicil defterinde 219 tane şerbethane tespit edilmiştir. Bunların içinde Ermenilere ait şerbethane sayısı 33'tür. Yaklaşık olarak %15'lik orana sahip olan bu şerbethaneler, İstanbul'un belli bir bölgesine değil birkaç semtine dağılmıştır. Bu semtler, Galata, Beyoğlu, Beşiktaş, Arnavud Karyesi, Samatya, Kadı Karyesi, Hasköy, Topkapı, Kumkapı, Langa Yenikapı, Yedikule, Tekfur Sarayı ve Ketencilerbaşı olarak sıralanmaktadır. Toplam şerbethane içinde diğer şerbethanelerin 147

tanesi Rumlara ve geri kalan 39 tanesi ise diğer Gayrimüslimlere aittir. Tespit edilen şerbethaneler içinde en çok orana, yaklaşık %67 ile Rumlar sahiptir. Geri kalanları ise diğer Gayrimüslimler dediğimiz Yahudiler, İngilizler ve İtalyanlardır.

Tespit edilen şerbethaneler, İstanbul'daki şerbethanelerin tamamı değildir. Bu çalışma ile sadece tespit edilen şerbethaneler içinde Ermenilere ait şerbethanelerin sayısı, diğer şerbethanelere göre oranı ve mahallelere/semtlere dağılımı ele alınmıştır. Bu şerbethaneler, en çok Galata'da, Tavuk Pazarı'nda, Beyoğlu'nda, Beşiktaş, Topkapı ve Kadı Karyesi'nde Arnavud Karyesi ve Samatya'da, Hasköy Kasabası, Tarabya ve Çengel Karyesi'nde, Balat ve Langa'da toplanmıştır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Gülşen Ulukaya tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur. Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
İstanbul Müftülüğü, Şeriyye Sicilleri Defterleri 1, (BOA. İSTM.ŞSC.01.d / No: 242). 242; 243; 244; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252; 253; 254; 255; 256; 257; 258; 259; 260; 261; 262; 263; 264; 265; 266; 267; 268; 269; 270; 271; 272; 273.

Ali Emiri, (BOA. AE.SMST.IV.), (Dosya No/Gömlek No)
25/1767.

Bab-ı Asafi, Mühimme Defterleri, (BOA. A. {DVNSMHM.d...}), (Dosya No/Gömlek No)
28/100; 39/141; 70/481; 7/1453; 71/635; 72/246; 80/478.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA. BEO.), (Dosya No/Gömlek No)
854/64025.

Cevdet, Belediye, (BOA. C..BLD.), (Dosya No/Gömlek No)
37/1838.

Cevdet, Maliye, (BOA. C..ML...), (Dosya No/Gömlek No)
350/14375.

Dahiliye, Mektubi Kalemi, (BOA. DH. MKT.), (Dosya No/Gömlek No)
1770/8.

Hatt-ı Hümayun, (BOA. HAT.), (Dosya No/Gömlek No)
278/16369; 189/9020.

Sadaret, Mektubi Kalemi Evrakı, (BOA. A. }MKT.), (Dosya No/Gömlek No)
149/43.

Şura-yı Devlet, (BOA. ŞD.), (Dosya No/Gömlek No)

2906/48.

Zabtiye, (BOA. ZB.), (Dosya No/Gömlek No)
12/110.

Araştırma Eserleri

- Akbulut, U. (2016). Meyhanelerle Mukaddes Mekânlar Arasında Mesafe Tayini: Sultan II. Abdülhamid Devri İstanbul'dan Örnekler. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, ss.211-224.
- Akgündüz, T. (1996). Gedik, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara.
- Akman, M. (2004). *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Anhegger R., İnalçık, H. (2000). *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osman*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arslan, F. (2021). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Men'-i Müskirat Meselesi (1908-1926)*. (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya).
- Cankurt, C. (2023). *İstanbul Kadı Sicillerinde Esnaf Gedikleri ve Piyasa İlişkileri: İşleyiş, Kurumsal Yapı, Rekabet ve Mülkiyet*. (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul).
- Çokuğraş, İ. (2016). *Bekâr Odaları ve Meyhaneler: Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Deal, R. A. (2017). *Namus Cinayetleri, Sarhoş Kavgaları: II. Abdülhamid Döneminde Şiddet*. çev. Zeynep Rona. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Erdoğan, İ. (2022). *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı'da Meyhaneler ve Müdavimleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erdoğan, İ. (2019). Sarhoşluktan Keyif Haline: Osmanlı İstanbul'unda İçki İçme ve Meyhâne Âdâbı. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi* (S.47), ss.21-44.
- Erdoğan, İ. (2020). Yasaklardan Modern Denetime: Osmanlı Devleti'nin İçki Tüketimine ve Meyhanelere Yaklaşımı”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (S. 3), ss.1-37.
- Evliya Çelebi, (2013). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. (2014). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla*. çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Harmandar, S. (2020). 19. Yüzyılda İstanbul'da Değişen Eğlence Anlayışı ve Yeni Eğlence Mekânları, *Erzurum Teknik Üniversitesi Fakültesi Tarih Dergisi ETÜT*, (S.1), ss.113-137.
- Hiçyılmaz, E. (2016). *Meyhaneler*, İstanbul: Ulak Yayıncılık.
- Koyuncu, D. T. (2019). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alkollü İçeceklerin (Arak ve Şarap) Üretimi, Ticareti ve Tüketimi: 1792-1839 İstanbul Örneği*, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul).
- Köse, O. (2007). XVIII. Yüzyıl Sonlarına Doğru Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Devleti'nde Bir Uygulama: İstanbul'da Fuhuş ve İçki Yasağı. *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (S.2), ss.104-187.
- Olivier, (1977). *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yılında Türkiye ve İstanbul)*, çev. Oğuz Gökmen. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Ortaylı, İ. (1987). *İstanbul'dan Sayfalar*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Öztürk, Y. (2017). *XIX. Yüzyıl Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde İçki Yasakları*”. (Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, Ordu).
- Soykan, T. T. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*. İstanbul: Ütopya Kitabevi Yayınları.
- Şemsettin, Sami, (2012). *Kamus-ı Türki*. İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, N. (2011). Kur'an'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, (S. 2), ss.149-182.
- Yılmaz, F. (2005). Boş Vaktiniz Var mı? Veya 16. Yüzyılda Anadolu'da Şarap, Eğlence ve Suç. *Tarih ve Toplum* (S.1), ss.11-49.
- Zat, V. (1994). *Meyhaneler, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.5, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, ss.434-443.

Algılanan Sosyal Desteğin Akran Zorbalığı Mağduriyeti Etkisinde Boyun Eğici Davranışların Aracı Rolü

Erdal Çetin^{1,2}

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, ergen bireylerde algılanan sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyeti etkisinde boyun eğici davranışların aracı bir rol oynayıp oynamadığını anlamaktır. Araştırmada ilişkisel tarama deseni kullanılmış ve bu amaç doğrultusunda basit bir aracılık modeli oluşturulmuştur. Anket, Batman ilinde ikamet eden 14-18 yaş aralığındaki ergen bireylere uygulanmış ve toplam 546 anket üzerinden analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre algılanan sosyal destek, boyun eğici davranış ($r = -0.217, p < 0.01$) ve akran zorbalığı mağduriyeti ($r = -0.194, p < 0.01$) ile negatif bir korelasyon göstermiştir. Aynı şekilde boyun eğici davranışın, akran zorbalığı mağduriyeti ile pozitif yönde ($r = 0.300, p < 0.01$) ilişkili olduğu belirlenmiştir. Algılanan sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyeti üzerindeki etkisinde boyun eğici davranışların aracılık etkisi incelendiğinde standartlaştırılmış dolaylı etkinin anlamlı olduğu görülmüştür ($\beta = -0.059, p < 0.01$). Sonuç olarak elde edilen veriler perspektifinde algılanan sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyeti üzerindeki etkisinde boyun eğici davranışların aracı rol oynadığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Boyun eğme, Ergen, Sosyal Destek, Zorbalık.

The Mediating Role of Submissive Behaviors in the Effect of Perceived Social Support on Peer Bullying Victimization

ABSTRACT

This study aims to understand whether submissive behavior plays a mediating role in the effect of perceived social support on peer bullying victimization in adolescent individuals. Relational survey design was used in the research and a simple mediation model was created for this purpose. Surveys were conducted with adolescents aged 14-18 residing in the Batman Province, analyzing data from 546 surveys. According to the analysis results, perceived social support was negatively correlated with submissive behaviors ($r = -0.217, p < 0.01$) and peer victimization ($r = -0.194, p < 0.01$). Similarly, submissive behaviors were positively correlated with peer victimization ($r = 0.300, p < 0.01$). In examining the mediating effect of submissive behaviors on the influence of perceived social support on peer victimization, a significant indirect effect level was observed ($\beta = -0.059, p < 0.01$). In conclusion, the results indicate that submissive behaviors play a mediating role in the influence of perceived social support on peer victimization.

Keywords: Adolescent, Bullying, Social Support, Submissive Behaviour.

¹ erdal.cetin@batman.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Çocuk Bakımı ve Gençlik Hizmetleri Bölümü, ORCID: 0000-0003-4258-123X

(Makale Gönderim Tarihi: 22.04.2024 / Yayın Tarihi:30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1471843](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1471843)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Sosyolojik olarak sosyal destek, önemli ölçüde sosyal ağlar etrafında gelişen ve şekillenen bir kavramdır. Sosyal ağlar, birey ve grupların ilişkilerini, etkileşimlerini ve bu ilişkilerin düzenli olarak yapılandırıldığı durumları ifade etmek için kullanılmaktadır (Marshall, 1999). Bireylerin yaşamlarını birlikte geçirdiği gruplar içinde fikirleri paylaşma, tartışma veya kolektif hareket etme gibi eylemlerde ön plana çıkan sosyal ağlar, bireyin yakın çevresi kadar ilişkide bulunulan diğer insan ve grupları da kapsamaktadır (Akan, 2002). Sosyal ağlar ile gerçekleştirilen bu ilişkiler, bireyin değer gördüğünün, önemsendiğinin ve saygı duyulduğunun göstergelerinden biri olan sosyal destek sistemi ile yakından ilişkilidir. Bu anlamıyla sosyal destek, bireyin sosyal ağında bulunan kişilerden gelmektedir (Tardy, 1985). Yine karşılıklı yardımlaşma ve sorumluluk ilişkisi perspektifinde kurulan aile, akraba, arkadaş ve iş arkadaşlığı gibi ilişkilerden beslenmekte ve sosyal bir ağın parçası olduğuna dair fikir, algı ve pratikler temelinde gelişmektedir (Davidson ve Demaray, 2007; Dean ve Lin, 1977; Sorias, 1988; Taylor, 2011). Bu yönüyle güçlü sosyal destek çoğu kez güçlü sosyal ağların bir ürünü olarak kendini gösterebilmektedir (Turner, 1999).

Sosyal desteğin anlamlı bir diğer boyutu ise bireyin sosyal çevresinden aldığı duygusal, psikolojik ve pratik yardımı değerlendirme ve bu yardımın varlığını algılama süreci olarak anlam bulan “algılanan sosyal destek” kavramıdır (Eker ve Arkar, 1995). Caplan (1979), sosyal desteğin nesnel boyutu kadar algılanan biçimine dikkat çekmektedir. Toplumsal ilişkilerin aktif öznesi olarak bireyin, sosyal destek sistemi kadar bu destek sistemini nasıl hissettiği ve algıladığı önem kazanmaktadır. Algılanan sosyal destek, bireyin ilişkili olduğu, desteğini aldığı veya almak istediği sosyal ağın gerçeklikte destekleyici olup olmadığı konusunda bireyin yaygın görüş ve izlenimlerinden oluşmaktadır (Sorias, 1988). Bununla birlikte çocukluk, ergenlik ve gençlik dönemlerinde bireyin sosyal ilişkilerini ve psikolojik gelişimlerini de oldukça etkilemektedir. Bu anlamıyla alan yazında sosyal becerileri (Demaray ve Elliott, 2001), ruh sağlığını (Folkman, 2008; Ronen, Hamama, Rosenbaum ve Mishely-Yarlap 2016), sosyal uyumu (Malecki ve Demaray, 2003) ve akademik başarıyı (Levitt, Guacci-Franco ve Levitt, 1994) etkilediğini gösteren birçok çalışma bulunmaktadır. Ayrıca bireylerde suç ve şiddet gibi bazı davranışlarda algılanan sosyal desteğin azaltıcı bir etkisinin olduğu (Colvin, Cullen ve Ven, 2002), bunun yanı sıra intihar etme eğilimi ve düşüncesini azaltabildiği (Rigby ve Slee, 1999) de belirlenmiştir. Yine şiddet ve baskıya maruz kalmayı azaltabileceği, şiddet ve baskıdan sonra fiziksel ve ruhsal sağlığı korumada destekleyici bir etkisi olabileceği de söylenebilir (Dias vd., 2019).

Algılanan sosyal desteğin etkili olabildiği diğer önemli bir husus da akran zorbalığı konusudur. Özellikle akran zorbalığında bireyler için sosyal destek hem zorbalığa maruz kalma aşamasında hem de zorbalığa maruz kaldıktan sonraki süreçte önemli bir rol oynamaktadır. Bu konuda araştırmalar farklı aktörlerden alınabilen sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyeti, mağduriyetin yarattığı etkiler ve bu etkilerin içselleştirilmesi konularında belirleyici olabildiğini göstermektedir (Davidson ve Demaray, 2007; Demaray ve Malecki, 2003; Lee, Roh ve Yang, 2022; Rigby, 2000; Rigby ve Slee, 1999). Çocuk ve gençlerin maruz kaldıkları akran zorbalığını yetişkinlere (ebeveyn, öğretmen,

adli birimler vs.) bildirmede zorlandıkları veya maruz kaldıkları zorbalığı çeşitli nedenlerde ifade etmelerindeki isteksizlikleri (Yablon, 2017) dikkate alındığında sosyal desteğin niteliği daha fazla ön plana çıkmaktadır.

Zorbalık fiziksel büyüklük, güç, yaş veya sosyal statüye dayalı bir güç dengesizliğinden kaynaklanmakta ve kişinin akranları tarafından sürekli ve kasıtlı şekilde zarar görmesi veya yaralanması olarak ifade edilmektedir (Farrington, 1993; Olweus, 1993; Smith ve Sharp, 1994). Tanımdan da anlaşılacağı gibi zorbalık, çoğu kez üç boyut etrafında gerçekleşmektedir: “Zarar verici bir davranış”, “sıklık ve tekrar” ve “güç ilişkisi”. Sözel, duygusal, fiziki vb. şekillerde ortaya çıkan zorbalık, yetişkinlerin ilişkisinde görülmekle birlikte (Randall, 2003; Solmuş, 2005; Turan, 2021) çocuk ve gençler arasında daha yaygın ve etkili olmaktadır (Karatoprak ve Özcan, 2017; Mercan ve Yıldırım Sarı, 2018).

Akran zorbalığı, ele alınmış biçimine göre iki yönlü sorun oluşturabilmektedir. Birinci yönü zorba eyleminin sahibi olarak karşımıza çıkan fail kişinin eylemleri ve özellikleridir. Çocuk ve gençlerin akranlarına yönelik saldırı ve şiddet eylemlerinin içinde yer almasına yol açan faktörlerin belirlenmesi fail eylemlerinin anlaşılmasında belirleyici olabilmektedir (Falla, Ortega-Ruiz, Runions ve Romera, 2022; Wiertsema, Vrijen, van der Ploeg, Sentse ve Kretschmer, 2023). Zorbalık olgusunun ikinci yönü ise bu eylemlere maruz kalan ve zorbalık mağduru olan bireyin deneyimleridir. Zorbalık olgusunun mağduriyet boyutunda hangi bireylerin veya hangi özelliklere sahip bireylerin akran zorbalığına maruz kaldığı sorusu önem taşımaktadır (Hunter, Boyle ve Warden, 2007; Moore vd., 2017; Pellegrini ve Bartini, 2000). Bu konuda alan yazında çok farklı özelliklerin mağduriyete yol açabileceği gösterilmektedir. Örneğin fiziksel olarak daha zayıf, kendisini koruyamayan, bakımsız, yoksul görünen çocuklar daha fazla mağduriyet yaşamaktadır (Albayrak, 2012). Yine güç kullanma yanlısı, çocuğu koruma ya da çocuğa müdahale etme eğiliminde olan aile özelliklerine sahip ve çatışmalı ilişkilerin yaşandığı ailelerde büyüyen çocuklarda akran zorbalığına maruz kalmanın daha fazla olduğu görülebilmektedir (Gür, Eray, Makinecioğlu, Siğirli ve Vural 2020; Yelboğa ve Koçak, 2019). Bunun yanında karakter özellikleri ile çocuk yetiştirme ve büyütme biçimiyle ilişkili boyun eğici davranış gösterme eğilimi oldukça önemlidir. Atik, Özmen ve Kemer (2012) yaptıkları çalışmada boyun eğici davranış ile akran zorbalığı arasında anlamlı bulgular elde etmiştir. Onlara göre zorbalık mağduru bireyler, daha fazla boyun eğici davranış göstermiştir.

Gilbert ve Allan (1994), boyun eğici davranışı çatışma, çıkarlar ve meydan okuma gibi durumlarda artan gerilim ve engellemeyi içeren, bu durumlarda geri adım atmak ya da kendini öne çıkarmayı engellemek için geliştirilen tepki veya davranış olarak açıklamaktadır. Onlara göre statü ve prestijin düşmesi, dışlanma ve ötekileşme ile ilgili olan boyun eğici davranış, korkular, sevilmemeye, reddedilme veya tehdit ve alay gibi durumlarla yakından ilgilidir. Bu yönüyle ortaya çıkan bu davranış biçimi, çevreleri ile yoğun iletişim ve etkileşim içinde bulunan çocuk ve gençlerin algıladıkları sosyal destek ile ilişkili olmakla birlikte akran zorbalığına maruz kalmayı etkileyebilmektedir. Bu anlamıyla çalışmanın temel amacı, algılanan sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyeti ile olan ilişkisi ve bu ilişkide boyun eğici davranışların aracılık rolünü ortaya çıkarmaktır.

Algılanan sosyal destek ile akran zorbalığı ilişkisinde ailelerin çocuk yetiştirme biçimi, karakter ve mizaç özellikleri ve yaşam deneyimlerinin etkili olduğu boyun eğici davranışların aracı rolünü tespit etmek akran zorbalığı sorununu farklı boyutları ele alma ve çözüm yolu üretmede önemli bir husus olabilmektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Deseni

Ergen bireylerde algılanan sosyal destek, boyun eğici davranışlar ve akran zorbalığı mağduriyetine odaklanan bu araştırma, ilişkisel tarama deseni ile planlanmıştır. Araştırmanın temel amacı, ergen bireylerde algılanan sosyal destek ile akran zorbalığı mağduriyeti arasındaki ilişki kapsamında boyun eğici davranışların rolünü aracılık modeli çerçevesinde test etmektir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda basit bir aracılık modeli oluşturulması hedeflenmektedir. Basit aracılık modellerinde bağımsız değişkenin (algılanan sosyal destek) aracı değişkene (boyun eğici davranışlar) ve aracı değişkenin de bağımlı değişkene (akran zorbalığı mağduriyeti) neden olduğu varsayılmaktadır.

2.2. Araştırmanın Hipotezleri

- Algılanan sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyetine etkisi vardır. Ergenlerin algıladıkları sosyal destek puanları arttıkça akran zorbalığına maruz kalma oranının düşmesi beklenmektedir.
- Boyun eğici davranışların akran zorbalığı mağduriyetine etkisi vardır. Boyun eğici davranışlardaki artışın akranlarda yarattığı itaatkâr görüntü, ergenlerin akran zorbalığına maruz kalmasını artırabilmektedir.
- Algılanan sosyal desteğin akran zorbalığına maruz kalmadaki etkisinde boyun eğici davranışlar aracı bir rol oynamaktadır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Çalışmada katılımcıların sosyodemografik bilgilerini tespit etmek amacıyla hazırlanan soru formunun yanı sıra Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği (ÇBASDÖ), Boyun Eğici Davranışlar Ölçeği (BEDÖ) ve Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Ergen Formu (AZBÖ-Ergen Formu) uygulanmıştır.

Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği (ÇBASDÖ): Amerika Birleşik Devletleri'nde Zimet vd. (1988) tarafından geliştirilmiş ve Eker, Arkar ve Yıldız (2001) tarafından Türkçeye uyarlama çalışması yapılmıştır. ÇBASDÖ, 12 madde ve 7'li likert tipi kullanılan bir derecelendirme sisteminden oluşmaktadır. Ölçekte en düşük puan 12, en yüksek puan 84 olarak belirlenmiştir. Yüksek puanlar algılanan sosyal desteğin yüksek olduğunu, düşük puanlar ise algılanan sosyal desteğin düşük olduğunu göstermektedir. Aile, arkadaş ve diğer özel bir kişinin desteğinin alt boyutlarını oluşturduğu ölçek toplam puan olarak da değerlendirilebilmektedir. Ölçeğin 0.89 olan Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı, bu çalışmada 0,84 olarak belirlenmiştir.

Boyun Eğici Davranışlar Ölçeği (BEDÖ): Gilbert ve Allan (1994) tarafından geliştirilen ölçek, Savaşır ve Şahin (1997) tarafından Türkçeye uyarlanmış, geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. BEDÖ, 16 maddeden oluşmaktadır. Ölçekten alınan puanların yüksekliği, boyun eğici davranışın fazlalığına işaret etmektedir. Ölçeğin 0.89 olan Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı, bu çalışmada 0.80 olarak belirlenmiştir.

Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği (AZBÖ-Ergen Formu): Ergenlerin zorbalığa uğrama ve zorbalık yapma düzeylerini belirlemek amacıyla Pişkin ve Ayas (2015) tarafından geliştirilen ölçek, 53 madde ve altı alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin zorba ve kurban boyutlarından alınabilecek en düşük puan 53, en yüksek puan ise 265'tir. Bu kapsamda çalışmanın amacına uygun olarak ölçeğin sadece akran zorbalığı mağduriyeti kısmı uygulanmış ve Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı 0,96 olarak belirlenmiştir.

2.4. Katılımcılar

Anket, Batman ilinde ikamet eden 14-18 yaş aralığındaki ergen bireylere uygulanmıştır. Anketlerin bir kısmı yüz yüze bir kısmı ise çevrim içi platformda yapılmıştır. Rastgele örneklem yönteminin kullanıldığı çalışmada anket uygulamasından toplam 563 geri dönüş alınmıştır. Eksik ya da yanlış bilgilerle doldurulan veya güvenilirliği etkileyebilecek anketlerin ayıklanmasından sonra toplam 546 anket üzerinden analiz gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların %52.72'si erkek, %47.3'ü kadın bireylerden oluşmuştur. Örneklem grubunun yaş ortalaması ise 15.13 olarak belirlenmiştir.

2.5. Veri analizi

Elde edilen verilerin analizinde öncelikle verilerin normallik varsayımı çarpıklık ve basıklık puanları incelenmiştir. Çarpıklık ve basıklık normallik testleri sonucunda veri dağılımının kabul edilebilir aralıkta olduğu görülmüştür. Değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek için de Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Daha sonra aracılık modeli (Model 4) PROCESS v4.0 kullanılmıştır (Hayes, 2022). Aracılık analizleri, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinde üçüncü bir değişkenin aracılık etkisini ölçmeyi amaçlamıştır. Bu şekilde çalışmada üçüncü bir faktörün (aracı) bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkiyi açıklayıp açıklayamayacağı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada aracı değişken (boyun eğici davranış), bağımsız değişkenin (algılanan sosyal destek) bağımlı değişken (akran zorbalığı) üzerindeki etkisi açısından incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda PROCESS'teki modellerden biri olan "Model 4" seçilmiştir. İfade edilen tüm istatistiksel analizlerde SPSS 26. programı kullanılmıştır.

2.6. Etik hususlar

Çalışmada ölçeklerin kullanılabilmesi için öncelikle ölçek geliştiricilerden e-posta yoluyla gerekli izinler alınmıştır. Daha sonra Batman Üniversitesi Etik Kurulu'ndan (2023/06 toplantı 27 nolu karar sayısı) araştırmanın uygulanması için onay alınmıştır. Veriler toplanmadan önce katılımcıların ebeveynlerden gerekli izinler ve onay formu alınmıştır. Yine katılımcılar için öncelikle bilgilendirme yapılmış ve gizliliği konusunda güvence

verilmiştir. Katılımcılar herhangi bir zorlama olmadan gönüllülük esasına uygun olarak katılmıştır.

3. BULGULAR

Çalışmada öncelikle çarpıklık ve basıklık değerlerine yönelik veriler elde edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre ÇBASDÖ'nin çarpıklık değeri -0.11, basıklık değeri -0.62; BEDÖ'nin çarpıklık değeri 0.32, basıklık değeri 0.02; AZBÖ'nin ise çarpıklık değeri 1.35, basıklık değeri 1.39 olarak belirlenmiştir. Elde edilen bu veriler, normal dağılımı uç değerlerde sorun olmadığını ve ileri analizlerin yapılabileceğini göstermiştir.

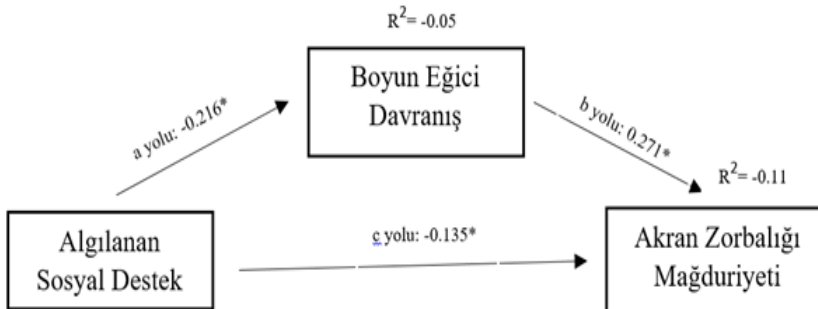
Tablo 1. Değişkenler Arası Korelasyon Analizi

Değişkenler	Tanımlayıcı İstatistikler					Korelasyon Katsayıları (r)		
	α	Min.	Max.	M	SD	1.	2.	3.
1. Algılanan Sosyal Destek	0.842	12	84	52.42	16.62			
2. Boyun Eğici Davranış	0.806	16	66	39.07	10.80	-0.217 *		
3. Akran Zorbalığı Mağduriyeti	0.961	53	233	85.78	34.21	-0.194 *	0.300 *	

* $p < 0.01$

Tablo 1. algılanan sosyal destek, boyun eğici davranış ve akran zorbalığı mağduriyeti arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Algılanan sosyal destek, boyun eğici davranış ($r = -0.217$, $p < 0.01$) ve akran zorbalığı mağduriyeti ($r = -0.194$, $p < 0.01$) ile negatif bir korelasyon göstermiştir. Aynı şekilde boyun eğici davranışın, akran zorbalığı mağduriyeti ile pozitif yönde ($r = 0.300$, $p < 0.01$) ilişkili olduğu belirlenmiştir. Korelasyon analizi sonuçlarına göre değişkenler arasında anlamlı ilişkiler olduğu ve bu durumda regresyon analizinin yapılabileceği görülmektedir.

Şekil 1. Değişkenler Arasındaki Katsayıları Gösteren Model.

Doğrudan etki: c (-0.135); Dolaylı etki: a*b (-0.059); Toplam etki: a*b+c (-0.194)

Şekil 1'de görüldüğü gibi algılanan sosyal destek boyun eğici, boyun eğici davranışlar da akran zorbalığı mağduriyeti üzerinde doğrudan etkiye sahiptir. Analizde aracılık etkisinin

belirlenebilmesi için bakılması gereken parametreler doğrudan (-0.135) ve dolaylı etki (-0.059) ve toplam etki (-0.194) ile değerlendirilebilir. Bu veriler, boyun eğici davranışın aracılık ilişkisine işaret etmektedir. Aracılık etkisinin niteliğini değerlendirildiğinde ise bakılması gereken veriler dolaylı ve toplam etkidir. Algılanan sosyal destek ile akran zorbalığı mağduriyeti ilişkisinde azalmanın olması iki değişken arasında boyun eğici davranışın kısmi aracılık ettiği şeklinde yorumlanabilir (Hayes, 2022).

Tablo 2. Aracılık Modeli Yollarının Test Edilmesi

Standartlaştırılmamış Doğrudan Etki	R ²	F	β	SE	LLCI	ULCI
Algılanan Sosyal Destek > Boyun Eğici Davranış	0.05	26.81	-0.141*	0.03	-0.194	-0.087
Algılanan Sosyal Destek > Akran Zorbalığı Mağduriyeti	0.04	21.23	-0.399*	0.09	-0.569	-0.22
Boyun Eğici Davranış > Akran Zorbalığı Mağduriyeti	0.09	53.98	0.859*	0.13	0.601	1.117
Tamamen Standartlaştırılmış Dolaylı Etki(ler)	BootLLCI BootULCI					
Algılanan Sosyal Destek > Boyun Eğici Davranış > Akran Zorbalığı Mağduriyeti	0.11	32.8	-0.059*	0.019	-0.0940	-0.0303

* p < 0.01, LLCI = Alt sınır güven aralığı ULCI = Üst sınır güven aralığı

Tablo 2’de algılanan sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyeti üzerindeki etkisinde boyun eğici davranışların aracılık rolüne ilişkin anlamlılık değerleri gösterilmiştir. Bulgularda görüldüğü gibi algılanan sosyal destek, boyun eğici davranışları ($\beta = -0.141$, $p < 0.01$) ve akran zorbalığı mağduriyetini ($\beta = -0.399$, $p < 0.01$) doğrudan ve anlamlı şekilde etkilemiştir. Yine boyun eğici davranışlar, akran zorbalığı mağduriyetini doğrudan ve önemli ölçüde etkilediği belirlenmiştir. ($\beta = 0.859$, $p < 0.01$).

Algılanan sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyeti üzerindeki etkisinde boyun eğici davranışların aracılık etkisi incelendiğinde dolaylı etki düzeyinin anlamlı olduğu görülmüştür. Aracılık etkisinin anlamlılığını test etmede BootLLCI ve BootULCI değerleri önemlidir ve bu değerlerin “0” içermemesi gerekmektedir. Nitekim Tablo 2’deki BootLLCI ve BootULCI değerlerine bakıldığında “0” içermediği dikkat çekmektedir. Algılanan sosyal destek, boyun eğici davranışlar ile birlikte akran zorbalığı mağduriyetinde varyansın %11’ini açıklamaktadır. Sonuç olarak elde edilen değerler kapsamında algılanan sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyeti üzerindeki etkisinde boyun eğici davranışların aracı rol oynadığı söylenebilir ($\beta = -0.059$, $p < 0.01$). Araştırmadan elde edilen sonuçlar, daha yüksek düzeyde sosyal desteğin ve daha düşük boyun eğici davranış ve akran zorbalığı mağduriyetinin göstergesi olduğunu ortaya koymuştur.

4. TARTIŞMA

Çalışmada elde edilen ilk veriler, algılanan sosyal destek, boyun eğici davranış ve akran zorbalığı arasındaki regresyon analizleridir. Analizler sonucunda algılanan sosyal destek ile akran zorbalığına maruz kalma arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu veriler, konuya dair daha önce yapılan çalışmalar ile uyumludur (Coyle, Demaray, Malecki, Tennant ve Klossing, 2017; Gürsoy, 2010; Yaban, Sayil ve Tepe, 2013). Bireylerin aile, arkadaş ve diğer yakın çevrelerinden aldıkları sosyal destek ve bu desteğin birey tarafından algılanması ya da hissedilmesinin akran zorbalığına maruz kalmada önleyici bir etkisinin olduğu söylenebilir. Özellikle sosyal çevreleri ile etkileşimin önemli olduğu ergenlik döneminde bu destek bireylerin hem özgüven ve iletişim gibi psikolojik yönünü olumlu etkileyen durumları hem de bu durumların akran zorbalığına karşı bir direnç oluşmasını büyük ölçüde etkilemektedir. Güçlü aile bağlarının (Park ve Doe, 2002) veya aile, arkadaş ve öğretmen desteğinin (Bartolomé Gutiérrez ve Díaz Herráiz, 2020; Demaray ve Malecki, 2003; Lee vd., 2022) akran zorbalığına maruz kalmada koruyucu bir etkisi olduğu diğer çalışmalarda görülmüştür. Benzer şekilde Shaheen vd. (2019) tarafından yapılan çalışmada farklı aracı değişkenlerle beraber aile desteğinin akran zorbalığına maruz kalmayı azaltmada önemli rol oynadığı belirlenmiştir. Günümüzde teknolojik ilerlemeler ile birlikte zorbalığın siber ortamda ortaya çıkması da oldukça yaygınlaşmıştır. Bu alandaki çalışmalarda siber zorba olma ve siber zorbalığa maruz kalmada aile, arkadaşlık ve diğer bireylerden gelen sosyal desteğin önleyici bir özelliğinin olduğu görülmektedir (Çalışkan Pala vd., 2021; DeHue, Bolman ve Völlink, 2008; Fanti, Demetriou ve Hawa, 2012).

Algılanan sosyal desteğin etkilediği diğer bir değişken de boyun eğici davranışlar olmuştur. Çalışmada bireyin algıladığı sosyal destek ile boyun eğici davranış arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki belirlenmiştir. Bu veriler daha önce Çardak, İskender ve Koç (2010) tarafından yapılan ve algılanan sosyal destek ile boyun eğici davranış arasında pozitif yönlü ilişkiyi gösteren çalışma ile çelişmektedir. Özellikle algılanan sosyal desteğin bireyin stres ve kaygı gibi durumlarla başa çıkmasını kolaylaştırarak özgüvenini artırması ve bu durumun boyun eğici davranışları azaltması beklenmektedir. Bu yönü ile çalışma, Dikmen, Yılmaz ve Usta, (2017) tarafından üniversite öğrencileri ile yapılan çalışma ile benzerlik göstermektedir. Onların çalışmasında da çevreden algılanan sosyal destek arttıkça, boyun eğici davranışların azaldığı, öğrencilerin sosyal çevrelerinden algıladıkları sosyal destek yetersizliğinin boyun eğici davranışların gelişimine olanak verdiği ortaya koyulmaktadır. Bu şekilde bireylerin yaşadıkları çaresizlikler artmakta ve boyun eğici davranışlar pekişmektedir.

Araştırmanın diğer bir odak noktası akran zorbalığı mağduriyetinde boyun eğici davranışta bulunma eğiliminin etkisidir. Katılımcılardan elde edilen verilere göre ergen bireylerin boyun eğici davranış eğilimleri arttıkça akran zorbalığından daha fazla mağdur oldukları tespit edilmiştir. Daha önce yapılan çalışmalarda, boyun eğici davranışlar ile yalnızlık (Duru, 2008), depresyon (Görgülü, 2009), benlik saygısı (Ordu, 2019; Torun, Arslan, Nazik, Akbaş ve Yalçın, 2012) ve fiziksel şiddet (Yekeler ve Pehlivan, 2014) gibi birçok

psikolojik ve davranışsal özellikler ilişkisi belirlenmiştir. Çalışmanın ikinci hipotezi kapsamında daha önce yapılan diğer çalışmalara bakıldığında ise boyun eğici davranışların akran zorbalığı mağduriyeti ile ilişkili olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Atik ve diğerleri (2012) tarafından bu konuda yapılan çalışmada akran zorbalığı ile boyun eğici davranış arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Diğer bir çalışma da siber zorbalık ile ilgili yapılmıştır. Eraslan Çapan ve Bakioğlu (2020), boyun eğici davranış ile siber mağduriyet arasında pozitif yönde anlamlı bir korelasyon olduğunu belirlemiştir.

Araştırmanın temel hipotezi ise sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyetinde boyun eğici davranışın aracı bir rol oynadığıdır. Bu çalışmanın verileri sosyal desteğin akran zorbalığı üzerinde doğrudan etkisini göstermekle birlikte boyun eğici davranışın kısmi aracılık ettiğini ortaya çıkarmıştır. Kısmi aracılıkta aracı değişken bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişkinin anlamlılığını sürdürür fakat anlamlılık seviyesinde bir düşüş meydana gelir (Hayes, 2022). Algılanan sosyal destek kadar bir bireyin yetiştirilme biçimi, mizacı, sosyal çevresi ve yaşam deneyimleri de önemlidir ve boyun eğici davranışlar gösterme ile ilişkili bir faktördür. Bireylerin algıladıkları sosyal desteğin düşük olması boyun eğici davranışlar göstermesine ve bu durum akran zorbalığı konusunda bir savunma biçiminin gelişmesine engel olabilmektedir. Çünkü boyun eğici davranışlar, zorbalığa maruz kalmada faillerin bu eylemlerini kolaylaştırıcı bir özelliğe sahiptir.

Araştırmanın bulguları ile ilişkili olarak ergen bireylerin aile, arkadaş, öğretmen vb. bireylerden gördükleri sosyal destek ve bu sosyal desteği algılama biçimi duygusal ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olmakta ve bu durum güvenlerini artırarak olumsuz olaylarla baş etmelerini sağlamaktadır. Gelişen destek ve güven boyun eğici davranışa başvurmayı engellediği gibi akran zorbalığı ile baş etmeyi sağlamaktadır (Bakar ve Syafruddin, 2017; Park ve Doe, 2002). Neticede boyun eğici davranışlar; herkesi memnun etmeye dönük, iyilik ve yardımcı olma gayesi ile diğer insanları daha fazla düşünüp kendi isteklerini geri plana atan, rahatsız edici durumlar karşısında hayır diyemeyen, duygularını özellikle ve diğer bireylerce olumsuz olacağını düşündüğü kırıncı duygularını ifade etmekte zorlanan bir kişilik yapısı olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamıyla boyun eğici davranışlar sergileme çatışma, korku ve kaygılardan kurtulmak için başka bireylerden gelebilecek etkileri kolayca kabul ederek negatif bir uyum gösterme biçimidir (Hamurcu ve Sargın, 2011). Milgram'ın çalışmaları ile ilişkili olarak otorite şeklinde görülen bireylere karşı boyun eğme davranışları, onaylanmama korkusu ve diğerkâmlık, zor duruma düşme ve saygınlığını yitirerek zayıf görülme bireyin yaşantısını zorlayan durumlara yol açmaktadır (Gilbert, Pehl ve Allan, 1994).

Bir kişinin çevresinden aldığı duygusal, bilgi ve pratik yardımı değerlendirme şekli olan algılanan sosyal destek, akran zorbalığı mağduriyetini azaltıcı özelliğe sahiptir. Yani daha fazla sosyal destek alan kişilerin, akran zorbalığına maruz kalması daha az olasıdır veya böyle bir durumla başa çıkmada daha etkilidirler. Bu nedenle, sağlıklı sosyal ilişkiler ve destekleyici bir çevre, akran zorbalığına maruz kalan kişiler için büyük önem taşır. Yine algılanan sosyal desteğin niteliği ile zorbalığa maruz kalan bireylerin boyun eğici davranışlar sergileyerek kendilerini korumaya dönük çabaları hem zorbalığın failer

tarafından sürdürülmesine yol açmakta hem de başa çıkma stratejilerinin geliştirilmesini engellemektedir. Bireyin özerkleşmesi ve bağımsız hareket edip kararlarını verme noktasında engel olan bu durum bazen kültürel özellikler de taşımakta ve bir yaşam tarzı olarak onaylanmasına neden olabilmektedir. Çoğu kez bazı toplumlarda boyun eğme, saygı ve itaat ekseninde yorumlanarak teşvik edilebilmektedir (Hamurcu ve Sargin, 2011; Şahan Yılmaz, 2015).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ebeveynlerin, öğretmenlerin, arkadaşların ve sosyal ağlarında bulunan diğer aktörlerin sosyal desteği ve bu sosyal desteğin çocuklar tarafından nasıl algılandığı önem taşımakla birlikte boyun eğici davranışlarla ilişkili olarak çocukların nasıl büyütüldüğü ve sosyal çevre ile nasıl bir ilişkide bulunduğu dikkate değer bir konudur. Özellikle günümüzde akran zorbalığının tüm araştırma ve çözüm önerilerine rağmen giderek bir sorun teşkil etmeye devam etmesi farklı hususlar ile bu sorunun üzerinde durulması gerektiğine dair kanaati güçlendirmektedir. Akran zorbalığını önleme noktasında bireyin zorbalık mağduriyetindeki nedenlerinin belirlenmesi gerekli olabilmektedir. Bu çalışmada da birey özellikleri ile ilişkili bir değişken ele alınmış ve sosyal destek sisteminin yanında boyun eğici davranışların akran zorbalığına maruz kalmada önemli bir husus olarak dikkate alınması gerektiği gösterilmiştir.

Öncelikle çocukların sosyal desteği ile bu desteği olumlu bir şekilde algılaması akran zorbalığında halen üzerinde durulması gereken bir konudur. Bunun için en önemli destek alanı olan ailelerde sağlıklı bir iletişim ortamı geliştirmeyi, arkadaşlık ilişkilerini teşvik etmeyi ve okul desteğini alarak sosyal bağlarını güçlendirmeyi sağlamak gerekmektedir. Çocuk hakları ile ilişkili olarak katılımı destekleyici bir karar alma süreci ile birlikte çocukların özgüvenini artırma ve sosyal bağlarını güçlendirme olası bir zorbalığın önüne geçmeyi sağlayabilmektedir.

Yine boyun eğici davranışların akran zorbalığında mağduriyeti artırdığına dair veriler özellikle çocuk yetiştirmeye dair farklı kurumların sorumluluklarının düşünülmesi gerektiğine dair bir görüş ortaya çıkarmaktadır. Aile, akrabalık ve okul kültürünün çocukların haksızlıklar ile başa çıkmada nasıl bir strateji geliştirmesi gerektiğini belirleyebilmektedir. Aile ve okul gibi çocukların sosyal çevrelerinde yaşadıkları deneyimler dikkate alındığında doğru bir model olunması, ilgilendirici ve destekleyici bir ortam ile öz güvenini sağlanması, pozitif bir ebeveyn-çocuk ya da öğretmen-çocuk ilişkisinin geliştirilmesi, kuralların çocukların gelişimini sınırlamayacak şekilde belirlenmesi ve disiplinin doğru kullanılması gibi durumlar, boyun eğici birey özelliklerinin azaltılmasına destek olabilecektir.

Sonuç olarak algılanan sosyal desteğin zayıf olması boyun eğici davranışları artıran bir özelliğe sahiptir ve boyun eğici davranışlar, çocukların veya gençlerin akran zorbalığına maruz kaldıklarında sıkça sergiledikleri tepkiler arasında yer alır. Bu davranışlar, zorbalığa uğrayan bireylerin sosyal, duygusal ve psikolojik açıdan birçok olumsuzluk yaşamalarına neden olur. Mağdurlar çoğu kez kendilerini savunmak yerine zorbalığa boyun eğebilirler

ve bu durum uzun vadede çok yönlü sorunlara yol açabilir. Bu nedenle, akran zorbalığı mağdurlarına destek olmak ve onların boyun eğici davranışlarını engellemek, sağlıklı bir gelişim sağlamak, okullar, aileler ve toplum genelinde yapılan çalışmalarla zorbalığa maruz kalan bireylere güvenli bir ortam yaratmak ve etkili destek sistemleri oluşturmak kritik bir öneme sahiptir. Bu şekilde, çocuklar ve gençler, zorbalığa maruz kaldıklarında daha güçlü ve sağlıklı olarak başa çıkma davranışları gösterebilecektir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Erdal ÇETİN tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akan, V. (2002). Birey ve toplum, *Sosyolojiye giriş* içinde (Ed:İ. Sezal), Ankara: Martı Yayınları.
- Albayrak, S. (2012). *Okulda uygulanan zorbalığı önleme programının zorbalığın azaltılmasında etkisi.* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Atik, G., Özmen, O. ve Kemer, G. (2012). Bullying and submissive behavior. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, 45 (1), 191-208. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000001241
- Ayas, T. ve Pişkin, M. (2015). Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Ergen Formu. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (50), 316-324.
- Bakar, Z.A. ve Syafruddin, M. (2017). The importance of social support to bullying victims: a case study in Indonesia. *Ireland International Conference on Education*. Dublin, Ireland.
- Bartolomé Gutiérrez, R. ve Díaz Herráiz, E. (2020). Social support and self-perception in bullying roles. *Anales de Psicología*, 36(1). 92–101. <https://dx.doi.org/10.6018/analesps.36.1.301581>.
- Caplan, R. D. (1979). Social support, person-environment fit, and coping, in *Mental health and the economy*. (Eds: L. A. Ferman and J. P. Gordus) (pp. 89-138). Michigan: W. E. Upjohn Institute for Employment Research.
- Colvin, M., Cullen, F.T. ve Ven, T.V. (2002). Coercion, social support, and crime: An emerging theoretical consensus. *Criminology*, 40(1), 19-42. DOI: 10.1111/j.1745-9125.2002.tb00948.x
- Coyle, S., Demaray, M. K., Malecki, C. K., Tennant, J. E. ve Klossing, J. (2017). The associations among sibling and peer-bullying, social support and internalizing behaviors. *Child & Youth Care Forum* (46), 895-922. DOI: 10.1007/s10566-017-9412-3
- Çalışkan Pala S, Ünsal A, Öztürk Emiral G, Demirtas Z, Akbulut Zencirci S, Tozun M, et al. (2021). Evaluation of cyberbullying and multidimensional perceived social support levels in high school students of Turkey. *J Ist Faculty Med*, 84(1), 104-112. <https://doi.org/10.26650/IUITFD.2019.0106>

- Çardak, M., İskender, M. ve Koç, M. (2010). The Examination of relationship between social support, social self-efficacy and submissive behavior. *Conference Paper at the 2nd International Symposium on Sustainable Development*, sarajevo. June.
- Dean, A. ve Lin, N. (1977). The stress-buffering role of social support: problems and prospects for systematic investigation. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 165, 403-417. DOI: 10.1097/00005053-197712000-00006
- Davidson, L. M. ve Demaray, M. K. (2007). Social support as a moderator between victimization and internalizing–externalizing distress from bullying. *School Psychology Review*, 36(3), 383-405. <https://doi.org/10.1080/02796015.2007.12087930>
- DeHue, F., Bolman, C. ve Völlink, T. (2008). Cyberbullying: Youngsters' experiences and parental perception. *CyberPsychology & Behavior*, 11(2), 217-223. DOI: 10.1089/cpb.2007.0008
- Demaray, M. K. ve Elliott, S. N. (2001). Dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu özelliklerine sahip çocukların algıladıkları sosyal destek. *Okul Psikolojisi Üç Aylık Bülten*, 16 (1), 68–90.
- Demaray, M.K. ve Malecki, C.K. (2003). Perceptions of the frequency and importance of social support by students classified as victims, bullies, and bully/victims in an urban middle school, *School Psychology Review*, 32(3), 471-489. <https://doi.org/10.1080/02796015.2003.12086213>
- Dias, N. G., Costa, D., Soares, J., Hatzidimitriadou, E., Ioannidi-Kapolou, E., Lindert, J., ... ve Fraga, S. (2019). Social support and the intimate partner violence victimization among adults from six European countries. *Family Practice*, 36(2), 117-124. <https://doi.org/10.1093/fampra/cmz042>
- Dikmen, Y., Yılmaz, D. ve Usta, Y.Y. (2017). Hemsirelik öğrencilerinde algılanan sosyal destek ile boyun eğici davranışlar arasındaki ilişkinin incelenmesi. *European Journal of Therapeutics*, 23(1), 12-19. DOI: 10.5152/EurJTher.2017.02021
- Duru, E. (2008). Yalnızlığı yordamada sosyal destek ve sosyal bağlılığın rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 23(61), 15-26.
- Eker, D. ve Arkar, H. (1995). Çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeğinin faktör yapısı, geçerlik ve güvenilirliği. *Türk Psikoloji Dergisi*, 10(34), 45-55.
- Eker, D., Arkar, H. ve Yaldız, H. (2001). Çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeği'nin gözden geçirilmiş formu'nun faktör yapısı, geçerlik ve güvenilirliği. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 12 (1), 17-25.
- Eraslan Çapan, B. ve Bakioğlu, F. (2020). Submissive behavior and cyber bullying: A study on the mediator roles of cyber victimization and moral disengagement. *Psychologica Belgica*, 60(1), pp. 18–32. doi: 10.5334/pb.509
- Falla, D., Ortega-Ruiz, R., Runions, K., & Romera, E. M. (2022). Why do victims become perpetrators of peer bullying? Moral disengagement in the cycle of violence. *Youth & Society*, 54(3), 397-418. <https://doi.org/10.1177/0044118X2097370>
- Fanti, K. A., Demetriou, A. G. ve Hawa, V. V. (2012). A longitudinal study of cyberbullying: Examining risk and protective factors. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(2), 168-181. <https://doi.org/10.1080/17405629.2011.643169>
- Farrington, D. (1993). Understanding and preventing bullying. In *Crime and justice* (Ed: M. Tonry) (pp. 381-458). Chicago: University of Chicago Press.
- Folkman, S. (2008). The case for positive emotions in the stress process. *Anxiety, Stress & Coping*, 21(1), 3-14. DOI: 10.1080/10615800701740457

- Gilbert, P. ve Allan, S. (1994). Assertiveness, submissive behaviour and social comparison. *British Journal of Clinical Psychology*, 33(3), 295-306. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8260.1994.tb01125.x>
- Gilbert, P. Pehl, J. ve Allan, S. (1994). The phenomenology of shame and guilt: An empirical investigation. *British Journal of Medical Psychology*, 67, pp. 23-36. DOI: 10.1111/j.2044-8341.1994.tb01768.x
- Görgülü, T. (2009). Tutuklu ve hükümlü erkek bireylerin depresyon düzeyleri, boyun eğici davranışları ve intihar olasılıklarının incelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara). Erişim linki: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Gür, N., Eray, Ş., Makinecioğlu, I., Siğirli, D. ve Vural, A. P. (2020). Akran zorbalığı ile aile duygu dışı vurumu ve psikopatoloji arasındaki ilişki. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 21(1), 77-86. DOI: 10.5455/apd.43917
- Gürsoy, E. C. (2010). Ergenlerde sosyodemografik özelliklere ve algılanan sosyal destek ile akran zorbalığına maruz kalmanın incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, İstanbul). Erişim linki: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Hamurcu, H. ve Sargın, N. (2011). Lise öğrencilerinin boyun eğme davranışları ile psikolojik ihtiyaçları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(31), 171-187.
- Hayes, A.F. (2022). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach*. New York: Guilford Publications.
- Hunter, S. C., Boyle, J. M., & Warden, D. (2007). Perceptions and correlates of peer-victimization and bullying. *British Journal of Educational Psychology*, 77(4), 797-810. DOI: 10.1348/000709906X171046
- Karatoprak, S. ve Özcan, Ö. (2017). Akran zorbalığı. *Türkiye Klinikleri Child Psychiatry-Special Topics*, 3(3), 195-203.
- Lee, J., Roh, B.R. ve Yang, K.E. (2022). Exploring the association between social support and patterns of bullying victimization among school-aged adolescents. *Children And Youth Services Review*, 136, 106418. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2022.106418>
- Levitt, M. J., Guacci-Franco, N. ve Levitt, J. L. (1994). Social support achievement in childhood and early adolescence: A multicultural study. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 15, 207-222. [https://doi.org/10.1016/0193-3973\(94\)90013-2](https://doi.org/10.1016/0193-3973(94)90013-2)
- Malecki, C.K. ve Demaray, M.K. (2003). What type of support do they need? Investigating student adjustment as related to emotional, informational, appraisal, and instrumental support. *School Psychology Quarterly*, 18 (3), 231-252. <https://doi.org/10.1521/scpq.18.3.231.22576>
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mercan, H. ve Yıldırım Sarı, H. (2018). Lise öğrencilerinde akran zorbalığı ve sosyodemografik değişkenlerle ilişkisi. *Florence Nightingale Journal of Nursing*, 26(1), 21-29.
- Moore, S. E., Norman, R. E., Suetani, S., Thomas, H. J., Sly, P. D., & Scott, J. G. (2017). Consequences of bullying victimization in childhood and adolescence: A systematic review and meta-analysis. *World journal of psychiatry*, 7(1), 60. doi: 10.5498/wjp.v7.i1.60
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
- Ordu, F. (2019). Benlik saygısıyla boyun eğme davranışı arasındaki ilişkide denetim odağının aracı rolü. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 9(2), 317-330. DOI:10.30783/nevsosbilen.554097
- Park, B. K. ve Doe, H. S. (2002). Correlates of peer victimization: personality traits, parent attachment, and marital conflict. *Korean Journal of Child Studies*, 23(5), 51-64.

- Pellegrini, A. D. ve Bartini, M. (2000). A longitudinal study of bullying, victimization, and peer affiliation during the transition from primary school to middle school. *American educational research journal*, 37(3), 699-725. <https://doi.org/10.3102/00028312037003>
- Randall, P. (2003). *Adult bullying: Perpetrators and victims*. London: Routledge.
- Rigby, K. (2000). Effects of peer victimization in schools and perceived social support on adolescent well-being. *Journal of Adolescence*, 23, 57-68. <https://doi.org/10.1006/jado.1999.0289>
- Rigby, K. ve Slee, P. (1999). Suicidal ideation among adolescent school children, involvement in bully-victim problems, and perceived social support. *Suicide and Life Threatening Behavior*, 29(2), 119-130. <https://doi.org/10.1111/j.1943-278X.1999.tb01050.x>
- Ronen, T., Hamama, L., Rosenbaum, M. ve Mishely-Yarlap, A. (2016). Subjective well-being in adolescence: The role of self-control, social support, age, gender, and familial crisis. *Journal of Happiness Studies*, 17(1), 81-104. DOI: 10.1007/s10902-014-9585-5
- Savaşır, I. ve Şahin, N.H. (1997). Boyun eğici davranışlar ölçeği. *Bilişsel-davranışçı terapilerde değerlendirme sık kullanılan ölçekler* (ss.100-103). Ankara: Özyurt Matbaacılık
- Shaheen, A. M., Hamdan, K. M., Albqoor, M., Othman, A. K., Amre, H. M. ve Hazeem, M. N. A. (2019). Perceived social support from family and friends and bullying victimization among adolescents. *Children and Youth Services Review*, 107, 104503. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.104503>
- Smith, P. ve Sharp, S. (1994). *School bullying: Insights and perspectives*. London: Routledge.
- Solmuş, T. (2005). İş yaşamında travmalar: cinsel taciz ve duygusal zorbalık/taciz (mobbing). *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 7(2), 1-14.
- Sorias, O. (1988). Sosyal destek kavramı. *Ege Üniv. Tıp Fak Derg.* 27 (1), 353-357
- Şahan Yılmaz, B. (2015). Eğitim fakültesi öğrencilerinin boyun eğici davranışlarının yordayıcıları. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 5(43), 82-94.
- Tardy, C. H. (1985). Social support measurement. *American Journal of Community Psychology*, 13, 187-202. <https://doi.org/10.1007/BF00905728>
- Taylor, S. E. (2011). Social support: A review. In *The Handbook of health psychology* (Ed: M.S. Friedman) (pp. 189-214). New York, NY: Oxford University Press.
- Torun, S., Arslan, S., Nazik, E., Akbaş, M. ve Yalçın, S. Ö. (2012). Hemşirelik öğrencilerinin benlik saygısı ve boyun eğici davranışlarının incelenmesi. *Cumhuriyet Medical Journal*, 34(4), 399-404. DOI: 10.7197/1305-0028.1279
- Turan, S. G. (2021). İşyerinde siber zorbalık üzerine bir inceleme. *Journal of Organizational Behavior Review*, 3(1), 113-120.
- Turner, R. J. (1999). Social support and coping. In handbook for the study of mental health: Social contexts, theories, and systems (Ed: A.V. Horwitz ve T.L. Scheid), (pp. 198-210). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiertsema, M., Vrijen, C., van der Ploeg, R., Sentse, M. ve Kretschmer, T. (2023). Bullying perpetration and social status in the peer group: A meta-analysis. *Journal of Adolescence*, 95(1), 34-55. DOI: 10.1002/jad.12109
- Yaban, E. H., Sayil, M. ve Tepe, Y. K. (2013). Erkek ergenlerde anne babadan algıdan destek ile akran zorbalığı arasındaki ilişkide arkadaşlık niteliğinin rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 28 (71), 20.

- Yablon, Y. B. (2017). Students' reports of severe violence in school as a tool for early detection and prevention. *Child Dev.*, 88:55-67. DOI: 10.1111/cdev.12679
- Yekeler, B. ve Pehlivan, E. (2014). Malatya'da yarı kırsal bir bölgede ergenlerde boyun eğici davranış ile fiziksel şiddete maruziyet arasındaki ilişki. *Medicine Science*, 3(3), 1382-1395. DOI: 10.5455/medscience.2014.03.8139
- Yelboğa, N. ve Koçak, O. (2019). Ergenlerde akran zorbalığını yordayan bazı faktörlerin zorba ve mağdur bireyler açısından değerlendirilmesi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 13(19), 2286-2320. <https://doi.org/10.26466/opus.543567>
- Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G. ve Farley, G. K. (1988). The multidimensional scale of perceived social support. *Journal of personality assessment*, 52(1), 30-41. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_2

Üniversite Öğrencilerinde Dijital Oyun Bağımlılığının Duygu Düzenleme Güçlüğüne ve Sosyal Kaygı Düzeyine Etkisinin İncelenmesi

Sevim Altıok^{1,2}, Sait Kahraman³

ÖZET

Bu çalışma, internet erişimi ve dijital materyallerin artmasıyla üniversite öğrencileri arasında yaygınlaşan dijital oyun bağımlılığının, duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kaygı düzeyi üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışma, Manisa ilindeki üniversitelerde eğitim gören 406 bireyle yürütülmüştür. Örneklem, rastgele örnekleme yönteminde kullanılmış olup, örneklemin içerisinde 273 kadın ve 133 erkek bulunmaktadır. Araştırmada "Yetişkinler için dijital oyun bağımlılığı ölçeği", "Sosyal Kaygı Ölçeği", "Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği" ve "Kişisel Bilgi Formu" kullanılmıştır. Toplanan verilerin analizi için SPSS 27 yazılımında Pearson Korelasyon Analizi, Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi, Bağımsız Gruplar t-Testi ve ANOVA testleri kullanılmıştır. Çalışmanın neticesinde dijital oyun bağımlılığı ile duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kaygı düzeyi arasında pozitif korelasyon sonucu elde edilmiş olup erkeklerde bağımlılık düzeyi daha yüksektir. Regresyon analizlerine göre dijital oyun bağımlılığının sosyal kaygı üzerinde yordayıcı etkisi vardır. Duygu düzenleme ve sosyal kaygı değişkenleri bağlamında değerlendirdiğimizde kadınların dijital bağımlılık düzeyinin artması bu iki değişkeni erkeklere oranla daha fazla etkilenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Duygu Düzenleme Güçlüğü, Sosyal Kaygı, Dijital Oyun Bağımlılığı.

Investigating the Effect of Digital Game Addiction on Emotion Regulation Difficulty and Social Anxiety Level in University Students

ABSTRACT

This study examines the impact of the increasing access to the internet and digital materials on the relationship between digital gaming addiction, emotion regulation difficulty, and social anxiety levels among university students. The study was conducted with 406 individuals attending universities in Manisa province. The sample was selected using random sampling, consisting of 273 females and 133 males. The "Digital Gaming Addiction Scale for Adults," "Social Anxiety Scale," "Emotion Regulation Difficulty Scale," and "Personal Information Form" were used in the research. SPSS 27 software was employed for the analysis of the collected data, including Pearson Correlation

¹ İletişim Yazarı: sevim.altiok@gmail.com

² Psikolog, Adalet Bakanlığı/Manisa, ORCID: 0009-0000-4340-2307.

³ Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Topkapı Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-9615-2855.

(Makale Gönderim Tarihi: 23.04.2024 / Yayın Tarihi:30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1472388](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1472388)

Makale Türü: Araştırma Makalesi)

Analysis, Multiple Linear Regression Analysis, Independent Samples t-Test, and ANOVA tests. The study's findings reveal a positive correlation between digital gaming addiction and emotion regulation difficulty, as well as social anxiety levels, with higher addiction levels observed among males. The regression analyses suggest that digital gaming addiction has a predictive effect on social anxiety. Regarding emotion regulation and social anxiety variables, it is noted that the increase in digital addiction levels among females impacts these two variables more than males.

Keywords: *Emotion Regulation Difficulty, Social Anxiety, Digital Gaming Addiction.*

1. GİRİŞ

Gelişen teknolojilerin etkisiyle, toplumlar arasında bilişim teknolojilerini etkin bir şekilde kullanma konusunda sürekli bir rekabetin olduğu bilinmektedir. Bu rekabet, toplumların bilişim teknolojilerini etkili bir şekilde kullanma becerilerini geliştirmek için süregelen bir yarışa dönüşmüştür (Yalçın ve Bertiz, 2019). Yapılan araştırmalar, her iki bağımlılık türünün benzer belirtiler taşıdığını ve benzer olumsuz etkilere yol açtığını göstermektedir (Yiğit ve Günüş, 2020). Özellikle, üniversite öğrencileri arasında dijital oyunların popülerlik kazanmasıyla birlikte, oyun bağımlılığının duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kayı düzeyi üzerindeki etkileri önem kazanmıştır.

Dijital oyun bağımlılığı, bireyin video oyunlarına aşırı derecede zaman ayırması, bu oyunları oynama konusundaki kontrolünü kaybetmesi ve günlük yaşam aktivitelerini aksatma noktasında sorunlar yaşaması durumudur. Bu bağımlılık, sosyal kayı düzeyinde azalma, duygu düzenleme güçlüğü ve akademik performansta düşüş gibi olumsuz sonuçlarla ilişkilendirilmiştir (Orak, Hanifi ve Yılmaz, 2021). Ayrıca, sosyal kaygı gibi psikolojik faktörlerin de oyun bağımlılığı üzerinde etkisi olduğu görülmektedir.

Kaygı türlerinden biri olan sosyal kaygı, kişinin eleştirilme ve değerlendirilme korkusunun verdiği rahatsızlık hissine ve toplulukta veya tanıdık olmayan bir ortam veya insanların mevcut olduğu yerlerde kaçınmasına neden olan bir türdür. İnsanların sosyal etkileşimlerinde, iletişimlerinde, günlük yaşam pratiklerinde ve genel yaşam kalitelerinde önemli deformasyona neden olan bir durumdur. Sosyal kaygı, bireylerin kendilerini değersiz, yetersiz veya eleştirilebilir hissetmelerine, sürekli bir endişe veya korku hali içinde olmalarına neden olur. Bu durum, kişilerin sosyal çevrelerindeki etkileşimleri ve ilişkileri etkileyebilir. Sosyal kaygıya sahip bireyler, genellikle diğer insanların kendilerini nasıl değerlendireceği veya eleştireceği konusunda sürekli olarak endişe duyarlar. Bu endişeler, sosyal etkileşimlerin önünde engeller oluşturur ve kişilerin sosyal ortamlardan kaçınmalarına, kendilerini izole etmelerine veya geri çekilmelerine yol açabilir (Baltacı ve Hamarta, 2013).

Bireylerin duygularını fark etme, anlama ve kabul etme konusunda zorluk yaşaması, olumsuz duygularla başa çıkma ve hedefe yönelik davranışlarını gerçekleştirme konularında zorlanması olarak ifade edilen bir durum olan duygu düzenleme güçlüğüdür (Budak, 2017). Duygu düzenleme, bireylerin duygusal tepkilerini tanımlama, anlama ve düzenleme becerisini içeren önemli bir psikolojik süreçtir. Oyun bağımlılığı olan

öğrencilerde, duygu düzenleme güçlüğü sıkça gözlenen bir özellik olmuştur. Bu bireyler, duygusal zorluklarla başa çıkmak için oyunları bir kaçış yolu olarak kullanabilmekte ve gerçek hayatta duygusal düzenlemeyi zorlaştırmaktadır.

Oyun bağımlılığı olan üniversite öğrencilerinin duygu düzenleme güçlüğü yaşamasının yanı sıra, sosyal kaygı düzeylerinde de belirgin bir azalma gözlenebilir. Oyunlar, öğrenciler arasında sosyal etkileşim yerine geçebilir ve bu da gerçek hayattaki sosyal ilişkilerin ihmal edilmesine ve yalnızlıkların hissinin artmasına yol açabilir. Ayrıca, oyun bağımlılığı olan bireyler genellikle oyunlarına daha fazla zaman ayırırken, sosyal etkinliklere ve sosyal etkileşimlere daha az zaman harcamaktadır. Bu da sosyal kaygı düzeylerinin azalmasına ve sosyal becerilerin yetersiz gelişmesine neden olabilir (Yumuşak, 2019). Bu nedenle, oyun bağımlılığının üniversite öğrencilerinin duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kaygı düzeyi üzerindeki etkisini daha iyi anlamak önemlidir. Bu bilgi, uygun önlemlerin alınması ve müdahalelerin geliştirilmesi için temel oluşturabilir. Araştırmanın sonuçları, oyun bağımlılığı olan öğrencilerin duygu düzenleme güçlüğü yaşama olasılığının yüksek olduğunu ve bu durumun sosyal kaygı düzeylerini olumsuz etkilediğini gösterebilir. Bu bulgular, üniversitelerin öğrenciler arasında oyun bağımlılığına yönelik farkındalık ve önleme programları geliştirmesine yardımcı olabilir. Ayrıca, bu çalışmanın sonuçları, psikolojik danışma ve destek hizmetlerinin oyun bağımlılığıyla mücadele eden öğrencilere duygu düzenleme becerilerini geliştirme ve sosyal etkileşimleri destekleme konusunda nasıl yardımcı olabileceğine dair bilgiler sunabilir.

Alan yazında 3. ve 4. Sınıf şiddet içerikli video oyunlarını oynayan öğrencilerin saldırganlık eğilimlerinin (Kirsh, 1998), şehire yakın merkezi kesimde yaşayan gençlerin, kırsal kesimde yaşayanlara göre dijital oyunlara harcadıkları zamanın (Erboy ve Akar Vural, 2010), 23-28 yaş arasındaki katılımcı üzerinde yapılan deneysel bir çalışmada, katılımcıların oyunlar hakkındaki savunma mekanizmalarının (Horzum vd., 2008), 18-40 yaş arasındaki bireyler üzerinde yapılan çalışma, çok oyunculu çevrimiçi video oyunlarını oynayanların saldırganlık düzeyleri ile çevrimiçi oyun bağımlılığı arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Bilgin, 2015), 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin bilgisayar oyunu oynama alışkanlıklarının (Günay, 2011), 13-14 yaşındaki ergenlerin bilgisayar oyunları ile sosyalleşme durumlarının (Köse, 2013), duygu düzenlemesi ile psikolojik yardım arasındaki ilişkinin (Peker ve Bilgiz, 2018), duygu düzenleme güçlüğüne erken dönem uyumsuz şemalar ve sosyal fobi arasındaki ilişkideki aracı rolünü"nün (Eldoğan ve Barışkın, 2014), 754 üniversite öğrencisi üzerinde yapılan bir çalışmada, duygusal düzenleme zorluklarının internet bağımlılığına etkisinin (Ceyhan, Boysan ve Kadak, 2019), dijital oyunların "oyuncularda olumlu duyguları tetikleme, stresi azaltma ve duygusal dengeye katkıda bulunma yeteneklerini incelenmesinin (Türk, Heimberg, Luterek ve Mennin, 2005) saptanmıştır. Özetle, bazı değişkenlerin bireylerin dijital oyun bağımlılıkları üzerinde farklılık oluşturabileceği söylenebilir.

Bu çalışma, üniversite öğrencileri arasında oyun bağımlılığının yaygınlığını ve ilişkili olduğu duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kaygı düzeyini araştırmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın sonuçları, oyun bağımlılığının duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kaygı

düzeyi üzerindeki etkisini daha iyi anlamamıza ve bu alanda alınabilecek önlemleri belirlememize yardımcı olabilir. Bu çalışma, üniversitelerin öğrenciler arasında oyun bağımlılığına yönelik farkındalık ve önleme programları geliştirmesine katkı sağlayabilir.

Çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Üniversite öğrencilerinde duygu düzenlenme güçlüğü ile dijital oyun bağımlılığı düzeyi arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
2. Üniversite öğrencilerinde duygu düzenlenme güçlüğü ile sosyal kaygı düzeyi arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
3. Üniversite öğrencilerinde dijital oyun bağımlılığı düzeyi ile sosyal kaygı düzeyi arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
4. Üniversite öğrencilerinde dijital oyun bağımlılığı sosyal kaygı ve duygu düzenleme güçlük düzeylerini yordamakta mıdır?
5. Cinsiyete göre duygu düzenlenme güçlüğü, sosyal kaygı ve dijital oyun bağımlılık düzeyleri farklılaşmakta mıdır?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Üniversite öğrencilerinde dijital oyun bağımlılığının, duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kaygı düzeyi üzerindeki etkisini" incelemek üzere ilişkisel tarama modeline uygun bir araştırma tasarlanmıştır. İlişkisel tarama, bir durumun geçmişte veya mevcut durumda ayrıntılı bir şekilde açıklanması için kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntem, ilişkili değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını ve büyüklüğünü belirleme amacı taşır veya bir dizi değişkenin kullanılmasıyla başka bir değişkenin tahmin edilmesini sağlar (Karasar, 2007). Bu modele dayalı olarak, çalışmanın değişkenleri duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kaygı arasında ilişkisel bir analiz yapılmış ve veriler istatistiksel yöntemlerle çözümlenmiştir.

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın örneklemini, Manisa ilinde üniversite eğitimlerine devam eden öğrenciler oluşturmaktadır. Örnekleme oluştururken "rastgele örnekleme yöntemi" kullanılmıştır. Israel (1992)'in örnekleme büyüklüğü hesaplamak amacıyla oluşturduğu tablodan istifade edilmiş olup 100.000'den fazla kişi sayısına sahip evrenden örnekleme için 400 kişi seçilmesi kabul edilir olması bu çalışmayı 406 kişiyle yürütmeme neden olmuştur. Örneklemin 273'ü kadın, 133' ü erkektir. 335 kişi Lisans, 71 kişi Ön Lisans öğrencisidir. Araştırma grubuna dair demografik bilgiler Tablo 1' de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

	N	%	
Yaş	17-22	289	71.2
	23-28	117	28.8
Cinsiyet	Kadın	273	67.2
	Erkek	133	32.8
Eğitim Seviyesi	Ön Lisans	71	17.5
	Lisans	335	82.5
	Toplam	406	100.0

Çalışmaya dair sonuçlar incelendiğinde, çalışmaya katılanların %71.2’si 17-22, %28.8’i 23-28 yaş aralığındadır. %67.2’si kadın, %32.8’i erkektir. %17.5’i ön lisans, %82.5’i lisans düzeyindedir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada katılımcılara sunulan anket Aydınlatılmış Onam Formu, Kişisel Bilgi Formu, Yetişkinler için Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği, Duygu Düzenleme Ölçeği ve Etkileşim Kaygısı Ölçeği’ni içermektedir.

2.3.1. Aydınlatılmış onam formu

Katılımcıların bilgilendirildiği ve gönüllük esasıyla çalışmayı kabul ettikleri beyan formudur.

2.3.2. Kişisel bilgi formu

Kişisel bilgileri almak amacıyla hazırlanan soruları barındıran formdur. Araştırmacı tarafından hazırlanmış olan formda; cinsiyet, eğitim düzeyi, gelir yaş ve meslek demografik sorularının yer almaktadır.

2.3.3. Yetişkinler için dijital oyun bağımlılığı ölçeği

Wong ve Hodgins (2013) tarafından, 18 yaş ve üzeri yetişkin bireylerin oyun bağımlılıklarını tanımlamak için geliştirilmiştir. Ölçek 147 madde ve 5’li likert “(0) Hiç katılmıyorum, (1) Katılmıyorum, (2) Kararsızım, (3) Katılıyorum ve (4) Tamamen katılıyorum” biçiminden oluşmaktadır. Ölçekten alınabilecek maksimum puan “124”dür. Bu ölçekte 6 alt boyut bulunmakta olup varyansın %65.42’sini anlatabilmektedir. Ölçekteki üçüncü faktör tersten puanlanmakta olan bağımlılığın düzeyiyle ilgili araştırma yapacaklar

kişiler için iki kesme noktası oluşturmuşlardır. Buna göre bağımlılık düzeyi ile ilgili, ölçekten 30 ile 39 arası puan hafif ve orta düzeyde problemlili, 40 ve üzerinde puan ise yüksek düzeyde problemlili kısımda belirtmişlerdir. Alt boyutlara ilişkin cronabach alfa katsayıları .86 ile .65 arasında iken ölçeğin toplam puanına ilişkin katsayının ise .92 olduğu tespit edilmiştir (Göller ve Pişkin, 2022).

2.3.4. Sosyal kaygı ölçeği

Üniversite öğrenci grupları seçilerek 2000-2001 yılında geçerlik ve güvenilirliği yapılmıştır. Test tekrar test tekniği kullanılan çalışma için Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nden 52 öğrenciyle yürütülen çalışma 2 hafta aralıkla iki defa uygulanmıştır. Birinci uygulama puanı ile ikinci uygulama puanı arasındaki korelasyon katsayısı ölçeğin tutarlı bir şekilde etkileşim kaygısını ölçtüğü tespit edilmiştir. Bu ölçek beşli likert tipinde “(1) Hiç yansıtıyor, (2) Çok az yansıtıyor, (3) Kısmen yansıtıyor, (4) Çok yansıtıyor, (5) Tamamen yansıtıyor” bir ölçektir ve 21 maddeden oluşmaktadır. Puanlama yanıtların toplanması ile yapılmaktadır. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 105 iken en düşük puan 21'dir. Puan arttıkça kişinin kendisini etkileşimde kaygılı biçimde algıladığı şeklinde değerlendirilecektir. Ölçeğin Cronbach alpha katsayısı .90 bulunmuş ve iç tutarlılığı saptanmıştır (Subaşı, 2003).

2.3.5. Duygu düzenleme ölçeği

Duygu Düzenleme Güçlükleri Ölçeğinin orijinalini Gratz ve Roemer (2004) geliştirmiştir ve 36 maddeden oluşmaktadır. Bjureberg vd. (2016) ölçeğin uzun olduğunu belirterek 16 maddelik kısa formu geliştirmişlerdir. Ölçek amaçlar, açıklık, stratejiler, dürtüler ve kabul etmeme olarak 5 alt boyuta sahiptir. Bu çalışmada ise ölçeğin toplam puanı kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Ölçek beşli likert tipinde hazırlanmış olup puanların artması duygu düzenleme güçlüğüne arttığını ifade etmektedir (Bjureberg vd. 2016). Bu ölçeğin Türkçe güvenilirlik ve geçerlilik çalışmasını Yiğit ve Güzey (2017) yapmıştır. Ölçeğe dair Cronbach alfa iç tutarlılık katsayı puanları alt ölçeklerde .78 - .87 arasındadır. Bu araştırmada kullanılan toplam puan açısından ise iç tutarlılık katsayısı .92 olarak saptanmıştır.

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada kullanılan ölçekler üniversite öğrencilerine çevrimiçi platformlar üzerinden iletilerek uygulanmıştır. Örneklemi oluştururken “rastgele örnekleme yöntemi” kullanılmıştır. Ankete dahil olacaklarda aranan kıstas üniversite öğrenimi görüyor olmasıdır. Katılımcılar anketi Google Forms üzerinden doldurmuştur. Katılım için gönüllülük esas alınmıştır. Çalışmanın başlangıcında onay kriteri olan Aydınlatılmış Onam Formu sunulmuş bu formu onaylayan kişiler çalışmaya katılabilmiştir. Verilerin analizi SPSS 27 programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. İlk olarak ölçeklere ilişkin güvenilirlik katsayı hesaplanmış olup 0.60' tan yüksek olduğu belirlenmiştir (Kılıç, 2016). Ölçeklerin çarpıklık ve basıklık değerlerinin önerilen referans değer olan +2 ile -2 arasında olduğu belirlenmiştir (HahsVaughn ve Lomax, 2020). Analiz yöntemleri olarak ise yordayıcılığı

ölçmek için Çoklu Doğrusal Regresyon, değişkenler arası ilişkiler ve ilişkilerin yönlerini belirlemek için Pearson Korelasyon, kişisel verilerin araştırma değişkenleri açısından farklılaşma durumlarını belirlemek amacı ile de Bağımsız Gruplar t-testi ve ANOVA analiz yöntemleri tercih edilmiştir. testleri uygulanmıştır. Araştırma kapsamında yapılan analizlerde p değeri .05 anlamlılık düzeyi referans alınmış ve analizler %95 güven aralığında gerçekleştirilmiştir.

3. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde Tablo 2, Tablo 3 ve Tablo 4'te çalışmaya katılan üniversite öğrencilerinde alınan veriler analiz edilmiştir.

Tablo 2. Sosyal Kaygı Ölçeği, Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ve Yetişkinler İçin Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği Arasındaki İlişki

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Sosyal Kaygı Ölçeği	1													
Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği	.53**	1												
Açıklık	.40**	.76**	1											
Amaçlar	.51**	.86**	.57**	1										
Dürtü	.44**	.89**	.60**	.71**	1									
Stratejiler	.52**	.96**	.68**	.78**	.82**	1								
Kabul Etmeme	.42**	.87**	.62**	.64**	.72**	.81**	1							
Yetişkinler için Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği	.20**	.14**	.08	.05	.13**	.15**	.20**	1						
Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları	.21**	.16**	.11*	.09	.13**	.17**	.20**	.91**	1					
Öfkeli Yoksunluk	.16**	.13*	.10*	.03	.13**	.12*	.17**	.85**	.80**	1				
Bağlılık	-.05	-.11*	-.10	-.22**	-.06	-.09	-.04	.43**	.13*	.21**	1			
Baş Çıkma	.20**	.17**	.06	.19**	.13**	.15**	.19**	.73**	.62**	.53**	.08	1		

Üzüntülü Yoksunluk	.21**	.18**	.13**	.10	.16**	.18**	.21**	.87**	.83**	.83**	.16**	.62**	1	
Utanma	.23**	.23**	.16**	.18**	.18**	.22**	.24**	.78**	.79**	.70**	.06	.55**	.71**	1

**p<0.01, *p<0.05 Uygulanan testin ismi: Pearson Korelasyon Testi

Verilen bulgulara ait sonuçlar incelendiğinde, Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.53$, $p<0.01$), Açıklık ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.40$, $p<0.01$), Amaçlar ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.51$, $p<0.01$), Dürtü ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.44$, $p<0.01$), Stratejiler ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.52$, $p<0.01$), Kabul Etmeme ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.42$, $p<0.01$), Yetişkinler İçin Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.20$, $p<0.01$), Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.21$, $p<0.01$), Öfkeli Yoksunluk ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.16$, $p<0.01$), Başa Çıkma ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.20$, $p<0.01$), Üzüntülü Yoksunluk ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.21$, $p<0.01$), Utanma ile Sosyal Kaygı Ölçeği ($r=.23$, $p<0.01$) değişkenleri arasında düşük ve orta düzey pozitif korelasyonlar saptanmıştır. Yetişkinler İçin Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği ile Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ($r=.14$, $p<0.01$), Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları ile Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ($r=.16$, $p<0.01$), Öfkeli Yoksunluk ile Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ($r=.13$, $p<0.05$) değişkenleri arasında düşük düzey pozitif korelasyonlar, Bağıllık ile Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ($r=-.11$, $p<0.05$) değişkenleri arasında düşük düzey negatif korelasyon, Başa Çıkma ile Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ($r=.17$, $p<0.01$), Üzüntülü Yoksunluk ile Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ($r=.18$, $p<0.01$), Utanma ile Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ($r=.23$, $p<0.01$) değişkenleri arasında düşük düzey pozitif korelasyonlar saptanmıştır. Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları ile Açıklık ($r=.11$, $p<0.05$), Öfkeli Yoksunluk ile Açıklık ($r=.10$, $p<0.05$), Üzüntülü Yoksunluk ile Açıklık ($r=.13$, $p<0.01$), Utanma ile Açıklık ($r=.16$, $p<0.01$) değişkenleri arasında düşük düzey pozitif korelasyonlar saptanmıştır. Bağıllık ile Amaçlar ($r=-.22$, $p<0.01$) değişkenleri arasında düşük düzey negatif korelasyon, Başa Çıkma ile Amaçlar ($r=.19$, $p<0.01$), Utanma ile Amaçlar ($r=.18$, $p<0.01$) değişkenleri arasında düşük düzey pozitif korelasyonlar saptanmıştır. Yetişkinler İçin Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği ile Dürtü ($r=.13$, $p<0.01$), Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları ile Dürtü ($r=.13$, $p<0.01$), Öfkeli Yoksunluk ile Dürtü ($r=.13$, $p<0.01$), Başa Çıkma ile Dürtü ($r=.13$, $p<0.01$), Üzüntülü Yoksunluk ile Dürtü ($r=.16$, $p<0.01$), Utanma ile Dürtü ($r=.18$, $p<0.01$) değişkenleri arasında düşük düzey pozitif korelasyonlar saptanmıştır. Yetişkinler İçin Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği ile Stratejiler ($r=.15$, $p<0.01$), Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları ile Stratejiler ($r=.17$, $p<0.01$), Öfkeli Yoksunluk ile Stratejiler ($r=.12$, $p<0.05$), Başa Çıkma ile Stratejiler ($r=.15$, $p<0.01$), Üzüntülü Yoksunluk ile Stratejiler ($r=.18$, $p<0.01$), Utanma ile Stratejiler ($r=.22$, $p<0.01$) değişkenleri arasında düşük düzey pozitif korelasyonlar saptanmıştır. Yetişkinler İçin Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği ile Kabul Etmeme ($r=.20$, $p<0.01$), Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları ile Kabul Etmeme ($r=.20$, $p<0.01$), Öfkeli Yoksunluk ile Kabul

Etmeme ($r=.17$, $p<0.01$), Başa Çıkma ile Kabul Etmeme ($r=.19$, $p<0.01$), Üzüntülü Yoksunluk ile Kabul Etmeme ($r=.21$, $p<0.01$), Utanma ile Kabul Etmeme ($r=.24$, $p<0.01$) değişkenleri arasında düşük düzey pozitif korelasyonlar saptanmıştır.

Tablo 3. Dijital Oyun Bağımlılığının Sosyal Kaygı Düzeyini Yordamasına İlişkin Bulgular

<i>Değişkenler</i>	<i>B</i>	<i>SH</i>	<i>β</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>Alt Sınır</i>	<i>Üst Sınır</i>
Sabit	49.95	1.30		38.47	<.001***	47.40	52.51
Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları	0.00	0.26	0.00	0.00	0.998	-0.50	0.50
Öfkeli Yoksunluk	-0.95	0.66	-0.13	-1.45	0.149	-2.24	0.34
Başa Çıkma	0.34	0.26	0.08	1.33	0.184	-0.16	0.85
Üzüntülü Yoksunluk	0.78	0.53	0.15	1.48	0.139	-0.25	1.81
Utanma	1.28	0.60	0.17	2.12	0.035*	0.09	2.47
<i>R=.26</i>		<i>R²=.06</i>	<i>F(5,400)=5.84</i>	<i>p<.001***</i>			

*** $p<.001$, ** $p<.01$, * $p<.05$; Not, GA: Güven Aralığı

Analizlere göre regresyon modeline dahil edilmiş olan öfkeli yoksunluk, üzüntülü yoksunluk ve kontrol kaybı değişkenlerinin sosyal kaygı üzerindeki yordayıcılık düzeylerinin anlamlı olmadığı görülmüştür. Utanma değişkeninin ise sosyal kaygı düzeyini anlamlı düzeyde yordadığı anlaşılmaktadır. Buna göre utanma değişkeni sosyal kaygıya ilişkin toplam varyansı %06 düzeyinde açıklamıştır. Analiz sonuçlarına göre R2 değeri .06'dır. ($F(5,400)=5.84$, $p<.001$). Sonuç olarak utanma değişkeni sosyal kaygı düzeyini pozitif doğrultuda yordamıştır ($\beta=.17$ $p<.05$).

Tablo 4. Cinsiyete Göre Sosyal Kaygı Ölçeği, Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ve Yetişkinler İçin Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği Puanlarının Karşılaştırılması

Bağımlı Değişkenler	Kadın(n=273)		Erkek(n=133)		t	Sd.	p
	$\bar{X}$	SS	$\bar{X}$	SS			
Sosyal Kaygı Ölçeği	57.23	17.66	48.49	13.80	5.45	325.889	<.001***
Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği	40.38	16.50	34.01	13.39	4.16	315.798	<.001***
Açıklık	4.77	2.07	4.35	2.00	1.92	404	0.056
Amaçlar	9.29	3.53	7.52	3.12	5.13	292.686	<.001***
Dürtü	7.00	3.51	5.83	2.78	3.66	321.943	<.001***
Stratejiler	12.42	5.84	10.14	4.55	4.32	326.950	<.001***
Kabul Etmeme	6.90	3.59	6.17	3.02	2.14	305.991	0.033*
Yetişkinler için							
Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği	23.04	17.95	33.09	18.11	-5.28	404	<.001***
Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları	4.65	6.50	7.59	7.90	-3.72	221.672	<.001***
Öfkeli Yoksunluk	1.48	2.14	2.53	2.72	-3.93	214.412	<.001***
Bağlılık	8.50	5.55	11.10	5.14	-4.53	404	<.001***
Baş Çıkma	4.36	4.00	6.48	4.20	-4.94	404	<.001***
Üzüntülü Yoksunluk	2.41	3.09	3.20	3.66	-2.29	404	0.022*
Utanma	1.64	2.17	2.19	2.44	-2.27	404	0.024*

***p<.001, **p<.01, *p<.05 Kullanılan Test: Bağımsız Örneklem T-Testi

Sonuçlara göre Duygu düzenleme güçlüğü toplam puanı ($t(315.798)=4.16$, $p<.05$) ve alt boyutlar olan Stratejiler ($t(326.950)=4.32$, $p<.05$), Amaçlar, Kabul etmeme ($t(305.991)=2.14$, $p<.05$), Dürtü ($t(321.943)=3.66$, $p<.05$) ve Amaçlar alt ölçekleri puanlarının cinsiyete göre anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmüştür. Ayrıca Sosyal kaygı ($t(325.889)=5.45$, $p<.05$) puanlarının da benzer şekilde cinsiyete göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Sonuçlar ifade edilen ölçek puanlarına göre kadınların erkeklere oranla daha yüksek puanlar aldığını göstermiştir. Duygu Düzenleme güçlüğü Açıklık alt ölçeği açısından ise anlamlı bir farklılığın oluşmadığı görülmektedir ($p>.05$). Dijital Oyun

Bağımlılığı ölçeği ve alt boyutlarının cinsiyete göre incelenmesine ilişkin sonuçlara göre hem toplam puan hem de alt boyutların tümünde erkeklerin kadınlara oranla daha yüksek puanlar aldıkları görülmektedir. Öfkeli Yoksunluk ($t(214.412)=-3.93, p<.05$), Başa Çıkma ($t(404)=-4.94, p<.05$), Üzüntülü Yoksunluk ($t(404)=-2.29, p<.05$), Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçlar ($t(221.672)=-3.72, p<.05$), Dijital Oyun Bağımlılığı Ölçeği Toplam ($t(404)=-5.28, p<.05$).

4. TARTIŞMA

Bu araştırmanın amacı, üniversite öğrencilerinde dijital oyun bağımlılığının duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kaygı düzeyi ile ilişkisini incelemektir. Bununla beraber dijital oyun bağımlılığının sosyal kaygı ve duygu düzenleme üzerindeki yordayıcı etkisi incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda, dijital oyun bağımlılığı incelenmiş olup, katılımcıların demografik verileri olan yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyleri açısından farklılıklar olup olmadığı incelenmiştir.

Duygu düzenleme güçlüğü ölçeği ile sosyal kaygı ölçeği arasındaki ilişki Pearson Korelasyon analizi aracılığı ile incelenmiş olup sonuçları bağlamında, duygu düzenleme güçlüğü ve alt boyutları olan sabit, açıklık, amaçlar, dürtü, stratejiler, kabul etmeme ile sosyal kaygı arasında düşük ve orta düzeyde pozitif korelasyonlar tespit edilmiştir. Mehrizi, Amani, Feyzabadi ve Kolae (2022), Dryman ve Heimberg (2018), Goldin, Jazaieri ve Gross, (2014) çalışmalarında benzer şekilde sosyal kaygı ile duygu düzenleme güçlükleri arasında anlamlı ilişkinin bulunduğu dair sonuçlar bildirmişlerdir. Duygu düzenleme güçlükleri türlü biçimlerde sosyal kaygı belirtilerinde etkili olabilir. Sosyal ortamların yarattığı endişeyi kontrol etmekte zorlanan bireyler, yaşadıkları zorlayıcı duygularıyla baş edebilmek için sosyal ortamlardan kaçınma eğilimi gösterebilirler. Bu da sosyal kaygı belirtilerinin sürmesine veya duygu düzenleme stratejisini daha sık kullanmasına neden olabilir. Aydın (2018), 200 üniversite öğrencisiyle yürüttüğü çalışma neticesinde DDG ve sosyal anksiyete arasındaki ilişki incelendiğinde farkındalık ve kaygı alt boyutları ile anlam belirtmeyen olumsuz ilişki içerisinde olduğu bulunmuştur. Rude ve McCarty (2003) ile Tull, Rodman ve Roerner (2008), Mennin ve Fresco (2009), Cisler, Olatunji, Feldner ve Forsyth, (2010) ve Rusch, Westermann ve Lincoln, (2012) çalışmasında da duygu düzenleme güçlüklerini en çok yaşayan bireylerin ve sosyal kaygısı olan bireyler olduğunu bulmuşlardır. Duygusal tepkilere yönelik farkındalık düzeyi düşük olan bireylerin, kaçınma davranışı sergilemeleri beklenir. Bireylerin duygu düzenleme becerilerindeki eksiklikler, sosyal ortamlardaki kaygının devam etmesine, yeni kişilerle iletişim kuramamasına ve mevcut ilişkilerini sürdürememesine yol açmaktadır (Gross ve Munoz 1995). Veriler ışığında literatür bulguları neticesinde DDG yaşayan kişilerin sosyal anksiyete ve kaçınma belirtileri göstermesi beklenir: Kaçınma davranışı, fonksiyonel olmayan duygu düzenleme stratejilerinden biridir. Bu stratejinin kullanılması, olumsuz duyguları azaltmak yerine artmasına neden olabilir (Hatzenbuehler, Nolen ve Dovidio, 2009).

Araştırma amaçları çerçevesinde dijital oyun bağımlılığı ölçeği alt boyutlar (Kontrol Kaybı ve Olumsuz Sonuçları, Öfkeli Yoksunluk, Bağlılık, Başa Çıkma, Üzüntülü Yoksunluk,

Utanma) ile duygu düzenleme güçlüğü alt boyutları (Açıklık, Amaçlar, Dürtü, Stratejiler, Kabul Etmeme) değişkenleri arasında düşük düzey pozitif korelasyonlar saptanmıştır. Hussain ve Griffiths'in (2009) araştırmasında, bireylerin olumsuz duygusal süreçleri ile baş etmekte zorlandıkları için oyun bağımlılığını bir araç olarak kullanıyor olabileceklerini belirtmişlerdir. Bireyler oyun oynama davranışını kontrol edemediği için sonucunda ortaya çıkan olumsuz durumlar için pişmanlık duymaktadır. İlgili konuda literatür tarandığında bulgular dijital oyun bağımlılığı ile duygu düzenleme arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalarda elde edilen bulgularla örtüşmektedir. Köksal'ın (2015) gerçekleştirdiği bir çalışmada, dijital oyun bağımlılığı düzeyi ile duygu düzenleme güçlük düzeyi arasında orta düzeyde anlamlı bir pozitif ilişki tespit edilmiştir. Çalışmada oyun bağımlılığı düzeyi arttıkça oyun oynayamadığı durumlarda bireyin ortaya çıkan öfke, kaygı ve çatışma gibi duyguları kontrol etmekte güçlük çekildiği vurgulanmıştır. Villani, Carissori, Triberti, Marcihetti, Gilli ve Riva (2018) yaptığı bir araştırmada, oyun bağımlılık düzeyleri yüksek olanların duygu düzenleme becerilerinin bu süreçte bozulduğunu saptamışlardır. Bununla beraber başka bir çalışmada ergenler arasında oyun bağımlısı olanlarda öfke patlamalarının ve saldırgan eğilimlerin ortaya çıktığı belirtilmiştir (Choi, Hums ve Bum, 2018). Ercengiz ve Şar (2017) ergen bireylerle yapmış olduğu araştırmada dijital oyun bağımlılığının duygu düzenleme güçlüğüne yordayıcısı olduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde Akboğa ve Gürkan (2019) 426 üniversite öğrencisi ile yaptıkları araştırmada dijital oyun bağımlılığı tüm alt ölçekleri duygu düzenleme tüm alt ölçekleri arasında pozitif ilişki tespit etmiştir. Hem bu çalışma bulguları hem daha önce yapılmış çalışmalar duygu düzenleme güçlüklerinin dijital oyun bağımlılığı ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Bireylerin oyunlar içerisinde uzun zamanlar geçirmeye bağlı olarak duygusal açıdan çevresinden uzaklaşma olasılıkları ve oyun süreçlerinin duygusal olarak bireyleri tahrip edebilmelerinin bu sonuçları açıkladığı düşünülebilir.

Çalışmanın diğer bir sonucuna göre dijital oyun bağımlılığı ile sosyal kaygı düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Sonuçlara göre Dijital oyun bağımlılığı toplam ve alt ölçekleri ile sosyal kaygı düzeyleri arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Buna göre dijital oyun bağımlılığı arttıkça sosyal kaygı düzeyi artmaktadır. Bununla beraber regresyon analizleri sonuçlarına göre dijital oyun bağımlılığı alt ölçeklerin yalnızca utanma değişkeninin sosyal kaygı üzerinde yordayıcı etkiye sahip olduğu görülmüştür. Bu sonuç oyun bağımlılığına bağlı utanma değişkeninin sosyal kaygıyı arttırdığını göstermektedir. Sosyal kaygının “rezil olma”, “küçük düşme” ve “utanç duyma” gibi dinamikleri düşünüldüğünde utanma değişkeninin sosyal kaygı şiddetini arttırması beklenen bir sonuç olmaktadır. Zira oyun bağımlılığına ilişkin utanma ile sosyal ortamlara ilişkin kaygının örtüştüğü söylenebilir. Aslan, Başçılar ve Karataş (2022), lise öğrencileri üzerinde yaptığı bir çalışmada sosyal kaygı ve sosyal beceriler ile dijital oyun bağımlılığı arasında anlamlı bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Buna göre dijital oyun bağımlılığı arttıkça sosyal kaygı artmakta ve sosyal beceriler azalmaktadır. Benzer şekilde Madran ve Çakılcı (2014), araştırmasında dijital oyun bağımlılığının sosyal ilişkilerde hem agresif ve çekingen tutumları arttırdığını bildirmişlerdir. Sosyal kaygı ve sosyal ilişkilerde yaşanan problemler (Hsieh, Lo, Chiu ve Hwang, 2016; Topal, 2019) gibi değişkenlerle dijital oyun bağımlılığı

arasındaki pozitif ilişkin literatürde çoğunlukta olduğu görülmektedir. 10 ile 15 yaş arasındaki çocuklarla yapılan başka bir çalışmada, sosyal kaygı ve oyun bağımlılığı arasında oyun oynama davranışı ile sosyal anksiyete arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur (Karaca, Gök, Kalay, Başbuğ, Hekim ve Onan, 2016). Literatürde bu çalışma sonucumuzu desteklemeyen çalışmalar vardır. Bu çalışma üniversite öğrencilerinde sosyal kaygı düzeyinin dijital oyun bağımlılığı ile anlamlı bir ilişki göstermediği verisine ulaşılmıştır. Bu sonuç bizim çalışmamızla ve literatür ile çelişmektedir (Özmen, 2019). Sosyal ilişkileri güçlü olmayan bireylerin ve sosyal ortamlara ilişkin kaygıları yüksek olan bireylerin oyun bağımlılığı riski taşıdıkları ifade edilmektedir (Griffiths, Davies ve Chappel 2004; Yeşilyurt, 2014). Liu ve Chang (2016) insanların sosyal etkileşim eğlence ve zaman geçirme gibi amaçlarla oyun oynamaya yöneldiğini ve pozitif etki yaratan bu durumların oyuna bağlanma eğilimini arttırdığını belirtmiştir. Bu durumun sosyal yaşamda başarı elde edemeyenlerin sanal ortamlarda bu arayışı başlatmakla ilişkili olabileceği belirtilebilir.

Cinsiyete göre sosyal kaygı ve duygu düzenleme farklılaşma durumuna ilişkin sonuçlara göre duygu düzenleme güçlüğü toplam puanı ve alt boyutlar olan stratejiler, amaçlar, kabul etmeme, dürtü ve amaçlar alt ölçekleri puanlarının cinsiyete göre anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmüştür. Ayrıca Sosyal kaygı puanlarının da benzer şekilde cinsiyete göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Sonuçlar ifade edilen ölçek puanlarına göre kadınların erkeklere oranla daha yüksek puanlar aldığını göstermiştir. Duygu Düzenleme güçlüğü Açıklık alt ölçeği açısından ise anlamlı bir farklılığın oluşmadığı görülmektedir. Aldao, Nolen ve Schweizer (2010), Goldin vd., (2014) benzer şekilde duygu düzenleme güçlüklerinin cinsiyete göre farklılaştığını belirlemişlerdir. Kapçı, Uslu, Akgün ve Acer (2009) tarafından yapılan araştırmada, erkeklerin kızlar göre duygu ayarlayabilme becerisinin daha güçsüz olduğu tespit edilmiştir. Ecirli ve Ogelman'ın (2015) "olumsuz duygu düzenleme stratejileri" ile ilgili yapılan araştırma erkeklerin kızlara göre daha fazla puan aldığını gözlemlemiştir. İlgili konuda literatür tarandığında yeterli veri bulunmamakla birlikte araştırmaları incelendiğinde duygu düzenlemenin cinsiyete göre farklılaşmadığı görülmüştür (Castella, Goldin, Jazaieri, Ziv ve Gross 2014; Haşimoğlu ve Aslandoğan, 2018). Sosyal kaygının cinsiyete göre farklılaştığı sonucu da literatür ile paralellik göstermektedir. Çalışmalar kadınların erkeklere kıyasla daha yüksek düzeyde sosyal kaygıya sahip olabileceğini düşündürmektedir (Bulut ve Sengul 2023). Erkeklerin duygu işleme ve düzenleme becerisi eksikliklerinden muzdariptir, ancak kadınlara kıyasla biraz farklı zorluk profillerine sahip olabilirler (Sousa, Linharelhos, Silva ve Riho, 2023). Gültekin ve Dereboy' un (2011) çalışmasında benzer şekilde kızların erkeklere oranla daha yüksek seviyede sosyal anksiyete yaşadığını belirtmiştir (Gültekin ve Dereboy, 2011). Bu sonucun çıkma nedeni olarak kızlar olumsuz değerlendirilme korkusunu erkeklere oranla daha fazla yaşamaktadır. Bunun nedeni; sosyal normlara, toplumsal beklentilere veya bireysel özgüven eksikliğine dayalı olarak kızların toplum içindeki rolleri, görünüşleri veya başarılarıyla ilgili endişelerinden kaynaklanabilir. Bu korku, genellikle başkalarının beğenisini kazanmak, takdir edilmek veya kabul görmek isteme isteğiyle ilişkilendirilir. Bu tür korkular, sosyal etkileşimlerde ve kişisel ilişkilerde önemli bir etkiye sahip olabilir ve genellikle stres, kaygı ve düşük özgüvenle ilişkilendirilir (La Greca ve Lopez, 199; Akt.

Gümüő, 2006). Örneğin, bir çalışma, sosyal etkileşim kaygısının, spesifik depresif belirtiler açısından kadın ve erkekler üzerinde farklı bir etkiye sahip olup olmadığını araőtırdı ve kadınların daha fazla depresif belirtiler verdiği gözlemlenmiştir (Baloğlu, Kozan ve Kesici, 2018). Cinsiyete göre sosyal kaygı düzeylerinde anlamlı bir farkın bulunmadığını belirten Dilbaz ve Güz'ün (2002) araőtirmasında cinsiyet deđiőkenine göre sosyal kaygı düzeylerinde farklılığın olmadığı belirlenmiştir. Schneier, Johnson, Hornig ve Liebowits (1992), erkeklerin kızlara oranla daha fazla sosyal kaygı yaşadığını tespit etmişlerdir. Sonuç olarak bu uyumsuzluğun nedeni kişilerin sosyal kaygıyı öğrenme yolu ile de davranış kalıplarına ekleyebilmesi düşünölmektedir. "Sosyal kaygının model alma yoluyla öğrenilmesi," çevredeki önemli kişilerin (örneğin, aile üyeleri, arkadaşlar, medya figürleri) sosyal kaygılı davranışlarını gözlemleyerek, bu davranışları kendi davranışlarını őekillendirmekte etkili olduklarını ifade eder. Özellikle çocuklar ve gençler, çevrelerindeki rol modellerini taklit ederek, onların davranışlarını öğrenme eğilimindedirler. Bu süreç, sosyal kaygının bireyler arasında yayılmasına ve güçlenmesine katkıda bulunduğu düşünölmektedir tek başına cinsiyet değişkeni ile değerlendirmek yetersiz olabilir çünkü yaş grubuna göre model alma süreci etkisini yitirmektedir. Yaşa bağlı kişiliği oturan ve özerkleően birey kaygılı rol modelini daha sağlıklı ve farkındalık düzeyi yüksek bir biçimde değerlendirebildiği ve içselleőtirmeyeceđi düşünölmektedir.

Dijital Oyun Bağımlılığı ölçeği ve alt boyutlarının cinsiyete göre incelenmesine ilişkin sonuçlara göre hem toplam puan hem de alt boyutların tümünde erkeklerin kadınlara oranla daha yüksek puanlar aldıkları görölmektedir. Bu bulgunun da literatür ile uyumlu olduğu söylenebilir. Bu konuda yapılmış çalışmalar oyun oynama ve bağımlılık geliştirme riskinin erkeklerde kadınlara oranla daha yüksek olduğuna dair sonuçlara rastlaőmıőlardır (Yönet, 2018; Bekar, 2018; Griffiths vd., 2004; Karagöz, 2017; Li ve Wang, 2013). Yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, erkek öğrencilerin bağımlılık düzeyi, kız öğrencilere göre daha yüksek bulunmuőtir. Bu bulgu, cinsiyetin bilgisayar oyun bağımlılığı üzerindeki etkisini vurgulamaktadır (Horzum, 2011). Yee (2006), tarafından yapılan araştırma sonucu, üç yıl boyunca gözlenen 30000 çevrimiçi oyun oyuncusundan toplanan verilere göre 18-22 yaşları arasındaki kullanıcılarda erkekler, kızlara oranla kendini oyuna daha bağımlı görmekte-dirler. İlgili konuya dair literatür taranmış olup sonuçlar çalıőmamız ile uyumludur. Dijital oyun oyun bağımlılığında cinsiyet çok önemli ve belirleyici bir faktördür. Kız öğrencilerin algılanan sosyal destek ihtiyacının fazla olması onları sosyal medyaya, erkek öğrencilerin online ve internet oyunları oynayarak kendilerini ifade ettikleri düşünölmektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmanın sonucunda ulaşılan bulgulara göre erkeklerin puanlarının kadın katılımcılara göre daha yüksek olduğu görölmüőtür. Dijital oyun bağımlılığı düzeyinden alınan puanların yükselmesinde cinsiyetin rol oynadığı görölmüőtür. Dijital oyun bağımlılığını yordama gücü en yüksek olan değişkenin sosyal kaygı olduğu sonucuna ulaőılmıőtir. Öfkeli yoksunluk, üzüntülü yoksunluk ve kontrol kaybı değişkenlerinin sosyal kaygı üzerindeki yordayıcılık düzeylerinin anlamlı olmadığı görölmüőtür. Utanma

değişkeninin ise sosyal kaygı düzeyini anlamlı düzeyde yordadığı anlaşılmaktadır. Buna göre utanma değişkeni sosyal kaygıya ilişkin toplam varyansın %06' sını açıklamıştır.

Kullanımı en yaygın olan dijital platformlardan biri de dijital oyunlardır. Dijital oyunlar günümüz dijital uyaran (sosyal medya, alışveriş siteleri, oyunlar vs.) ve materyallerin artmasıyla çocuğundan yetişkinine birçok kişinin ilgi alanındadır. Bu araştırma Google forms yardımıyla 406 üniversite öğrencisi ile yapılmıştır. Bulguların desteklenmesi ve daha geçerli sonuçlar için daha büyük bir örneklem sayısı ile çalışılması önerilir. Özellikle son yıllarda dijital oyunların kullanımının arttığı görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın örneklemi oluşturan üniversite öğrencilerinin ve diğer tüm eğitim kademelerinde öğrenim süreçlerinde öğrencilerin, dijital oyunları faydalı yönde kullanma konusunda ve dijital oyunların olası zararları konusunda bilinçlendirilmeleri faydalı olacaktır. Aksi takdirde dijital oyun bağımlılığı, bireylerin duygu düzenleme güçlükleriyle ilişkilidir ve oyunlara aşırı bağlılık, duygusal tepkileri düzenleme becerilerini etkileyebilir. Bu durum, duygusal bozukluklar veya stresle başa çıkma mekanizmalarında zayıflamaya neden olabilir ve akademik başarıda düşüş gibi olası sonuçlara da neden olabilir, bu değişken üzerinde de çalışılabilir.

Diğer bir öneri dijital oyun bağımlılığı, sosyal kaygı düzeylerini artırabilir. Oyunlara aşırı zaman ayırmak, sosyal ilişkilerde azalma ve izolasyonla sonuçlanabilir. Bu durum, bireyin sosyal becerilerini zayıflatabilir ve çeşitli sosyal etkinliklere katılımını kısıtlayabilir. Bu bağlamda okullarda sosyal etkinlikleri ve katılımı arttırmak dijital oyun bağımlılığı riskini azaltacağı düşünülmektedir. Dijital oyun bağımlılığı, duygu düzenleme ve sosyal kaygı bağlamında genel bir öneride bulunacak olursak;

Bilinçli Oyun Kullanımı: Bireylerin oyun kullanımını dengelemesi ve kontrollü bir şekilde sınırlaması önemlidir.

Duygu Düzenleme Becerilerini Geliştirme: Psikolojik destek olarak veya destek gruplarına katılarak duygu düzenleme becerilerini güçlendirmek önemli olabilir.

Sosyal Aktiviteleri Teşvik Etme: Sosyal kaygı ile başa çıkmak için sosyal etkinliklere katılımı teşvik etmek, sosyal becerileri güçlendirebilir.

Aile ve Arkadaş Destek Sistemi: Aile ve arkadaşların sağlam bir destek sistemini sürdürmesi, duygusal ve sosyal sorunların üstesinden gelmede yardımcı olabilir.

Bu öneriler, dijital oyun bağımlılığının duygu düzenleme güçlükleri ve sosyal kaygı üzerindeki olası etkilerini hafifletmeye yönelik bireylere ve topluluklara yönelik müdahale stratejilerini destekleyebilir. Bu sonuçlar, zihinsel sağlık sorunlarının önlenmesi ve tedavisinde duygu düzenleme becerilerine odaklanmanın önemli olabileceğini göstermektedir. Duygu düzenleme becerilerinin güçlendirilmesi, duygusal uyumu artırabilir ve psikolojik sağlığı destekleyebilir.

Bu araştırmada nicel araştırma yöntemleri kullanılmıştır, gelecek çalışmalar için katılımcılarla yüz yüze yapılacak görüşmeler sağlıklı veri elde etmeye yardımcı olacağından nicel çalışmalara ek olarak nitel çalışmalarda eklenebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

ıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar atışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akboğa, Ö. F. & Gürkan, U. (2019). Gençlerde internet bağımlılığı ile sosyal kaygı bozukluğu arasındaki ilişkinin yaşam doyumunu ve bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 443-464.
- Aldao, A., Nolen-Hoeksema, S. and Schweizer, S. (2010). Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical psychology review*, 30(2), 217-237.
- Aslan, H., Başcılar, M. ve Karataş, K. (2022). Ergenlerde dijital oyun bağımlılığı ile sosyal beceriler arasındaki ilişki. *Bağımlılık Dergisi*, 23(3), 266-274.
- Aydin, M. (2018). Üniversite öğrencilerinde duygu düzenleme güçlüğü ve sosyal kaygı arasındaki ilişkinin araştırılması. (Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Baloğlu, M., Özteke Kozan, H. İ., & Kesici, Ş. (2018). Gender differences in and the relationships between social anxiety and problematic internet use: Canonical analysis. *Journal of medical Internet research*, 20(1), e33.
- Baltacı, Ö., & Hamarta, E. (2013). Üniversite öğrencilerinin sosyal kaygı, sosyal destek ve problem çözme yaklaşımları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 38(167).
- Bekar, T. (2018). Üniversite öğrencilerinde teknoloji ile ilgili bağımlılıklar ve ilişkili faktörler. (Uzmanlık tezi, T.C. Pamukkale Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Denizli.). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Bilgin, H. C. (2015). Ortaokul öğrencilerinin bilgisayar oyun bağımlılık düzeyleri ile iletişim becerileri arasındaki ilişki. (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Bilgiz, Ş., & Peker, A. (2018). Üniversite öğrencilerinin duygu düzenleme becerileri ile psikolojik yardım ihtiyaçları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(4), 1978-1990.
- Budak, C. F. (2017). İnternet bağımlılığının yordayıcıları olarak sosyotropi-otonomi kişilik özellikleri ve duygu düzenleme güçlüğü. (Yksek Lisans Tezi, Işık Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Bulut, A., & Sengul, H. (2023). The moderating role of gender in the relationship between nomophobia and social interaction anxiety in university students. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 1-14.doi:10.1080/10447318.2023.2191079.
- Castella, K., Goldin, P., Jazaieri, H., Ziv, M., Heimberg, R. G., & Gross, J. J. (2014). Emotion beliefs in social anxiety disorder: Associations with stress, anxiety, and well-being. *Australian Journal of Psychology*, 66(2), 139-148.
- Ceyhan, E., Boysan, M., & Kadak, M. T. (2019). Associations between online addiction attachment style, emotion regulation depression and anxiety in general population testing the proposed diagnostic criteria for internet addiction. *Sleep and Hypnosis*, 21(2), 123-139.
- Chiu, S. I., Lee, J. Z., & Huang, D. H. (2004). Video game addiction in children and teenagers in Taiwan. *CyberPsychology & Behavior*, 7(5), 571-581. doi:10.1089/cpb.2004.7.571
- Choi, C., Hums, M. A., & Bum, C. H. (2018). Impact of the family environment on juvenile mental health: eSports online game addiction and delinquency. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 15(12), 2850.
- Cisler, J. M., Olatunji, B. O., Feldner, M. T., & Forsyth, J. P. (2010). Emotion regulation and the anxiety disorders: An integrative review. *Journal Of Psychopathology And Behavioral Assessment*, 32, 68-82.
- Dilbaz N, & Güz H (2002) Sosyal kaygı bozukluğunda cinsiyet farklılıkları. *Nöropsikiyatri Arşivi*, 39:79-86.
- Ecirli, H., & Ogelman, H. G. (2015). Beş-altı yaş çocukları için duygu düzenleme stratejileri ölçeği'nin geçerlik güvenirlik çalışması. *UHBAB Journal*, 4(13).
- Eldoğan, D., & Barışkın, E. (2014). Erken dönem uyumsuz şema alanları ve sosyal fobi belirtileri: Duygu düzenleme güçlüğü'nün aracı rolü var mı? *Türk Psikoloji Dergisi*, 29(74), 108-115.
- Erboy, E., & Vural, R. A. (2010). İlköğretim 4 ve 5 sınıf öğrencilerinin bilgisayar oyun bağımlılığını etkileyen faktörler. *Ege Eğitim Dergisi*, 11(1), 39-58.

- Ercengiz, M., & Şar, A. H. (2017). Ergenlerde internet bağımlılığının yordayıcı olarak duygu düzenlemedeki rolü. *Sakarya University Journal of Education*, 7(1).
- Goldin, P. R., Jazaieri, H., & Gross, J. J. (2014). Emotion regulation in social anxiety disorder. İçinde Hofmann, S. G. ve BiBartolo, P.M. (Eds.). *Social Anxiety: Clinical, developmental, and social perspectives* (3.Baskı) (s. 511-529). Academic Press.
- Griffiths, M. D., Davies, M. N. O., & Chappell, D. (2004). Online Computer Gaming: A Comparison of Adolescent and Adult Gamers. *Journal of Adolescence*, 27, 87-96. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2003.10.007>
- Griffiths, M. D., & Hunt, N. (1995). Computer game playing in adolescence: Prevalence and demographic indicators. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 5(3), 189-193. doi:10.1002/casp.2450050307.
- Gross, J. J., & Muñoz, R. F. (1995). Emotion regulation and mental health. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 2(2), 151.
- Gültekin, B. K., & Dereboy, İ. F. (2011). Üniversite öğrencilerinde sosyal fobinin yaygınlığı ve sosyal fobinin yaşam kalitesi, akademik başarı ve kimlik oluşumu üzerine etkileri. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 22(3), 150-158.
- Günay, G. (2011). Şiddet içerikli online bilgisayar oyunlarının ilköğretim öğrencilerinin saldırganlık tepkileri üzerindeki etkisi. (Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Haşimoğlu, A., & Aslandoğan, A. (2018). Lise öğrencilerinin ergenlik dönemi sorunları ve duygu düzenleme stratejileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 1(2), 71-83.
- Hatzenbuehler, M. L., Nolen-Hoeksema, S., & Dovidio, J. (2009). Damga nasıl derinin altına girer? duygu düzenlemenin aracılık rolü. *Psikoloji Bilimi*, 20 (10), 1282-1289.
- Horzum, M. B. (2011). İlköğretim öğrencilerinin bilgisayar oyunu bağımlılık düzeylerinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 36(159).
- Hsieh, A. Y., Lo, S. K., Chiu, Y. P. and Hwang, Y. (2023). Social anxiety and online media choice: Visual anonymity as a key. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 1-7.
- Hussain, Z., & Griffiths, M. D. (2009). Excessive use of massively multi-player online role-playing games: A pilot study. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 7(4), 563-571. <https://doi.org/10.1007/s11469-009-9202-8>
- Israel, G.D. (1992). Determining sample size. University of Florida Cooperative Extension Service, Institute of Food and Agriculture Sciences, EDIS.
- Kapçı, EG, Uslu, Rİ, Akgün, E., & Acer, D. (2009). İlköğretim çağı çocuklarında duygu ayarlama: Bir ölçek uyarlama çalışması ve duygu ayarlamayla ilişkili etmenlerin belirlenmesi. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 16(1), 13-20
- Karaca, S., Gök, C., Kalay, E., Başbuğ, M., Hekim, M., Onan, N., & Barlas, G. Ü. (2016). Ortaokul öğrencilerinde bilgisayar oyun bağımlılığı ve sosyal anksiyetenin incelenmesi. *Clinical and Experimental Health Sciences*, 6(1), 14-19.
- Karasar, N. (2007). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar, ilkeler, teknikler*. Nobel yayın dağıtım.
- Kim, H., & Duval, E. R. (2023). Social interaction anxiety and depression symptoms are differentially related in men and women. *Current Psychology*, 42(26), 22526-22537. doi:10.1007/s12144-022-03245-1.
- Köksal, Y. (2015). İnternet bağımlılığı ile internetten alışveriş ilişkisi üzerine bir inceleme; üniversite öğrencileri uygulaması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(12), 117-130.
- La Greca, A. M., & Lopez, N. (1998). Social anxiety among adolescents: Linkages with peer relations and friendships. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 26, 83-94.
- Li, H., & Wang, S. (2013). The role of cognitive distortion in online game addiction among Chinese adolescents. *Children and Youth Services Review*, 35(9), 1468-1475.
- Liu, C. C., & Chang, I. C. (2016). Model of online game addiction: The role of computer-mediated communication motives. *Telematics and Informatics*, 33(4), 904-915.
- Madran, H. A., & Çakılcı, E. (2014). Çok oyunculu çevrimiçi video oyunu oynayan bireylerde video oyunu bağımlılığı ve saldırganlık. *Anatolian Journal of Psychiatry/Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 15(2).

- Mehrizi, S. H. A. A., Amani, O., Feyzabadi, A. M., & Kolae, Z. E. B. (2022). Emotion regulation, negative self-evaluation, and social anxiety symptoms: The mediating role of depressive symptoms. *Current Psychology*, 1-11. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03225-5>
- Mennin, D. S., & Fresco, D. M. (2009). Emotion regulation as an integrative framework for understanding and treating psychopathology. *Emotion regulation and psychopathology: A transdiagnostic approach to etiology and treatment*, 356-379.
- Orak, M. E., Hanifi, Ü., & Yılmaz, E. (2021). Üniversite öğrencilerinin dijital oyun bağımlılığı düzeylerinin belirlenmesi. *Spor Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 279-293.
- Özmen, M. (2019). Ortaokul öğrencilerinde dijital oyun bağımlılığı düzeyinin yordanması. (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Rusch, S., Westermann, S., & Lincoln, T. M. (2012). Specificity of emotion regulation deficits in social anxiety: An internet study. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 85(3), 268-277. doi:10.1111/j.2044-8341.2011.02029.x.
- Schneier, F. R., Johnson, J., Hornig, C. D., Liebowitz, M. R., & Weissman, M. M. (1992). Social phobia: Comorbidity and morbidity in an epidemiologic sample. *Archives of general psychiatry*, 49(4), 282-288.
- Sousa, R., Linhares, M., Silva, D. R. D., & Rijo, D. (2023). The difficulties in emotion regulation scale: Dimensionality, measurement invariance, and physiological correlates in community adolescents. *Journal of Clinical Psychology*, 79(10), 2351-2363. doi:10.1002/jclp.23553
- Subaşı, G. (2003). Etkileşim kaygısı ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 2(19), 35-40.
- Topal, M. (2019). Ön ergenlerde sosyal görünüş kaygısı, benlik saygısı ve otomatik düşüncelerin sosyal kaygıyı yordamadaki rolü. (Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Tull, M. T., Rodman, S. A. & Roemer, L. (2008). An examination of the fear of bodily sensations and body hypervigilance as predictors of emotion regulation difficulties among individuals with a recent history of uncued panic attacks. *Journal of Anxiety Disorders*, 22(4), 750-760.
- Turk, C. L., Heimberg, R. G., Luterek, J. A., Mennin, D. S., & Fresco, D. M. (2005). Emotion dysregulation in generalized anxiety disorder: A comparison with social anxiety disorder. *Cognitive Therapy and Research*, 29(1), 89-106. doi:10.1007/s10608-005-1651-1.
- Villani, D., Carissoli, C., Triberti, S., Marchetti, A., Gilli, G., & Riva, G. (2018). Videogames for emotion regulation: A systematic review. *Games for Health Journal*, 7(2), 85-99. doi:10.1089/g4h.2017.0108.
- Yalçın, S., & Bertiz, Y. (2019). Üniversite öğrencilerinde oyun bağımlılığının etkileri üzerine nitel bir çalışma. *Bilim Eğitim Sanat ve Teknoloji Dergisi*, 3(1), 27-34.
- Yee, N. (2006). Motivations for play in online games. *CyberPsychology & Behavior*, 9(6), 772-775.
- Yeşilyurt, F. (2014). Ergenlerin çevrim içi oyunlardaki deneyimleri ve oyuna ilişkin tutumlarının incelenmesi (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Yiğit, E., & Günüş, S. (2020). Çocukların dijital oyun bağımlılığına göre aile profollerinin belirlenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(1), 144-174.
- Yiğit, İ., & Guzey Yiğit, M. (2019). Psychometric properties of Turkish version of difficulties in emotion regulation scale-brief form. *Current Psychology*, 38(6), 1503-1511. doi:10.1007/s12144-017-9712-7.
- Yönet, E. (2018). Lise öğrencilerinin sportif serbest zaman ilgilenim, dijital oyun bağımlılığı ve yaşam kalitesi düzeylerinin araştırılması. (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı, Sakarya.) Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Yumuşak, F. N. (2019). Üniversite öğrencilerinde duygu düzenleme güçlüğü ve duygusal tepkiselliğin psikolojik belirtiler ile ilişkisinin incelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>

Akıllı Kişisel Asistanlar: Bibliyometrik Analiz¹

Muhammet Talha Yılmaz^{2,3}

ÖZET

Teknoloji alanında yaşanan hızlı değişimler, akıllı telefonlarda, akıllı ev sistemlerinde ve e-ticaret sitelerinde Akıllı Kişisel Asistanların daha yaygın olarak kullanılmasına neden olmuştur. Bu makalenin amacı, Akıllı Kişisel Asistanlara kapsamlı bir genel bakış sağlamak ve bibliyometrik analiz kullanarak bu asistanlarla ilgili akademik araştırmaları analiz etmektir. Scopus veri tabanı kullanılarak yapılan bibliyometrik analizden elde edilen bulgular, Akıllı Kişisel Asistanlarla ilgili toplam 391 yayın olduğunu ortaya koymuştur. VOSviewer uygulaması aracılığıyla anahtar kelime incelemesi yapılmış ve 284 benzersiz anahtar kelime tespit edilmiştir ve bunlar arasında en sık geçen kelimeler "Akıllı Asistan", "Yapay Zeka" ve "Konuşan Ajan" olmuştur. Ayrıca VOSviewer uygulaması aracılığıyla akıllı asistanlar ve yapay zeka teknolojileri arasındaki ilişkiler görselleştirilmiş ve küme analizi yapılarak bağlantı gücü ve her bir küme içindeki anahtar kelimelerin ortaya çıkma sıklığını keşfetmeye olanak tanıyan 4 farklı küme ortaya çıkmıştır. Aynı veriler kullanılarak yapılan ortak yazar bibliyometrik analiz çalışmasına göre de 2 küme ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma akıllı kişisel asistanların gelişimini, etkisini ve disiplinler arası doğasını ve günümüz teknolojisindeki önemini vurgulayarak akademik söyleme katkıda bulunmakta ve bu alanda daha fazla araştırma ve geliştirme yapılmasını teşvik etmektedir. Akıllı Kişisel Asistanlar ile ilgili olarak gelecekte odaklanması gereken alanlar; birden fazla dil yöntemini işleyebilen ve kullanıcı tercihlerine uyum sağlayan asistanların geliştirilmesi, bağlama duyarlı ve daha kişiselleştirilmiş ve kullanıcı memnuniyetini arttıracak arayüzlerin tasarlanması olarak önerilebilir.

Anahtar Kelimeler: Akıllı Kişisel Asistanlar, Yapay Zeka, Bibliyometrik Analiz.

Intelligent Personal Assistants (IPAs): Bibliometric Analysis

ABSTRACT

There have been significant technological advancements in the field of technology, which have led to the widespread adoption of Intelligent Personal Assistants (IPAs) in smartphones, smart home systems, and e-commerce websites. The purpose of this article is to provide a comprehensive overview of Intelligent Personal Assistants and analyze academic research related to these assistants using bibliometric analysis. The findings from the bibliometric analysis using the Scopus database revealed a total of 391 publications related to Intelligent Personal Assistants. Through keyword examination, 284 unique keywords were identified. As indicated by the co-author's bibliometric analysis, which was based on the same data, two clusters were identified. In conclusion, this study contributes to the academic discourse and encourages further research and development in this area by highlighting the development, impact and interdisciplinary nature of intelligent personal assistants and their importance in today's technology. What research into intelligent personal assistants should focus on; it can be suggested to introduce assistants that can communicate in more than one language and adapt to user preferences, to design more sensitive and personal distributions.

Keywords: Intelligent Personal Assistants (IPAs), Artificial Intelligence (AI), Bibliometric Analysis.

1. GİRİŞ

2005 yılı sonrası internet ve teknolojiye meydana gelen hızlı değişim ve doğal dil işleme ve yapay zeka teknolojilerinin gelişmesi ile "Akıllı Kişisel Asistanlar (Intelligent Personal Assistants-IPA)" akıllı telefonlarda, akıllı ev sistemlerinde ve e-Ticaret sitelerinde daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. "Akıllı Kişisel Asistanlar" kullanıcıların günlük rutin işleri ile ilgili özel isteklerine ve kişisel tercihlerine doğru, hızlı ve bağımsız cevap verebilen; proaktif davranan; tecrübelerden öğrenen; değişime adapte olabilen; fiziksel ve sanal çevrenin farkında; doğal dil işleme ve üretme kabiliyeti sebebiyle kullanıcı ile sesli, yazılı, görsel yollarla etkileşim sağlayan; insan gibi düşünebilmesi ve tepki verebilmesi için tasarlanmış kişiselleştirilmiş yapay zeka destekli yazılımlardır (Moussawi, 2016); (Saad, Afzal, El-Issawi, & Eid, 2017).

¹ Bu çalışma, yazara ait "İnsan-Bilgisayar Etkileşiminde Dijital Yerli ve Dijital Göçmenlerin Algı Farklılıklarının İncelenmesi: Akıllı Kişisel Asistanlar Üzerine Bir Çalışma" adlı doktora tezinden derlenmiştir.

² muhammet.yilmaz@ogr.iu.edu.tr

³ Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi, ORCID: 0009-0005-7347-210X.

Yapay zekanın (YZ) modern tarihi 1950'lere kadar uzanmaktadır ve birçok uzman "Yapay Zeka" teriminin ilk kez 1956 yılında, modern Yapay Zeka araştırmalarının öncüsü John McCarthy tarafından, bir bilgisayar programı üzerinde çalıştırılması amaçlanan "akıllı makineler yapma bilimi ve mühendisliğini" tanımlamak için ortaya atıldığına inanmaktadır (Bellini vd., 2022). Aynı anda birden fazla yerde bulunan teknolojiyi ifade eden Her Yerde Bulunan Bilişimin (Ubiquitous Computing) ortaya çıkışı, mobil cihazlar ve eller serbest teknolojisi aracılığıyla bilgi alma ve arama sorgularına olan talebin artmasına yol açmıştır. Sesli komutları alan bu teknolojik cihazlar hızla gelişmektedir ve birçok uygulama artık bilgi alımını kolaylaştırmak ve bireylerin çevrelerini sesli komutlarla kontrol etmelerini sağlamak için konuşma tanıma teknolojilerini kullanmaktadır.

Günümüzde kullandığımız Akıllı Kişisel Asistanlar ise, 2010 yılının başında Apple markasının iPhone 4S telefonlarının bir özelliği olarak Siri isimli akıllı kişisel asistanını pazara sunmasıyla hayatımıza girmiş ve ilerleyen yıllarda diğer teknoloji firmaları Google Asistan (Google), Amazon Echo (Amazon), IBM Watson (IBM) ve Cortana (Microsoft) gibi kendi Akıllı Kişisel Asistanlarını piyasaya sürmüşlerdir. Günümüzde bu asistanların yüklü olduğu teknolojik cihazlar (Otonom araçlar, Akıllı Ev Sistemleri, Akıllı Telefonlar, Giyilebilir Teknolojiler ve IoT Bağlı Cihazlar vb.) ve bağlı olduğu sistemler her an kullanılabilir ve ulaşılabilir özellikleri ile günlük yaşama ve bulunduğumuz ortama yayılmış hatta görünemeyecek şekilde hayatımıza nüfus etmiştir (Altın, 2016). Ayrıca bu cihazlar insanların yaşam tarzını değiştirmiş ve hayatlarını kolaylaştırmış ve onların her gün kullandıkları eşyalar haline gelmiştir. (Şahin, 2012). Bunun sonucu olarak insanlar yaptıkları işleri daha az zahmet ve daha az zihin gücü harcayarak daha kolay ve daha hızlı bir şekilde halledebilir olmuşlardır (Weiser, 1991; Weiser & Brown, 1997). Akıllı Kişisel Asistanların hızlı yaygınlaşmasında bu yazılımların akıllı cihazlarda geniş uygulama alanı bulması, IoT alanındaki ilerlemeler ve akıllı telefon ve mobil internet kullanımının artmasının önemli bir rolü vardır (Hoy, 2018).

Akıllı Kişisel Asistanların en yaygın kullanıldığı cihazların başında mobil telefonlar gelmektedir. Özellikle akıllı telefonun dünya genelinde yaygın kullanımı sonucu, dünyadaki tüketiciler bu cihazları yaşamlarının birer parçası haline getirmiştir. GSMA Mobil Ekonomi Raporu (2023)'na göre, 2030 yılına kadar mobil hizmet aboneliğinin 6.3 milyardan fazla kişiye ve mobil internet kullanıcısının da 5.4 milyar kişiye ulaşacağı öngörülmektedir. We are Social (2024) tarafından yapılan çalışmaya göre ise, 2023 yılında küresel nüfusun yaklaşık %64,4'ü mobil telefon kullanırken, %66'sı internete erişim sağlamıştır. Ayrıca, dünya genelinde akıllı telefon bağlantı sayısının 2030 yılına kadar toplam 9 milyara ulaşacağı ve tüm bağlantıların yaklaşık %92'sinin mobil bağlantı tarafından oluşturacağı öngörülmektedir (GSMA Intelligence, 2023).

Akıllı Kişisel Asistanlarını akıllı telefonlardan sonra diğer bir geniş kullanım alanı bulduğu teknoloji ise akıllı ev sistemleridir. Akıllı Hoparlörler ya da Akıllı Ev Asistanları dediğimiz Amazon Echo ve Google Home gibi sesli komut teknolojileri de günlük hayatta daha yoğun kullanılmaya başlanmıştır. Akıllı Ev Teknolojisi Raporu (2024)'na göre akıllı ev teknolojilerine yönelik küresel harcamaların 2025 yılına kadar 170 milyar doları aşacağını öngörülmektedir (Claritas, 2024). Yapılan başka bir çalışmaya göre ise Akıllı Ev pazarındaki gelirin 2024 yılında 154,4 milyar ABD dolarına ulaşacağı ve hane penetrasyonunun ise 2024 yılında %18,9 olacağı ve 2028 yılına kadar da %33,2'ye ulaşması öngörülmektedir (Smart Home - Worldwide | Statista Market Forecast, n.d.).

Yakın gelecekte ekranları olmayan, hatta görünmeyen cihazlarla etkileşime gireceğimiz için sesli komut teknolojileri ve onları yaygın olarak kullanıldığı akıllı Akıllı Kişisel Asistanların önemi aratacaktır. Araştırma firması Gartner akıllı makineler çağının bilgi teknolojileri tarihindeki en yıkıcı değişime sebebiyet vereceğini ön görmekte ve bu değişimde sanal kişisel asistanların oynayacağı rolün büyük olacağı öngörülmektedir (King, 2015). Ayrıca Google Assistant ve Amazon Alexa gibi entegrasyon platformlarının yaygınlaşması ve sağlık, perakende, otomotiv gibi çeşitli pazarlarda sesle etkinleştirilen cihazlara ve uygulamalara olan talebin artması sonucunda da sesli komut teknolojilerinin Yapay Zeka Tabanlı Teknolojilerde daha yaygın bir şekilde kullanılacağı öngörülmektedir (Exploring the Future of Voice Recognition Technology in Software | MoldStud, 2024).

Meticulous Research (2024) çalışması, yaptığı çalışmaya göre akıllı telefon kullanıcılarının %50'sinden fazlasının ses tanıma teknolojisini günlük olarak kullandığını, çünkü ses teknolojilerinin ses teknolojilerini kullanarak daha gelişmiş ve karmaşık görevleri yerine getirme kabiliyetine sahip olduğunu, insanların bunları sıradan, günlük görevler için kullanmayı tercih ettiğini belirtmektedir. Ayrıca, konuşma ve ses tanıma teknolojisine yönelik toplam pazarın 2025 yılına kadar 31,82 milyar dolara ulaşacağı tahmin edilmektedir. (Conversational AI Market - Global Opportunity Analysis and Industry Forecast (2023-2030), 2023). Michael Page tarafından yapılan araştırmanın raporuna göre Türkiye dahil Avrupa ülkelerindeki profesyonellerin %65'i mevcut rollerindeki performanslarını artırmak ve %49'u rutin görevleri otomatikleştirmek için yapay zeka araçlarına güvendiklerini; yüzde 37'si ChatGPT

ve Bard gibi araçları kullandıklarını ve yarıya yakınının ise sohbet robotları ve Siri, Cortana ve Google Assistant gibi etkileşimli yapay zeka araçlarını benimsediklerini ifade ettiler (İzel, 2024).

Farklı alanlardaki araştırmacılar, Akıllı Kişisel Asistanların hızlı gelişimine odaklanmakta ve ayrıca farklı alanlarda Akıllı Kişisel Asistanlar (IPA) üzerine yapılan araştırmaların sayısının ve araştırma yöntemlerinin çeşitliliğinin arttığı görülmektedir. Bu devam eden gelişmeler, kullanıcıların teknolojiyle nasıl etkileşim kurduğunu değiştirmeyi ve karmaşık görevleri basitleştirmeyi amaçlayan araştırma çalışmalarının bir sonucudur. Teknolojideki gelişmeler ve akıllı cihazlara olan talep, akıllı telefon uygulamaları ve teknolojilerinin gelecekteki gelişimi ve çevrimiçi teknolojileri ile ilgili araştırmalar, akıllı ev teknolojilerinin ortaya çıkması, akıllı kişisel asistanların geleceğinin umut verici ve büyük bir potansiyeli olduğunu göstermektedir. Bu alanda daha fazla araştırma ve geliştirme, çeşitli ihtiyaçlarımızı karşılayan daha gelişmiş ve çok yönlü akıllı kişisel asistanların ortaya çıkmasını da sağlayacaktır. Akıllı Kişisel Asistanların çalışma, yaşam ve çevremizle etkileşim kurma şeklimizi değiştirme potansiyeline sahip olmaları ve hayatımızdaki rolünün artacağını ve teknolojiyle etkileşimimizi değiştireceğini öngörülmesi sebebiyle bu alandaki araştırmaların önemi de giderek artacağı da tahmin edilmektedir.

Akıllı kişisel asistanlar üzerine yapılan araştırmaların literatürünün bibliyometrik analizi yapılarak, bu teknolojinin zaman içindeki gelişimini ve bu alandaki araştırmaların yayınlanmasındaki eğilimleri belirlemek, sektörün mevcut durumu ve gelecekteki yönelimleri hakkında veriye dayalı kapsamlı bir bakış açısı kazanmak, ayrıca hangi ülkelerin veya bölgelerin IPA araştırmalarının öncüsü olduğunu tespit etmek, IPA araştırmaları ile ilgili yenilikleri ve gelecekteki eğilimlerin öngörülmesini belirlemek ve IPA gelişimini etkileme potansiyeline sahip yeni teknolojilerin belirlenmesi mümkün olabilecektir. IPA'lar hayatımızda giderek daha önemli bir rol oynamaya devam ettikçe, bu tür bir analiz, teknolojinin faydalı, etik ve toplumsal ihtiyaçlarla uyumlu bir şekilde gelişmesini sağlamak için de çok önemli hale gelmektedir.

Akıllı Kişisel Asistanların hızlı yaygınlaşmasında bu yazılımların akıllı cihazlarda geniş uygulama alanı bulması, IoT alanındaki ilerlemeler ve akıllı telefon ve mobil internet kullanımının artmasının önemli bir rolü vardır. Özellikle akıllı telefonunun dünya genelinde yaygın kullanımı sonucu, dünyadaki tüketiciler bu cihazları yaşamlarının birer parçası haline getirmiştir. Teknolojide meydana gelen bu hızlı değişim ve doğal dil işleme ve yapay zeka teknolojilerinin de gelişmesi ile “Akıllı Kişisel Asistanlar- (Intelligent Personal Assistants-IPA)” akıllı telefonlarda, akıllı ev sistemlerinde ve e-ticaret sitelerinde daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

Mevcut literatürde, yapay zeka uygulamalarını inceleyen mevcut çalışmalar olsa da, bunlar temel olarak yapay zekanın kapsayıcı alanı altında sınıflandırılmaktadır. Örneğin, Radanliev ve diğerleri (2002) yapay zeka ile ilgili araştırma verilerinin kapsamlı bir bibliyometrik analizini yapmış ve yıl, ülke, dil ve organizasyon gibi değişkenleri incelemiştir. Sood ve arkadaşları (2024) tarafından yapılan çalışma, analiz yapmak için disiplinler arası bir yaklaşım kullanmış ve böylece yapay zeka destekli sistemlerin kişiselleştirilmiş ve önleyici sağlık hizmetleri amacıyla hastalık tahminini ve erken teşhisi geliştirme potansiyelini aydınlatmıştır. Ayrıca, Mayta-Tovalino ve diğerleri (2024) tıp eğitimi bağlamında akıllı konuşma ajanları, ChatGPT ve YZ botları üzerine keşifsel bir bibliyometrik çalışma yürütmüştür. Bu örnekler, yapay zekânın çeşitli alanlardaki farklı uygulamalarını ve etkilerini göstermektedir. Son olarak, bu çalışma ile benzerlik sergileyecek Lim et al., (2022)'in diyaloga dayalı ticaretin performansını ve entelektüel yapısını gözden geçirmek amacıyla Alexa isimli Akıllı Asistan ile ilgili yapmış olduğu bibliyometrik analiz çalışmasıdır. Ancak mevcut çalışma, belirli bir asistan yerine akıllı kişisel asistanların daha geniş bir alanına odaklandığı için Lim ve diğerlerinin (2022) çalışmasından farklıdır. Bu ayırım, akıllı kişisel asistanlar alanında yaygın olan kapsayıcı temaların ve eğilimlerin araştırılmasına olanak tanıyarak, bu gelişen alana kapsamlı bir bakış açısı sağlamaktadır.

Bu makalenin amacı, Akıllı Kişisel Asistanlara kapsamlı bir genel bakış sağlamak ve Akıllı Kişisel Asistanlar ile alakalı akademik çalışmaları bibliyometrik analiz yöntemi kullanarak bu akademik araştırmalarda geçen anahtar kelimeleri analiz etmektir. Bu doğrultuda aşağıdaki araştırma soruları cevaplanmaya çalışılacaktır.

Akıllı kişisel asistanları konu edinen yayınların performans analizi (Yıllara göre yayın sayısı, atıf sayısı en çok atıf alan 10 makale gibi) yapılabilir mi?

Akıllı kişisel asistanları konu edinen yayınların kavramsal yapısı (ortak kelime analizi) belirlenebilir mi?

Akıllı kişisel asistanları konu edinen yayınları yazan kişilerin sosyal işbirlikleri (co-authorship) belirlenebilir mi?

2. AKILLI KİŞİSEL ASİSTANLAR (INTELLIGENT PERSONAL ASSISTANT)

Konuşma Aracıları (Conversational Agent), Akıllı Hoparlörler (Smart Speakers), Dijital Asistanlar (Digital Assistant) veya Ses Kontrollü Araçlar (Voice-Controlled Agents) olarak da adlandırılan “Akıllı Kişisel Asistanlar” kullanıcıların günlük rutin işleri ile ilgili özel isteklerine ve kişisel tercihlerine doğru, hızlı ve bağımsız cevap verebilen; proaktif davranan; tecrübelerden öğrenen; değişime adapte olabilen; fiziksel ve sanal çevrenin farkında; doğal dil işleme ve üretme kabiliyeti sebebiyle kullanıcı ile sesli, yazılı, görsel yollarla etkileşim sağlayan; insan gibi düşünebilmesi ve tepki verebilmesi için tasarlanmış kişiselleştirilmiş yapay zeka destekli yazılımlardır (Moussawi, 2016); (Saad, Afzal, El-Issawi, & Eid, 2017). Akıllı Kişisel Asistanlar diğer bazı çalışmalarda Sesle-Aktifleşen Akıllı Yardımcılar (Voice-activated Intelligent Assistants) (Jiepu Jiang, 2015); Sesle-Aktifleşen Kişisel Asistanlar (Voice-activated Personal Assistants) (Easwara & L., 2015); Etkileşimli Karşılıklı Konuşan Ajanlar (Conversational Agents) (SeoYoung Lee, 2017) olarak isimlendirilmişlerdir (Whang, 2017).

Akıllı Kişisel Asistanlar teknik olarak, ses tanıma ve doğal dil işleme algoritmaları gibi yapay zeka işlevleriyle çalıştırılır. İlk olarak, yerleşik çoklu mikrofonlar, kullanıcıların seslerini dinler ve kaydeder ve kaydedilen dosyaları İnternet aracılığıyla doğal dil işleme bulut sunucusuna gönderir. Ardından sunucular, kullanıcıların komutlarını yorumlar ve en iyi yanıtları sağlar veya en uygun hizmetleri seçer (örneğin, bir randevunun saatini onaylamak, müzik çalmak, birini aramak). Son olarak, VPA cihazları, metinden konuşmaya (TTS) teknolojisine dayalı olarak kullanıcılara yanıt verir (Yang & Lee, 2019). Akıllı Kişisel Asistanlarla etkileşim kurmak için kullanıcılar, cihazı kontrol etmek (arama yapmak, takvimi yönetmek, uygulamaya erişmek, müzik çalmak), Web'de arama yapmak ve son olarak karmaşık (bir yer seçip o seçtiğin yerdeki hava durumunu öğrenmek ve konaklamam için bir otel aramak ve navigasyon kullanmak vb.) ve basit (hava durumunu öğrenmek vb.) görevleri yerine getirmek için üç farklı senaryo seçebilirler (Kiseleva, ve diğerleri, 2016). Akıllı Kişisel Asistanların yüklü olduğu teknolojik cihazlar (Otonom araçlar, Akıllı Ev Siteleri, Akıllı Telefonlar, Giyilebilir Teknolojiler ve IoT Bağlı Cihazlar vb.) ve bağlı olduğu sistemler her an kullanılabilir ve ulaşılabilir özellikleri ile günlük yaşama ve bulunduğumuz ortama yayılmıştır (Altın, 2016; Weiser & Brown, The Coming Age Of Calm Technology, 1996). Ayrıca bu cihazlar insanların yaşam tarzını değiştirmiş ve hayatlarını kolaylaştırmış ve onların her gün kullandıkları eşyalar haline gelmiştir (Şahin, 2012). Tüketiciler günlük yaşamlarında, havaalanında biniş kartı, konser, sinema ve tiyatro biletlerini bastırmak için kullandıkları kiosklar, para yatırma ve çekme işlemi için kullandıkları bankamatikler, market alışverişi yaparken kullandıkları self-servis kasalar vb. çeşitli bilgisayar arayüzleri örnekleri ile etkileşim halindedirler. Yapay zeka ve mobil teknolojilerindeki özellikle büyük veri, makine öğrenimi ve semantik analitik gibi alanlardaki hızlı gelişmeler nedeniyle, Akıllı Kişisel Asistanların popülerliği artmış ve günümüz dünyasının akıllı sistemleri olan bu cihazlar kablosuz, giyilebilir ve sanal gerçeklik gibi her şeyin birbiriyle haberleştiği cihazlara dönüşmüş ve insanların bu cihazlarla olan etkileşimleri artmıştır.

Tüketicilerin sınırlı bilgi işleme kapasitesi göz önüne alındığında, aşırı dağınık bilgi ve büyük miktarda bilgiyi bireysel ihtiyaçlarına göre düzenleyerek tüketicilerin potansiyel aşırı bilgi yüklemesinden kaçınmalarına yardımcı olmak çok önemlidir (Maes, 1994). Aşırı bilgi yüklemesini önlemek için kullanıcıların bilgi sistemleriyle etkileşime girmesi için etkili yollar tasarlamak önemlidir (E.-J. Lee, 2002). Bu hususta Akıllı Kişisel Dijital Asistanlar bireylere çok çeşitli görevlerde yardımcı olabilmek için çok iyi tasarlanmış akıllı yazılım araçlarıdır. IPA'ların en büyük faydası, insanların işlerinde verimliliğini artıracak rutin görevleri otomatikleştirmek için konuşma tanıma, doğal dil anlama ve yapay zeka kullanma yeteneğidir (Winarsky, 2021).

Özetle, Akıllı Kişisel Asistanlar doğal dil ve yapay zeka gibi işleme teknikleri ve uyarlanabilir ara yüz teknolojisi (adaptive interface technology) ile kullanıcının verdiği girdilerini (sesli, yazılı ve görse komutları) zaman içinde izleyerek, kullanıcının alışkanlıklarını, yeterliliklerini, amaçlarını tanımaya başlar, tercihlerini öğrenebilir ve kullanıcı davranışları hakkında bilgi edinerek kullanıcıların isteklerine uyumlu proaktif tavsiyelerde bulunurlar (Göksel-Canbek & Mutlu, 2016); (Lew vd., 2007).

Tablo 1. Akıllı Kişisel Asistanlar Üzerine Yapılan Çalışmalar

Araştırma Adı	Yazar	Araştırmanın Amacı
Okay, Google!: An empirical study on voice assistants on consumer engagement and loyalty	Moriuchi, E. (2019)	VA'lerin e-ticaret ve mobil uygulamalara entegrasyonunun kullanıcı bağlılığı ve sadakati üzerindeki etkisi araştırılıyor. Kullanıcıların VA'leri alışverişi veya bilgi aramaları için nasıl kullandıkları inceleniyor.

Understanding adoption of intelligent personal assistants: A parasocial relationship perspective	Hangyeal, H., & Heetae Y. (2017)	Müşterilerin akıllı kişisel asistanları (IPA'lar) benimseme ve kullanma konusundaki devamlılık niyetleri
Understanding consumers' acceptance of automated technologies in service encounters Drivers of digital voice assistants adoption	Fernandes, T., & Oliveira, E. (2021)	Kullanıcıların hizmet aldıkları durumlarda AI-based Digital Voice Assistantları (DVA) benimseme motivasyonları
Consumers acceptance of artificially intelligent (AI) device use in service delivery	Gursoy, D., Chi, O.H., Lu, L., & Nunkoo, R. (2019)	Müşterilerin hizmet karşılaşmalarında yapay zeka cihaz kullanımını kabul etme isteklerini açıklamak.
An Integrated Model of Voice-User Interface Continuance Intention: The Gender Effect	Nguyen, Q.N., Ta, A., & Prybutok, V. (2019)	Sesli Kullanım Arayüzü (VUI) teknolojilerinin itici faktörlerini ölçmek ve VUI kullanımları, kalite ve memnuniyet konusundaki algıları ve gelecekte akıllı telefonlarında VUI kullanmaya devam etme niyetleri
Understanding the Adoption of Voice Activated Personal Assistants	Setirek, A.C., & Mardikyan, S. (2017)	Sesle etkinleştirilen kişisel asistanları (Voice-Activated Personal Assistant-VAPA) kullanıcılar ile bu teknolojinin kullanımını ve kabulünü etkileyen faktörler
Siri, Alexa, and other digital assistants: a study of customer satisfaction with artificial intelligence applications	Brill, T.M., Munoz, L., & Miller, R. (2019)	Dijital Asistan Kullanıcı Beklentileri, Performans Algıları ve Müşteri Memnuniyeti Yönelik Uyum
Mobile banking and AI-enabled mobile banking: The differential effects of technological and non-technological factors on digital natives' perceptions and behavior	Payne, E.M., Peltier, J.W & Barger, V.A. (2018)	Dijital yerlilerin mobil bankacılığa ilişkin tutum ve algılarını etkileyen faktörler ve AI destekli mobil bankacılık faaliyetleriyle etkileşimde rahatlığı etkileyen unsurlar ve Mobil bankacılık kullanımının ve yapay zeka tabanlı mobil bankacılık hizmetlerinin teknoloji dışı belirleyicileri ve teknoloji belirleyicilerinin etkileri.
'Okay Google, What About My Privacy?': User's Privacy Perceptions and Acceptance of Voice Based Digital Assistants	Vimalkumar, M., Sharma, S.K., Singh, J.B., & Dwivedi, Y.K. (2021)	Tüketicilerin gizlilik endişelerine yönelik algısını ve dolayısıyla bunun VBDA (Voice Based Digital Assistants)'nın benimsenmesi üzerindeki etkisi
The Internet of Things and interaction style_the effect of smart interaction on brand attachment	Wua, J., Chenb, J. & Douc, W. (2016)	Etkileşim tarzının (ör. arkadaş benzeri ve mühendis benzeri iletişim) tüketicilerin marka algısı üzerindeki etkisi
Humanizing voice assistant: The impact of voice assistant personality on consumers' attitudes and behaviors	Poushneh, A. (2021)	Yaygın olarak kullanılan üç sesli asistan mobil uygulamalarının (Microsoft Cortana, Google Assistant ve Amazon'un Alexa) kişilik özelliğini (VAP) tanımlamak ve VAP'nin neden olduğu etkilere ve VAP'nin hangi yönlerinin tüketicilerin tutumlarını ve davranışsal niyetlerini etkileyebilecek sesli etkileşim akışı deneyimini yönlendirdiğini ortaya çıkarmak
Privacy Concerns for Use of Voice Activated Personal Assistant in the Public Space,	Moorthy, A.E., & Vu, K.P.L. (2015)	Akıllı telefon kullanıcılarının çeşitli konumlarda bilgi girmek için akıllı telefonlarıyla etkileşimde bulunurken ki tercihleri
Investigating Personal Intelligent Agents In Everyday Life Through Behavioral Lens	Moussawi, S. (2016)	Kullanıcıların PIA'ların benimsenmesini etkileyen faktörleri araştırmak ve PIA'larda iki antropomorfik özelliğin ses ve mizahın, PIA'daki bilişsel ve duygusal güven ve antropomorfizm algıları üzerindeki etkisini test etmek

Tablo 1'de Akıllı Kişisel Asistanlar üzerine yapılan çalışmalarda, Moriuchi (2019), sesli asistanların online ticaret ve mobil uygulamalar açısından tüketici etkileşimlerini ve sadakatini kolaylaştırdığına vurgu yapmıştır. Bunu sonucu olarak tüketicilerin akıllı kişisel asistanları kullanarak markalarla etkileşimleri ve kurdukları sadakatini de etkilediğini ortaya koyan Wu ve arkadaşlarının (2016) bulgularıyla örtüşmektedir. Hangyeal ve Heetae (2017) yaptıkları çalışmada, akıllı kişisel asistanların sürekli kullanımında parasosyal ilişkilerin önemini vurgulamıştır. Aynı şekilde Setirek ve Mardikyan (2017) ise sesle etkinleştirilen kişisel asistanların benimsenmesini ve kullanımını etkileyen faktörleri inceleyerek ve günlük yaşamdaki pratik uygulamalarına vurgu yapmıştır. Gürsoy ve diğerleri (2019) ise, tüketicilerin hizmet alırken yapay zeka destekli cihazları kabul etme istekliliğini müşteri memnuniyeti etkileme noktasında önemli olduklarını tespiti yapmıştır. Ayrıca Brill ve diğerleri (2019)'in kullanıcı beklentilerini, performans algılarını ve Siri ve Alexa gibi akıllı kişisel asistanların memnuniyeti araştıran çalışması da bu durumu desteklemektedir. Vimalkumar ve diğerleri (2021)'nin Akıllı Kişisel Asistanların gizlilik endişesi üzerine yaptıkları çalışmada, gizlilik endişesinin bu asistanların benimsenmesini etkileyen önemli bir unsur olduğunu ve bu unsurun bu teknolojilerin yaygın olarak kabul görmesinde engel teşkil edebileceğini ortaya koymuşlardır. Son olarak ise Nguyen ve diğerleri (2019) çalışması ise bu arayüz teknolojilerinin sürekli kullanımını etkileyen değişkenler üzerinde cinsiyetin önemli bir unsur olduğunu tespit etmişlerdir.

Çalışmaların ortaya koyduğu genel kabule göre, Akıllı Kişisel Asistanların kullanılmasını ve benimsenmesini etkileyen temel unsurların kullanıcı deneyimi, etkileşim tarzı ve müşteri memnuniyeti olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca

bazı çalışmalarda bu cihazların teknik ve işlevsel yönlerine daha fazla vurgu yapılırken, diğer çalışmalarda ise sosyal faktörlere (parasosyal ilişkiler, marka bağlılığı ve sadakati vb.) gibi daha fazla vurgu yapılmıştır.

Yaygın olarak kullanılan bir başka yapay zeka tabanlı dijital asistan uygulaması olan ChatBotlar, doğal dil işleme yeteneklerine sahip insanlarla sohbet etmek üzere yapılandırılabilen bilgisayar programları (Sheehan vd., 2020), insanlarla etkileşime giren bir yazılım programı, sanal araçlar ve sohbet robotları (Melián-González vd., 2019), insanlarla metinsel veya işitsel yollarla etkileşim kurmak için bir araç olarak kullanılan otomatik programlardır (Joshi, 2018). Chatbotlar, özellikle perakendecilik sektöründe tüketicilerin alışveriş deneyimi geliştirmelerinde ve şirketlerin müşteri hizmetleri deneyimlerini yönetme konusunda en çok tercih edilen dijital yardımcılardır (Grazia Murtarelli, Gregory, & Romenti, 2021); (Youn & Jin, 2021). Chatbotlar, müşteri hizmetleri ve kişiselleştirme ile ilgili çeşitli süreçleri kolaylaştırmak için giderek daha fazla kullanılmaktadır (Przegalinska, Ciechanowski, Stroz, Gloor, & Mazurek, 2019); (Grazia Murtarelli, Gregory, & Romenti, 2021). Sohbet robotları gibi Chat-Botlar, sağlık, finans ve alışveriş sektörlerindeki danışman ya da temsilcilerin yerini alarak tavsiye, danışmanlık yapmak, ürün bilgileri sağlama gibi karmaşık görevleri yerine getirmektedir (Araujo, 2018); (Roy & Naidoo, 2021).

İlk sohbet robotu uygulamaları daha çok etkileşimli bir SSS gibi çalışıyor, eğitildikleri belirli sorular ve yanıtlar için kullanılıyor ve daha karmaşık veya öngörülemeyen bir soru sorulduğunda başarısız oluyordu (What Is a Chatbot?, 2021). Öte yandan, yapay zeka, makine öğrenimi, derin öğrenme, konuşma tanıma ve hatta gelişmiş NLP kullanarak insan duygularını ölçme yeteneği gibi bilgi teknolojilerini içeren chatbotların geliştirilmesiyle, chatbotlar Moda, E-ticaret, Bankacılık, Dijital Yayıncılık vb. birçok farklı sektörde kullanılmaya başlanmıştır (Huang & Chueh, 2020; Joshi, 2018). Günümüzde chatbotlar satış, destek ve pazarlama gibi farklı alanlarda 7/24 kullanılabilen, daha spesifik olarak, chatbotlar en yaygın olarak satış işlevlerini yerine getirmek için kullanılmakta (%41), bunu destek (%37) ve pazarlama (%17) takip etmektedir. Daha da önemlisi, satışları ortalama %67 oranında artırmakta ve tüm satışların %26'sı chatbot etkileşimleri tarafından yönlendirilmektedir (Ramasamy, 2019).

Chatbotların tanımlanmış üç kategorisi vardır; kelime tabanlı, kural tabanlı ve NLP tabanlı chatbotlar. İlk kategori olan kelime tabanlı sohbet robotları, kullanıcılara bir dizi kural ve belirli kelimelerle önceden tanımlanmış yanıtlar sunar. İkinci olarak, kural tabanlı sohbet robotu, bir karar ağacı ile önceden tanımlanmış bir dizi sonuç sunar. Son olarak, NLP özellikli sohbet robotları, herhangi bir kural seti veya belirli bir kelime yerine NLP teknolojisini kullanarak kullanıcılarla daha dinamik, esnek ve insan benzeri bir etkileşim kurar (Esen, 2018). Literatürde Akıllı Kişisel Asistanlardan sonra en çok araştırma yapılan Yapay Zeka Tabanlı Dijital Asistanlar ChatBotlar'dır. Chatbotlara dair yapılan literatür çalışması Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. ChatBotlar Üzerine Yapılan Literatür Çalışmaları

Araştırma Adı	Yazar	Araştırmanın Amacı
Examining the Customer Experience of Using Banking: Chatbots and Its Impact on Brand Love: The Moderating Role of Perceived Risk	Jay,T. (2019)	ChatBot'ların Algılanan riskin, 3 kalite boyutu ile müşteri deneyimi arasındaki moderatör rolü
Chatbot e-service and customer satisfaction regarding luxury brands	Chung M., Ko, E., Joung H., & Kim, S.J. (2020)	Lüks moda perakende markalarının geleneksel yüz yüze etkileşimler yerine e-hizmetler yoluyla kişiselleştirilmiş bakım sağlama-özellikle ChatBot asisitantlar hizmetine bağlı kalıp kalamayacağını analiz etmek
How Do AI-driven Chatbots Impact User Experience? Examining Gratifications, Perceived Privacy Risk, Satisfaction, Loyalty, and Continued Use	Cheng Y., & Jiangb H. (2020)	Yapay zeka (AI) odaklı sohbet robotlarının kullanıcı deneyimini nasıl etkilediğini incelemek
Predicting the intentions to use chatbots for travel and tourism	Melián-González, S., Gutiérrez-Taño, D., & Bulchand-Gidumal, J. (2021)	ChatBot kullanım niyetleri
Customer service chatbots: Anthropomorphism and adoption	Sheehan, B., Jin, S., & Gottlieb, U. (2020)	Müşteri hizmetleri sohbet robotları için yanlış iletişim ve benimseme arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır
Chatbots in retailers' customer communication: How to measure their acceptance?	Rese A., Ganster L.,& Baier D. (2020)	Metin tabanlı "Emma" sohbet robotunun hedef segmenti tarafından kabulünü ölçmek

I Am Here to Assist You Today”: The Role of Entity, Interactivity and Experiential Perceptions in Chatbot Persuasion	Ischen C., Araujo T., Noort G., Voorveld H., & Smit E. (2020)	Çevrimiçi bir deney kullanarak, bağımsız bir chatbot ile iletişim kurmanın etkileşimli web sitelerine kıyasla duygusal ve davranışsal tepkileri (öneriye bağlılık ve tutumlar) ne ölçüde etkilediğini araştırmak
Impact of Chatbot Conversational Skill on Engagement and Perceived Humanness	Schutzler, R.M., Grimes G. M., & Giboney, J.S. (2020)	Konuşma becerisinin algılanan sosyal varlığı ve nihayetinde bir sohbet robotunun antropomorfizmini nasıl etkilediğini açıklamak
The Application Of Artificial Intelligence In New Age Of Marketing: An Analysis On Ai Mobile Banking Apps	İrem Doğan (2018)	Mobil bankacılığın benimsenmesini ve kullanım davranışını etkileyen faktörler
“In A.I. we trust?” The effects of parasocial interaction and technopian versus luddite ideological views on chatbot-based customer relationship management in the emerging “feeling economy”	Youn, S., & Jin, S. V. (2021)	Tüketicilerin yapay zeka destekli sohbet robotlarıyla kurdukları ilişki türünün (sanal asistanlığa karşı sanal arkadaşlık) marka kişilik algısı, parasosyal etkileşim (PSI) ve CRM üzerindeki etkileri ve tüketicilerin ideolojik görüşlerinin (Teknopisyenlere karşı Luddit) moderatör etkisi
Enhancing chatbot effectiveness: The role of anthropomorphic conversational styles and time orientation	Roy R., & Naidoo V. (2021)	Olumlu tüketici deneyimlerini geliştirmek için sohbet robotlarına sıcaklık ve yeterlilik gibi insani nitelikler verilebileceğini göstermek
Understanding the attitude and intention to use smartphone chatbots for shopping	Kasilingam, D.L. (2021)	Tüketicilerin alışveriş için akıllı telefonlarda chatbot kullanma niyetleri değerlendirmek
Chatbot usage intention analysis: Veterinary consultation	Huanga D.H.,& Chueh H.E. (2020)	Yapay zeka ve büyük veri teknolojilerini kullanarak veteriner hekimlik danışmanlığı için bir sohbet robotu prototipi geliştirilmiş ve evcil hayvan sahiplerinin bu sohbet robotlarını kullanmaya yönelik niyetlerini anlamak amaçlanmaktadır.
I, Chatbot: Modeling the determinants of users’ satisfaction and continuance intention of AI-powered service agents	Ashfaq, M., Yuna, J., Yub, S.,& Loureiro, S.M.C. (2020)	Kullanıcıların ChatBot tabanlı müşteri hizmetlerine yönelik memnuniyetini ve devamlılık niyetini ortaya çıkaran etmenleri araştırmak
AI-Powered mental health chatbots: Examining users’ motivations, active communicative action and engagement after mass-shooting disasters	Ashfaq, M., Yuna, J., Yub, S.,& Loureiro, S.M.C. (2020)	Kriz ve acil durumlarda ruh sağlığı ihtiyaçları için chatbot araçlarını araştırmak
The media inequality: Comparing the initial human-human and human-AI social interactions	Cheng Y., & Jiang H. (2020)	İnsan kullanıcıların yapay zeka ile ilk etkileşimleri sırasında, insan-insan etkileşimlerinden farklı olarak kişilik özelliklerini ve iletişimsel özelliklerini ortaya çıkarıp çıkarmadıkları

Tablo 2’de kullanıcı deneyimi üzerine yapılan çalışmalardan Jay T. (2019) ve Cheng Y. ve Jiang H. (2020), algılanan gizlilik, memnuniyet ve sadakat gibi kalite boyutlarının ve faktörlerinin önemine vurgu yapmışlar ve sohbet robotlarıyla kullanıcı deneyimi üzerine yoğunlaşmıştır. Ischen ve arkadaşları (2020), chatbotlara ve etkileşimli web sitelerine karşı duygusal ve davranışsal tepkilerin karşılaştırmalı bir analizini yapmış ve chatbotların çevrimiçi deneyimlerdeki ikna edici özelliğine vurgu yapmıştır. Schutzler ve arkadaşları (2020), ise kullanıcı deneyimini geliştirme potansiyeline ilişkin fikir sahibi olmak için, chatbotların iletişim becerileri üzerinde durmuş ve bu becerilerinin kullanıcı katılımı ve algılanan insanbiçimcilik üzerindeki etkisini araştırmıştır.

Chatbotların çeşitli sektörlerdeki örneklerinin kullanıcı deneyimi üzerinde etkisi ve kabulü üzerine yapılan çalışmalardan, Chung ve diğerleri (2020), Melián-González ve diğerleri (2021)’in çalışmalarında sırasıyla lüks markalar ve seyahat/turizm gibi belirli sektörlerde sohbet robotlarının müşteri deneyimi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Huang ve Chueh (2020) ise veteriner sektörü için danışmanlık hizmeti veren bir chatbot prototipi geliştirmiş ve bu teknolojilerin uzmanlık gerektiren sektörlerdeki potansiyel rolüne vurgu yapmıştır. Benzer şekilde Ashfaq ve diğerleri (2020), afet durumları gibi kriz durumlarından sonra insanların ihtiyacı olan psikolojik destek hizmetini verecek ve motivasyonların arttıracak bir psikolojik danışmanlık sohbet robotuna kullanıcıların katılımını araştırmıştır. Son olarak ise Doğan (2018) bankacılık sektöründeki mobil bankacılık uygulamalarına ait chatbotların benimsenmesini ve kullanımını etkileyen faktörleri araştırmıştır. Sheehan ve diğerleri (2020) ile Roy ve Naidoo (2021) tarafından insan benzeri özelliklere insanbiçimcilik özellikler sergileyen chatbotların tüketici deneyimleri üzerinde pozitif bir etki yaratacağını ortaya koymuşlardır. Benzer şekilde Rese ve diğerleri (2020), insan benzeri özelliklere sahip tasarladıkları "Emma" adlı bir ChatBot’un müşteri iletişimi üzerindeki etkisini ve bunun sohbet robotunun kabulü üzerindeki etkisini incelemiştir. Tablo 2’de yer alan çalışmaları özetle, chatbotların etkileşimlerinde kullanıcı deneyimi ve katılımının önemli olduğu fikrini vurgulamaktadır. Ayrıca çok sayıda araştırma sohbet robotlarının müşteri ilişkilerini geliştirme ve marka sadakatini artırma potansiyeli üzerinde durmuşken bazı çalışmalarda ise insan benzeri özelliklerine sahip chatbotların kullanıcıların tarafında daha etkin kullanılacağı ve daha kolay kabul edilebileceği ortaya koyulmuştur. Başka açıdan ise bazı çalışmalarda chatbotların genel kullanımı incelenmiş, bazı çalışmalarda uzmanlık gerektiren sektörlerdeki potansiyel kullanım alanı üzerinde durulmuştur. Ayrıca bazı çalışmalar chatbotların teknik, psikolojik ve sosyal yönlerine odaklanmıştır.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu çalışmada Yapay Zeka Tabanlı Akıllı Kişisel Asistanlar başlığı altında akademik yayınlar taranmış ve sonuçları bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmiştir. Bibliyometrik analizin amacı, belirli bir araştırma sorusu, ilgi alanı veya konuyla ilgili tüm yayınları kapsayacak şekilde büyük hacimli ve yapılandırılmamış verileri incelemek, değerlendirmek ve yorumlamaktır.

Akıllı Kişisel Asistanların sistematik bir incelemesi için Planlama, Uygulama ve Sonuç Analizi olarak 3 aşama takip edilmiştir (Park, H. ve McKilligan, S. 2018). Bu çalışmada veri tabanı olarak Scopus kullanılmış, yalnızca İngilizce makaleler dikkate alınmıştır. Yapay Zeka Tabanlı Akıllı Kişisel Asistanlar bağlamında; makalelerin özetinde ya da başlığında Intelligent Personal Assistant (Akıllı Kişisel Asistan) ve Intelligent Assistant (Akıllı Asistan) anahtar kelimeleri geçen makaleler araştırma verilerine dahil edilmiştir. Aramada kullanılan kelimeler Tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3. Anahtar Kelime Araması

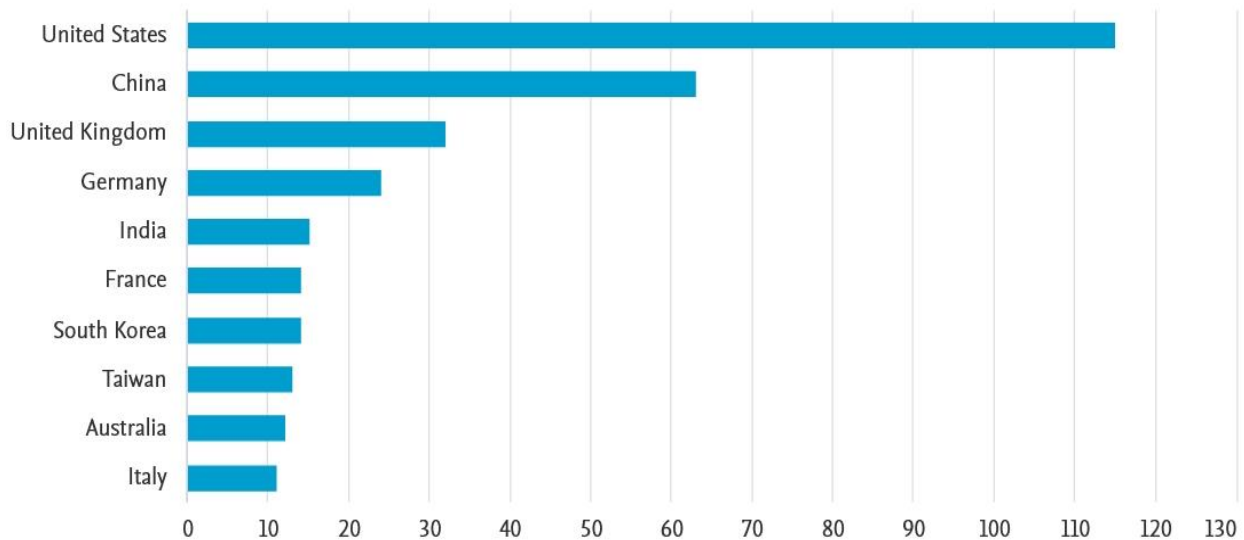
Aramada Kullanılan Başlıklar	Başlıkların Türkçe Karşılığı
Intelligent Personal Assistant	Akıllı Kişisel Asistanlar
Intelligent Assistant	Akıllı Asistanlar

Arama sonuçlarında elde edilen veriler hem yayın sayıları, hem yayın yapılan ülke ve araştırma konularına göre ayrı ayrı analiz edilmiştir. Ayrıca Scopus’tan alınan veriler VOSViewer uygulamasına taşınarak, makalelerde sıklıkla geçen kelimeler taranmış ve makalelerde en çok geçen kelimeler incelenmiş ve VOSViewer aracılığıyla bu kelimelerin birlikte geçme Kriterine göre veri haritalaması ve küme analizi yapılmıştır.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

4.1.Yayın Sayıları

Şekil 1. Yıllara Göre Yayın Sayıları

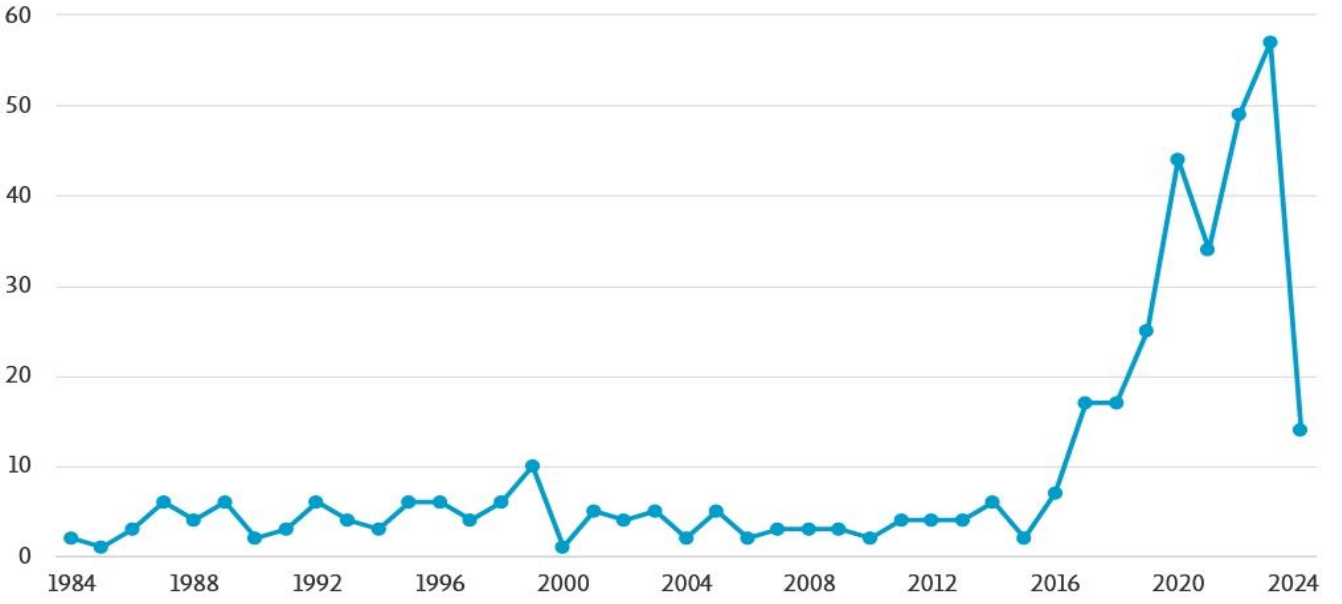

Scopus veri tabanında yapılan arama sonucunda Intelligent Personal Assistant (Akıllı Kişisel Asistan) ve Intelligent Assistant (Akıllı Asistan) anahtar kelimesi ile toplam 391 yayın bulunmuştur.

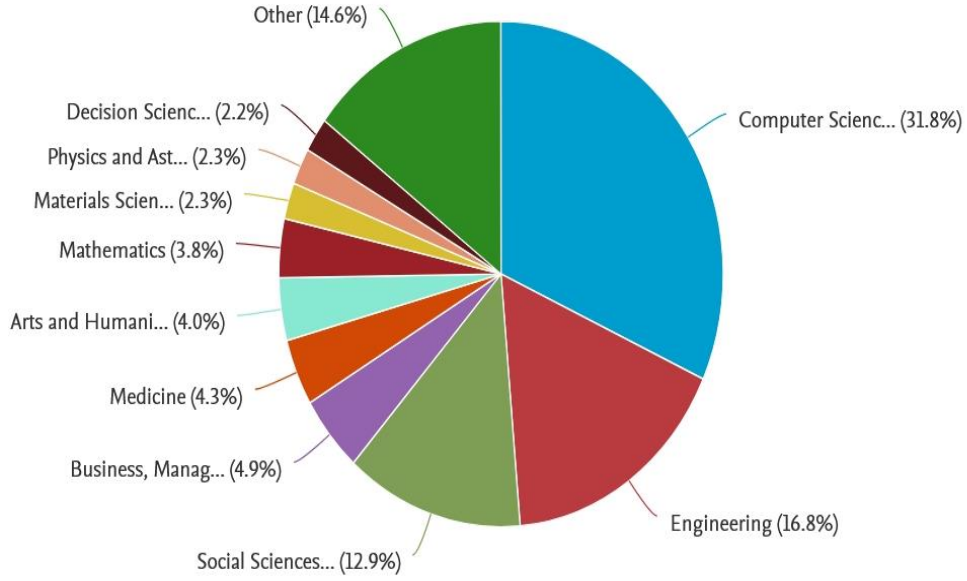
Bu yayın sayıları yıllara göre karşılaştırıldığında, 1984'ten 2000'lerin yayın sayıları genel olarak düşük seviyelerde kalmış ve dalgalı bir seyir izlemiştir. Bu durum, alanın henüz yeni yeni ilgi görmeye başlaması veya o dönemde bu

alanda yapılan çalışmaların daha az yaygın olarak makaleye dönüştürülmesi ile açıklanabilir. 2000’li yılların başından 2016 yılına kadar olan dönemde yayın sayılarında önemli bir artış gözlemlenmiştir. Özellikle, 2016 yılına doğru bu artış hızlanmıştır. Akıllı kişisel asistanlarla ilgili yayın sayısındaki bu belirgin yükseliş bu araştırma alanının muazzam potansiyelini ve önemini göstermiş ve bu yükselişin arkasında yapay zeka alanındaki araştırma ve geliştirme faaliyetlerindeki artışın, dijital platformların ve Apple Siri ve Google Assistant gibi yapay zeka araçlarının ortaya çıkmasının ve bu teknolojilerin daha yaygın bir şekilde kullanılıyor olmasının etkileri olduğu söylenebilir. 2016-2024 yıllarına bakacak olursak, yayın sayılarında önce hızlı bir artış, ardından da bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Bu durum, alanın doygunluğa ulaşması, araştırma önceliklerinin değişmesi veya pandemi gibi dışsal faktörlerin etkisi gibi nedenlerle açıklanabilir.

Şekil 2. Ünelere Göre Yayın Sayıları

Ünelere göre bir karşılaştırma yapıldığında Amerika Birleşik Devletleri'nin diğer ülkelerle kıyaslandığında en fazla belgeye sahip olduğu görülmektedir. Çin, Amerika Birleşik Devletleri'ni takip eden ikinci ülke olmasına rağmen belge sayısı daha azdır ve ABD'nin belge sayısının yarısından fazlasına denk gelmektedir. Üçüncü sırada ise Birleşik Krallık yer almaktadır ve Çin'den biraz daha az yayına sahiptir. Bu durum, akıllı kişisel asistanlara yönelik küresel talebi ve ilgiyi temsil etmektedir. Diğer ülkeler arasında ise Almanya, Hindistan ve Fransa 20'nin üzerinde yayına sahiptir. Güney Kore, Tayvan, Avustralya ve İtalya ise en az yayın sayısına sahip olan ülkeler arasındadır. Yayın sayısındaki farklılıkların ülke büyüklüğü, araştırma ve geliştirme faaliyetleri, ekonomik faktörler veya önemli kurum ve endüstrilerin varlığı gibi çeşitli faktörlere bağlanabileceği söylenebilir.

Şekil 3. Konulara Göre Yayın Sayıları

Araştırma konularına göre bir karşılaştırma yapıldığında, çalışmaların çeşitli akademik disiplinler arasındaki dağılımını açıkça görülmektedir. Bilgisayar Bilimleri toplamın %31,8'ini oluşturarak en büyük disiplin olurken, onu %16,8 ile Mühendislik ve %12,9 ile Sosyal Bilimler takip etmektedir. İşletme ve Yönetim, Tıp, Sanat ve Beşeri Bilimler, Matematik, Malzeme Bilimi ve Fizik ve Astronomi sırasıyla %4,9, %4,3, %4,0, %3,8, %2,3 ve %2,3 ile kalan yüzdeleri oluşturmaktadır. En çok atıf alan makaleler ise Tablo 4'de görülmektedir.

Tablo 4. En Çok Atıf Alan İlk 10 Makale

Makale İsmi	Yazar	Yayın Adı	Atıf Sayısı
Neurosurgeon: Collaborative intelligence between the cloud and mobile edge	Kang, Y., Hauswald, J., Gao, C., Rovinski, A., Mudge, T., Mars, J., Tang, L. (2017)	ACM SIGPLAN Notices, 52 (4), pp. 615-629	656
Cooperation of human and machines in assembly lines	Krüger, J., Lien, T.K., Verl, A. (2009)	CIRP Annals - Manufacturing Technology, 58 (2), pp. 628-646	656
Music, Search, and IoT: How people (really) use voice assistants	Ammari, T., Kaye, J., Tsai, J.Y., Bentley, F. (2019)	ACM Transactions on Computer-Human Interaction, 26 (3), art. no. 17	261
A Softbot-Based Interface to the Internet	Etzioni, O., Weld, D. (1994)	Communications of the ACM, 37 (7), pp. 72-76	246
Understanding adoption of intelligent personal assistants: A parasocial relationship perspective	Han, S., Yang, H. (2018)	Industrial Management and Data Systems, 118 (3), pp. 618-636	201
Toward a technology for organizational memories	Abecker, A., Bernardi, A., Hinkelmann, K., Kühn, O., Sintek, M. (1998)	IEEE Intelligent Systems and Their Applications, 13 (3), pp. 40-48	195
Talk to me: Exploring user interactions with the Amazon Alexa	Lopatovska, I., Rink, K., Knight, I., Raines, K., Cosenza, K., Williams, H., Sorsche, P., Hirsch, D., Li, Q., Martinez, A. (2019)	Journal of Librarianship and Information Science, 51 (4), pp. 984-997	179
Does a cute artificial intelligence assistant soften the blow? The impact of cuteness on customer tolerance of assistant service failure	Lv, X., Liu, Y., Luo, J., Liu, Y., Li, C. (2021)	Annals of Tourism Research, 87, art. no. 103114	178

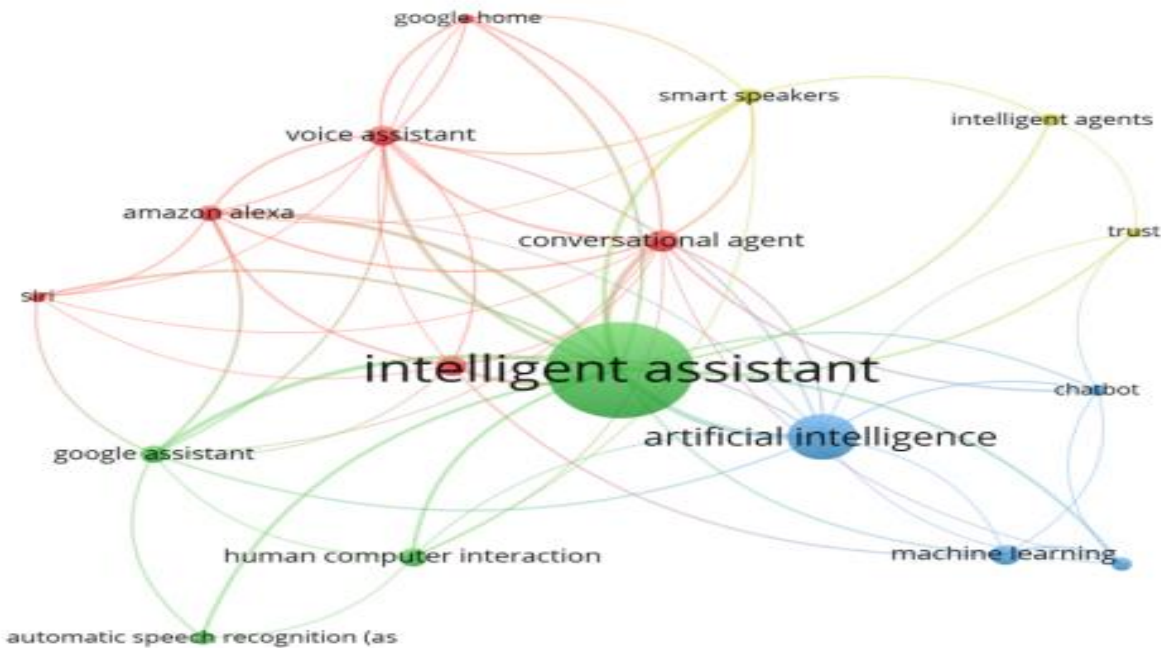
An IoT-based mobile gateway for intelligent personal assistants on mobile health environments	Santos, J., Rodrigues, J.J.P.C., Silva, B.M.C., Casal, J., Saleem, K., Denisov, V. (2016)	Journal of Network and Computer Applications, 71, pp. 194-204	170
Toward intelligent assistance for a data mining process: An ontology-based approach for cost-sensitive classification	Bernstein, A., Provost, F., Hill, S. (2005)	IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering, 17 (4), pp. 503-518	158

Tablo 4'e göre Kang ve arkadaşları (2017), "Neurosurgeon: Collaborative intelligence between the cloud and mobile edge" isimli makalelerinde, hesaplama bölümlenmesine yönelik yeni yaklaşımları incelemektedir. Yazarlar, düşük gecikme süresi, daha az enerji tüketimi ve gelişmiş veri merkezi verimliliği elde ederek akıllı uygulamaların performansını optimize etmek için hem bulut hem de mobil cihaz döngülerini kullanmaya odaklanmaktadır. Krüger, Lien ve Verl (2009), in "Cooperation of human and machines in assembly lines" isimli makalesi, montaj süreçlerinde insanlar ve makineler arasındaki çeşitli işbirliği biçimlerinin kapsamlı bir incelemesini sunmaktadır. Yazarlar, bu tür işbirliğini kolaylaştıran teknolojileri inceleyerek, endüstriyel bağlamlarda verimliliği ve üretkenliği artırma potansiyelini vurgulamaktadır. Ammari ve arkadaşları (2019), "Music, Search, and IoT: How people (really) use voice assistants" isimli çalışmalarında Müzik, Arama ve Nesnelerin İnterneti (IoT) arasındaki bağı incelemektedir. Araştırma, kullanıcıların müzik çalma, bilgi alma ve IoT cihaz kontrolü gibi görevler için bu cihazlarla nasıl etkileşime girdiğine dair içgörüler sunarak ses teknolojisinin günlük yaşamdaki gelişen rolüne ışık tutmaktadır. Santos ve arkadaşları (2016), "An IoT-based mobile gateway for intelligent personal assistants on mobile health environments" başlıklı makalelerinde, mobil sağlık senaryoları için yeni bir çözüm ortaya koymuşlardır. Hasta izleme ve veri yönetimini iyileştirmek amacıyla sağlık hizmetlerinde akıllı kişisel asistanların işlevselliğini geliştirmek için tasarlanmış IoT tabanlı bir mobil ağ geçidi sunmaktadır. Bernstein, Provost ve Hill (2005)'in "Toward intelligent assistance for a data mining process: An ontology-based approach for cost-sensitive classification" başlıklı makale, Akıllı Keşif Asistanının (IDA) bir prototipini sunmaktadır. Bu sistem, kullanıcılara geçerli veri madenciliği süreçlerinin sistematik bir şekilde sıralanmasını ve bu süreçlerin etkili bir şekilde sıralanmasını sağlayarak yürütme için en uygun seçeneklerin seçilmesini kolaylaştırmaktadır. Han, S., Yang, H. (2018) "Understanding adoption of intelligent personal assistants: A parasocial relationship perspective" çalışmasında müşterilerin akıllı kişisel asistanları (IPA) benimseme ve kullanmaya devam etme niyetlerini açıklayabilecek kapsamlı bir araştırma modeli geliştirmeyi amaçlamıştır. Abecker, A., Bernardi, A., Hinkelmann, K., Kühn, O., Sintek, M. (1998) "Toward a technology for organizational memories" makalesinde kurumsal hafızalarının akıllı bir asistan olarak nasıl hizmet verdiğini ve hem resmi hem de resmi olmayan bilgi unsurlarını görev odaklı bir şekilde nasıl ele aldığını göstermektedir. Lopatovska, I., Rink, K., Knight, I., Raines, K., Cosenza, K., Williams, H., Sorsche, P., Hirsch, D., Li, Q., Martinez, A. (2019)'in "Talk to me: Exploring user interactions with the Amazon Alexa" isimli çalışmasında Alexa ile kullanıcı etkileşimlerini incelenmiş ve Alexa'dan talep edilen görev türlerine, Alexa ile kullanıcı davranışlarını etkileyen değişkenlere ve Alexa'nın alternatiflerine odaklanılmıştır.

Sonuç olarak, bu makaleler toplu olarak, çeşitli alanlarda teknolojinin entegrasyonuna ilişkin yenilikçi çözümler ve içgörüler sunmaktadır.

4.2. Anahtar Kelime İncelemesi ve Küme Analizi

Kavram haritasını oluşturmak ve görselleştirmek için bibliyometrik ağ analizi için güçlü bir araç olan VOSviewer kullanılmıştır. Scopus veri tabanından alınan 391 makale, bir sonraki adımda VOSViewer uygulaması kullanılarak anahtar kelimeler yönünden incelenmiş ve analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, 391 makaledeki bibliyometrik verilerden toplam 1185 anahtar kelime ortaya çıkarılmıştır. 1163 anahtar kelimelerde tekrar eden harfler, İngilizce Türkçe karakter uyumsuzluklarının giderilmesi sonucu 284 özgün anahtar kelime ortaya çıkarılmıştır. 284 anahtar kelimelerde geçme sıklığı en yüksek 3 kelime “akıllı asistan”, “yapay zeka” ve “konuşma aracı” olarak sıralanmıştır. Şekil-4’de yer alan VOSviewer haritası, özellikle akıllı asistanlara odaklanarak bir dizi yapay zeka (YZ) terimini ve bunların ilişkilerini göstermektedir. VOSviewer haritası, akıllı asistanların yapay zeka (YZ) teknolojisi araştırma ve geliştirmesinde oynadığı merkezi rolü açık ve net bir şekilde temsil etmektedir. Ayrıca, bu alandaki farklı kavramlar arasındaki ilişkileri de etkili bir şekilde göstermektedir. Genel olarak, VOSviewer haritasındaki kümeler, teknoloji, etkileşim ve diğer alanlarla entegrasyon dahil olmak üzere ses tabanlı yapay zeka (YZ) asistanlarının farklı yönlerini keşfetmektedir. Haritada yer alan her bir düğümün boyutu, bu haritanın oluşturulduğu literatür veya veri kümesindeki terimin sıklığına veya önemine karşılık gelmektedir. Sesli asistanlar, konuşma ajanları, yapay zeka, makine öğrenimi, otomatik konuşma tanıma, Google Asistan, Siri, Amazon Alexa, Google Home, akıllı hoparlörler, akıllı ajanlar, güven ve sohbet robotları gibi akıllı asistanlar ve yapay zeka (YZ) teknolojileri arasındaki ilişkiler bağlantı çizgileriyle açıkça gösterilmektedir. Bu bağlantılar, haritanın oluşturulduğu literatürdeki veya veri kümesindeki farklı kavramlar arasındaki güçlü korelasyonları göstermektedir. Düğümlerin renkleri ve bağlantı çizgilerinin kalınlığı, farklı kümeleri veya aralarındaki ilişkilerin gücünü temsil etmektedir. Özellikle, 'akıllı asistan' terimi haritanın merkezinde büyük yeşil bir düğüm olarak temsil edilmektedir. Bu, ağdaki merkezi rolünü vurgulamaktadır. 'Yapay zeka' ve 'makine öğrenimi' mavi renkte olup bu kavramlar arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir. 'Sesli asistan', 'Amazon Alexa' ve 'Siri' kırmızı renkte olup ses kontrollü yapay zeka teknolojileriyle ilgili bir küme oluşturmaktadır. Buna karşılık, kırmızı düğümler 'konuşma ajanı', 'Amazon Alexa' ve 'Siri' dahil olmak üzere ses kontrollü yapay zeka teknolojisine odaklanan bir kümeye aittir.

Şekil 4. Anahtar Kelime Bibliyometrik Ağ Analizi Haritası

Analiz sonucunda en sık geçtiği görülen diğer anahtar kelimeler ve bu kelimelerin geçme sıklıkları Tablo 5’te görülmektedir.

Tablo 5. Anahtar Kelimeler ve Geçme Sıklıkları

Anahtar Kelimeler	Türkçe Karşılığı	Geçme Sıklığı	Toplam Bağlantı Gücü
intelligent assistant	akıllı asistan	104	101
artificial intelligence	yapay zeka	39	29
conversational agent	konuşma aracı	15	35
internet of things	nesnelerin interneti	13	21
machine learning	makine öğrenimi	13	10
voice assistant	sesli asistan	13	29
human computer interaction	insan bilgisayar etkileşimi	12	10
google assistant	google asistan	11	25
amazon alexa	amazon alexa	10	28
smart speakers	akıllı hoparlörler	9	19
automatic speech recognition (asr)	otomatik konuşma tanıma (asr)	8	8
natural language processing	doğal dil işleme	8	11
intelligent agents	akıllı ajanlar	7	6
chatbot	sohbet robotu	6	10
siri	Siri	6	11
google home	google home	5	15
trust	güven	5	6
Toplam		284	

Bu sonuçlara göre “akıllı asistan”, “yapay zeka” ve “konuşma aracı” beklendiği gibi listede üst sıralarda yer almaktadır. Bir sonraki adımda bibliyometrik bütün veride yer alan 1163 anahtar kelimedenden özgün olarak elde edilen 284 anahtar kelime kullanılarak VosViewer uygulaması ile bir kümeleme analizi yapılmıştır. Analizde anahtar kelimelerin birlikte görülme eşiği 17 olarak belirlenmiştir. Bu kriterle göre ortak kelime analizinin sonucu 4 farklı küme ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelime kümeleme analizi neticesinde oluşan 4 farklı kümede yer alan kelimeler, Türkçe karşılıkları ile birlikte Tablo-6 ‘de verilmiştir.

Tablo 6. Anahtar Kelime Kümeleme Tablosu

1.Küme “Sesli Asistan Ürünleri ve Platformlar”	2.Küme “Yapay Zeka ve İnsan Etkileşimi”	3.Küme “Yapay Zeka Temel Teknolojileri”	4.Küme “Yapay Zeka ve Güven”
amazon alexa	automatic speech recognition (asr)	artificial intelligence	intelligent agents
conversational agent	google assistant	chatbot	smart speakers
google home	human computer interaction	machine learning	trust
internet of things	intelligent assistant	natural language processing	
siri			
voice assistant			

Kümeleme Analizi sonucu Tablo-5’te ortaya çıkan bu kümeler, yapay zeka alanındaki güncel trendleri ve araştırma konularını yansıtmaktadır. Özellikle sesli asistanların popülerliği, yapay zekanın insanlarla etkileşimi ve güven gibi konuların öne çıktığı görülmektedir. Tablo-5’te yer alan sonuçlara göre her kümeyle aşağıdaki temalar belirlenebilir:

- Sesli Asistan Ürünleri ve Platformlar (1. Küme):** Tüketicilere yönelik sesle aktive edilen Amazon Alexa, Google Assistant, Siri gibi kişisel asistanlar ve bunların çalıştığı platformlar (Google Home, smart speakers) bu kümede yer almaktadır.
- Yapay Zeka ve İnsan Etkileşimi (2. Küme):** Otomatik konuşma tanıma (ASR), insan-bilgisayar etkileşimi ve doğal dil işleme gibi yapay zekanın insanlarla etkileşim kurma şekillerini ve bu etkileşimlerin temelini oluşturan teknolojiler bu kümede yer almaktadır.
- Yapay Zeka Temel Teknolojileri (3. Küme):** Yapay zeka alanındaki temel teknolojileri ve makine öğrenimi, doğal dil işleme gibi temel kavramları bir araya getirdiği için tema ismi bu şekilde belirlenmiştir.

- d) **Yapay Zeka ve Güven (4. Küme):** Yapay zekanın otonom kararlar almasına ve insanlarla etkileşime girmesine atıfta bulunarak yapay zeka sistemlerine duyulan güven ve bu sistemlerin kullanımıyla ilgili endişeler bu kümede temsil edilmektedir.

Her bir kümedeki kelimelerin bağlantı sayıları, bağlantı gücü ve geçme sıklıkları aşağıda tablolarda sırasıyla verilmektedir.

Tablo 7. Birinci Kümede Yer Alan Kelimeler, Bağlantı Gücü ve Geçme Sıklıklar

Anahtar Kelimeler	Türkçe Karşılığı	Geçme Sıklığı	Toplam Bağlantı Gücü
conversational agent	konuşma aracı	15	35
internet of things	nesnelerin interneti	13	21
voice assistant	sesli asistan	13	29
amazon alexa	amazon alexa	10	28
siri	Siri	6	11
google home	google home	5	15

Veri kümesinde yapılan analizlere göre birinci kümedeki 'Konuşma Aracı' terimi en yaygın kullanılan ve en yüksek bağlantıya sahip terimdir. 'Sesli asistan' terimi de yakından takip etmekte ve önemli bir terim olarak değerlendirilmektedir. 'Nesnelerin interneti' ve 'Amazon Alexa' da bağlantı güçleriyle veri kümesindeki önemlerini göstermektedir. 'Siri' ve 'Google Home' ise diğer anahtar terimlere kıyasla daha düşük bağlantı güçlerine sahiptir ve dolayısıyla daha az öneme işaret etmektedir. Bu bağlantı güçleri, veri kümesindeki anahtar kelimeler arasındaki ilişkileri ve bağlantıları açıkça göstermektedir. Veriler ayrıca diyalog araçları kavramına odaklanmakta ve bu kavramın Nesnelerin İnterneti ve sesli asistanlarla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Tablo 8. İkinci Kümede Yer Alan Kelimeler, Bağlantı Gücü ve Geçme Sıklıkları

Anahtar Kelimeler (4 kelime)	Türkçe Karşılığı	Geçme Sıklığı	Toplam Bağlantı Gücü
intelligent assistant	akıllı asistan	104	101
human computer interaction	insan bilgisayar etkileşimi	12	10
google assistant	google asistan	11	25
automatic speech recognition (asr)	otomatik konuşma tanıma (asr)	8	8

Bu kümede, 'akıllı asistan'ın en yüksek frekansa ve toplam bağlantı gücüne sahip olduğu görülmektedir, bu da güçlü bir ilişkiye işaret etmektedir. 'İnsan-bilgisayar etkileşimi' ve 'otomatik konuşma tanıma (ASR)' ise daha düşük frekans ve bağlantı gücüne sahiptir. Google Asistan'ın frekansına kıyasla daha yüksek bir bağlantı gücüne sahip olması dikkat çekicidir ve güçlü bağlantısını göstermektedir. 'İnsan-bilgisayar etkileşimi' ve 'otomatik konuşma tanıma' sözcüklerinin görülme sıklığı ile bağlantı gücü arasında doğrudan bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. 'Akıllı asistan' terimi, yüksek sıklığı ve güçlü bağlantı gücü göz önüne alındığında özellikle önemlidir. Google Asistan, belirli bağlamlarda önemli bir araçtır ve güçlü bağlantılarının olduğunu kanıtlamaktadır.

Tablo 9. Üçüncü Kümede Yer Alan Kelimeler, Bağlantı Gücü ve Geçme Sıklıkları

Anahtar Kelimeler	Türkçe Karşılığı	Geçme Sıklığı	Toplam Bağlantı Gücü
artificial intelligence	yapay zeka	39	29
machine learning	makine öğrenimi	13	10
natural language processing	doğal dil işleme	8	11
chatbot	sohbet robotu	6	10

Yapay Zeka, diğer ilgili kavramlarla birçok bağlantısı olan tartışmalarda en belirgin ve merkezi temadır. Makine öğrenimi, Yapay Zeka'dan daha az yer almasına rağmen, önemli bağlantı gücü ve Yapay Zeka ile güçlü ilişkisinden de anlaşılacağı üzere Yapay Zeka alanı içinde önemli bir konudur. Bu nedenle, Yapay Zeka hakkındaki tartışmalar genellikle makine öğrenimini içerir. Analiz, Doğal Dil İşleme'nin Yapay Zeka içinde genellikle derinlemesine veya diğer Yapay Zeka konularıyla güçlü bir ilişki içinde tartışılan, daha az sayıda ancak makine öğreniminden daha yüksek bir bağlantı gücüne sahip oldukça uzmanlaşmış bir alan olduğunu göstermektedir. Öte yandan, sohbet robotları, en düşük oluşum ve bağlantı gücüne sahip bir Yapay Zeka uygulamasıdır ama sohbet robotlarının varlıkları Yapay Zeka, makine öğrenimi ve Doğal Dil İşleme teknolojilerinin ilgili ve pratik bir uygulaması olduklarını göstermektedir. Veriler, Yapay Zeka'nın çok sayıda alt alan ve uygulama ile geniş ve kapsamlı bir şekilde tartışılan bir alan olduğunu açıkça göstermektedir. Makine öğrenimi, Yapay Zeka içinde önemli bir odak alanıdır; Doğal Dil İşleme'nin güçlü bağlantıları ise makinelerin insan dilini anlamasını ve işlemlerini sağlamadaki önemini altını çizmektedir. Chatbot'lar bu teknolojilerin doğrudan bir uygulamasıdır ve genellikle müşteri hizmetleri ve kullanıcı etkileşimi bağlamında tartışılmaktadır. Bağlantıların gücünün de gösterdiği gibi, tartışma sıklıklarına bakılmaksızın tüm konular birbiriyle bağlantılıdır ve daha geniş Yapay Zeka alanıyla ilgilidir.

Tablo 10. Dördüncü Kümede Yer Alan Kelimeler, Bağlantı Gücü ve Geçme Sıklıkları

Anahtar Kelimeler	Türkçe Karşılığı	Geçme Sıklığı	Toplam Bağlantı Gücü
smart speakers	akıllı hoparlörler	9	19
intelligent agents	akıllı ajanlar	7	6
trust	güven	5	6

Akıllı hoparlörler, 19 bağlantı gücüne sahip olup 9 kez geçmesiyle bağlamda merkezi bir rol oynamaktadır ve diğer terimlerle kuvvetli ilişkiler sergilemektedir. Akıllı araçlar ise orta düzeyde bir ilişkiye işaret etmeye üzere toplam 6 bağlantı gücüne sahip ve 7 defa geçmektedir. Akıllı ajanlar çeşitli konularla ilgili olmakla beraber akıllı hoparlörlere oranla daha az baskındır. "Güven" terimi, diğer terimler kadar yaygın kullanılmasa da, toplam altışar bağlantısıyla beş defa geçerek belirli bağlamlarda önem taşıdığını göstermektedir.

4.3. Ortak Yazar Yayın ve Bağlantı Gücü Bibliyometrik Analizi

Tablo 11. Ortak Yazar Yayın ve Bağlantı Gücü

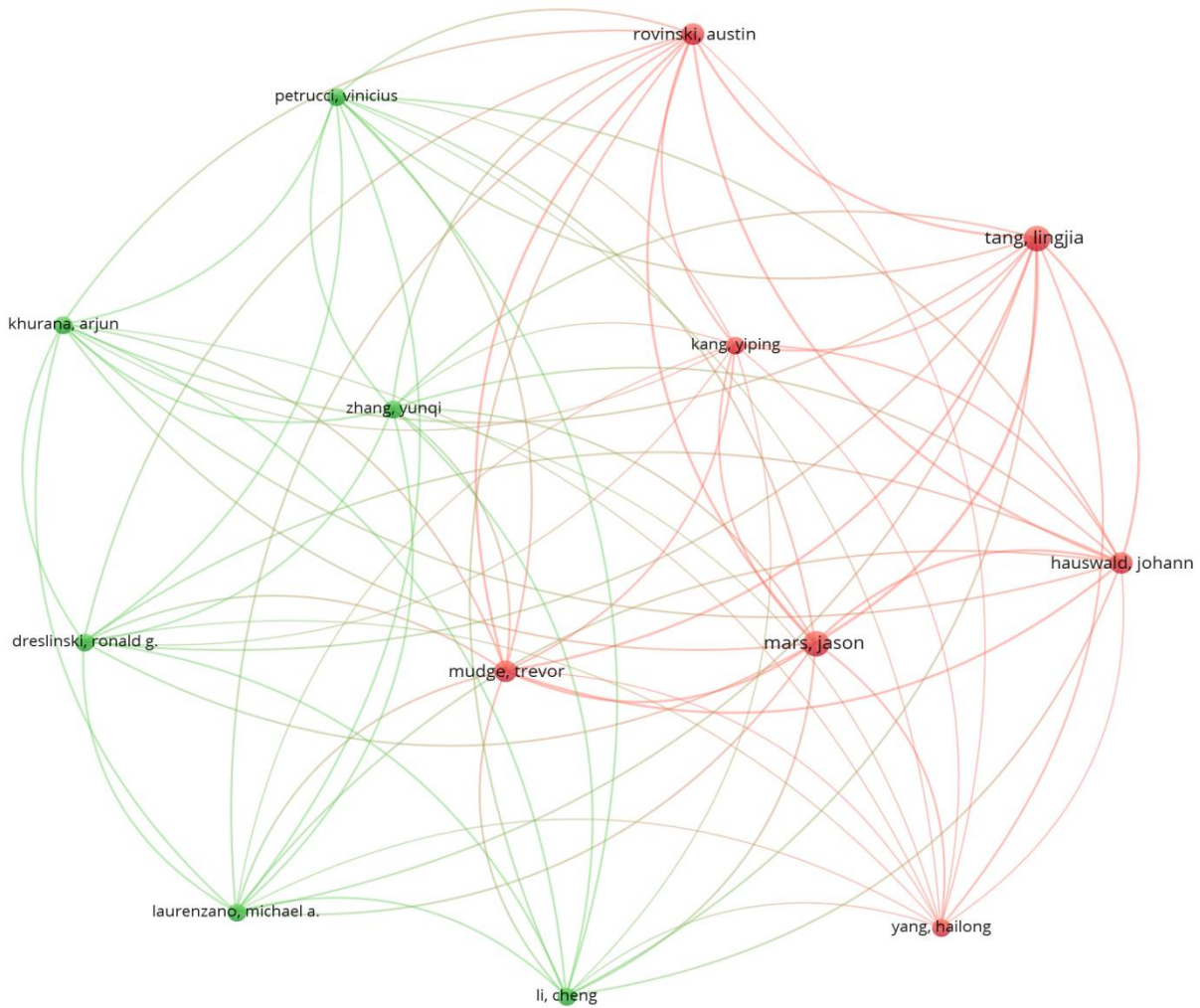
Yazar	Yayın Sayısı	Bağlantı Gücü
mars, jason	4	29
tang, lingjia	4	29
hauswald, johann	3	27
mudge, trevor	3	27
rovinski, austin	3	27
dreslinski, ronald g.	2	22
khurana, arjun	2	22
laurenzano, michael a.	2	22
li, cheng	2	22
petrucci, vinicius	2	22
zhang, yunqi	2	22
kang, yiping	2	17
yang, hailong	2	14
hedge, craig	2	6
popchev, ivan	2	6
powell, georgina	2	6
sandalski, mincho	2	6

smith, elizabeth	2	6
stoyanov, stanimir	2	6
stoyanova-doycheva, asya	2	6
sumner, petroc	2	6
marticorena-sánchez, raúl	3	5
sáiz-manzanares, maría consuelo	4	5
chen, howard hao-jan	6	5
cohn, michelle	2	4
fern, alan	2	4
lu, yaobin	2	4
natarajan, sriraam	2	4
ochoa-orihuel, javier	2	4
pan, zhao	2	4
patil, hemant a.	2	4
prajapati, gauri p.	2	4
sarian, melina	2	4
singh, dipesh k.	2	4
tadepalli, prasad	2	4
zellou, georgia	2	4
hu, qian	3	4
pomerol, jean-charles	3	4
pasquier, laurent	2	3
leelasantham, adisorn	3	3
mols, anouk	3	3
phaosathianphan, noppadol	3	3
pridmore, jason	3	3
brézillon, patrick	4	3
tai, tzu-yu	5	3
lopatovska, irene	6	3
brézillon, p.	2	2
denisov, victor	2	2
griol, david	2	2
jang, gil-jin	2	2
kim, ji-hwan	2	2
korshakova, elena	2	2
li, shanmei	2	2
molina, josé manuel	2	2
pomerol, j.-ch.	2	2
saleem, kashif	2	2
tang, daniel	2	2
tianxing, man	2	2
wang, chao	2	2
yang, christine ting-yu	2	2
zhukova, nataly	2	2
zibuschka, jan	2	2
hinz, oliver	3	2
dizon, gilbert	4	2
li, qi	2	1
amandi, analia	2	0

azvine, b.	2	0
booth, alexander william	2	0
boy, guy a.	2	0
dogan, sengul	2	0
gams, matjaž	2	0
garg, radhika	2	0
jansons, paul	2	0
o'brien, katherine	2	0
shaikh, sonia jawaid	2	0
herrmann, jürgen	3	0

Tablo 11, her biri bir belge sayısına ve toplam bağlantı gücüne sahip 76 yazar hakkında bilgi içerir. Yazar başına ortalama belge sayısı yaklaşık 2,43 ve ortalama toplam bağlantı gücü yaklaşık 6,34'tür. Toplam bağlantı gücüne göre en iyi yazarlar, her biri 29 ve 4 belgelik toplam bağlantı gücüne sahip olan Jason Mars ve Lingjia Tang'dır. Diğer önemli yazarlar arasında her biri 27 toplam bağlantı gücüne sahip Austin Rovinski, Johann Hauswald ve Trevor Mudge bulunmaktadır. Sonuç olarak, daha yüksek bağlantı gücüne sahip yazarların daha fazla sayıda ortak yazarla işbirliği yapmış olmaları veya ağ içinde daha güçlü bağlantılara sahip olmaları nedeniyle daha etkili olmaları muhtemeldir.

Şekil 5. Bibliyometrik Ortak Yazar Ağ Haritası

Bununla birlikte VOSviewer ile oluşturulmuş Şekil 5'teki ağ haritası görseli, araştırmacılar arasındaki işbirliğini, etkileşimi ve farklı yazarların birbiriyle ne sıklıkta ortak çalışma yaptığını ve bu ortak çalışmaların ne kadar etkili olduğunu (bağlantıların gücü) göstermektedir. Ağ haritasındaki her bir düğüm bir yazarı, düğümlerin büyüklüğü o yazarın ağdaki önemini (yayın sayısı veya atıf sayısı) ifade eder. Eğer iki yazar ortak bir çalışma yaptıysa iki yazarın olduğu düğümler birbirine bağlanır ve bağlantıların kalınlığı iki yazarın yaptığı ortak çalışma sayısını gösterir. Tablo 11'de görüldüğü üzere, ağın merkezinde yer alan ve düğüm sayıları bakımından büyük olan yazarlar her biri 29 ve 4 belgelik toplam bağlantı gücüne sahip olan Jason Mars ve Lingjia Tang'dır ve her biri 27 toplam bağlantı gücüne sahip Austin Rovinski, Johann Hauswald ve Trevor Mudge bulunmaktadır. Bu durum, bu yazarların genellikle daha fazla sayıda araştırmacıyla işbirliği yapmış ve ağın diğer bölgelerine yayılmış bağlantılara sahip olmaları sebebiyle alanındaki etkili ve kıdemli olduğunu ifade edebilmektedir. Buna karşılık ağın dış kenarlarında olan yazarların, diğer araştırmacılarla sınırlı bir etkileşime sahip oldukları ve farklı bir araştırma alanında çalıştıkları ya da daha yeni bir araştırmacı olduklarını ifade edebilmektedir.

Son olarak, benzer araştırma konuları çalışan yazarlar birbirine yakın gruplar oluşturur ve oluşan bu gruplar ağdaki farklı çalışma alanlarını göstermektedir. Şekil-5'deki ağ haritası görselinde, ağ içindeki çeşitli kümeleri veya toplulukları birbirinden ayırmak için farklı renkler kullanılmıştır. Haritanın sağ tarafındaki kırmızı küme yüksek yoğunlukta bağlantılar göstermekte ve bu da sıkı sıkıya bağlı bir işbirlikçi grubuna işaret etmektedir. Buna karşılık haritanın sol tarafındaki yeşil küme ise birbirine bağlı olmakla birlikte, biraz daha seyrek bağlantılara sahiptir ve bu da daha gevşek bir işbirliği göstermektedir.

5. SONUÇ

İnsan-Bilgisayar Etkileşimi bağlamında, özellikle son 10 yılda teknolojideki meydana gelen hızlı gelişmeler ve kablosuz, giyilebilir ve sanal gerçeklik gibi çevremizde bulunan her objenin içinde birbiriyle haberleşen bilgisayarın olduğu günümüzde insanların bu cihazlarla olan etkileşimleri artmıştır. Konuşma Aracıları, Akıllı Hoparlörler, Dijital Asistanlar veya Ses Kontrollü Aracılar olarak bilinen Akıllı Kişisel Asistanlar, kullanıcıların günlük işlerine cevap veren, proaktif, tecrübelerden öğrenen, değişime adapte olan, doğal dil işleme ve üretme kabiliyetine sahip yazılımlardır. Akıllı kişisel asistanlar ve chatbotlar, insanların günlük işlerini kolaylaştırmak için kullanılan teknolojik araçlardır. Asistanlar, sesli komutları kullanarak kullanıcıların ihtiyaçlarına hızlı ve doğru bir şekilde yanıt verirken, chatbotlar da müşteri hizmetleri ve kişiselleştirme gibi süreçleri kolaylaştırmak için kullanılır. Bu yazılımların bulunduğu teknolojik cihazlar ve bağlı sistemler günlük yaşamı kolaylaştırarak insanların hayatlarını değiştirmiştir. Akıllı Kişisel Asistanlar, doğal dil ve yapay zeka gibi işleme tekniklerini ve komutlarını kullanarak, kullanıcı girdilerini algılar, davranışlarını ve tercihlerini öğrenebilir ve kullanıcıların isteklerine uyumlu hatta yapay zeka algoritmalarını kullanarak kullanıcı davranışları hakkında bilgi edinerek proaktif tavsiyelerde bulunurlar. Dil işleme teknolojisindeki ilerlemeler insanların konuşmalarını modelleyebilen akıllı sistemlerin geliştirilmesini ve kullanıcıların farkında bile olmadan asistanların onlarla doğal bir şekilde etkileşim kurma ve görevlerini yerine getirme yeteneklerine sahip olmalarını sağladı.

Bibliyometrik Analiz sonuçlarına göre, Scopus veri tabanında toplam 391 yayın bulunmuştur. Yayın sayıları 1984'ten 2000'lere kadar düşük seviyelerde seyretmiş, ancak 2000'lerden itibaren artmıştır. Özellikle akıllı kişisel asistanlarla ilgili araştırmaların artmasıyla bu artış hızlanmıştır. 2016-2024 arasında ise önce bir artış, ardından bir düşüş yaşanmıştır. Ülkelere göre yayın sayıları incelendiğinde, Amerika Birleşik Devletleri en fazla belgeye sahipken, diğer ülkeler arasında farklılıklar gözlemlenmiştir. Araştırma konularına göre yapılan karşılaştırmada, Bilgisayar Bilimleri en büyük disiplin olurken, diğer alanlar da belirli yüzdelerle temsil edilmiştir. Anahtar kelime incelemesi ve küme analizi sonucunda, 284 özgün anahtar kelime belirlenmiştir. Bu kelimeler arasında "akıllı asistan", "yapay zeka" ve "konuşma aracı" en sık geçenlerdir. VOSviewer uygulamasıyla yapılan analizler, akıllı asistanlar ve yapay zeka teknolojileri arasındaki ilişkileri görselleştirilir. Küme analizi sonucunda 4 farklı küme belirlenmiş ve bu kümelerde yer alan kelimelerin bağlantı gücü ve geçme sıklıkları incelendiğinde; Akıllı hoparlörler, akıllı ajanlar ve güven gibi kelimeler belirli bağlamlarda önem taşımaktadır. Ayrıca her bir küme için sırasıyla, Sesli Asistan Ürünleri ve Platformlar, Yapay Zeka ve İnsan Etkileşimi, Yapay Zeka Temel Teknolojileri, Yapay Zeka ve Güven temaları belirlenmiştir.

Makaleyle ilgili kısıt kriterleri göz önünde bulundurulduğunda, bibliyometrik araştırmanın yalnızca Scopus veri tabanında yapılmış olması ve diğer veri tabanlarındaki yayınları kapsamayabileceği kabul edilmektedir. Ayrıca, araştırmada sadece "Akıllı Kişisel Asistanlar" ve "Akıllı Asistanlar" anahtar kelimelerin seçimi, diğer ilgili

çalışmaları hariç tutmuş olabilir. Örneğin, anahtar kelime olarak "yapay zeka" kullanılması, sadece Akıllı Kişisel Asistanlar (IPA'lar) değil, yapay zekanın çeşitli yönleriyle ilgili çalışmaları içerebilir.

Ortaya çıkan yeni teknolojilerin yaygınlaşması ve akıllı cihazlara yönelik talepteki artış, bu teknolojiler üzerine yapılan araştırmalardaki artış, akıllı ev teknolojilerinin ve akıllı kişisel asistanların geleceğinin umut verici olduğunu ve büyük bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle teknolojinin ilerlemesi ve yapay zeka teknolojisindeki gelişmeler ile birlikte, bu akıllı asistanlara yeni özellikler eklenmesi, diğer akıllı cihazlarla daha fazla entegre olması, kullanıcıların tercihlerine göre özelleştirilmiş öneriler ve tavsiyeler sunması hatta ihtiyaçlarını önceden sezebilmesi kullanıcı deneyimimizi ve teknolojiyle etkileşim kurma biçimimizi değiştirecektir.

Bu çalışmanın akademiye ve sektöre sağlayacağı katkılar; akıllı kişisel asistanlarla ilgili konuşma ve dil işleme alanında daha kapsamlı bir bakış sunarak, otomatik konuşma tanıma (ASR) teknolojisinin günlük yaşama daha fazla entegre edilmesine olanak tanıyan çalışmaları teşvik etmek ve kullanıcı deneyimini geliştirecek daha sofistike ve ileri düzeyde akıllı kişisel asistanlar için yeni olanakların ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı:

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları:

Makalenin tamamı Muhammet Talha YILMAZ tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı:

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Altın, M. A., (2016). Human Computer Interaction: Reflections on Space and Future Evaluations. *DergiPark Journal of Art and Design*, 6(2), 54-76.
- Abecker, A., Bernardi, A., Hinkelmann, K., Kühn, O., & Sintek, M. (1998). Toward a technology for organizational memories. *IEEE Intelligent Systems and Their Applications*, 13(3), 40–48. <https://doi.org/10.1109/5254.683209>
- Ammari, T., Kaye, J., Tsai, J. Y., & Bentley, F. (2019). Music, Search, and IoT: How people (really) use voice assistants. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*, 26(3). <https://doi.org/10.1145/3311956>
- AppDynamics. (2018). The Future of Voice Technology in The Enterprise. <https://www.appdynamics.com/blog/news/voice-technology-and-the-enterprise/>
- Araujo, T. (2018). Living up to the chatbot hype: The influence of anthropomorphic design cues and communicative agency framing on conversational agent and company perceptions. *Journal of Computers in Human Behavior*, 85, 183-189.
- Ashfaq, M., Yun, J., Yu, S., & Loureiro, S. M. C. (2020). I, Chatbot: Modeling the determinants of users' satisfaction and continuance intention of AI-powered service agents. *Telematics and Informatics*, 54, 101473.
- Bellini, V., Cascella, M., Cutugno, F., Russo, M., Lanza, R., Compagnone, C., & Bignami, E. G. (2022). Understanding basic principles of Artificial Intelligence: a practical guide for intensivists. *PubMed*, 93(5), e2022297. <https://doi.org/10.23750/abm.v93i5.13626>
- Bernstein, A., Provost, F., & Hill, S. (2005). Toward intelligent assistance for a data mining process: An ontology-based approach for cost-sensitive classification. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 17(4), 503–518. <https://doi.org/10.1109/TKDE.2005.67>
- Bilika, D., Michopoulou, N., Alepis, E., & Patsakis, C. (2024). Hello me, meet the real me: Voice synthesis attacks on voice assistants. *Computers & Security*, 137, 103617. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2023.103617>
- Brill, T. M., Munoz, L., & Miller, R. J. (2019). Siri, Alexa, and other digital assistants: a study of customer satisfaction with artificial intelligence applications. *Journal of Marketing Management*, 35(15-16), 1401-1436.
- Canbek, G. N., & Mutlu, D. D. (2016). New step in the digital future: smart personal assistants. *Journal of Open Education Applications and Research (AuaD)*, 2 (1), 114-129.
- Cheng, Y., & Jiang, H. (2020). Toward engaged citizens: Understanding the influences of chatbot design features on conversational interactions. *Computers in Human Behavior*, 108, 106312.
- Chung, M., Ko, E., Joung, H., & Kim, S. J. (2020). Chatbot e-service and customer satisfaction regarding luxury brands. *Journal of Business Research*, 117, 587-595.
- Claritas (2024). The 2024 Smart Home Technology Report. www.claritas.com
- Conversational AI Market - Global Opportunity Analysis And Industry Forecast (2023-2030). (2023). Meticulous Research. <https://www.meticulousresearch.com/product/conversational-ai-market-5594>
- Doğan, A. (2018). Mobil Bankacılık Uygulamalarında Chatbot Kullanımının Benimsenmesini Etkileyen Faktörler. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi.
- Dizon, G. (2020b). Evaluating Intelligent Personal Assistants for L2 Listening and Speaking Development. *Language Learning & Technology*, 24(1), 16–26. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1243023>

- Easwara, M. A., & Vu, K. P. L. (2015). Privacy Concerns for Use of Voice Activated Personal Assistant in the Public Space. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 31(4), 307–335. <https://doi.org/10.1080/10447318.2014.986642>
- Esen, B. A. (2018, November 16). What is Chatbot and What are its Types?. Medium. <https://medium.com/@akanesen/chatbot-nedir-ve-%C3%A7e%C5%9Fitleri-nelerdir-1b1ca0321e65>
- Etzioni, O., & Weld, D. (1994). A softbot-based interface to the Internet. *Communications of the ACM*, 37(7), 72–76. <https://doi.org/10.1145/176789.176797>
- Exploring the Future of Voice Recognition Technology in Software | MoldStud. (2024, March 27). <https://moldstud.com/articles/p-exploring-the-future-of-voice-recognition-technology-in-software>
- FlexMR (2018, May 25). The Impact of Artificial Intelligence on Consumer Behaviour. Medium. <https://medium.com/@FlexMR/the-impact-of-artificial-intelligence-on-consumer-behaviour-28e0927f22bd>
- Følstad, A., & Brandtzæg, P. B. (2017). Chatbots and the new world of HCI. *Interactions*, 24(4), 38–42.
- Følstad, A., & Skjuve, M. (2019). Chatbots for customer service: user experience and motivation. *Proceedings of the 1st International Conference on Conversational User Interfaces*, 1–9.
- Gao, J., Galley, M., & Li, L. (2018). Neural approaches to conversational AI. *Foundations and Trends® in Information Retrieval*, 13(2-3), 127–298.
- Go, E., & Sundar, S. S. (2019). Humanizing chatbots: The effects of visual, identity and conversational cues on humanness perceptions. *Computers in Human Behavior*, 97, 304–316.
- Grazia M., Gregory, A. & Romenti, S. (2021). A conversation-based perspective for shaping ethical human-machine interactions: The particular challenge of chatbots. *Journal of Business Research*, 129, 927–935.
- Guzman, A. L., & Lewis, S. C. (2020). Artificial intelligence and communication: A Human–Machine Communication research agenda. *New Media & Society*, 22(1), 70–86
- GSMA Intelligence (2023). The Mobile Economy 2023. GSMA Intelligence.
- Han, S., & Yang, H. (2018). Understanding adoption of intelligent personal assistants: A parasocial relationship perspective. *Industrial Management and Data Systems*, 118(3), 618–636. <https://doi.org/10.1108/IMDS-05-2017-0214>
- Huang, A., Ozturk, A. B., Zhang, T., De La Mora Velasco, E., & Haney, A. (2024). Unpacking AI for hospitality and tourism services: Exploring the role of perceived enjoyment on future use intentions. *International Journal of Hospitality Management*, 119, 103693. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2024.103693>
- Huang, D.-H., & Chueh, H.-E. (2021). Chatbot usage intention analysis: Veterinary consultation. *Journal of Innovation & Knowledge*, 6(3), 135–144. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2020.09.002>
- Hwang, S., Kim, B., & Lee, K. (2019). A data-driven design framework for customer service chatbot. In *Design, User Experience, and Usability. Design Philosophy and Theory* (pp. 222–236). Springer
- Jain, M., Kumar, P., Kota, R., & Patel, S. N. (2018). Evaluating and informing the design of chatbots. *Proceedings of the 2018 Designing Interactive Systems Conference*, 895–906.
- Jang, J., Awadallah, A. H., Jones, R., Ozertem, U., Zitouni, I., Kulkarni, R. G., & Khan, O. Z. (2015). Automatic Online Evaluation of Intelligent Assistants. <https://doi.org/10.1145/2736277.2741669>
- Jang, J. Y., Kim, K., & Cho, Y. H. (2021). Exploring the factors influencing the intention to use AI chatbots for mental health care. *Healthcare Informatics Research*, 27(1), 55–65.
- Jordan, C. L., Sathaanathan, T., Celi, L. A., Jones, L., & Alagha, M. A. (2021). The Use of a Formative Pedagogy Lens to Enhance and Maintain Virtual Supervisory Relationships: Appreciative Inquiry and Critical Review. *JMIR Medical Education*, 7(4), e26251. <https://doi.org/10.2196/26251>
- Joshi, N. (2018, December 24). Yes, Chatbots And Virtual Assistants Are Different! Forbes. <https://www.forbes.com/sites/cognitiveworld/2018/12/23/yes-chatbots-and-virtual-assistants-are-different/?sh=3e66bc8f6d7d>
- Kim, A., & Su, Y. (2024). How implementing an AI chatbot impacts Korean as a foreign language learners’ willingness to communicate in Korean. *System*, 103256. <https://doi.org/10.1016/j.system.2024.103256>
- Kiseleva, J., Williams, K., Jiang, J., Awadallah, A. H., Crook, A. C., Zitouni, I., & Anastasakos, T. (2016). Understanding User Satisfaction with Intelligent Assistants. <https://doi.org/10.1145/2854946.2854961>
- Kang, Y., Hauswald, J., Gao, C., Rovinski, A., Mudge, T., Mars, J., & Tang, L. (2017). Neurosurgeon: Collaborative intelligence between the cloud and mobile edge. *ACM SIGPLAN Notices*, 52(4), 615–629. <https://doi.org/10.1145/3037697.3037698>
- Kang, J., & Wei, L. (2020). Let me be at my funniest: Instagram users’ motivations for using Finsta (a.k.a., fake Instagram). *The Social Science Journal*, 57(1), 58–71.
- Kim, S., Lee, J., & Gweon, G. (2019). Comparing data from chatbot and web surveys: Effects of platform and conversational style on survey response quality. *Proceedings of the 2019 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, 1–12.
- Kocaballi, A. B., Laranjo, L., & Coiera, E. (2019). Understanding and measuring user experience in conversational interfaces. *Interacting with Computers*, 31(2), 192–207.
- Kopp, S., & Wachsmuth, I. (2004). Synthesizing multimodal utterances for conversational agents. *Computer Animation and Virtual Worlds*, 15(1), 39–52.
- Krüger, J., Lien, T. K., & Verl, A. (2009). Cooperation of human and machines in assembly lines. *CIRP Annals - Manufacturing Technology*, 58(2), 628–646. <https://doi.org/10.1016/j.cirp.2009.09.009>
- Lee, E.J. (2002). Factors That Enhance Consumer Trust in Human-Computer Interaction: An Examination of Interface Factors and the Moderating Influences. A Dissertation Presented for the Doctor of Philosophy Degree. The University of Tennessee, Knoxville.
- Lee, S., & Choi, J. (2017). Enhancing user experience with conversational agent for movie recommendation: Effects of self-disclosure and reciprocity. *International Journal of Human-computer Studies*, 103, 95–105. <https://doi.org/10.1016/j.ijhcs.2017.02.005>
- Lew, M., Bakker, E. M., Sebe, N., & Huang, T. S. (2007). Human-Computer Intelligent Interaction: A Survey. In *Springer eBooks* (pp. 1–5). https://doi.org/10.1007/978-3-540-75773-3_1
- Lim, W. M., Kumar, S., Verma, S., & Chaturvedi, R. (2022). Alexa, what do we know about conversational commerce? Insights from a systematic literature review. *Psychology and Marketing*, 39(6), 1129–1155. <https://doi.org/10.1002/MAR.21654>

- Lopatovska, I., Rink, K., Knight, I., Raines, K., Cosenza, K., Williams, H., Sorsche, P., Hirsch, D., Li, Q., & Martinez, A. (2019). Talk to me: Exploring user interactions with the Amazon Alexa. *Journal of Librarianship and Information Science*, 51(4), 984–997. <https://doi.org/10.1177/0961000618759414>
- Lv, X., Liu, Y., Luo, J., Liu, Y., & Li, C. (2021). Does a cute artificial intelligence assistant soften the blow? The impact of cuteness on customer tolerance of assistant service failure. *Annals of Tourism Research*, 87. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103114>
- Mayta-Tovalino, F., Espinoza-Carhuacho, F., Alvitez-Temoche, D., Mauricio-Vilchez, C., Munive-Degregori, A., & Barja-Ore, J. (2024). Scientometric analysis on the use of ChatGPT, artificial intelligence, or intelligent conversational agent in the role of medical training. *Educacion Medica*, 25(2). <https://doi.org/10.1016/J.EDUMED.2023.100873>
- Melián-González, S., Gutiérrez-Taño, D., & Bulchand-Gidumal, J. (2019). Predicting the intentions to use chatbots for travel and tourism. *Current Issues in Tourism*, 24(2), 192–210. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1706457>
- Moussawi, S. (2016). Investigating Personal Intelligent Agents in Everyday Life Through a Behavioral Lens. [Doctorate Dissertation, The City University of New York]. ProQuest Dissertations and Theses Global.
- Park, H., & McKilligan, S. (2018b). A Systematic Literature Review for Human-Computer Interaction and Design Thinking Process Integration. In *Lecture notes in computer science* (pp. 725–740). https://doi.org/10.1007/978-3-319-91797-9_50
- Radanliev, P., De Roure, D., Maple, C., & Santos, O. (2022). Forecasts on Future Evolution of Artificial Intelligence and Intelligent Systems. *IEEE Access*, 10, 45280–45288. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3169580>
- Ramasamy, A. (2019, January 18). How Businesses Can Begin Using Chatbots The Right Way. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2019/01/18/how-businesses-can-begin-using-chatbots-the-right-way/?sh=7f7556092183>
- Roy, R., & Naidoo, V. (2021). Enhancing chatbot effectiveness: The role of anthropomorphic conversational styles and time orientation. *Journal of Business Research*, 126, 23–34. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.12.051>
- Saad, U., Afzal, U., El-Issawi, A., & Eid, M. (2016). A model to measure QoE for virtual personal assistant. *Multimedia Tools and Applications*, 76(10), 12517–12537. <https://doi.org/10.1007/s11042-016-3650-5>
- Sahin, O. E. (2012). Investigation of Context Aware Systems in Human Computer Interaction and a Related Application. [Doctorate Dissertation, T.C. Marmara University]. Institute of Social Sciences, Department of Journalism, Division of Informatics.
- Şahin, Y. L. (2012). Akıllı Ev Teknolojileri ve Kullanımı. Akademik Bilişim Konferansı, 1-6.
- Santos, J., Rodrigues, J. J. P. C., Silva, B. M. C., Casal, J., Saleem, K., & Denisov, V. (2016). An IoT-based mobile gateway for intelligent personal assistants on mobile health environments. *Journal of Network and Computer Applications*, 71, 194–204. <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2016.03.014>
- Sheehan, B., Jin, H. S., & Gottlieb, U. (2020). Customer service chatbots: Anthropomorphism and adoption. *Journal of Business Research*, 115, 14–24. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.04.030>
- Sood, K., Gochhait, S., & Paliwal, M. (2024). Artificial Intelligence (AI)-Powered Intelligent Systems for Disease Prognosis: A Bibliometric Study. 25–36. https://doi.org/10.1007/978-981-97-2839-8_3
- Sydney, J. (2009). Generations, Digital Media, and Behavior. Pew Research Center
- Vimalkumar, M., Sharma, S. K., Singh, J. B., & Dwivedi, Y. K. (2021). "Okay, my bot will do it for me": the role of perceived privacy risk, self-efficacy and experience on the continuance usage intention of AI-powered smart speakers. *Behaviour & Information Technology*, 40(12), 1243-1263
- Wang, X., Liu, Q., Pang, H., Tan, S. C., Lei, J., Wallace, M. P., & Li, L. (2023). What matters in AI-supported learning: A study of human-AI interactions in language learning using cluster analysis and epistemic network analysis. *Computers and Education/Computers & Education*, 194, 104703. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2022.104703>
- We Are Social Hootsuite. (2024). Digital 2024. Kepios Pte., We Are Social Ltd., Hootsuite Inc.
- Weiser, M. (1991). The Computer for the 21st Century. *Scientific American*, 265(3), 94–104. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican0991-94>
- Weiser, M., & Brown, J. S. (1997). The Coming Age of Calm Technology. In *Springer eBooks* (pp. 75–85). https://doi.org/10.1007/978-1-4612-0685-9_6
- What Is a Chatbot? (2021, October 15). IBM. <https://www.ibm.com/topics/chatbots>
- Whang, C. (2017). Voice Shopping: The Effect of the Consumer-Voice Assistant Parasocial Relationship on the Consumer's Perception and Decision Making. [Doctoral dissertation, University of Minnesota]. ProQuest Dissertations and Theses Global.
- Winarsky, N. (2021, September 17). The President of SRI Ventures on Bringing Siri to Life. *Harvard Business Review*. <https://hbr.org/2015/09/the-president-of-sri-ventures-on-bringing-siri-to-life>
- Wu, J. H., Chen, Y. C., & Dou, W. Y. (2017). The impact of social exchange relationships and social capital on the intention to reuse social media. *International Journal of Electronic Commerce*, 21(1), 110-136.
- Yalcin, F. G. (2018, October 12). Ses Teknolojileri ve Geleceğimiz. *MediaTrend*. <https://mediatrend.mediamarkt.com.tr/ses-teknolojileri-ve-gelecegimiz/>
- Yang, H., & Lee, H. (2018). Understanding user behavior of virtual personal assistant devices. *Information Systems and E-business Management*, 17(1), 65–87. <https://doi.org/10.1007/s10257-018-0375-1>
- Youn, S., & Jin, S. V. (2021). "In A.I. we trust?" The effects of parasocial interaction and technopian versus luddite ideological views on chatbot-based customer relationship management in the emerging "feeling economy." *Computers in Human Behavior*, 119, 106721. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106721>

Gelişmekte Olan Avrupa Ekonomileri Para Birimlerinin Ağ Bağlanışlığı

Erhan Uluceviz^{1,2}

ÖZET

Bu çalışma, Avro ve gelişmekte olan yedi Doğu, Orta ve Güneydoğu Avrupa ülkesi para birimleri arasındaki oynaklık bağlanışlığını Diebold-Yılmaz bağlanışlık endeksi çerçevesinde incelemektedir. 2006-2024 arasında günlük veri kullanılarak yapılan analiz sonucunda avronun diğer yedi para birimine doğru güçlü bir bağlanışlık kaynağı olduğu bulunmuştur. Gelişen ekonomileri ile paralel olarak Polonya zlotisi ve Çek koronası avroyu takip eden diğer önemli bağlanışlık kaynaklarıdır. Türkiye ve Rusya, Avrupa Birliği üyesi olmasalar da, büyük yerel şoklardan etkilendikleri dönemlerde Türk lirası ve Rus rublesi kanalıyla bağlanışlık kaynakları olarak davranır. Macar forinti, Romen leyi ve Bulgar levası görece düşük bağlanışlık etkilerine sahiptir. İncelenen para birimlerinin şok yayma kapasiteleri de benzer sıralamayı izler. Çek koronası, görece güçlü bir şok yayıcısı olmasının yanı sıra şok yayma değerleri en düşük standart sapma değerine sahip para birimidir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Bağlanışlık, Para Birimleri, Gelişen Avrupa Ekonomileri, Oynaklık.

Connectedness of Currency Networks in Emerging European Economies

ABSTRACT

This paper investigates volatility connectedness between the Euro and the currencies of seven Central, Eastern and Southeastern emerging European economies by adopting the Diebold-Yılmaz connectedness index methodology. Using daily data from 2006 to 2024, the analysis finds that the euro acts as a strong connectedness source towards the other seven currencies. The Polish zloty and the Czech koruna, in line with their emerging economies, also act as important connectedness sources. Although Turkey and Russia are not members of the European Union, they act as sources of connectedness through the Turkish lira and the Russian ruble when they are hit by large domestic shocks. The Hungarian forint, the Romanian leu and the Bulgarian lev have relatively low connectedness effects. Shock propagation capacities of the analyzed currencies follow a similar pattern while the Czech koruna, being a relatively strong shock propagator, has the lowest standard deviation in its shock propagation capacity.

Keywords: Financial Connectedness, Currencies, Emerging European Economies, Volatility.

¹ erhan@uluceviz.com.

² Dr. Öğr. Üyesi, Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, Kocaeli, Türkiye. ORCID: 0000-0002-4496-8756.

(Makale Gönderim Tarihi: 09.07.2024 / Yayın Tarihi: 30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1513037](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1513037)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Küresel döviz piyasaları Nisan 2022 itibarıyla günlük ortalama 7,5 trilyon ABD doları (USD) işlem hacmi ile dünyanın en büyük piyasasıdır (Bank for International Settlements, 2022). Bu piyasa; hafta sonları hariç haftanın 5 günü, günün 24 saat açıktır. Çok büyük ölçüde tezgahüstü gerçekleşen işlemlerin takasının yapıldığı merkezi bir kurum olmadığı ve çok yüksek tutardaki işlem hacmi sebebiyle; işlem ücretleri ve getiri marjları çok düşüktür. Bunun sonucunda, ideal bir tam rekabet piyasasına oldukça yakın olduğu söylenebilir (Diebold ve Yılmaz, 2015).

Ekim 1987'deki hisse senedi piyasaları çöküşü sonrası küresel piyasalar arası oynaklık yayılmaları önemli bir araştırma konusu olmuştur. Ekim 1997'de Tayland'ın para birimini devalüe etmesi ile başlayan Asya krizi ise diğer bölge ülkelerine de sıçramıştır. Ağustos 1998'de Rusya'nın para birimini devalüe etmesi sonucu tüm dünya finans piyasalarında yaşanan değer kayıpları ve dalgalanmalar ile birlikte; bulaşma etkileri, karar vericilerin de gündemine girmiş ve iktisat yazınında 2000'li yılların önemli araştırma konularından biri haline gelmiştir (Forbes, 2012). Bulaşma etkilerinin üzerinde mutabık kalınmış bir tanımlama veya ölçüm yöntemi olmamakla birlikte, bu konuda çeşitli tanımlar, ölçümler ve bulaşma kanalları üzerine derleme çalışmaları bulunmaktadır (Karolyi, 2003; Dungey vd., 2005).

2010'lu yıllara gelindiğinde ise Diebold ve Yılmaz (2009) tarafından geliştirilen ağ bağlanmışlığı yöntemi, incelenen değişkenlerin bir ağ yapısında modellenmesine olanak vererek iktisatçılar için kullanışlı ve erişmesi kolay bir araç haline gelmiştir.

Diebold-Yılmaz bağlanmışlık endeksi yöntemi, varlık getirileri/oynaklıkları veya ekonomik göstergeler gibi birden fazla zaman serisi arasındaki dinamik ilişkileri ve bunların birbirleri ile olan bağlanmışlığını incelemek için kapsamlı bir çerçeveye sunar. Bu çerçevede yapılan bir analiz, seriler arasındaki dinamik ilişkilerin bir vektör otoregresyon (VAR) modeli ile tahmin edilmesiyle başlar. Tahmin edilen VAR modelinden elde edilen tahmin hatası varyans ayrıştırması, her bir değişkendeki öngörü hatası varyansının ne kadarının diğer değişkenlerin maruz kaldığı şoklardan kaynaklandığını gösterir. Bu yöntem, özellikle şok aktarım kanallarını belirlemek ve sistemik riski anlamak için kullanışlıdır.

Bununla birlikte bu yöntem aracılığıyla taşma, yayılma etkilerini kolayca incelemek mümkün olmuştur (Diebold ve Yılmaz, 2009; 2012; 2014). İncelenen konular; hisse senedi, döviz piyasalarının bağlanmışlığından (Diebold ve Yılmaz 2015), ülkelerin reel ve finans kesimleri arasındaki bağlanmışlığa kadar çok çeşitlidir (Uluceviz ve Yılmaz, 2020; 2021).

Bu çalışmada; avro/USD doları³ döviz çiftinin yanı sıra gelişmekte olan Avrupa (Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa) ülkelerinden Avrupa Birliği (AB) üyesi olan Polonya, Çekya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan ile AB üyesi olmayan Türkiye ve Rusya'nın para birimleri ile USD arasında oluşturulan döviz çiftlerinin (USD temel para birimi olacak şekilde) oynaklık bağlanışlığı ve şok yayma kapasitelerini gösteren yayılma değerleri (Schmidbauer v.d., 2013; 2016; 2017) 2006-2024 yılları arasında günlük frekansta incelenmiştir.⁴ İktisat yazınında yalnızca Orta ve Doğu Avrupa ülke para birimleri ile Diebold-Yılmaz yöntemi kullanılan az sayıda benzer çalışma (örneğin Kocenda ve Moravcova, 2019; Albrecht ve Kocenda, 2023; Bubak v.d., 2011) bulunmakla birlikte mevcut çalışmadaki sayıda ülke veya para biriminin seçildiği ve yayılma değerlerinin incelendiği bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Analiz sonucunda; oluşturulan ağda avro (EUR) en güçlü bağlanışlık yayıcısı olarak öne çıkmıştır. Polonya ve Çekya para birimleri ise takip eden para birimleri olmuştur. Türk lirası ve Rus rublesi, yerel şoklara maruz kaldıkları veya şok kaynağı oldukları belli dönemlerde (Türkiye için Aralık 2021 ani kur oynaklığı artışı veya Rusya için Kırım'ın ilhakı ve Rusya-Ukrayna savaşı başlangıcı dönemleri gibi) ağda önemli şok yayıcıları olarak davranmışlardır. Macaristan, Romanya ve Bulgaristan para birimlerinin etkileri görece zayıf olarak bulunmuştur. Şok yayma kapasitelerini ölçen yayılma değerleri incelendiğinde, EUR ve Polonya zlotisi yüksek şok yayma kapasitesine sahipken Çek koronası görece yüksek şok yayma kapasitesinin yanında oldukça düşük şok yayma kapasitesi oynaklığına sahiptir.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde düzenlenmiştir: 2. bölüm, veri kaynakları ve hazırlanması hakkında bilgiler içerir. 3. bölüm; yöntemi, çalışmada kullanıldığı kadarıyla özetler. 4. bölüm bulguların tartışılmasına ayrılmışken 5. bölüm çalışmanın özetini ve sonuçlarını içerir.

2. VERİLER

Bu çalışmada; avro ve seçilen Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa gelişen ülkeleri tarafından kullanılan para birimlerinin Yahoo Finance⁵ tarafından sağlanan günlük döviz kurlarının açılış, kapanış, en yüksek ve en düşük değerleri kullanılmıştır. Seçilen para birimlerinin tümünün USD ile oluşturdukları döviz çiftleri incelenmiştir. Böylece; küresel piyasalarda USD'nin etkilendiği şokların incelenen kurlara yansımaları da dolaylı olarak göz önüne alınmıştır. Analizdeki ülkeler ve para birimlerinin çalışmada kullanılan kısaltma kodları şöyledir: Avrupa Birliği üyeleri; Polonya (PLN), Bulgaristan (BGN),

³ Para birimleri, metnin akıcılığını sağlamak için Türkçe isimleriyle; okuyucunun özellikle metin ve şekiller arasındaki bağlantıyı hızlıca kurabilmesi gereken bölümlerde ise üç karakterli, ISO 4217 standardına uygun kısaltmaları ile (örneğin, avro yerine EUR gibi) kullanılmıştır.

⁴ Seçilen AB üyesi ülkelerin AB Gayrisafi Yurt İçi Hasılası (GSYİH) içinde toplam payı %7,28 (2012) ile %8,15 (2023) arasında değişmiştir. Kaynak: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00115/default/table?lang=en>, erişim tarihi: 2024-04-04 ve yazarın hesaplamaları.

⁵ <https://finance.yahoo.com>. Kullanılan kodlar: "EURUSD=X", "TRY=X", "RUB=X", "PLN=X", "BGN=X", "CZK=X", "HUF=X", "RON=X", erişim tarihi: 2024-02-23.

Çekya (CZK), Macaristan (HUF) ve Romanya (RON) ve AB üyesi olmayan fakat AB ile yüksek tutarda dış ticareti olan Türkiye (TRY) ve Rusya (RUB). Rusya, her ne kadar Şubat 2022'de başlayan Rusya-Ukrayna savaşını takiben şiddetli yaptırımlara maruz kalmıştır. Fakat bunun öncesinde Avrupa'nın güçlü bir ticaret ortağı ve enerji tedarikçisi olması sebebiyle analize dahil edilmesi uygun görülmüştür. Euro bölgesini temsil eden EUR/USD ile birlikte toplamda 8 farklı para birimi kullanılmıştır. Örnekleme, 2006-06-15 tarihinden 2024-02-22 tarihine kadar toplam 4.610 günlük veri içermektedir. Açılış, kapanış, en yüksek ve en düşük fiyat değerleri kullanılarak Garman and Klass (1980) yöntemi ile günlük oynaklık serileri hesaplanmıştır. Oynaklık serileri, doğal logaritması alındıktan sonra Yöntem bölümünde açıklanan yöntemlerle analiz edilmiştir. Oynaklık serileri genellikle seri korelasyon ve sağa çarpıklık gibi özellikler gösterirken (Cont, 2001); doğal logaritması alınmış oynaklık serileri normal dağılıma yaklaşır, (Diebold ve Yılmaz, 2014).

Seçilen para birimlerinin küresel döviz piyasalarındaki konumunu sayısallaştırmak için Tablo 1 hazırlanmıştır. Tablo 1, Bank for International Settlement (BIS) tarafından 1986 yılından beri her 3 yılda bir yayımlanan BIS Triennial Central Bank Survey içinde yer alan 2022 yılı Tezgahestü Döviz İşlemleri Hacmi (OTC foreign exchange turnover in April 2022; BIS, 2022) raporu verileri kullanılarak hazırlanmıştır. Kullanılan tüm para birimleri için verilere 2001 yılı itibarıyla erişilebilmektedir.

İşlem hacmi verilerinin hazırlanması için; raporun yayımlandığı yılın Nisan ayı boyunca yapılan döviz işlemleri BIS üyesi merkez bankaları tarafından BIS'e raporlanır ve BIS tarafından işlenen bu veriler aynı yılın Ekim ayında açıklanır. Çalışmanın hazırlandığı an itibarıyla en güncel rapora göre Nisan 2022'de tezgah üstü ortalama günlük döviz işlem hacmi yaklaşık 7,5 trilyon USD'dir. Buna göre analiz edilen para birimleri, tüm dünyada gerçekleşen tezgahüstü döviz işlemlerinin yaklaşık üçte birini oluşturur. EUR hariç para birimleri düşünüldüğünde ise: analiz boyunca gelişmekte olan Orta ve Doğu Avrupa para birimlerinin günlük döviz işlem hacminin küresel işlemlerin yaklaşık %2,1'i ile %4,6'sı arasında değiştiği söylenebilir.

Tablo 1. Örnekleme Para Birimlerinin Küresel İşlem Hacimleri

Yıllar	Tümü	EUR hariç
2001	% 38,9	% 1,0
2004	% 38,9	% 1,4
2007	% 39,3	% 2,2
2010	% 42,2	% 3,2
2013	% 38,0	% 4,6
2016	% 35,4	% 4,0
2019	% 36,0	% 3,7

Kaynak: BIS Triennial Report 2022 ve yazarın hesaplamaları.

3. YÖNTEM

Bu bölüm, Diebold-Yılmaz Bağlanmışlık Endeksi yönteminin ve uzantılarının bu çalışmada kullanıldığı biçimiyle kısa bir özetini sunmaktadır (Diebold ve Yılmaz, 2009; 2012; 2014). Ayrıca, yöntemin geliştirildiği alanlardan birinin çalışmadaki uygulamasına dair kısa bir özet de içermektedir (Schmidbauer vd., 2013; 2016; 2017).

3.1. Diebold-Yılmaz Bağlanmışlık Endeksi Yöntemi

Kovaryans durağan N-değişkenli p gecikmeli Vektör Otoregresif Model, VAR(p), $x_t = \sum_{i=1}^p \phi_i x_{t-i} + \varepsilon_t$, $\varepsilon_t \sim iid(0, \Sigma)$ şeklinde bir Hareketli Ortalama (MA) gösterimine sahiptir: $x_t = \sum_{i=0}^{\infty} A_i \varepsilon_{t-i}$. $N \times N$ boyutundaki A_i katsayı matrisleri, $A_i = \phi_1 A_{i-1} + \phi_2 A_{i-2} + \dots + \phi_p A_{i-p}$ özyinelemeli denkleme uyarlar. A_0 , $N \times N$ boyutunda birim matristir ve $i < 0$ için $A_i = 0$ 'dır.

Özyinelemeli denklem katsayıları (veya etki-tepki fonksiyonu ve öngörü hatası varyans ayrışımı gibi uygun dönüşümleri) sistemin dinamiğini incelemekte kullanılır. Diebold-Yılmaz ağ bağlanmışlığı çerçevesi, öngörü hatası varyans ayrışımını temel alarak; örneğin h adım sonraki x_i değişkenini öngörürken oluşan öngörü hatası varyansında x_j 'ye gelen şokların payını ayrıştırmaya yarar ($\forall i \neq j$, her i için) ve bu ayrıştırma bir ağ yapısı olarak yorumlanır (Diebold ve Yılmaz, 2009; 2012; 2014).

Varyans ayrıştırmasının hesaplanması, genellikle Cholesky ayrışımı gibi belirleme yöntemleri aracılığıyla elde edilen ortogonal şoklar gerektirir. Ancak Cholesky ayrışımı, değişkenlerin sıralamalarına bağlı sonuçlara yol açar. Bunu önlemek için Diebold ve Yılmaz (2012); Koop vd. (1996) ile Pesaran ve Shin (1998) genelleştirilmiş VAR yaklaşımını kullanır. Genelleştirilmiş VAR yaklaşımı, değişkenlerin sıralamasından bağımsız sonuçlar üretir.

Pesaran ve Shin (1998), hata teriminin (ε_t) çok değişkenli normal dağıldığı varsayımı altında, değişkenin varyansıya yeniden ölçeklendirilmiş h adım genelleştirilmiş etki-tepki fonksiyonunda; j değişkeninin, i değişkeninin h adım ilerideki genelleştirilmiş öngörü hatası varyansına katkısını ($\theta_{ij}^g(h)$, $h = 1, 2, \dots$ için) aşağıdaki gibi gösterir:

$$\theta_{ij}^g(h) = \frac{\sigma_{jj}^{-1} \sum_{k=0}^{h-1} (e_i' A_k \Sigma e_j)^2}{\sum_{k=0}^{H-1} (e_i' A_k \Sigma A_k' e_i)} \quad (1)$$

Yukarıda Σ , ε hata vektörü için varyans matrisi iken σ_{jj} ; j sırasında yer alan denklem için hata teriminin standart sapmasıdır. e_j , sadece j sırasındaki elemanı 1 olan seçim vektörüdür (diğer elemanları sıfırdır). Varyans ayrışımı matrisinin her bir elemanı ilgili satır toplamı ile normalleştirilerek şu sonuca ulaşılır:

$$C_{i \leftarrow j}^h = \frac{\theta_{ij}^g(h)}{\sum_{j=1}^N \theta_{ij}^g(h)} \quad (2)$$

$C_{i \leftarrow j}^h$, çift yönlü bağlanmışlık olarak adlandırılır ve ağ yazınında ağırlıklandırılmış yönlü bir ağın komşuluk matrisi olarak yorumlanır. Çalışmada C ile gösterilir ve ij konumundaki elemanı c_{ij} 'dir. Denklem (2) ile gösterilen genelleştirilmiş varyans ayrışımı matrisinin, normalize edilmiş elemanları; bağlanmışlık matrisi C'nin bir özet ölçüsünün oluşturulmasında kullanılır. Diebold ve Yılmaz (2012), toplam bağlanmışlık endeksini (DYCI) şu şekilde tanımlar:

$$C^h = \frac{\sum_{i,j=1}^N C_{i \leftarrow j}^h}{\sum_{i,j=1}^N C_{i \leftarrow j}^h} = \frac{\sum_{i,j=1}^N C_{i \leftarrow j}^h}{N} \quad (3)$$

Düğüm⁶ i'den (düğüm i'ye) doğrudan bağlanmışlık, C'deki sütun (satır) toplamları tarafından verilir. Burada, düğümlerin kendilerine olan bağlanmışlığı hariç tutulur:

$$\text{düğüm } i \text{ 'den diğerlerine: } C_{\bullet \leftarrow i} = \sum_{k=1, k \neq i}^N C_{ki} \quad (4)$$

$$\text{diğerlerinden düğüm } i \text{ 'ye: } C_{i \leftarrow \bullet} = \sum_{k=1, k \neq i}^N C_{ik} \quad (5)$$

⁶ Çalışma boyunca düğüm ve değişken terimleri, ağ yapısında ilgili değişkeni/para birimini temsil edecek şekilde eşanlamı olarak kullanılır.

Düğüm i 'den kaynaklanan ve düğüm i 'ye yönlendirilen şoklar arasındaki fark, ilgili düğümden diğer tüm düğümlere iletilen net, yönlü bağlanmışlığın bir ölçüsünü verir ve şu şekilde hesaplanır:

$$C_i = C_{\bullet \leftarrow i} - C_{i \leftarrow \bullet} \quad (6)$$

3.2. Yayılma Değerleri

Schmidbauer ve diğerleri (2013, 2016, 2017), t periyodunda ağ ile ilgili anlık tüm bilginin C 'de mevcut olduğunu varsayar. Bunun ötesinde, t periyodunda bir birim büyüklüğündeki farazi bir şok k düğümünü etkilerse, bu şok t periyodunda ağdaki düğümler arasında şu denklemdeki gibi yayılır:

$$n_{s+1} = C \cdot n_s, \quad s = 0, 1, 2, \dots \quad (7)$$

Farazi bir şok, $n_0 = (0, \dots, 0, 1, 0, \dots, 0)$ olarak gösterilir, burada n_0 'ın k . sıradaki değeri 1'dir ($s=0$ başlangıcı temsil eder). Denklem (7) yinelenip $s \rightarrow \infty$ durumunda modelin kararlı durum özellikleri incelendiğinde şu sonuca ulaşılır:

$$v' = v' \cdot C \quad (8)$$

C 'nin sol özvektörü $v = (v_1, \dots, v_N)'$, $\sum_{k=1}^N v_k = 1$ olacak şekilde normalize edilirse; v_k , k değişkeninin yayılma değerini ifade eder. Kavramsal olarak: v_k , k değişkeninin ağda şok üretici olarak gücünü temsil eder. Yakından ilgili bir kavram olan özvektör merkeziyeti, sosyal ağ analizinde yaygın bir şekilde kullanılır (Bonacich, 1987).

3.3. Tahmin Yöntemi

Modeli tahmin etmek için: Diebold ve Yılmaz (2012) ile uyumlu olarak Pesaran ve Shin (1998) yaklaşımı ile standart bir VAR(3) modeli; $N=8$ bağımlı değişken ile aşağıdaki gibi bir x_t vektörüne uygulanarak tahmin edilir.

$$x_t = \begin{bmatrix} \text{EUR} \\ \text{TRY} \\ \text{RUB} \\ \text{PLN} \\ \text{BGN} \\ \text{CZK} \\ \text{HUF} \\ \text{RON} \end{bmatrix}_t \quad (9)$$

Çalışmada metin ve şekiller arasında tutarlılık sağlamak için x_t vektöründeki para birimleri çalışma boyunca kullanılan tüm grafiklerde aynı sıra ve kısaltmalar ile gösterilmiştir.

Model tahmininde 250 günlük kayan veri pencereleri kullanılmıştır. Yani, t günü için kullanılan örneklem sadece $t - 249, \dots, t$ günü verilerini içerir. Ardından tahmin edilen model kullanılarak $h = 20$ günlük tahmin ufku ile tahmin hatası varyans ayrıştırması hesaplanır. $h = 20$ gün, modelin yeterince kararlı davrandığı bir tahmin ufkudur. Bu yaklaşım her bir t periyoduna uygulanarak bağlanmışlık matrisleri dizisi elde edilir.

4. BULGULAR

4.1. Dinamik Bağlanmışlık Analizi

Bu bölümde, gelişmekte olan Avrupa ekonomileri para birimlerinin toplam bağlanmışlığının yanı sıra yönlü ve net bağlanmışlık sonuçlarının analiz dönemi boyunca nasıl değiştiği incelenmektedir. Tahmin yöntemi bölümünde de bahsedildiği üzere, çalışmada elde edilen sonuçlar; 250 günlük kayan veri pencereleri ve VAR(3) modeli ile hesaplanmıştır. Gecikme değeri 3 olarak belirlenirken: öncelikle, gecikme değerleri $\{1, \dots, 5\}$ arasında olan tüm modeller ve toplam bağlanmışlık endeksleri tahmin edilmiştir. Şekil 6'da da görüldüğü üzere gecikme değeri 3 olan modelin tahminleri, diğerlerinin minimum ve maksimum bağlanmışlık endeksi değerleri ile oldukça uyumlu bir dinamik gösterir. Bu bulgu, VAR(3) modelinin bu ağın dinamiklerini yansıtmakta diğerlerine kıyasla daha başarılı olduğunu düşündürür.

Bulgular detaylı şekilde tartışılmadan önce şekillerdeki dinamiklerin Yöntem bölümünde verilen denklemlerle ilişkisi toplu biçimde açıklanacaktır.

Şekil 1, toplam bağlanmışlık endeksini göstermektedir. Bu endeks, Denklem (3) ile tahmin edilmiştir.

Şekil 2, 9×9 boyutunda alt şekillerden oluşmuş olup toplam ve yönlü dinamik bağlanmışlık endekslerinin zaman serilerini özet bir şekilde gösterir. Bu şekil; analize temel oluşturan tüm bağlanmışlık matrislerinin zaman serilerini içerir. Şekil 2'deki ilk 8 satır ve 8 sütun tarafından oluşturulan 8×8 boyutundaki alt şekillerin zaman serileri Denklem (1)'e denk gelir. Denklem (3) ile hesaplanan bağlanmışlık endeksi, bu şeklin sağ alt köşesinde de gösterilmektedir. Şekil 2'deki son satır (diğerlerine), Denklem (4)'e karşılık gelirken son sütun (diğerlerinden) ise Denklem (5)'e karşılık gelir.

Şekil 3'te son sırada gösterilen dinamik toplam yönlü net bağlanmışlık endeksi Denklem (6) ile hesaplanır. Bu, aynı zamanda Şekil 2'deki son satır (diğerlerine) ile son sütun

(diğerlerinden), arasındaki net değere eşittir. Toplam yönlü bağlanışlık serileri Şekil 3'ün birinci ve ikinci sırasında tekrar gösterilmiştir. Net bağlanışlık değeri, ilgili sütundaki para biriminden kaynaklanan ve diğer tüm para birimlerine doğru net bağlanışlığı gösterir.

Şekil 4, Denklem (1) tarafından oluşturulan 8×8 boyutundaki alt matrislerin zaman serilerden hesaplanır. Bunun için: 1. satırdaki (TRY'den RON'a kadar) değerlerin, 1. sütunda bu para birimlerine karşılık gelen değerlerden çıkarılması yeterlidir. Kısacası, C matrisinin tanımı kullanılarak Şekil 4'teki her bir grafik $c_{i,1} - c_{1,i}$, $i = 2, \dots, 8$ olarak hesaplanır. Sonuçlar, Şekil 3'ün aksine, yalnızca EUR'dan ilgili diğer para birimine olan net bağlanışlığı gösterir. yani EUR dışındaki diğer tüm para birimlerine olan bağlanışlık etkileri izole edilmiştir. Bu haliyle her iki şekil bir birini tamamlamaktadır.

Şekil 5'te gösterilen yayılma değerleri ise Denklem (8) ile hesaplanmıştır. Bu bilgiler ışığında ilgili şekillerdeki bulgular aşağıdaki gibi yorumlanmıştır:

Şekil 1'deki toplam bağlanışlık endeksi, analiz dönemi boyunca %39,50 ile %73,06 arasında değerler alırken ortalama değeri ise %58,72 olarak gerçekleşmiştir. Analiz periyodu başından Haziran 2007'ye kadar minimum değer ve civarında gezinen bağlanışlık endeksi Haziran 2007 itibarıyla ani bir yükselişe geçmiş ve Mart 2008 itibarıyla %60 seviyelerine yükselmiştir.

Bu dönemdeki hareket, Bear Stearns bankasının yönettiği ve bankanın çoğunlukla ipoteğe dayalı menkul kıymet yatırımı yapan iki serbest fonunun teminat çağrısına maruz kalması sonucu batma sürecinin başlamasından, bankanın J.P. Morgan tarafından Mart 2008'de satın alınacağına duyurulmasına kadar devam eder.⁷ Fed'in %0,75 puan faiz indirimini, zayıflayan USD kuru ve hisse senedi fiyatlarındaki artışlar takip eder.⁸ Bu durum bağlanışlık endeksinde düşüşlere yol açarken, endeks Temmuz 2008 sonuna doğru yerel minimum (%51,9) seviyelerine ulaşır. Eylül 2008'de Lehman Brothers bankasının batışıyla etkileri tüm dünyaya yayılan küresel finans krizi endeksin artışına sebep olur. Ekim 2008 sonu itibarıyla endeks, yerel bir maksimuma (%65,6) ulaşır.

Bu noktadan hareketle iniş çıkışlar göstermekle birlikte Haziran 2009'a kadar iniş gösteren endeks, hızlı bir yükselişle Temmuz 2009'da yerel bir maksimuma (%67,2) ulaşır. Bu ani yükseliş Yunanistan'da başlayan ve Portekiz, İrlanda, İspanya ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi gibi bazı diğer Avro bölgesi üyelerini de etkileyen Avrupa borç

⁷ Bkz. <https://www.nytimes.com/2008/03/17/business/17bear.html>, erişim tarihi: 2024-03-30.

⁸ Bkz. https://money.cnn.com/2008/03/18/news/economy/fed_rates/index.htm?postversion=2008031816, erişim tarihi: 2024-04-01.

kriziyle yakından ilişkilendirilebilir. Endeks, Yunanistan'ın uygulamaya koyduğu kemer sıkma tedbirleri⁹ sonucunda Mayıs 2010'da yerel bir minimuma ulaşır.

Bu dönemi takiben artan endeks, Kasım 2011 sonunda %70,1 seviyesine ulaşır. Bu seviye, ani bir sıçrama sonucu Ocak 2012 başında analiz dönemi boyunca gözlemlenen en yüksek değer olan %73,1 değeri dikkate alınmadığında tarihi yüksek seviyedir. Giderek azalan endeks, Mart 2013 itibarıyla güçlü bir azalış trendi izlemiş ve Mayıs 2013'te Fed başkanı Ben Bernanke'nin parasal sıkılaştırmanın başlayacağını, dolayısıyla USD'nin değer kazanacağını işaretini vermesiyle azalma ivmelenmiştir.

Ağustos 2014'te %51,1 ile yerel minimum seviyesine ulaşan endeks hızlı bir yükseliş ile %60 ile %65 düzeylerinde iniş çıkışlar gösterir. Ocak 2017'de Donald Trump'ın ABD başkanı olarak göreve başlamasıyla düşmeye başlayan bağlanmışlık endeksi, yerel iniş çıkışlar göstermiş ve Temmuz 2019 sonunda %65,2 seviyesi ile yeni bir yerel maksimuma erişmiştir.

Takip eden zamanda düşmeye başlayan bağlanmışlık endeksi, Ocak 2020 sonu itibarıyla yerel bir minimuma erişmiştir. Bağlanmışlık endeksi, tüm dünyayı etkisi altına alan ve 11 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ veya en. WHO) tarafından pandemi olarak ilan edilen COVID-19 salgını sebebiyle ani bir artış göstermiş ve endeksin oynaklığı belli bir süre devam etmiştir. Ardından gelen aşılama kampanyaları ve ekonomilerin düşen faizler sonucu canlanması ile endeks, hızlı düşüşler göstererek Şubat 2022'de %45,4 ile yeni bir yerel minimum seviyesine ulaşmıştır. Düşen faizler ve parasal genişleme sonucunda artan enflasyon endişeleri bağlanmışlık endeksinde pandemi dönemine göre daha düşük bir seviyede oynaklıklara sebep olmuştur. Endeks, Ocak 2021 başındaki ani artış dışında düzelen ekonomilerle birlikte güçlenen para birimleri karşısında daha düşük bir seviyede hareketler gösterir.

Şekil 2'de, esas köşegen dışında yer alan şekiller para birimlerinin diğer para birimlerine doğru bağlanmışlık değerlerini gösterir. Bu noktada, 8 × 8 boyutundaki alt şekillere odaklanılmıştır. EUR ve PLN sütunlarındaki yüksek değerler diğer para birimlerine görece en yüksek bağlanmışlık etkisinin bu para birimlerinden kaynaklandığını gösterir. Sadece bu şekillere bakarak yorum yapmak analizi eksik bırakır.

Şekil 3 ile yönlü net bağlanmışlık serisi incelenmiştir. İlk sıradaki şekillere (Diğerlerine) dikkatli bakıldığında; beklenebileceği gibi, EUR para biriminin diğer tüm para birimlerine doğru önemli bir bağlanmışlık kaynağı olduğu görülür. Analiz dönemi boyunca diğer para birimlerinin ise zaman zaman yüksek bağlanmışlık kaynağı olarak davrandığı gözlemlenir. Bu para birimlerine; küresel finans krizi süresince ve bu krizin hemen sonrası (2008-2010 dönemi) için PLN, 2010'lu yılların sonlarına doğru CZK ve

⁹ Bkz. <https://www.theguardian.com/world/2010/may/09/greece-debt-crisis-euro-imf>, erişim tarihi: 2024-04-01.

2020 yılında başlayan COVID-19 pandemisi dönemi için RON örnek verilebilir. Polonya, örneklemedeki en büyük Avrupa Birliği üyesi ekonomisi iken onu Çekya ve Romanya takip eder (Bu üç ülkenin, 2012-2023 arasında AB GSYİH içindeki ortalama payları sırasıyla %3,71, %1,53 ve %1,49 olarak hesaplanmıştır).

Türk lirası (TRY) ve Rus rublesi (RUB) ise diğerlerine doğru en düşük bağlanışlık kaynakları olarak davranırlar. Diğerlerinden de en az bağlanışlık bu iki para birimine doğrudur. Net bağlanışlık etkilerine baktığımızda (Şekil 3, son sıra) TRY hemen her dönemde net bağlanışlık alıcısıdır. Aralık 2021'deki ani kur oynaklığı buna istisnadır.

Rus rublesi de (RUB) benzer bir davranış gösterirken istisna dönemler olarak 2020 ve 2022 yılları başlarını verebiliriz. Bu dönemlerden 2020 yılı başları, COVID-19 pandemisi sebebiyle aniden düşen petrol fiyatlarıyla ilişkilendirilebilir. Önemli bir petrol ihracatçısı konumunda olan Rusya, pandemi sebebiyle düşen petrol talebi sonucunda petrol fiyatlarının 20 USD/varil düzeylerine inmesi sonucu önemli bir gelirinden mahrum kalmıştır. Bu da RUB değerinin düşmesine yol açmıştır, bkz. Davis ve Patel (2023). Bu durumun Rus rublesinin ağda oynaklık kaynağı olarak davranmasına yol açmış olması olasıdır. 2022 yılı başlarındaki RUB oynaklık artışı ise Rusya-Ukrayna savaşı ve ardından gelen yaptırımlar ile ilişkilendirilebilir. Benzer şekilde, Schmidbauer vd. (2016), Rusya'nın Kırım'ı 2014 yılında ilhak etmesi sonrası yaşanan gelişmeler ve uygulanan yaptırımlar sonucunda Rus borsasının önemli küresel borsaların oluşturduğu ağda oynaklık kaynağı olarak davrandığını gösterir bulgular içermektedir.

PLN, analiz dönemi başındaki kısa bir zaman dilimi haricinde 2015 yılına kadar her zaman net bağlanışlık kaynağı olarak davranmıştır. Bu ağda, benzer bir dinamik gösteren başka para birimi yoktur. Bunun, Polonya'nın Orta Avrupa'nın giderek güçlenen bir ekonomisi olmasıyla ilişkisi olabilir.

Şekil 4, EUR ile diğer para birimleri arasındaki net bağlanışlık ilişkisini gösterir. Buna göre; EUR, hemen hemen tüm para birimlerine doğru analiz dönemi boyunca güçlü bir bağlanışlık yayıcısı olarak davranmaktadır. Bunun istisnaları belli dönemler için RUB ve PLN'dir. RUB için: (i) 2020 başında başlayan COVID-19 pandemisi ve düşen ham petrol fiyatları dönemi ve (ii) 2022 başındaki Rusya-Ukrayna savaşı dönemleridir. PLN için ise küresel finans krizi döneminde gerçekleşen büyük değer kaybı dönemi. Bu dönemler dışında EUR diğer tüm para birimlerine karşı net bir bağlanışlık kaynağıdır.

4.2.Yayıma Değerleri

Yayıma değerleri; Diebold-Yılmaz bağlanışlık çerçevesinde değişkenlerin şok yayma kapasitelerini ölçmekte kullanılan bir ölçüdür. Mevcut analizde; bu değerler para birimlerinin oynaklık yayma kapasitelerini gösterir. Yayıma değerlerinin esasen günlük

bağlanmışlık matrislerinden uygun dönüşümlerle elde edilebilecek Markov zincirlerinin durağan dağılımı olarak da hesaplanabileceği gösterilmiştir (Schmidbauer v.d., 2013). Bunun sonucunda yayılma değerleri, aynı zamanda bir olasılık dağılımına da karşılık gelmektedir. Dolayısıyla her gün için yayılma değerleri toplamı bire eşittir.

Şekil 5'teki yayılma değerleri incelendiğinde; EUR uzun vadede görece sabit bir aralıkta hareket etmiştir. 2008 küresel finans krizi döneminde azalan EUR yayılma değeri özellikle 2009-2010 yıllarında Avrupa borç krizi döneminde önemli artışlar göstermiştir. EUR, [0,07,0,24] aralığında yayılma değerleri ile ortalaması 0,16 ve standart sapması 0,03 olacak şekilde hareket etmiştir. EUR, para birimleri içinde en yüksek ortalama değere sahiptir. TRY; [0,01,0,26] aralığında, ortalaması 0,09 ve standart sapması 0,03 olacak şekilde hareket etmiştir. RUB, TRY ile birlikte en düşük ortalama değere (0,09) sahiptir. Bağlanmışlık analizlerinde de ipuçlarını gördüğümüz şekilde PLN oldukça güçlü bir şok yayıcı olarak davranmaktadır. Buna göre, [0,05,0,35] aralığında, ortalaması 0,15 ve standart sapması 0,04 olacak şekilde hareket eder. Bu bulguyla, EUR'u takiben en güçlü şok yayma kapasitesine sahip olduğu söylenebilir. Dikkat çekici bir diğer para birimi ise CZK'dır. CZK, [0,10,0,20] aralığında ortalaması 0,10, standart sapması ise 0,01 olacak şekilde dinamik sergiler. Bu haliyle yayılma değerlerindeki en düşük standart sapmaya sahiptir.¹⁰ Görece düşük etkilere sahip BGN, HUF ve RON; sırasıyla 0,12, 0,13, 0,12 ortalama ile 0,02, 0,02 ve 0,03 standart sapma değerlerine sahiptir. Türk lirasının Aralık 2021'deki artan oynaklığının, incelenen ağda TRY'nin yüksek şok yayma kapasitesi ile davrandığı da gözlenir.

Bu bulgularla; Orta ve Doğu Avrupa para birimlerinin oluşturduğu ağda EUR, PLN ve CZK'nin en önemli şok yayıcıları olduğu söylenebilir.

5. SONUÇ

Bu analiz, avro ve diğer Doğu, Orta ve Güneydoğu Avrupa'daki gelişen ekonomilerin para birimlerinin oynaklık bağlanmışlıklarını, Diebold-Yılmaz ağ bağlanmışlık endeksi çerçevesinde incelemektedir. Çalışmada, ağdaki değişkenlerin/düğüm noktalarının şok yayma kapasitelerini ölçmeye yarayan araçlar da kullanılmıştır.

İlk aşamada, logaritması alınan oynaklık serileri hesaplanmış ve analize temel oluşturan girdiler elde edilmiştir. Ardından yapılan analiz sonucunda Haziran 2006'dan Şubat 2024'e kadar olan dönem analiz edilmiş ve incelenen para birimlerinin zaman içindeki bağlanmışlık etkileşimleri bir ağ yapısında araştırılmıştır.

¹⁰ Çek Merkez Bankası'nın, CZK'nın aşırı değer kazanmasını önlemek için Kasım 2013-Nisan 2017 arasında EUR/CZK kurunu 27 seviyesinde tutma politikası (Bruha ve Tonner, 2017), düşük oynaklık seviyesine katkıda bulunmuş olabilir. Benzer bir politikayı İsviçre Merkez Bankası da Kasım 2011-Ocak 2015 arasında uygulamıştır (Swiss National Bank, 2015).

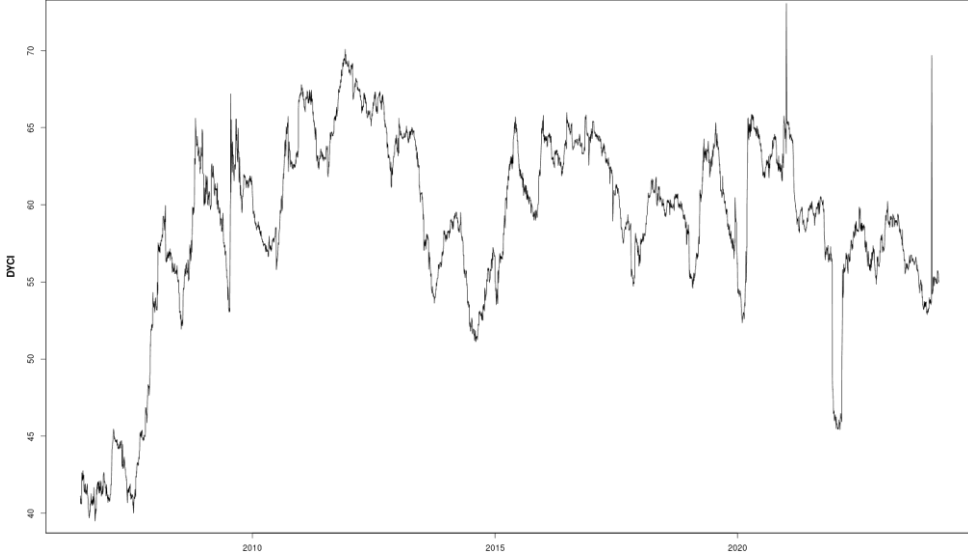
Çalışmada, para birimlerinden oluşan ağın yıllar boyunca küresel ve yerel finansal şoklardan önemli ölçüde etkilendiği bulunmuştur. 2007-2009 küresel finans krizi, 2009-2010 Avrupa borç krizi, 2013-2014 ABD merkez bankası parasal sıkılaştırma politikası, 2014 Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi, 2020 COVID-19 pandemisi, 2022 Rusya-Ukrayna savaşı gibi küresel etkileri olan şokların sonuçları ağ üzerinde açıkça gözlemlenmektedir. Aynı zamanda; Aralık 2021'de Türk lirasında gerçekleşen ani oynaklık artışı veya COVID-19 pandemisi sonucu düşen petrol fiyatlarının önemli bir petrol üreticisi olan Rusya ekonomisini olumsuz yönde etkilemesi gibi yerel şokların da ilgili para birimlerinin yüksek oynaklık üretmelerine yol açtığı bulunmuştur.

İncelenen 8 para birimi arasında: EUR, PLN ve CZK'nin en güçlü bağlanışlık etkilerine sahip para birimleri oldukları görülür. Polonya ve Çekya'nın, yıkılan Doğu Bloku sonrası Avrupa'nın en başarılı gelişim gösteren ülkeleri olmaları para birimlerini de olumlu yönde etkilemiştir. Analizde yer alan Türkiye ve Rusya'nın para birimleri, maruz kaldıkları yerel şokların incelenen Avrupa ekonomilerine yansımalarının görece düşük olması sebebiyle ağda daha izole bir davranış sergilerler.

Macaristan, Romanya ve Bulgaristan, ülke ekonomilerinin ve etki alanlarının küçüklüğü sebebiyle ağda görece düşük bağlanışlık etkilerine sahiptir.

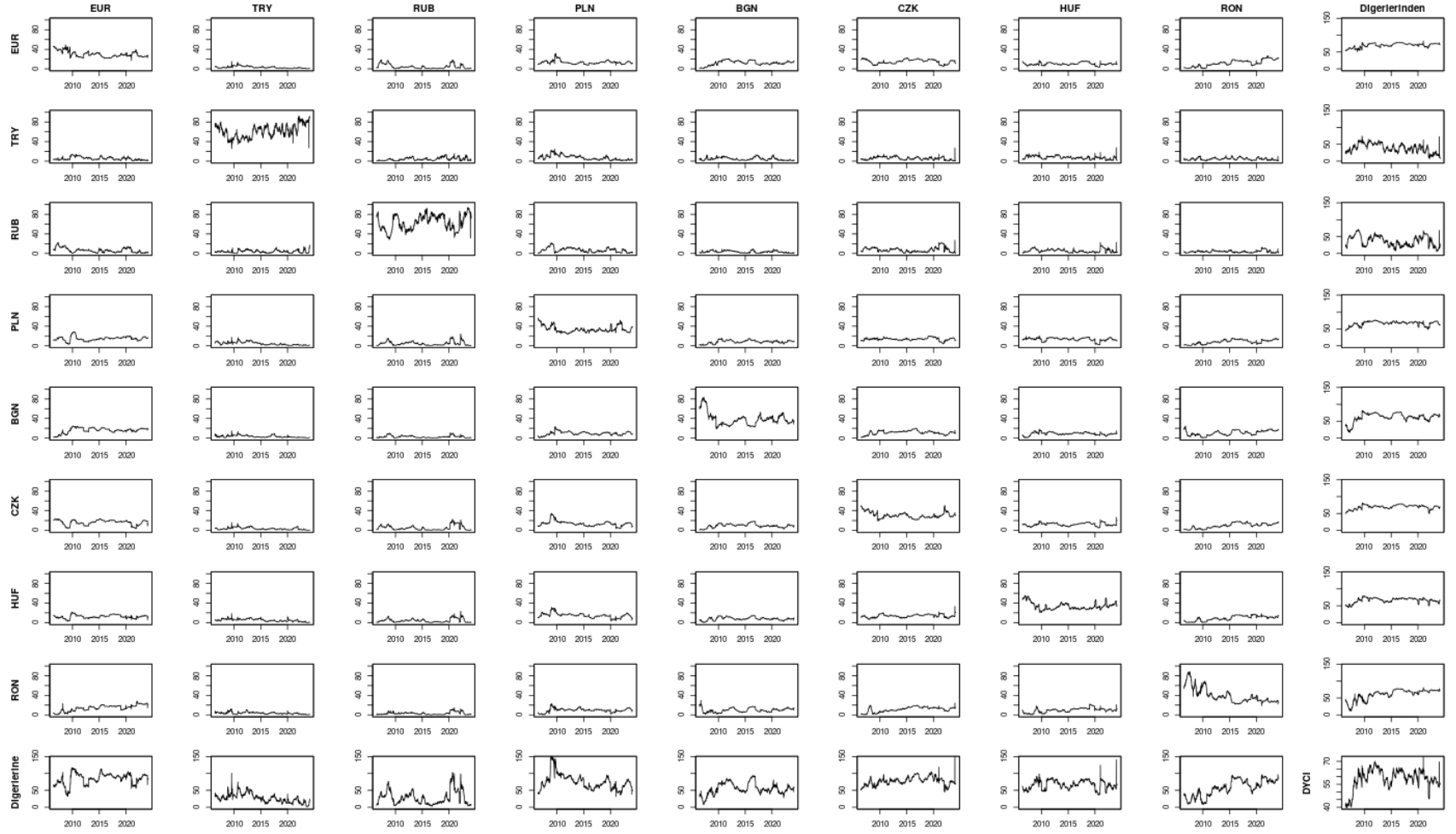
Sonuç olarak; Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa gelişen ekonomilerin para birimlerinin etkileşimini Diebold-Yılmaz ağ bağlanışlık çerçevesinde inceleyen bu çalışma, önemli bulgulara ulaşmıştır. Çalışmanın devamı olarak analizde daha az sayıda ülke para birimi kullanılması, bahsedilen bulguların detaylarının daha belirgin olmasıyla sonuçlanabilir. Yazarın bildiği kadarıyla, tüm bu ülke para birimlerini bu çerçevede inceleyen bir çalışma daha önce yayımlanmamıştır. Bu açıdan, çalışmanın iktisat yazınına orijinal bir katkı sunduğu söylenebilir.

Şekil 1. Toplam bağlanmışlık endeksi

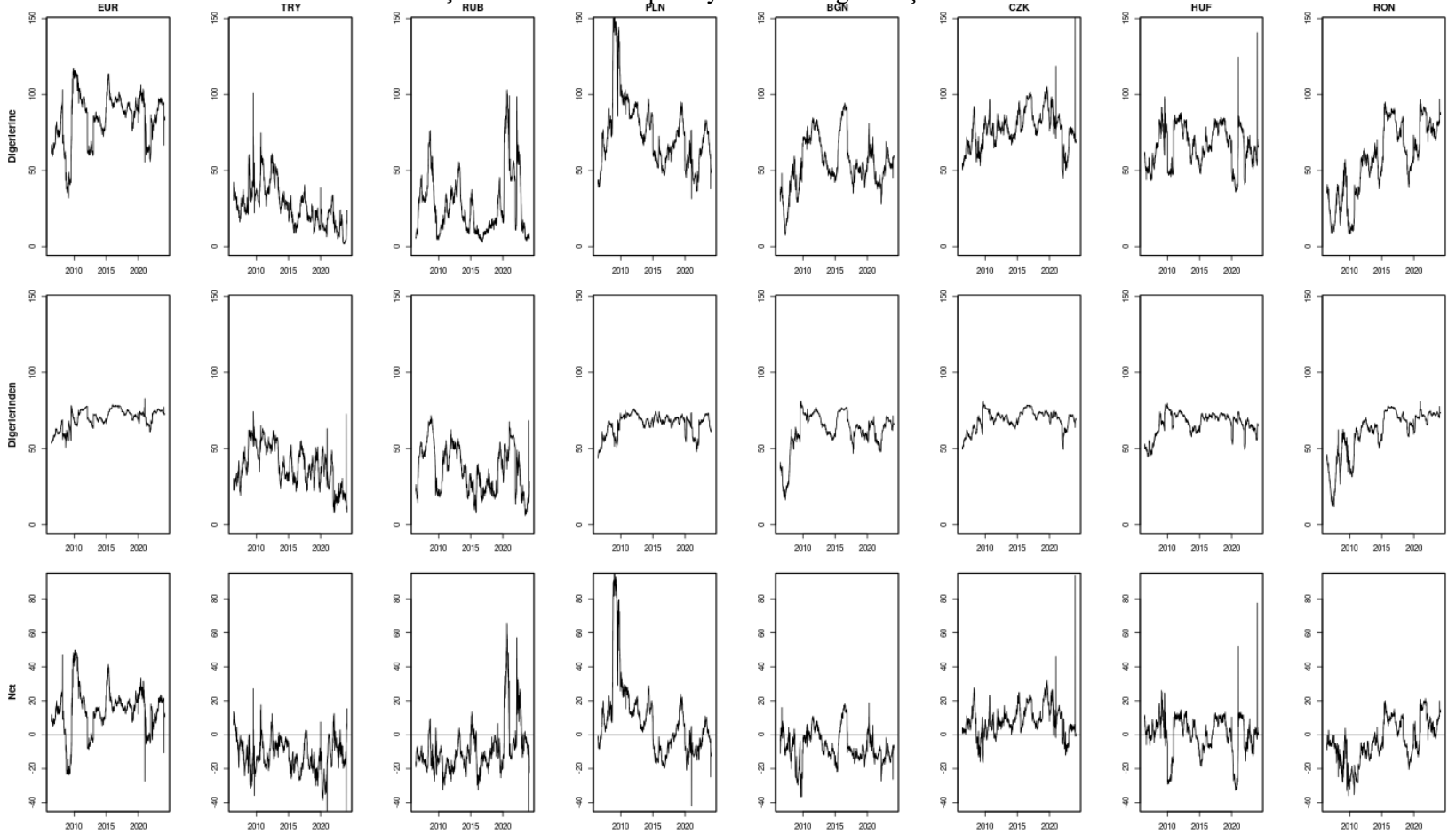
Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

Şekil 2. Toplam ve yönlü dinamik bağlanmışlık endeksleri

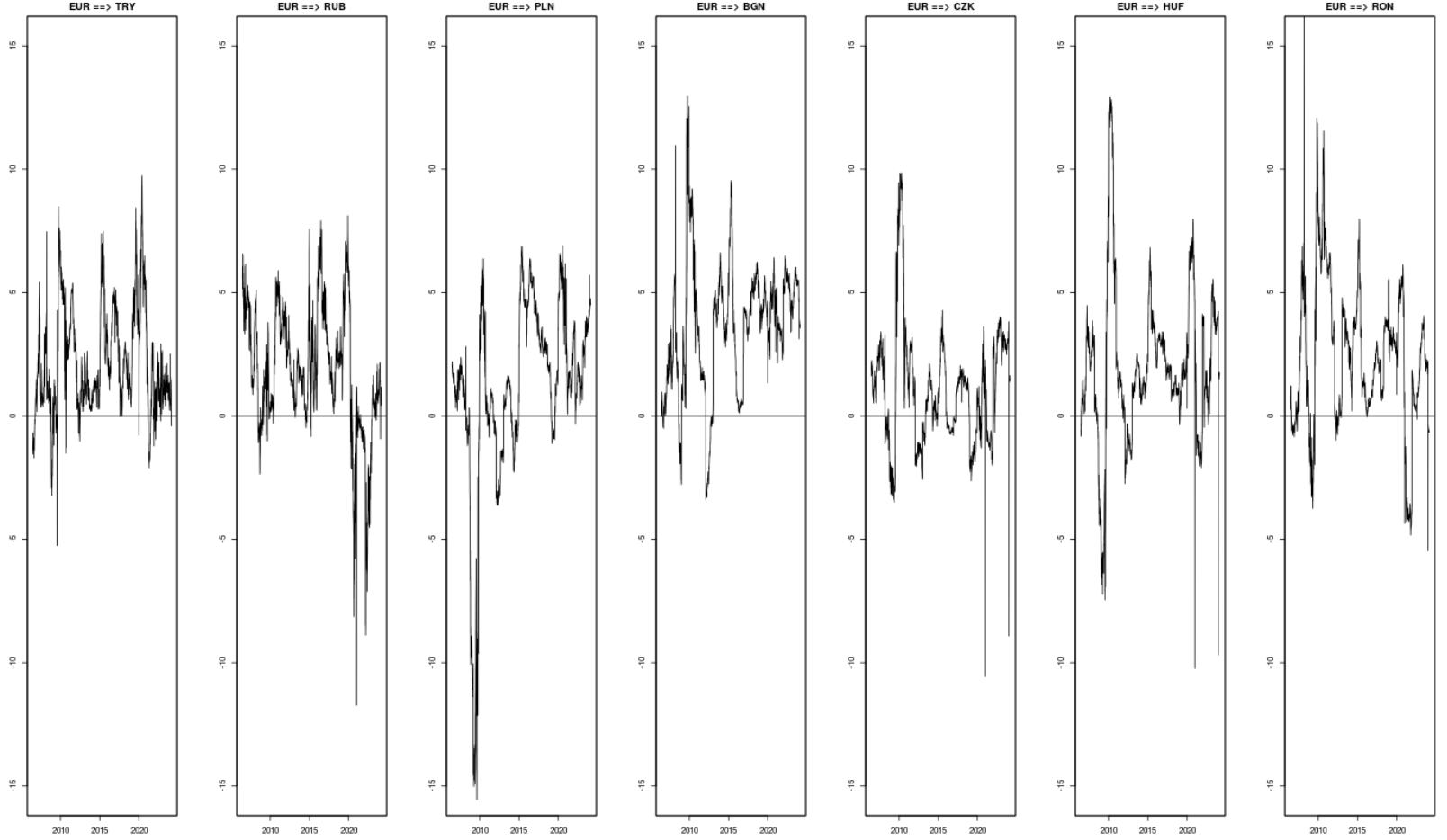
Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

Şekil 3. Dinamik toplam yönlü net bağılanmışlık endeksleri

Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

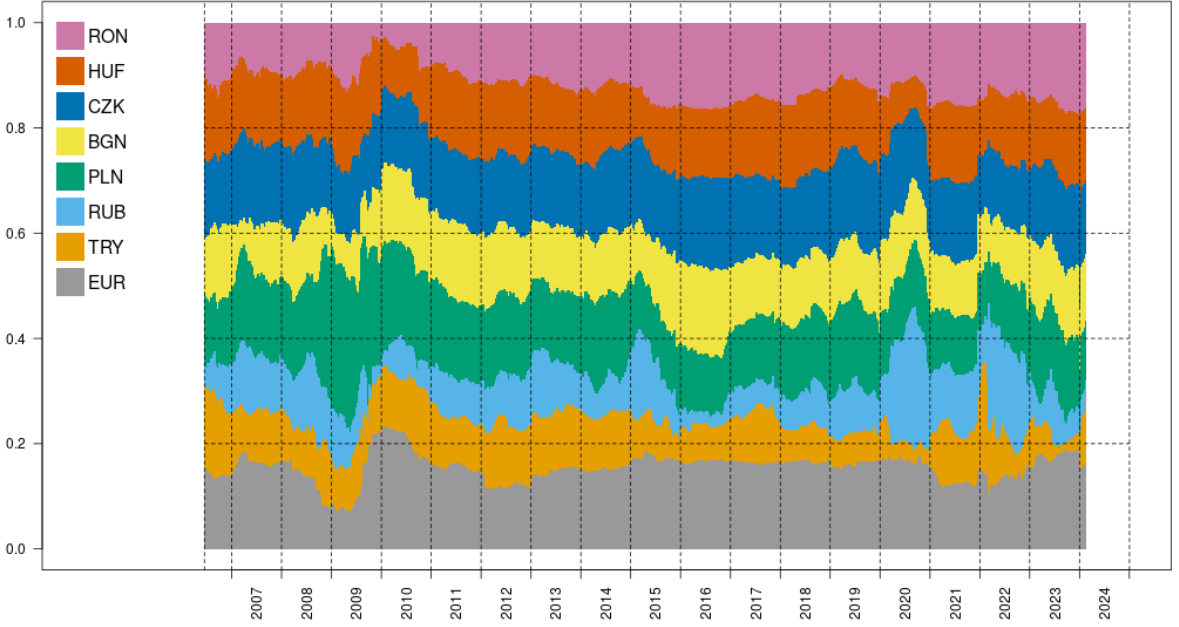
Şekil 4. EUR'dan diğerlerine net bağlanmışlık

Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

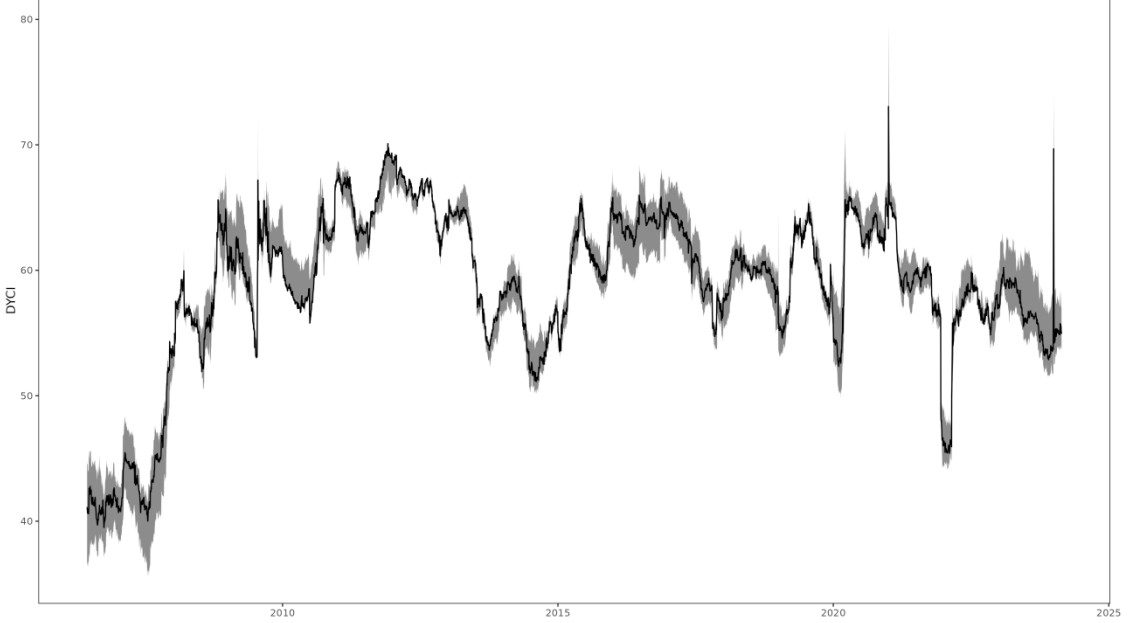

Şekil 5. Yayılma değerleri

Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

Şekil 6. Toplam bağlanışlık endeksi (min. ve maks. değerler, 1–5 gün gecikme, taralı bölge), seçilen model VAR(3) (koyu çizgi)

Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Erhan ULUCEVİZ tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Albrecht, P. ve Kocenda, E. (2023). Volatility connectedness on the Central European forex markets, CESifo Working Paper No. 10728.
- Bank for International Settlements (2022). Triennial central bank survey of foreign exchange and over-the-counter (OTC) derivatives markets in 2022, October.
- Bonacich, P. (1987). Power and centrality: A family of measures, *American Journal of Sociology*, 92, 1170-1182.

- Bruha, J. ve Tonner, J. (2017). An exchange rate floor as an instrument of monetary policy: An ex-post assessment of the Czech experience, Czech National Bank Working Paper, no: 4/2017.
- Bubak, V., Kocenda, E. ve Zikes, F. (2011). Volatility transmission in emerging European foreign exchange markets. *Journal of Banking and Finance*, 35(11), 2829-2841.
- Cont, R. (2001). Empirical properties of asset returns: stylized facts and statistical issues. *Quantitative Finance*, 1, 223-236.
- Davis, S.D. ve Kunal, P. (2023). Russian ruble buckles under trade sanctions, declining export earnings. *Federal Reserve Bank of Dallas*, URL <https://www.dallasfed.org/research/economics/2023/1010>, erişim tarihi: 2024-04-04.
- Diebold, F. X. ve Yılmaz, K. (2009). Measuring financial asset return and volatility spillovers, with application to global equity markets. *The Economic Journal*, 119(534), 158-171.
- Diebold, F. X. ve Yılmaz, K. (2012). Better to give than to receive: predictive directional measurement of volatility spillovers. *International Journal of Forecasting*, 28(1), 57-66.
- Diebold, F. X. ve Yılmaz, K. (2014). On the network topology of variance decompositions: measuring the connectedness of financial firms. *Journal of Financial Econometrics*, 14(1), 81-127.
- Diebold, F. X. ve Yılmaz, K. (2015). Financial and macroeconomic connectedness: A network approach to measurement and monitoring, Oxford University Press.
- Forbes, K. J. (2012). The 'Big C': Identifying and mitigating contagion. Federal Reserve Bank of Kansas City tarafından düzenlenen 2012 Jackson Hole Sempozyumu için hazırlanmıştır, <https://web.archive.org/web/20121019014807/http://www.kansascityfed.org/publicat/sympos/2012/kf.pdf> erişim tarihi: 2024-04-13.
- Kocenda, E. ve Moravcova, M. (2019). Exchange rate comovements, hedging and volatility spillovers on new EU forex markets. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 58, 42-64.
- Koop, G., Pesaran, M. H. ve Potter, S.M. (1996). Impulse response analysis in nonlinear multivariate models. *Journal of Econometrics*, 74(1), 119-147.
- Pesaran, M.H., and Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. *Economics Letters*, 58, 17-29.
- Schmidbauer, H., Roesch, A. ve Uluceviz, E. (2013). Market connectedness: Spillovers, information flow, and relative market entropy. Koç University-TUSIAD Economic Research Forum Working Paper, No. 1320, October.
- Schmidbauer, H., Roesch, A. ve Uluceviz, E. (2017). Frequency aspects of information transmission in a network of three western equity markets. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 486, 933-946.
- Schmidbauer, H., Roesch, A., Uluceviz, E. ve Erkol, N. (2016). The Russian stock market during the Ukrainian crisis: A network perspective. *Czech Journal of Economics and Finance*, 66(6), 478-509.
- Swiss National Bank (2015). Swiss National Bank discontinues minimum exchange rate and lowers interest rate to -0.75%. Basın Duyurusu, 15 Ocak, Zürih, https://www.snb.ch/public/publication/en/www-snb-ch/publications/communication/press-releases/2015/pre_20150115/0_en/pre_20150115.en.pdf, erişim tarihi: 2024-04-13.
- Uluceviz, E. ve Yılmaz K. (2020). Real-financial connectedness in the Swiss economy. *Swiss Journal of Economics and Statistics*, Vol. 156, No. 1.
- Uluceviz, E. ve Yılmaz K. (2021). Measuring real-financial connectedness in the U.S. Economy. *North American Journal of Economics and Finance*, Vol. 58.

Uluslararası Göç Hukuku Açısından Türkiye'nin Göç Mevzuatında Türk Soyluluk Sorunsalı¹

Metin Kışlık²

ÖZET

Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye'nin göç politikasında önemli bir yere sahip olan Türk soyluluk kavramı yasal düzenlemeler ile idarenin uygulamalarında kendine yer edinmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ulus devletin inşası aşamasında iskan politikasının içinde yorumlanan Türk soyluluk kavramı, göç, iskan ve nüfus politikalarının merkezinde yer almıştır. Türkiye'de 2000'li yıllarla birlikte ekonomik, siyasi ve jeopolitik nedenlere bağlı olarak yabancı nüfusunun giderek artması ile Avrupa Birliği müktesabatına uyum sürecinde göç mevzuatının uluslararası göç hukuku ve Avrupa Birliği müktesabatı dikkate alınarak güncellenmesini beraberinde getirmiştir. 2013 yılında yasalaşan 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ve buna bağlı geliştirilen göç mevzuatında varlığını sürdüren Türk Soyluluk kavramı, uluslararası göç mevzuatı açısından ayrıcalıklı bir gruba yönelik elit göçmen politikası olduğu gerekçesiyle eleştiriye maruz kalmıştır. Yazımızda, bu tartışmalar eşliğinde Türk soyluluk kavramının güncel mevzuattaki yeri ile uluslararası göç hukuku açısından eleştirisi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Soylu Yabancılar, 6458 Sayılı Kanun, Uluslararası Göç Hukuku, Avrupa Birliği.

The Research Question of Turkic Foreigners in Türkiye's Immigration Legislation in Terms of International Immigration Law

ABSTRACT

The concept of Turkic foreigners policy is located at the significant position in Turkish Migration Policy during the Republic history. It was interpreted within the settlement policy during the construction of the nation state in the first years of the Republic that is center of migration, settlement and population policies. With the increasing foreign population in Türkiye in the 2000's

¹ Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde devam etmekte olan "Türkiye'nin Göç Politikasında Türk Soyluluk Kavramı" isimli, yazara ait doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

² Göç Uzmanı/Göç İdaresi Başkanlığı, Doktora Öğrencisi/Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, ORCID:0009-0002-1732-6173.

due to economic, political and geopolitical reasons, the process of harmonization with the European Union *acquis* has brought about the updating of migration legislation, taking into account international migration law and the European Union *acquis*. The concept of Turkic foreigners policy existed in the Foreigners and International Protection Law 6458, which became law in 2013, and the immigration legislation developed accordingly, criticized on the grounds that it is an elite immigration policy aimed at a privileged group in terms of international immigration legislation. In this article, in the light of these discussions, the concept of Turkic foreigners policy will be criticized in terms of its place in current legislation and international migration law.

Keywords: *Turkic Foreigners, The Law 6458, International Migration Law, European Union.*

1. GİRİŞ

Türkiye'nin göç politikasında özel bir yeri olan Türk Soyluluk kavramı, tarihsel süreç içerisinde yasal düzenlemeler ve idarenin uygulamalarıyla göç ve iskan mevzuatında her dönem ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Erken dönem Cumhuriyet elitlerinin ulus devlet inşa sürecinde önemli bir argümanı olan Türk soyluluk kavramı, Osmanlı coğrafyasından Anadolu'ya çeşitli nedenlere bağlı olarak gelen Türk ve Müslüman toplulukların iskan edilmelerinde önemli olarak değerlendirilmiştir. İskan sürecinin nüfus politikasına işlerlik kazandırdığı bu sürece ek olarak, yabancılar hukuku açısından da bir değerlendirme yapılmıştır. Yetkili makamlarca Türk soylu olduğu tayin ve tespit edilen kişi veya kişilerin ülkeye kabul, ikamet izinleri, vatandaşlığa kabul süreçleri, çalışma izinleri, yabancılara yasaklı bazı mesleklerin Türk vatandaşları gibi Türk soylu yabancılar tarafından icra edilmesi gibi konularda yasal düzenlemelere gidilmiş olup, mevzuata ve uygulama sürecine etki edecek şekilde Türk soylulara kolaylıklar sağlamıştır.

Küresel düzlemde göç hareketliliğinin artması, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik perspektifinin ortaya koyulması ve Türkiye'nin güncel konjonktürde göç veren veya transit ülke konumundan göç alan ülke durumuna geçiş yapması, göç mevzuatının yasal ve idari yapılarıyla uluslararası göç hukukuna uygun ve Avrupa Birliği müktesebatıyla uyumlu hale getirilme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Bu koşullar altında Türkiye'nin göç mevzuatında hem yasal hem de kurumsal düzenlemeye gidilmiştir. Bu düzenleme, göç konularının uluslararası dinamiklerle uyumlu, belirli bir yasal mevzuat temelinde sivil bir idareyle bir merkezden yürütülmesini içermiştir. Bu mevzuata ve kurumsallığa dayalı düzenleme aşamasında tarihsel olarak göç mevzuatının merkezinde yer alan Türk soylu toplulukların kazanımları korunmuştur. İdarece belirlenen ve Türk soylu değerlendirmesi yapılan bir kişiye veya topluluğa sunulan ve yıllara dayalı kazanımların sadece iskan politikası özelinde kalmaması ve yabancılar mevzuatının merkezinde yer alan birçok iş ve işlemlerde diğer yabancıardan ötede haklar sunulması, uluslararası göç sisteminin ortaya koyduğu değerler manzumesinde yer alan eşitlikçi perspektif ve yabancılar arasında ayrımcılık yapmama ilkeleri açısından bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. Göç alanına ilişkin bu tartışma devletin egemenlik ilkesiyle göç ve mültecilik alanına ilişkin uluslararası kabul görmüş normatif değerler arasında gerçekleşmiştir.

Türk soylu göçmen politikası yüz yıllık Cumhuriyet tarihi boyunca her dönem göç politikasının içerisinde varlığını sürdürmüş, nitekim güncel göç mevzuatının oluşturulduğu 2013 yılında 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununda yerini almıştır (Çiçekli, 2014, s.68). 5543 sayılı İskan Kanunuyla iskan ve Türk soyluların tayin ve tespitine yönelik yapılacak iş ve işlemler Göç İdaresi Başkanlığı'nın görev alanına alınmış ve bu konuda idari yapılanmaya gidilmiştir. Güncel Türk göç sisteminin çağın gerekliliklerine uygun olarak uluslararası göç terminolojini kapsayan hali ve Avrupa Birliği müktesebatıyla uyumlu perspektifi fiili olarak Türk soylulara yönelik doğrudan ifadelerin Kanun ve uygulama adımlarının lafzında bulunmasını engellemiştir. Bununla beraber, 6458 sayılı kanunda doğrudan Türk soylu ibaresine yer verilmemesi ve 5543 sayılı İskan Kanununda yer alan görevlerin Göç İdaresi Başkanlığı'na gerçekleştirilecek olması üzerinden kapsayıcılık tanımlamasının yapılması güncel göç politikasında dikkat edilen dinamiklerin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Uluslararası göç sisteminin mihenk taşı durumunda olan Birleşmiş Milletler nezdinde kabul görmüş temel hak ve hürriyetlere yönelik antlaşmalar, 1951 Cenevre Sözleşmesi, 1967 New York Protokolü gibi Türkiye'nin de taraf olduğu uluslararası metinlerde yer alan temel kriterler etrafında Türk soylulara yönelik politikanın güncel göç mevzuatında varlığını sürdürmesi devletin münhasır yetkisi ve uluslararası sistemin getirmeye çalıştığı eşitlikçi sistem üzerinden yapılacak eleştiri yazımızın temelini oluşturacaktır. Yerel ve uluslararası göç dinamiklerinin karşı karşıya gelebildiği Türk soyluluk bahsinde yerel göç mevzuatının uluslararası göç hukukuna eklemleme sürecinde yaşadığı dönüşüm ve bu dönüşüm esnasında Türk soyluluk parantezinin sisteme eklemleme süreci yazımız süresince ele alınacaktır. Süreç içerisinde tartışmalı halini sürdüren Türk soyluluk parantezinin tarihsel kazanımları da göz önünde bulundurularak ortaya konulan güncel göç sisteminde varlığını sürdürmesi ve tartışmalardan arındırılması için yapılması muhtemel politikalar analiz edilecektir.

Yazımızda, yabancılar hukukunda özel bir yeri olan Türk soyluluk kavramının uluslararası göç hukukunun ortaya koyduğu normatif değerler açısından mukayesesi yapılacaktır. Türkiye'nin güncel göç mevzuatı özelinde son dönemde gerçekleşen iskan uygulama örneği üzerinden Türk soyluluk kavramının güncel göç mevzuattaki yeri incelenecektir. Bununla birlikte yazımızın göç literatürüne katkısı bağlamında daha önceki çalışmalarda göç, iskan ve Türk soyluluk başlıklarının uluslararası göç sistemi göz önünde bulundurularak eleştirisinin yapılmadığı düşünüldüğünde, çalışmamızda literatüre ilişkin kazanım sağlanması hedeflenmiştir. Bahse konu çalışmamızın akabinde Türk soyluluğun güncel göç dinamikleri üzerinden eleştirisi yapılacak olup, geleceğe yönelik uluslararası örneklerin irdelenmesi ile Türk göç sisteminde özel bir konumda bulunan Türk soylulara yönelik yürütülen göç mevzuatının derlenmesi ve mevzuata ilişkin muğlaklıkların giderilmesi ve mevzuatın derlenmesi açısından öncü bir çalışma olacağı düşünülmektedir.

2. TÜRK SOYLU KİMLERDİR?

Türk Dil Kurumu'nun sözlük anlamına göre “Soy; bir atadan gelen kimselerin topluluğu” olarak tanımlanmaktadır. Tübitak sözlüğüne göre ise; “Varsayımsal bir ortak atadan köken alan nesilleri ifade eder. Soy grupları, üyelerinin toplumsal davranışlarını şekillendirir;

onlara bir statü ve roller örüntüsü sunar ve kimlik aidiyet duygusu verir.” şeklinde bir sonuca varır. Ortak bir atadan gelme halinin yanında, geçen zaman ve değişen mekana rağmen toplulukların dil ve kültür konularındaki ortaklıklarını sürdürmeleri ve benzerliklerini muhafaza etmeleri illiyetin tesis edilmesinde önemli kabul edilmektedir (Anderson, 2009, s.51). Bu sebeple, bir milletin kendisiyle akrabalık ilişkileri kurabildiği ve bunu sürdürebildiği, sosyo kültürel uyum, dil birliği, ortak öyküsellik hali ve kimlik bağlamlarında benzer geçmişe sahip olmaları sebebiyle münhasır sınırlarının ötesinde yer alan topluluklara yönelik yakınlık duyması olağan ve sosyolojik bir gerçekliktir (Oran, 2016, s.56).

Türklerin tarih boyunca geniş coğrafyalarda varlık göstermeleri, soy ve kültür bağıyla birçok toplumla akrabalık ilişkileri geliştirmeleri, sonrasında yaşanan savaşlar neticesinde daralan sınırlarının ötesinde kalan aynı soy ve kültürden yakınlarıyla ilişkilerini sürdürme gereksinimini beraberinde getirmiştir. Bu gereksinim ve zorunluluk hali Anadolu’da milli bir devlet inşa edilme sürecinde aynı soy ve kültürden olan ancak yabancı uyruğa tabi olan soydaş olarak isimlendirilen kişi veya kişilerin Anadolu’ya iskan edilmelerini ve bu yönde inşa edilen nüfus politikasının belirlenen amaca hizmet etmesinin sağlanması hedeflenmiştir. Cumhuriyetin kuruluş aşamasındaki bu arayış, sınırlar ötesinde kalan soydaşların kaldıkları coğrafyalarda yaşadıkları zorluklarla birleşince iki taraf içinde zorunlu olduğu kadar istenen durum haline gelmiştir (Kaya, 2007, s.25-26). Tarihsellik öyküsü içerisinde değerlendirilebilecek bu söylem aynı toplumsal hafıza etrafında toplanmış ortak değer ve yargılara sahip milletin oluşturulması için Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli ve gerekli görülmüştür. İskan Kanunları ve uygulama adımlarıyla ilişkilendirilen bu dönem, nüfus politikasına işlerlik kazandırma ve iskan edilen toplulukların iskan mahallinde üretici konuma geçmelerini ve kalıcı olmalarını hedeflemekteydi. Bu durum, Türkiye’nin sınırlarının ötesinde var olan akraba topluluklarıyla ilişkiler geliştirmesini ve bunlara diğer yabancılardan öte yakınlık duymasını, son aşamada bunun yasal metinlerle temellendirme gayretini beraberinde getirmiştir. Bu yakınlık ve öykünme hali Cumhuriyet tarihinin tüm aşamalarında etkili olmuştur. Bu durum, Türkiye’de ve yakın coğrafyalarda yaşanan değişim ve dönüşüme bağlı olarak yaşanan zorunlu veya gönüllü göçlerle orantılı bir şekilde Türkiye’nin göç politikasında etki bırakmıştır. Bu koşullar etrafında Türk soylulara yönelik göç politikası göç mevzuatı içerisindeki önemi ve değeri değişken olabilen ancak her dönemde varlığını sürdürebilen bir yapıda devam etmiştir.

Türk soyluluğunun kapsam ve mahiyetinin belirlenmesi ve kimlerin bu payda altında değerlendirileceği sorusu Cumhuriyet tarihi içerisinde her dönemin kendine has koşulları içerisinde mevcut siyasi elitler tarafından sorulmuş ve objektif kriterler eşliğinde cevabı alınmamıştır (Babuş, 2006, s.171-172). Yasa koyucunun Türk soylu tanımını doğrudan yapmadığı ancak kimlerin Türk soylu sayılacağı yönünde tayin ve tespit edilmesine yönelik bir çerçeve sunduğu görülmektedir (Babuş, 2006, s.207). 19/06/2006 tarihli ve 5543 sayılı İskan Kanununun 7’inci maddesinde ifade edilen ” (1) Göçmen olarak kabul edilecekler bakımından Türk soyundan olmanın ve Türk kültürüne bağlılığın tayin ve tespiti

Cumhurbaşkanı kararı ile yapılır.” hükmüyle Türk soyuna bağlı ve Türk kültüründen olma halinin kimlere verileceği ve kıstaslarının neler olacağı konusu Cumhurbaşkanına verilmiştir. Bu yönleriyle incelendiğinde Cumhurbaşkanı tarafından görevlendirilen bir idari yapının denetimi altındadır. Anlaşılacağı üzere, Türk soyluluğun bir karine olarak kimlere verileceği, kapsamının ne yönde olacağı siyasi karara bırakılmıştır. Türk soyluluğun tayin ve tespitinde yegane yetki, bu çerçevede eşliğinde idarenin yapacağı düzenlemelere aittir (İnan, 2016, s.18-19). Bu durum Türk soyluluğun siyasi makamların kararıyla belirlendiği ve gelişen jeopolitik olaylar etrafında devlet aygıtının toplumsal duygusallık haliyle birbirini tamamlayabildiği durumlarda sağlanabilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde devlet aygıtının zorunlu hallerde veya ihtiyaç durumlarında Türkiye’ye göç kabul ettiği ve siyasi irade tarafından Türk soyluluk paydasının kullanılabilirdiği, aksi durumlarda diaspora düşüncesi ve yerinde kal politikası çerçevesinde Türk soylu paydasını daraltabildiği tarihsel örnekleriyle mevcuttur (Babuş, 2006). Bu durum, Türk soyluluk iddiası içerisinde olan topluluklar arasında Kanunda bulunan subjektif değerlendirme neticesinde eşitsizliğin olabileceğine yönelik eleştiriyi beraberinde getirmektedir.

3. TÜRK GÖÇ MEVZUATINDA TÜRK SOYLULUĞUN YERİ

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk-Yunan Mübadelesi ve Osmanlı coğrafyasında mukim Türk-Müslüman toplumun Anadolu’ya zorunlu/gönüllü göçünün uluslaşma sürecine hizmet etmesinin sağlanması amaçlanmıştır (Sepetçioğlu, 2014, s.49), (Sarı, 2015, s.262). Bu yıllarda gerçekleşen göçler yeni kurulan Cumhuriyetin mübadele sürecinde Anadolu coğrafyasında boşalan Hristiyan nüfusunun yerine ulusal güvenliğe ve savunma gücüne hizmet edecek şekilde Müslüman ve erkek nüfusun artırılmasını destekliyordu (Ağanoğlu, 2023, s.32). Nitekim iskan politikasının göç politikasıyla birlikte yorumlandığı, nüfus politikasına işlerlik kazandırılan iskan işlemleri Türk soyluluk tanımlaması üzerinden Cumhuriyet’in ilk yıllarında önemini ve varlığını sürdürmüştür.

1923–1934 yılları arasında gerçekleştirilen mübadele süreci Türkiye ve Yunanistan arasında hızlı ve gerekli adımların atılmasıyla gerçekleşmiştir. 30/01/1923 yılında Lozan Antlaşmasının imzalanması sonrası mübadele sürecine girilmiş ve iskan sürecinin tek elden hızlı ve verimli yürütülmesi adına 1923 yılında Mübadele ve İskan Kanunu yasalaşmış ve bu Kanunun yürütülmesi adına 13/10/1923 tarihinde Mübadele ve İskan Vekaleti kurulmuştur (Sarı, 2015, s.16). Gelecek mübadillerin belirlenmesinde dikkat edilecek hususlar arasında birincil öncelik olan Türk soyuna ve kültürüne bağlı olma halinin yanında din başta olmak üzere diğer manevi benzerliklerin öncelik kazanması gelen göçmenler arasında dil, kültür ve aidiyet anlamında sorunların çıkmasına neden olmuştur (Kazgan, 1974, s.57). Anılan sorunların ortadan kaldırılması için 1926 yılında 885 sayılı İskan Kanunu yasalaşmış ve nihai amacın Türk soyundan ve Türk kültüründen olan kişilerin ülke içinde iskanının sağlanması olmuştur. Bu noktada, Türk kültüründen olmayanların iskan edilemeyeceği Kanunun 2’nci maddesinde bahsedilerek “Türk harsına dahil olmayanlarla... anarşistler, casuslar, çingeneler ve memleket haricine çıkarılmış olanlar kabul edilmezler.” hükmü bulunmaktadır. Ancak, bu ifade de yer alan “hars (kültür)” kelimesinin içeriği

sadece soy bağı üzerinden değil, ortak inanç veya dini yaşam gibi kültürün içinde olabilen olgular üzerinden uygulanmıştır. Bahse konu metinde sadece Türk kültürü üzerinden bir tanımlama yapıldığı ve doğrudan Türk soyuna atıfta bulunulmadığı dikkat çekmektedir (Macar, 2015, s.185).

1923-1934 yılları arasında Türk-Yunan Mübadele Anlaşmasının hemen uygulamaya alınması, yaşanan savaş sonrası zorlayıcı ekonomik şartlar ve Anadolu'da Türk-Müslüman nüfusunun azlığı göz önüne alındığında, zihinlerde var olan Anadolu'nun Türkleştirilmesi politikasının reel dinamikler nedeniyle hayata geçirilmesinin zorlayıcı olacağı anlaşılmaktadır (Altuğ, 1991, s.123-125), (Karpat, 2010, s.88). Yeni göçlerin Anadolu'nun Türkleşmesine imkan sağlaması ve mevcut göç edenlerin iskan politikası kapsamında ülke içerisinde yerleştirilmesini sağlamak maksadıyla nihai çözüm olarak 14 Haziran 1934 tarihli 2510 sayılı İskan Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu Kanunun 3'üncü maddesinde yer alan "Türk soyundan meskûn veya göçebe fertler ve aşiretler ve Türk kültürüne bağlı meskûn kimseler " ifadesi soydaş tanımlamasının daha önceden olduğu gibi kültürel tarafının yanında soy birliğinin de içeren kısmı önemlidir. 1934 yılına kadar geçici hukuki ve idari düzenlemelerle sınırlı bütçe ve imkanlar dahilinde sürdürülen göç sürecinin akabinde 1934 yılında yasalaşan İskan Kanunuyla mübadele dönemi sonrası göç krizi atlatılmış ve göçmenlerin kabulünde belirlenecek kıstaslar yasal düzenlemelerle netleşmiştir (Ağanoğlu, 2023, s.69-71). İskan başlığı altında gerçekleştirilecek iş ve işlemler 1934-2006 yılları arasında bahse konu 2510 sayılı İskan Kanunu esas alınarak gerçekleştirilmiş ve anılan Kanunda yer alan Türk soylu tanımı Türk soylu olduğu tayin ve tespit edilen diğer kişilere de sunulacak hak ve imkanlar için esas alınmıştır (Babuş, 2006). 19/06/2006 tarihli ve 5543 sayılı İskan Kanunuyla lağvedilecek bu yasal düzenleme Cumhuriyet tarihi boyunca iskan işlerinin düzenlenmesi ve Türk soylu olarak siyasi iktidarlarca kabul edilen kişi veya toplulukların iskanında temel dayanak olmuştur (Yılmaz, 2007, s.257).

İskan uygulamalarıyla Türk soyluluk bahsinin eş anlı kurgulandığı ve devlet tarafından belirlenecek ayrıcalıklı bir topluluğa diğer yabancılardan farklı Türk vatandaşlarına yakın bir takım hak ve imtiyazlar verilmesi durumu Kanun ve uygulama metinlerinde yerini bulmuştur. İskân uygulama ve örneklerinin tarihi süreç içerisindeki göçler ve zaruri haller karşısında dönemin siyasi güçleri tarafından çok yönlü kullanılması ve iskan işleriyle nüfus işlerinin birbirinden ayrı ancak bir o kadar birbirini tamamlayan işler haline gelmesi nüfus inşa sürecinde iskan işlerinin etkili olmasını sağlamıştır (Uzman, 2018). Türk soylu olarak ülkeye kabul edilen kişilere diğer göçmenlerden fazla hak ve imtiyaz verilmesi yasal mevzuatta yer almıştır. Ancak, yasal düzenlemeler ve devletin Türk Soylulara bakışındaki pozitif duruş, Türk soyluların göç politikasında elit göçmen olma halini devam ettirmiştir. 1940'lardan sonra Anadolu'ya devam eden Türk soylu göçü çoğu zaman devletin gönüllü olmadığı ama birçok sebepten dolayı mecbur kaldığı koşullarda gelişmiştir. Köyden kente olan yoğun göç nedeniyle değişen toplumsal yapı toplumun göç ve göçmen algısının da değişimini beraberinde getirmiştir. Köylü kentli kavramının giderek artması toplumsal

gettolaşma halinde muhacir olarak tanımlanan Türk soylu göçmenlere yönelik bakış açısını da olumsuz yönde etkilemiştir (Çavuşoğlu, 2006, s.140).

1945 sonrası süreçte Balkan ülkeleri, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk, Yugoslavya gibi ülkelerden gelen ve Türkiye'ye sığınan Türk soylulara iskana yönelik imkanlar ülkenin ekonomik gücü nispetinde sunulmuştur. İskan Kanunu ve buna bağlı özel düzenlemeler kapsamında ülkeye kabul edilen Türk soylulara sunulan hak ve imtiyazların ötesinde İskan Kanunu kapsamında gelmeyen ve Türk soylu olduğu idarece tayin ve tespit edilen kişi veya kişilere yönelik olarak ülkeye kabul, eğitim, meslek edinme, çalışma ve yabancılara yasaklı bazı meslekleri Türk vatandaşları gibi yapabilme hakları yasal düzenlemelerle Türk Soylulara sunulmuştur. Cumhuriyet tarihi boyunca devam eden Türk soylu göçmen politikası Türkiye'nin göç politikasında önemli bir yere sahip olmuştur. Türk soy ve kültüründen olan kişilere sunulacak hak ve imtiyazların 5543 sayılı İskan Kanunu ve buna bağlı özel kanunlar çerçevesinde yapılan düzenlemeler ile iskan edilme ve vatandaşlığa kabul halinin dışında, başta çalışma izninde muafiyet, belirli meslekleri Türkiye'de icra edebilme hakkı ve kamuda görev alabilme gibi hak ve imtiyazların sunulduğu 1981 tarihli 2527 sayılı Türk Soylu Yabancıların Türkiye'de Meslek ve Sanatlarını Serbestçe Yapabilmelerine, Kamu, Özel Kurum, Kuruluş Veya İşyerlerinde Çalıştırılabilmelerine İlişkin Kanun ile bu Kanunun Uygulamasına İlişkin Yönetmelik ve diğer ilgili mevzuat kapsamında ayrıcalıklar tanınması ve sunulan hak ve imtiyazların yasal düzenlemeler Türk soylu olduğu idarece tayin ve tespit edilen kişilere sunulmuş hak ve imtiyazlar bulunmaktadır. Bununla birlikte, 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununda Türk Soylu kişilerin vatandaşlığa alınma sürecinde kolaylıklar sağlanmış ve uygulanmıştır. 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununda Göç İdaresi Başkanlığı'na 5543 sayılı İskan Kanunu üzerinden Türk soyluluğun tayin ve tespiti ve bu kişilerin iş ve işlemlerinin 6458 sayılı Kanun kapsamında takibi için Göç İdaresi Başkanlığı'na bağlı özel bir birim kurulmuştur (Göç İdaresi Başkanlığı Resmi İnternet Sitesi, 2024).

3. ULUSLARARASI GÖÇ HUKUKU

İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uluslararası göç hareketliliğinin artması, savaş ve insani nedenlerle özellikle Avrupa genelinde yerinden edilen kişi sayısının hayli yüksek olması, savaş sonrasında uluslararası göç hukuku bağlamında gelişmelerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. 1945 tarihli Birleşmiş Milletlerin Kuruluş Antlaşması (Birleşmiş Milletler Şartı) ve 10/12/1948 tarihinde kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesine referansta bulunarak uluslararası göç hukukunun temel argümanlarından 1951 yılında Cenevre Sözleşmesi (Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme) Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilmiştir. Sözleşmede; “ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle, yararlanmak istemeyen yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen her şahsa uygulanacak” statüyü tanımlamaktadır (Cenevre Sözleşmesi, 1951). Devletler hukuku

bağlamında önemli bir yere sahip olan Cenevre Sözleşmesinin göçmenlere yönelik yaşama hakkı, işkence ve kötü muameleden koruma, zorla geri gönderilmeme, ayrımcılık yapmama, ülkeyi terk etme ve ülkeye geri dönme hakları gibi uluslararası terminolojide kabul görmüş ilkelerin öncülü olması açısından Cenevre Sözleşmesi ve buna bağlı gelişen uluslararası insancıl göç hukuku önemli bir yere sahiptir. Anılan tarihe kadar göç konularının devletlerin mutlak egemenlik konuları içerisinde bulunması ve ülkeleri yönlendirici veya uluslararası düzeyde kabul edilmiş değerleri içeren göç ve iltica kavramlarına ilişkin haklar uluslararası düzeyde ilk kez resmi metinlerde yer almıştır. Uluslararası göç hukukunun göçmenler arasında eşitlik, ayrımcılık yasağı, geri gönderilmeme ilkesi, gizlilik ilkesi, iltica prosedürlerine erişim etkinliği ilkesi gibi temel değerlerini içeren hukuk metinleri sözleşmelere taraf devletlerin kendi mevzuatları açısından da bağlayıcı olmuştur.

Anılan sözleşmeye ek olarak 1967 yılında uluslararası göç hukukunun mülteciler bahsinde tamamlayıcısı olan Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1967 New York Protokolü, Cenevre Sözleşmesinin tamamlayıcısı mahiyetinde uluslararası kabul görmüş bir metindir. Anılan protokol Cenevre Sözleşmesinin 1951 tarihinden önceki olaylar nedeniyle ülkesini terk eden ve mültecilik değerlendirmesi yapılan kişi veya kişileri kapsayan ve Avrupa coğrafyasıyla olan kısıtlı halini 1951 sonrası yaşanan göç hareketliliklerinin de göz önünde bulundurarak tarih ve coğrafya kısıtını ortadan kaldırmaya gereksinim duyulmuştur. Birleşmiş Milletler öncülüğünde ortaya konulan ve genel hatlarıyla uluslararası göç hukukuna ilişkin evrensel değerlerin ortaya konulduğu sözleşme ve protokollere taraf devletlerin göç mevzuatlarında bu değerleri önceleyerek düzenleme yapmaları gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Birleşmiş Milletler öncülüğünde ortaya konulan metne dayalı düzenlemelere ek olarak Avrupa merkezli başta olmak üzere küresel düzeyde yerinden edilmiş, mültecilik tanımlamasına alınmış veya göçmenlik durumu içinde bulunan kişi veya kişilere yönelik devletlerarası politika geliştirmek için kurumsal düzenlemelere gidilmiştir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) yerinden edilmiş milyonlarca Avrupalıya yardım etmek maksadıyla 1950 yılında kurulmuştur. Kısa süreli olması beklenen kurumsal işleyiş görülen ihtiyaç ve dünya genelinde Birleşmiş Milletlerin göç alanına ilişkin fayda sağlayan bir kurumsal düzenlemesi olması sebebiyle varlığını sürdürmüştür (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, 2024), (Ekşi, 2019). İkinci Dünya Savaşının ardından göç alanına ilişkin konularda Hükümetler arası işbirliği ve koordinasyonun sağlanması amacıyla Uluslararası Göç Örgütü (IOM) 1951 yılında kurulmuştur. Örgüte hâlihazırda 175 üye devlet ve 8 gözlemci devlet tarafından varlığını sürdürmektedir. IOM uluslararası göç sorunlarına yönelik olarak devletlerarası işbirliğini artırmak, insani yardım ve koordinasyonu sağlamak ile ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınma ile göç arasındaki kesintisiz bağlantının devam adına politikalar yürütmektedir (Uluslararası Göç Örgütü, 2024).

İkinci Dünya Savaşı sonrası göç ve iltica prosedürlerine yönelik hem mevzuata hem de uluslararası kurumsal yapılanmaya dayalı göç sistemi kurulmak istenmiştir. Temelde,

göçmenlik ve mültecilik değerlendirmeleri özelinde göçmenlerin haklarını koruma ve onları devletlerin hukuk sistemlerinde sahip oldukları göçmenler arası eşitliğe dayalı haklarının korunması ve insan haklarına yönelik temel hak ve imkanlara erişimlerinin sağlanması amacıyla çalışmalar yürütülmüştür (Arslan, 2012 s.56-57). Uluslararası göç hukukunun ortaya koyduğu değerler kümesi ülkelerin iç mevzuatlarında da uluslararası antlaşmalarla varlığının sağlanması için çalışmalar yapılmıştır. Uluslararası göç hukukunun yaşanılan savaş ve insanların yerinden edilmeleri sonrası yeni dünya düzeninde kişilerin eşitlik temelinde temel hak ve imkanlara iltica ettikleri ülkelerde ulaşmasının sağlanmasını amaçlamıştır. Kurulmak istenen insancıl düzen öncelikle kısa süreli kurumsal yapılar olarak planlansa da küresel düzeyde sağlanan fayda ve olası trajedi tehditlerinin var olması Birleşmiş Milletler öncülüğünde göç ve iltica konularında kalıcı kurumsal mekanizmaların varlığını sürdürmesine imkan sağlamıştır.

4. AVRUPA BİRLİĞİ GÖÇ POLİTİKASININ DİNAMİKLERİ

1945 sonrası uluslararası göç hukuku bahsinde yaşanılan Birleşmiş Milletler öncülüğünde gerçekleşen çerçeve sözleşme ve protokollere ek olarak Avrupa Birliği'nin kuruluş sürecinde ve Birliğin devletler üstü bir mekanizma olması sürecinde göç ve iltica prosedürlerinde de Avrupa Birliği düzeyinde yetkilendirme gayretinin bulunduğu bir gerçekliktir. Uluslararası göç hukuku açısından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin ortaya koymuş olduğu temel değerler önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan Avrupa Birliği'nin üye ülkeleriyle birlikte ortak göç mevzuatı geliştirme ve bu konuda ortak adımlar atma iradesi yazımız itibarıyla Avrupa Birliği üyesi ülkeler açısından tartışılmalı da neticeye ulaşmamıştır. Göç konusunun her ülkenin münhasır egemenliği temelinde kendi iç yasaları etrafında yürütülmeye devam edilmektedir. Ancak, göçe ilişkin düzensiz göçün önlenmesi, ortak sınır güvenliği ve geri kabul antlaşmaları gibi konularda Birlik düzeyinde adımlar atmak her bir üye ülkenin çıkarları açısından faydalı olduğu değerlendirilmektedir (Güleç, 2015, s.91). Ancak, Avrupa Birliği üyesi ülkelerin küresel göç baskısı ve mülteci akınlarına yönelik birlik çıkarlarından ziyade ülkesel egemenlik ve çıkarlarını önemsediklerine ve nihai olarak göç ve iltica konularında yetkinin kendilerinde kalmasını sürdürdüklerine dikkat çekmek gerekmektedir.

Avrupa Ortak Göç Politikası ilk kez Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) 1957 Roma Antlaşması'nda üye ülkeler arasında emek hareketliliği bahsinde gündeme gelmiş ancak nihai ortak politika oluşturulamamıştır (Güleç, 2015 s.84). Avrupa'nın belirli ekonomik refah etkinliği çevresinde bir araya gelen bu erken dönem ulus ötesi girişim sürecinde ortak sınır güvenliği ve emek göçü bahsinde ortak hareket edilmesi mevzuat geliştirilmesi amaçlanmıştır. Avrupa Birliği'nin ekonomi ve bölgesel kalkınma odaklı bir amaçla bir araya gelmesi ve bu çerçevede mal, hizmet ve insanların birlik sınırları dahilinde kısıtlama olmaksızın hareket etmesi temelinde bir kurguya sahip olması göç ve mültecilik kavramları konusunun ileri aşama konusu olması zorunluluğunu oluşturmuştur (Ekşi, 2016, s.96-97). Ancak, Avrupa Birliği'nin gelişen ekonomisi için çalışan/işçi ihtiyacı göz önünde bulundurarak Avrupa Birliği dışından göç alması ve yasadışı göçe karşı sınır kontrollerinin önemli olması ilerleyen aşamada Avrupa Ortak Göç Politikası fikrini ortaya çıkarmış ve bu

durum Avrupa Birliği'nin nihai hedefleri arasında her dönem canlı tutulmuştur. 1970'li yıllardan sonra ileride olası ortak göç politikası kurgulanması için Avrupa Birliği tarafından irade beyanı ortaya koymuştur. Ancak bu dönemde gelişen küresel dinamikler ve Avrupa Birliği sınırlarına iltica, korunma ve sosyal imkanlara erişim amacıyla gelmek isteyen göçmenler Birliği işçi ve emek odaklı göçmen politikasının güvenlik ve düzensiz göçle mücadele ekseninde değişimi de beraberinde getirmiştir (Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, 2012, s.13).

1985 yılında Schengen Antlaşmasıyla ortak sınır güvenliği konusunda büyük bir adım atılmış ve buna ek olarak 1986 yılında Tek Avrupa Senediyle topluluk içinde serbest dolaşımın sağlanmasıyla birlikte buna ek olarak göç konularında ortaklığın artırılması hedeflenmiştir.1996 yılında Dublin Zirvesi'nde ortak iltica mevzuatı ve göçe ilişkin mevzuatların uyumlulaştırılması için üye ülkeler taahhütte bulunmuştur (Kaya, 2017, s.92). 1999 yılına gelindiğinde Amsterdam Antlaşmasıyla Birliğin Özgürlük, Güvenlik ve Adalet başlığı altında özel bir mevzuatı geliştirilmiş ve ortak göç politikası bu kapsamda hedeflenmiştir (Gaddes, 2001, s.25). Son döneme ilişkin olarak ise, 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Anlaşması diğer adıyla Avrupa Birliği Anlaşmasında beşinci başlık olan “Özgürlük, Güvenlik ve Adalet” başlığı altında ortak sınır kontrolleri, iltica ve göç politikaları başlığıyla ortak bir göç politikası perspektifini somutlaştırmıştır. Ancak, bahse konu anlaşmada üye devlet arasında göç alanında iş birliği ve dayanışmanın artırılarak somut adımların atılması öncelense de nihai olarak ortak göç politikası sonucuna varılmamıştır (Kışlık, 2018, ss.27-28). Avrupa Birliği üyesi olan ve üyelik sürecinde adaylık aşamasında olan devletlerin göç ve iltica mevzuatları konusunda uyumlulaştırmanın istenmesi ve bu konuda adaylık sürecinde olan ülkelere sunulacak fasıllarda göç ve iltica mevzuatı konusunda direktifler verilmesine ise devam edilmiştir. Avrupa Birliği'nin düzensiz göç akınlarına karşı birlik düzeyinde ortak duruş sergileme hedefi 2011 yılı sonrası yaşanan Suriye krizi ve bu durumun tetiklediği kitlesel akınla göç hareketliliği nedeniyle ülkelerin göç ve iltica prosedürlerinde ülkesel çıkarlarını öncelediği bir dönemi beraberinde getirmiştir. Nitekim Avrupa Birliği düzeyinde krizi önleme noktasında etkisiz politikalar nedeniyle Avrupa Birliği üyesi devletlerin göç konularını kendi ulusal çıkarları noktasında yeniden değerlendirme gayretine girdikleri görülmektedir (Hopyar. 2024 s.283). Avrupa Birliği'nin göç ve iltica konularına yönelik geliştirdiği politikalar ve uluslararası hukukun ortaya koyduğu insancıl değerleri içeren düzenlemeleri, Avrupa Birliği özelinde ortak göç politikası oluşturmaya da göçe ilişkin bir çok alanda başta geri kabul antlaşmaları, ikamet izinleri, çalışma izinleri ve sınır güvenliği gibi birlik düzeyinde eylemlerin yapılabilmesine de imkan sağlamıştır. Ancak bu durum hedeflenen ortak bir göç politikasının oluşmasına yeterli olmamıştır.

Avrupa Birliği'nin kuruluşundan bugüne göç ve iltica prosedürlerine ilişkin Uluslararası göç hukukuna entegre ve onu geliştirici değer ve dinamikleri süre gelmiştir. Göç alan ve göçü birçok yönüyle mevzuata dökken Avrupa Birliği göçmenler veya mülteciler açısından uyruğa veya soy esasına dayalı politikalar geliştirmemiştir. Ancak göç konusunun nihai noktada üye ülkelerin egemenlik sahaları içerisinde kalması ve tarihsel olarak üye

devletlerinde kendi iç mevzuatlarında iskan özelinde politikalar geliştirebildikleri bir gerçekliktir (Palalı, 2023).

5. ULUSLARARASI GÖÇ MEVZUATI AÇISINDAN TÜRK SOYLULUK TARTIŞMASI

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin Birleşmiş Milletler etrafında kurulan yenedünya düzenine eklemleme sürecinde göç ve mültecilik meseleleri üzerinden değişim ve dönüşüm başlamıştır. Nitekim Avrupa'da yaşanan savaş neticesinde meydana gelen büyük göç ve insanlık krizi sonrası yerlerinden edilmiş mültecilerin hak ve hukukunun devletler tarafından teminat altına alınması amacıyla ortaya konulan 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin Cenevre Sözleşmesine, Türkiye 1961 yılında 359 sayılı yasayla taraf olmuştur. Uluslararası göç hukukunun eşitlik, ayrımcılık yasağı, geri göndermeme ilkesi, gizlilik ilkesi, iltica prosedürlerine erişim etkinliği ilkesi gibi temel değerlerini içeren metne coğrafi kısıtlama şartı ortaya koyarak Türkiye taraf olmuştur (Ekşi, 2014). Coğrafi çekince şartı, Avrupa'da yaşanan olaylar nedeniyle ve Avrupa ülkelerinden Türkiye'ye sığınan kişi veya kişilere mültecilik değerlendirmesi yapılabileceğini, bunun dışında kalan bölgelerden gelen kişilere bu yönde değerlendirme yapmayacağını ifade etmektedir. Sonuç olarak, 01/01/1951 tarihinden önce vuku bulan olaylar sonucu ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi görüşleri yüzünden zulme uğrayacağından haklı gerekçelerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkeyi terk eden kişilerden Avrupa ülkelerinden gelenlere mülteci statüsü tanıyacağı, Avrupa ülkeleri dışından gelenlere bu statünün sağlamayacağını beyan etmiştir (Öner, 2011, s.17-18). Cenevre Sözleşmesinin tamamlayıcısı durumunda olan 1967 tarihli New York Protokolüne Türkiye 1968 yılında Bakanlar Kurulu Kararıyla taraf olmuştur (Deniz, 2009, s.72).

Türkiye taraf olduğu uluslararası antlaşmaların getirdiği yükümlülükleri kendi iç mevzuatına işlemiş, ancak göç ve iltica mevzuatı alanında 2000'li yıllara kadar doğrudan göç ve iltica konularını ele alan mevzuatı derleyen yasal düzenleme yoluna gidilmemiştir (Ekşi, 2016). Türkiye, Avrupa Birliği ile 2000 yılında imzaladığı Katılım Ortaklığı Belgesiyle göç mevzuatında uyumlulaştırma sürecini başlatmıştır. Bu döneme kadar, diğer Kanunlarda yabancılara yönelik hükümler ile İçişleri Bakanlığı ilgili ve bağlı birimleri başta olmak üzere idarenin düzenlemeleri çerçevesinde göç ve iltica prosedürüne ilişkin iş ve işlemler yabancılar mevzuatı açısından yürütülmüştür. Bu çerçevede, Türk soylu olarak ülkede bulunan ve İskan Kanunu başta olmak üzere Türk soyluların ülke içerisinde ikamet izinleri, çalışma izinleri ve vatandaşlığa kabul durumları gibi birçok konuyu kapsayan özel Kanunlar kapsamında iş ve işlemleri yürütülen yabancı uyruğa tabi Türk soylu kişilere yönelik sağlanan hak ve imtiyazların uygulanmasına devam edilmiştir.

Türkiye'nin güncel göç mevzuatı uluslararası göç hukukunun ortaya koyduğu insancıl değerler ve Avrupa Birliği müktesebatına uyum temelinde şekillenmiştir. Avrupa Komisyonununun 10-11 Aralık 1999 tarihinde gerçekleştirdiği Helsinki Zirvesi sonrasında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylık statüsü onaylanması sonrası gelişen süreçte

Türkiye'nin göç ve iltica mevzuatına yönelik Avrupa Birliği'nin ortaya koyduğu normatif değerlere uygun ve uluslararası göç hukukunun eşitlikçi perspektifi çerçevesinde yasal ve yapısal düzenlemelere gidilmesi istenmiştir. Daha önce güvenlik birimleri (Emniyet Teşkilatı) tarafından yürütülen göç ve ilticaya yönelik iş ve işlemlerin sivil bir teşkilat tarafından yürütülmesinin gerekliliği Avrupa Komisyonu'nun Türkiye'ye yönelik yıllık raporlarında yer almıştır (Avrupa Birliği Türkiye Raporları). 2009 tarihli Avrupa Birliği Antlaşması (Lizbon Antlaşması) temelinde 24'üncü Adalet, Özgürlük ve Güvenlik Faslı içerisinde sivil bir göç yapılanmasına gidilmesinin ve Avrupa'nın ortaya koyduğu temel insancıl haklara saygılı ve uluslararası kabul görmüş ilkeleri kapsayan bir yasal düzenleme talebi 2011 yılında Suriye'de başlayan krizinde etkisiyle Türkiye tarafından 2013 yılında nihayete erdirilmiştir (Çiçekli, 2014, s.41), (Ekşi, 2016, s.88). Nitekim 2013 yılında 6458 sayılı Uluslararası Koruma Kanunu yasalaşmış ve buna bağlı sivil bir idare kurulmuştur (Asar, 2015, s.181). İskana yönelik yetki ve sorumlulukların anılan Kanunun 104'üncü maddesinde Göç İdaresi Başkanlığı'na verilmesi göç ve iskan konularının tek merkezden yönetilme durumunu beraberinde getirmiştir (Asar, 2015, s.187). 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ve buna bağlı geliştirilen idari yapılanma uluslararası göç sisteminin temel araçları olan Uluslararası Göç Örgütü (IOM) ve Birleşmiş Milletler Yüksek Komiserliği (BMMYK) gibi örgütlerle eşgüdümlü bir yapıda teşkilatlanmıştır (Asar, 2015, s.201).

Türkiye sivilleşen ve belirli bir yasal mevzuat temelinde özelleşen göç ve iltica sistemi içerisinde Türk soylu olarak tanımladığı ve Türk vatandaşlarına yakın hak ve imtiyazlar sağladığı toplulukların yıllara dayalı kazanımlarını Kanun ve idarenin uygulamaları açısından korumuştur. Türk Soylulara yönelik göç politikası Avrupa Birliği Müktesebatına uyum sağlama sürecinde iskan politikalarına angaje olacak şekilde varlığını sürdürmüştür, kendine has özelliğe sahip olmakla birlikte Türk Soyluların göç politikasındaki ayrıcalıklı yerinin korunması hedeflenmiştir. Sunulan hak ve imtiyazlar sadece iskan mevzuatı özelinde kalmamış, buna ek olarak farklı statülerde kalış sağlayan Türk Soylulara Kanunlar kapsamında kolaylıklar sağlanmaya devam edilmiştir. Bu durum, göç alanına ilişkin eşitlikçi perspektif üzerinden bir takım eleştirileri içermiştir.

2013 sonrası dönemde 5543 sayılı İskan Kanunu ve buna bağlı özel Kanunlar referans gösterilerek iskan işlemleri 6458 sayılı Kanun çerçevesinde Göç İdaresi Başkanlığı koordinesinde gerçekleştirilmeye devam edilmiştir (Asar, 2015, s. 202). Bu duruma güncel örnek olarak 5543 sayılı İskan Kanununa bağlı bir kanun olarak Sovyetler Birliği coğrafyasında zor koşullarda bulunan Ahıska Türkleri özelinde 1992 yılında çıkarılan 3835 sayılı Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Kabulü ve İskanına Dair Özel Kanun kapsamında Ahıska Türküne iskan kapsamında değerlendirme yapılmış ve akabinde vatandaşlığa kabule varan iskana yönelik hak ve imtiyazlar sunulmuştur (İnan, 2016, s.21-22). 5543 sayılı İskan Kanunu kapsamında 3835 sayılı Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Kabulü ve İskanına Dair Özel Kanuna istinaden Ukrayna'da mukim halde bulunan ve yaşanan Ukrayna-Rusya Federasyonu savaşı koşulları nedeniyle Türkiye'de idarece belirlenen sayıda Ahıska Türkü (Türk Soylu) 2015 yılından bu yana Erzincan ili Üzümlü İlçesi, Bitlis

ili Ahlat ilçesine Cumhurbaşkanı Kararıyla belirlenen sayıda aileden oluşacak şekilde Ahıska Türkleri iskan edilmiştir (Cumhurbaşkanı Kararı, 2022, Karar Sayısı 5676), (Bakanlar Kurulu Kararı, 2015, Karar Sayısı 2015/7668). Anılan süreçte idari koordinasyonun Göç İdaresi Başkanlığınca yapıldığı ve her bir idari birimin konuları yönünden İskan Kanunu kapsamında hizmetler sunduğu göz önünde bulundurulduğunda, tarihsellik öyküsüne sahip olan iskan uygulamalarının güncel mevzuat hükümleri içerisinde varlığını sürdürdüğü bir gerçekliktir. Ayrıca Türk Soyuluların iskan uygulamalarının dışında idarece Türk soyululuk değerlendirmesi yapılan kişilere yönelik ülkede kalış, Türk vatandaşlığına kabul şartları ve çalışma izinleri başta olmak üzere 6458 sayılı Kanunun sağladığı alanlarda olabilecek her türlü iş ve işlemlerinin takibi amacıyla Göç İdaresi Başkanlığında idari birim teşkil edilmiştir.

Türk soyuluların 6458 sayılı Kanun temelinde kurgulanan güncel Türk göç sistemine eklenme süreci yürütülen mevzuat ve uygulama yönelik adımlarla tamamlanmıştır. Türk soyululara sunulan imkanların diğer yabancıların haklarına hanel getirmeyecek düzeyde devletin yıllara dayalı içtihatları ve yasal düzenlemeleriyle elde edilen kazanımlar olduğu düşünüldüğünde, uluslararası göç hukukunun ortaya koyduğu eşitlik ve ayrımcılık yapmama hususları açısından devletin egemenlik alanı içerisinde yorumlanmaktadır. Uluslararası göç hukukunun ve Avrupa Birliği müktesebatının ortaya koyduğu değerlerin Avrupa ülkeleri çerçevesinde ülkesel çıkarlarla çatıştığı noktalarda devletlerin ülkesel çıkarlarını önceleyebildiği gerçeği 2011 yılı sonrası Avrupa'ya yönelik göç akınları sürecinde Avrupa Birliği üyesi devletlerin kitlesel akınla kendilerine yönelen düzensiz göçe ilişkin ülkesel çıkarlarını önceleyecek şekilde aldıkları önemler özelinde örneklendirilebilir (Ekşi, 2014, s.156-157). Bu örneklendirme göçün Avrupa Birliği düzeyinde ortak göç politikası oluşturulması sürecini sekteye uğrattığı gerçeğiyle ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte tarihsellik öyküsünün ve soydaş olarak ifade edilen kişi veya kişilerin ülkelerine kabulü teşvik eden politikalar bağlamında Almanya örneği ele alınmalıdır. Nazi Almanya'sının işgal ettiği bölgelere iskan ettiği Alman kökenli kişilerin savaş sonrası vatanlarına geri kabul edilmesi sürecinde diğer yabancılara göre Alman asıllı yabancılara daha fazla hak ve imtiyaz sağlanmıştır. Bu süreçte Nazi Almanya'sı sonrası yaşadıkları coğrafyalarda Nazi olmakla itham edilen Almanların sınırdışı edilmek istenmesi veya vatandaşlıktan atılmaları Almanya'nın soydaş olarak tanımladığı bu kişileri ülkesine kabul etmesini beraberinde getirmiştir. Avrupa Birliği'nin kurucu ve başat gücü durumundaki Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası sınırlarının ötesinde kalan Alman kökenine sahip kişileri ülkesine davet etmesi ve onlara diğer yabancılara sunulan hak ve imtiyazlardan öte vatandaşlığa kabule varan imkanlar sunmuştur (The Conversation). Diğer bir örnek olarak Yunanistan'ın ulus devlet inşa sürecinde 1923-1955 yılları arasında Türkiye ve Balkan ülkelerinde bulunan Yunan aslına sahip yabancıları ülkesine kabul etmesi ve onlara vatandaşlığa varan haklar tanınması gösterilebilir. Yunanistan'ın göç politikasının içerisinde önemli bir yere sahip olan iskan politikası 1955-1973 yıllarında da devam etmiş ve bu dönemde yaklaşık 1 milyon Yunan asıllı göçmeni kabul etmiş, bu oran toplam nüfusunun yüzde 15'ine tekabül etmektedir. Bu ve buna benzer Avrupa birliği üyesi ve uluslararası göç hukukuyla entegre ülkelerin iskan ve göç meselelerinde

kendinden olduğunu beyan ettiği kişi veya kişilere özel politika gerçekleştirdiği görülmektedir (European Commission). Almanya ve Yunanistan örneklerine güncel göç sistemleri ve Avrupa Birliği müktesebatı açısından bakıldığında her iki ülkenin iskan başlığı altında ulusal kökeninden olduğunu tespit ettiği kişilere yönelik politikaları varlıklarını sürdürmektedir.

Avrupa özelinde örneklerle mukayese edildiğinde, Türk soyluluk bahsinin Türk göç sisteminde ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu gerçekliği halihazırdaki yerini korurken, uluslararası göç sisteminin ortaya koyduğu değer ve yargılar açısından mevcut Türk soylu göçmen uygulamasının yabancılar arasında eşitlikçi olmadığı ve diğer yabancılarla Türk soylulara sağlanan imkanların sağlanamadığı düşünüldüğünde, konunun devletin münhasır yetkisi bahsine indirgenebildiği görülmektedir. Bu durum, diğer ülke örnekleri göz önüne alındığında amaç ve kapsam açısından birbirleriyle örtüşmektedir.

SONUÇ

Türkiye'nin göç politikasında özel bir yere sahip olan Türk Soylu göçmen politikası tarihsel süreç içerisinde içeriği ve amacı koşullara göre farklılık göstererek devam etmiştir. Ulus devletin inşa sürecinde istenen ve müstakbel vatandaş olarak kıymet verilen Türk Soylu göçmenler, yaşadıkları ülkelerde meydana gelen savaş, ayrımcılık ve zorlamalar neticesinde Cumhuriyet tarihi boyunca Anadolu'yu nihai vatan olarak görmüşlerdir (Baklacioğlu, 2015, s.191). Türkiye'nin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği, ekonomik ve sosyal dönüşüm Türk soylu göçmenlerin göç politikasındaki öneminin dönemlere ve yaşanan olaylara değişkenlik göstermesine neden olsa da göç mevzuatı içerisindeki yeri sürekli korunmuş ve yıllara dayalı kazanılmış haklar mevcuttur. İkinci Dünya Savaşı sonrası göç ve iltica sistemlerine yönelik küresel ölçekte yaşanan değişim ve dönüşüme Türkiye eşlik etmiş, göç ve iltica alanlarındaki bu değişimi iç mevzuatına yansıtmıştır. Türkiye'de yıllara dayalı olarak ekonomik, siyasi ve toplumsal yapısındaki dönüşüm 2000'li yıllarla birlikte Avrupa Birliği üyeliğine adaylık sürecinde göç ve iltica mevzuatlarının güncellenmesini beraberinde getirmiştir. Bu değişim ve dönüşüm içerisinde göç mevzuatı içerisinde ayrıcalıklı ve kadim bir uygulama olan Türk soylu göçmen uygulaması varlığını sürdürmüştür. 2000'lerin başında Avrupa Birliği'ne yönelik olumsuz söylem göç sisteminde Avrupa Birliği müktesebatından kaynaklı değerler ve uluslararası teamüllerin içerildiği sivil bir sistemi beraberinde getirmiştir. Avrupa Birliği müktesebatına uyum sürecinde göç mevzuatını güncel gereksinimlerde dikkate alınarak kurgulayan Türkiye Cumhuriyeti 2013 yılıyla başlayan süreçte uluslararası göç hukuku ve Avrupa Birliği normları ekseninde göç mevzuatı konusunda sivil bir dönüşüm sağlamıştır. Bu dönüşümle birlikte, tarihsel miras olan Türk soylulara yönelik göç politikası varlığını sürdürmüştür.

Tarihsellik öyküsüne sahip özel bir kesime yönelik politikanın güncel göç sistemine eklenmesi ve uygulama adımlarıyla varlığını sürdürmektedir (Yaldız, 2018, s.15). Uluslararası göç hukuku ve Avrupa Birliği'nin göç ve ilticaya ilişkin ortaya koyduğu değerler açısından eleştirilmesine rağmen Türkiye'nin mevcut göç ve iltica sisteminin

yabancılara yönelik yapıcı ve kapsayıcı hali bu tartışmanın Türkiye'nin egemenlik yetkisi çerçevesinde değerlendirilmesine neden olmaktadır. Türkiye'de çeşitli yollarla kalış sağlayan yabancılar arasında yabancı uyruğa tabi olsa bile Türk soylu kişilerin kalışlarında sağlanan kolaylık ve onlara sunulan hak ve imtiyazlardaki yasal düzenleme, devletin siyaseti ve egemenliği kavramlarıyla açıklanabilir. Bu noktada devlet, ülkesine kabul ettiği yabancı ancak Türk soylu olarak değerlendirdiği kişilere diğer yabancılara sunulan hak ve imtiyazların ötesinde yasalarla teminat altına alınmış bir takım haklar sunmuştur. Bahse konu haklar yabancıların ülkeye kabulü, kalış izinleri, çalışma durumları, eğitim hizmetleri ve vatandaşlığa kabulünde sağlanabilen bir takım düzenlemeler olmakla birlikte bu mevzuat yabancılar hukuku içerisinde yer edinmiş, iskan mevzuatıyla ilişkilendirilmiştir.

Türkiye'nin kuruluş aşamasından bu yana göç politikasında var olan Türk soylulara yönelik özel politika güncel göç mevzuatıyla çatışmasının önlenmesi için kapsayıcılığı İskan Kanununun temelinde devam ettirmiştir. Uluslararası göç hukukunun ve Avrupa Birliği normlarının ortaya koyduğu değerleri kapsayan Türk göç mevzuatı, Türk soylular bahsinde tarihsel gerçeklik ve Türk soyluların kazanılmış haklarını önceleyerek ülkesel çıkar ve egemenlik algısı üzerinden bir politika sergileyebilmektedir. Bu yöntem, Avrupa Birliği özelinde ve küresel düzlemde ülkelerin göç konularındaki hassasiyetleri ve ülkeler çıkarlarını önceleme hususları göz önünde bulundurulduğunda olağan karşılanabilmektedir.

Güncel göç uygulamaları açısından bakıldığında iskan uygulamalarına yönelik 2013 yılı sonrası yaşanan örnekler göç mevzuatında iskan politikasının ve bununla bağlantılı Türk soyluluk uygulamasının güncelliğini koruduğuna ve göç sisteminin bir parçası olduğuna işaret eder. Her ne kadar Türk soylu kelimesinin 6458 sayılı Kanun lafzında yer almaması ve İskan Kanunu ve Türk Soylular özelinde diğer özel kanunlar üzerinden referansta bulunularak bir kapsam oluşturulmaya çalışılsa da Türk soyluluk bahsi uluslararası göç hukuku ve Avrupa Birliği Müktesebatıyla uyumlu Türk göç sisteminin bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir. Türk soylu göçmenlere ilişkin mevzuatın parçalı ve dağınık olması güncel uygulama adımlarında muğlaklığı beraberinde getirebilmektedir. Halihazırda devam eden tartışmalara yönelik siyasi ve idari teşkilatların Avrupa örnekleri başta olmak üzere uluslararası göç ve iskan uygulamalarına yönelik örnekleri inceleyerek yerel düzeyde uluslararası göç hukukuyla uyumlu ve şeffaflık içeren Türk soylu göç ve iskan politikası geliştirilmesinde ve mevzuatın derlenmesinde ve içeriğindeki muğlaklıkların giderilmesinde fayda görüldüğü değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, Türk soyluluğun normatif değerlendirmelerden ötede şeffaf ve uluslararası göç sisteminin ortaya koyduğu değerlere uygun şekilde belirlenmesine yönelik çalışmaların önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Son olarak, Türk soylu olduğu iddiasında bulunan topluluklar arasında eşitlikçi yaklaşım ve göçü teşvik etmek yerine yaşadıkları ülkelerde kazanımlarını güçlendirebilecek ve uluslararası ilişkilerle bağlantılı kapsayıcı politikalara işlerlik kazandırmak hem göç literatürüne hem de ülkesel kazanımları artıracığı öngörülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Altuğ, Y. (1991). Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler, Türk Tarih Kurumu.
- Arslan, M. İ. (2012). "The Paradoxes of European Union Immigration Policy and Its Repercussions on Turkish-EU Relations". (Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara), Erişim Adresi: <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/21858>.
- Anderson, B. (2009). Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, Metis Yayınları, İstanbul.
- Asar, A. (2015). Göç Yönetimi Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu Sonrası Türkiye'de Yeni Dönem, Ankara.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, (1950). Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/yonetmelikler/Sozlesmeler/Avrupa-Insan-Haklari-Sozlesmesi.pdf>.
- Avrupa Komisyonu Türkiye İlerleme Raporları, Erişim Adresi: https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html.
- Babuş, F. (2006). Göç ve İskan, Ozan Yayıncılık.
- Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, (2024). Erişim Adresi: <https://www.unhcr.org/>.
- Cenevre Sözleşmesi, (1951). Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/yonetmelikler/Sozlesmeler/Multecilerin-Hukuki-Durumuna-Iliskin-Sozlesme.pdf>.
- Cin, M. (2005), "Türk Soylu Yabancıların Türkiye'de Çalışma Özgürlüğü". Mevzuat Dergisi, 8(88).
- Çavuşoğlu, H. (2006), "Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952-67 Kitleli Göçü ve Bursa'daki Göçmen Kesimi", Karadeniz Araştırmaları, Sayı 10, s. 107-147.
- Çiçekli, B. (2014). "Yabancılar ve Mülteciler Hukuku", Seçkin Yayınları, İstanbul.
- Deniz, O. (2009). Uluslararası Göçler ve Türkiye'ye Yansımaları, Çantay Yayınları, İstanbul.
- Doğan, V. (2007). Türk Yabancılar Hukuku, Savaş Yayınevi, Ankara.
- Duman, Ö. (2009), "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 43, s. 473-490.
- Ekşi, N. (2014). Yabancılar ve Uluslararası Koruma Hukuku. İstanbul: Beta Yayınları.
- Ekşi, N. (2016). Türkiye-Avrupa Birliği Geri Kabul Anlaşması, Beta Yayınları, İstanbul.
- Ekşi, N. (2019). "Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin Türkiye'deki Faaliyetleri ve Türk İltica Sisteminde Değişen Rolü". İstanbul Hukuk Mecmuası, 77(1), 343-370.
- Erdoğan, M., Kaya A., (2015). "Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- European Commission, (2009) https://migrant-integration.ec.europa.eu/library-document/migration-and-migration-policy-greece-critical-review-and-policy-recommendations_en, (Erişim Tarihi: 01.08.2024).
- Gaddes, A. (2001). International Migration and State Sovereignty in an Integrating Europe, International Migration, 39(6).
- Ganiyeva, S. (2018) "Türk Soylu Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hakkı Ve Uygulama-da Karşılaştıkları Sorunlar", Türkiye Barolar Birliği Dergisi.
- Geray, C. (2019). Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961), Kalan Yayınları, Ankara.

- Göç İdaresi Başkanlığı, (2024). Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/yabancilar-genel-mudurlugu>.
- Göksu, T. (2003), "Göç Politikası", 1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları, Turgut Göksu, Hasan Hüseyin Çevik, Abdulkadir Baharççek, Ali Şen (Ed.), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Güleç, C. (2015), Avrupa Birliği'nin Göç Politikası ve Türkiye'ye Yansımaları", Tesam Akademi Dergisi, s.81-100.
- Hopyar, Z. (2024). Avrupa Birliği Göç Yönetiminde İnsan Hakları İhlali Olarak Frontex Uygulamaları, Adalet Dergisi, Sayı 72, ss.275-296.
- İnan, C. (2016). "Türkiye'de Göç Politikaları: İskan Kanunları Üzerinden Bir İnceleme" Göç Araştırmaları Dergisi.
- İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi, (1948). Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/yonetmelikler/Sozlesmeler/Insan-Haklari-Evrensel-Bildirgesi.pdf>.
- Karpat, K. (2010). Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kaya, E. (2007). " Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri Vilayat-ı Şarkıyye ve Aydın Vilayeti Mültecileri", Ebabil Yayınları.
- Kaya, G. (2017). AB'de Yeni Bir Ortak Sığınma Sistemine Doğru: Dublin Sisteminin Reformu Türkiye-AB İlişkilerinde Yeni Bir Konu: Mülteci Sorunu ve Türkiye-AB İşbirliği, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları.
- Kazgan, G. (1974). "Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası.
- Kışık, M. (2018). Türkiye-Avrupa Birliği Geri Kabul Antlaşması ve Vize Muafiyeti Süreci (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir) Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Macar, E. (2015). "Yunanistan'dan Anadolu'ya Göç: Nüfus Mübadelesi", M. Erdoğan ve A. Kaya (Editörler). Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler (ss. 171-190). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mursül, D. (2018). "Türkiye'ye Yerleşme Amacıyla Gelen Ahıska Türklerine Yönelik Göç Yönetimi Stratejisi" Nobel Yayıncılık.
- New York Protokolü (1967). Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/yonetmelikler/sozlesmeler/multecilerin-hukuk-statusune-iliskin-1967-protokolü.pdf>.
- Oran, B. (2016). Türk Teriminin Öyküsü, 21. Yüzyılda Milliyetçilik. E. Aktopkrak ve C. Kaya (Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaoğu Araştırmaları Merkezi (2012). Küresel Göç ve Avrupa Birliği ile Türkiye'nin Göç Politikalarının Gelişimi. Rapor No:22.
- Öner, A. (2011). "Göç Çalışmalarında Temel Kavramlar, Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar", İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özgür Baklacioğlu, N. (2015). "Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Sayılar, Koşullar ve Tartışmalar", M. Erdoğan ve A. Kaya (Editörler). Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler (ss. 191-221). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Palalı, G. (2023). 19. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın İskân Politikası Ve Azerbaycan'a Göç Eden Almanlar, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 9.
- Sepetçioğlu, T. E. (2014). İki Tarihsel "Eski" Kavram, Bir Sosyo-Kültürel "Yeni" Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 180(180), 49-84.
- Sarı, M. (2015). "Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar İskan Faaliyetleri (1923-1938)", Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- The Conversation, "<https://theconversation.com/postwar-forced-resettlement-of-germans-echoes-through-the-decades-137219>", (Erişim Tarihi: 01.08.2024).
- Tübitak Sözlüğü, (2024). Erişim Adresi: <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/soy#>:
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü, (2024) Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>.
- Uluslararası Göç Örgütü, (2024). Erişim Adresi: <https://turkiye.iom.int/tr>.

- Uzman, N. (2018). Türkiye'nin Mülteci ve Muhacir Politikaları (1923-1947), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Yaldız, F. (2018). "Türk Kamu Yönetiminde Soydaş Sorunsalı: İç Politikadan Dış Politikaya", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 51, Sayı 4, Aralık 2018, s.1-20.
- Yılmaz, N. Ö. (2007), "5543 sayılı İskân Kanunu Hükümleri Uyarınca Türk Vatandaşlığının Kazanılması", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 68, s.241-264.
- Yıldırım, O. (2006) "Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- 16 sayılı Yabancı Memleketlerde Türk Asıllı ve Yabancı Uyruklu Öğretmenlere Sosyal Yardım Yapılması Hakkında Kanun (1960). Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.168.pdf>.
- 2527 sayılı Türk Soylu Yabancıların Türkiye'de Meslek ve Sanatlarını Serbestçe Yapabilmelerine, Kamu, Özel Kuruluş veya İşyerlerinde Çalıştırılabilmelerine İlişkin Kanun, (25.09.1981), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2527.pdf>.
- 3835 sayılı Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Kabulü ve İskânına Dair Kanun (1992). Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3835.pdf>.
- 4817 Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun (2003). Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4817&MevzuatTur=5&MevzuatTertip=5>.
- 5543 sayılı İskân Kanunu (2006). Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5543.pdf> (Mülga 2510 Sayılı İskan Kanunu).
- 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu (2009). Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5901.pdf>.
- 5978 sayılı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun (2010). Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5978.pdf>.
- 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (2013), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6458&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.
- 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik (2016), Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=21460&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>.

Teknolojik Gelişmenin İstihdam Üzerindeki Etkisi: G-20 Ülkeleri Panel Veri Analizi

Çağatay Tunçsiper^{1,2}

ÖZET

Teknolojik gelişmeler, Sanayi Devrimi'nden bu yana yoğunlaşan bir eğilim olarak işgücü piyasalarını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu çalışma, 1996-2021 yılları arasında G-20 ülkelerinde teknolojik gelişmelerin istihdam üzerindeki etkisini incelemektedir. Yıllık veriler kullanılarak, bu ilişkiyi değerlendirmek için bir panel regresyon modeli kullanılmıştır. Modelde, istihdamın nüfusa oranı bağımlı değişken, Ar-Ge harcamaları ise bağımsız değişken olarak teknolojik gelişmeyi temsil etmektedir. Ayrıca modelde Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYH) büyüme oranı ve patent başvurularının sayısı (hem yerli hem de yabancı) gibi kontrol değişkenleri de yer almaktadır. Ampirik bulgular, Ar-Ge harcamalarının istihdam üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, patent başvuru sayısının ise negatif ve anlamlı bir etki yarattığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, GSYH büyümesinin istihdam seviyelerini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İstihdam, Ar-Ge, Teknoloji, G-20, Panel Veri Analizi.

The Impact Of Technological Development On Employment: Panel Data Analysis Of G20 Countries

ABSTRACT

Technological advancements have significantly influenced labour markets, a trend that has intensified since the Industrial Revolution. This study examines the impact of technological developments on employment in G-20 countries between 1996 and 2021. Using annual data, a panel regression model is employed to assess this relationship. In the model, the employment-to-population ratio is the dependent variable, while R&D expenditures represent technological development as the primary independent variable. Additionally, the model incorporates control variables, including the growth rate of Gross Domestic Product (GDP) and the number of patent applications (both domestic and foreign). The empirical findings reveal that R&D expenditures have a positive and statistically significant impact on employment, whereas the number of patent applications exerts a negative and significant effect. Moreover, GDP growth is found to positively and significantly influence employment levels.

Keywords: Employment, R&D, Technology, G-20, Panel Data Analysis.

¹ tuncsipercağatay@gmail.com

² Doç.Dr., ORCID: 0000-0002-0445-3686.

1. GİRİŞ

Teknolojik gelişmelerin istihdama etkisine dair düşünceler iktisat tarihinde oldukça eskiye dayanmaktadır. Teknolojik işsizlik kavramı 19. yy.'da yaşayan ve teknolojik gelişmelerin istihdama dair etkilerini inceleyen David Ricardo tarafından ortaya atılmıştır. Ancak 1929 yılında ortaya çıkan ekonomik kriz sonrasında Keynesyen düşüncelerin hız kazanması ile teknolojik işsizlik kavramı 1930 yılında John Maynard Keynes tarafından yayımlanan bir makalede yeniden gündeme gelmiştir (Campa, 2018, s. 57-79). Klasik iktisatçılardan Karl Marx, teknolojik gelişmelere bağlı olarak istihdam piyasalarında meydana gelen istikrarsızlıkların otomatik mekanizmalar yoluyla tekrardan dengeye gelebileceğini ifade etmiştir (Cengiz ve Şahin, 2020, s. 163).

Teknolojide meydana gelen gelişmeler hem süreç hem de ürün yeniliği yoluyla istihdam seviyesini değiştirmektedir. Ürün yeniliği olarak ortaya çıkan Ar-Ge harcamaları genel olarak yeni istihdam alanları oluştururken; süreç yeniliği olarak ortaya çıkan teknolojik ilerlemeler genellikle istihdamı azaltmaktadır. Ancak bazı durumlarda süreç yenilikleri fiyatların düşmesini ve yatırımların artmasını sağlayarak başlangıçta ortaya çıkan iş kayıplarını telafi edebilmektedir (Piva ve Vivarelli, 2017, s.1-23; Vivarelli, 2015, s. 1-10). Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse bir firma verimliliğini artırır ve maliyetlerini azaltırsa üretim düzeyinde meydana gelecek bu artış ek işçiye ihtiyaç duyulmasına neden olacaktır (Lachenmaier ve Rottmann, 2011, s. 211).

Teknolojik ilerlemeler ekonomik büyümenin ve rekabet gücünün belirlenmesinde önemli bir faktör olsa da istihdam üzerinde oluşturacağı etki belirsizdir (Nurillaeve ve Hiwatari, 2024, s. 1-2). Günümüzde teknolojinin her geçen gün büyük bir hızla ilerlemesi, robotlar ve yapay zekanın hayatın her alanında karşımıza çıkmaya başlaması ile birlikte bu gelişmelerin istihdam üzerine etkisi merak konusu olmuş ve birçok araştırmacı tarafından çalışılmaya başlanmıştır. İş süreçlerini yeniden şekillendiren bu gelişmelere ilişkin, mevcut çalışmaların bir kısmı yeni iş ve istihdam olanakları sağladığı için teknolojinin pozitif etkilerinden bahsederken bazı çalışmalar ise birtakım istihdam alanlarını ortadan kaldırdığı gerekçesiyle teknolojinin negatif etkilerinden bahsetmektedir.

Çalışmanın amacı 1996-2021 yılları arasında G-20 ülkelerinde teknolojik ilerlemelerin istihdama olan etkisini panel regresyon yöntemi ile ampirik olarak araştırmaktır. Modelde bağımlı değişken olarak istihdamın nüfusa oranı, bağımsız değişken olarak teknolojik gelişmeyi temsilen Ar-Ge harcamaları ve kontrol değişkenler olarak ise Gayri Safi Yurtiçi Hasıla büyüme oranı ve yerleşik ve yerleşik olmayanların patent başvuru sayısı değişkenleri kullanılmıştır. Literatürde, teknolojik gelişmelerin genel olarak istihdam üzerindeki etkilerini inceleyen birçok çalışma vardır. Bu çalışma, G-20 üyesi ülkeleri özelinde bu etkiyi inceleyerek bir amaca özgü yeni bilgiler sunulmaktadır. 1996-2021 yılları arasındaki panel verileri kullanılarak bu veriler incelenmektedir. Teknolojik yeniliklerin istihdam üzerindeki etkilerinin ülkelere göre karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve Ar-Ge harcamalarının istihdam üzerindeki etkilerinin vurgulanması, literatürdeki farklı yaklaşımlar arasındaki boşluğu doldurmaktadır. Bu durum, seçilen bu zaman aralığı ve

ülkeler grubu üzerine yapılmış çalışmaların sınırlı olduğu anlamına gelir. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde literatür taramasına yer verilmiş, ikinci bölümde G-20 ülkelerinde teknolojik gelişmelerden ve istihdamdan bahsedilerek teorik çerçeve sunulmuştur. Üçüncü bölümde ise çalışmaya dair ampirik analize yer verilmiş; veriler ve yöntem tanıtılmış ve analiz bulgularına yer verilmiştir. Sonuç kısmında yapılan genel değerlendirme ile çalışma tamamlanmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Teknolojik gelişmelerin istihdam üzerindeki etkileri literatürde farklı yöntemler ve veri setleri ile ele alınmıştır. İlk olarak, Coad ve Roa (2011), 1996-2002 yılları arasında yaptıkları çalışmada geleneksel regresyon yöntemleri ile Ar-Ge harcamalarının ve patent sayısının istihdam üzerinde pozitif etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Aynı bağlamda, Lachenmaier ve Rottmann (2011) da Alman imalat firmalarına ait yirmi yıllık verilerle dinamik panel sistem GMM yöntemini kullanarak inovasyonun istihdamı olumlu yönde etkilediğini göstermiştir.

Feldmann (2013) ise 1985-2009 yıllarında 21 sanayileşmiş ülkeye ait panel verilerle teknolojik değişimlerin işsizliği kısa vadede artırdığı, ancak uzun vadede etkisinin kalıcı olmadığını saptamıştır. Benzer bir sonuç Bogliacino, Piva ve Vivarelli (2014) tarafından 1990-2008 dönemlerinde 677 Avrupa firması üzerinde yapılan çalışmada da bulunmuş; Ar-Ge harcamalarının özellikle yüksek teknolojikli sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdamı artırdığı belirtilmiştir.

2019'da Kancs ve Siliverstovs, 2014-2017 dönemine ait OECD ülkelerine ilişkin firma düzeyindeki panel verilerle Ar-Ge yoğunluğu seviyesinin inovasyonun istihdam üzerindeki etkisini farklılaştırdığını tespit etmişlerdir. Bu bulgular, Zhu, Qiu ve Liu'nun (2021) Çin ekonomisinde yaptıkları araştırmayla paralellik göstermektedir. Zhu ve arkadaşları, ürün inovasyonlarının istihdamı negatif etkilerken, süreç inovasyonlarının pozitif etkisi olduğunu belirlemiştir. Bayar ve Öztürk (2021), çalışmalarında 1991-2018 döneminde Türkiye'de teknolojinin istihdam üzerindeki etkisini Johansen Eşbütünleşme Analizi ve Vektör Otokorelasyon Modeli (VAR) ile test etmişlerdir. Analizde bağımsız değişken yerine kullanılan Ar-Ge harcamaları ve patent başvurularının istihdamı artırdığı; diğer bir bağımsız değişken olan teknolojik ürün ihracatının ise istihdamı azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ayhan ve Elal (2023), yazarlar çalışmalarında 2009-2018 yıllarına ait veri seti ile teknolojiye meydana gelen değişmelerin işgücü piyasaları üzerindeki etkisini 30 OECD ülkesi için tek yönlü panel sabit etkiler modeli ile test etmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre, teknoloji değişkeni olarak ele alınan patent başvurularının işgücü **piyasalarını** istatistiki olarak anlamlı ve negatif etkilediği ancak diğer teknoloji değişkeni olan araştırma ve geliştirme harcamalarının ise işgücü piyasalarını pozitif etkilediği ancak istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmüştür.

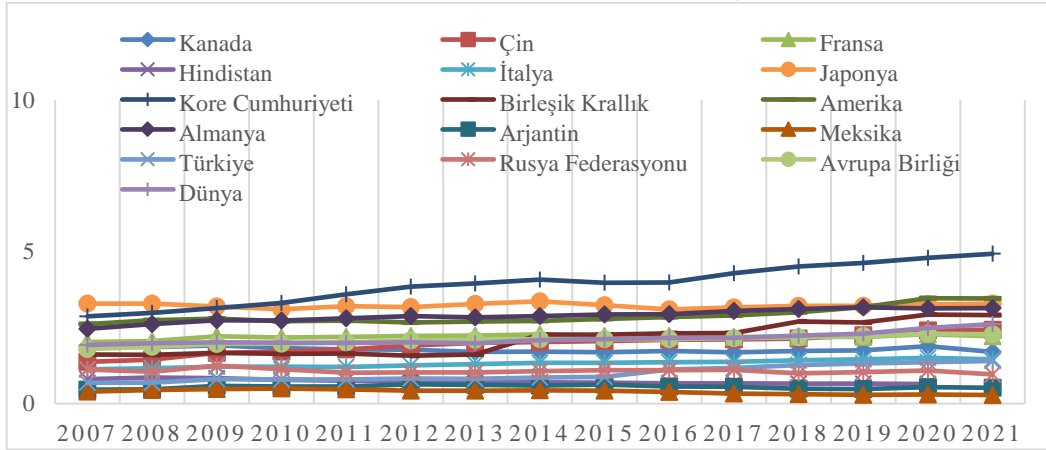
Son olarak, Uğur (2024), 1996-2021 yılları arasında G-20 ülkelerinde teknolojik gelişmelerin istihdam üzerindeki etkilerini panel eşbütünleşme yöntemi ile analiz etmiş ve teknolojinin bu ülkelerde istihdam üzerinde belirgin bir etkisi olmadığını saptamıştır. Bu çalışma, Naz ve Altay'ın (2023) Türkiye üzerine yaptıkları araştırma ile örtüşmekte olup, bazı teknolojik değişimlerin işsizliği kısa vadede etkilediğini, ancak Ar-Ge harcamalarının işsizlik üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını göstermektedir.

Genel olarak, literatürde teknolojik gelişmelerin istihdam üzerindeki etkisinin bağlama ve yöntemlere göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu nedenle, çalışmalardaki sonuçlar arasında tutarsızlıklar bulunmakla birlikte, teknolojinin işgücü piyasalarındaki etkisi hala önemli bir tartışma konusudur.

3. G-20 ÜLKELERİNİN TEKNOLOJİK GELİŞİMİ VE İSTİHDAM DÜZEYLERİ

Ar-Ge harcamaları ülkelerin teknolojik durumu ile ilgili temel bir göstergedir. Ar-Ge harcamaları bir taraftan ürünlerin yeniden tasarlanmasını sağlarken bir taraftan üretim süreçlerin geliştirilmesinde etkin bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Ar-Ge harcamaları yeni istihdam alanlarının oluşmasını teşvik etmektedir (Bulut ve Yenipazarlı, 2020, s. 16; Acemoğlu ve Restrepo, 2018, s. 25). Bu istihdam artışı da ekonomik büyüme üzerinde oldukça önemlidir (Topcu, 2021, s. 486). Şekil 1'de son 15 yılda Ar-Ge verilerine ulaşılabilen G-20 ülkeleri ve Dünya ortalaması yer almaktadır.

Şekil 1. G-20 ülkelerinde Ar-Ge harcaması/GSYİH(2007-2021, (%))

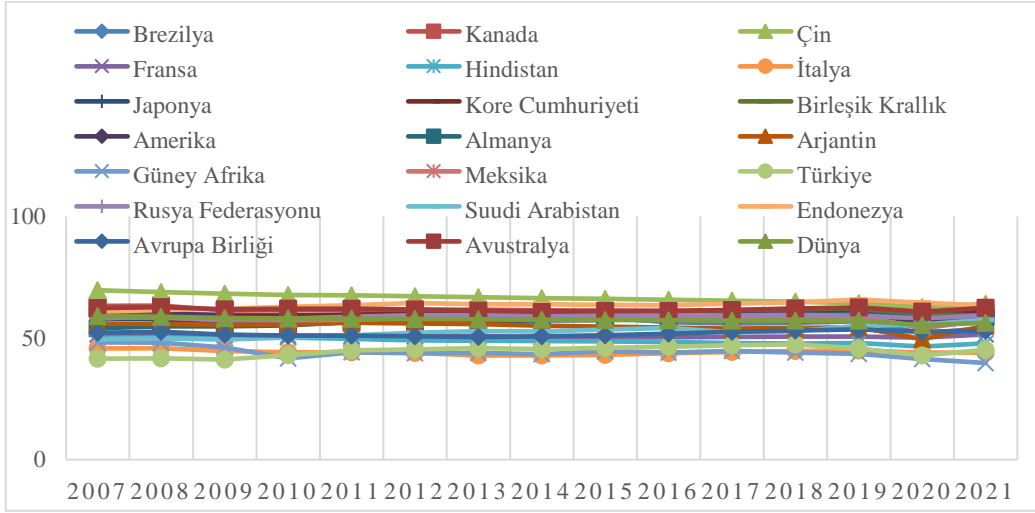
Kaynak: OECD verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 1'de G-20 ülkelerinde 2007-2021 yılları arasında, Ar-Ge harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla oranlarının ortalaması yer almaktadır. Bu ülkelerde Ar-Ge harcamaları her ne kadar istikrarsız bir seyir izliyor olsa da özellikle son yıllarda birçok ülkede Ar-Ge harcamalarının arttığını söylemek mümkündür. 2007 yılında Ar-Ge harcamaları Dünya ortalamasının %1.93 olduğu ve 2021 yılında bu değer %2.61 seviyelerine yükseldiği

görülmektedir. G-20 ülkelerinde Kore Cumhuriyeti, Japonya, Almanya ve Amerika'nın Ar-Ge harcamalarının Dünya ortalamasının oldukça üzerinde olduğu fakat Meksika, Arjantin, Hindistan ve Rusya Federasyonu'nun ise bu ortalamanın altında kaldığı söylenebilir.

Şekil 2'de son 15 yılda G-20 ülkelerinde istihdam oranları ve Dünya ortalaması yer almaktadır.

Şekil 2: G-20 ekonomilerinde istihdam oranları 15+, (2007-2021, (%))

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 2'de 2007-2021 yılları arasında, G-20 ülkelerinde istihdam oranları ve Dünya ortalamasının genel seyri yer almaktadır. Genel itibariyle istikrarsız bir seyir izleyen istihdam oranları 2008 Krizi dönemlerinde oldukça düşmüştür. İlgili dönemde, 2019 yılında başlayan COVID-19 salgınının da istihdam düzeylerini büyük ölçüde etkilediğini söylemek mümkündür.

4. EKONOMETRİK ANALİZ VE BULGULAR

Çalışma kapsamında G-20 ülkelerinde 1996-2021 arası dönemde teknolojik gelişmelerin istihdam üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada panel regresyon yöntemi kullanılarak model tahmin edilmiştir. Tahmin edilen modelde bağımlı değişken yerine istihdamın nüfusa oranı, (15+, toplam %), bağımsız değişken olarak Ar-Ge harcamaları, kontrol değişkenler olarak ise yerleşik ve yerleşik olmayanların patent başvuru sayısı toplamı ve yıllık Gayri Safi Yurtiçi Hasıla büyüme oranı analize dahil edilmiştir. Analizde patent başvuru sayısı logaritmik formda kullanılmıştır. Analiz kapsamındaki dönem ve ülkeler seçilirken ulaşılabilecek maksimum veri sayısı göz önünde bulundurulmuştur. G-20 ülkeleri arasında modelde kullanılan 13 ülke Almanya, Amerika, Arjantin, Çin, Fransa,

Hindistan, Japonya, Kanada, Rusya Federasyonu, Kore Cumhuriyeti, Meksika, Birleşik Krallık, Türkiye şeklindedir.

Teknolojide meydana gelen gelişmelerin istihdam üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla oluşturulan model aşağıdaki denklemde gösterilmektedir:

$$emp_{it} = \beta_0 + \beta_1 rde_{it} + \beta_2 lnpat_{it} + \beta_3 gdp_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Analizde kullanılan değişkenler ve elde edildikleri kaynaklar tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Analizde Kullanılan Değişkenler ve Açıklamaları

Değişkenlerin kısaltması	Değişken adı	Açıklamaları	Kaynak	
emp (Bağımlı değişken)	İstihdamın Oranı, (15+)	Nüfusa Oran (%)	WDI	
rde (Bağımsız değişken)	Araştırma ve Geliştirme Harcamaları	Oran (%)	OECD	
lnpat(Kontrol değişken)	Yerleşik ve Olmayanların Patent Başvuruları	Yerleşik Patent	Patent Başvuru Sayısı	WDI
gdp(Kontrol değişken)	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Yıllık Büyüme Oranı (%)	OECD	

Panel veri modelinde öncelikle zaman etki veya birim etki olup olmadığına bakmak gerekmektedir. Birim etkinin bulunması bu modelin sabit etki ya da tesadüfi etki olma durumuna göre değişkenlik göstermektedir. Eğer etkilere hata terimi gibi rassal bir değişken olarak davranılıyorsa, “tesadüfi etkiler” ancak her bir yatay kesit gözlem için tahmin edilen bir parametre olarak davranılıyorsa “sabit etkiler” modeli olarak ifade edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2021, s. 79).

4.1. Ekonometrik Modelin Tahmini

Ampirik analize başlamadan önce değişkenlerin özet istatistikleri incelenmiştir. Bu istatistiklerin tablosunu elde etmek ve analiz için Stata 15 ekonometri paket programı kullanılmıştır. Değişkenlere ait özet İstatistikler tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Özet İstatistikler

Değişkenlerin kısaltması	Gözlem sayısı	Ortalama	Standart sapma	Min. değer	Max. değer
emp	338	56.71651	6.177043	41.154	75.355
rde	337	1.740426	1.031574	.25067	4.93012
lnpat	338	10.63863	1.593478	6.729824	14.27651
gdp	338	3.147639	3.989741	-10.89448	14.23086

Tablo 2’de “emp” kısaltması ile verilen istihdamın nüfusa oranı bağımlı değişkeninin en düşük değerinin 41.15, en yüksek değerinin ise 75.35 olduğu görülmektedir. “rde” kısaltması ile gösterilen Araştırma ve Geliştirme Harcamaları bağımsız değişkeninin ise en düşük değeri .250 ve en yüksek değeri ise 4.93’tür. Logaritmik formda “Inpat” kısaltması ile gösterilen yerleşik ve yerleşik olmayanların patent başvuruları sayıları kontrol değişkeninin en düşük değeri 6.72 iken en yüksek değeri ise 14.27’dir. Bir diğer kontrol değişken olan ve “gdp” kısaltması ile gösterilen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla yıllık büyüme oranının en düşük değeri -10.89 iken en yüksek değeri ise 14.23’tür. Seriler birlikte değerlendirildiğinde analiz için yeterli gözlem sayısına sahip olduğu ve diğer değişkenlerin de analiz için uygun olduğu görülmüştür.

Modelde öncelikle yatay kesit bağımlılığı olup olmadığı araştırılmaktadır. Çünkü birinci nesil ve ikinci nesil olmak üzere iki tür birim kök testi bulunmaktadır. Bu testlerin uygulama alanları değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı olup olmadığına göre değişkenlik göstermektedir. Birinci nesil birim kök testleri genellikle yatay kesit bağımlılığı bulunduğu durumlarda yanlış sonuçlara neden olabilmektedir. Bu yüzden yatay kesit bağımlılığı varsa ikinci nesil birim kök testleri uygulanması daha güvenilir sonuçlara ulaşılmasını sağlamaktadır.

Yatay Kesit Bağımlılığı test sonuçları tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Kullanılan Testler	Test İstatistiği	P-değeri
Friedman's test	26.809	0.0082

Tablo 3 incelendiğinde “yatay kesit bağımlılığı yoktur” boş hipotezi reddedilmektedir. Bu nedenle G-20 ülkeleri arasında yatay kesit bağımlılığının var olduğu hipotezi reddedilememektedir. Modelde yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edildiğinden Im, Peseran ve Shin (IPS) tarafından geliştirilen ikinci nesil birim kök testi uygulanmıştır (Yerdelen Tatoğlu, 2020, s. 73). İkinci nesil birim kök testi sonuçları tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. Im, Peseran ve Shin (IPS) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Test İstatistiği	P-değeri
emp	-10.9708	0.0000
rde	-16.2046	0.0000
Inpat	-15.2352	0.0000
gdp	-12.1412	0.0000

Im, Peseran ve Shin (IPS) tarafından geliştirilen ikinci nesil birim kök testi, H_0 hipotezi: “tüm birimler birim kök içermektedir” ve alternatif hipotez: “bazı birimler durağandır” şeklinde kurulmuştur (Yerdelen Tatoğlu, 2020, s. 73). Bu durumda tablo 4’te birim kök testi sonuçları incelendiğinde H_0 hipotezi reddedilmekte ve serilerin durağan oldukları görülmektedir.

LR (Olabilirlik oranı) test sonuçları tablo 5’te yer almaktadır. Tablo istatistikleri incelendiğinde birim etkinin olduğu ancak zaman etkinin olmadığı görülmektedir.

Tablo 5. LR (Olabilirlik Oranı) Test Sonuçları

Grup Değişkeni	LR İstatistiği	P değeri	Test Sonucu
Birim ve zaman Etki	541.81	0.0000	Birim veya zaman etki vardır.
Birim Etki	541.81	0.0000	Birim etki vardır.
Zaman Etki	0.00	1.0000	Zaman etkisi yoktur.

Sabit etkiler modeli ve tesadüfi etiler modeli tahmin edildikten sonra bu modeller arasında seçim yapabilmek için Hausman testi kullanılmıştır. Hausman test sonuçları tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6. Dirençli Hausman Testi Sonuçları

Test İstatistiği	Olasılık Değeri
chi2(3)=	0.99
Prob>chi2 =	0.8047
H0 = Katsayılar arasındaki fark sistematik değildir.	

Tablo 6’da görüleceği üzere Hausman testinin Prob>chi2 değeri 0.8047’dir. Bu nedenle tesadüfi etkiler modeli koşulunu sağlayan boş hipotez reddedilememiş ve tesadüfi etkiler modeline karar verilmiştir.

Tablo 7’de tesadüfi etkiler modelinin tahmin sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 7. Rassal (Tesadüfi) Etkiler Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	z istatistiği	P> z
rde	1.029248	.3342252	3.08	0.002
lnpat	-1.677648	.241537	-6.95	0.000
gdp	.0898615	.0322094	2.79	0.005
sabit terim	72.49574	2.64324	27.43	0.000
$R^2 = 0.3784$				

Corr (u _i , X) = 0
Wald chi2(3) = 58.54
Prob>chi2 = 0.0000

Tablo 7’de tesadüfi etkiler modelinde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenin ne kadarlık bir kısmını açıkladığını gösteren R² değeri 0.3784 çıkmıştır. Bağımsız değişkenlerin olasılık değerlerinin ise 0.05’ten küçük olması analiz sonuularının anlamlı olduğunu göstermektedir.

4.2. Tanılama (Diagnostics) Testleri ve Bulgular

Panel veri modelinde ortaya çıkması muhtemel sorunları belirleyebilmek amacıyla Tanılama (Diagnostics) testleri uygulanmaktadır.

Öncelikle Heteroskedasitenin var olup olmadığının tespiti için Levene, Brown ve Forsythe tarafından geliştirilen test uygulanmıştır (Yerdelen Tatoğlu, 2021, s. 266). Bu test sonuçları tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8. Değişen Varyans (Heteroskedasite) Test Sonuçları

Kullanılan Testler	df(12, 324)	P-değeri
W0	14.680399	0.00000000
W50	8.889223	0.00000000
W10	13.675942	0.00000000

Tesadüfi etkiler modeline uygulanan Otokorelasyon test sonuçları tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 9. Otokorelasyon Test Sonuçları

Kullanılan Testler	Test İstatistiği
Durbin-Watson	.28773332
Baltagi-Wu LBI =	.37546476

Tablo 8 ve 9 incelendiği zaman tesadüfi etkiler modelinde “birimlerin varyansları eşittir” şeklinde kurulan H0 reddedildiğinden Heteroskedasite sorununun varlığı, Otokorelasyonun var olduğu yönündeki boş hipotezi reddedilemediğinden otokorelasyon sorununun varlığı tespit edilmiştir.

Heteroskedasite, Otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığının bulunduğu durumlarda Driscoll- Kraay standart hatalarla tesadüfi etkiler modeli tahmin edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2021, s. 363). Driscoll-Kraay Tesadüfi Etkiler Tahmincisi sonuçları tablo 10’da gösterilmektedir.

Tablo 10. Driscoll-Kraay Tesadüfi Etkiler Tahmincisi Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Drisc/Kraay Std.Err.	t-değeri	P> t
rde	1.029248	.41584	2.48	0.020
lnpat	-1.677648	.5058093	-3.32	0.003
gdp	.0898615	.0409046	2.20	0.038
sabit terim	72.49574	5.348363	13.55	0.000
Wald chi2(3) =			12.54	
Prob > chi2 =			0.0058	
overall R-			squared= 0.3784	

Tek yönlü birim etkili tesadüfi etkiler modeline göre Ar-Ge harcamalarının istihdam üzerindeki etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Ar-Ge harcamalarında meydana gelen 1 birimlik artış istihdam oranında 1.029 oranında bir artışa sebep olacaktır. Patent başvuru sayısının istihdam üzerindeki etkisi negatif ve anlamlıdır. Patent başvurularında meydana gelebilecek bir birimlik artış, istihdam oranında -1.677 oranında bir azalmaya sebep olacaktır. Diğer bir değişken olan, Gayri Safi Yurt içi Hasıla büyüme oranının istihdam üzerindeki etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Gayri Safi Yurt içi Hasıla büyüme oranında meydana gelen 1 birimlik artış 0.0898 oranında istihdamı artırmaktadır. Bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni açıklama gücünü gösteren R² değeri 0.3784’dir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ekonomik büyüme ve rekabet gücü gibi birçok faktör, teknolojinin işgücü piyasaları üzerindeki etkisini oluşturan karmaşık ve çok yönlü bir konudur. G-20 üyesi ülkeleri üzerinde yapılan analizler, ilişkilerin dinamiklerini ortaya koyarken, politika yapımcıların bu konuyu daha kapsamlı bir şekilde araştırmalarını ve çeşitli yönlerden müdahalelerini gerektirmektedir. Bu durumda, politika yapımcılar, istihdam ve teknoloji arasındaki ilişkiyi

şekillendiren çeşitli mekanizmaları kavramalıdır. Ayrıca, bu karmaşıklığı göz önünde bulundurarak politikalarını oluşturmalarıdır.

Çalışmanın ilk sonuçları, araştırma ve geliştirme harcamalarının istihdamı artırdığını göstermektedir. Bu sonuç, teknolojik gelişmelerin işgücü piyasasını olumlu yönde etkileme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bu etkinin tam olarak gerçekleşmesi için politika yapıcılar Ar-Ge'yi teşvik edecek politikalar oluşturmalıdır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, araştırma ve geliştirme harcamalarının artırılması, bu ülkelerin dünya çapındaki teknoloji yarışında geri kalmamaları ve işgücü piyasalarında yeni istihdam fırsatları yaratabilmeleri için çok önemlidir. Ar-Ge teşvikleri sadece devlet desteğiyle sınırlı kalmamalı, özel sektör yatırımlarını da içermelidir. Özel sektörün araştırma ve geliştirme faaliyetlerine daha fazla katılımı, yeni teknolojilerin işgücü piyasasına girmesini hızlandırabilir ve bu süreçte yeni iş fırsatlarının ortaya çıkmasına yardımcı olabilir. Ayrıca, gelişmekte olan ülkeler için teknoloji transferi mekanizmalarını güçlendirmek, bu ülkelerin uluslararası araştırma ve geliştirme zincirine entegre olmasını kolaylaştıracaktır. Bu, istihdam üzerindeki teknolojik gelişmelerin daha hızlı hissedilmesine olanak tanıyacaktır. Politika yapıcılar, süreç yeniliklerinin istihdam üzerindeki azaltıcı etkisini de dikkatle değerlendirmelidir. Teknolojik gelişmeler, üretim süreçlerinde daha yüksek verimliliğe yol açabilir, ancak aynı zamanda bazı iş yerlerinin ortadan kalkmasına da neden olabilir. Bu durum işgücü piyasasında önemli dengesizliklere yol açabileceğinden, politika yapıcıların teknolojik gelişmelerin olumsuz etkilerini azaltmak için planlar yapmaları gerekmektedir. Bu nedenle, işgücünün teknolojiye uyarlanması için eğitim ve yeniden eğitim programlarına yatırım yapılması çok önemlidir. İşgücünün gelecekteki iş fırsatlarına hazırlanması, özellikle dijital becerilerin geliştirilmesi yoluyla mümkündür. Bu, teknolojik ilerlemelerin hız kazandığı bir çağda gerçekleşiyor. Eğitim politikaları, teknoloji ve dijitalleşme süreçlerine uyum sağlamak için yeniden tasarlanmalı ve işgücü piyasasına entegre edilecek çalışanlar için sürekli eğitim programları sunulmalıdır. Böylece, teknolojik gelişmelerin işgücü üzerindeki zararlı etkilerini en aza indirmek ve işsiz kalan çalışanları yeni alanlara yönlendirmek mümkündür.

Politika yapıcılar, patent başvurularının istihdam üzerindeki zararlı etkilerine de dikkat etmelidir. Patent sistemlerinin amacı inovasyonu teşvik etmek olsa da, bazı durumlarda işgücü piyasasında dengesizliklere neden olabilir. Bu nedenle, patent başvurularının işgücü üzerindeki etkilerini daha kapsamlı bir şekilde incelemek ve bu prosedürlerin çok kısıtlayıcı olmamasına dikkat etmek gerekir. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin inovasyona katılımını teşvik edecek politika teşvikleri geliştirilmelidir. Bu işletmelerin teknoloji ve yenilik süreçlerinde aktif olarak yer alması, işgücü piyasasında yeni istihdam fırsatlarına yol açabilir. Patent başvurularının istihdam üzerindeki zararlı etkisini dengelemek için yeni süreçlerin daha geniş bir işgücü tabanına yayılmasını teşvik edecek mekanizmalar oluşturulmalıdır.

Sonuç olarak, bir ülkenin istihdam ve teknoloji arasındaki ilişkiyi şekillendiren dinamikler, ülkenin gelişmişlik düzeyine, teknolojik yeteneklerine ve uyguladığı politikalara göre

değişmektedir. G-20 üyesi ülkeleri üzerinde yapılan incelemeler, bu dinamiklerin her ülke için farklı politika önerilerinin geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Teknolojik gelişmelerin işgücü piyasaları üzerindeki etkilerini azaltmak ve istihdamda dengeyi sağlamak için kapsayıcı ve uyarlanabilir politikalar benimsenmelidir. Hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkeler, teknoloji ve yenilik süreçlerine daha fazla yatırım yaparak işgücü piyasalarında sürdürülebilir büyüme ve istihdam olanakları sağlayabilirler. Bu durumda, politikalar sadece teknolojiye odaklanmakla kalmaz, aynı zamanda işgücünün bu teknolojilere uymasını sağlamalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D., & Restrepo, P. (2018). *Artificial Intelligence, Automation and Work*. Cambridge: Nber Working Paper Series.
- Ayhan, F., & Elal, O. (2023). The Impact of Technological Change on Employment: Evidence from OECD Countries with Panel Data Analysis. *Technological Forecasting and Social Change*, 190, 2-11.
- Bayar, H. T., & Öztürk, M. (2021). Teknolojinin İstihdam Üzerine Etkisi: Var Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 119-127.
- Bogliacino, F., Piva, M., & Vivarelli, M. (2014). Technology and Employment: The Job Creation Effect of Business R&D. *Rivista Internazionale di Scienze Sociali*, 3, 239-264.
- Bulut, E., & Yenipazarlı, A. (2020). Endüstri 4.0 ve Teknolojinin İstihdam Üzerindeki Etkisi, Panel Veri Analizi. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 7(2), 15-35.
- Campa, R. (2018). Technological Unemployment: A Brief History of an Idea. *Orbis Idearum*, 6(2), 57-79.
- Cengiz, S., & Şahin, A. (2020). Teknolojik İlerlemenin İstihdam Yaratmadaki Rolü ve Önemi: Türkiye Örneği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 45, 160-172.
- Coad, A., & Rao, R. (2011). The Firm-Level Employment Effects of Innovations in High-Tech US Manufacturing Industries. *Journal of Evolutionary Economics*, 21(2), 255-283.
- Feldmann, H. (2013). Technological Unemployment in Industrial Countries. *Journal of Evolutionary Economics*, 23, 1099-1126.
- Kancs, d., & Siliverstovs, B. (2020). Employment Effect of Innovation. *Empirical Economics*, 59, 1373-1391.
- Lachenmaier, S., & Rottmann, H. (2011). Effects of on Employment: A Dynamic Panel Analysis. *International Journal of Industrial Organization*, 29(2), 210-220.
- Malik, S., & Mitra, A. (2023). Technology, TFP and Employment: A Panel Data Analysis. *The Indian Journal of Labour Economics*, 66(1), 155-179.
- Naz, G., & Altay, B. (2023). Türkiye'de Teknolojik İlerlemenin İşsizliğe Etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*(11), 93-106.
- Nurillaev, K., & Hiwatari, M. (2024). Innovation and Employment Growth in Developing Countries: The Role of Market Structure. *Economics of Innovation and New Technology*, 1-19.
- OECD. (2024). *Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü*. <https://stats.oecd.org/>, Erişim Tarihi: 02.06.2024.

- Pede, V. O., Florax, R. J., de Groot, H. L., & Barboza, G. (2021). Technological Leadership and Sectorial Employment Growth: A Spatial Econometric Analysis for U. S. Counties. *Economic Notes Review of Banking, Finance and Monetary Economics*, 50(1), 1-19.
- Piva, M., & Vivarelli, M. (2004). Technological Change and Employment: Some Micro Evidence From Italy. *Applied Economics Letters*, 11(6), 373-376.
- Piva, M., & Vivarelli, M. (2017). *Is R&D Good for Employment? Microeconomic Evidence from the EU*. Institute of Labor Economics (IZA), Bonn: IZA Discussion Papers.
- Topcu, E. (2021). Teknolojik Gelişmenin İstihdam Üzerindeki Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Sektörel Bir Analiz. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(2), 481-491.
- Uğur, B. (2023). Teknolojik Gelişmenin İstihdam Üzerindeki Etkisi: G-20 Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*(11), 93-106.
- Vivarelli, M. (2015). *Innovation and Employment*. Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn: IZA World of Labor.
- WDI(2024). *Dünya Bankası*. <https://databank.worldbank.org/indicator/BN.KLT.DINV.CD/1ff4a498/Popular-Indicators#> , Erişim Tarihi: 02.06.2024.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel Zaman Serileri Analizi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2021). *Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Zhu, C., Qiu, Z., & Liu, F. (2021). Does Innovation Stimulate Employment? Evidence from China. *Economic Modelling*, 94, 1007-1017.

Erken Evlilik Yapmış Yaşlı Bireylerin Evlilik Deneyimleri Üzerine Bir Çalışma

Meyrem Tuna Uysal ^{1,2}

ÖZET

Toplumsal bir sorun olan erken evlilik, bireyleri yaşamı boyunca fiziksel, bilişsel ve toplumsal olarak etkileyen bir deneyimdir. Bu deneyim her ne kadar çocuk yaşta yaşansa da bireyin gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinde de önemli yansımaları bulunmaktadır. Çalışma erken evlilik yapan yaşlı bireylerin evlilik sürecindeki deneyimlerini ele almayı amaçlamaktadır. Burdur ilinde erken evlilik yapmış 8 yaşlı kadın ve 8 yaşlı erkek olmak üzere toplam 16 yaşlı katılımcı ile yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak yapılan çalışmada yüz yüze derinlemesine görüşme tekniği tercih edilmiştir. Katılımcılara, amaçlı örneklem kullanılarak kartopu yöntemiyle ulaşılmıştır. Çalışma sonucunda, katılımcıların erken evlilikleri baskı, zorluk ve korku olarak tanımladıkları, ekonomik yetersizlikler ve geleneksel kültürel kodlar nedeniyle evlilik yaptıkları belirlenmiştir. Ayrıca çalışmada katılımcıların erken evliğe karşı çıktıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken Evlilik, Yaşlı Bireyler, Evlilik, Evlilik Deneyimleri.

A Study On The Marriage Experiences Of Elderly Individuals Who Married Early

ABSTRACT

Early marriage, which is a social problem, is an experience that affects individuals physically, cognitively and socially throughout their lives. Although this experience is experienced at a young age, it also has important repercussions in youth, adulthood and old age. The study aims to address the experiences of elderly individuals who marry early during the marriage process. In the study, which was conducted using a semi-structured interview form with a total of 16 elderly participants, 8 elderly women and 8 elderly men, who had early marriage in Burdur, face-to-face in-depth interview technique was preferred. Participants were reached by snowball method using purposive sampling. As a result of the study, it was determined that the participants defined early marriages as pressure, difficulty and fear, and that they married due to economic inadequacies and traditional cultural codes. In addition, it was determined that the participants in the study were against early marriage.

Keywords: Early Marriage, Elderly Individuals, Marriage, Marital Experiences.

¹ meyremtuna@sdu.edu.tr

² Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü Doğu Yerleşkesi/Isparta, ORCID: 0000-0001-8910-8058.

1. GİRİŞ

Modernleşmeyle birlikte toplumsal yapıda yaşanan ekonomik, sosyal, kültürel ve teknolojik alandaki değişim ve gelişmeler diğer kurumlarda olduğu gibi aile kurumunda ve evliliğe olan bakış açısında da bir değişim yaşanmasına sebebiyet vermektedir (Sungur, vd. , 2017, s. 71). Aile kurumundaki değişim, bireylerin evlenme şekline, tercihlerine, ritüellerine, aile içi rollere ve evlilik yaşına kadar her alanda görülmektedir (Yıldırım, 2021, s. 54-55). Geleneksel yaşam tarzının hâkim olduğu toplumlarda evlilik ritüelini gerçekleştirmek isteyen bireyler eş seçimi konusunda kişisel tercihleriyle birlikte toplumsal olarak belirlenmiş kuralları dikkate almak zorunda iken, sanayileşmeyle birlikte toplumsal alanda yaşanan gelişmeler bireylerin eş seçimlerinde, evlilik algı ve tutumları üzerinde belirlenen toplumsal kuralların değişmesine neden olmaktadır (Sungur, vd. , 2017, s. 71). Bu durum modernleşme sürecindeki tüm toplumlarda evlilik ve çocuk sahibi olma yaşını, doğurganlık hızını, boşanma ve yeniden evlenme gibi evlilik tercihlerini etkilemekle birlikte, evlilik yaşının yükselmesini ve evlilikle ilgili düşüncelerin değişmesini de sağlamaktadır (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015, s. 12; Sungur, vd. , 2017, s. 72-73).

Günümüzde evlenme yaşı yükselmesine rağmen erken yaşta yapılan evlilik Türk toplumunun da içinde bulunduğu birçok ülkede varlığını sürdüren bir olgudur (Duran, Gürsoy ve Kumcağız, 2022, s. 33; Erlüle, 2022, s. 1004). Evliliğin “erken, normal veya geç” yaşta yapılması görecelik arz etmekle birlikte literatürde 18 yaşın altında yapılan evlilikle ilgili “erken evlilik”, “çocuk yaşta evlilik”, “çocuk yaşta, erken ve zorla evlilik” “çocuk evlilik” gibi kavramlar kullanılmaktadır (UNICEF, 2005; UNFPA, 2012; BMGK 2012; Yüksel Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012; Yüksel ve Yüksel, 2014; Arslan, 2015; UNICEF 2023). “Çocuk evlilik”, “erken evlilik, “çocuk yaşta, erken ve zorla evlilik” kavramları kaynağına göre farklılık gösterse de uluslararası alanda on sekiz yaşın altındaki bireyler “çocuk” kabul edilmekte ve bu yaşın altında yapılan evlilikler de “erken evlilik” olarak ifade edilmektedir (Aydemir, 2011, s. 31). Buna göre bu çalışmada 18 yaş öncesinde yapılan tüm evlilikler “erken evlilik” olarak değerlendirilmekte ve “erken evlilik” kavramı kullanılmaktadır.

Geleneksel ve ataerkil toplum yapısının hâkim olduğu az gelişmiş ya da gelişmekte olan birçok toplumda erken evlilik sorunu hala yaygın biçimde görülmektedir. 1987-2006 yılları arasında yapılan bir araştırmaya göre dünya genelinde 20-24 yaş arası 60 milyondan fazla kadın 18 yaşından önce evlendirilmiştir (UNICEF, 2007). Türkiye Aile Yapısı Araştırması 2021 (TUIK, 2022)’na göre toplam nüfusun %15’i 18 yaş altı evlilik yapmaktadır. Cinsiyete göre ele alındığında ise 18 yaş altı evlilik yapanların %24,2’si kadın, %4,4’ü ise erkektir. Bölge bazında ele alındığında 18 yaş altı evlilikler Orta Anadolu (% 21,4), Ortadoğu Anadolu (% 21,1) ve Batı Karadeniz’de (% 20,4) gerçekleşmektedir. İlk evlenme yaşları bakımından ele alındığında ise 65 yaş ve üzeri kadınların %43’ü, erkeklerin %9,2’si, buna karşılık 25-34 yaş grubu içerisinde yer alan kadınların %12,3’ü, erkeklerin ise %1,1’i 18 yaş altında evlenmişlerdir. Bu durum günümüzde erken evliliklerin azaldığını ancak hala varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. İstatistiklerle Çocuk, 2023 (TUIK, 2024)

araştırmasına göre 16-17 yaş arasındaki kız çocuklarının 2002 yılında resmi evlenme oranlarının toplam resmi evlenenler içerisindeki oranı %7,3 iken, bu oran 2023 yılında %1,9'a düşmüştür. Diğer yandan benzer yaş grubundaki erkek çocukların 2022 yılında resmi evlenenler içerisindeki oranı %0,5 iken, 2023 yılında bu oran %0,1'e düşmüştür. Verilerden de anlaşılacağı üzere her ne kadar erken evlilik oranları düşmüş olarak gözükse de Türkiye'de resmi nikâh olmadan yapılan evlilikler hala yaygın olduğundan resmi istatistiki veriler erken evliliklere ilişkin oranları tam olarak yansıtmayabilmektedir. Dolayısıyla dünyada birçok toplumda olduğu gibi Türkiye'de de erken evlilik toplumsal bir sorun olarak değerlendirilmemekte, geleneğe dönüştürülerek kültür aracılığıyla yeniden üretilen bir zorunluluk ve gereklilik olarak kabul görmektedir (Yüksel Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012, s. 151; Arslan, 2015, s. 11; Gezer Tuğrul, 2018, s. 2). Geleneksel ve ataerkil yapının hâkim olduğu toplumlarda erken evlilik meşru görülmekte ve bu tür evlilikler normalleştirilmektedir (Deniz, 2021, s. 31).

Erken yaşta yapılan evliliklerin nedenleri toplumdan topluma ve kültürden kültüre değişiklik gösterse de bu evliliklerin temelinde içinde bulunulan toplumun ekonomik ve sosyo-kültürel özellikleri yatmaktadır (Aydemir, 2011, s. 5; Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015, s. 43). Genel olarak ele alındığında erken yaşta evliliklerin yapılmasında geleneksel toplum yapısının etkisi ve ataerkil değer yargıları önemli bir etken olarak yer almaktadır (Zeren ve Gürsoy, 2020, s. 126). Ayrıca “yoksulluk, gelenekler, görenekler, inançlar, ailelerin eğitim düzeyinin düşüklüğü, aile içinde şiddet, toplumsal cinsiyete yüklenen roller, toplumsal cinsiyet eşitsizliği vb.” unsurlar erken evliliklerin nedenleri arasında sayılmaktadır (Yüksel ve Yüksel, 2014, s. 20; Gezer Tuğrul, 2018, s. 2; Çelebi, Vefikuluçay Yılmaz ve Güner, 2020, s. 85; Erlüle, 2022, s. 1006; Duran, Gürsoy ve Kumcağız, 2022, s. 36).

Erken evlilikler daha çok kız çocukları bakımından önemli bir toplumsal sorun olarak gündeme gelse de erkek çocukların da maruz kaldığı önemli bir sorundur. UNICEF'in yaptığı bir çalışmada (2023) dünya genelinde yaklaşık 23 milyon erkek çocuğunun 15 yaşından önce evlendirildiği belirtilmektedir. Yine aynı çalışmada Sahra altı Afrika, Latin Amerika ve Karayipler, Güney Asya ve Doğu Asya ile Pasifik'i kapsayan birçok ülkede erkek çocuk evliliklerinin yaygın olduğu ifade edilmektedir. Geleneksel ve ataerkil toplumlarda erken evlilik her iki cinsiyette de görülmesine rağmen daha çok kız çocukları erken yaşta yapılan evlilikten olumsuz etkilenmektedir (Zeren ve Gürsoy, 2020, s.126; Erlüle, 2022, s. 1004). Zira geleneksel ve ataerkil toplumlarda kız çocukları ikinci planda tutularak ekonomik bir yük olarak görülmekte (Erlüle, 2022, s. 1007), kız çocuklarının evlendiği kişinin ailesine dâhil olacağı düşüncesi ile onlar için herhangi bir yatırım ya da harcama yapılmamaktadır. Örneğin Hindistan'da aileler kız çocukları için “başkasının serveti” anlamında “dhan” kavramını kullanmaktadırlar (Deniz, 2021, s. 31).

Erken evlilikler hem kız hem de erkek çocuklarının bedensel, psikolojik ve toplumsal gelişimlerini olumsuz etkilemektedir. Özellikle bu süreçte kız ve erkek çocuklarının toplumsal yapının kendilerine yüklediği toplumsal cinsiyet rollerine göre hareket etmek zorunda kalması onların birçok sorunla karşı karşıya kalmalarına neden olmaktadır.

Toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında erkeğin ev dışında çalışması, hane halkının ihtiyaçlarını karşılama sorumluluğunu üstlenmesi, çocuk yaşta baba olması, buna karşılık kız çocuklarının bedensel gelişimlerine uygun olmayan ev işleri ile uğraşması, çocuk doğurması, çocuk yaşta anne olması gibi pek çok dezavantajlı durumla karşılaşmaktadır (Akçay, Yiğit ve Bay, 2024, s. 10). Bu durum erken yaşta evlendirilen çocukların hem sağlıklı gelişmelerini engellemekte hem de sosyal gelişimleri açısından özellikle kız çocuklarında cinsel sağlık ve üreme sağlığı bakımından ciddi anlamda sorunlar oluşturmaktadır (Orçan ve Kar, 2008, s. 98; Aydemir 2011, s. 23). Erken yaşta evlendirilen kız çocukları, fiziksel ve psikolojik olarak anneliğe hazır olmadan hamile kalabilmektedir (Güler ve Küçükler, 2010, s. 366).

Özetle ataerkil zihniyet, geleneksel kabuller, ekonomik faktörler, sosyo-kültürel unsurlar, toplum tarafından cinsiyet rollerine yüklenen anlam ve değerler erken evliliklerin en önemli nedenleri arasında yer almaktadır. Toplumsal bir sorun olan erken evlilik, bireyleri yaşamı boyunca fiziksel, bilişsel ve toplumsal olarak etkileyen bir deneyimdir. Bu deneyim ataerkil zihniyette daha çok kız çocuklarını etkilese de erkek çocuklarının da erken yaşta evlendirildiği sorunsalını göz ardı etmemek gerekmektedir. Ayrıca bu deneyim çocuk yaşta yaşansa da bireyin gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinde de önemli yansımaları bulunmaktadır.

Sanayileşme, kentleşme, göç, iş ve mesleki hareketlilik, teknolojik alandaki gelişmeler toplumun demografik, sosyal, ekonomik, kültürel özelliklerini etkilediği gibi geleneksel aile yapısını ve aile içi ilişkileri de etkilemektedir (Kalaycı ve Özkul, 2017, s.94). Zira geleneksel ailenin etkin bir aktörü durumunda olan bugünün erken evlilik yapmış yaşlı bireylerinin evlilik deneyimleri aslında onların eş seçimlerinde, evlilik algı ve tutumları üzerinde etkili olan toplumsal kuralları göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Erken yaşta evlendirilerek hazır olmadıkları bir evlilik deneyimiyle karşılaşan yaşlı bireyler, çocuk yaşta aile ve arkadaş çevresinden koparılarak olumlu bir sosyalleşme süreci geçirememektedirler. Bununla birlikte erken yaşta evliliği deneyimleyen yaşlı bireyler bireysel olarak fiziksel, psikolojik ve sosyal gelişimlerini tamamlayamadan, diğer bir ifadeyle çocukluklarını yaşayamadan evlilik deneyimiyle birlikte hem çocuk hem eş hem gelin hem damat hem anne hem de baba rollerini gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Dolayısıyla yaşlı bireylerin çocukluk dönemindeki evlilik deneyimleri ile erken evliliğe yükledikleri anlamlara yönelik değerlendirmeleri, içinde yer aldıkları toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel özellikleri, örf, adet ve gelenekleri, ataerkil zihniyetin evliliğe ilişkin yüklediği anlamı, önemi ve beklentileri ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede çalışma erken evlilik yapmış yaşlı bireylerin evlilik deneyimlerini ele almayı amaçlamaktadır. Buna göre çalışmada yaşlı bireylerin erken evliliğe yükledikleri anlamlar, erken evlilik yapma nedenleri, aile içi ilişkilere nasıl etki ettiği ve evliliğe ilişkin nasıl bir tutum sergiledikleri konularına odaklanılmakta ve yaşlı bireylerin erken evliliklerine ilişkin deneyimlerinin neler olduğu, cinsiyete göre bir farklılık olup olmadığı tartışılmaya çalışılmaktadır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Deseni

Erken evlilik yapan yaşlı bireylerin evlilik sürecindeki olaylara, ilişkilere bakış açısını anlamayı amaçlayan bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmaktadır. Çalışmada bireylerin toplumsal olayları nasıl betimledikleri ve toplumsal gerçekliklere nasıl anlam yükledikleri üzerine yoğunlaşıldığı için nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir (Merriam, 2018, s. 22). Buradan hareketle çalışmada erken evlilik yapan yaşlı kadın ve erkek katılımcıların anlatılarından hareketle erken evliliğe yükledikleri anlamlar, erken evlilik yapma nedenleri, erken evliliklerin aile içi ilişkilere nasıl etki ettiği ve evliliğe ilişkin nasıl bir tutum sergiledikleri konularına odaklanılmaya çalışılmakta, katılımcıların anlamlandırdıkları dünyaya inilerek bu anlamlar üzerinden yorumlar yapılmaktadır.

2.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubunu Burdur ilinde erken evlilik yapmış 8 yaşlı kadın, 8 yaşlı erkek olmak üzere toplam 16 yaşlı katılımcı oluşturmaktadır. Çalışmaya katılan yaşlı kadın ve erkek katılımcılara ilişkin demografik özellikler Tablo 1 ve Tablo 2’de sunulmaktadır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak yüz yüze derinlemesine görüşme tekniği tercih edilmiş ve bu doğrultuda veriler toplanmıştır. Ayrıca çalışmada katılımcılara amaçlı örneklem kullanılarak kartopu yöntemiyle ulaşılmıştır. Erken evlilik yapmış yaşlı kadın ve erkek katılımcılarla yapılan derinlemesine görüşme öncesinde ön görüşmeler yapılarak çalışmanın amacı açıklanmış ve onların güvenleri kazanılmaya çalışılmıştır. Yaşlı bireyler ile yapılan derinlemesine görüşmelerin başlangıcında onların tedirgin ve kaygılı oldukları görülmüş ancak sonrasında konu ile ilgili sohbet edildikçe rahatladıkları gözlemlenmiştir. Aynı zamanda yaşlılık sürecindeki fiziksel ve bilişsel kayıplardan dolayı beş katılımcıya bazı sorular iki üç kez tekrar edilmiştir. Görüşmeler 2024 yılı Nisan ve Mayıs aylarında yapılmıştır. Görüşmelerin ses kaydına alınması için tüm katılımcıların izinleri istenmiş ve izinleri doğrultusunda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler 40-60 dakika arasında sürmüştür. Bunun yanı sıra görüşme öncesi ve sonrasındaki sohbetler ve gözlemler not edilmiştir.

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada elde edilen bulguların analizinde yaşlı katılımcılarla yapılan görüşmelerden hareketle ses kayıtları deşifre edilmiş ve veriler düzenli bir şekilde bir araya getirilmiştir. Daha sonra verilerin indirgenmesi, sunulması ve elde edilen sonuçların betimlenmesi aşamaları gerçekleştirilerek veri analizi yapılmıştır (Miles ve Huberman, 1994). Veriler belirli temalar çerçevesinde kategorize edilerek yorumlanmıştır (Creswell, 2013).

Yaşlı kadın ve erkek katılımcıların erken evlilik sürecine ilişkin evlilik deneyimlerini analiz edebilmek için katılımcıların anlatıları toplam dört farklı tema altında kategorize edilerek ele alınmıştır. Bu doğrultuda yaşlı bireylerin “erken evliliğe yükledikleri anlamlar”, “erken

evlilik yapma nedenleri”, “erken evlilik ve aile içi ilişkilere yönelik anlatıları”, “erken evliliklere ilişkin tutumlarının belirlenmesi” temalarına yer verilmiştir. Erken evlilik yapan yaşlı bireylerin erken evliliğe ilişkin söylemlerinden hareketle nasıl bir evlilik süreci geçirdikleri, erken evlenme nedenleri, erken evliliğe yönelik nasıl bir tutum sergiledikleri çözümlenmiştir. Buna göre çalışmada yaşlı katılımcıların bakış açılarından hareketle kategorize edilen temalar doğrultusunda erken evlilik sürecindeki evlilik deneyimleri ve erken evliliğe yönelik tutumları yorumlanmış ve yorumlamalar yapılırken çalışma bulgularına sadık kalınmıştır. Oluşturulan temalar çerçevesinde yer alan veriler katılımcıların anlam dünyasını yansıtmaları bakımından ifadeleri aynen alınmış, herhangi bir imla düzeltmesi yapılmamıştır. Ayrıca araştırma etiği açısından katılımcıların kimliği anonimleştirilerek gizlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yüzden araştırma bulguları sunulurken yaşlı kadın katılımcılara K1, K2, ..., K8; yaşlı erkek katılımcılara ise E1, E2, ..., E8 şeklinde kod adlar verilmiştir. Araştırma için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu’ndan 146/34 sayılı ve 06.03.2024 tarihli etik kurul izni alınmıştır.

3. BULGULAR

3.1. Demografik Özellikler

Tablo 1. Yaşlı Kadın Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Yaş	Medeni Durumu	Eğitim Durumu	Gelir Durumu	Mesleği	Çocuk Sayısı	Evlenme Yaşı	Eşinin Evlenme Yaşı
K1	66	Evli	İlkokul	10.000-20.000 TL	Ev Hanımı	2	14	16
K2	72	Dul	İlkokul	15.000 TL	Ev Hanımı	2	17	18
K3	76	Dul	Okur-yazar	9.000 TL	Ev Hanımı	2	17	22
K4	74	Evli	İlkokul	12.000 TL	Ev Hanımı	2	14	16
K5	82	Dul	Okur-yazar	9.000 TL	Ev Hanımı	1	17	17
K6	65	Evli	İlkokul	10.000 TL	Hizmetli	2	17	17
K7	65	Evli	İlkokul	10.000-15.000 TL	Ev hanımı	3	14	23
K8	70	Evli	İlkokul	12.000-15.000 TL	Esnaf	2	14	15

Yaşlı kadın katılımcıların demografik özellikleri ele alındığında katılımcıların 65-82 yaş aralığında olduğu, bunların beşinin evli, ikisinin dul olduğu görülmektedir. Eğitim durumu ele alındığında katılımcıların altısı ilkokul mezunu, ikisi ise okur-yazardır. Buna göre yaşlı kadın katılımcıların erken evliliklerinin bir diğer göstergesi eğitim düzeylerinin

düşüklüğüdür. Uzun yıllar kız çocuklarının okutulmasına izin vermeyen ataerkil sistem ve kültürel kodlar kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesinin hem bir nedeni hem de bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır ((UNICEF, 2005, s. 1). Mesleki bakımdan incelendiğinde katılımcılarının altısı ev hanımı, biri hizmetli, biri ise esnaftır. Yaşlı kadın bireylerin dördü 14 yaşında dördü ise 17 yaşında evliliklerini gerçekleştirmişlerdir. Katılımcılardan sadece biri kaçarak diğer yedisi görücü usulü ile evlenmişlerdir. Katılımcıların hepsinin hem resmi nikâhı hem de dini nikâhı bulunmaktadır. 18 yaşın altında evlendikleri için katılımcılar ailelerinin izni alınarak ve yaşlarının büyütülerek erken evliliği gerçekleştirdiklerini belirtmektedir. Eşlerinin evlenme yaşına bakıldığında 15-23 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Katılımcıların eşlerinin beşi erken yaşta evlilik gerçekleştirmiştir. Katılımcıların gelir durumları göz önünde bulundurulduğunda ev hanımı olan katılımcılar gelir durumlarını ifade ederken eşlerinin gelir durumunu dile getirmektedir. Buna göre katılımcıların gelir durumları 9000 TL ile 15000 TL arasında değişkenlik göstermektedir.

Tablo 2. Yaşlı Erkek Katılımcıların Demografik Özellikler

	Yaş	Medeni Durumu	Eğitim Durumu	Gelir Durumu	Mesleği	Çocuk Sayısı	Evlenme Yaşı	Eşinin Evlenme Yaşı
E1	68	Evli	İlkokul	15.000 TL	Çiftçi	2	17	15
E2	69	Evli	İlkokul	10.000-15.000 TL	İşçi	2	17	16
E3	65	Evli	İlkokul	10.000 TL	İşçi	2	17	17
E4	70	Evli	İlkokul	10.000 TL	İşçi	3	17	16
E5	65	Evli	İlkokul	10.000-15.000 TL	Temizlik Personeli	2	17	17
E6	71	Evli	İlkokul	12.000 TL	Esnaf	2	15	14
E7	67	Evli	Lise	20.000 TL	Özel İdare İşçisi	2	17	16
E8	65	Evli	Lise	35.000 TL	Temizlik Personeli	2	17	15

Erken yaşta evlilik her ne kadar kız çocuklarındaki kadar yaygın olmasa da erkek çocukları da erken yaşta evlenme ya da evlendirilme durumu ile karşı karşıya kalmaktadır. Nitekim geleneksel ve ataerkil toplumlarda genel kabul erkek çocuklarının askerlik görevlerini tamamlayıp iş sahibi olduktan sonra evlendirilmesi yönünde ise de erkek çocukları da çocukluklarını yaşayamadan erken yaşta evlendirilmektedir (Tuna Uysal, Tan Eren ve Şimşek. 2019, s. 350).

Tablo 2'ye göre erken evlilik yapan yaşlı erkek katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde katılımcıların 65-71 yaş aralığında olduğu ve hepsinin evli olduğu

görülmektedir. Eğitim durumları bakımından katılımcıların altısı ilkokul, ikisi lise mezunudur. Mesleki bakımdan ise katılımcıların biri çiftçi, ikisi işçi, ikisi temizlik görevlisi, biri esnaf, biri özel idare işçisidir. Gelir durumu ele alındığında katılımcıların 10000 TL ile 35000 TL aralığında gelire sahip olduğu ve gelir durumlarının farklılık gösterdiği söylenebilmektedir. Evlilik yaşları ele alındığında ise erkek katılımcıların biri 15, yedisi 17 yaşında evlilik yapmıştır. Katılımcıların hepsinin hem resmi nikâhı hem de dini nikâhı bulunmaktadır. Katılımcıların hepsi görücü usulü ile evlenmiştir. Eşlerinin yaşları ele alındığında ise onların da 14 ile 17 yaş aralığında evlilik yaptığı ve katılımcıların kendileri gibi erken yaşta evlendiği görülmektedir.

3.2.Yaşlı Bireylerin Erken Evliliğe Yükledikleri Anlamlar

Çalışma kapsamında yaşlı bireylerin erken evlilik tanımlamaları incelendiğinde öncelikle katılımcıların erken evliliği nasıl tanımladığı ele alınmakta, böylelikle onların anlatılarından erken evlilik ile ilgili görüşleri, erken evliliğe yüklediği anlamlar anlaşılacak istenmektedir. Buna göre 18 yaşın altında evlilik yapan yaşlı katılımcıların erken evlilik tanımlamalarına baktığımızda, kadın katılımcılar görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Baskı, zorluk. Deneyimlenmesi gereken bir durum değil.” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“Zorluğu ifade ediyor. Uyum sağlamak çok zor. Evlendiğimde evlendiğin kişinin ailesinin tek tek emrini oynamak zorundasın.” (K4, 74 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“Eşinle olsan sadece sorun yok. Ama kayınvalide ile yaşadığın için o yönden çok eziyet gördüm. Kayınvalidem eşimin bana şiddet uygulaması ile ilgili doldururdu. Küçükken gelin olmak iyi bir şey değil. Zorluk ve korkuyu ifade ediyor.” (K7, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

Yaşlı kadın katılımcıların ifadelerinden de anlaşılacağı üzere erken yaşta evlilik yapan yaşlı kadın katılımcılar erken evliliği “baskı, zorluk, korku” şeklinde tanımlamaktadırlar. İfadelerden hareketle bu durum erken evliliklerin baskı ve zorluk içerdiğini, deneyimlenmesi gereken bir durum olmadığını, erken yaşta evlendirilmenin iyi bir şey olmadığını ve küçük yaşta evlendiği kişiye ve/veya ailesine uyum sağlamanın zorlu ve zorunlu bir süreç olduğunu göstermektedir. Buna karşılık erkek katılımcıların görüşleri ele alındığında ise katılımcıların çoğunluğunun “Erken evlilik olmaması gerekiyor. Stres artıyor. Huzur, güven olmuyor. Başkasının lafına çok bakılıyor.” (E1, 68 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “Zorluğu ifade ediyor.” (E5, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “İyi değil. İleriyi görmeden evleniyorsun.” (E7, 67 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) ve “Hayata 18 yaşlarında tek başına ayakta durmanın zorluklarıyla karşılaşıyorsun.” (E8, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) şeklindeki ifadeleriyle yaşlı kadın katılımcılarla benzer düşüncelere sahip oldukları görülmektedir. Yaşlı erkek katılımcılara göre erken evlilik zorluğu ifade etmektedir. Ancak erken evlilik yapan yaşlı erkek katılımcılardan ikisi “ Sorumluluklarını bildikten sonra güzel. Erken evlenen yol alır.” (E6, 71 Yaşında, Evlenme Yaşı 16); “Hayatın kolaylaşması, yuva kurmak anlamında derim.” (E4, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) şeklindeki

söylemleriyle erken evliliğin güzel bir olay olduğunu, kişinin yaşamına erken adım atarak yaşamın kolaylaştığını belirtmektedirler.

Eskiden evlilikte yaşın önemli olup olmadığı sorulduğunda ise yaşlı kadın ve erkek katılımcılar yaşa bakılmadığını, evlilik için yaşın büyütüldüğünü, erken yaşta evlilik için aile ve çevre baskısı olduğunu belirtmektedirler. Nitekim çalışmada katılımcıların erken yaşta evlendirilmelerinde söz sahibi olmadıkları, aile üyelerinin isteği ya da baskısı ile evlendikleri ve evliliğin aileleri tarafından toplumsal bir güvence olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

“Hiç önemli değildi. Okul biter bitmez istemeye başlıyorlardı. Aile baskısı vardı. Diğer insanlar senin adına konuşuyor.” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“Tatbikî bakılıyordu. Yaşın geç olursa evde kaldı oluyordu. Diğer insanlarla karşılaştırma yapılıyordu.” (K3, 76 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Yaş önemli değildi. 14-18 aralığında hep veriliyordu. Ufak tefen gelin olunuyordu.” (K7, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“Önemli değildi. Eskiden yaşı büyütüp evlendiriyorlardı. Yaşa bakmıyorlardı.” (E2, 69 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Önemli değildi. Eskiden 14 yaşında bakıyorlardı küçük, yaşını büyütüyorlardı. Evlenmek için yaşa bakılmıyordu.” (E4, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

3.3.Yaşlı Bireylerin Erken Evlilik Yapma Nedenleri

Kişisel bir sorun olmaktan çok toplumsal bir sorun olan erken evlilik olgusu, kız ya da erkek fark etmeksizin erken yaşta evliliği deneyimleyen bireylerin çocukluk dönemlerini yaşayamadan kendilerine yüklenen sorumluluklar ve roller ile baş etmek durumunda kalmasıdır (Duran, Gürsoy ve Kumcağz, 2022, s. 37-38). Özellikle küçük yaşlarda kız çocuklarına yönelik hem aileleri hem de toplumsal çevreleri tarafından “evde kalırsın”, “bahtın kapanır”, “yaşın geçerse seni kimse almaz” gibi söylemler ile birlikte kız çocuklarının erken yaşta evlendirildiğinde eşine itaat ve uyum sorunu yaşamayacağı yönündeki inanışlar erken yaşta evliliği önemli ölçüde meşrulaştırmaktadır (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015, s. 45).

Yaşlı kadın katılımcılar kendilerinin erken yaşta evlenme nedenlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Aile isteği. O yaşında evlilik fikrim yoktu. Aile baskısından dolayı evlendim.” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“Aile isteği ile evlendim. Hayır diyemezdim. Dayak yerdim.” (K4, 74 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“Gelenekler dolayısıyla erken evlendim.” (K6, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Aile baskısı ve gelenekler. O zaman sesimizi çıkaramazdık. Ben çok uğraştım evlenmemek için, ama ailem evleneceksin diye baskı yaptı. Gelinlik giydiğimde kefen giymişim gibi hissettim.” (K8, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

Buna göre yaşlı kadın katılımcılar erken evlenme nedenlerini “Aile isteği, aile baskısı ve gelenekler” şeklinde dile getirirken yaşlı erkek katılımcılar da “*Geleneklerden dolayı evlenildi. Küçükken evlendirilmeye toplum o zamanlar alıştırmış.*” (E1, 68 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “*Aile isteği. Büyükler karar verirdi.*” (E6, 71 Yaşında, Evlenme Yaşı 15) şeklindeki benzer ifadelerle erken evlenme nedenlerini belirtmektedir. Katılımcıların ifadelerinden anlaşılacağı üzere geleneksel ataerkil yapıya sahip ailelerde büyüyen çocuklar, anne baba otoritesi güçlü olduğu için kim ile hangi yaşta evlenecekleri kararını kendileri değil aile üyeleri vermektedir. Bu süreçte çocuklara ailelerin onların adına verdikleri erken yaşta evlilik kararını yerine getirmek düşmektedir. Bununla birlikte çalışmada erkek katılımcılardan ikisinin “*Aile isteği ile evlendim. Babam hasta olunca ölmeden evlendirmek istedi.*” (E2, 69 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “*Annemin böbrek rahatsızlığından dolayı mürüvvetimi görme isteği dolayısıyla evlendim.*” (E8, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) şeklindeki ifadeleriyle aile üyelerinden birinin sağlık sorunu nedeniyle erken evlendiği görülmektedir.

“Köy yeri olması, eğitimin, maddi ve manevi imkânların kötü olması etkili oldu. Gelenek, görenekler de etkili oldu. Evliliklerin görücü usulü olması.” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“Fakir-zengin kaçırmayalım diye veriyorlardı. Evveli fakirliğine zenginliğine bakılırdı.” (K2, 72 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Maddi ve manevi koşulların yetersizliğinden evleniliyordu. Aile bu yetersizliklerden dolayı başından savmak istiyordu. Şimdi öyle değil. Koşullar daha iyi.” (K3, 76 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Toplum, gelenekler etkiliydi.” (K4, 82 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Eğitim olmadığı için o zaman okumaya çok yollamazlardı. Başka yapacak bir şey olmayınca yuvasını kursun diye evlendirirlerdi.” (K6, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

Yaşlı kadın katılımcılar eskiden evliliklerin erken yaşta yapılmasında “maddi-manevi koşulların yetersizliği”, gelenek ve görenekler” ve “eğitim düzeyinin düşüklüğü” vb. unsurların etkili olduğunu dile getirmektedirler. Katılımcıların ifadelerinden hareketle kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesi ile ilgili olarak aile nüfusunda azalma, ailenin ekonomik yükünü hafifletme, ailenin ekonomik koşullarının kötü olması gibi etkenlerden dolayı erken yaşta ekonomik sorunlarla baş etme zorunluluğunun ortadan kaldırılması düşüncesi hâkim olabilmektedir. Böylelikle kız çocuğunun artacak olan istek ve ihtiyaçlarının karşılama sorumluluğu evlendiği kişiye ya da aileye yüklenmektedir. Benzer şekilde erkek katılımcılar da “*Aile durumları, ekonomik koşullar etkili oldu.*” (E2, 69 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “*Ataların geleneklere bağlı olarak yaşaması etkili. Şimdi öyle değil.*” (E3, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “*Bir an önce aileler çocuklarının yuva*

kurmasını istiyordu.” (E4, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “Ataların isteği, gelenekler.” (E6, 71 Yaşında, Evlenme Yaşı 15), “Cahillik.” (E7, 67 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)” şeklindeki ifadeleriyle erken evliliğin nedenleri olarak ekonomik kaygıları ve kültürel kodları dile getirmektedirler.

Görüldüğü üzere yaşlı kadın ve erkek katılımcılar erken evliliğin nedenleri olarak sosyo-kültürel ve ekonomik unsurlara vurgu yapmaktadır. Geleneksel kültürel kodlara sahip ailelerde özellikle kız çocukları hem ekonomik bir yük olarak görülmekte hem de aile içerisinde erkek çocuklarından daha az değer gördükleri için küçük yaşta evlendirilmek istenmektedir. Bu durum da gelenek adı altında normalleştirilmektedir.

3.4.Yaşlı Bireylerin Erken Evlilik ve Aile İlişkilere Yönelik Anlatıları

Çalışmada yaşlı bireylerin ailelerinin erken evliliğe olan yaklaşımları ele alındığında kadın katılımcılar; *“Olumluydu. Çünkü gelin olmamı onlar istediler. Aile ne isterse o oldu. Onlar onayladı.” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14); “Büyükler ne derse onu yapıyorduk, onunla evleniyorduk. Büyükler ne derse küçükler tamam derdi. Onların dediği kişiyle evlenirdik.” (K2, 72 Yaşında, Evlenme Yaşı 17); “İyi karşıladılar. Öyle olmasa ben nasıl gelin olurum. Nasıl giderim.” (K4, 74 Yaşında, Evlenme Yaşı 14) şeklinde ifade ederken erkek katılımcılar; “Olumlu karşıladı. O zamanlar aile erken evlendiriyordu.” (E3, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17),“Olumlu karşıladı. O zamanlar aile evlendirmek istiyordu. Eşimi hiç görmedim. Gelin geldiğinde yüzünü gördüm.” (E4, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) görüşlerine yer vermektedirler. Buna göre geleneksel aile yapısına sahip baba otoritesinin hâkim olduğu ailelerde çocukların kiminle evleneceklerine dair karar aile büyükleri tarafından verilmekte ve çocuğun bu karara itiraz hakkı bulunmamaktadır. Katılımcılardan E4’ün ifadesinde de yer aldığı üzere 17 yaşında evlendirilen katılımcı evlendiği kişiyi düğün gününe kadar hiç görmediğini ve ailesinin kararı ile evlendiğini belirtmektedir.*

Katılımcılara evlendiklerinde kim ya da kimlerle yaşadıkları, bu durumun olumlu ve olumsuz yanları sorulduğunda yaşlı kadın katılımcılar şu şekilde cevap vermektedir:

“Ayrı ev açamadık. Kayınvalide ile yaşadım. Sıkıntılar oldu. Bazı yardım yönleri var ama küçük olunca sürekli onlar seni yönlendiriyor. Köle gibi kendimi hissedirdim.” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“Aile yanında kaldık. Kayınvalideden korkardım. Bir şey der diye korkardım. Babamdan korkmazdım. Onun arkasına saklanırdım. Dedikleri gibi işlemedik mi korkardık.” (K2, 72 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Kayınvalide ile yaşadım. Tüm sıkıntılar seni buluyor. Kendi isteğine göre yaşayamıyorsun. Onun eline bakmak zorunda kalıyorsun. Getirecek, yiyeceğiz diye onların boyunduruğu altında kalıyorsun.” (K5, 82 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Kayınvalide ile birlikte 10 yıl yaşadım. O sürede gençliğim boşa gitti. Onların dedikleri hep oluyordu. Ayağıma çorap almaya para yoktu. Tüm paramızı onlar alıyordu. Sözümüz geçmiyordu.” (K8, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

İfadelerden de anlaşılacağı üzere kadın katılımcılar evlendiklerinde eşlerinin ailesi ile birlikte yaşadıklarını ve bu durumun olumlu yanları kadar olumsuz yanlarının da olduğunu belirtmektedirler. Kadın katılımcılar daha çok aynı ev içerisinde birlikte yaşadıkları kayınvalideleri tarafından sorunlar yaşadıklarını ve aynı evde yaşamayla birlikte kendi kararlarını kendilerinin veremediklerini, özerklik kaybına uğradıklarını dile getirilmektedirler. Nitekim bu süreçte katılımcılar erken yaşta evlendirilerek hem eşlerinin hem de eşlerinin anne-babasının himayesi altına girmektedirler. Zira geleneksel yapının hâkim olduğu toplumlarda özellikle kız çocukları erken yaşta evlendirilerek evlendiği kişinin ailesinin himayesi altına girmekte, ataerkil ilişkilerin hâkim olduğu ve kuşakların bir arada yaşadığı aile yapısı içerisinde evliliklerini sürdürmeye çalışmaktadırlar (Yüksel Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012, s. 152).

“Aynı evde yaşadık. Baba-anne yanında kaldık. Çok sıkıntılar oldu. Huzur vermezlerdi. Tabi bunun yanında maddi manevi yardımları oldu.” (E1, 68 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Ailemle birlikte yaşadık. Bu süreçte ekonomik olarak alışveriş yapmadığım için yük sana binmezdi. Ancak kazandığımı aileme verirdim. Onlarla yaşadığımız için bu gerekliydi. Yani erken evlendiğinde ayrı bir aile olamıyorsun anladığın.” (E3, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“Aile bireyleri ile birlikte yaşadık. Birlikte yaşamak maddi manevi katkı sağlıyor ancak sıkıntıları daha fazla. Ayrı bir aile olduğunu hissedemiyorsun.” (E8, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

Erkek katılımcılar ise yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere evlendiklerinde ailesiyle birlikte yaşadıklarını ve birlikte yaşamının kendilerine maddi ve manevi katkı sağladığını, ev geçindirme yükümlülüklerinin azaldığını ancak eşleriyle bir aile olduklarını hissedemediklerini dile getirmektedirler.

Katılımcılara evlilik sürecinde eş olarak kendilerinden beklenenlerin neler olduğu sorulduğunda kadın katılımcılar, *“Benden her şey beklenirdi. Tüm sorumluluk bana aitti. Ev işi, misafirlik gibi her şeyi karşılamaya çalışırdım. Zorlanırdım. Yapmadığımda da içimde ne yaşayacağım korkusu vardı.” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)* ve *“Ev işi yapmak, kadınlık rolleri. Gelin olduktan sonra hepsini yaptık. Gelin olduktan sonra geri geri çekilsek düzenlik olmaz. Mallara da baktım. Mecbur yapacaksın. Yapmayacağım desen döverler seni atarlar.” (K4, 74 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)* ifadelerine yer vermektedirler. Buna göre çocuk yaşta evlendirilen kadın katılımcılar evlilik sürecinde eş olarak kendilerinden ev işlerine ait tüm sorumlulukların yerine getirilmesinin beklendiğini, hatta ev içi işleri yapmadıklarında aile içerisinde “ne yaşayacakları korkusuyla” ve “şiddetle” karşı karşıya kalabildiklerini dile getirmektedir. Bu durum erken yaşta evlendirilen yaşlı kadın katılımcıların sadece çocuk yaşta evlendirildikleri kişi ile değil aynı zamanda evlendirildikleri kişinin aile üyelerinden de şiddete maruz kalabildiğini göstermektedir. Buna karşılık erkek katılımcıların *“İlgi, saygı karşılıklı olmalı, kalp kırıklığı olmamalı. Yarısını ancak karşıladım. Başkalarının dedikleri küçük olunca beni çok etkiliyordu. Lafa bakıyordum.” (E1, 68 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “Anlayışlı olmak,*

Baba emri altındaydık. O zaman kendi halimizde değildik. Çok karşılayamadım.” (E7, 67 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) şeklindeki söylemlerinde de belirttikleri üzere eşlerinden “saygı, sevgi ve anlayış” beklentisi içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere kadın katılımcılar sorulan soruyu “eşinin ailesinin kendisinden beklentisinin neler olduğu” şeklinde algılamakta ve soruyu cevaplamaktadırlar. Katılımcılar toplumsal cinsiyet rolleri bakımından kadın ve erkeklere yüklenen rollerin ve beklentilerin farklılığına vurgu yapmaktadırlar. Bu süreçte kadın ev işleri konusunda özel alan ile sınırlı tutularak edilgen bir konuma getirilmekte, erkek ise evin geçimini sağlaması için kamusal alana yönlendirilerek etkin bir konumda tutulmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla ataerkil zihniyet toplumsal cinsiyet bağlamında kadına yüklediği roller çerçevesinde erken yaşta evlendirilen kız çocuklarının yükünü daha da ağırlaştırmış ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin artmasına neden olmuştur.

3.5. Yaşlı Bireylerin Erken Evliliklere İlişkin Tutumlarının Belirlenmesi

Türk Medeni Kanunu’nun (TMK) 124. Maddesine göre “*Erkek veya kadın onyediyedi yaşını doldurmadıkça evlenemez. Ancak, hâkim olağanüstü durumlarda ve pek önemli bir sebeple onaltı yaşını doldurmuş olan erkek veya kadının evlenmesine izin verebilir. Olanak bulundukça karardan önce ana ve baba veya vasi dinlenir.*” şeklinde evlilik yaşı belirtilmektedir. Ancak yine TMK’da yer alan “*Erginlik onsekiz yaşın doldurulmasıyla başlar. Evlenme kişiyi ergin kılar.*” (Madde 11) ve “*Onbeş yaşını dolduran küçük, kendi isteği ve velisinin rızasıyla mahkemece ergin kılınabilir.*” (Madde 12) maddeleriyle de erken evlilikler meşrulaştırılabilmektedir.

Katılımcılara evlilikte yaşın önemli olup olmadığı sorulduğunda katılımcıların hepsi önemli olduğunu belirtmektedir. Buna göre yaşlı kadın katılımcılardan bazıları “*Evet önemli. Küçük yaşta evlilik iyi bir şey değil. Psikolojin bozuluyor. Baskıya giriyorsun. İçinde hep korku ile yaşıyorsun. Herkesten korkuyorsun. Hep onların dediği oluyor. Küçüksün. Sesini çıkartamıyorsun.*” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14), “*Evet önemlidir. Mesela 14 yaşında kaçıyorlar, evleniyorlar. O kişi kaynananın işine mi bakacak, kocanın dediğine mi bakacak. Kalabalıkta çocuk büyütmesi zor. Ekmek mi edeceksin, çocuk mu bakacaksın çok zor.*” (K4, 74 Yaşında, Evlenme Yaşı 14), “*Önemlidir. Hiç kimse ufak yaşta gelin olmasın. Kendi yaşını başını bulsun. Eline ekmeğini alsın, öyle evlensin. Çocuk yaşta neyin ne olduğunu bilmiyorsun. Kendini savunamıyorsun. Kayınvalide baskısından dolayı eşime ismiyle hitap edemedim. Kayınvalide korkusu oluyor. Azrail gibiydi. Eşimle el ele girip yürüyemedik.*” (K7, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 14) şeklinde görüşlerini ifade ederken yaşlı erkek katılımcılar da, “*Evet önemli. Normal yaşta evlenince huzur fazla, geçim daha iyi olur.*” (E1, 68 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “*Önemli. Eskiden gelenekler, baskı daha çok vardı. Şimdi çocuklar 20 yaşına giriyor öyle evlenmeyi düşündürüyoruz.*” (E4, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “*Evet. Hem eğitilmiş, hem bilinçli olmak lazım.*” (E7, 67 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) şeklinde görüşlerini dile getirmektedirler.

Erken evlilik yapan katılımcılara günümüzde evlilik yaşının kaç olması gerektiği ve eşler arasında yaş farkının olup olmaması sorulduğunda ise kadın katılımcılar evlilik yaşının 19-

25 yaş aralığında olması gerektiğini ve eşler arasında yaş farkının çok olmaması gerektiğini ifade etmektedirler.

“20-22 olmalı. Yetişmiş, gelişmiş olursun, kendini iyi hissedersin. Baskı olmadan hür yaşarsın. Eşinle yaş yakın olmalı. Fikirler uyuşur. Yaş farklı fazla olduğunda uyumsuzluk olur. Benim eşimle aramda 2 yaş var. Yaş farkı herhangi bir sorun yaratmadı.” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“19-20 olmalı. Bireyin olgun olduğu yaşa denk geliyor. Ne 15 olacak ne 30 olacak. Ortası iyi. Geç olunca da iyi olmuyor. Çocuk geç büyüyor. Eş ile yaş yakın olduğunda iyi olur. Çok büyük olduğunda birbirini gıcattıyorlar. Yaşlılıkta ikisinin aynı anda yaşlanması daha iyi. Bizim aramızda 1 yaş var. Hiç sorun yaratmadı. Eşimle arkadaş gibiydim. İkimizde ayrı işlerimize gittik. Vardık.” (K2, 72 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“En aşağı 20-25 olacak. Okuyacak, işini bulacak bir kadın öyle evlenmeli. 25’ten önce evlenmemeli. Öyle olduğunda iki tarafta hiçbir sorun olmaz. Neyin ne olduğunu ufak yaşta bilmiyorsun. Küçük olduğun için kayınvalidenin lafıyla ilerliyorsun. Eşinle kötü oluyorsun.” (K7, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

“Evlilikte kadın ve erkeğin yaşları yakın olmalı. Yakın olduğunda birbirine karşı daha anlayışlı olursun.” (K8, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 14)

Buna karşılık erkek katılımcılar yaşlı kadın katılımcılara benzer ifadelerle evlilik yaşının 18-22 yaş aralığında olması gerektiği, erken yaşta yapılan evliliklerde eşler arasında sorunlar yaşandığı ve kadının evlilik yaşının erkekten daha küçük olması gerektiği yönünde ifadelerde bulunmaktadır. Dolayısıyla katılımcıların evlilik yaşı konusunda kadının erkekten küçük olması görüşü ataerkil zihniyetin hala hâkim olduğunu göstermektedir.

“18-20 olmalı. Küçük evlenince sürekli aynı huzursuzluklar devam ediyor. Kadın 2 yaş düşük olmalı. O erkeğe bakmalı. 2 yaş var sorun yaratmadı.” (E1, 68 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“20’den yukarısı olmalı. Ancak birey kendisini topluyor. Kendisini küçük yaşta tanıtmıyor. Yakın olmalı. Yaş farkı yok. Yaş farkı olsaydı kadın yaşlı olduğunda sorun yaratırdı.” (E3, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“20-22 olmalı. İnsan daha iyi olgunlaşıyor. 18’den önce küçük oluyor. Aklı ermiyor. Kavga-dövüş fazla oluyor. Kadın 2-3 yaş küçük olmalı. Eşimle aramda 1 yaş var. İletişim daha iyi kuruluyor.” (E4, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

“21-22 olmalı. Erkeklerin askere gitmesinden dolayı eşini yalnız bırakma zorluğuyla karşılaşmaması gerekiyor. Askerliğini yapıp evlenmesi daha iyi olur. 18-25 yaş aralığında gençlerin evliliğe bakış açıları değişiyor. Kadın daha küçük, erkek 5 yaş daha büyük olmalı. Benim eşimle aramda 3 yaş var. Başlangıçta sorun olmadı. İlerleyen yaşlarda bazı kadınların erken yaşlanma genleri olduğu için bir takım zorluklar yaşanıyor.” (E8, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17)

Erken evlilik yapan katılımcılara günümüzde erken yaşta yapılan evlilikleri nasıl değerlendirdikleri sorulduğunda ise katılımcıların hepsi erken yaşta yapılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Yaşlı kadın katılımcılardan bazılarının görüşlerine bakıldığında, “Erken yaşta evlenmek hiç iyi değil. Ayrılma, boşanma çok olabiliyor. Tanımadan evlenildiği için de uyumsuzluk oluyor.” (K1, 66 Yaşında, Evlenme Yaşı 14), “İyi karşılamıyorum. Okullarını bitirmeden, eline ekmeğini almadan evliliğe karşıyım. O yuva tam kurulmalı. Biraz maddi yetersizlik gördüklerinde sıkıntı yaşıyorlar. Hâlbuki ikisi de çalışmış olsa sıkıntı olmaz. Aile desteği yoksa bir de kazanç olmadığına sıkıntılar yaşıyor. Evlilik sorumluluklarını o yaşında bilmiyorlar. Sırf maddi değil, o yaşında sorumluluk nedir bilmiyorlar.” (K7, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 14) erken evliliğin iyi bir olay olmadığını, bu süreçte kişilerin sorunlarla karşılaştığını belirtmektedirler. Benzer şekilde erkek katılımcılar da “Erken yaşta evlilik hiç iyi değil. Mutsuzluk ortaya çıkıyor.” (E1, 68 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “Çok iyi görmüyorum. Erken evlenenlerin uzun süre evlilik yapmadıklarını görüyorum.” (E8, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) şeklindeki söylemleriyle erken yaşta evliliğin iyi bir durum olmadığını, çocuk yaşta yapılan evliliklerin uzun süre sürmeyerek boşanmaların yaşandığını dile getirmektedirler.

Katılımcılara günümüzde hala var olan erken evliliklerin olmaması için neler yapılabileceği sorulduğunda yaşlı kadın katılımcılardan biri “Okusak meslek sahibi olursun. Beni annem babam okutmadı. Hemen veriverirler tamam. Babam kötüydü, döverdi. Babam beni çok dövdü. Annem dövmezdi. Abimi okuttular, öğretmen oldu. Bu konuda aileme kızıyorum. Maddi yetersizliklerden abime ancak para yetiyordu. Beni okutmayacaklarını biliyordum. Şimdi koşullar daha iyi. Herkes okumalı. Eğitilmiş insan çoğaldıkça erken evlilikler engellenebilir.” (K4, 74 Yaşında, Evlenme Yaşı 14) şeklinde ifade ederek kendisinin babasından şiddet gördüğünü, ekonomik sorunlardan ve ataerkil zihniyetten dolayı erkek kardeşinin okutulup kendisinin okutulmadığını belirterek kız çocuklarının okutulup erken evliliklerin engellenebileceğini belirtmektedir. Diğer katılımcılar ise “Evlilik konusunda bilgilendirilmeli. Yaş yükseltilmeli.” (K5, 82 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “Evlilik yaşı yükseltilmeli. En az 22 olmalı. Hükümet bu konuda daha sert kararlar almalı. Bu konuda daha sıkı olmalı. Kimse erken evlenmemeli. Küçük yaşta evlendiğinde boşanmalar daha çok oluyor. Bu sefer olan çocuklara oluyor. Okul bitip, işini bulup, düzenini kurduktan sonra evlenmeli. Evlilik yaşınının 18 olması da küçük. Şimdi çocuklar genç olgunlaşıyor. O yüzden evliliğin sorumluluklarına sahip olmadan bu duruma izin verilmemeli.” (K7, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 14) ifadeleriyle evlilik yaşının yükseltilerek kişinin evliliğin sorumluluğunu yüklenebileceği yaşta evlenmesi gerekliliği yönünde önerilerde bulunmaktadır.

Yaşlı erkek katılımcılar ise “20 yaşından önce evlilik olmamalı. Eğitim ile gençler bilinçlendirilmeli. Bazıları evliliğin sorumluluğunu bilmeden evleniyor. Arkasından hemen boşanıyor. 18 yaş evlilik yaşı yükseltilmeli. Bu konu ile ilgili çalışmalar yapılmalı. Evliliğin ne olduğu özümsemeli.” (E3, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17), “Evlilik yaşı 20-22’ye yükseltilmeli. Daha olgun ve askere gidip gelmiş oluyor insan. Adam daha çok ailesine bağlı oluyor. Bu konuda toplumun evliliğe karşı bilinçlendirme çalışmalarını arttırılmalı.”

(E4, 70 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) ve “Evlilik yaşının biraz yükseltilmesi gerekir. Resmîyette erken evliliğe taviz verilmemesi gerekir. Erken yaşta evliliklerde anne-babanın izniyle yapılamıyor olması gereklidir. Bu konular anayasa maddesine eklenmeli. Aile izniyle de olsa bu evliliklerin yapılamıyor olması gereklidir.” (E8, 65 Yaşında, Evlenme Yaşı 17) görüşleri doğrultusunda evlilik yaşının 18 yaş olmaması gerektiğini, evlilik yaşının yükseltilmesini, erken evliliklerin aile izniyle bile olsa yapılamaması yönünde gerekli yasal düzenlemeler yapılmasını dile getirmektedirler.

4. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Erken evlilik, eşlerden birinin ya da her ikisinin 18 yaşına gelmeden önce yaptığı resmi evlilik veya gayri resmi birliktelik olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım aynı zamanda çoğu resmi ve sivil toplum kuruluşu tarafından da benimsenmektedir. (UNFPA, 2012, s. 11; UNICEF, 2018, s. 1). Günümüzde hem ulusal hem de uluslararası mevzuatta evlenme yaşı 18 yaş olarak belirlenmiş olmasına karşılık hâkim kararı ya da aile izniyle belirlenen 18 yaşın altındaki birey ya da bireylerin evliliklerinin önü açılarak “çocuk evlilik” olarak da adlandırılan erken evliliklerin yapılmasına izin verilmektedir (Yıldız ve Poyraz, 2020, s. 162).

Erken evlilik yapan yaşlı bireylerin evlilik sürecindeki deneyimlerini ele almayı amaçlamayan bu çalışma yaşlı bireylerin erken evlilik yapma nedenlerinin ve erken evliliklere ilişkin tutumlarının belirlenmesi, erken evliliklerin aile içi ilişkilere yansımalarının incelenmesi bakımından önem taşımaktadır. Buna göre çalışmada erken evlilik yapmış yaşlı kadın ve erkek katılımcıların erken evliliğe yükledikleri anlamlar, erken evlilik yapma nedenleri, aile içi ilişkilere nasıl etki ettiği ve evliliğe ilişkin nasıl bir tutum sergiledikleri ele alınmaktadır.

Çalışmada 16 yaşlı katılımcının kendi anlatılarından hareketle görüşleri değerlendirildiğinde erken evlilik yapan yaşlı kadın ve erkek katılımcıların erken evlilikle ilgili tanımlamalarının birbirine benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak kadın katılımcıların erken evlilikle ilgili anlatılarında belirgin bir şekilde yaşadıkları zorluk, gördükleri baskı ve korku durumu yer almaktadır. Nitekim geleneksel toplumlarda hem kız hem de erkek çocukları evlilik kararlarında söz sahibi olamamakta, aile büyüklerinin isteği ve baskısıyla evlendirilmektedirler. Geleneksel aile yapısında evlilikle birlikte bireylerin kendi ebeveynlerinin nesilden nesile aktardıkları egemen yapının değerleri yeniden var edilerek gelecek nesillere aktarılmakta ve bu durum ataerkil sistemin devam etmesine katkı sağlamaktadır (Yıldız ve Poyraz, 2020, s. 163). Erken evlilikler kadınların toplumda eşit olmayan konumlarını daha da pekiştirmekte, onları özerklik kaybına uğratarak yaşamsal tercihlerini azaltmaktadır (Aydemir, 2011, s. 1).

Çalışmada katılımcılar erken evlilik yapma nedenleri olarak ekonomik koşulların yetersizliğine ve kültürel unsurlara vurgu yapmaktadırlar. Benzer çalışmalarda da erken evliliğin nedenleri olarak ekonomik kaygılar ve sosyo-kültürel özellikler bulunmaktadır. İlk olarak ekonomik koşullar, sosyal davranış, tutum, düşünce sistemi üzerinde etkili olan unsurlar arasında yer almaktadır (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015, s.44; Yiğit ve

Bay, 2024, s. 2). Zira ataerkil ilişkilerin baskın olduğu sosyoekonomik düzeyi düşük ailelerde özellikle kız çocukları ekonomik bir yük olarak görülmektedir. Bu durum çalışma kapsamında ele alındığında literatürü destekler niteliktedir. Yapılan çalışmalarda erken evlilikler aracılığıyla ailelerin yoksulluk döngüsünü kırmak ya da mal varlıklarını artırmak için erken evliliklerin gerçekleşmesine izin verdikleri belirtilmektedir. Hatta bu süreçte başlık parası ve başlık takası gibi geleneksel uygulamalar da yapılabilmektedir (Aydemir, 2011, s. 16; Boran, Gülçay, Devocioğlu ve Eren, 2013, s. 60; Anık ve Barlin, 2017, s.1834; Akçay, Duman ve Coşkun, 2019, s.27). TBMM'nin 2010 yılında "Erken Yaşta Evlilikler Hakkında İnceleme Yapılmasına Dair Rapor"unda da "*Özellikle sosyo-ekonomik durumu düşük aileler, kızlarını okula göndermemekte veya gönderse bile evlendirmek için okuldan geri almaktadırlar*" tespiti yer almaktadır. "*Kimi zaman sofradan bir tabağın eksilmesi fikri dahi aileler için küçük yaşta evlilikleri teşvik edici bir unsur olabilmektedir.*" ve "*Baba evinde çektiği maddi sıkıntılardan ve çocuk yaşta katlanmak zorunda bırakıldığı iş yükünden kurtulacağını hayal eden kızlar evliliği bir çıkış yolu olarak görmektedirler*" belirtildiği üzere erken evliliklerin yapılma nedenleri arasında ailelerin maddi yetersizliklerine bağlı olarak kız çocuklarının ekonomik bir yük olarak görülmesi bulunmaktadır.

Diğer yandan gelişmekte olan ya da gelişmemiş toplumlarda özellikle kız çocuklarının erken yaşta evlenmesinde/evlendirilmesinde kültürün önemli bir etkisi bulunmaktadır (Burcu, Yıldırım, Sırma ve Sanıyaman, 2015, s. 66). Örneğin farklı toplumlarda yapılmış birçok çalışmada erken evliliklerde geleneksel kültürün önemli bir etkisinin olduğu belirtilmektedir. Nijerya'da yapılan bir araştırmada (Akpan, 2003, s. 71-72), erken evlilik kültür ve geleneğin doğrudan bir ürünü olarak görülmektedir. Yine çalışmada toplumsal cinsiyet eşitsizliğini normalleştiren ve devamını sağlayan inanç ve normların olduğu belirtilerek kız çocukların erken yaşta evlendirilmesi meşrulaştırılmaktadır. Hindistan'da yapılan bir çalışmada da (Ghosh, 2011, s. 60) çocuk evliliklerin gelenek haline getirildiği ve kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesine yönelik otoriter ve ataerkil toplumsal yapının gizli baskısı olduğu ifade edilerek erken evliliklerin nedeni olarak sosyo-kültürel özelliklere vurgu yapılmaktadır. Konu ile ilgili yapılan diğer çalışmalarda da (Orçan ve Kar 2008; Elmacı ve Ertem, 2010; Burcu, Yıldırım, Sırma ve Sanıyaman, 2015; Yüksel-Kaptanoğlu ve Arslan, 2021) erken yaşta yapılan evliliklerde kız çocukları içinde buldukları toplumsal yapının kültürel özelliklerinin etkisiyle evliliğe itildiği, gelenekselliğin ve ataerkilliğin ön plana çıktığı ele alınmaktadır. Alanyazında yapılan bu araştırmaların elde ettikleri sonuçlar çalışmamızın tespitlerini destekler niteliktedir.

Yaşlı bireylerin erken evlilik ve aile içi ilişkilere yönelik anlatıları değerlendirildiğinde ise katılımcıların geleneksel aile yapısına sahip olduğu görülmektedir. Katılımcılar ailelerinin erken evliliğe olumlu yaklaştıklarını ve kiminle evlenecekleri konusunda kendilerinin görüşlerinin alınmadığını dile getirmektedirler. Ayrıca katılımcılar evlendiklerinde erkeğin ailesi ile birlikte yaşadıklarını ifade ederek bu süreçte kadın katılımcılar eşlerinin annesi ile sorunlar yaşadıklarını, zorlandıklarını ve özgürlüklerinin kısıtlandığını belirtmektedirler. Akçay ve diğerlerinin yaptığı çalışmada (2024, s.11) çocukluk çağında evlendirilen kız

çocukları eşlerinin aileleriyle hem uyum sorunları hem iletişim sorunları yaşadıklarına hem de farklı şiddet türlerine maruz kaldıklarına yer vermektedir. Bu da çalışmamızın verilerini destekler niteliktedir. Buna karşılık yaşlı erkek katılımcılar aile ile birlikte yaşamının kendilerine maddi-manevi katkı sağladığını ve yaşamlarının daha kolaylaştığını ifade etmektedirler. Aslında bu durum ataerkil zihniyetin erken evlilik yapan kadınların yaşamını zorlaştırırken erkeklerin yaşamını kısmen kolaylaştırdığının da bir göstergesidir. Zira erken evliliklerde evlenen kız çocuğundan eşinin ailesine, özellikle de kayınvalidesine yardımcı olması beklenmektedir (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015, s. 37; Davran, Sevinç ve Cançelik, 2020, s.15). Erken evliliklerde kendi aileleri içerisinde ikincil konumda olan kız çocukları evlilikle birlikte hem eşleri hem de eşlerinin ailelerinin kontrolü altına girerek yaşamak zorunda kalmakta ve daha fazla güç, statü ve özerklik kaybına uğramaktadırlar (Yüksel-Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012, s. 153).

Ataerkil zihniyetin hâkim olduğu aile içindeki hiyerarşik sıralamanın en alt basamağında yer alan kız çocuklarının erken evlendirilmesi, içinde yer aldıkları toplumsal yapının kadınlara attığı geleneksel rollerin öncelikli olarak anne ve eş olmasıyla yakından ilişkilidir. Nitekim geleneksel yapıda erkeğin evin geçimini sağlaması beklenirken kadından özel alana özgü işlerde yani ev işleri ve çocuk bakımı ile ilgilenmesi beklenmektedir. Aslında bu durum erkek çocuklarını eğitime, istihdama ve kamusal alana yönelik kendilerini geliştirmeye teşvik ederken, kız çocuklarını özel alanda tutarak erken yaşta evliliğe yönlendirmektedir (Yüksel-Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012: 135). Katılımcılara evlilik sürecinde eş olarak kendilerinden beklenenlerin neler olduğu sorulduğunda yaşlı erkek katılımcılar “saygı, sevgi ve anlayış” beklentilerini dile getirirken kadın katılımcılar “ev işleri” olarak cevap vermektedirler. Buna göre kadın ve erkeğe atfedilen roller ataerkil zihniyet ve kültürel kodların etkisiyle kadın erkek arasındaki eşitsizliği sağlamakta ve nesilden nesile aktarılır hale gelmektedir. Çalışma kapsamında ele alındığında bu durum literatürü destekler niteliktedir. Yapılan bir çalışmada (Akçay, Yiğit ve Bay, 2024, s. 13) da erken evlilik yapan kadınlar ev işleri, çocuk bakımı, annelik gibi rolleri yerine getirdiklerini, erkekler ise evin geçimini sağlama ve hane reisi olma gibi rolleri üstlendiklerini belirtmektedirler. Görüldüğü üzere erken evlilik yapan bireylerin evlilik deneyimleri, cinsiyetin bir yansıması olarak birçok farklılık göstermekle birlikte toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık uygulamalarının ortaya çıkmasında da pekiştirici bir rol üstlenmektedir.

Katılımcılara evlilikte yaşın önemli olup olmadığı sorulduğunda katılımcıların hepsi evlilikte yaşın önemli olduğunu belirtmektedir. Buna göre yaşlı kadın katılımcılar evlilik yaşının 19-25 yaş aralığında olması gerektiğini ve eşler arasında yaş farkının çok fazla olmaması gerektiğini ifade etmektedirler. Erkek katılımcılar ise evlilik yaşının 18-22 yaş aralığında olması gerektiğini ve kadının evlilik yaşının erkekten daha küçük olması gerektiği yönünde görüşlerini dile getirmektedirler. Ataerkil toplum yapısında erkeğin yaşının kadından büyük olması kadın üzerinde erkeğin söz sahibi olmasında, hâkimiyet kurmasında etkili bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Çetin, 2020, s. 118).

Günümüzde ekonomik, sosyal, kültürel ve teknolojik alandaki değişim ve dönüşümler aile yapısını ve evlilikleri derinden etkilemekte, ailenin işlevlerinde değişim yaşanmasını zorunlu kılmaktadır. Zira bu süreçte geleneksel aile yapısından çekirdek aile yapısına yönelik bir çözülme meydana gelmekte ve aile yapısındaki bu değişimle birlikte evliliğin de zamana bağlı olarak değişmesine sebebiyet vermektedir. Yaşam süresinin uzaması, kadının çalışma yaşamına katılımı, ekonomik bağımsızlığını elde etmesi, eğitim ve iş olanaklarının artmasıyla birlikte bireylerin evliliğe dair tutumları, tercihleri değişime uğramaktadır. Dolayısıyla bu durum evlenme yaşının yükselmesine, doğurganlık hızının azalmasına, boşanma oranlarının artmasına, evlilik tercihlerinin farklılaşmasına ve evlenme oranlarının azalmasına yol açmaktadır (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015, s. 11-12; Macit, 2020, s.151). Çalışmada katılımcılara günümüzde yapılan erken evliliği nasıl değerlendirdikleri yönünde görüşleri sorulduğunda katılımcıların hepsi erken yaşta evliliğin iyi bir durum olmadığını, bireylerin bu süreçte birçok sorunla (aile içi huzursuzluk, uyumsuzluk, boşanma, vb.) karşı karşıya kaldıklarını belirtmektedirler. Nitekim günümüzün modern yaşamında evlilik kararı ve eş seçimi konusunda bireysel tercihler ön plana çıkmakta ve evlilikten beklentiler farklılaşmaktadır. Evlilik sürecinde karşılanamayan beklentiler ise boşanma, aile içi şiddet gibi eşlerin birçok sorunla karşı karşıya kalmalarına neden olmaktadır (Sungur, vd. , 2017: 72). Katılımcılara günümüzde hala var olan erken evliliklerin olmaması için neler yapılabileceği sorulduğunda ise yaşlı katılımcılar evlilik yaşının yükseltilerek kız çocuklarının okutulması gerektiği ve aile izni olsa bile yasal düzenlemelerle bu evliliklerin engellenmesi yönünde önerilerde bulunmaktadırlar.

Sonuç olarak çalışmada erken evlilik yapmış yaşlı katılımcıların erken evlilikleri baskı, zorluk ve korku olarak tanımladıkları, ekonomik yetersizlikler ve geleneksel kültürel kodlar nedeniyle erken yaşta evlenmek zorunda kaldıkları belirlenmektedir. Ayrıca çalışmada katılımcıların erken evliliğe karşı çıktıkları tespit edilmektedir. Cinsiyet bakımından ele alındığında yaşlı kadın ve erkek katılımcıların erken evliliğe yükledikleri anlamlar, aile içi ilişkilere yönelik anlatıları, erken evliliğe ilişkin tutumları benzerlikler içerdiği gibi etki ve sonuçları bakımından farklılıkları da kapsamaktadır. Bununla birlikte çocuk yaşta evliliğin sorumluluğunu yüklenmek zorunda bırakılan hem kadın hem de erkek yaşlı katılımcıların geleneksel toplumsal ve kültürel yapının hâkim olduğu bir ortamda doğup büyüdüğü ve bu çerçevede ailelerinin evlilik algı ve tutumları üzerinde toplumsal kuralların etkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla toplumsal bir sorun olan erken evliliklerin önlenmesi ile ilgili olarak hem kız çocuklarının hem erkek çocuklarının eğitim seviyeleri yükseltilmeli, ataerkil zihniyete sahip ailelerin bu konuda bilinçlendirilerek değerlerinin, tutumlarının değişmesi sağlanmalı, konu ile ilgili yasal düzenlemeler yapılarak ailelerin izni bile olsa çocuklarını erken yaşta evlendiren ailelere caydırıcı yasal yaptırımlar uygulanmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Meyrem Tuna Uysal tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akçay, S., Yiğit, R. R. & Bay, F. (2024). Experiences of child marriage among women and men in Turkey. *Journal of Child and Family Studies*, 1-16. DOI:10.1007/s10826-024-02791-5
- Akpan, E. O. (2003). Early marriage in Easter Nigeria and health consequences of Vesigo- Vaginal Fistulae (VVF) Among Young Mothers. *Gender and Development*, 11(2), 70-76. DOI: 10.1080/741954319
- Anık, M., & Barlin R. (2017). Türkiye'de çocuk gelinler sorunu: Balıkesir örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 1827-1841.
- Arslan, Y. (2015). *Oyundan düğüne hayatlar: Güneydoğu'da çocuk gelinler*. İstanbul: Belge.
- Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (AKPM). (2005). *Forced marriages and child marriages*. Retrieved from: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17379&lang=en>
- Aydemir, E. (2011). *Evlilik mi evcilik mi? Erken ve zorla evlilikler çocuk gelinler*. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Sosyal Araştırmalar Merkezi, USAK Rapor No: 11.
- Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK). (2012). *The Child Girl*. Retrieved from: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_66_140.pdf
- Boran, P., Gülçay, G., Devocioğlu, E. & Eren, T. (2013). Çocuk gelinler. *Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 26, 58-62. DOI:10.5472/MMJ.2013.02751.1
- Burcu, E., Yıldırım, F., Sırma, Ç. S. & Sanıyaman, S. (2015). Çiçeklerin kaderi: Türkiye'de kadınların erken evliliği üzerine nitel bir araştırma. *Bilig*, (73), 63-98.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri-Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. (Çev. Ed. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çelebi, A., Vefikuluçay Yılmaz, D. & Güner Emül, T. (2020). Evrensel bir kadın sorunu “Erken yaş evlilikler”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 46, 83-95. DOI : [10.29228/SOBIDER.43319](https://doi.org/10.29228/SOBIDER.43319)
- Çetin, M. (2020). Toplumsal bir gerçeklik olarak çocuk gelin kavramı. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (5), 107-122.
- Davran, M. K., Sevinç, M. R., & Cançelik, M. (2020). Şanlıurfa ili köylerinde yaşlıların demografik ve sosyo-ekonomik durumları ile yoksulluk ve yaşlılık algıları. *Electronic Journal of Social Sciences*,19(73),1-17. DOI:10.17755/esoder.591786
- Deniz, Ş. N. (2021). Dünyadaki ve Hindu toplumundaki çocuk evliliklerine dair bir inceleme. *Edebali İslamiyet Dergisi*, 5(1), 27-45.
- Duman, N., & Coşkun, B. (2019). “Çocuk yaşta evlilik” ya da “çocuk gelin” olgusuna psikososyal bir bakış. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, 4 (2), 267-276.
- Duran, H., Gürsoy, İ. N. & Kumcağız, H. (2022). Evli kadınlardan göz ardı edinilen çocuk yaşta evliliklere ilişkin perspektifler: Nitel bir çalışma. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, (25), 31-48. DOI: 10.26650/iukad.2022.1140061
- Elmacı, Nuran ve Melikşah Ertem (2010). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kızların erken yaş evliliklerinin sosyal ve kültürel temelleri. *Prof. Dr. Orhan Türkoğan'a Armağan: Sosyoloji Yazıları 2*, Ed. N. Güngör-Ergan, E. Burcu, B. Şahin. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay. 223-233.
- Erlüle, F. (2022). Erken yaşta evlilikle mücadele kapsamında ergin olmayanlarla evliliğin bir süresiz geçersizlik (Mutlak butlan) sebebi olarak düzenlendiği İsviçre Medeni Kanunu'nun revizyonuna yönelik ön-tasarı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 28 (2), 1003-1028. • DOI:10.33433/maruhad.1182329
- Gezer Tuğrul, Y. (2018). Erken yaşta evlendirilen kadınların evlilik süreçleri, deneyimleri ve sonraki yaşamları üzerine nitel bir çalışma. *Sosyoloji Notları*, 2(1), 2-38.

- Ghosh, B. (2011). Early marriage of girls in contemporary Bengal: A field view. *Social Change*, 41(1): 41-61. DOI: [10.1177/004908571104100102](https://doi.org/10.1177/004908571104100102)
- Güler, Ö. & Küçükler, H. (2010). Early marriages among adolescent girls in Afyonkarahisar, Turkey. *European Journal of General Medicine*, 7(4), 365-371.
- Kalaycı, I. & Özkul, M. (2017). Geleneksel kalabilsem modern olabilsem: Modernleşme sürecinde yaşlılık deneyimleri. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 8(18), 90-110. DOI: 10.21076/vizyoner.308309
- Macit, Y. (2020). Türkiye’de aile ve kültürel yapıda meydana gelmesi düşünülen değişimlerin Yaşlanma, yoksulluk ve evlilik kurumu açısından değerlendirilmesi. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(3), 149-157.
- Merriam, S. B., (2018). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. (Çev. Selahattin TURAN), Ankara: Nobel Yayınları.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook (2nd ed.)*. SAGE.
- Orçan, M. & Kar, M. (2008). Türkiye’de erken yaşta yapılan evlilikler ve risk algısı: Bismil örneği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 14(14), 97-111.
- Sungur, M. A., Duyar, N., Yıkılmaz, H., Boyacı, R., Urhan, H. M., Çetin, G., Arıkan, T., Çiçek, Ş. N. & İspaha, T. (2017). Evlilik ve eş seçme tutumuna kuşakların etkisi: X ve Y kuşaklarının karşılaştırması. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 28 (1), 69-91.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2015). *Türkiye’de evlilik tercihleri Nisan 2015*, Ankara.
- Tuna Uysal, M., Tan Eren, G. & Şimşek, E. (2019). Sosyo-kültürel özellikler bağlamında erken evlilikler: Ağrı örneği. *Mediterranean Journal of Humanities*, 9, 349-375. DOI: 10.13114/MJH.2019.468
- Türk Medeni Kanunu. (2001). *Türkiye Cumhuriyeti, Türk Medeni Kanunu*. 4721 (8049-8210). Erişim adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf>
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). (2010). *Erken yaşta evlilikler hakkında inceleme yapılmasına dair rapor*. Erişim adresi: https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/komisyon_rapor.pdf
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). *Türkiye aile yapısı araştırması 2021*. Erişim adresi: https://www.tuik.gov.tr/media/announcements/turkiye_aile_yapisi_ara%C5%9Firmasi_2021.pdf
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024). *İstatistiklerle çocuk 2023*. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2023-53679>
- United Nations Population Fund (UNFPA). (2012). *Marrying too young, end child marriage*. New York: United Nations Population Found
- United Nations International Children’s Emergenc Fund (UNICEF). (2005). *Early marraige: a harmful traditional practice, a statistical exploration*. New York: The United Nations Children’s Fund
- United Nations International Children’s Emergenc Fund (UNICEF). (2007). *Progress for Children: A world fit for children statistical review. protecting against abuse, exploitation and violence: Child marriage*, Retrieved from: <https://www.unicef.org/media/86506/file/Progress for Children No 6 revised.pdf>
- United Nations International Children’s Emergenc Fund (UNICEF). (2018). *Harmful traditional practices: Child marriage, Initiation rituals*. Retrieved from: <https://www.ccwduzh.ch/assets/pdf/2017-01-01-malawi-traditional-practices-desk-review.pdf>
- United Nations International Children’s Emergenc Fund (UNICEF). (2019). *115-million-boys-and-men-around-world-married-children*. Retrieved from: <https://www.unicef.org/press-releases/115-million-boys-and-men-around-world-married-children-unicef>
- United Nations International Children’s Emergenc Fund (UNICEF). (2023). *Child marriage is a violation of human rights, but is all too common: unicef data: monitoring the situation of children and women*. Retrieved from: <https://data.unicef.org/topic/child-protection/child-marriage/>
- Yıldırım, S. (2021). Evlenme tercihlerinin dönüşümünde kuşaklararası farkın toplumsal değişim temelinde incelenmesi: Iğdır Üniversitesi Örneği. *Sosyoloji Dergisi*, 41-42, 53-79.
- Yıldız, D., & Poyraz, T. (2020). Sosyo-demografik ve sosyo-kültürel bağlamda erken evlilikler: Çocuk gelinler ve çocuk damatlar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 32, 159-186. DOI:10.20427/turkiyat.581208.
- Yüksel, H. & Yüksel, M. (2014). Çocuk ihmal ve istismarı bağlamında Türkiye’de çocuk gelinler gerçeği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2): 1-24.

- Yüksel-Kaptanoğlu, İ. & Arslan, H. (2021), Çocuk yaşta, erken ve zorla evliliklerde toplumsal cinsiyet eşitliği, Ankara: CEİD Yayınları.
- Yüksel-Kaptanoğlu, İ. & Ergöçmen, B. A. (2012). Çocuk gelin olmaya giden yol. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 128-161.
- Zeren, F. ve Gürsoy, E. (2020). Erken evliliklere neden olan faktörler, tutum ve kadın sağlığı üzerine etkisi. *Türkiye Klinikleri Hemşirelik Bilimleri Dergisi*, 12(1), 124-32. DOI: 10.5336/nurses.2019-70358

BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi İşletmelerinde Borsa Performans Modellemesi

Mazhar Dede¹, Ahmet Yavuz Çamlı^{2,3}

ÖZET

Türkiye’de BIST bünyesinde Sürdürülebilirlik 25 Endeksi yer almaktadır. Bu çalışma, Sürdürülebilirlik 25 Endeksinde bulunan işletmelerin finansal performansları üzerine etkilerinin belirlenmesine yönelik model oluşturulmasını amaçlamaktadır. Çalışma yöntemi, veri setinin özelliği dolayısıyla Panel Veri Analiz Tekniği olarak belirlenmiştir. Çalışmada, firmaların borsa performanslarını ölçmek için iki bağımlı değişken (Piyasa Değeri/Defter Değeri ve Fiyat Kazanç Oranı) ve bu performansları etkileyen dört bağımsız değişken (Nakit Devir Hızı, Cari Oran, Kaldıraç Oranı ve Aktif Büyüklük) kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre işletmelerin piyasa değeri ile cari oran ve büyüklüğü arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Fiyat kazanç oranı ise cari oran ve kaldıraç oranından istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilenmiştir. Bu sonuçlar, firmaların finansal oranlarını ve büyüklüklerini optimize ederek piyasa değeri ve fiyat kazanç oranlarını artırebileceklerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: BIST, Sürdürülebilirlik 25 Endeksi, Borsa Performans Panel Veri Analizi.

Stock Market Performance Modeling in BIST Sustainability 25 Index Businesses

ABSTRACT

BIST includes the Sustainability 25 Index in Turkey. This study aims to create a model to determine the effects of the financial performances of the businesses in the Sustainability 25 Index. The study method was determined as the Panel Data Analysis Technique. Two dependent variables (Market Value/Book Value and Price Earnings Ratio) and four independent variables (Cash Turnover, Current Ratio, Leverage Ratio and Asset Size) affecting these performances were used to measure the stock market performances. There was a positive relationship between the market value of the businesses and the current ratio and size. The price earnings ratio was statistically significantly affected by the current ratio and leverage ratio. Firms can increase their market value and price earnings ratios by optimizing their financial ratios and size.

Keywords: BIST, Sustainability 25 Index, Stock Exchange Performance Panel Data Analysis.

¹ Öğr. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Demirci Meslek Yüksekokulu, ORCID:0000-0002-2416-8495.

² İletişim Yazarı: ahmetyavuz.camli@cbu.edu.tr

³ Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Kula Meslek Yüksekokulu, ORCID:0000-0002-0746-9755.

(Makale Gönderim Tarihi: 12.07.2024 / Yayın Tarihi:30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1515271](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1515271)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Sürdürülebilirlik kavramı, 1972'de Stockholm'da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı bildirgesinde ilk kez kullanılmıştır. Bu kavramla bugünün ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanırken gelecek nesillerin de ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde kaynakların kullanılması gerektiği fikri ortaya atılmıştır. Sanayi Devrimi'nin getirdiği makineleşme geleneksel üretim kalıplarının çok ötesinde üretim modellerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişme ile kaynakların hızla tükedildiği ve daha fazla kaynağa ihtiyaç duyulduğu görülmüştür. Doğal olarak gelecekte arzın talebi karşılayamayacağı endişesi ortaya çıkmıştır. Bu durum, sürdürülebilirlik kavramının öneminin kavranmasını ve gündemde yer almasını sağlamıştır.

Sürdürülebilirlik zaman içinde sadece çevresel korumayı değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal kalkınmayı da kapsayan geniş bir kavram haline gelmiştir. Yatırımcılar ve işletmeler, sürdürülebilirlik ilkelerini benimseyen şirketlere daha fazla ilgi göstermeye başlamıştır. İşletmeler, finansal başarı hedeflerinin yanında, sürdürülebilirlik odaklı çalışmalar yürüterek uzun vadeli bir başarı elde etmenin önemini kavramıştır. Sürdürülebilirlik kendi kalıplarını aşarak bireysel ve kurumsal düzeyde aksiyon alınmasını gerektiren bir zorunluluk haline gelmiştir.

Borsa İstanbul, 2014 yılında Borsa İstanbul (BIST) Sürdürülebilirlik Endeksini kurarak Türkiye'de sürdürülebilirlik bilincinin gelişmesine ve yatırımcıların bu alana ilgisinin artmasına katkıda bulunmayı amaçlamıştır. Endeksin amacı, Borsa İstanbul'da belirli işlem hacmine sahip ve kurumsal sürdürülebilirlik kriterlerinde performansları en üst kapasitede olan şirketleri bir araya getirerek sürdürülebilirlik uygulamalarının yaygınlaşmasına yardımcı olmaktır. Her yıl Kasım-Ekim döneminde, BIST Sürdürülebilirlik Endeksine dahil olacak şirketler, titiz bir değerlendirme sürecinden geçmektedir. 2014 yılında BIST 30 Endeksi'nden 15 şirketle başlayan bu süreç, 2015 yılında BIST 50'ye, 2016 yılında ise BIST 100'e genişletilerek, endeks kapsamı her geçen yıl artırmıştır. Bu sayede, Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksi, Türkiye'deki en kapsamlı ve temsili sürdürülebilirlik endekslerinden biri haline gelmiştir. Endeks, yatırımcılara sürdürülebilirlik ilkelerine önem veren ve uzun vadeli bir bakış açısıyla yönetilen şirketlere yatırım yapma imkanı sunarak hem finansal getiri hem de sürdürülebilir bir geleceğe katkıda bulunma fırsatı sunmaktadır. 2022'de endeks, şirketlerin likidite büyüklüğü ve sürdürülebilirlik puanları kapsamında, sürdürülebilirlik performansı en yüksek şirketlerin işlem gördüğü BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi olarak farklı endeks oluşumuyla işlem görmeye başlamıştır.

Çalışmada, Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik 25 Endeksinde işlem gören şirketlerin, finansal performanslarına katkısı istatistiksel olarak anlamlılık sağlayan değişkenlerin belirlenmesi ve bu değişkenlere yönelik modellerin oluşturulması amaçlanmaktadır. Kullanılan değişkenler vasıtasıyla, hem borsa performans hem de finansal performansı ölçmeye yönelik modeller oluşumu çalışmanın özgünlüğüne vurgu yapmaktadır.

1.1 Sürdürülebilirlik Kavramı, BİST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi ve Endeksin Amacı

Sürdürülebilirlik kavramı ilk kez 1713'de orman bilimci Hans Carl Von Carlowitz'in "Sylvicultura Oeconomica" adlı kitabında kullanılmıştır. Carlowitz, bu eserinde ormanların gelecek nesiller için korunması gerektiğini ve ormancılık faaliyetlerinin sürdürülebilir bir şekilde yapılmasını savunmuştur. (Heinberg ve Lerch, 2010, s. 8). Doğal dengenin bozulması ve çevrenin giderek insan eliyle tahrip edilmesi, insanlığın hayati tehlikelerle karşı karşıya olduğunu göstermiştir. Toprak ve su gibi temel kaynakların verimliliğinin azalması, gıda güvenliğini ve genel yaşam kalitesini tehdit etmeye başlamıştır. Bu durum, araştırmacıları harekete geçirerek toprak ve su kaynaklarının korunması ve verimli kullanımı için çözüm yolları arayışına itmiştir (Kuhlman ve Farrington, 2010, s. 3437).

1972'de düzenlenen Stockholm Konferansı, sürdürülebilirlik kavramının küresel çapta ele alınmasını sağlamış ve gelecek nesiller için çözüm üretme yolunda önemli bir adım olmuştur. Sürdürülebilirlik, sadece çevre korumayı değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal kalkınmayı da kapsayan geniş bir çerçeve olarak ele alınmaktadır. Bu kapsamda sürdürülebilirliğin temel amacı, geçmişten gelen ekonomik, sosyal ve çevresel sorunlara küresel ticaret yoluyla çözüm bulmak ve gelecek nesiller için daha yaşanabilir bir dünya inşa etmek olarak özetlenebilir (Shihata vd., 2020, s. 235).

Artan küresel ticaretle birlikte, dünya çapındaki şirketler, sürdürülebilirlik konusundaki çalışmalarını raporlar halinde sunmaya başlamıştır. Bu raporlar, şirketlerin faaliyetlerinde sürdürülebilirlik ilkelerini ne kadar benimsediğini ve uyguladığını şeffaf bir şekilde göstererek, rakiplerinden ayrışmalarını sağlamaktadır. Şirketler, bu sayede tüketicilere ve diğer paydaşlara bilinçli bir işletme modeli sunduklarını ve uzun vadeli bir bakış açısına sahip olduklarını kanıtlayabilmektedir. Sürdürülebilirlik raporları, aynı zamanda şirketlerin küresel ticarete geleceğe yönelik hedeflerini de ortaya koymalarına imkan tanır. Bu sayede şirketler, sosyal, çevresel ve ekonomik açıdan dengeli bir yapı kurarak uzun vadede finansal sürdürülebilirliklerini de sağlayabilirler. Sürdürülebilirlik raporları, hem şirketler hem de toplum açısından şeffaflık ve hesap verebilirliği artırarak daha sürdürülebilir bir geleceğe ulaşmada önemli bir rol oynamaktadır (Çokmutlu ve Kılıç, 2020, s. 97).

Sürdürülebilirlik, yatırımcıların ilgi alanına giren bir finansal araç halini almıştır. Çevresel, ekonomi ve sosyal ekonomik faktörleri yatırım stratejilerine entegre eden işletmeler, hisse fiyatlarında belirgin bir artış elde etmektedir. Bu sayede, sürdürülebilirlik bilinçli şirketler, hem topluma ve geleceğe karşı sorumluluklarını yerine getirmekte hem de küresel sürdürülebilirlik hareketine katkıda bulunmaktadır. Sürdürülebilirlik ilkelerine önem veren şirketlere yatırım yapmak, yatırımcılar için de uzun vadeli getiri ve etik bir yatırım imkanı sunmaktadır (Doğukanlı ve Borak, 2020, s. 82). Sonuç olarak, sürdürülebilirlik sadece işletmeler için değil, aynı zamanda stakeholder (firma ailesi)

bünyesindeki diğer paydaşlar için önemli bir kazan-kazan durumu oluşturarak daha yaşanabilir bir geleceğe katkıda bulunmaktadır (Çamlı, 2019, s. 181-186).

Borsa İstanbul'da işlem gören şirketler, kurumsal yönetim ilkelerine uymak ve sürdürülebilirlik çalışmalarına önem vermek suretiyle sosyal sorumluluklarını da yerine getirmektedir. Şirketlerin sürdürülebilir bir yaklaşımla hareket etmesi, uzun vadede Türkiye ekonomisine önemli katkılar sağlayacaktır. Bu sayede, yatırımcıların tercihleri sürdürülebilirlik ilkelerine önem veren şirketlere yönelecek ve bu durum Türkiye'de olan yatırımların artmasına katkıda bulunacaktır. Artan yatırımlar, iş imkanlarının genişlemesine ve istihdama katkı sağlayarak toplumun refah seviyesinin yükselmesini sağlayacaktır. Borsa İstanbul'da sürdürülebilirliğin teşvik edilmesi, sadece şirketlere değil, tüm topluma fayda sağlayacak bir yatırımdır (Gündoğdu, 2020: 168). Doğal kaynaklara olan talep günden güne artarken, işletmeler bu kaynakları optimal şekilde kullanmak için farklı yöntemler geliştirmeye ve uygulamak zorunda kalmaktadır. İşletmeler, günümüz kaynaklarını en az şekilde kullanarak maksimum üretim elde etmek için çeşitli yatırım uygulamaları planlamaktadırlar. Uygulamada, firmaların finansal açıdan zorlanmalarına neden olsa da, uzun vadede kârlılıklarını artırmalarına imkan tanımaktadır. Doğal kaynakların kıtlığı, işletmeleri yenilikçi çözümler geliştirmeye ve daha verimli üretim yöntemleri benimsemeye zorlayarak, sürdürülebilir bir geleceğe katkıda bulunma imkanı sunmaktadır (Sevim, 2021, s. 55).

Sürdürülebilirlik 25 endeksi, Borsa İstanbul'da bulunan sürdürülebilirlik endeksinden bağımsız olarak 21 Kasım 2022 tarihinde oluşturulmuştur. BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi, çevre, ekonomi, sosyal ve kurumsal değerlere önem veren ve genel sürdürülebilirlik notu yüksek olan şirketleri kapsamaktadır. Bu endeksin Borsa İstanbul'da oluşturulmasının amacı, sürdürülebilirlik ilkelerine önem veren ve finansal açıdan güçlü olan şirketlerin bir araya getirildiği bir platform oluşturmaktır. Bu sayede, yatırımcılar sürdürülebilirlik konusuna duyarlı şirketlere yatırım yapma imkanı bularak, hem maddi kazanç hem de sürdürülebilir bir geleceğe katkıda bulunma şansı yakalamaktadır. BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi, Türkiye'de sürdürülebilirlik bilincinin artmasına ve bu alanda yatırımların teşvik edilmesine katkıda bulunarak, küresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada önemli bir rol oynamaktadır.

2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE VERİ SETİ

BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksine kayıtlı işletmelerin 2022-2023 finansal tabloları, çeyreklik finansal performans ölçütlerinin değişkenler arası etkileşimini incelemek için Panel Veri Analizi yöntemi ile analiz edilecektir. Bu analiz sayesinde, sürdürülebilirlik endeksindeki şirketlerin finansal performansını etkileyen durumların ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerin derinlemesine anlaşılması sağlanacaktır. Elde edilen bulgular, BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksine yatırım yapmak isteyen yatırımcılara önemli bilgiler sağlayarak bilinçli yatırım kararlarının verilmesine katkıda bulunabilir.

Çalışmada, Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik 25 Endeksinde işlem gören 20 şirketin 2022-2023 yılları arasındaki 5 çeyreklik finansal performansı incelenmiştir. Analizde

şirketlerin finansal tabloları ve faaliyet raporlarından elde edilen veriler kullanılmıştır. Bankacılık, finans ve yatırım sektörlerinde faaliyet gösteren ancak verilerine ulaşılamayan veya endeksten çıkarılan şirketler çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu sayede, endekse dahil olan ve finansal verileri tam olan şirketlerin sürdürülebilirlik ve finansal performansları arasındaki ilişki net bir şekilde analiz edilebilmiştir.

Çalışmada kullanılan veriler, şirketlerin web siteleri, KAP, Sermaye Piyasası Kurulu, Finnet Dijital Veri Kaynağı ve investing.com gibi çeşitli kaynaklardan elde edilmiştir.

Aşağıdaki tabloda çalışma veri setini oluşturan şirketlerin listesi yer almaktadır.

Tablo 1. Çalışma Veri Setini Oluşturan Şirket Listesi

Çalışma Veri Setini Oluşturan Şirket Listesi			
BIST SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK 25 ENDEKSİ(20 şirket)			
		Kod	Şirket Unvanı
AKCNS	Akçansa Çimento	MAVI	Mavi Giyim
ARCLK	Arçelik	MGROS	Migros Ticaret
BIMAS	Bim Birleşim Mağazaları A.Ş.	PGSUS	Pegasus
CIMSA	Çimsa	PETKM	Petkim
DOHOL	Doğan Şirketler Grubu	TKFEN	Tekfen Holding
DOAS	Doğuş Otomotiv	TOASO	Tofaş Oto. Fab.
ENJSA	Enerjisa Enerji	TCELL	Turkcell
ENKAI	Enka İnşaat ve Sanayi	TTRAK	Türk Traktör ve Ziraat Makineleri
SAHOL	Hacı Ömer Sabancı Holding	SISE	Şişe Cam
KCHOL	Koç Holding	ZOREN	Zorlu Enerji Elektrik Üretim

Kaynak: (KAP, 2024)

Çalışmada, firmaların borsa değer ve kazanç kapsamında performanslarını ölçmek için 4 bağımsız ve 2 bağımlı değişken kullanılmıştır. Bu değişkenleri temsil eden oranlar, Tablo 2'de detaylı bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 2. Çalışmanın Değişkenleri Tablosu

Çalışmanın Değişkenleri Tablosu		
Bağımlı Değişkenler		Kategori
PD/DD	Piyasa Değeri/ Özkaynaklar Toplam	Borsa Performans
F/K	Hisse senedi fiyatı/Hisse Başına Kar	Borsa Performans
Değişkenler(Bağımsız)		
Nakit Devir Hızı	Toplam Satış Değeri / Ortalama Hazır Değerler	Finansal Performans
Cari Oran	Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Yabancı	Finansal

	Kaynaklar	Performans
Finansal Kaldıraç Değeri	Toplam Finansal Borçlar / Aktif Toplam	Finansal Performans
Aktif Büyüklük	Aktif Büyüklük Logaritmik Dönüşüm	Finansal Performans

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE DEĞİŞKENLERİNE YÖNELİK LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmada kullanılan değişkenler ve çalışmanın yöntemine yönelik literatür taraması yapılmıştır. Literatürde incelenen endeks ve kullanılan değişkenlerle ilgili birçok çalışma mevcuttur. Yapılan çalışmalarla ilgili yazar, yöntem, dönem ve değişkenler bakımından bilgiler aşağıda yer almaktadır.

Doğukanlı (2020)'nin çalışmasında 2015-2017 yılları arasındaki verileri kullanarak panel veri analizi yöntemi ile BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'ne katılımın firmaların aktif karlılığı üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada, bağımlı değişken olarak "aktif karlılık", bağımsız değişken olarak ise "BIST Sürdürülebilirlik Endeksi kukla değişkeni" kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, firmaların BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'ne katılımının aktif karlılıklarını anlamlı bir şekilde etkilemediği gözlemlenmiştir. Bu sonuç, sürdürülebilirlik uygulamalarının finansal performans üzerinde her zaman doğrudan bir etkisi olmadığını göstermektedir.

Joshi (2020)'nin çalışmasında 2017-2019 yılları arasındaki veriler korelasyon analizi yöntemi ile incelenerek, çalışma sermayesi unsurlarının brüt karlılık üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, analize dahil olan tüm değişkenlerin brüt karlılık ile pozitif yönde anlamlı ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, çalışma sermayesi yönetiminin firmaların karlılıklarını artırmada önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ayrıca, alacak tahsil süresi ile karlılık arasında da pozitif bir korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Bu da, alacak tahsilatlarının etkin bir şekilde yönetilmesinin firmaların karlılıklarını artırabileceğini göstermektedir.

Altawalbeh (2020), çalışmasında 2013-2017 yılları arasındaki veriler panel veri analizi yöntemi ile incelenerek, firmaların karlılıklarını (aktif karlılık ve net kar marjı) etkileyen faktörler araştırılmıştır. Bağımsız değişkenler olarak "Ortalama Tahsilat Süresi", "Nakit Döngüsü" ve "Şirket Yaşı" kullanılmış, bağımlı değişkenler ise "Aktif Karlılık" ve "Net Kar Marjı" olarak belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, ortalama tahsilat süresinin ve şirket yaşının firmaların aktif karlılık ve net kar marjı üzerinde olumsuz ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Nakit döngüsünün ise firmaların karlılıkları üzerinde herhangi bir etkisi olmadığı görülmüştür.

Akgün (2019) çalışmasında 2003-2012 yılları arasındaki verileri panel veri analizi yöntemiyle inceleyerek Ekonomik Kriz sonrası dönemlerin etkisini araştırmıştır. Çalışmada, bağımlı değişken olarak "Ekonomik Katma Değer (EVA)" ve bağımsız

değişkenler olarak "Nakit Dönüşüm Süresi", "Alacakların Tahsil Süresi", "Stokların Devir Süresi", "Firma Büyüklüğü" ve "Kaldıraç Oranı" kullanılmıştır. Ekonomik kriz sonrası dönemlerde, EVA ve çalışma sermayesi arasındaki ilişkinin zayıfladığı, buna karşın işletme büyüklüğü ve kaldıraç oranı arasındaki ilişkinin güçlendiği gözlemlenmiştir. Bu bulgular, Ekonomik Krizlerin firmaların finansal performansını ve sermaye yapılarını nasıl etkilediğini göstermesi açısından önemlidir.

Dayı (2019) çalışmasında 2014-2018 yılları arasındaki verileri panel veri analizi yöntemi ile inceleyerek net işletme sermayesi devir hızı ve likidite oranları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada bağımlı değişken olarak "Net İşletme Sermayesi Devir Hızı" ve bağımsız değişkenler olarak "Cari Oran", "Asit Test Oranı", "Nakit Oran" ve "Net İşletme Sermayesi" kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, net işletme sermayesinde meydana gelen artışlar, cari oran, asit test oranı ve nakit oran gibi likidite oranlarında düşüşe yol açtığı tespit edilmiştir. Bu durum, firmaların likidite yönetimlerinde net işletme sermayesindeki değişimlerin göz önünde bulundurulmasının önemini vurgulamaktadır.

Kaplanoğlu (2019)'nun çalışmasında 2009-2016 yılları arasındaki veriler panel veri analizi yöntemi ile incelenerek çalışma sermayesi unsurlarının ekonomik katma değer (EVA) üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bağımsız değişkenler olarak "Net İşletme Sermayesi", "Alacak Tahsil Süresi", "Stok Tutma Süresi", "Borç Ödeme Süresi" ve "Nakit Dönüşüm Süresi" kullanılmış, bağımlı değişken ise "Ekonomik Katma Değer" olarak belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, çalışma sermayesi unsurları, satışlar ve cari oran gibi faktörler, ekonomik katma değer üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Bu sonuçlar, firmaların EVA'yı artırmak için çalışma sermayesi yönetimine ve likiditelerini optimize etmeye önem vermeleri gerektiğini göstermektedir.

Çerçel (2018)'in çalışmasında 2010-2017 yılları arasındaki veriler panel veri analizi yöntemi ile incelenerek işletmelerin aktif karlılığı ve özsermaye karlılığını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Bağımlı değişkenler olarak "Aktif Karlılık" ve "Özsermaye Karlılığı", bağımsız değişkenler olarak ise "Alacak Devir Hızı", "Borç Ödeme Hızı", "Kaldıraç Oranı", "Firma Büyüklüğü", "Stok Devir Hızı" ve "Nakit Dönüşüm Süresi" kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, işletme büyüklüğü, stok devir hızı ve nakit dönüşüm hızı aktif karlılığı üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Kaldıraç oranı ile aktif karlılık arasında ise negatif bir ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuçlar, firmaların aktif karlılık ve özsermaye karlılıklarını artırmak için işletme büyüklüklerini optimize etmeleri, stok ve nakit yönetimlerini etkinleştirmeleri ve kaldıraç oranlarını dikkatli bir şekilde yönetmeleri gerektiğini göstermektedir.

Topaloğlu (2019)'nun çalışmasında 2010-2018 yılları arasındaki veriler panel veri analizi yöntemi ile incelenerek, firmaların finansman ve yatırım politikalarının karlılıklarını nasıl etkilediği araştırılmıştır. Bağımlı değişkenler olarak "Aktif Karlılık Oranı", "Özsermaye Karlılığı" ve "Net Kar Marjı", bağımsız değişkenler olarak ise "Finansman Politikası" ve "Yatırım Politikası" kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, firmaların finansman kararlarında aktif karlılık, özsermaye karlılığı ve net karlılık düzeyi önemli rol

oyunmaktadır. Ayrıca, firmaların yatırım kararları da aktif karlılık düzeyinden etkilenmektedir.

Makau (2019)'nun çalışmasında panel veri analizi ve korelasyon analizi yöntemleri kullanılarak firmaların özsermaye karlılıklarını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Bağımlı değişken olarak "Özsermaye Karlılığı", bağımsız değişkenler olarak ise "Şirket Büyüklüğü" ve "Aktif Karlılık" kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, şirket büyüklüğü ve aktif karlılık ile özsermaye karlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, şirketlerin büyüklüklerinin ve aktif karlılıklarının artmasıyla birlikte özsermaye karlılıklarının da arttığını göstermektedir.

Obutor (2019), çalışmalarında 2010-2015 yılları arasındaki veriler panel veri analizi yöntemi ile incelenerek, firmaların aktif karlılıklarını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Bağımlı değişken olarak "Aktif Karlılık", bağımsız değişkenler ise "İşletme Sermayesi Yönetimi", "Ortalama Tahsilat Süresi" ve "Nakit Dönüş Süresi" olarak kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, firmaların aktif karlılıklarının nakit dönüş döngüsü ve ortalama tahsilat süresi ile negatif yönlü bir ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, firmaların nakit dönüş döngülerini ve ortalama tahsilat sürelerini kısaltmalarıyla birlikte aktif karlılıklarının da artabileceğini göstermektedir.

Sulaiman, Abdu ve Khadijah (2018), çalışmalarında 2010-2016 yılları arasındaki veriler panel veri analizi yöntemi ile incelenerek, firmaların aktif karlılık ve özsermaye karlılıklarını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Bağımlı değişkenler olarak "Aktif Karlılık" ve "Özsermaye Karlılığı", bağımsız değişkenler olarak ise "Cari Oran", "Alacak Devir Hızı" ve "Stok Devir Hızı" kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, alacak devir hızı ile aktif karlılık ve özsermaye karlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Cari oran ve stok devir hızının ise aktif karlılık ve özsermaye karlılığı üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür. Bu sonuçlar, firmaların alacak tahsilatlarını hızlandırmalarıyla birlikte aktif karlılık ve özsermaye karlılıklarının da artabileceğini göstermektedir.

Zengin ve Yıldız (2017)'in çalışmalarında 2005-2015 yılları arasındaki veriler panel veri analizi yöntemi ile incelenerek çalışma sermayesi ve finansal performans arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmada bağımlı değişken olarak "Net İşletme Sermayesi", bağımsız değişkenler olarak ise "Özsermaye Karlılığı", "Aktif Karlılık" ve "Net Kar Marjı" kullanılmıştır. Analize dahil edilen firmalarda, çalışma sermayesi ile finansal performans arasında pozitif bir ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Bu ilişkinin en önemli belirleyicilerinin "Özsermaye Karlılığı" ve "Net Kar Marjı" olduğu sonucuna varılmıştır. Sonuçlar, firmaların çalışma sermayesi yönetimini etkin şekilde kullanarak finansal performanslarını artıracabileceklerini göstermektedir.

Helhel ve Karasakal (2017)'in çalışmalarında panel veri analizi yöntemi kullanılarak 2011-2018 yılları arasındaki veriler incelenmiş ve firmaların aktif karlılığı ve özsermaye karlılıklarını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Bağımlı değişkenler olarak "Aktif Karlılık" ve "Özsermaye Karlılığı", bağımsız değişkenler olarak ise "Asit Test Oranı",

"Alacak Devir Hızı", "Stok Devir Hızı", "Cari Oran", "Nakit Oranı", "Aktif Devir Hızı", "Kısa Vadeli Borç Oranı" ve "Net İşletme Sermayesi Oranı" kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, cari oran, kısa vadeli borç, aktif devir hızı, alacak devir hızı, nakit ve toplam borç oranı gibi likidite göstergelerinin, aktif karlılık ve özsermaye karlılığı ile pozitif bir ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, firmaların aktif karlılık ve özsermaye karlılıklarını artırmak için likiditelerini etkin bir şekilde yönetmeleri gerektiğini göstermektedir.

Bagh ve Khan (2016), çalışmalarında 2005-2014 yılları arasındaki veriler panel veri analizi yöntemi ile incelenerek firmaların aktif karlılık, özsermaye karlılığı ve hisse başı kazançlarını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Bağımlı değişkenler olarak "Aktif Karlılık", "Özsermaye Karlılığı" ve "Hisse Başına Kazanç" kullanılmış, bağımsız değişkenler ise "Nakit Devir Hızı", "Alacak Devir Hızı" ve "Stok Devir Hızı" olarak belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, alacak devir hızı hariç, nakit devir hızı ve stok devir hızının, firmaların aktif karlılık, özsermaye karlılığı ve hisse başı kazancı üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, firmaların envanter ve nakit yönetimlerini etkin bir şekilde yapmalarının, karlılıklarını artırabileceğini göstermektedir. Alacak devir hızının ise karlılık üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür. Bu durum, firmaların alacak tahsilatlarını hızlandırmaları için çaba göstermeleri gerektiğini de göstermektedir.

Charitou ve Lois (2010) çalışmalarında panel veri analizi yöntemi kullanılarak 2010-2018 yılları arasındaki veriler incelenmiş ve firmaların aktif karlılıklarını etkileyen çalışma sermayesi yönetimi faktörleri araştırılmıştır. Bağımlı değişken olarak "Aktif Karlılık", bağımsız değişken olarak ise "Çalışma Sermayesi Yönetimi Belirleyicileri" kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, nakit dönüşüm döngüsü, alacak tahsil süresi ve diğer çalışma sermayesi yönetimi bileşenlerinin firma karlılığı ile pozitif bir ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, firmaların aktif karlılıklarını artırmak için çalışma sermayesi yönetimlerini etkin bir şekilde uygulamaları gerektiğini göstermektedir.

Raheman, Afza, Quayyum, Bodla (2010), çalışmalarında panel veri analizi yöntemi kullanılarak firmaların aktif karlılıklarını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Bağımsız değişkenler olarak "Stok Devir Hızı", "Alacak Devir Hızı", "Finansal Kaldıraç", "Satış Büyümesi" ve "İşletme Büyüklüğü" kullanılmış, bağımlı değişken ise "Aktif Karlılık" olarak belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, alacak devir hızı, işletme büyüklüğü, finansal kaldıraç ve stok devir hızının firmaların aktif karlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Satış büyümesinin ise aktif karlılık üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür.

4. PANEL VERİ ANALİZİNDE KULLANILAN SINAMALAR VE ELDE EDİLEN BULGULAR

4.1. Otokorelasyon

Korelasyon ve otokorelasyon, istatistiksel analizde kullanılan iki önemli kavramdır. Korelasyon, iki değişken arasındaki ilişkiyi yönü ve gücüyle, otokorelasyon ise zaman serisi verilerdeki ardışık değerler arasındaki ilişkiyi inceler. Otokorelasyon, zaman serilerindeki gizli kalıpları ortaya çıkararak veri yorumuna katkıda bulunur. Bu sayede araştırmacılar, verilerdeki trendleri ve değişimleri daha iyi anlayabilirler. Sonuç olarak, korelasyon ve otokorelasyon, farklı türdeki verilerdeki ilişkileri analiz etmek için kullanılan güçlü araçlardır. Bu araçlar, araştırmacıların daha doğru ve anlamlı sonuçlar elde etmelerine yardımcı olur (Rei ve Olaru, 2016, s. 58).

Ekonometrik modellerde otokorelasyon varlığı, modelin katsayı tahminlerinin sapmasına ve etkinliğini yitirmesine yol açar. Bu durum, hatalı sonuçlara ve yanlış çıkarımlara sebep olabilir. Otokorelasyon sorununu çözmek için farklı yöntemler kullanılabilir. Bir yöntem, verilerin birinci derece farklarının alınması ve ardından tekrar test uygulanmasıdır. Bu sayede, ardışık gözlemler arasındaki otokorelasyon ortadan kalkar. Alternatif olarak, verilerin logaritması alınabilir veya dirençli tahminciler yöntemleri kullanılabilir. Bu yöntemler, otokorelasyondan etkilenmeden model katsayılarının daha doğru tahmin edilmesini sağlar. Uygun yöntemin seçimi, verinin türüne ve otokorelasyonun yapısına bağlıdır. Doğru yöntemin kullanılması, daha güvenilir ve anlamlı sonuçlar elde edilmesine imkan verir.

Çalışmada kullanılan otokorelasyon testi için Breusch Godfrey Testi uygulanmış olup aşağıdaki hipotezler test edilmiştir.

H_0 = otokorelasyon bulunmamaktadır

H_1 = otokorelasyon mevcuttur

Bu çalışmada, Breusch-Godfrey otokorelasyon testi kullanılarak modellerin oluşturulduğu değişkenlerde otokorelasyon sorununun var olup olmadığı araştırılmıştır. Test sonuçları, tabloda sunulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre, analiz edilen serilerde otokorelasyon sorununun olmadığı gözlemlenmiştir. Breusch-Godfrey hipotez testine göre, H_1 hipotezi (otokorelasyon var) reddedilmiştir. Bu bulgu, serilerdeki ardışık değerler arasında bağımlılık olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, modellerin oluşturulmasında kullanılan değişkenlerde otokorelasyon sorununun bulunmadığı ve serilerdeki değerlerin bağımsız olduğu söylenebilir. Bu durum, model katsayılarının güvenilirliğini ve istatistiksel çıkarımların geçerliliğini artırmaktadır.

Tablo 3. Otokorelasyon Sınama Değerleri

Elde Edilen Bulgular			
Endeks	Değişken(Bağımlı)	İstatistik Düzeyi	Olasılık Düzeyi

BIST Sürdürülebilirlik 25	PD/DD	F statistic: 0.421178	Prob F(1,238): 0.3316
		Obs R-Squared: 0.514255	Prob Chi-Square(1): 0.4543
BIST Sürdürülebilirlik 25	F/K	F statistic: 1.105456	Prob F(2,237): 0.1154
		Obs R-Squared: 2.253544	Prob Chi-Square(2): 0.4336

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

4.2. Kullanılacak Panel Veri Model Seçimi Testi - Hausman Testi

Sabit etkiler modeli ve tesadüfi etkiler modeli arasındaki temel ayrım, model hata terim katsayısı ve modeli tanımlayan açıklayıcı değişkenler arasındaki temel etkilerin ele alınış biçimindedir. Sabit etkiler modelinde, birim etkileri modelin dışında tutularak analiz edilir. Bu sayede, her bir birimin sabit bir etkiye sahip olduğu ve bu etkenin zaman içerisinde değişmediği varsayılır. Tesadüfi etkiler modelinde ise birim etkileri, hata terimi ile birlikte modele dahil edilir. Bu modelde, her bir birimin sabit bir etkiye sahip olduğu ve bu etkenin zaman içerisinde değişebileceği varsayılır. Hangi modelin tercih edileceği, verinin yapısına ve araştırma sorusuna bağlıdır. Birim etkilerinin önemli olduğu durumlarda sabit etkiler modeli, birim etkilerinin önemsiz olduğu durumlarda ise tesadüfi etkiler modeli daha uygun olacaktır (Tatoğlu, 2020:, s. 226-260).

Sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modeli karşılaştırılırken, sıfır hipotez (H_0) olarak açıklayıcı değişkenler ile hata terimi arasında bir ilişki olmadığı varsayılır. Bu hipotez, istatistiksel testler ile sınanır. Eğer test sonucu sıfır hipotezi reddederse, açıklayıcı değişkenler ile hata terimi arasında bir ilişki olduğu ve sabit etkiler modelinin tercih edilmesi gerektiği sonucuna varılır (Ün, 2018, s. 71).

Bu çalışmada, sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modelleri arasındaki farkı test etmek için Hausman Testi uygulanmıştır. Testin hipotezleri ve sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmuştur. Bu sonuçlara dayanarak, hangi modelin çalışma verileri için daha uygun olduğuna karar verilebilir.

H_0 : Random Etki Modeli Etkin

H_1 : Fix Etki Modeli Etkin

Tablo 4. Hausman Test Bulguları Tablosu

Hausman Testi Bulguları				
H0: Random Etki Modeli Etkin				
H1: Fix Etki Modeli Etkin				
Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik 25 Endeksi	Model 1(PD/DD)			
	Test Yöntemi	İstatistik Düzey	P Değer	Karar
	Hausman Testi	72.115484	0.0000	H0 Red
	Model 2(F/K)			

Test Yöntemi	İstatistik Düzey	P Değer	Karar
Hausman Testi	34.456730	0.0018	H0 Red

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Hausman Testi istatistik değeri %5 anlamlılık kritik değer seviyesinin altında çıkmıştır. Bu durum, H0 hipotezini, yani tesadüfi etkiler modelinin geçerli olduğunu savunan hipotezi reddetmemize neden olur. Reddedilen H0 hipotezi karşısında, H1 hipotezi, sabit etkiler modelinin uygun olduğunu savunan hipotez, kabul edilmiştir. Bu, modeldeki değişkenlerin korelasyonlu olduğunu ve tesadüfi etkiler modelinin bu durumu yeterince yakalayamadığını gösterir.

Sonuç olarak, sabit etkiler modeli, bu veri kümesi için daha uygun bir model olarak kabul edilebilir. Bu model, değişkenler arasındaki korelasyonu hesaba katarak daha doğru ve anlamlı sonuçlar üretmeye imkan verir.

4.3. Sabit Etkiler Modeli Regresyon Bulguları

Bu çalışmada, 2022-2023 yılları arası (5 çeyreklik dönem) Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik 25 Endeksinde yer alan şirketlerin performansları karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma için Fix Effect Modeli ile regresyon modelleri oluşturulmuştur. Modellerde bağımlı değişkenler olarak Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) ve Fiyat Kazanç Oranı (F/K) kullanılmıştır.

4.3.1. Model 1 İçin Regresyon Bulguları

Model 1 için regresyon bulguları incelendiğinde, bağımlı değişken (Piyasa Değeri/Defter Değeri) ile bağımsız değişkenler (nakit devir hızı, finansal kaldıraç oranı, cari oran aktif büyüklük logaritmik dönüşümü) arasındaki ilişkinin anlamlılığı ve etkileri analiz edilmiştir. Bağımlı değişkenin bağımsız değişkenler tarafından ne kadar açıklandığını gösteren R2 değeri, modelin otokorelasyon durumunu gösteren Durbin-Watson testi (Dw), değişkenlerin anlamlılık seviyelerini gösteren p-değerleri (Prob) ve modelin genel geçerliliğini gösteren F testi hesaplanmıştır. Modelde, nakit devir hızı, cari oran, kaldıraç oranı ve aktif büyüklük logaritmik dönüşümü bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Bağımlı değişken ise Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) olarak belirlenmiş ve bu değişkenin bağımsız değişkenler tarafından nasıl etkilendiği araştırılmıştır. Bu analizler, PD/DD'nin nakit devir hızı, cari oran, kaldıraç oranı ve aktif büyüklük ile olan ilişkisini ve bu ilişkinin anlamlılık seviyesini ortaya koymaktadır.

Tablo 5. BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi 1.Model Bulguları

Bağımlı Değişken: PD/DD
Zaman Aralığı: 2022/2023 (Q1,Q2,Q3,Q4,Q5)
Dönem Sayısı: 5 Çeyrek Dönem
Yatay Kesit Sayısı: 20
Gözlem Sayısı: 100

Analiz Değişkenleri	Katsayı Değerleri	Standart Hata Değerleri	T Düzeyi	Prob(Olasılık)Düzeyi
NDH	-0.010693	0.016632	-0.887473	0.3458
CO	2.123354	1.202985	1.865491	0.0014*
KO	-0.326624	0.035584	-4.348741	0.6654
Büyüklik(LOG)	1.221791	1.750154	2.635244	0.0112*
C	14.334521	2.1125433	3.601855	0.0000
R2:0.413546 F İstatistik Olasılık Değeri : 0.000000 D-W: 1.886435 *olasılık %5 kriterin altında anlamlılık mevcut				
CO = Cari Oran KO = Finansal Kaldıraç Oranı NDH = Nakit Devir Hızı LOG: Aktif Büyüklik Logaritmik Dönüşüm				

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Sürdürülebilirlik 25 Endeksi için yapılan regresyon analizinde (Model 1), bağımlı değişken olarak Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, modeldeki bağımsız değişkenler (nakit devir hızı, finansal kaldıraç oranı, cari oran, aktif büyüklük logaritmik dönüşümü), PD/DD'yi %41 oranında açıklamaktadır. Bu, modelin yüksek bir uyuma sahip olduğunu gösterir. Durbin-Watson testi (1.886435) otokorelasyon sorununun olmadığını, yani modelde hata terimleri arasında korelasyon bulunmadığını göstermektedir. F istatistik değeri (0.0000) ise modelin genel olarak anlamlı olduğunu ve istatistiksel açıdan geçerli olduğunu ifade etmektedir.

Modeldeki değişkenler arasındaki ilişki katsayıları ve anlamlılık değerleri incelendiğinde, Cari Oran ve Aktif Büyüklik Logaritmik Değeri'nin ($p < 0.05$) PD/DD'yi açıklamada anlamlı olduğu, Nakit Devir Hızı ve Kaldıraç Oranı'nın ise yetersiz kaldığı görülmüştür. Cari Oran ve Aktif Büyüklik Logaritmik Değeri'nin etki katsayılarının pozitif olması, bu değişkenlerin PD/DD'yi artırdığını göstermektedir. Sonuç olarak, Model 1'de PD/DD'yi en çok etkileyen faktörler Cari Oran ve Aktif Büyüklik Logaritmik Değeri olarak belirlenmiştir.

Model Bulgularında; Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'nde, Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) ile Cari Oran arasında pozitif bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin %5 ($p:0.0014$) düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bulguya göre, yatırımcı talepleri göz ardı edilirse, Cari Oran'daki %1'lik bir artış, PD/DD'yi %2.1233 oranında artırmaktadır. Bu durum, Cari Oran'ın PD/DD üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'nde, Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) ile Aktif Büyüklik Oranı arasında da pozitif bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin %5 ($p:0.0112$) düzeyinde anlamlı olduğu gözlemlenmiştir. Yatırımcı talepleri göz ardı edilirse, Aktif

Büyükölük Oranı'ndaki %1'lik bir artış, PD/DD'yi %1.2217 oranında artırmaktadır. Bu bulgu, firmanın varlıklarının büyükölüğünün de PD/DD üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Bu analiz kapsamında elde edilen veriler kullanılarak, Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ndeki şirketlerin performansları ile ilgili bir regresyon modeli oluşturulmuştur. Bu model, Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) ve diğler finansal göstergeler arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır.

1.Model PD/DD ;

$$PD/DD \hat{I}, T = \beta_0 + \beta_1(\text{Cari Oran})\hat{I}, T + \beta_2(\text{Aktif Büyükölük LOG Değeri})\hat{I}, T + \epsilon_{i,t}$$

$$PD/DD = 14.334521 + 2.123354*CO + 1.221791*BLOG \quad (1)$$

4.1.2. Model 2 İçin Regresyon Bulguları

Model 2'de, regresyon analizi yoluyla, bağımlı değışken (Fiyat Kazanç Oranı) ile Kaldıraç Oranı, Aktif Büyükölük Logaritmik Değeri, Cari Oran, Nakit Devir Hızı arasındaki ilişkinin anlamlılığđ ve etki katsayıları incelenmiştir. Bağımlı değışkenin bağımsız değışkenler tarafından ne kadar açıklanđđını gösteren R2 değeri, modelin otokorelasyon durumunu gösteren Durbin-Watson testi (Dw), değışkenlerin anlamlılık seviyelerini gösteren p-değeri (Prob) ve modelin genel geçerliliğini gösteren F testi hesaplanmıştır.

Bu modelde, Fiyat Kazanç Oranı bağımlı değışken olarak kabul edilmiş ve bu oranı etkileyen faktörler olarak Finansal Kaldıraç Oranı, Aktif Büyükölük Logaritmik Değeri, Nakit Devir Hızı ve Cari Oran değışkenleri kullanılmıştır. Bu analizler, Fiyat Kazanç Oranı'nın bu bağımsız değışkenler ile olan ilişkisini ve bu ilişkinin anlamlılık seviyesini ortaya koymaktadır.

Tablo 6. BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi 2.Model Bulguları

Bağımlı Değışken: FK Zaman Aralığı: 2022/2023 (Q1,Q2,Q3,Q4,Q5) Dönem Sayısı: 5 Çeyrek Dönem Yatay Kesit Sayısı: 20 Gözlem Sayısı: 100				
Analiz Değışkenleri	Katsayı Değeri	Standart Hata Değeri	T Düzeyi	Prob(Olasılık)Düzeyi
CO	1.214566	0.213316	1.123641	0.0206*
KO	-7.143574	2.102116	-0.879129	0.0015*
NDH	3.612351	2.441632	2.143942	0.1633
Büyükölük(LOG)	4.661202	1.012217	4.011418	0.2016
C	11.125574	2.016012	8.611474	0.0000

R2:0.470141
F İstatistik Olasılık Değeri : 0.000000
D-W:1.983316
* olasılık %5 kriterin altında anlamlılık mevcut

CO = Cari Oran
KO = Finansal Kaldıraç Oranı
NDH = Nakit Devir Hızı
LOG: Aktif Büyüklük Logaritmik Dönüşüm

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ndeki şirketlerin Fiyat Kazanç Oranı (FK) değerlerini incelemek için regresyon analizi yapılmış ve bu analizde FK bağımlı değişken olarak kabul edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, modeldeki bağımsız değişkenler (Cari Oran, Finansal Kaldıraç Oranı, Aktif Büyüklüğün Logaritmik Değeri, Nakit Devir Hızı), Fiyat Kazanç Oranı'nı %47 oranında açıklamaktadır. Bu, modelin yüksek bir uyuma sahip olduğunu gösterir. Durbin-Watson testi (1.983316) otokorelasyon sorununun olmadığını, yani modelde hata terimleri arasında korelasyon bulunmadığını göstermektedir. F istatistik değeri (0.000000) ise modelin genel olarak anlamlı olduğunu ve istatistiksel açıdan geçerli olduğunu ifade etmektedir.

Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ndeki şirketlerin Fiyat Kazanç Oranı (FK) değerlerini etkileyen faktörler incelenmiştir. Bağımsız değişkenler ile ilişki katsayıları ve anlamlılık değerleri analiz edildiğinde, Cari Oran ve Kaldıraç Oranı'nın FK'yı açıklamada anlamlı olduğu ($p < 0.05$) görülmüştür. Aktif Büyüklük ve Nakit Devir Hızı ise bu konuda yetersiz kalmıştır. Cari Oran'ın etki katsayısının pozitif olması, bu orandaki artışın Fiyat Kazanç Oranı'nı da artırdığını göstermektedir. Kaldıraç Oranı'nın etki katsayısının negatif olması ise bu orandaki artışın Fiyat Kazanç Oranı'nı düşürdüğünü göstermektedir.

Modelde, Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ndeki şirketler için yapılan analizde, Fiyat Kazanç Oranı (FK) ile Cari Oran arasında pozitif bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin %5 ($p:0.0206$) düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bulguya göre, yatırımcı talepleri göz ardı edilirse, Cari Oran'daki %1'lik bir artış, Fiyat Kazanç Oranı'nı %1.21 oranında artırmaktadır. Bu durum, Cari Oran'ın Fiyat Kazanç Oranı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ndeki şirketler için yapılan analizde, Fiyat Kazanç Oranı (FK) ile Kaldıraç Oranı arasında negatif bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin %5 ($p:0.0015$) düzeyinde anlamlı olduğu gözlemlenmiştir. Bu bulguya göre, yatırımcı talepleri göz ardı edilirse, Kaldıraç Oranı'ndaki %1'lik bir artış, Fiyat Kazanç Oranı'nı %7.14 oranında düşürmektedir. Bu durum, Kaldıraç Oranı'nın Fiyat Kazanç Oranı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ve yüksek borç seviyesinin şirketin değerlemesini olumsuz etkileyebileceğini göstermektedir.

2. Model Fiyat Kazanç Oranı(FK)

Fiyat Kazanç Oranı(FK) $I_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 (\text{Cari Oran})_{i,t} - \beta_2 (\text{Finansal Kaldıraç Oranı})_{i,t} + \epsilon_{i,t}$

$$\text{Fiyat Kazanç Oranı(FK)} = 11.125574 + 1.214566 * \text{CO} - 7.143574 * \text{KO} \quad (2)$$

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sürdürülebilirlik, bugünkü kaynak kullanımında geleceği de göz önünde bulundurarak, arz-talep dengesinin uzun vadede korunmasına odaklanan bir kavramdır. Bu kapsamda, işletmelerin çevresel, sosyal ve ekonomik açıdan sürdürülebilirlik kriterlerini benimsemeleri ve bu doğrultuda faaliyet göstermeleri gerekmektedir. İşletmelerin sürdürülebilirlik ilkelerine uyumu, finansal tablolarına da çeşitli etkilerde bulunmaktadır. Bu etkiler, hem olumlu hem de olumsuz olabilir ve işletmelerin uzun vadeli başarısını doğrudan etkileyebilir.

Bu çalışmada, BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ne dahil olan 20 işletmenin 2022-2023 yılları arasındaki finansal performansı, borsa ve finansal değerleri temsil eden değişkenler kullanılarak ölçülmüştür. Araştırma, 5 çeyreklik bir zaman dilimi kapsamakta ve BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi kriterlerini sağlayan işletmelerin finansal durumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Elde edilen bulgular, sürdürülebilirlik kriterlerine uyan işletmelerin finansal performansı ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır.

Bu çalışmada, hem zaman hem de kesitsel özellikler içeren bir veri seti kullanıldığından, performans ölçümü için Panel Veri Analiz tekniği tercih edilmiştir. Bağımlı değişkenler olarak, bir firmanın finansal sağlamlığını ve yatırımcı cazibesini gösteren iki önemli oran olan Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) ve Fiyat Kazanç Oranı (FK) seçilmiştir. Bağımsız değişkenler ise firmaların likiditesini, borçluluk seviyelerini, faaliyet verimliliğini ve büyüklüklerini temsil eden Cari Oran, Kaldıraç Oranı, Nakit Devir Hızı ve Aktif Büyüklük değişkenleridir. Bu değişkenler arasındaki ilişkiler, Panel Veri Analiz yöntemi ile incelenerek, BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ndeki işletmelerin finansal performansını etkileyen faktörler belirlenmiştir.

Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ne dahil işletmelerin borsa performanslarını etkileyen faktörleri belirlemek için iki ayrı model oluşturulmuştur. Bu modellerde, söz konusu işletmelerin finansal ve sürdürülebilirlik performanslarını temsil eden çeşitli değişkenler kullanılmıştır. Amaç, sürdürülebilirlik kriterlerine uyan işletmelerin borsa performansları ile bu değişkenler arasındaki ilişkileri analiz ederek, yatırımcılara ve ilgili diğer paydaşlara bilgi sunmaktır.

Model 1'de, Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'ne dahil işletmelerin cari oranları ve işletme büyüklüklerinin Piyasa Değeri/Defter Değeri (PD/DD) üzerinde istatistiksel olarak pozitif bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bulguya göre, cari oranın ve işletme büyüklüğünün artması, Sürdürülebilirlik 25 Endeksi işletmelerinin PD/DD oranını yükseltmektedir. Bu durum, Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'nde yer alan firmaların aktif

büyükliklerinin belirli bir seviyenin üzerinde olması ve likiditelerinin yüksek olmasıyla açıklanabilir. Zira Borsa İstanbul tarafından yapılan açıklamaya göre, 2022 yılında kurulan Sürdürülebilirlik 25 Endeksi'nin temelini, 2014 yılında kurulan Sürdürülebilirlik Endeksi'nden likidite, büyüklük ve genel sürdürülebilirlik puanı yüksek olan firmaların seçilmesi oluşturmaktadır. Sonuç olarak, Model 1, Sürdürülebilirlik 25 Endeksi işletmelerinin cari oranı ve işletme büyüklüğü ile PD/DD oranları arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır.

Model 2'de, Sürdürülebilirlik 25 Endeksi işletmelerinin Fiyat Kazanç Oranı (FK) üzerindeki etkisinde, borç ödeme kabiliyetini ölçen cari oran ve kaldıraç oranı değişkenlerinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Cari oran, FK üzerinde pozitif bir etkiye sahipken, kaldıraç oranı ise negatif bir etkiye sahiptir. Model 2, Sürdürülebilirlik 25 Endeksi işletmelerinin borçluluk seviyelerinin FK'yı etki bakımından anlamlılığını açıklamaktadır.

Yatırımcıların hisse seçim tercihlerini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler, finansal performans bakımından işletmelerin karlılık düzeyleri, işletme büyüklüğü, işletme mali yapısı, ülke ve dünya ekonomik durumu, bağlı bulunulan sektör, geleceğe yönelik beklentiler ve hisse performans düzeyleri olarak sıralanabilmektedir. Çalışmada hisse fiyat performans kriterlerini baz alarak ana tema oluşturulmuştur. Elde edilen bulgular ile, işletme sahip, ortak ve yöneticilerinin geleceğe yönelik hisse fiyatını öngörebilmelerini sağlayabilecek, stratejik işletme değeri artırma hedeflerine ışık tutacak, hisse fiyatını etkilediği düşünülen çalışma değişkenleri kapsamında modeller oluşturulmuştur.

Bu çalışmanın bazı sınırlamaları da bulunmaktadır. Bankacılık, gayrimenkul yatırım ortaklığı ve verisine ulaşamayan işletmeler çalışma kapsamına dahil edilememiştir. Farklı bakış açıları elde etmek için, mevcut bağımlı ve bağımsız değişkenlere yenileri eklenerek veya çıkarılarak farklı analizler yapılabilir. Gelecekteki araştırmalarda bu sınırlamaların göz önünde bulundurulması ve daha kapsamlı bir analiz yapılması önerilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

1. yazar % 50 oranında, 2. yazar % 50 oranında katkı sağlamıştır.

Cıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akgün A. İ. (2019), EVA ile işletme sermayesi etkinliği arasındaki ilişki: 2008 küresel finans kriz dönemine ilişkin bulgular. *Maliye ve Finans Yazıları*, 112, 95-118. DOI: 10.33203/mfy.491229
- Altawalbeh, M.A.F. (2020). Audit committee attributess, corporate governance and voluntary disclouse. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Science*, 10(2) 233-243. DOI: 10.6007/IJARAFMS/v10-i2/7440
- Bagh T. & Nazir M. (2016). The impact of working capital management on firms financial performance: evidence from Pakistan. *International Journal of Economic and Financial Issues*, 6(3), 1097-1105
- BIST. (2024, Nisan 18). Borsa İstanbul Web Sayfası: <https://www.bist.com.te/sayfa/165/bist-surdurulebilirlik-endeksleri>.
- Charitau S., Elfani M. & Lois S. (2010). Impact of board attributes on earnings quality of listed insurance companies in Nigeria, *Gusau Journal Of Accounting and Finance*, 2(5), 16.
- Çamlı, A. Y. (2019). Stakeholder modeline Habermasyan bir bakış: İletişimsel-rasyonellik teorisi ve firma örneği. Mustafa Kırılı & Sibel Aybarç İçinde, *İşletme Disiplini Ekseninde Güncel Araştırmalar (s. 180-187)* İstanbul: Detay Yayıncılık.
- Çerçel, Ö. N. (2016). *Çalışma sermayesi yönetiminin firma performansı üzerindeki etkisi Borsa İstanbul kote edilmiş imalat sektörü işletmelerinde uygulama* (Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi, Mersin). Erişim Adresi:<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=as2oTjW5jfr9IKSvmCdJYqUg3bzMtdulxOVqcm2Dx04CS7mGg9P-rcfljnHV7hcs>
- Çokmutlu, M. E., & Kılıç, M. (2020). Borsa İstanbul sürdürülebilirlik endeksinde yer alan imalat sanayi işletmelerinin sürdürülebilirlik performansları ile finansal performanslarının karşılaştırılması. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(3), 96-115. DOI: 10.11611/yead.767972
- Daoud, J. (2017). Multicollinearity and regression analysis. *Malaysia Journal of Physics: Conference Series* 949, 1-7. DOI:10.1088/1742-6596/949/1/012009
- Dayı F. & Aksoy A. (2019). Çapraz kayıtlı hisse senetlerinin değerlemesi Hong Kong borsaları üzerine panel veri analizi. *Gümmüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 492-507.
- Doğukanlı, H., & Borak, M. (2020). Sürdürülebilirliğin firma performansına etkisi: Borsa İstanbul'da bir araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(1), 81-82. DOI: 10.17153/oguibf.537243
- Guerrier, S., Lösler, M., Kermarrec G. & Schön S. (2022). The variance inflation factor to account for correlations in likelihood ratio tests: deformation analysis with terrestrial laser scanners. *Journal of Geodesy*, (96)86. DOI: 10.1007/s00190-022-01654-5
- Gündoğdu, A. (2020). *Herkeseye göre finans*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Güriş, S. (2018). *Uygulamalı panel veri ekonometrisi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Jashi P. & Ramapati S. (2020). *A study on working capital management practices and profitability of selected food and beverage enterprises*. Pandit Deendayal Petroleum University Inflibnet Center Publishing.
- Kap. (2024). Aydınlatma Platformu. Kamuyu Aydınlatma Platformu. Erişim Adresi: <https://www.kap.org.tr/tr/Endeksler>
- Kaplanoğlu E. & Yükkü C. (2019). Çalışma sermayesi ile EVA arasındaki ilişki: BIST üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 12(1).
- Kuhlman, T., & Farrington, J. (2010). What is sustainability? *Sustainability*, 2(11):3436-3448. DOI: 10.3390/su2113436
- Makau N. W. (2019). Modelling pesticide and sediment transport in the malewa river basin Kenya using swat. *Academic Open Access Publishing II*(1), 87.
- Pesaran, H. (2015). *Time series and panel data econometrics*. New York: Oxford University Press.
- Raheman, A., Afza, T., Quayyum, A., & Bodla, A. (2010). Working Capital Management and Corporate Performance of Manufacturing Sector in Pakistan. *International Research Journal of Finance and Economics*, 152.
- Rei, S., Chicea, D., & Olaru, S. (2016). Autocorrelation function analysis in processing stochastic time series. *Annals Of Dunarea de Jos of Galati*, 8(1), 51-58.

- Shihata L, Kaldas, O. & Kiefer, J. (2020). An index-based sustainability assessment framework for manufacturing organizations, *Procedia CIRP*, 97, 235.
- Sevim, U. (2021). İşletmelerin çevresel yatırım harcamalarının finansal performans üzerine etkisi: BIST sürdürülebilirlik endeksi üzerine bir araştırma. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(1), 55. DOI: 10.30855/gjeb.2021.7.1.004
- Sulaiman, A., Bambale, J., & Khalid, K. (2018). Effect of Working Capital Management on the Profitability of Listed Consumer Goods Firms in Nigeria. *Ilorin Journal of Finance*, 83.
- Tatoğlu, F. (2020). *Panel veri ekonometrisi Stata uygulamalı* (5. b.). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Topaloğlu N.T. (2019). Çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikalarının firma karlılığına etkisi: BIST 30 firmaları üzerine panel veri analizi. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2, 88-106.
- Ün, T. (2018). Stata ve panel veri modellerinin tahmini. S. Güriş içinde, *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi* (s. 43-72) İstanbul: Der Yayınları.
- Zengin, B., & Tanrıöven, C. (2017). Kriz dönemlerinde çalışma sermayesi yönetimi etkinliğinin analizi BIST imalat sanayi işletmelerinde uygulama. *Dumlupınar University Journal of Social Science*, 50, 162-179.